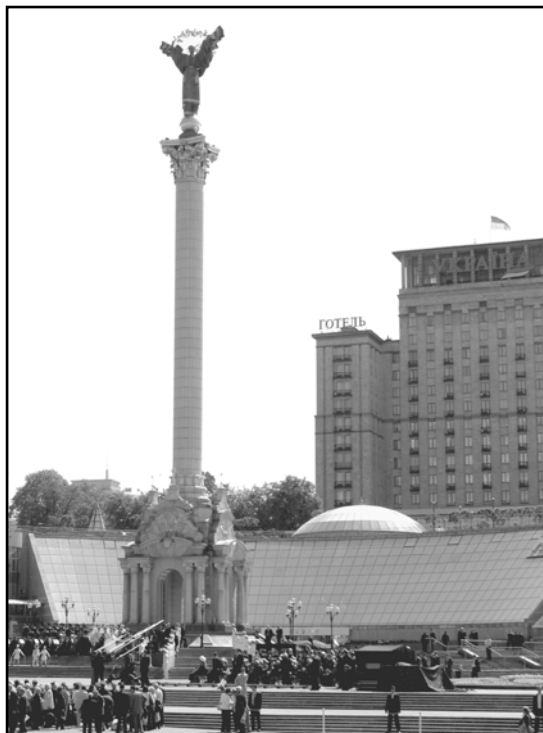

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

Заснована 2010 року

Головний редактор
академік НАН України *В.А. Смолій*

Редакційна колегія:
член-кореспондент НАН України *Г.В. Боряк*,
доктор історичних наук *В.Ф. Верстюк*,
член-кореспондент НАН України *В.М. Даниленко*,
доктор історичних наук *С.В. Кульчицький*,
доктор історичних наук *О.Є. Лисенко*,
доктор історичних наук *Р.Я. Пиріг*,
член-кореспондент НАН України *О.П. Реснт*

Київ – 2014

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ:
ПІЗНІЙ СТАЛІНІЗМ І ХРУЦОВСЬКА ДОБА**

Колективна монографія

Київ – 2014

Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба:
Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. — Київ:
Інститут історії України НАН України, 2014. — 697 с.

У монографії розглядається широке коло проблем соціальної історії України пізнього сталінізму та хрущовського періоду. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Докладно проаналізовано методологічне та історіографічне підґрунтя вивчення соціальної історії України.

Книга розрахована на істориків, соціологів, культурологів, релігієзнавців та всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Авторський колектив: к.і.н. *О.Г. Бажан*, д.і.н. *П.М. Бондарчук*, д.і.н. *В.К. Борисенко*, *О.В.Булгакова*, д.і.н., чл.-кор. НАН України *В.М. Даниленко*, *П.І. Киричевський*, к.і.н. *В.О. Крупина*, к.і.н. *Н.О. Лаас*, к.філос.н. *В.М. Мазур*, к.і.н. *М.К. Смольницька*, к.і.н. *Н.М. Хоменко*, к.і.н. *В.П. Швидкий*, к.і.н. *О.В. Янковська*.

Відповідальний редактор — доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *В.М. Даниленко*.

Редактор-упорядник — кандидат історичних наук *Н.О. Лаас*.

Рецензенти:

С. В. Кульчицький, доктор історичних наук, професор,
О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор,
О. С. Рубльов, доктор історичних наук, професор.

Набір *Н.Ф. Васильєва*.
Іменний покажчик *Н.Ф. Васильєва*.
Бібліографія *І.В. Безлюдна*.
Оригінал-макет *Л.А. Зубець*

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 28 листопада 2013 р.).

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ISBN 978–966–02–5404–6 (серія)
978–966–02–7242–2

© Авторський колектив, 2014
© Інститут історії України
НАН України, 2014

ЗМІСТ

Передмова.....	9
----------------	---

Частина 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розділ 1. Вивчення соціальних трансформацій в Україні часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду (Наталія Лаас)	16
§ 1. Сучасна зарубіжна історіографія історії України.....	16
§ 2. Радянське суспільство повоєнного двадцятиріччя: нові підходи та методологія дослідження	24

Частина 2. ЗМІНИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Розділ 2. «Новий» курс у національній політиці радянської держави (Віктор Даниленко)	50
§ 1. Зміни політико-правових та соціально-економічних пріоритетів	50
§ 2. Етносоціальні орієнтири в новітній інтерпретації.....	63
§ 3. Міграції як інструмент політики	75
§ 4. Зміни в етнічній структурі суспільства	90
§ 5. Соціальні наслідки антисемітських кампаній в Україні.....	100
§ 6. Соціокультурне становище етнічного українства	119
Розділ 3. Український соціум в умовах тимчасової лібералізації радянського суспільства в 1953–1964 роках (Олег Бажан)	137
§ 1. Процеси десталінізації у соціокультурному житті УРСР.....	137
§ 2. Проведення амністії у 1953–1955 роках в УРСР: перебіг, масштаби, наслідки.....	155
§ 3. Реабілітаційний процес в Україні в 1950-х — на початку 1960-х років: передумови та особливості	167

Розділ 4.	<i>Соціальний захист в УРСР: політика і практика (Оксана Янковська, Василь Швидкий)</i>	181
§ 1.	Матеріально-побутове становище громадян (Оксана Янковська).....	181
§ 2.	Новації системи соціального забезпечення (Оксана Янковська).....	196
§ 3.	Індустріалізація житлового будівництва (Оксана Янковська).....	213
§ 4.	Проблеми соціально незахищених та їх правове розв'язання (Василь Швидкий)	231
Розділ 5.	<i>Суспільно-політичні настрої населення УРСР (Василь Швидкий, Олег Бажан, Наталя Хоменко)</i>	262
§ 1.	Суспільно-політичні настрої та стратегії виживання в умовах голоду 1946–1947 років (Василь Швидкий).....	262
§ 2.	XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України (Олег Бажан)	289
§ 3.	Ставлення українського соціуму до Угорської революції 1956 року (Олег Бажан)	298
§ 4.	Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950-х — початку 1960-х років (Олег Бажан)	308
§ 5.	Суспільно-політичні настрої молоді (Наталя Хоменко)	318
Розділ 6.	<i>Церква та релігія в повсякденному житті громадян (Петро Бондарчук, Віктор Даниленко)</i>	343
§ 1.	Новий наступ радянської держави на Церкву та віруючих	344
§ 2.	Релігійні течії в умовах поборювання релігії.....	374
§ 3.	Обрядова активність віруючих	401
Розділ 7.	<i>Гендер: взаємодія в українському радянському соціумі (Мирослава Смольницька)</i>	434
§ 1.	«Рівність статей» в радянському дискурсі	438
§ 2.	Державне регулювання принципу рівності статей.....	443
§ 3.	Гендер у правовому полі УРСР: регулювання публічної сфери діяльності громадян	450
§ 4.	Приватна сфера громадян у правових документах.....	464
§ 5.	Гендерна характеристика суспільства: статистичні показники	473

Розділ 8. Антисоціальні явища радянської повсякденності (Василь Швидкий)	487
§ 1. Ризики і виклики в соціальній сфері	487
§ 2. Впливи змін у кримінальному законодавстві на соціальну стабільність	501

Частина 3. СУСПІЛЬНІ ПРОШАРКИ: СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Розділ 9. Соціальний портрет номенклатури (Віктор Крупина)	518
§ 1. Партійно-державний апарат у 1945–1964 рр.: пошук оптимальної моделі	519
§ 2. Освітньо-культурний рівень номенклатури	531
§ 3. Громадський контроль за діяльністю номенклатури	539
§ 4. Матеріально-побутове забезпечення номенклатури	547
Розділ 10. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції (Оксана Булгакова)	556
§ 1. Науково-педагогічна інтелігенція в структурі інтелігенції радянської України	557
§ 2. Рівень і якість життя науково-педагогічної інтелігенції радянської України	570
Розділ 11. Монастирські громади в УРСР: норми і форми повсякденного життя (Петро Киричевський)	575
§ 1. Канонічно-правове становище чернечих громад	575
§ 2. Монастирське богослужіння	582
§ 3. Монастирська трапеза	585
§ 4. Господарська діяльність православних монастирів	587
§ 5. Особистісні виміри повсякденних стосунків у монастирях	597
§ 6. Вплив суспільно-політичних конфліктів на території УРСР на життя чернечих громад	602

Частина 4. УСНА ІСТОРІЯ

Розділ 12. Повсякдення мешканців подільського села 1950-х — 1960-х років (на прикладі села Хижинець Вінницького району Вінницької області) (Валентина Борисенко)	618
--	-----

<i>Розділ 13. Повоєнні роки в Одесі: повсякденне життя</i> <i>(Віра Мазур)</i>	635
Післямова	641
Вибрана бібліографія	650
Іменний покажчик	679

ПЕРЕДМОВА

Становлення громадянського суспільства в Україні, а також прискорення процесів інтеграції нашої держави у європейське та світове співтовариство зумовлюють пріоритети історичних досліджень. Ними стають соціально-економічні, суспільно-політичні, культурно-духовні, психологічні та інтелектуальні аспекти розвитку людства. В середовищі істориків зріс інтерес до життя як кожного індивіда, так і соціальних та професійних груп, прошарків і суспільства загалом. У цьому контексті особливо цінним стає з'ясування особливостей, проявів, перебігу та результатів соціальних трансформацій у соціумі в різні історичні періоди.

Історія соціумів, соціальних і професійних груп, мешканців певних населених пунктів та історія приватного життя окремих індивідів поступово витісняє тематику політичної та воєнної історії країн і континентів. Соціальна історія, яка вивчає соціальні групи і верстви з поглядом їхнього повсякдення, займає поважне місце в сучасних історичних студіях, оскільки пропонує аналіз соціальної сфери, виявляє позитивні і негативні сторони життя населення. У центрі уваги істориків постає людина з її повсякденними вимогами, потребами, запитами, інтересами, взаємостосунками і становищем у суспільстві.

Значні досягнення в розробці тематики соціальної історії здійснили зарубіжні вчені, проте їхні праці носять переважно теоретичний характер і українських реалій, зрозуміло, не розкривають. Наукове дослідження соціальної історії України ХХ ст. потребує аналізу і застосування нових методологічних підходів, оскільки попри напрацювання українських вчених, все ще залишаються прогалини у дослідженні процесів і тенденцій розвитку українського суспільства. Це зауваження повною мірою стоєть повсюдно повсюдно двадцятиліття.

Наявність широкого спектру малодосліджених проблем дає можливість виділити кілька тематичних напрямів, результати дослідження яких дають загальну картину соціального життя населення України в період другої половини 1940-х — першої половини 1960-х рр. Серед них:

соціальна спрямованість національної політики радянської держави, зміни етнодемографічної структури і етнічної стратифікації українського суспільства, вплив міжреспубліканських міграцій на соціальний склад населення України, динаміка міжнаціональних стосунків, спроби реформування національних відносин у СРСР, динаміка змін етнічної структури українського суспільства, соціокультурне становище етнічного українства, асиміляційні процеси в середовищі національних меншин та етнічних груп;

соціальна поведінка населення, соціальні чинники формування політичної культури, реформи М. Хрущова як чинник лібералізації політичного режиму, становлення громадських рухів за національне відродження, реабілітаційний процес, його перебіг та наслідки, проблеми ресоціалізації амністованих та реабілітованих громадян, реструктуризація схеми соціальної стратифікації у зв'язку з реалізацією політики лібералізації;

суспільно-політичні настрої населення України, їх подібності та відмінності у період пізнього сталінізму та хрущовський час, соціальні реакції громадян на значущі події внутрішньополітичного та міжнародного життя, роль цих подій в накопиченні трансформаційного та революційного потенціалу в суспільстві, особливості суспільно-політичних настроїв серед різних соціальних груп;

релігійність населення України, повсякденні прояви і трансформації релігійної свідомості віруючих УРСР, соціокультурні впливи, яких вона зазнавала, уявлення віруючих про причини їхньої релігійності, релігійні почуття, настрої, переживання, існування язичницьких світоглядних елементів у віруваннях і традиціях українського народу, функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних;

соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму, система законодавчо-директивного тиску і девіантність в умовах голодомору 1946–1947 рр. в Україні, типи та форми девіацій в українському суспільстві хрущовської доби, суспільно-політичні трансформації як фактор активізації девіантних проявів, державні заходи щодо мінімізації девіаційних процесів, правове урегулювання проблем соціально незахищених в Україні, особливості девіантних проявів у період хрущовської «відлиги»;

соціально-побутова сфера як показник рівня життя громадян, житлові проблеми в Україні, соціальні проблеми українського суспільства в добу М. Хрущова, реформи в соціальній сфері та їх наслідки, особливості пенсійної реформи, загальні зміни в ставленні до умов життя, соціальні проблеми робітників індустрії, підсумки «відлиги» — зміна якості життя населення радянської України;

місце номенклатури в соціальній структурі населення України, освітньо-культурний рівень номенклатури, соціальний портрет номенклатури, становище радянсько-партійного керівництва, спроба скорочення адміністративного апарату СРСР 1954 р.: задум і наслідки, «хрущовський стиль» управління в оцінках сучасників, повсякденне життя представників влади, їхня асоціальна поведінка, образ влади в оцінці громадян, звернення громадян як інструмент впливу на владу;

правові аспекти гендерної політики в УРСР, гендерна ситуація в суспільстві, влада і гендерно обумовлені ролі в соціумі, гендерні сфери

активності в радянському соціумі в повоєнне двадцятиліття, чоловічі та жіночі стратегії та практики поведінки;

динаміка кількісно-якісних показників гуманітарної інтелігенції, вплив контрольованого лібералізму на життя інтелігенції, повсякдення гуманітарної інтелігенції України: трансформації життя і світогляду, науково-педагогічна інтелігенція в структурі інтелігенції радянської України.

Ще десятиліття тому дослідження у розрізі соціальної історії були відносно новим напрямом у вітчизняній історіографії. Перехід до них був зумовлений вимогами реформування гуманітарної науки. Нині ж розробка методології соціальної історії, апробація усної історії, мікроісторії, гендерних досліджень тощо сприяє подоланню відставання української історичної науки від світової.

З'ясування низки проблем українського радянського суспільства середини 1940-х — першої половини 1960-х рр. дає підстави для здійснення комплексного аналізу соціальних процесів пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги» — доби переходу від традиційної сталінської моделі влади до певної модернізації як владних інституцій, так і організаційних форм соціально-економічного та культурного життя.

Метою даної монографії є з'ясувати, як українське суспільство розвивалося в період традиційної «сталінської моделі» соціалізму і які зміни відбувалися в його середовищі в умовах лібералізації суспільно-політичного життя. Якщо брати до уваги розвиток українського суспільства в період пізнього сталінізму, то його можна розглядати як «традиційний» стосовно перших десятиліть радянської держави, оскільки цей період в історії України характеризується — у порівнянні з наступними — відсутністю глибинних змін у різних сферах економічного, суспільного, політичного та культурного життя. Традиційне суспільство вимагає від своїх членів повністю підкоряти особисту, інтелектуальну і соціальну ініціативу авторитету і традиції.

Між становленням та утвердженням у 1920–1930-х роках сталінської моделі розвитку й періодом пізнього сталінізму стояла Друга світова війна, перемога в якій теоретично давала шанс змінити систему й піти іншим, нетрадиційним шляхом розвитку. Однак таким шансом не скористалися. Саме в період 1945–1953 років найяскравіше проявилось чимало характерних рис режиму, основи яких були закладені у 1930-х рр.: суцільна ідеологізація, свавілля влади, домінування органів державної безпеки у всіх сферах життя, амбівалентність суспільної свідомості, втручання партії-держави у сферу приватного життя, загострення міжнаціональних стосунків тощо. Після війни відбувалося відновлення тотального контролю партії у суспільстві, частково втраченого в роки війни.

Реанімація курсу на «побудову комунізму в СРСР» передбачала зміцнення колгоспної системи і сільського господарства, піднесення

важкої промисловості, нарощування обороноздатності та ін. За всіма цими процесами стояла людина, чий повсякденні інтереси і потреби не стали пріоритетними завданнями влади.

Новий поштовх отримала ідея стирання різниці між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, передумови для реалізації якої нібито вже були створені. Соціальна уніфікація передбачала не лише формальну «зрівнялівку» матеріального становища, але й вирівнювання духовних потреб і запитів індивідів. Специфічними засобами й методами продовжувалась боротьба з антисоціальними явищами (алкоголізмом, наркоманією, проституцією, жебрацтвом тощо), які не пасували до картини благополучного життя при комунізмі. Спричинена катастрофічним станом фронту потреба відновити діяльність Церкви обумовила сплеск релігійності в повоєнний період. Соціум став полем експериментів щодо формування нової історичної спільноти, тому нових стимулів було надано процесам національної нівеляції.

Соціальні зміни відбувалися в нових геополітичних умовах, зокрема, початку «холодної війни» та формування ворожих військово-політичних блоків. На фоні «деградуючого» капіталістичного устрою соціальні процеси в Україні зазнавали серйозних деформаційних впливів. Власне, в історичній ретроспективі повоєнний сталінський режим можна назвати «традиційним» для СРСР.

Хрущовський період в історії України сприймається як початок важливих змін у житті держави і суспільства, і такі оцінки мають під собою підстави. Справді, М. Хрущов здійснив низку заходів, які суттєво змінили життя громадян. Заходи стосовно поліпшення правового, соціального, побутового становища населення і до сьогодні згадуються сучасниками. Водночас реформи М. Хрущова — це початок системної кризи радянського суспільного ладу, радянської практики міжнародних стосунків.

Досліджуючи хрущовський період, ми користуємося концептом «модернізація», розглядаючи її як динамічне і якісне покращення в соціально-економічній та політичній сферах. Це поняття відмінне від модернізації «класичної» як переходу від аграрного суспільства до індустріального. У нашому дослідженні модернізація означає оновлення та виявлення ознак сучасності у різних сферах життя соціуму. Вживаючи термін «модернізація», ми аналізуємо різноманітні соціальні процеси, які в кінцевому підсумку сприяли розвитку: перетворення науки і техніки на важливий чинник соціальних змін; масове переселення із села в місто; утворення промислової інфраструктури; секуляризація релігії; становлення масової освіти; поліпшення загального добробуту населення; збільшення кількості вільного часу тощо.

Відмова від репресій як засобу державного управління, спроби структурних реформ економіки, запровадження нових форм соціального забезпечення, покращення матеріально-побутової сфери, поширення телебачення тощо — далеко не повний перелік новацій суспільно-політичного і повсякденного життя громадян у період хрущовської «відлиги».

В Україні позитивні наслідки означали зниження рівня втручання держави у сферу приватного життя, лібералізацію, хоча й контрольовану, суспільно-політичної сфери, збільшення уваги до потреб села, покращення соціального захисту селян, зменшення диспропорції між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання. Лібералізація суспільно-політичного життя, спроби реформування народного господарства, певні зрушення у соціальній політиці, розвиток промисловості та покращення матеріально-технічної бази освіти і культури, припинення масових репресій тощо — все це вносило корективи у повсякденне життя населення, сприяло формуванню громадської активності, розширенню світоглядних орієнтирів.

Завдання нашого дослідження полягає у порівнянні особливостей розвитку українського суспільства протягом першого і другого повоєнних десятиліть. Зокрема, дослідники намагалися з'ясувати становище різних соціальних груп в умовах різнопланових проявів державного регулювання радянської системи: від традиційної політики посилення ідеологічного диктату, підпорядкування всіх сфер життєдіяльності політико-економічним пріоритетам (у період пізнього сталінізму) до спроб запровадити соціально-орієнтовану модель розвитку з урахуванням інтересів громадян (у добу хрущовської «відлиги»).

Цікавили авторів також зміни суспільної свідомості окремих соціальних і професійних груп, динаміка суспільно-політичних настроїв, новачі повсякденного життя, соціальні наслідки урбанізації, декларації і реальність гендерної політики держави, зміни поколінь номенклатури, інтелігенції, основні параметри внутрішньої політики, міжнаціональні стосунки, — і загалом суспільні зміни у контексті боротьби й співіснування «сталінської традиції» і «хрущовської модернізації» в УРСР.

Запропонована постановка дослідження у формі порівняльної характеристики «традиційних» порядків Й. Сталіна та успіхів і труднощів «модернізаційних» заходів М. Хрущова дозволяє ввести в науковий обіг більш детальніші відомості про динаміку змін, що спостерігалася у різних прошарках українського суспільства, дослідити маловідомі аспекти розвитку соціуму; узагальнити позитивні і негативні тенденції від проваджуваної радянським урядом політики стосовно своїх громадян; з'ясувати, як ці заходи впливали на повсякдення через призму сприйняття державної влади різними суспільними верствами; переглянути усталені оцінки в радянській історіографії та сприяти розширенню тематичної палітри до-

сліджень історії України як 1940–1960-х рр., так і радянської доби загалом.

Досвід перетворень другої половини 1940-х — середини 1960-х рр. важливий з огляду на сьогоднішні трансформації суспільно-економічного розвитку нашої держави. Тим більше, що коріння низки суспільно-економічних та соціокультурних проблем сучасної України (наприклад, гендерні стереотипи, формування регіональних управлінських груп, політика денационалізації, зрощення культурної сфери тощо) сягає також пізньосталінських та хрущовських часів, а отже дослідження цих явищ допоможе сформулювати стратегії їх подолання, прискорити деколонізацію свідомості та соціальних практик. Сподіваємося, пропонована читачу праця певною мірою сприятиме вивченню трансформаційних процесів в українському радянському суспільстві.

В. Даниленко, Н. Лаас, М. Смольницька

Частина 1.

**МЕТОДОЛОГІЧНІ
ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Розділ 1.

ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ ЧАСІВ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ ТА ХРУЩОВСЬКОГО ПЕРІОДУ

§ 1. Сучасна зарубіжна історіографія історії України

У 1990–2000-х рр. у осмисленні радянської історії побутувало кілька методологічних підходів: транзитологія, постколоніальні студії, «нова імперська історія». Популярністю стали користувалися також лінгвістичний підхід, культурна історія, історія повсякденності, виникла т. зв. школа «радянської суб'єктивності» тощо.

У цілому комплексі теорій, об'єднаних під загальною назвою транзитологія, увага зосереджувалася на трансформації соціальних і політичних процесів у країнах колишнього соцтабору¹. Основна ідея полягала в тому, що перехід пострадянських держав від тоталітарного минулого до демократії західного зразка неминучий, хоча в процесі цього держави перебувають у певному перехідному стані. Загалом, особливість цієї групи концепцій у тому, що вони ґрунтувалися на політологічних і соціологічних дослідженнях сучасного їм пострадянського суспільства. Це формувало відповідний «політично-кон'юнктурний» погляд, що більшою мірою базувався на бажаному для західних дослідників результаті «навернення» пострадянських країн у західну демократію, аніж на реальних фактах. З часом дослідники, звичайно, усвідомили хибність власних сподівань, відтак виникли ідеї про пострадянський простір як «сіру зону», розвиток якого може рухатися у різних напрямках — демократія, авторитаризм, або залишатися у перехідному стані — т. зв. віртуальна демократія, вимушений плюралізм, керована демократія тощо.

Інший методологічний напрям досліджень — постколоніальні студії. Теорія постколоніального розвитку — одна з найпопулярніших концепцій у гуманітарній науці останніх десятиліть. Вважається, що початок їй поклали дослідження Едварда Саїда, зокрема, публікація його книжки

¹ Кузнецов И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 46–51.

«Орієнталізм» (1978)². Хоча в «класичній» постколоніальній теорії йдеться про колишні неєвропейські колонії великих європейських імперій, нині робляться спроби розширити цю теорію на дослідження будь-яких взаємовідносин, що будуються за типом метрополія — залежна територія, не концентруючись лише на європейських імперіях. Головну увагу прихильники цього підходу звертають на особливості розвитку колишніх колоній, що у контексті історії Радянського Союзу знову, як і в попередньому випадку, повертає нас до постсоціалістичного суспільства³.

Врешті, представники «імперського» напряму чи не єдині, хто зосереджується на історичній перспективі, адже вони роблять спробу осмислити досвід Росії як тотально імперської структури⁴. До цього часу термін «імперія» мав лише негативну конотацію: державні утворення, що ним означували їх, сприймалися як завойовницькі, агресивні, недемократичні тощо (наприклад, рейгановий вираз «імперія зла» щодо СРСР). Здавалося, що розпад СРСР лише підтвердив думку про нестійкість багатонаціональних утворень, але викликані ним дослідження «нового націоналізму» поставили під сумнів попередню безумовну легітимність і

² Укр. переклад: Саїд Е. Орієнталізм. — К., 2001.

³ Докладніше див., наприклад: *Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 674–690; From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a postcolonial perspective / Ed. by J. Korek. — Södertörns, 2007; Velychenko S. Post-colonialism and Ukrainian history // Ab Imperio. — 2004. — № 1. — P. 391–404; Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія // Україна Модерна. — К.; Л., 2005. — Чис. 9. — С. 237–248; Саїд Е. Культура й імперіялізм. — К., 2007; Томпсон Є. Едвард Саїд і польське питання. Проти культурної неспроможності периферії: [Електронний ресурс]: www.lab.org.ua/article/897/; Шкандрип М. Постколоніальний складник дискурсу України // Критика. — 2006. — Чис. 1–2; Dyogot E. How to qualify for postcolonial discourse // Ab imperio. — 2002. — no. 2. — P. 547–550; Dikovitskaya M. Does Russia qualify for postcolonial discourse? A response to Ekaterina Dyogot's article // Ab imperio. — 2002. — no. 2. — P. 551–557.*

⁴ Семенов А. Чем был Советский Союз и что означает его распад: дискуссии западных историков // Неприкосновенный запас. — 2001/2002. — № 6. — С. 26–32; Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семёнова. — Казань, 2004; *Gerasimov I., Glebov S., Kaplunovski A., Mogilner M., Semyonov A. In search of a new imperial history // Ab imperio. — 2005. — no. 1. — P. 33–56; Baron N. New spatial histories of Twentieth century Russia and the Soviet Union: Surveying the landscape // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 2007. — Bd. 55, H. 3. — S. 374–400; Breyfogle N. Enduring Imperium: Russia/Soviet Union/Eurasia as multiethnic, multiconfessional space // Ab imperio. — 2008. — no. 1. — P. 75–129; Semyonov A. Empire as a context setting category // Ab imperio. — 2008. — no. 1. — P. 193–204; Suny R.G. Studying empires // Ab imperio. — 2008. — no. 1. — P. 205–213; Matsuzato K. Russian «imperiology» and area studies (Impressions on the Berlin Congress) // Ab imperio. — 2005. — no. 3. — P. 443–445; Kusber J. The Russian empire as a subject of East European historical research. Some reflections on its prospects at the 7th ICCEES World Congress in Berlin // Ab imperio. — 2005. — no. 3. — P. 446–452.*

самоочевидність принципу «національної держави». Відтак, дослідники позиціонують вживання терміну «імперія» лише як конструктивної аналітичної категорії⁵. Однак у більшості сучасних досліджень звертається увага на період Російської імперії, коли статус Росії як імперії очевидний. Проблема ж імперського характеру Радянського Союзу досі викликає численні дискусії та обговорення⁶, хоча в сучасній англомовній історіографії існує вже кілька праць, засадничим принципом яких є означування Радянського Союзу як імперії («імперія компенсаційного упривілеювання»⁷ Тері Мартіна, «імперія націй» Франсін Гірш, «імперія пам'яті» Сергія Єкельчика тощо⁸).

Розглянемо тепер, яким же чином у науково-інтелектуальний простір англомовної історіографії потрапила українська проблематика.

Уявлення про неросійські нації та народи Росії і східноєвропейського регіону в середовищі англомовної історіографії середини ХХ ст. було ще менш ясним, ніж знання про самих росіян. Повоєнний вплив російських емігрантів на структуру та методологію радянських досліджень з їх великодержавницькою концепцією аж ніяк не сприяв проясненню ситуації з «нетитульними», недержавними націями та народами регіону. Нівелювання національної проблематики в англомовній історіографії посилювалося також через особливості інтелектуальної та соціальної ситуації у середовищі української діаспори, яка б могла, як можна припустити, у такий же спосіб вплинути на англомовні дослідження, як

⁵ Новая имперская история постсоветского пространства. — С. 7–29.

⁶ *Lieven D.* The Russian Empire and the Soviet Union as imperial polities // *Journal of Contemporary History.* — 1995. — Vol. 30, no. 4. — P. 607–635.

⁷ Український переклад роботи Т. Мартіна: *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Пер. з англ. С. Вакуленка. — К., 2013. В українському перекладі термін «affirmative action empire» став «імперією національного вирівнювання», у російському — «империя положительной деятельности». Обидва вони не вповні відображають зміст оригінального виразу: перший має стосунок лише до національного, хоча на практиці «вирівнювання» може бути направлене на будь-яку соціальну групу (гендерну, расову тощо), у другому — йдеться про дослівну кальку, що без додаткових пояснень доволі беззмістовна. Дискусію про переклад див.: *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання. — С. 36, примітка редактора. Тут я використовую власний термін, який мені видається найточнішим, — «імперія компенсаційного упривілеювання».

⁸ *Martin T.* The affirmative action empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1938. — Ithaca; New York; London, 2001; *Hirsh F.* Empire of nations: Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. — Ithaca; London, 2005; *Slezkine Y.* Imperialism as the highest stage of socialism // *Russian Review.* — 2000. — Vol. 59, April. — P. 227–234; *Yekelchik S.* Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. — Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2004; *Миллер А.* Советское наследие «империи положительного действия» // *Политическая наука: Современные империи: Сб. науч. трудов.* — М., 2004. — С. 57–69.

це вдалося зробити російським еміграційним ученим. Однак, порівняно зі своїми російськими візаві, які оселилися в Америці ще в довоєнний час, основні сили українських діаспорних учених у міжвоєнний період перебували в Центрально-Східній Європі. Навіть після закінчення війни пройшло кілька років, які вчені називають «таборовим періодом», аж поки українські дослідники разом із частиною заснованих ними наукових установ перебралися до Північної Америки — Сполучених Штатів та Канади⁹. Зважаючи ще на адаптаційний період у нових країнах, українці фактично втратили час, коли англомовна історіографія була найбільш спрагла до спеціалістів-слов'язознавців.

Проте й самі українці не поспішали включатися до системи англо-американської науки, вбачаючи своє завдання не в інтеграції до міжнародного наукового простору, а в збереженні чистоти наукової, мовної та інтелектуальної традиції українських суспільствознавчих наук¹⁰. Складається враження, що українські наукові емігранти з відновленими чи новопосталими — Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Українською Вільною Академією Наук в Америці та Канаді тощо¹¹ — діяли у ізольованому науково-інтелектуальному просторі, що майже не перетинався з англомовною славістикою, яка саме знаходилася у процесі свого соціально-інституційного та теоретично-методологічного становлення.

Більше того, ставлення представників англомовної історіографії до українського еміграційного середовища було вкрай обережним. Тут до вже згадуваного свідомого ізоляціонізму українців додався ще й фактор заплямованої зв'язками з німецькими нацистами репутації українського націоналістичного руху, представниками чи прихильниками якого були начебто всі українські емігранти. Окремі особи як з одного, так і з іншого наукових кіл, що намагалися встановити контакти між собою (наприклад, Ф. Мозлі, К. Менінг чи Ю. Луцький), інколи серед своїх вважалися

⁹ Про «таборовий період» в історії української науки докладніше див.: *Wynar L. Ukrainian scholarship in exile: The DP period, 1945–1952 // Ethnic Forum. — 1988. — Vol. 8, no. 1. — P. 40–72.*

¹⁰ Щоправда Олексій Ясь, досліджуючи дискусії в українському еміграційному середовищі щодо майбутнього діаспорної науки, стверджує про існування т. зв. модерністів (О. Домбровський, І. Лисяк-Рудницький), які виступали за найшвидшу інтеграцію до західного наукового середовища (*Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. — 2005. — Вип. 1. — С. 347*). Проте на практиці перемогла традиціональстсько-консервативна тенденція.

¹¹ *Рудницький Я. Українська Вільна Академія Наук у Канаді: початковий період роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. — Вінніпег, 1994. — С. 163–173.*

маргіналами і ледь не зрадниками — чи то американської наукової об'єктивності, чи то українського культурного спадку¹².

Зміни в англомовному науковому середовищі, які й започаткували власне англомовну україніку як науково легітимну дисципліну, припадають на другу половину 1960-х рр. Визначальним їх фактором став прихід у науку нового покоління вчених українського походження¹³. Принципове розрізнення цього якісно нового покоління від попередніх українських еміграційних дослідників є однією з головних методологічних засад нашого дослідження. Саме у цьому середовищі зародилася ідея відсепарувати інтелектуально та інституційно українознавчу проблематику від російських студій, причому зробити це у спосіб прийнятний і легітимний в очах західної наукової спільноти.

Як результат реалізації на практиці цього проекту в англо-американській освітньо-науковій системі постали такі інституції, як кафедри української історії (у 1968 р.; очільники — Омелян Прицак, Роман Шпорлюк, Сергій Плохій), української літератури і мовознавства (у 1973 р.; на першій працював Григорій Грабович, на другій — Майкл Флаєр) у Гарвардському університеті, Український науковий інститут Гарвардського університету (США), заснований зусиллями Омеляна Прицака 1973 р.¹⁴, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Канада), який постав 1976 р. завдяки активності Манолія Лупула та Петра Саварина¹⁵. До цього слід згадати також кафедру українських студій при Торонтському університеті (засновану на початку 1980-х рр.), професором якої був Пол Магочій, кафедру української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті

¹² Див. з цього приводу спогади Юрія Луцького: *Луцький Ю.* На перехресті. — Луцьк, 1999, а також Reshetar J.S. Jr. *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont., 1975. — P. 338.

¹³ Принципову різницю між старшим поколінням українських вчених та новою генерацією проводить Джон Армстронг, використовуючи для групування саме освітній фактор. Див, наприклад: *Armstrong J.A.* *Ukrainian nationalism.* — 3rd ed. — Englewood, Colo., 1990. — P. 236.

¹⁴ Про історію створення та особливості функціонування гарвардського осередку українознавства докладніше див.: *Портнов А.* Омелян Прицак — історик модерної України // *Україна модерна.* — Чис. 12. — К.; Л., 2007. — С. 137–148.

¹⁵ *Козут З.* КІУС у добу незалежної України // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 88–98; *Химка І.* Історія України та українців у Канаді у відділі історії та класики Альбертського університету // Там само. — С. 99–119; *Саварин П.* Спогади учасника: Політика, багатокультурність, Канадський інститут українознавства, абеткова Енциклопедія України–2 // Там само. — С. 317–382; *Lupul M.* *The establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta: A personal memoir // Journal of Ukrainian Studies.* — 1993. — Vol. 18, nos. 1–2. — P. 1–31.

(1989)¹⁶, кафедру українських студій Оттавського університету (1993) тощо. Було засновано періодичні органи нового типу — «Harvard Ukrainian Studies»¹⁷ та «Journal of Ukrainian Studies», що фактично замінили існуючу до того англomовну українознавчу періодику — «The Ukrainian Quarterly» та «The Ukrainian Review», останній вирізнявся відверто пронаціоналістичною орієнтацією¹⁸. Головною метою новозаснованих інституцій разом з усією інфраструктурою було включення їх до англomовної історичної науки, відтак вони притримувалися таких принципів, як переважаюча англomовність у мовно-комунікативній сфері¹⁹, підкреслена об'єктивність наукових досліджень та орієнтація на самостійну історію України як наукова аксіома. Два останні принципи зумовили орієнтацію переважно на середньовічну, ранньомодерну та модерну історію й уникнення досліджень нещодавнього минулого, пов'язаного з історією СРСР. Це дозволяло ухилятися від небажаних закидів у англomовному науковому середовищі щодо пронаціоналістичної позиції, водночас дозволяло поширити хронологічно історію власне України на раніші часи. Внаслідок цього західні українознавчі наукові інституції опанували період української історії до початку ХХ ст., тоді як історія України ХХ ст. продовжувала перебувати у складі англо-американських радянських студій.

Останні за масштабами свого розвитку в англо-американській науці далеко перевищували скромні зусилля західних українознавців, однак

¹⁶ Медвідський Б. Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальна аналіза // Західноканадський збірник. — С. 40–87.

¹⁷ Pritsak O., Ševčenko I. A note from the editors: The first ten years of Harvard Ukrainian Studies // Harvard Ukrainian Studies. — 1987. — Vol. 11, no. 1/2. — P. 5–7; Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів 1–15 (1977–1991) / Укл. К.Д. Тейлор, З. Борисюк. — К., 1992.

¹⁸ Див. публікації публічних обговорень та круглих столів щодо проблеми інституційного та когнітивного розвитку українознавства в системі англо-американської науки: Problems of terminology and periodization in the teaching of Ukrainian history // Rethinking Ukrainian history / Ed. by I. L. Rudnytsky with the assistance of J.-P. Himka. — Edmonton, 1981. — P. 234–268; Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj. — Oakville, Ont., 1975. — P. 337–355.

¹⁹ Інший проект реформування української діаспорної науки, навпаки, принципово україномовний, представлений Українським історичним товариством та журналом «Український історик» Любомира Винара. Докладніше див.: Винар Л. Українське історичне товариство, 1965–2000. Статті і матеріали. — Чернівці, 2000; Винар Л. На службі історичної науки: «Український історик», 1963–1988 // Український історик. — 1988. — № 1–4. — С. 5–42; 1989. — № 1–3. — С. 29–42; [тематичний огляд публікацій «Українського історика»] // Український історик. — 1994. — № 1–4.

зосереджувалися переважно на Радянському Союзі загалом, не занадто виокремлюючи окремі національні історії. До того ж радянологи у методологічному та термінологічному плані часто ототожнювали СРСР лише з Росією, вважали їх чи не синонімічними термінами щодо однієї й тієї ж держави, дарма, що формально Росія були лише однією з п'ятнадцяти республік у складі федерації. Це виявлялося, зокрема, у тому, що англомовні дослідники часто оперували даними щодо російської території, а висновки, отримані на їх основі, поширювали на весь СРСР. Чи, наприклад, у вживанні окремих термінів, коли росіян називали «титальною національністю», а всі інші нації та етноси — «національними меншинами», хоча українців, приміром, можна вважати титульною нацією у межах радянської України.

Такі загалом поширені методологічні викривлення дали підстави деяким зарубіжним вченим критикувати англомовну історіографію за спрощений підхід до національної проблематики в межах Радянського Союзу та нівелювання національно орієнтованих досліджень, зокрема й україністики²⁰. З такою критикою можна погодитися. Від себе лише додамо, що, попри спримітизоване ставлення англомовних дослідників до національної проблематики, національна та етнічна призма були єдиними, крізь які неросійські національності у складі СРСР взагалі оприявнювали як окремішню цілісність, тоді як при політичному, економічному, соціальному підході національна тематика виступала лише як локальна варіація на російські реалії.

Узагальнюючи, окреслимо кілька варіантів сприйняття України англоамериканськими радянознавцями другої половини ХХ — початку ХХІ ст.:

1) українці як одна з багатьох національностей Радянського Союзу, щодо яких застосовувався термін «неросійські народи СРСР». Відповідно, основний контекст таких досліджень — статус Росії, російської нації, російської мови у СРСР, політика русифікація і процес взаємо-

²⁰ Біланюк П. Деякі зауваження до термінології української в англійських наукових виданнях // Український історик. — 1988. — № 1–4 (97–100). — С. 225–226; Thomas P. The perception of Ukraine in Canadian and American geography textbooks // Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексії. — Вінніпег, 1994. — С. 313–337; Thomas P. Towards a curriculum for teaching the geography of Ukraine // Там само. — С. 339–379; Weres R. Confusion in terminology relating to the Ukraine historical, geographical and cultural // Weres R. The Ukraine: Selected references in the English language. — Kalamazoo, Michigan, 1961. — P. 34–40; Hagen von M. Does Ukraine have a history? // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 658–673; Rudnytsky I.L. Soviet Ukraine in historical perspective // Rudnytsky I.L. Essays in modern Ukrainian history / Ed. by P. Rudnytsky. — Edmonton, 1987. — P. 463; Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies. — P. 337–355; Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts.

стосунків/протистояння російської та інших національностей. Звичайно, українці сприймалися як нація, що входить до складу СРСР, але акцент таких робіт швидше не на ототожненні українців та росіян, а на їхніх відмінностях, на етнічних особливостях кожного з народів, і, відповідно, на особливостях національної політики вищого керівництва щодо неросійських національностей;

2) Україна як адміністративна одиниця Радянського Союзу, що має статус республіки. Найчастіше такий образ зустрічається в працях, у яких досліджуються особливості управління в СРСР, його адміністративно-територіальний устрій, процес прийняття рішень, функціонування бюрократичного апарату тощо. У даному випадку Україна сприймається менше як структура, радше як результат управлінських рішень радянського керівництва з метою ефективнішого державного устрою;

3) Україна як географічний регіон, який населений не лише етнічними українцями, а й представниками інших етнічних груп, що вже є органічною частиною цього регіону в силу різних історичних обставин. Україна сприймається так в історії єврейства Радянського Союзу, а також історії кримських татар, німців та інших етнічних груп;

4) Україна як реально чи потенційно незалежна держава. Самостійна українська держава існувала на початку ХХ ст., однак пізніше, як відомо, була включена до складу Радянського Союзу. Особливо цікавив англomовну історіографію проект незалежності України в інтелектуальній думці українських діячів;

5) Україна як спірна територія. Такий образ сприйняття характерний для праць, у яких вивчається геополітичне положення Східної Європи, міжнародні стосунки СРСР із державами, що межують з українськими землями, особливо у вирішенні питань щодо кордонів, обміну населенням тощо. Цей контекст присутній і в працях, які стосуються історії окремих регіонів України, передусім Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, які свого часу знаходилися у складі різних держав.

На сучасному етапі певне право на самостійність в англomовній історіографії здобули лише такі періоди історії України, як ранньомодерний (який ставить питання появи українців як модерної нації) і пострадянський (коли для зарубіжного дослідника Україна з'явилася на політичній карті світу як незалежна держава). Радянський період української історії все ще продовжує перебувати в ширшому інтелектуальному просторі вивчення Радянського Союзу загалом.

§ 2. Радянське суспільство повоєнного двадцятиріччя: нові підходи та методологія дослідження

Від початку радянології²¹ як окремої дисципліни в англomовному науковому світі найконтрoверсійнішим складником досліджень її представників була проблема суспільного устрою радянського суспільства. Головною причиною, що зумовлювала таке становище, стала відсутність належних репрезентативних джерел у операційному полі англomовної історіографії. Якщо політична історія Радянського Союзу для англomовних учених була доступна для вивчення завдяки використанню радіо-і телепередач, публікацій у пресі та відкритих офіційних документів, то такої ж кількості джерел щодо суспільного ладу у розпорядженні вчених не було. Дослідники не могли безпосередньо поспілкуватися з радянськими громадянами, провести анкетування, статистичні підрахунки та інші соціологічні дослідження, їм було заборонено доступ до офіційних документів, якими регулювалося щоденне життя громадян, врешті, вони не мали можливості повноцінної праці в архівах СРСР. Як наслідок, соціальне становище радянських жителів західні науковці, зазвичай оминали, а ті нечисленні праці, у яких автори все ж порушували цю проблематику, зазвичай зосереджувалися на теоріях суспільного устрою соціалістичного суспільства, яким його собі уявляли теоретики та практики марксизму-ленінізму, однак реальної можливості порівняти теоретичні настанови марксистських учених із реальним становищем у СРСР не було. Яскравим свідченням слабкості вивчення соціальної проблематики

²¹ Вживання і переклад термінів «Sovietology» та «Soviet studies» має свою специфіку. Вухо типового радянського критика буржуазного націоналізму — свідомо чи несвідомо — було абсолютно нечутливим до цієї відмінності. Всі західні наукові студії про СРСР марковано як «советологічні», й термін «советологія» отримав свої негативні конотації. В українській історіографії цього розрізнення теж не відбулося, обидва терміни вживаються як абсолютні синоніми й часто перекладаються як «радянознавство/радянологія», «радянські студії», «радянські дослідження», щоправда вже без виразного оціночного складника. Деякі сучасні дослідники (наприклад, спільнота молодих литовських істориків-фахівців із СРСР) вживають «советологію» на позначення будь-яких студій про Радянський Союз — не лише американських, і для них цей термін має цілком нейтральне, а то й позитивне значення. В США різниця між «Sovietology» та «Soviet studies» була — та й залишається — вельми відчутною. Для частини старшого покоління американських науковців «Sovietology» продовжує звучати як пейоратив, який вживають, аби образити опонента чи підкреслити брак об'єктивності та перекручення фактів на користь певної політичної позиції. У цьому тексті ми вживаємо терміни «радянологія», «радянські студії», «радянські дослідження» та похідні від них як синонімічні та нейтральні означення (якщо не обумовлено інше). Та й загалом, на нашу думку, настав час нормалізації поняття «радянологія» у щоденному вжитку як західних, так і пост-радянських науковців.

у перші десятиліття розвитку повоєнної радянології є той факт, що наступне покоління учених-фахівців із радянської історії, т. зв. ревізійністи, підважуючи основні положення тоталітарної концепції, якраз й дорікали попередникам у нехтуванні соціальною проблематикою. Тому самих ревізійністів іноді у літературі ще називають соціальними істориками СРСР.

Проте, попри закиди ревізійністів, перші повоєнні спеціалісти чітко розуміли всі недоліки висвітлення соціальної проблематики у своїх працях і намагалися ліквідувати цю прогалину. Цілком логічно, що першим кроком мало стати створення джерельної бази до вивчення проблеми. Однією з перших таких спроб у англомовній радянології став т. зв. Гарвардський проект, виконуваний на замовлення уряду США Російським науковим центром Гарвардського університету. Завданням проекту було провести опитування серед емігрантів з СРСР та Східної Європи, що опинилися у Західній Європі та США внаслідок демографічних переміщень у часі Другої світової війни. Опитування проводилося на початку 1950-х рр., а перший опублікований звіт про отримані результати побачив світ у 1954 р.²² Задіяні в опитуванні дослідники, насамперед Алекс Інкелес, Раймонд Бауер, Клайд Клакхон, поставили собі за мету створити єдину концепцію соціального розвитку радянського суспільства, визначити роль і функції окремих його складників. Наприклад, при укладанні опитувальників, як згадують самі вчені, вони акцентували увагу на найрізноманітніших темах, як-то: аспекти соціальної стратифікації та мобільності, діяльність місцевих партійних організацій, вади у функціонуванні радянської медичної системи та ставлення пацієнтів до неї, проблеми підготовки юридичних кадрів, життя у радянській міській сім'ї, проблеми національних меншин, життя за німецької окупації та реакція на неї тощо. Підводячи підсумки, автори зазначали, що завдяки проекту вперше отримали систематичне та комплексне уявлення про те, як радянська система виглядає «з середини», з позиції різних груп та підгруп, що були частиною системи²³.

Хоч Гарвардський проект був не єдиним опитуванням емігрантів в історії американської радянології, і йому наслідував «Радянський

²² *Berliner J.* The Harvard Project and the Soviet interview project // *Post-Communist studies and political science: Methodology and empirical theory in Sovietology* / Eds. by F. Fleron, E. Hoffmann. — Boulder et al., 1993. — P. 177–182; *Edele M.* Soviet society, social structure, and everyday life: Major frameworks reconsidered // *Kritika*. — 2007. — Vol. 8, no. 2. — P. 349–373.

²³ *The Harvard Project on the Soviet Social System, and its data* // *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes* / Eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. — New York, 1961. — P. 4–17.

інтерв'ю проект», проведений у 1970-х рр. з представниками нової хвилі емігрантів із СРСР²⁴, проте значення ініціативи Гарвардського університету важко переоцінити. Дані, отримані під час досліджень, на довгий час залишалися якщо не єдиним, то принаймні основним джерелом вивчення соціального устрою радянського суспільства. Справедливість цього твердження підтверджується навіть побіжним оглядом списку праць, підготовлених на основі цих даних американськими вченими станом на початок 1960-х рр.²⁵

Серед цих публікацій узагальнювальною працею стала монографія Р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клакхона «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми», що вперше вийшла друком 1956 р.²⁶ Вчені, переконані у здатності радянської системи змінюватися та еволюціонувати, спробували визначити засади та принципи функціонування радянського суспільства, його характерні риси та динаміку розвитку. Радянську систему автори називали тоталітарною, а за основу її суспільної організації визначили наступні властивості: переважаюча державна зайнятість, відсутність автономних соціальних інституцій, високий рівень соціальної стратифікації, тенденція до певних обмежень соціальної мобільності, державний контроль за молодим поколінням. Окрім того, дослідники порушили проблему функціональних механізмів радянського суспільства: місце і роль міфів, передусім політичних, у радянському соціумі, радянська доктрина та способи її впливу на громадян, пропаганда; планування і контроль як ідеальні засоби управління в очах правлячої еліти; методи вирішення соціальних проблем, нерівномірний перерозподіл ресурсів тощо.

Також, як вважали автори, режим з метою досягнення тотального контролю відмовляв у створенні незалежних осередків влади. Дослідники виходили з тези, що членство у таких незалежних соціальних організаціях і громадських товариствах створює в індивідуумів відчуття психологічної самодостатності, а відсутність досвіду громадської діяльності, навпаки, узалежнює людину від системи державної владної вертикалі. Саме під цим кутом зору науковці вивчали такі соціальні структури радянського соціуму як армія, сім'я, наукові осередки, національні групи, професійні об'єднання, профспілки, релігійні та неформальні спільноти, тобто всі ті структури, що у західному суспільстві вважаються гарантами демократичного розвитку та існування громадянського суспільства.

²⁴ *Millar J.R.* History, method, and the problem of bias // *Post-Communist studies and political science: Methodology and empirical theory in Sovietology.* — P. 183–189.

²⁵ Reports and publications of the Harvard Project on the Soviet social system // *How the Soviet system works.* — P. 297–303.

²⁶ *How the Soviet system works.*

Визначившись з функціональними характеристиками радянської системи, дослідники проаналізували місце та роль індивіда й різних соціальних груп у суспільстві. Становище окремого індивіда зумовлювалося ставленням режиму до населення загалом як до найлегше керованого з ресурсів. Відповідно, режим був не байдужий до своїх громадян, але ця турбота пояснювалася важливістю їхнього добробуту для функціонування системи та досягнення перспективних довгострокових цілей²⁷.

Праця Р. Бауера, А. Інkelеса та К. Клакxона була практично першою спробою на репрезентативній джерельній базі дати загальну характеристику радянського суспільства крізь призму соціального. Порушені авторами численні проблеми протягом десятиліть будуть розроблятися фахівцями з історії СРСР. Це дослідження також є добрим зразком концептуальної схеми, якої притримувалися англomовні автори у вивченні соціального аспекту радянського суспільства. Вчені практично не допускали існування національних варіацій радянського суспільного устрою, тобто становище соціальних інституцій та окремих їх елементів науковці уявляли практично однаковим як, наприклад, у Росії, чи в Україні, так і в республіках Середньої Азії. Незначними відхиленнями можна було знехтувати. Оскільки населення усіх республік СРСР радянський режим піддавав соціальній трансформації унаслідок модернізації, уніфікації і стандартизації, то для адекватного дослідження суспільного устрою цілком достатнім вважали вивчити одну з республік.

Зрозуміло, що таким типовим утіленням радянського устрою була Росія. Соціальним становищем населення і суспільним розвитком інших неросійських республік СРСР, зокрема й України, вчені зазвичай легковажили. І хоча Р. Бауер, А. Інkelес та К. Клакxон загалом не ігнорували українців і досить чітко розуміли існування національних варіантів розвитку (що далеко не завжди буде притаманно подальшим дослідженням), але Україна, як й інші республіки, постала у їхньому дослідженні підпорядкованою Росії, а українців хоч і уявляли як окрему національну групу, але лише в системі єдиного радянського соціального устрою²⁸.

Алекс Інkelес окрім того також був автором численних наукових досліджень соціологічного характеру щодо суспільного устрою СРСР. Наприклад, у своїй праці «Суспільна думка в радянській Росії: Дослідження масових переконань» (1951) дослідник порушив складні проблеми динаміки соціальних уявлень і переконань у радянському соціумі,

²⁷ Ibid. — P. 107–109.

²⁸ Ibid. — P. 234–235.

функціонування державної системи конструювання і контролю суспільної думки²⁹.

Серед розглянутих питань слід, на нашу думку, виділити наступні: роль пропаганди у радянському суспільстві (вивчення системи масової комунікації, теорія ленінізму та громадська думка, пропаганда, її роль і функції у марксистсько-ленінській теорії), усна агітація, особистість агітатора (більшовицька агітація: відбір і тренування агітаторів, змінні концепції зразкового агітатора, соціальна роль більшовицьких агітаторів, агітація на різних етапах історії радянської держави), радянська преса (радянська концепція преси, функції і зміст періодичних видань: преса як агітатор, преса як пропагандист, преса як організатор; працівники радянської преси: відбір і підготовка авторів, роль непрофесійних журналістів, проблеми радянських редакторів; рівні та способи контролю над пресою: цензура, нагляд, громадська думка, самокритика), радіотранслявання (управління радіотрансляцією, політика відбору програм і зміст передач, радіоаудиторія: кількість, відповіді, стандарти слухання), фільми в радянському суспільстві (радянська фільмоіндустрія: структура, розвиток, функції та зміст радянських фільмів, контроль над фільмами на практиці) тощо.

В іншій своїй праці, присвяченій загальнішій проблематиці соціальних змін у радянському суспільстві, Алекс Інкелес порушив цілу низку важливих дослідницьких проблем функціонування радянського суспільства: зміни та поступовість у радянській моделі розвитку, соціальна стратифікація, масові комунікації та громадська думка в радянському соціумі, соціальні групи у радянському суспільстві (сім'я, церква, етнічна спільнота), міжнародна пропаганда та контрпропаганда тощо³⁰.

Притримуючись тоталітарної моделі радянського устрою, дослідник однак у одному зі своїх розділів підкреслював, що в попередніх дослідженнях тоталітарний підхід застосовували передусім для означення особливостей політичного розвитку Радянського Союзу. А. Інкелес наголошував на важливості вивчення засад функціонування тоталітарного суспільства як такого. Автор виділив кілька базових принципів соціальної організації тоталітарного типу, найзразковішим утіленням якого вважав СРСР і нацистську Німеччину. Серед таких принципів — переважання тоталітарної організації (абстрактні цілі та імперативи мають стояти вище ідеалів громадського добробуту, індивідуальних і групових інтересів, стабільних моделей соціальних стосунків), монолітність соціальної органі-

²⁹ *Inkeles A. Public opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion.* — Cambridge, MA, 1951.

³⁰ *Inkeles A. Social change in Soviet Russia.* — Cambridge, MA, 1968.

зації (абсолютне підпорядкування індивідууму вимагає абсолютного підпорядкування усіх соціальних об'єднань, які формують інфраструктуру суспільства. Таким чином у тоталітарному суспільстві нівелюється різниця між сакральним і профанним, публічним і приватним у соціальному житті). Принцип елітного лідерства (диктатори вважають себе інструментом втілення у життя якихось вищих містичних ідей, їхні наближені сприймаються як особи, долучені до таїни вищого закону), принцип «зараження» (у тоталітарному суспільстві вважається, що кожен соціальний рух несе у собі деструктивні зародки, є інородним тілом, яке потрібно знищити; звідси практика пошуку ворогів, зовнішніх чи внутрішніх, та періодичні суспільні чистки)³¹.

Після загальних принципів організації тоталітарного суспільства А. Інкелес навів також моделі дії у суспільстві цього типу, або т. зв. операційні характеристики: ліквідація незалежних асоціацій і місць зосередження влади, «націоналізація емоцій» (усі емоції у тоталітарному суспільстві перестають бути приватною справою, режим використовує їх для власних цілей), «комуналізація комунікацій», «статифікація» мистецтва, «інституціалізація страху» (терор як засіб соціальної організації, інституціалізація страху з метою регулювати суспільство)³².

Дещо іншу концепцію соціальної динаміки радянського суспільства у 1950-х рр. запропонував Волт Ростоу³³. На його думку, кардинальні зміни у радянському суспільстві, порівняно з попереднім імперським режимом, були зумовлені політичними чинниками, насамперед, еволюцією радянського політичного управління. Одне з центральних місць у цьому процесі належало бюрократизації владних інституцій. Комуністична партія, ради і профспілки були перетворені в «бюрократичних агентів» або «передавальні пасма» з функцією виконання рішень, прийнятих Політбюро. Для доведення цієї тези автор простежив еволюцію органів Компартії, рад, профспілок, армії і каральних органів³⁴.

Однак у подальшому бюрократизація не обмежилася лише органами влади, а поширилася також на соціальне та культурне життя. Дослідник окреслив три напрями поширення цієї політики. Передусім, режим вважав себе все більш готовим до відмови від успадкованих від марксизму та революції форм соціальної політики, які суперечили потребам ефективності, дисципліни, стабільності поведінки населення. Також режим намагався використовувати соціальну політику як засіб посилення контролю над народами радянської держави. Врешті, режим оперував

³¹ Ibid. — P. 67–76.

³² Ibid. — P. 76–84.

³³ Rostow W.W. The dynamics of Soviet society. — New York, 1954.

³⁴ Ibid. — P. 60–80.

соціальною політикою як сферою, у межах якої можна робити незначні поступки популярним бажанням мас³⁵.

Описуючи загальну модель радянського суспільства, В. Ростоу виділив ті суспільні фактори, які сприяли чи перешкоджали цілісності та стабільності суспільства. До перших він відніс стимул реального заробітку, публічний престиж, обмежену владу, позитивну пропаганду, зв'язок індивіда з колективом, який забезпечувався ідеологією та інституційною структурою, страх і підозра перед зовнішнім світом, російський націоналізм і культура, у тому числі гордість за головні радянські досягнення.

До відцентрових суспільних чинників належали дисциплінарно-бюрократична організація, наглядова функція і деспотична влада поліції, повний контроль партії, відмова в знанні та вихолощення політичної енергії мас інформаційною політикою³⁶. Нестабільність і соціальні напруження, зокрема, зумовлені існуванням глибокої невідповідності між очікуваннями громадян і реальністю, призводили до нестабільності в соціальних групах, серед яких В. Ростоу особливого значення надавав селянам, національним спільнотам (серед них й українцям), інтелектуалам, бюрократії, промисловим працівникам та ув'язненим.

У теорії суспільного устрою радянського суспільства, що запропонував В. Ростоу, центральне місце надавалося процесу інтенсивної бюрократизації як чиннику суспільного перетворення і моделювання згідно наміру радянської влади меншою мірою втілити марксистські принципи, більшою ж мірою забезпечити стабільність, ефективність функціонування і витривалість власній системі соціального устрою.

Загалом, у працях, видрукованих у 1950-х рр., проблеми соціального устрою радянського суспільства порушені опосередковано, більшу частину своїх досліджень автори, цілком в дусі тогочасної історіографічної ситуації, воліли виділяти для політичних перипетій історії СРСР³⁷. Лише деякі аспекти соціального устрою знаходили відгук, але загалом це відбувалося у контексті вивчення етапів політичного розвитку СРСР, системи прийняття рішення та розподілу владних повноважень як на вертикальному, так і на горизонтальному рівнях тощо.

Наприклад, Кларенс Менінг, автор однієї з найперших в англomовній історіографії монографій щодо становища України за радянського режиму — «Україна під советами» (1953)³⁸, послідовно описав політичні

³⁵ Ibid. — P. 101.

³⁶ Ibid. — P. 163–171.

³⁷ Walsh W.B. *Russia and the Soviet Union: A modern history*. — Ann Arbor, London, 1958; Treadgold D. *Twentieth century Russia*. — Chicago, 1964 (1st ed. 1959).

³⁸ Manning C. *Ukraine under the Soviets*. — New York, 1953.

події на території України першої половини ХХ ст. Що ж стосується становища України в системі радянської моделі соціальної організації, то тут автор був не занадто багатослівний. Він лише зазначив, що український соціум вирізняється не своїми якісно відмінними характеристиками, а швидше в діахронічному зрізі радянської соціальної політики. На думку автора, російські комуністи використовували українську територію та українське населення як лабораторію для своїх наступних завоювань. Зокрема, на українському населенні Ленін та його прибічники виробили свою програму дезінтеграції, проникнення, захоплення, експлуатації та русифікації, що так успішно працюватиме після Другої світової війни³⁹.

Певні зрушення в англомовній історіографії у вивченні соціальної проблематики спостерігалися з 1960-х рр., насамперед завдяки створенню мінімальної джерельної бази та опрацювання отриманих під час Гарвардського проекту даних. Узагальнювальні роботи у цей період публікували Алекс Інкелес, Сірил Блек, Барінгтон Мур, Роджер Петибридж та ін. Наприклад, останній у своїй роботі «Історія повоєнної Росії» довів історію СРСР до 1961 р.⁴⁰

Окрім політичної історії, досліджував автор і соціальну проблематику. Зокрема, його цікавила проблема політичного контролю радянських керівників над суспільними процесами. Засадничий момент у авторській концепції — це домінування контролю зверху в радянському суспільстві, який міг здійснюватися або засобами примусу (правнича система, армія, антирелігійні переслідування), або засобами переконання (освіта, наука, ідеологія, масові комунікації, література). Відповідно, динаміку політичного контролю у радянському соціумі дослідник описував як еволюцію від домінування засобів примусу за часів сталінізму до переважання засобів переконання у хрущовські часи. Тому, попри безумовне існування політичного тиску на окремі соціальні групи, інтенсивне напруження між приватним життям радянських громадян та агентами соціального контролю значною мірою спало у післясталінський період⁴¹.

Керуючись такою моделлю суспільних стосунків, Р. Петибридж проаналізував й розвиток окремих регіонів СРСР, передусім окупованих за Другої світової війни Західної України, Західної Білорусі і Прибалтики та їх подальшу інтеграцію в структуру радянського суспільства шляхом використання владними представниками як примусу, так і переконання у процесі реалізації цього завдання⁴².

³⁹ Ibid. — P. 6.

⁴⁰ *Pethybridge R.W.* A history of post-war Russia. — New York, 1966.

⁴¹ Ibid. — P. 219–241.

⁴² Ibid. — P. 67–68.

Іншого західного дослідника, Реймонда Елсворса, зацікавила проблема кореляції між національною самоідентифікацією та соціальним становищем у СРСР, зокрема розподілом посад і професій. Щодо українців, то тут автор відзначав доволі значну їх частку серед управлінців промислових підприємств загалом у СРСР, але водночас кількісне переважання росіян на цих посадах у самій Україні⁴³.

У збірнику праць за редакції Гарі Шафера з соціальної проблематики авторів цікавили такі проблеми, як стандарти життя у СРСР, повсякденні національні стереотипи й конструювання образу зовнішнього ворога в свідомості радянського соціуму. Зокрема, остання проблема розкрита на прикладі аналізу сприйняття один одного американських і радянських громадян. Їй присвячено статті Алека Ноува, Урі Бронфенбренера, Конрада Краускопфа⁴⁴. Автори викладали свої враження від поїздок у СРСР, тим самим деконструюючи як власні культурні стереотипи, так і міфи про американців в уяві радянських жителів. Усі дослідники відзначали вражаючу схожість природи цих стереотипів і з радянського, і з американського боків, що навіть дало їм підстави говорити про «дзеркальний образ» у взаємсприйнятті цих двох народів.

Попередні згадані нами дослідження, написані загалом неукраїнськими за походженням західними вченими, вкладаються у модель опису суспільного устрою СРСР, яка передбачала рух від загального до конкретного. За таких умов регіональними особливостями радянської соціальної системи дослідники нехтували. Якщо ж така проблема все ж порушувалася, то, зазвичай, як приклад до вже розробленої загальної моделі радянського соціуму. При використанні цієї схеми досліджень проблематика українського радянського соціуму практично нівелювалася, зводилася до механічного перенесення моделей соціального устрою радянського суспільства, побудованих на російських матеріалах. Цьому сприяла також етнічна близькість росіян та українців як представників слов'янських народів, особливо порівнюючи з більш відмінними неслов'янськими суспільними групами в СРСР.

Ось чому в уже проаналізованих нами дослідженнях український радянський соціум згадувався так зрідка. Дозволимо собі припустити, що дослідники, викладаючи загальну теорію суспільного устрою СРСР, вважали її універсальною, дієюю не лише для російського, а й для українського випадку. Єдиним винятком із цього є ситуація, коли вчені

⁴³ *Ellsworth R.* The Soviet state. — 2nd ed. — New York, London, 1969. — P. 255–257.

⁴⁴ *Nove A.* The USSR: myths and realities // The Soviet system in theory and practice: Selected Western and Soviet views / Ed. by H. G. Shaffer. — New York, 1965. — P. 115–120; *Bronfenbrenner U.* The mirror image in Soviet-American relations: A social psychologist's report // Ibid. — P. 120–126; *Krauskopf K.* Russia a «land of the free»? // Ibid. — P. 337–342.

проводять соціальну стратифікацію радянського соціуму за національною чи етнічною ознакою. Загалом, лише тоді українців виокремлювали як особливу групу в суспільстві, що має відмінні від росіян характеристики, атрибути й інтереси.

Хоч навіть такий аргумент спрацьовував далеко не завжди. Наприклад, у передмові до своєї книжки (1968) про сім'ю у радянському суспільстві Кент Гейгер так прямо про це й писав: «Досліджувані сім'ї — майже всі з слов'янської більшості — росіян, українців, білорусів. Система сімейних стосунків кожної із національної та етнічної меншості має свої витоки з різних соціокультурних початків, але моделі змін підкреслюють виникнення спільної сучасної системи сім'ї... З цих причин я не включав будь-які окремі трактування етнічних чи національних відмінностей у радянському сімейному житті»⁴⁵.

Хоч як парадоксально це звучить, але автори, які були українцями за походженням і притримувалися дещо відмінної методики дослідження соціального устрою СРСР, яку можна звести до моделі від часткового до загального, теж у соціальному аспекті аналізували українців передусім крізь призму національного, хоч і з дещо іншими намірами. Зокрема, їхні праці мали на меті довести справедливість претензій українців на незалежність, соціальну готовність українського соціуму вести самостійний державний розвиток.

Типовим прикладом такої позиції є праця Ярослава Білінського «Друга радянська республіка» (1964). Дуже прикметна назва розділу, під яким міститься авторовий аналіз економічного та соціально-демографічного становища України — «Базові фактори українського націоналізму»⁴⁶. Основне джерело, яке використовував автор, — це перепис населення 1959 р.

Значення цього перепису для історіографії історії досліджуваного нами періоду маємо особливо підкреслити. Як бачимо у пізніших працях, за браком інших доступних джерел дані перепису на довгий час стали основними при вивченні соціально-демографічного профілю радянського суспільства, на їх основі писали цілі монографії. Припускаємо, що Я. Білінський був одним із перших, хто широко використав цей перепис у випадку українського суспільства.

Найбільше при вивченні українського радянського соціуму дослідники цікавили питання загальної демографічної картини суспільства (загальна кількість населення, темпи приросту, міграційні процеси), національної

⁴⁵ Geiger K. The family in Soviet Russia. — Cambridge, MA, 1968. — P. xi.

⁴⁶ Bilinsky Y. The second Soviet republic: The Ukraine after World War II. — New Brunswick, New York, 1964. — P. 36–83.

стратифікації, соціально-економічного профілю. Аналіз останнього питання дав найцікавіші результати.

Автор виходив із тези, що найприкметнішим аспектом радянської національної політики було зростання соціально-економічних можливостей для різних народів СРСР. Наскільки ж це справедливо було і для України? Для цього дослідник наклав дані щодо окремих національностей в Україні на загальну соціально-економічну структуру населення. У такий спосіб він визначив наступні суспільні тенденції: падіння рівня освіти в Україні за 1939–1959 рр. та один із найнижчих темпів зростання рівня освіти; втрата Україною переваги в розподілі професійних кадрів; українці не мали можливості або їм не дозволили досягти тієї частки в професійному розподілі, яка б співвідносилася з їхньою загальною часткою в суспільстві. Такі ж висновки щодо невідповідності частки українців серед радянських кваліфікованих і напівкваліфікованих робітників, науково-академічних працівників, студентів вишів частці українців загалом отримав автор на основі даних 1959 р.⁴⁷

Керуючись проведеним дослідженням, Я. Білінський так охарактеризував соціальну політику СРСР щодо України: «це продовження старої царської політики розсіювання освічених українців всіма куточками імперії, заохочуючи тих, хто бажає здобути славу, до служіння на найвіддаленіших постах імперії, та пильнуючи тих, хто самовільно служитиме потребам власної батьківщини»⁴⁸.

У контексті української проблематики також порушували тему впливу іншого суспільного устрою на радянське суспільство, зокрема вплив новоприєднаної після Другої світової війни Західної України на політику та суспільство радянської України в цілому, який у своїй статті досліджував той же Ярослав Білінський⁴⁹.

Важливого значення в англомовній історіографії кінця 1960-х — у 1970-ті рр. набула парадигма модернізації. Чимало дослідників відразу заповзялися застосовувати її для вивчення радянського суспільства як такого, що стоїть на шляху модернізації, або як такого, що постало внаслідок назрілої необхідності модернізації суспільства Російської імперії. Особливо популярною ця парадигма стала серед представників ревізіоністського напрямку англомовної радянології, що в цей час саме брав гору над розкритикованим тоталітарним підходом.

⁴⁷ Ibid. — P. 60–76.

⁴⁸ Ibid. — P. 83.

⁴⁹ *Bilinsky Y.* The incorporation of Western Ukraine and its impact on politics and society in Soviet Ukraine // *The influence of East Europe and the Soviet West on the USSR* / Ed. by R. Szporluk. — New York, 1975. Описано за: *Guide to the study of the Soviet nationalities: Non-Russians peoples of the USSR* / Ed. by S.M. Horak. — Littleton, Colo., 1982. — P. 78.

Керуючись парадигмою модернізації, передусім теорією соціальної мобілізації Карла Дойча, дослідження щодо радянського суспільства проводили Роберт Левіс, Ральф Клем, Річард Ровланд, Богдан Кравченко, Ян Деленбрант та ін.

Роберт Левіс, Ральф Клем та Річард Ровланд були дослідниками радянських переписів. У своїй спільній праці «Національність і зміни населення в Росії і СРСР» (1976) вони запропонували демографічну характеристику радянського суспільства, змодельовану за статистичними даними⁵⁰. Головним методологічним засновком авторів була гіпотеза, згідно якої демографічні зміни у СРСР адекватніше можна пояснити ступенем модернізації країни чи окремих соціальних груп, аніж типом політичної системи чи ідеологією⁵¹. Але оскільки в західній радянології загальноприйнятою була теза про вирішальний вплив політики на демографічні процеси в СРСР, то автори поставили собі за мету оцінити ступінь цього впливу⁵².

Задум авторів досить простий: вони визначили загальні демографічні тенденції, характерні для процесу модернізації (високий рівень урбанізації, географічна мобільність, зниження рівня народжуваності, міграції в міста та до районів індустріального розвитку, високий рівень освіти населення, підвищення рівня зайнятості в несільськогосподарській сфері, зміна суспільного статусу жінки), і потім порівняли їх з отриманими даними щодо СРСР, визначаючи, чи відбувається і у який спосіб модернізація радянського суспільства.

Пріоритетного значення Р. Левіс, Р. Клем і Р. Ровланд надавали національним особливостям модернізаційного процесу на теренах СРСР, що корелювався з принципами національної політики радянського керівництва. Останні, як вважають дослідники, були успадковані від Російської імперії. Згідно цих засад вони спостерігали фаворитизм щодо домінантної національності — російської — та санкції проти розвитку нацменшин.

Стосовно України, то за приклад такої політики автори навели процес урбанізації. Найвищий її рівень дослідники зафіксували на Донбасі, що пов'язувалося з переважанням там російського населення. Однак, урбанізаційні процеси, стимульовані росіянами, вплинули й на українське населення, на рівень його модернізації, оскільки більшість українців — мешканців міст — теж зосереджувалися у Донецькому регіоні⁵³.

⁵⁰ *Lewis R., Rowland R., Clem R. Nationality and population change in Russia and the USSR: An evaluation of census data, 1897–1970.* — New York, Washington, London, 1976.

⁵¹ *Ibid.* — P. v.

⁵² *Ibid.* — P. vi.

⁵³ *Ibid.* — P. 159–163.

Автори відзначали також збільшення рівня концентрації українців у межах власної республіки, що відбулося, однак, не за рахунок швидкого приросту чи повернення на батьківщину, а навпаки, зміну українцями Кубані, Північного Кавказу національної ідентичності в результаті активного процесу русифікації⁵⁴. Звернули увагу дослідники і на низькі темпи приросту українського населення в Україні, що стало наслідком бойових дій Другої світової війни, голоду, інтенсивної русифікація тощо⁵⁵.

Отже, у запропонованій моделі Україна характеризувалася середнім рівнем урбанізації, низьким рівнем географічної мобільності та низьким рівнем народжуваності, що за логікою авторів відносило її до країни з доволі посереднім рівнем модернізації. Такий висновок підтверджував і концепцію національної політики Радянського Союзу, яка ґрунтувалася на етнічній стратифікації суспільства та підтримці домінуючої національності за рахунок маргіналізації меншин.

Висновки авторів щодо України цікаво порівняти з дослідженням іншого вченого, спеціаліста з соціальної історії України, Пітера Вороби щодо впливу урбанізації на українське суспільство⁵⁶. У період одразу після Другої світової війни, як відзначали і попередні автори, рівень приросту населення України та темпи її урбанізації справді були помітно нижчі, ніж у Росії. У наступні десятиліття цей рівень досяг, а то й перевершив російські показники. Однак процес урбанізації в Україні відбувався не за рахунок трансформації сільського населення у міське, а більше за рахунок зовнішнього притоку міського населення, переважно росіян⁵⁷.

Окрім загальної характеристики П. Вороби типізував міські центри за розміром і структурою, здійснив їх порівняння на основі статистичних даних у діахронічному зрізі. Виділив автор і регіональні моделі урбанізації та групи міст за динамікою розвитку. Найбільш розвинуті та швидко зростаючі міста загалом були розташовані на південному сході України — порти, металургійно-індустріальні центри. У категорії недорозвинутих міст з високим рівнем зростання переважали політико-адміністративні центри. До найзанедбаніших із повільним приростом належали другорядні міста в сільських районах⁵⁸.

⁵⁴ Ibid. — P. 214–221.

⁵⁵ Ibid. — P. 294–296.

⁵⁶ *Woroby P. Effects of urbanization in the Ukraine // The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences. — 1973–1977. — Vol. 13, no. 35–36. — P. 51–115.*

⁵⁷ Ibid. — P. 52–58.

⁵⁸ Ibid. — P. 95–97.

Висновки автора, попри те, що він не використовував модернізаційної моделі, досить схожі з попереднім дослідженням: Україна була економічно залежною від Росії, рівень її урбанізації штучно дисбалансовано за рахунок високого рівня урбанізаційних процесів на Донбасі та Півдні, де переважало російське населення⁵⁹.

Дещо з ширшої перспективи соціальні взаємини влади та регіонів характеризував у своїх працях Ян Деленбрант. За основу він використовував практично ті ж показники, що й попередні дослідники: рівні урбанізації, освіти, національного прибутку, розвитку комунікацій, стандартів життя⁶⁰. Конкретизувавши їх для кожної з республік, дослідник сподівався визначити рівень їх модернізації.

Загалом, як і в попередніх дослідженнях, Україна, за підрахунками Я. Деленбранта, продемонструвала середні показники динаміки модернізаційного процесу. Поряд зі швидким темпом соціально-економічного розвитку і високим національним прибутком, українське суспільство відзначалося доволі низькими рівнями розвитку масових комунікації і членства в партії і комсомолі, що, на думку вченого, було виявом низької соціальної мобільності українців⁶¹. Українське суспільство знаходилося на першому етапі модернізації, що ініціювалася завдяки значним змінам у соціоекономічному устрої суспільства.

Одне з найповніших досліджень соціального ладу саме українського радянського суспільства у контексті теорій модернізації і соціальної мобілізації здійснив канадський історик Богдан Кравченко⁶². Як зазначав один з рецензентів його праці Хіроакі Куромія, Кравченковий аналіз українського суспільства фокусувався на трьох основних питаннях: процес та особливості формування в Україні «соціально мобілізованого населення»; специфіка поведінки внутрішньої еліти, що має на меті артикуляцію національної ідентичності; формування комунікативної інфраструктури національного життя (освіта, преса, книговидавництво), через яку еліти впливають на соціально мобілізоване населення⁶³.

З метою визначити ступінь сформованості української національної свідомості, автор визначив етнодемографічну структуру українського

⁵⁹ Ibid. — P. 113–115.

⁶⁰ Dellenbrant J. Soviet regional policy: A quantitative inquiry into the social and political development of the Soviet republics. — Stockholm, Atlantic highlands, NJ, 1980. — P. 54.

⁶¹ Ibid. — P. 67–69, 82, 101, 120.

⁶² Krawchenko B. Social change and national consciousness in XXth century Ukraine. — Edmonton, 1987. Укр. переклад цієї праці: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. — К., 1997. Див. також рецензії на англ. видання: Harvard Ukrainian Studies. — 1986. — Vol. 10, no. 1/2. — P. 263–264; Український історичний журнал. — 1987. — № 9. — С. 144–147.

⁶³ Harvard Ukrainian Studies. — 1986. — Vol. 10, no. 1/2. — P. 263.

суспільства повоєнного часу, ступінь його урбанізації, кореляцію між українською національною ідентичністю та мовною ідентифікацією, зв'язок між соціальною та національною диференціацією. На основі проаналізованих даних автор зробив висновок про національну свідомість української інтелігенції повоєнного часу: «Розрив між соціальними сподіваннями, що їх приніс із собою вищий рівень освіти, та можливостями їхнього втілення був одним з найперших чинників зростання націоналізму серед української інтелігенції»⁶⁴.

Отже, як підсумовував автор, розвиток українського суспільства повоєнного часу був складним і багатоплановим. Посилення процесів асиміляції та русифікації законсервувало ієрархічний поділ праці, що посилювало незадоволення новосформованої української політичної еліти та інтелігенції і викристалізувало почуття національних інтересів, що, своєю чергою, призвело до початку соціальної мобілізації усього українського суспільства⁶⁵.

Загалом Б. Кравченко зафіксував ті ж соціально-економічні, демографічні та культурні тенденції в українському суспільстві другої половини 1940-х — середини 1960-х рр., що й інші вже згадувані дослідники. Однак він дещо по-іншому оцінював наслідки таких особливостей. Якщо попередні вчені у високому рівні русифікації, значному відсоткові росіян в Україні і упривілейованому їх становищі в суспільстві, динамічних міграціях у російсько-українському прикордонні вбачали негативні наслідки нівеляції соціальної ролі української національної еліти, її відхід від української ідентичності, то канадський дослідник навпаки характеризував це як процес інтенсифікації модернізації українського соціуму, формування соціально мобілізованих індивідів, що, за теорією К. Дойча, якої Б. Кравченко притримувався, мало призвести до оформлення українців у націю модерного типу.

У 1980-х рр. в англomовній історіографії продовжувалося дослідження вже звичних тем радянської громадської думки⁶⁶, національних і регіональних особливостей соціальної політики радянського керівництва⁶⁷, соціальної стратифікації суспільства та вивчення соціальних груп.

Праці Девіда Лейна мали на меті з'ясувати ступінь ієрархічності та нерівності у соціальній стратифікації радянського суспільства, що є

⁶⁴ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — С. 278.

⁶⁵ Там само. — С. 320.

⁶⁶ Remington T. Soviet public opinion and the effectiveness of party ideological work. — Pittsburgh, 1983.

⁶⁷ Dellenbrant J. The Soviet regional dilemma: Planning, people, and national resources. — Armonk, New York, London, 1986; The nationalities factor in Soviet politics and society / Eds. by L. Hajda, M. Beissinger. — Boulder, 1990.

засадничим для визначення моделі його соціального устрою. Д. Лейн не погоджувався зі своїми попередниками, які вказували на існування значної соціальної нерівності у радянському суспільстві, на виокремлення керівної еліти як окремого класу чи упривілейованої соціальної групи, яка за своєю позицією наближалася до буржуазії капіталістичного суспільства. Д. Лейн, навпаки, доводив, що відмінності між містом і селом, працівниками фізичної та інтелектуальної праці, різними релігіями, етнічними та національними групами, а також чоловіками та жінками все більше нівельовано за рахунок соціального розвитку радянського соціуму. Тому радянську систему найкраще охарактеризувати терміном «державний соціалізм», що є перехідною фазою від капіталістичної до соціалістичної систем.

Висновки, зроблені Д. Лейном, викликали неоднозначну реакцію у рецензентів. Досліднику, як на нашу думку, цілком справедливо закидали занадто некритичне ставлення до радянських джерел, перебільшення ролі зближуваних соціальних факторів і замовчування фактів, що суперечили його основній концепції⁶⁸.

У 1980 р. вийшов збірник праць «Сучасне радянське суспільство», у передмові до якого Волтер Конор підкреслював багатогранність цього суспільства і давав йому наступні характеристики. Передусім, це було імперське суспільство, тому що більшість національностей підкорялося центральному урядові, а в державі домінувала одна найчисленніша нація — російська. Як імперія, СРСР розвивався, експлуатуючи свої колонії: прибалтійські держави, Україну, Кавказ, Середню Азію. Але поряд з тим радянське суспільство — це розвинуте індустріальне суспільство, хоч і найвідсталіше з представників цієї групи. Це також антигегемонне суспільство, в якому нерівність визначалася професійною зайнятістю та займаною посадою. Як ідеологічне, суспільство СРСР притримувалося марксистсько-ленінських постулатів⁶⁹.

Серед авторів збірника були Ральф Клем, Річард Добсон, Рой Лерд, Джері Панхерст, Майкл Сакс та ін. Вчені порушили цілу низку важливих проблем: етнічні параметри радянського соціуму, державна політика регуляції кількості населення, соціальна стратифікація, особливості життя в сільській місцевості, місце жінок у суспільстві, суспільні девіації тощо.

Загалом їхні висновки так чи так повторюють уже раніше висловлені тези, однак звертає на себе увагу інший факт. Розмаїття порушених у

⁶⁸ Balan B. [Review of] David Lane. The end of social inequality? Class, status and power under state socialism. London, Boston and Sydney: George Allen & Unwin, 1982. x, 176 p. // Journal of Ukrainian Studies. — 1984. — Vol. 9, no. 1. — P. 122–127.

⁶⁹ Contemporary Soviet society: Sociological perspective / Eds. by J. Pankhurst, M.P. Sacks. — New York, 1980. — P. vi–ix.

збірнику тем, досить широке коло спеціалістів, залучених до вивчення соціальної проблематики, врешті, широке цитування інших досліджень — все це свідчить про той значний розвиток, який пройшли радянознавчі соціологічні студії в англomовній історіографії починаючи з 1950-х рр.

1990-ті та 2000-ні рр. принесли багато змін в англomовну радянологію, зокрема і в проблематику соціальної історії. Окрім власне політичних, суспільних, культурних змін у регіоні колишнього СРСР і Східної Європи перелом був зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій англomовній історіографії.

Найважливішим, на нашу думку, явищем в англomовній радянології останніх десятиліть став методологічний поворот у її студіях. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому концепції радянського соціального устрою — тоталітарної і модернізаційної. Хоч швидше не відмовилися, а, виходячи з них, почали шукати інші теорії і моделі, багатовекторніші та динамічніші.

Серед таких нових напрямів слід виділити, наприклад, неотрадиціоналістський підхід, прихильники якого (Кен Джовіт, Ендрю Волдер, Янош Корнаї, Тері Мартін та ін.) вважають, що сталінізму, як і радянській суспільній системі загалом, була притаманна низка «архаїзуючих» елементів, що уподібнювали її до традиційних, домодерних суспільств: практика клопотань, взаємостосунки за схемою патрон-клієнт, присутність неформальних міжособистісних зв'язків на зразок «блату», приписувані статусні категорії, монархічний принцип управління у Кремлі, надання владі містичного характеру та її ритуальне відображення.

Інший підхід, хоч умовно й називається «модерністським», проте не співпадає зі своїм візаві зразка 1970-х рр. Прихильники цього зреформованого підходу (Йохен Гелбек та ін.) не погоджуються з концептом «модерності», що творився західними дослідниками винятково на західному досвіді. У такій формі він непридатний для Радянського Союзу, оскільки останній є прикладом альтернативної форми модернізації. Як для модернізованої країни для СРСР характерним було використання низки інструментів конструювання соціуму, на дослідженні яких й зосереджують увагу дослідники: планування, принципи наукової організації суспільства, показники добробуту, механізми нагляду за населенням тощо⁷⁰.

Оригінальна модифікація тоталітарної концепції радянського суспільства належить досліднику Владіміру Шляпентоху. У своїй монографії «Нормальне тоталітарне суспільство» (2001) він доводить, що Радянський

⁷⁰ *Fitzpatrick S. Introduction // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. — New York, London, 2000. — P. 11.*

Союз слід визнати «нормальною соціальною системою», або «нормальним тоталітарним суспільством». Критерієм нормальності історик вважає здатність соціальної системи вижити та відтворити себе протягом тривалого періоду часу. Радянське суспільство, на його думку, цілком відповідало цим умовам. Більше того, розпад СРСР був прямо зумовлений порушенням «нормальності» радянської системи внаслідок Горбачовських реформ, набуттю нею неприродного, «гібридного» стану⁷¹.

Автор визначає ті соціальні інституції, які стали головними для радянського суспільства і які залишилися незмінними протягом тривалого часу, слугуючи основою для послідовного відтворення у часі системи специфічного радянського устрою. Серед таких він називає абсолютне домінування верховного лідера в процесі прийняття рішень, політичну монополію однієї партії, політичний нагляд як наймогутніший інструмент режиму, мілітаризацію суспільства, агресивну імперіалістичну політику, виховання населення у дусі тоталітарної ідеології, заперечення релігії, повну монополію на медіа, освіту, науку і культуру, домінування центральної адміністрації у кожній провінції, відсутність демократії, офіційну мораль на основі класового підходу, централізований контроль над економікою, державну власність як основу виробництва, врешті, заборону приватної економічної діяльності⁷².

У контексті вивчення радянської України особливо цікавою буде позиція автора щодо подвійного статусу СРСР як радянського режиму та як імперії. У той час як режим мав справу з росіянами і репрезентував метрополію, імперія контролювала неросіян, особливо неслов'янські народи. Неросійські слов'янські республіки — Україна та Білорусь — займали проміжну позицію між метрополією та провінціями імперії. Статус українців і білорусів був близьким до статусу росіян стосовно можливостей долучитися до управлінської верхівки. Проте, подібно до неслов'янських республік, українські та білоруські суспільні рухи за незалежність наражалися на абсолютну нетерпимість метрополії⁷³.

Врешті, найбільші методологічні зміни в англомовній радянології відбулися завдяки т. зв. «культурному повороту» у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства Шейла Фіцпатрік, Рональд Суні та Джон Кіп вважають основним у сучасній англомовній історіографії, методологічною

⁷¹ *Shlapentokh V.* A normal totalitarian society: The Soviet Union — How it functioned and how it collapsed. — Armonk, New York, London, 2001. — P. 6.

⁷² *Ibid.* — P. 12.

⁷³ *Ibid.* — P. 12–13.

базою третього покоління англомовних радянологів⁷⁴. Прихильники такого підходу схильні вважати Радянський Союз особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо. Зважаючи на значення цього підходу, нижче ми трохи детальніше зупинимося на конкретних працях, написаних у його рамках.

Кардинальні зміни відбулися також і в джерельній базі англомовної історіографії: відкрився доступ до раніше засекречених архівних матеріалів і значно спростилися можливості працювати з цими матеріалами іноземцям⁷⁵. Це дало змогу історикам не лише заглибитися в офіційні документи, але й якісно розширило джерельну базу їхніх досліджень. Учені активно використовують такі види джерел, як офіційна документація, усні свідчення, документи особового характеру, листи в пресу та до владних органів, доноси, карні справи, пропагандистські плакати, анекдоти, художня література, неофіційна періодика тощо.

Третім фактором розвитку сучасної англомовної історіографії став прихід нового покоління дослідників, які, особливо у 2000-ті рр., вийшли на передові позиції у радянознавчих дослідженнях. Окрім володіння новими пошуковими методиками, широким колом знайомств і співпраці з пострадянськими колегами, найвизначальнішою їхньою рисою є відсутність досвіду ідеологічної боротьби з політичним ворогом — Радянським Союзом, досвідом, що в тій чи тій мірі накладав свій відбиток на старше покоління англомовних радянологів, змушуючи їх повсякчас зважати на вироблену звичку самоцензури.

⁷⁴ *Fitzpatrick S.* Introduction // *Stalinism: New directions*. — P. 1–14; *Keep J.* Old controversies, new approaches // *Litvin A., Keep J.* *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. — Londres, New York, 2005. — P. 89–100; *Suny R.G.* *Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the «West» wrote its history of the USSR* // *The Cambridge history of Russia*. — Vol. III: *The twenties century* / Ed. by R.G. Suny. — Cambridge, 2006. — P. 57–64.

⁷⁵ Значення т. зв. «архівної революції» для розвитку англомовної історіографії вже проаналізовано у кількох дослідженнях. Див., наприклад, спеціальний випуск журналу *Cahier du monde russe*. — 1999. — An. 40, nos. 1–2, особливо теоретичну статтю Андреа Граціози: *Graziosi A.* The new Soviet archival sources. Hypotheses for a critical assessment // *Cahier du monde russe*. — 1999. — An. 40, nos. 1–2. — P. 13–63, а також: *Naimark N.* Cold war studies and new archival materials on Stalin // *The Russian Review*. — 2002. — Vol. 61, no. 1. — P. 1–15; *Raleigh D.* Doing Soviet history: The impact of the archival revolution // *Ibid.* — P. 16–24.

Дослідження зі сфери соціальної та культурної історії СРСР виявилися одними з найдинамічніших та прогресивних у 1990-ті та 2000-ні рр. Хронологічно більшість з них стосувалися періоду сталінізму в радянській історії. Саме останній перебрав на себе практично всю увагу дослідників. Сталінізм як спосіб правління і політичного контролю, сталінізм як інструмент формування нової людини, сталінізм як цивілізація, як повсякдення життя, як спосіб організації соціального устрою, як страх і терор — це лише мінімальний перелік тем, що захопили всю західну історіографію в останні два десятиліття.

Суперечливий, зламний, перехідний період пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги» як окрема самостійна дослідницька проблема окреслився перед англомовними істориками лише з кінця 1990-х рр.⁷⁶ Однак, і на це слід особливо зважати при аналізі відповідних праць, дослідження цього періоду безпосередньо виходили з тих нових теорій і концепцій сталінізму, що сформувалися за останні двадцять років. Дуже зрідка під суспільний устрій цього періоду розробляється окрема теорія — усі вони є продовженням тієї чи тієї загальної теорії сталінізму. Через цю ж причину кількісно переважають дослідження, які стосуються періоду пізнього сталінізму, і набагато менше тих, які б пояснювали радянський соціум хрущовського часу.

Інша загальна риса найновіших англомовних робіт — це кардинальне переосмислення ними національного питання у СРСР, коли йдеться про політичний устрій Союзу, національну політику радянського керівництва, роль і місце регіональних політичних еліт, національних дисидентських рухів, але вперте ігнорування дослідниками національного контексту при вивченні питань соціального устрою радянського суспільства. Частина дослідників за старою звичкою, практично користуючись лише російським матеріалом, продовжує за аналогією поширювати свої висновки на інші радянські республіки. Більшість учених, розуміючи контроверсійність такого підходу, прямо говорять про дослідження ними лише радянської Росії, але нею ж зазвичай і обмежуються. Певним винятком з цього є самостійне вивчення ісламських народів у складі СРСР чи, наприклад, окремих народностей, що не досягли рівня нації, пов'язане насамперед з впадаючими ув око кардинальними соціальними розходженнями з домінантним російським соціумом. Проте республіки з меншою амплітудою відмінностей від Росії, насамперед слов'янські Україну

⁷⁶ Досить повне уявлення про сучасні розробки історії пізнього сталінізму дає збірник праць за редакції Джуліан Фьорст: *Bittner S. [Review of] Fürst, Juliane, ed. Late Stalinist Russia: Society between reconstruction and reinvention. New York: Routledge, 2006. x, 288 p. // The Russian Review. — 2008. — Vol. 1, no. 1. — P. 152–153.*

та Білорусь, і англomовні вчені практично не вивчають на предмет особливостей суспільної організації у радянський час.

Окресливши загальні характеристики розвитку англomовної соціальної і культурної історії СРСР у останні роки, спробуємо коротко зупинитися на основних наукових працях, що вийшли друком у названий період.

На нашу думку, найцікавішим і найдинамічнішим напрямом радянськoзнавчих студій в англomовній історіографії на сучасному етапі стало вивчення повсякденних культурних практик радянського суспільства, зокрема сталінізму та хрущовського періоду. Проблеми приватності загалом, повсякденного життя в умовах радянського суспільного ладу вивчали Льюїс С'егельбаум, Девід Кровлі, Сюзан Рейд, Кетрін Ітон⁷⁷ тощо.

Одним з найважливіших питань для істориків-повсякденників є взаємозв'язок між приватними й публічними практиками та взаємооберненість приватної й публічної сфер життя у радянському суспільстві. Як зазначав сучасний дослідник сталінізму Стівен Коткін, радянські громадяни не лише мусили навчатися того, як «говорити по-більшовицькі», щоб оволодіти мовою та практиками, які асоціювалися з пост-революційним устроєм, але неunikнено вони інтерналізували більшовицькі цінності й самі починали вірити в них. Тобто, як бачимо, спостерігається накладання, вплив публічного на трансформацію приватного в радянському суспільстві. Подібні проблеми порушували в своїх працях також Йохен Гелбек, Владімір Козлов, Алексей Кожевніков та ін.

Як вважав Й. Гелбек, сталінізм у своєму повсякденному вимірі передбачав такі специфічні практики, як прискіпливе самоспостереження і самоконтроль, публічне визнання вини, громадське обговорення чийогось приватного життя, самокритицизм, використання членства в партії чи комсомолі для вирішення особистих справ тощо. За сталінізму люди публічно говорили речі, які вважали брехнею, і обговорювали правду в приватному житті. Інший дослідник, Л. С'егельбаум, додавав, що звертання до влади зі скаргами, доносами, проханнями, тобто перенесення до громадської сфери особистих життєвих ситуацій, було частиною повсякденного репертуару радянських громадян у боротьбі з життєвими труднощами, оскільки інші способи вирішення проблем у сталінський період були неідеальними⁷⁸.

⁷⁷ *Siegelbaum L., Sokolov A.* Stalinism as a way of life: A narrative in documents. — London, New Haven, 2000.

⁷⁸ *Fitzpatrick S.* Private and public practices // Stalinism: New directions. — P. 71–73. Докладніше див. також: *Hellbeck J.* Fashioning the Stalinist soul: the diary of Stepan Polubnui, 1931–1939 // Ibid. — P. 77–116; *Kozlov V.* Denunciation and its function in Soviet governance: from the archive of the Soviet Ministry of Internal Affairs, 1944–1953 // Ibid. —

Досліджують історики й зворотній процес інтеріоризації, привнесення до приватного життя особи чи окремої сім'ї якихось спільних, колективістських практик, що, за своїм означенням, були протилежні до інтимного, осібногo способу життя. Одними з перших в англомовній історіографії у 1990-ті рр. цю проблему порушили Светлана Бойм та Річард Стайтс. С. Бойм весь спосіб функціонування радянської культури та щоденного життя визначала через притаманне їм тяжіння до т. зв. «спільного простору». Наприклад, у практиках організації житла виявом цього є комунальна квартира, у літературі — графоманія⁷⁹. Р. Стайтс зосереджувався на вивченні радянської популярної розважальної культури. Пісні, фільми, «стиляги», популярна естрада, журнал «Крокодил» — ось далеко неповний перелік культурних явищ, що опинилися у полі зору дослідника⁸⁰.

Історик Стівен Коткін досліджував «соціалістичні форми поселення» — місто, у якому визначальною характеристикою стало спільне, комунальне проживання людей. С. Коткін, вивчаючи процес переорієнтації житлових забудов від сімейного до колективного типу, стверджував, що цим кожен міський житель був поставлений у рівні умови з іншими, займав фіксований об'єм місця, визначений науковими нормами здоров'я і гігієни. Таке проживання з часом кардинально змінювало психологію та стиль життя людей: житлова площа формувалася у свідомості як арена, на якій відбувалися щоденні маленькі битви та випробування. Коли разом жили представники різних поколінь, кілька людей в одній кімнаті, збереження хоч якоїсь приватності вимагало всіх можливих хитрощів. До того ж така система проживання якнайбільше сприяла взаємному нагляду, який влада не просто попускала, а навіть заохочувала до нього⁸¹.

Дослідниця Дебора Філд намагалася визначити загальноприйняте офіційне розуміння приватного життя та його норм згідно комуністичної моралі та панівної ідеології, звернувши особливу увагу на часи хрущовського періоду. У своїй статті «Несумісні відмінності: Розлучення і уявлення про приватне життя в хрущовську еру» (1998) вона зазначала, що, на думку радянських лідерів, належний спосіб організації внутрішнього життя громадян забезпечував соціальний і політичний порядок у

P. 117–141; *Kojevnikov A. Games of Stalinist democracy: ideological discussion in Soviet sciences 1947–1952 // Ibid. — P. 142–175.*

⁷⁹ *Boym S. Common places: Mythologies of everyday life in Russia. — Cambridge, MA, London, 1994.*

⁸⁰ *Stites R. Russian popular culture: Entertainment and society since 1900. — Cambridge, 1995.*

⁸¹ *Kotkin S. The search for the socialist city // Russian History. — 1996. — Vol. 23, no. 1–4. — P. 231–247.*

суспільстві. Ідеальні міжособистісні стосунки виключали конфліктність, тверезий розум і висока моральність керували пристрастями та поривами, а індивідуальні інтереси та потреби індивідів ніколи не суперечили громадським вимогам і не витісняли їх за значимістю. У хрущовський період це доповнювалося переконанням, що розвиток економіки, підтримання суспільного порядку та перехід від соціалізму до комунізму потребує активних, позитивно налаштованих і саможертвоних працівників, людей, не потурбованих сімейними негараздами, суперечливими емоціями чи недозволеними бажаннями. На практиці ж пропагований образ ідеального громадянина не співпадав з реаліями та потребами радянських громадян захистити свою приватність⁸².

Іншими популярними темами стали вивчення ролі ритуалів у радянському суспільстві, особливо у процесі формування нової «радянської» ідентичності (Лоренц Ерен, Карен Петрон)⁸³; соціальні інструменти контролю особистості, конструювання її соціальної, національної, гендерної ідентичності, моральних переконань, типів поведінки в системі радянського суспільства (Мервін Метьюз, Френсіз Бернстейн, Пітер Голквіст, Томас Вульф, Джеймс Гейнзен)⁸⁴; колективні емоції у соціумі та їх роль у виборі повсякденних поведінкових стратегій (Гленіс Янг)⁸⁵; девіантні форми поведінки та реакція радянської держави на порушення соціальних норм та ідеологічних приписів (Лін Віола, Йохен Гелбек, Роберт Горват, Джеймс Гейнзен, Синтія Гупер)⁸⁶ та інші проблеми.

⁸² *Field D.* Irreconcilable differences: Divorce and conceptions of private life in the Khrushchev era // *Russian Review*. — 1998. — Vol. 57, no. 4. — P. 613.

⁸³ *Keep J.* «It's a woman's world» // *Litvin A., Keep J.* Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. — P. 144–147.

⁸⁴ *Starks T.* [Review of] Bernstein, Frances Lee. The dictatorship of sex: Lifestyle advice for the Soviet masses. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. xvii, 246. // *Russian Review*. — 2008. — Vol. 67, no. 1. — P. 162–163; *Heinzen J.* The art and the bride: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // *Slavic Review*. — 2007. — Vol. 66, no. 3. — P. 389–412.

⁸⁵ *Thurston R. W.* Fear and belief in the USSR's «Great terror»: Response to arrest, 1935–1939 // *Slavic review*. — 1986. — vol. 45, no. 2. — P. 213–234; *Young G.* Emotions, contentions politics and empire: Some thoughts about the Soviet case // *Ab imperio*. — 2007. — no. 2. — P. 113–151.

⁸⁶ *Roth-Ey K.* «Loose girls» on the loose? Sex, propaganda and the 1957 youth festival // *Women in the Khrushchev era / Eds. by M. Ilic, S.E. Reid, L. Attwood*. — New York, 2004. — P. 75–95; *Alexopoulos G.* Amnesty 1945: The revolving door of Stalin's Gulag // *Slavic Review*. — 2005. — Vol. 64, no. 2. — P. 274–306; *Barnes S.* «In a manner befitting Soviet citizens»: an uprising in the post-Stalin Gulag // *Slavic review*. — 2005. — Vol. 64, no. 4. — P. 823–850; *Viola L.* Popular resistance in the Stalinist 1930s // *Kritika*. — 2000. — vol. 1, no. 1. — P. 45–69; *Hellbeck J.* Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia // *Kritika*. — 2000. — vol. 1, no. 1. — P. 71–96; *Horvath R.* The legacy of Soviet dissent: dissidents, democratization and radical nationalism in Russia. — New York, 2005;

Підводячи підсумок розгляду такого важливого питання в англomовній історіографії, як теорії суспільного устрою та соціальної динаміки радянського суспільства, слід відмітити ту рису, що всі вони передусім залежали і продовжують залежати від ширших методологічних і концептуальних пошуків англomовної радянології. Це цілком справедливо для початкового повоєнного періоду становлення радянологічних досліджень, коли панівною була тоталітарна модель радянського устрою з її увагою до політичних процесів у радянському суспільстві, до систем контролю за поведінкою населення та ідеологічних чинників. Проблема визначення засад функціонування радянського соціуму лише посилилася з поворотом англomовної історіографії у 1970-х рр. до ревізійністського напрямку, коли до радянської системи застосовували модернізаційну парадигму, а дослідники моделювали різноманітні варіанти соціальної стратифікації радянського суспільства. Врешті, на сучасному етапі вивчення культурної історії СРСР домінантність методологічних засад виявилася найяскравіше. Дослідники використовують теоретичні напрацювання історії повсякдення, гендерної історії, історії націоналізму та імперій тощо, і без знання цього загального контексту зрозуміти напрацювання англomовної історіографії щодо суспільного ладу Радянського Союзу стає просто неможливо, особливо коли це стосується сучасних концепцій неотрадиціоналістського суспільства, патерналістської системи чи щоденних культурно-цивілізаційних практик сталінізму.

Komaromi A. The unofficial field of late Soviet culture // *Slavic Review*. — 2007. — Vol. 66, no. 4. — P. 605–629; *Nathans B.* The dictatorship of reason: Aleksandr Vol'pin and the idea of rights under «developed socialism» // *Slavic Review*. — 2007. — Vol. 66, no. 4. — P. 630–665; *Statiev A.* The nature of anti-Soviet armed resistance, 1942–1944: The North Caucasus, the Kalmyk autonomous republic, and Crimea // *Kritika*. — 2005. — Vol. 6, no. 2. — P. 285–318; *Heinzen J.* Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // *Kritika*. — 2007. — Vol. 8, no. 4. — P. 789–815.

Частина 2.

**ЗМІНИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ
ТА ЕКОНОМІЧНИХ
ПРІОРИТЕТІВ**

Розділ 2.

«НОВИЙ» КУРС У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Зміни політико-правових та соціально-економічних пріоритетів

1950-ті — перша половина 1960-х років увійшли в історію України, як і всього СРСР, як період суттєвих зрушень у всіх сферах соціально-економічного, політичного і суспільно-культурного життя. Ці зрушення мали як об'єктивні, так і суб'єктивні підстави, які були обумовлені всім ходом попереднього розвитку країни. В останні роки правління Й. Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи при цьому всіх соціальних зв'язків суспільства. Іншими словами, сталінізм вичерпав по суті себе як система, система екстенсивна, неорганічна, непродуктивна і антигуманна. Втрачаючи можливості свого адміністративно-мобілізаційного поступу, вона породила серйозні господарські труднощі, соціально-політичну напруженість у суспільстві. У країні домінувала практика командування і фактичної підміни партією державних органів. До того ж вона доповнювалася практикою зрощування партійного і державного апаратів з апаратами профспілок і громадських організацій. Зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом призводило до їхньої бюрократизації, зниження ефективності в роботі.

У країні наростала демографічна криза, скорочувалась у результаті репресій кількість населення. Концентраційні табори доводили цю тенденцію до загрожуючих розмірів. Репресії, як метод управління державою, вичерпали себе. Сталінізм і сталінщина перетворювались у свою протилежність, тобто самі собі вже створювали реальну загрозу. До того ж, у нових умовах можна було управляти вже іншими способами та іншими методами. Адже мета репресій, терору, — це, передусім, залякати масу населення, створити систему тотального страху. Цього вже було досягнуто: страх, як домінанта, в державі був не тільки на рівні суспільному, а й на індивідуальному. Він домінував на генетичному рівні. Крім контролю державного, крім цензури влади, з'явилися такі чинники, як індивідуальні самоцензура та самоконтроль.

Найповніше стан соціально-економічної перенапруги радянського суспільства серед політичного керівництва країни відчував М. Хрущов.

Влітку 1971 р., за кілька місяців до смерті, він писав у своїх мемуарах: «Ми отримали після Сталіна важку спадщину. Країна була розорена... Країна була доведена до межі безупинними капіталовкладеннями в оборону. Военна промисловість розвивалася і в ширину, і в глибину. Численна армія тиснула на бюджет. Вона коштувала величезних матеріальних засобів. Відволікались численні людські ресурси, які могли б бути використані для розвитку мирної економіки»¹.

Важливий вплив на зміну політичного курсу країни мали й чинники зовнішнього характеру. Передусім вищий рівень життя народів країн, в яких правили «антирадянські режими». Хоча радянські керівники зрідка виїжджали за кордон, але знали, як жили люди в іншому світі. Та й маси радянських людей, побувавши в силу різних обставин в Європі, психологічно змінилися. З'явилося інше бачення світу, інше сприйняття радянської дійсності, інші сподівання. Досвід Європи мав великий вплив на рішення партійно-радянського керівництва СРСР. Треба було доганяти визволену Європу, йти в ногу з життям.

Першопричини реформаторського курсу полягали в неорганічності створеної Ленінім-Сталінім політичної і соціально-економічної системи. Вона була штучними витвором, що виник спочатку в головах теоретиків, які згодом цю теорію впровадили, насадили в реальному житті. Ця теорія, а згодом і практика, відірвали Росію від Європи, віддалили її від неї, зробили лідером частини, не найбільш прогресивної, Євразійського простору. І навіть за таких обставин соціально-економічна система більшовиків не була природною, тому й існувати в тому вигляді, як була створена, довго не могла. Так чи інакше вона мала бути трансформована або шляхом радикальним, або еволюційним. Суспільство закономірно повинно було повернутися до свого природного стану.

За повоєнне десятиліття Радянський Союз ціною великої крові, величезних зусиль, став дійсно наддержавою. І це також один із чинників того, що інновації мали з'явитися.

Неекономічні, силові, адміністративно-командні методи господарювання за Сталіна явно вичерпали себе. Необхідно було змінити форми і методи управління державою, економікою, щоб в умовах і межах тоталітарної системи надати нові імпульси її розвитку, підвищити ефективність господарювання. Окрім того, смерть Й. Сталіна вимагала пошуку в стислі строки нових джерел впливу для утвердження особистої влади нового керівництва держави. Боротьба за персональну владу конкретного лідера, вождя була серед найважливіших суб'єктивних чинників курсу на реформи післясталінського керівництва.

¹ Хрущев Н. Время. Люди. Власть: Воспоминания: В 4 кн. — М., 1999. — С. 167–169.

Таким чином, реформи були обумовлені всім ходом історичного розвитку. Однак передбачити, кого обставини винесуть на поверхню політичного життя в СРСР було практично неможливо. Вінстон Черчілль порівнював кремлівське політичне життя з бійкою бульдогів під килимом: спочатку якесь неясне шевеління, а потім наверх викидають чийсь закривавлений труп. Весь цей побут «курятника» — клюй ближнього, плій на нижнього — маскувався словами-заклинаннями про «колективне керівництво». А претендентів на роль «нового Сталіна» було немало. Спершу важелі впливу все більше концентрувалися в руках Л. Берія. Однак згодом все-таки переміг М. Хрущов, діючи за відомим ленінським принципом: «морально все, що служить справі революції».

Центральне місце в боротьбі між обома претендентами на лідерство в державі відводилося національному питанню, республіканським політичним елітам, взаємовідносинам центру і союзних республік. Кожен прагнув заручитись підтримкою в національних республіках, підсилити їхню роль в житті Союзу і послабити вплив центру. Л. Берія виступив проти русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні. Фактично він домігся того, що на червневому (1953 р.) пленумі ЦК КПУ посади першого секретаря було позбавлено росіянина Леоніда Мельникова за русифікацію вищої школи України і дискримінацію місцевих кадрів у Західній Україні. На його місце обрано українця Олексія Кириченка.

Протистояння Берія–Хрущов завершилося на користь М. Хрущова. Останній, будучи твердо переконаним у незмінності устрою радянської влади, непорушної єдності й цілісності СРСР, фактичної його унітарності, пішов далі шляхом формального розширення прав і можливостей національних республік, національних еліт, народів і народностей країни. Тривала праця в Україні, знання кадрового складу місцевого керівництва привело до підвищення питомої ваги українських чиновників у керівництві республіки та й усього СРСР. За короткий час зменшилася доля росіян у центральних державних установах та партійних органах Української РСР. Кількість українців у них до середини 1950-х років зросла до 68%. При чому це були кадри, формування світогляду яких відбувалося в період «українізації» 1920-х років. У республіці з'явилася фактично нова українська політична еліта. «Вона відрізнялася від попередньої не лише національністю, а тим, що не походила з Донбасу»², — зазначав Б. Кравченко.

² Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С. 309–310.

Політику М. Хрущова підтримували перші секретарі ЦК Компартії України О. Кириченко (1953–1957 рр.) і М. Підгорний (1957–1963 рр.). Вони сприяли реформуванню чинної системи, впровадженню в життя новаторських починань М. Хрущова.

У другій половині 1950-х років українськими кадрами були поповнені всесоюзні структури. Зокрема до складу уряду СРСР ввійшло близько десяти колишніх міністрів України. Серед десяти нових маршалів Радянського Союзу у 1955 р. половина були вихідцями з України. Р. Малиновський та А. Гречко згодом стали міністрами оборони СРСР. В. Семичастний був призначений головою КДБ СРСР, а чотири українці — О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський та П. Шелест — увійшли до складу членів президії ЦК КПРС. Високі урядові посади зайняли драматург О. Корнійчук, син відомого західноукраїнського письменника С. Стефаник та інші громадсько-політичні діячі української національності.

У післясталінський період активізувалася діяльність України на міжнародній арені, що привело до зростання її авторитету. Якщо у 1953 р. республіка була членом 14 міжнародних організацій, то в 1955 р. — 29, а станом на 10 квітня 1962 р. вона була членом або брала участь у роботі 44 міжнародних організацій, їхніх постійних і тимчасових органів, підписала 91 міжнародний акт³. У 1954 р. республіка стала членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В середині 1958 р. при ООН було відкрито постійне представництво Української РСР.

Розширення контактів із зовнішнім світом зумовило якісні зміни у сфері міжнародного туризму, обміну інформацією. У 1956 р. за кордоном побувало 560 тис. радянських громадян, а в наступні два роки — 1,5 млн. Починаючи з 1956 р. СРСР стали відвідувати щорічно близько півмільйона іноземних туристів.

У період хрущовської «відлиги» завершилось формування сучасної території України. Керуючись тезою про непорушність кордонів СРСР і вічність комуністичної влади, радянське керівництво прийняло рішення про передачу Криму із складу РРФСР до складу Української РСР. Тотальний контроль Москви над Україною не давав підстав вбачати в цьому факті якісь загрози для єдності та цілісності СРСР. Навпаки, перекладання на плечі українського народу проблем і труднощів кримської економіки, соціальних, політичних проблем, полегшувало тягар витрат Російської Федерації і посилювало прив'язку, залежність України від

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5560. — Арк. 29–31, 32–37.

центральної влади. А вже за роки війни виробничі потужності промислових підприємств Криму скоротилися на 90%. Майже вдвічі зменшилася кількість населення. Його знищували не лише окупанти, а й радянський режим — через виселення і депортації німців, кримських татар, болгар, вірмен, греків. У результаті із 26 сільських районів Криму у 7 майже зовсім не залишилося мешканців, а 8 потребували негайного заселення⁴. Переселення в Крим російських селян виявилось неефективним. Величезні маси їх (до 50%) поверталися в Росію⁵. Провал переселенської політики переорієнтував московське керівництво перекласти розв'язання проблеми відбудови Криму на Україну. «Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю»⁶, — твердив М. Хрущов.

У повоєнні роки в силу об'єктивних обставин економіки України та Криму все більше інтегрувалися, утворюючи поступово єдине ціле. Україна перекладала на себе все більший тягар витрат по відродженню Криму, який був одним із найвідсталіших у складі РРФСР. Закономірним результатом цього стало ініціювання місцевими органами влади Криму та керівництвом Російської Федерації включення Криму до складу України⁷.

Передачу Кримського півострова зі складу РРФСР до складу УРСР було здійснено в результаті колективного рішення партійного керівництва із суворим дотриманням тогочасного законодавства РРФСР, СРСР і УРСР. Це був безпрецедентний акт у стосунках України і Росії. А вже всі зміни кордонів у минулому відбувалися за рахунок території України на користь Російської Федерації. І тільки в цьому випадку в силу історичних обставин відбулася передача Україні частини земель, що адміністративно відносились до РРФСР. Передача ця носила, на думку вищого партійно-державного керівництва країни, суто формальний характер. Звичайно, про «поступку» не йшлося, йшлося про економічну доцільність, адміністративно-територіальну зручність в управлінні територією, оскільки Крим прилягав безпосередньо до території власне Української РСР. Не скидалось з рахунку й те, що Крим мав глибокі та всебічні історичні зв'язки з Україною. Головна ж мета передачі Криму Україні — підняття

⁴ *Сергійчук Володимир*. Український Крим. — К., 2001. — С. 189; *Хаялі Р.* Кримсько-татарський народ в умовах депортації (1944–1967): Автореф. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000.

⁵ *Максименко М.* Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1960 рр.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 11. — С. 53.

⁶ Цит. за: *Аджубей Ал.* Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему // Новое время. — 1992. — № 6. — С. 21.

⁷ *Буткевич В.* Право на Крим, хто його має: Росія? Україна? // Буткевич В., Горинь Б., Свідзинський А. Крим — не тільки зона відпочинку. — Львів, 1993. — С. 45.

нею зруйнованого війною господарства, його економічне відродження. Це був типовий для радянської влади акт мобілізаційної дії, характерний для всіх сфер соціального буття.

Новий відлік часу в житті радянської України і всього СРСР розпочався з XX з'їзду КПРС, який відбувся в лютому 1956 р. З'їзд поклав початок важливим змінам у житті суспільства, що привели в кінцевому рахунку до розпаду в 1991 р. СРСР.

Поступово М. Хрущов сконцентрував у своїх руках фактично всю повноту влади, обійнявши ключові посади і в партії, і в державі. Б'ючи по мертвому Сталіну, М. Хрущов цілив у його живих соратників, послідовників і, головне, своїх суперників у боротьбі за владу. Наслідки таких дій носили більш глибокий характер, ніж міг очікувати їхній творець. Десталінізацією було порушено всю структуру суспільного організму. Для країни це був початок повороту від штучного до природного шляху розвитку.

XX з'їзд КПРС створив принципово нову суспільну атмосферу в країні. Почали відновлюватися автономні державні утворення. Послаблювався тотальний прес кримінальних переслідувань. Розгорнулося реформування адміністративно-правоохоронної системи, яке здійснювалося на основі зниження обсягів і тривалості термінів кримінального покарання, заміни його в окремих випадках на адміністративні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. В країні була розформована значна частина внутрішніх військ. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених. Скасовувалися найбільш кричущі норми в кримінальному законодавстві сталінської доби. З нього було вилучено поняття «ворог народу». У центр адміністративно-правоохоронної політики поступово поверталася людина, особистість.

Після XX з'їзду партії люди отримали можливість вільніше висловлювати свої думки. Зросла роль Рад як у центрі, так і на місцях, хоча верховенство партійних органів над державними зберігалось повною мірою. В 1953–1961 рр. в Україні було реабілітовано понад 290 тис. громадян. В республіці розгорнулась кампанія за реабілітацію таких відомих особистостей національної культури, як драматург М. Куліш, режисер Л. Курбас, кінорежисер О. Довженко. Були визнані факти депортації селян у роки колективізації, виселення жителів із західних областей. Як незаконні акції кваліфікувались примусові виселення кримських татар, німців та інших етнічних груп із південних районів України. Однак їхнє повернення на землю предків не дозволялось.

В основі основ радянської системи лежала економіка. Її мобілізаційний характер дав можливість у порівняно короткі терміни, однак дуже дорогою ціною, відбудувати зруйноване війною господарство. Хоча його розвиток відбувався екстенсивним шляхом, а управління здійснювалося

переважно директивно-розпорядними методами, воно зберігало свою цілісність. Виробничий потенціал, як всієї країни, так і кожної союзної республіки зокрема, поступово, але неухильно, зростає.

У 1950-х роках економічний потенціал наростила й Україна. Вона стала одним із центрів металургії і машинобудування, нарощувались темпи енерго- і електромашинобудування. Зростали потужності Харківського тракторного заводу і Харківського заводу транспортного машинобудування, Краматорського заводу верстатобудування. У республіці збільшився видобуток нафти і вугілля. У західній її частині утворено Львівсько-Волинський вугільний басейн. Розвивалася газова промисловість. У 1956 р. почалося використання природного газу Шебелинського родовища на Харківщині.

Однак промисловість України, як і всього СРСР, у більшості галузей була технічно відсталою. Новітні досягнення науки і техніки впроваджувалися повільно і малопродуктивно. Темпи промислового розвитку країни не були високими. І в цих умовах М. Хрущов, якого вважали «хорошим господарником»⁸, вдався до масштабних реформ, які мали вивести країну, за його задумом, на нові рубежі у протистоянні з капіталістичним світом. З цією метою планувалось дещо розширити права республік і місцевих органів влади в економічних питаннях, права трудових колективів, зацікавити їх у результатах своєї праці, прискорити науково-технічний прогрес, скоротити розрив у економічному розвитку від західних країн, сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в рамках економічного регіону.

При цьому варто зазначити, що головні напрями економічної політики радянської держави і в роки хрущовської «відлиги» залишалися практично незмінними. Завдання загальної модернізації знову зведено було до прискореного розвитку народного господарства, високих темпів приросту суспільного валового продукту. Як справедливо зауважив відомий російський історик В. Шестаков, «високі темпи економічного зростання були найважливішим чинником легітимації режиму. Фетишизація темпів стає суттю і хрущовської економічної політики... вирішенню цього питання Хрущов підпорядкував усі інші завдання — десталінізацію і лібералізацію радянської системи, церковну політику і політику в сфері художньої творчості»⁹.

Економічна політика Кремля визначалася передусім уявними та реальними військовими загрозами і викликами повоєнного часу. Радянське

⁸ Байбаков Н. От Сталина до Ельцина. — М., 1998. — С. 109.

⁹ Шестаков В. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — в середине 60-х годов. — М., 2006. — С. 85.

керівництво вірило в можливість перемоги комунізму над капіталізмом без війни і вже не будувало фантастичних планів світового панування, однак прагнуло будь-якою ціною досягти військово-стратегічного паритету із Заходом. Тому найголовнішим для себе завданням вважало розвиток ракетно-ядерних сил країни. Різко скоротивши чисельність збройних сил, зменшивши в державному бюджеті питому вагу витрат Міністерства оборони (з 1953 до 1960 р. вона скоротилася з 31,2% до 11%), керівництво взяло курс на якісне зростання військового потенціалу країни. З 1959 р. оборонні галузі промисловості почали постачати армію і флот новітніми видами озброєнь. Тоді був створений новий вид збройних сил — ракетні війська стратегічного призначення, розгорнулася масштабна програма розвитку військового суднобудування, зокрема, будівництво атомного підводного флоту. Починає різко змінюватися співвідношення мирної і військової продукції на підприємствах авіаційної та суднобудівної промисловості.

Загалом, радянська модель економіки від самого свого початку була воєнізованою. Такою вона залишалася і в повоєнному двадцятиріччі. Значні людські, матеріально-фінансові та науково-технічні ресурси були сконцентровані спочатку на створенні ядерної і термоядерної зброї, а пізніше — на засобах її доставки. На це держава виділяла колосальні кошти. У всіх оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності. У масовій кількості створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населення. Радянські люди продовжували жити з «затягненими пасками». Відповідно, в суспільстві поглиблювалися сумніви в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, у молоді формувалося критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави.

Оборонна політика по суті визначала динаміку економічного розвитку країни, хоча, зрозуміло, підняти рівень економіки, підняти рівень життя народу і одночасно паритетно протистояти військовій могутності Сполучених Штатів Америки було явно нереально. Звідси непослідовність, суперечливість внутрішньої політики Кремля — то масштабні дії, спрямовані на поліпшення добробуту народу, рівень життя якого був зовсім не співмірним з життям народів Заходу, то згортання соціальних програм, демократичних процесів і новий виток мілітаризації економіки.

Після смерті Сталіна радянські керівники в міжусобній боротьбі за владу один за одним декларували ідею «соціалізації» економіки, кожен прагнув проявити себе ініціатором і прихильником рішень та практичних дій, спрямованих на те, щоб радянській системі надати людського обличчя, щоб покращити життя народу.

Досягнення названої мети неминуче ставило питання про темпи розвитку групи «А» (виробництво засобів виробництва) і групи «Б» (виробництво предметів споживання). Випереджаючий розвиток групи «А» обґрунтовувався ленінсько-сталінськими підходами та політико-ідеологічною доцільністю. Пріоритети для важкої промисловості визначалися за рахунок свідомого утиску сільського господарства. При чому село взагалі виступало економічним донором, постійно піддаючись фактичному розоренню з боку держави. Така ситуація була однією з основних причин низького рівня добробуту населення, голодоморів, хронічного відставання життєвих стандартів від західних зразків. Обидва партійно-радянські лідери, якими були у 1953 р. Г. Маленков і М. Хрущов, були зорієнтовані на ідею, що реформування в країні слід розпочинати зі зміни підходів до розвитку легкої і харчової промисловості та сільського господарства.

На серпневій (1953 р.) сесії Верховної Ради СРСР голова Ради міністрів СРСР Г. Маленков запропонував змінити пріоритети внутрішньої політики, зробивши акцент на розвиток легкої промисловості та сільського господарства. У вересні 1953 р. з аналогічною ідеєю виступив М. Хрущов на пленумі ЦК КПРС. Зміст його доповіді становив собою, по суті, деталізацію основних положень промови Г. Маленкова, виголошеної місяцем раніше. Оскільки М. Хрущов на пленумі був обраний першим секретарем ЦК КПРС і, таким чином, перебрав лідерство в країні у Г. Маленкова, то й спрямованість соціально-економічної політики залишилася за ним.

Декларація нового курсу розвитку економіки не означала зміни пріоритетів, стратегії, пропорцій, не змінювала мотиваційні чинники праці. Соціально-економічна політика в своїй основі продовжувала базуватися на рішеннях влади, прийнятих ще за Й. Сталіна.

Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР поширили закритий лист стосовно стану справ у промисловості. В ньому констатувався, зокрема, факт відставання СРСР від Заходу у сфері впровадження нової техніки і продуктивності праці. В листі не фігурували істинні причини відставання, а називалися традиційні: невміле керівництво, самозаспокоєність, втрата багатьма керівниками почуття відповідальності перед партією і державою за доручену справу, втрата перспективи й орієнтації у технічній політиці. Як і раніше, відповідальність за труднощі в економіці перекладалася з вищого керівництва на виконавців.

Суттєві недоліки у розвитку економіки і, зокрема, машинобудування були озвучені на Всесоюзній нараді працівників промисловості, яка відбулася в травні 1955 р. Йшлося про низький рівень продуктивності праці, вкрай повільне впровадження нової техніки, недосконалість господарського механізму, відсутність навіть елементів госпрозрахунку.

Неперспективність радянської системи господарювання яскраво продемонстрував, сам того не бажаючи, міністр верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР А.І. Костоусов, який заявив: «створилося таке становище, при якому удосконалення машин, які випускаються, матеріально не стимулюється, і в ряді випадків приносить підприємствам збитки. Виготовлення удосконалених вузлів потребує матеріальних затрат. Але так як ціни на машини затверджуються як постійні, то завод, який оновлює свої машини, несе збитки»¹⁰.

Роком раніше в країні була задіяна державна програма модернізації обладнання, але вона так і залишилася програмою. Адміністративно-командна економіка не була природньо чутливою до новацій і не сприймала їх. Не допомагали цьому ні організаційні заходи (28 травня 1955 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки», у відповідності з якою був створений Державний комітет з нової техніки), ні зростаючі фінансові вливання (з 1950 до 1959 р. витрати на науку збільшилися в країні у 3,7 рази). Досягнення науки і техніки, а вони дійсно були, впроваджувалися в практику переважно адміністративним шляхом.

Екстенсивний шлях розвитку, яким постійно рухався СРСР, з часом ставав усе менш продуктивним. Зростаючі масштаби економіки входили у все більшу суперечність із надміру централізованою командною системою управління. Постійно зростав апарат управління, посилювалися відомча відособленість, бюрократизм і паперотворчість. Наростала енергоємність економіки, знижувалась загальна ефективність народного господарства. Це змусило М. Хрущова вдатися до подальших реформ, шукаючи нові шляхи, форми і методи для стимулювання економічного розвитку.

Однією з найважливіших реформ періоду хрущовської «відлиги» стала реформа управління народним господарством, спрямована на ліквідацію жорсткого централізованого керівництва ним, посилення економічних стимулів і особистої матеріальної зацікавленості в результатах праці. Здійснювалися заходи з розширення прав міністерств і союзних республік, вивільнення місцевої ініціативи і послаблення диктату центру. У 1954 р. створено союзно-республіканські міністерства чорної металургії та вугільної промисловості. У 1956 р. перетворені з союзних на союзно-республіканські міністерства будівництва підприємств металургії та хімічної промисловості, будівництва підприємств вугільної промис-

¹⁰ Цит. за: *Шестаков В.* Социально-экономическая политика советского государства... — С. 173.

ловості. Створено міністерство будівництва УРСР. У республіканське підпорядкування було передано протягом 1954–1956 рр. понад 11 тис. підприємств і організацій. Відповідно розширювалися права директорів підприємств у плануванні та організації виробництва, реконструкції, будівництва, затвердженні штатів.

XX з'їзд КПРС запрограмував подальшу демократизацію економічного життя. Відповідно до його рішень розширювалися права республіканських міністерств в управлінні підприємствами. Для союзних республік у державних планах СРСР централізованим порядком встановлювалися лише завдання щодо випуску валової продукції, загального обсягу капітальних робіт, чисельності персоналу і фонду зарплати. Планування ж виробництва і розподіл усіх видів продукції республіканської промисловості були передані безпосередньо до відання союзних республік. Це об'єктивно створювало можливості для комплексного розвитку всіх галузей народного господарства України.

У 1957 р. з метою наближення управління до виробництва були ліквідовані галузеві міністерства, а замість них створені територіальні органи управління народним господарством. Територія СРСР поділялася на адміністративні економічні райони. Усі підприємства адміністративного економічного району становили єдиний народногосподарський комплекс. Управляти ним мала рада народного господарства (раднаргосп). Створювалися раднаргоспи Верховними Радами союзних республік.

В Україні реорганізацію органів управління промисловістю і будівництвом здійснено після прийняття у березні 1957 р. сесією Верховної Ради УРСР відповідного рішення. Було створено 11 економічних адміністративних районів, почали діяти раднаргоспи. В розпорядження раднаргоспів перейшло 2752 підприємства. Передбачалося, що реформа допоможе зробити виробництво ефективнішим, раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі перешкоди. Між тим, реформі не підлягали воєнна промисловість і енергетика, що мало своєрідний вплив на її характер, зміст і наслідки. Це закономірно, бо Москва не мала наміру випустити з рук засадничі, вирішальні важелі впливу. Як не знайшли підтримки в Москві й рішення ЦК КП України 1957 р. про передачу Держплану УРСР функцій планування та держконтролю над усією республіканською економікою.

Однак і те, що було зроблено М. Хрущовим, а саме введення територіального принципу управління промисловістю і передача величезної кількості підприємств із союзного в республіканське підпорядкування (хоч і на нетривалий час) — об'єктивно підсилювало роль і значення союзних республік, місцевих еліт, було істотною поступкою націоналам.

Під пильним оком партійно-державного керівництва країни і передусім М. Хрущова перебувало сільське господарство. Протягом 1953–

1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС з питань розвитку галузі. Ще на двох вони розглядалися поряд з іншими питаннями. Було проведено понад півсотні загальносоюзних і регіональних нарад партійних, радянських, господарських працівників з проблем аграрного розвитку країни. Майже на всіх пленумах ЦК, майже на всіх нарадах із доповідями виступав М. Хрущов. В Україні протягом згадуваного періоду відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства.

Дотримуючись курсу на «хімізацію країни», керівництво особливу увагу приділяло розвитку хімічної промисловості та забезпечення нею потреб сільського господарства в мінеральних добривах. Реформування в сільському господарстві пов'язувалися з науково-технічним прогресом, інтенсифікацією та інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією відмінностей між містом і селом. Питання про зміну політичної системи та економічного ладу, звичайно, не ставилося. Увага акцентувалася на тому, що втілення в життя нової аграрної політики має сприяти зміцненню існуючої колгоспно-радгоспної системи.

Відповідно до політичної лінії формувалася фінансово-кредитна політика. Державний бюджет країни об'єднував республіканський та місцеві бюджети. За їх допомогою перерозподілялася більша частина національного доходу республіки між виробничою та невиробничою сферами, галузями господарства, економічними районами. Індекс зростання державного бюджету порівняно з 1940 р. становив у 1950 р. 225, у 1960 порівняно з 1950 р. — 434. Для зміцнення фінансової системи у 1961 р. в СРСР було проведено реформу, яка змінила масштаб цін, котрий зріс у 10 разів. Це означало відповідне зниження всіх цін, плати за послуги, грошових доходів населення. Старі гроші було замінено на нові у співвідношенні 10:1. Одночасно з першого січня 1961 р. встановлювався золотий вміст карбованця 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота становила 1 руб. Долар дорівнював 90 коп. замість 4 руб.).

У другій половині 1950-х років у ході реформи управління господарством союзні республіки дістали право самостійно визначати доходи і видатки в межах республіканських і місцевих бюджетів, використовувати додаткові доходи, а також ті суми, що залишалися в результаті економії видатків. За республіками закріплювалися повноваження щодо складання, утвердження, виконання державних бюджетів, розподілу доходів і видатків між республіканським і місцевими бюджетами. Частка республіканського бюджету у державному бюджеті України зросла протягом 1950–1958 рр. від 32,9% до 69,2%. З кінця 1950-х років у розподілі доходів між республіканським і місцевими бюджетами знову намітилася тенденція збільшення частки останніх.

Суттєві зміни відбулися у формуванні доходів державного бюджету. Зменшилися надходження податку з обороту: з 31,6% у 1950 р. до 29,5% у

1965 р. Швидкими темпами зростали доходи підприємств і господарських організацій. У 1965 р. вони становили 39,1% проти 15,2% у 1950 р. Зменшувалася частка прибуткового податку з колгоспів, а також частка надходжень від населення. Відповідно до нового закону про сільськогосподарський податок (1953 р.) замість оподаткування доходу від усіх джерел сільськогосподарського виробництва введено податок за твердими ставками з однієї соті гектара присадибної землі колгоспного двору. У 1957 р. замість чотирьох різних ставок (у розмірі від 6 до 15%) було введено нову єдину ставку оподаткування з валового доходу колгоспів у розмірі 14%, що була диференційована за республіками і областями. Частка доходної частини бюджету України у державному бюджеті СРСР збільшилася з 4,2% у 1950 р. до 9,9% у 1960 р.

З другої половини 1950-х років у зв'язку із скороченням військових витрат прискореними темпами зростали видатки на народне господарство, їх частка у загальному обсязі витрат державного бюджету зросла у 1960 р. до 55,6% проти 24,9% у 1950 р. Більшість державних фінансових ресурсів, призначених для народного господарства, асигнувалася на розвиток промисловості та будівництва. Так, у 1961–1965 рр. частка їх становила 55%, вкладення у сільське господарство — 14,2%, транспорт і зв'язок — 3,9%, житлово-комунальне господарство — 16,6%. При цьому структура розподілу державних коштів не відзначалася особливою ефективністю. У 1950-х роках на обладнання спрямовувалося лише 20–30% капіталовкладень, у першій половині 1960-х років — 28%, решта — на будівельно-монтажні роботи.

Значні зміни відбувалися в системі кредитування господарства. Кредитні відносини в Україні повністю контролювалися союзним урядом. У 1955 р. було створено Українську контору Державного банку СРСР та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку і Торгбанку. У 1957–1959 рр. проведено реорганізацію банківської системи. Ліквідовано Торгбанк, Сільгоспбанк, а їх функції було передано Держбанку і Промбанку. Протягом 1951–1960 рр. обсяги банківських кредитів збільшилися втричі.

Фінансово-кредитна система Радянського Союзу була зорієнтована переважно на політично визначені структури господарства. Важка промисловість і військова галузь у ній мали безумовні пріоритети. Саме вони, на думку партійно-державного керівництва країни, мали забезпечити прогрес і продемонструвати переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною.

Так формувалася нова соціально-економічна політика, в якій старі її елементи перепліталися з новими. В основі своєї вона залишалася директивною, але давала більше простору й ініціативи керівникам на місцях, створювала певні можливості для повнішого використання принципу матеріального стимулювання праці. Водночас вона не забезпечувала

швидкого досягнення економічного паритету з Заходом. Тому в січні 1959 р. М. Хрущов на позачерговому XXI з'їзді КПРС виступив з програмою прискореного соціально-економічного розвитку країни. З'їзд проголосив курс на початок розгорнутого будівництва комунізму. Цей курс був закріплений у новій, третій програмі партії, яку прийняв XXII з'їзд КПРС у 1961 р. Найважливішою складовою розгорнутого будівництва комунізму було проголошено створення матеріально-технічної бази комунізму. На основі цього, а також шляхом формування « нової людини » і удосконалення виробничих відносин передбачалося « догнати і перегнати США », досягти найвищого у світі життєвого рівня радянських людей. У найближчі двадцять років планувалося ліквідувати залишки приватної власності та приватновласницької психології, а також товарно-грошові відносини в економічному житті. Утопічні ідеї радянського варіанту комунізму досягли вершинного наповнення і демонстрували вичерпаність теоретичних здобутків КПРС і її вождів.

Відсторонення М. Хрущова від влади не привело до радикальних змін в країні, однак негативно позначилось на соціально-економічній і політичній ситуації в Україні. Воно обірвало полосу реформ, які породжували у населення ілюзії і певний оптимізм, лібералізували, гуманізували суспільство. Відновлення галузевої системи планування і управління промисловістю та будівництвом вело до обмеження прав і компетенцій республіки, до нового, глибшого підпорядкування економіки України союзним міністерствам і відомствам.

Мобілізація суспільства на прискорений соціально-економічний розвиток, будівництво комунізму означала фактичне повернення партійно-радянського керівництва до традиційних командно-наказних методів роботи, посилення позаекономічних засобів впливу. Витрати на оборону та « матеріально-технічну базу комунізму », боротьба з залишками приватної власності, особливо на селі — основні складові політики Кремля доби « відлиги ». Національні проблеми, національно-державне будівництво, міжнаціональні відносини були для партії закономірним ідеологічним інструментом, засобом розв'язання стратегічних соціально-політичних питань.

§ 2. Етносоціальні орієнтири в новітній інтерпретації

Зважаючи на те, що в роки Другої світової війни її жертвами стали багато національностей, племен і народів, міжнародна громадськість у повосенний період здійснила низку суттєвих кроків для поліпшення їхнього становища. Водночас і етнонаціональні спільноти, які не мали власних держав, активізували боротьбу за свої права.

Значним досягненням народів світу стало утворення у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй. У її Статуті були закріплені основні засади міжнародного права. Одним з головних його принципів було проголошено право націй на самовизначення. Стаття 1 Статуту ООН ставила одним із головних завдань організації «розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності та самовизначення народів»¹¹. Конкретний зміст принципу не розкривався.

У повоєнний період цей принцип знайшов свій дальший розвиток і в теоретичному, і в практичному сенсі. Так, у 1960 р. у Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам та народам йшлося про те, що «всі народи мають право на самовизначення. Завдяки цьому праву вони вільно встановлюють свій політичний статус та здійснюють свій економічний, суспільний та культурний розвиток... Недостатня політична, економічна і соціальна підготовленість або недостатня підготовленість у галузі освіти ніколи не повинні використовуватися як привід для затримки досягнення незалежності»¹². Право націй на самовизначення визнавалося й іншими міжнародними документами, прийнятими у той період. І це були не лише декларації.

У 1960-ті роки чимало колоній стали самостійними державами. Водночас продовжувався процес внутрішнього самовизначення народів і народностей, які не отримали самостійності. Він виявлявся у їхньому прагненні до активнішого культурного і політичного життя у межах державних об'єднань, до яких вони входили. В такому контексті право на самовизначення стало сприйматися як захист меншин корінного населення.

Захист національних меншин у повоєнному світі регламентувався також міжнародно-правовими документами загальних прав людини. Основоположним документом став Статут ООН, в якому йшлося про повагу до прав людини і основних свобод всіх без винятку рас, статей, мов і релігій. Спираючись на Статут ООН, Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р. ухвалила Загальну декларацію прав людини. Документ не містив конкретних вказівок щодо захисту національних меншин, але орієнтував на конкретні заходи щодо здійснення і захисту перелічених у ньому прав і свобод людини¹³.

Важливим документом у сфері захисту прав людини і національних меншин стала Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини, підписана у Римі 4 листопада 1950 р. державами-членами Ради

¹¹ Статут Організації Об'єднаних Націй. — К., 2008. — С. 7.

¹² Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам та народам: [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_280.

¹³ Невичерпність демократії. — К., 1994. — С. 105–109.

Європи. Конвенція передбачала колективні гарантії щодо права на життя, на свободу й особисту недоторканність, на свободу думки, совісті та релігії, на свободу виявлення поглядів. Зокрема, у статті 14 Конвенції наголошувалось: «Користування правами і свободами, визнаними в цій конвенції, повинно бути забезпечено без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншостей, майнового стану, народження або будь-яких інших обставин»¹⁴.

На засадах Загальної декларації було розроблено і в 1966 р. прийнято Генеральною Асамблеєю ООН ще два важливих документи: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (останній був ратифікований в УРСР 19 жовтня 1973 р.). Хоча в них ідеться передусім про захист індивідуальних, а не колективних прав і свобод людини, не обійдено увагою і питання про національні прошарки. У статті 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначалося: «У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою»¹⁵. Важливо зазначити, що в пактах поряд із визначенням «захист меншин» було введено поняття «захист народностей». Пакт від 16 грудня 1966 р. декларує право всіх народів на самовизначення.

Таким чином, міжнародне право про самовизначення народів, про нацменшини у повоєнний період набуло більшої повноти, чіткості та досконалості. Воно все більше гуманізувалось, органічно поєднуючи індивідуальний захист прав і свобод людини з колективним.

Ці тенденції не оминули і Радянський Союз. Однак в СРСР вони розглядалися переважно в площині ідеологічній, а не правовій. Національна політика радянської держави завжди була невід'ємною частиною комуністичної ідеології. Основоположною ідеєю її в усі історичні періоди залишалась ідея «злиття націй»: «національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю

¹⁴ Цит. за: Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. — 2000. — № 8.

¹⁵ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

промислового виробництва і відповідних йому умов життя»¹⁶. Вважалося, що з переходом до соціалізму, процеси ці прискоряться, нації поступово відімруть, національні риси народів, внаслідок знищення їх основи, — приватної власності, неминуче будуть зміщуватись і зникнуть. Тому навіть вимушений «розквіт націй» в СРСР у 1920-ті роки був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. У своїй основі він відповідав комуністичній стратегії побудови «інтернаціональної» держави. Справжню суть «розквіту націй» у СРСР у 1920-ті роки розкрив Й. Сталін у 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б): «Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою»¹⁷. Згодом Й. Сталін впритул підійшов до ідеї ліквідації національних республік в СРСР і злиття неросійських народів із російським в одну комуністичну націю з однією спільною російською мовою.

Концепція національного питання в своїй основі не зазнала змін і в післясталінський період. Всі зміни, які відбувалися, торкалися практичної реалізації тих чи інших аспектів національної політики в радянській державі. Вони диктувалися реаліями повоєнного життя, наслідками Другої світової війни, в ході якої український народ зазнав численних людських втрат та величезних матеріальних збитків. Втрати України в питомій вазі перевищували навіть втрати Росії. Українська економіка стала ще більш залежною, беззахисною і відкритою для її остаточного підпорядкування центральним московським органам та економічним інститутам.

Радянський Союз здобув нові території — до нього були приєднані Східна Прусія, Галичина, Закарпаття та ін. У вигляді країн «народної демократії» створена буферна зона між СРСР і Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

У результаті зміни кордонів переважна більшість українців і українських етнічних земель опинилися в складі однієї держави. Український етнос поповнився сімома мільйонами західних українців. Відповідно значно зріс національно-державницький потенціал України. А існування самостійних держав у межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об'єктивно сприяло посиленню тенденцій української самостійності.

Істотним чинником політичного життя не лише всієї України, а й Росії та всього СРСР стала Західна Україна. Збагачена європейським полі-

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — К., 1959. — С. 428.

¹⁷ XVI съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. — М., 1930. — С. 56.

тичним досвідом і збереженими демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Збройна національно-визвольна боротьба західних українців у 1940–1950-і рр., хоч і була програна, — зумовила піднесення національного духу, національної свідомості по всій Україні. На зміну збройним прийшли мирні форми боротьби — шестидесятництво, дисидентство, але вже в масштабах всієї України. Процес політичної консолідації нації прискорився.

Водночас імперія втрачала внутрішні сили для саморозвитку. Відновлення у повоєнний період моделі управління суспільством, діючої у 1930-ті роки, управління шляхом терору і насильства, дало тимчасовий позитивний ефект: в короткі терміни було відбудоване народне господарство, зміцнена колосальної сили військова машина, створена атомна бомба. Масовий голод 1946–1947 рр., в результаті якого лише в Україні загинуло близько 1 млн. осіб, — свідчення того, якою ціною це давалося.

Рубіжним у житті СРСР та України став 1953 р. — смерть диктатора. Розпочалися процеси абсолютно не характерні для тоталітарної системи, створеної Ленінінм–Сталінінм. Визначальним серед них був початок соціалізації держави. Диктаторська партія крайньо лівого штибу, як вона виникла за Леніна в 1903 р., розпочала дрейф від радикально-більшовицького, азіатського до європейського типу соціал-демократії. Але, не маючи традицій європейської культури, вона все більше скочувалася в болото схоластики, догматизму і демагогії, втрачаючи поступово силу у звичних важелях управління. Нові ж демократичні та економічні методи управління суспільством були чужими системі.

Період хрущовської «відлиги», характерний, з одного боку, лібералізацією суспільного життя, сфери міжнаціональних відносин, а, з іншого, — форсованою її уніфікацією, курсом на адміністративне злиття націй. За дорученням М. Хрущова ідеологічний апарат партії під керівництвом М. Сулова розробив комплексну програму під назвою «Розквіт і зближення націй». Це була програма фактичної денационалізації неросійських націй СРСР і злиття їх з російською. Під «розквітом» малося на увазі освоєння неросійськими народами російської культури, а «зближення» — як злиття. В основі програми лежала ідея перетворення російської мови на рідну мову усіх неросійських народів.

Для тотальної русифікації використовувались різні методи, шляхи та канали — освіта, армія, переміщення з республіки в республіку великих мас населення, «інтернаціональні» новобудови, місця позбавлення волі та ін. Період правління М. Хрущова позначений кампанією з освоєння цільних та перелогових земель, шкільною реформою 1958 р., посиленням мовної денационалізації народів СРСР та інтенсифікацією міграційних процесів.

Новизною була позначена кадрова політика партії в національних республіках у післявоєнний період. Ще з 1930-х років у союзні республіки другими секретарями ЦК Компартій, першими заступниками глав урядів призначались чиновники з Москви (крім Грузії, Азербайджану і Вірменії). В Україні першим секретарем ЦК КП(б)У не міг бути українець. М. Хрущов вніс свої корективи в практику кадрових призначень. У всіх республіках «першими» призначались місцеві кадри, а «другими» (насправді «першими») стали призначати представників Москви, хоча в проведенні цієї лінії М. Хрущов був непослідовним. Вершинним досягненням кадрової політики М. Хрущова в Україні стало призначення П. Шелеста у 1963 р. на посаду першого секретаря ЦК Компартії України. М. Хрущов вважав Україну фактично своєю «вотчиною», з відданими кадрами, республікою «освоєною», повністю керованою, слухняною і абсолютно підпорядкованою Москві, органічною частиною єдиної неподільної держави.

Під проводом М. Хрущова в країні розпочалася робота по реабілітації тих, хто невинно постраждав в роки сталінської диктатури. Однак велася вона поспішно, носила вибірковий, непослідовний характер. Пригадуючи роботу в комісії Президії Верховної Ради СРСР з реабілітації, П. Шелест зазначав, які короткі терміни були відведені на цю роботу (15 квітня — 1 жовтня 1956 р.), яке величезне навантаження лягало на членів комісії — розгляд 35–40 справ щодня. «Незважаючи на те, що комісія переслідує гуманну мету звільнення людей з в'язниць і таборів, — згадував П. Шелест, — все ж проводити це було важко. Адже долі людей різні, багатьох з них було засуджено несправедливо і просто ні за що. Відчувалось, що часто наше «правосуддя» перебувало під певним впливом і виносило вирок за принципом: зовсім не обов'язково мати докази. Винний кожен, невинних немає»¹⁸.

Відновлення історичної справедливості з реабілітації репресованих народів не було в центрі уваги правлячої Комуністичної партії, оскільки вона в цей час була повною мірою зайнята творенням «нової історичної спільності — радянського народу». На відміну від Й. Сталіна, який формально підтримував ідею федерації квазісуверенних національних республік, М. Хрущов конкретно поставив питання про злиття націй. Його розв'язання він пов'язав з визначеними термінами побудови комунізму, про що йшлося у третій Програмі КПРС. Національні республіки мали бути перетворені в географічні поняття. Замість сталінської формули «розквіту національних за формою і соціалістичних за змістом

¹⁸ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду» / Заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. — К., 2011. — С. 179.

культур» КПРС висунула нову формулу: «розквіт і зближення націй». У ній вже була відсутня «національна форма» Й. Сталіна. Тобто національні мови, як основне знаряддя національних культур, втрачали сенс, ставали непотрібними. «Злиття націй» через «зближення» передбачало одну єдину для всіх мову, зрозуміло — російську. «Завдання партії, — декларувала Програма КПРС 1961 р., — подальше зближення націй і досягнення їх повної єдності»¹⁹.

Для майбутнього народів СРСР загрозливу перспективу мало положення про те, що «кордони між радянськими республіками в межах СРСР все більше втрачають своє минуле значення»²⁰. Це означало остаточну втрату навіть формальних ознак суверенності союзних республік, ліквідацію їх давно неіснуючої федерації. Інтерпретуючи основні положення Програми КПРС, провідний академічний журнал СРСР «Советское государство и право» писав: «... питання про національні відносини в СРСР має лише прямо комуністичну установку — досягнення всебічної єдності радянських націй з кінцевою перспективою їх повного злиття... якщо раніше ступінь федерування, характер національної державності, юридичний зміст національно-державних кордонів мали значення гаранта національної свободи, то тепер вони по суті не мають більше такого значення... Уже тепер можна з упевненістю сказати, що з цього боку національна державність і федерація загалом виконали свою історичну місію»²¹. Таким чином, йшла реальна підготовка до ліквідації національно-державного статусу союзних республік і федерації загалом. Все це мало відбутися у ті ж терміни, що й побудова комунізму — до 1980 р.

Одним з головних ідеологів політики злиття мов і народів СРСР був, як зазначалося, провідний діяч Комуністичної партії, багаторічний секретар і член політбюро ЦК КПРС М. Суслов. Його філософію «єдиного радянського народу» навіть П. Шелест, керівник комуністів України, назвав через деякий час у своїх спогадах філософією «внищення окремих націй». За визначенням П. Шелеста, це «добре продумана і замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності «старшого брата». А своє, рідне, прадавнє, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчеться й шельмується, зневажається й руйнується». Як «несусвітній шовініст», М. Суслов, за словами П. Шелеста, «зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто

¹⁹ Програма КПРС. — К., 1961. — С. 112–113.

²⁰ Там само. — С. 20.

²¹ Советское государство и право. — 1961. — № 12. — С. 15, 23.

ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це — гніздів'я націоналізму...».

Серцевиною концепції «радянського народу як нової історичної спільності» щодо України була ідеологія «возз'єднання», сформульована в тезах ЦК КПРС до 300-річчя Переяславської ради (1954 р.). Це положення було одним із основних теоретичних винаходів партії.

Основою «радянського народу як нової нації» мала стати багатошарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині — власне російський елемент, нижче — слов'янський («триєдиний російський народ»), ще нижче — всі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосунки, проводилась відповідна національна політика. «Нова радянська людина», на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти²².

Комуністичною пропагандою наполегливо насаджувалася думка про етнічну єдність росіян, українців і білорусів. Необхідність масштабної пропагандистської кампанії в цьому напрямку зумовлювалася тим, що питома вага росіян у складі населення СРСР зменшувалася, в той час як мусульманське населення в союзних республіках і деяких автономіях Російської Федерації швидко зростало.

З кожним новим етапом історичного розвитку процес «інтернаціоналізації» посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери і галузі, проникаючи глибше і глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонгливання термінами «розквіт», «зближення», «злиття», «радянський народ». Політично ж мета полягала у зміцненні тоталітарної держави, формуванні в людей спільної тотожності і мети.

Радянське керівництво радикалізувало політику «перемішування племен і народів». Росіянами активно «освоювалися» національні райони СРСР і союзні республіки. Проводилася цілеспрямована масштабна політика переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР. Якщо в 1923 р. в республіці проживало 3 млн. росіян, то в 1970 р. — близько 10 млн. У 1926 р. статистичне співвідношення українців та росіян в УРСР (без Західної України) становило приблизно 9:1. Найбільший відсоток росіян був у Донецькому промисловому районі та на Півдні України. Переважання росіян у містах свідчило про те, що прибували і заселяли вони переважно вже освоєні українцями чи іншими народами землі.

²² Гаджіев К. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 2. — С. 13.

Користуючись віковою підтримкою етнічної батьківщини, росіяни справляли значно більший вплив на суспільно-культурні процеси, ніж можна було очікувати, зважаючи на їхню частку в складі України. Національні меншини не були організовані і практично не мали впливу на суспільне життя. Відповідно українська мова і мови національних меншин витіснялися з ужитку і створювалися численні прошарки «російськомовного» населення України.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення «інтернаціональної єдності народів», на зближення і злиття націй стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах з кінця 1930-х років, коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах. «Пролетарський інтернаціоналізм» набув яскраво вираженого російського відтінку.

Стрижнем СРСР була Росія, відповідно влада маніпулювала і становищем, і призначенням російського народу. Теза про «триєдиний російський народ» покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, спрямувати їхній потенціал на зміцнення імперії. Вона не витримує критики хоча б з тієї точки зору, що розглядається як історична даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямоване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. Вона суперечить логіці історичного процесу, його діалектиці.

Денаціоналізація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж в минулому, послаблювала Радянський Союз як імперське утворення, бо вона знижувала поріг його цивілізованості та культури, посилювала закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Русифікаційні заходи, заходи централізації та уніфікації, які здійснювалися в дусі колонізаційної політики, послаблювали волю українського народу до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею. Вони знижували якісні показники його світогляду і духовно-вольових якостей. Дегероїзація і денаціоналізація української історії і наповнення її чужими героями, негативними рисами і характерами сприяла формуванню поколінь «радянських українців» — носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилила процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку. Україна була викинута, по суті, на маргінес радянської історії. До неї не мало стосунку таке поняття як «Центр», з часом воно віддалялося від неї, а за Україною закріплювалися інші поняття — «основна житниця» СРСР, «всесоюзна кочегарка», «кадровий резерв», «всесоюзна здравниця».

Політика денаціоналізації України носила тотальний характер. Передусім вихолощувалася сутність української радянської державності,

русифікувалась національна еліта, деморалізувалась і піддавалась ізоляції творча інтелігенція, яка створювала українську культуру, здатну конкурувати з російською в русифікованих містах.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, носив по суті штучний характер, був неприродним, «поверхневим», покликаним обслуговувати процес загальної денаціоналізації. У реальному житті успішно діяв інститут «старшого брата». Міжнародні стосунки будувались за принципом господаря і підопічного. Такий тип «інтернаціоналізму» був принципово відмінним від справжнього, природнього інтернаціоналізму, який всюди, і в Україні, і в Росії, був основою повсякденних стосунків між простими людьми всіх національностей, що протягом тривалого часу проживали разом, працювали, воювали, служили в армії, вступали у змішані шлюби, виховували дітей.

Особистісний розвиток повоєнних поколінь радянських людей різних національностей відбувався при потужному впливі державних і громадських інститутів. Серед широких мас населення культивувалося і насаджувалося, як норма життя, правило, за яким інтереси суспільства завжди були вище інтересів особистості. «Нова історична спільність — радянський народ» колективізувала і розчиняла в собі «я» кожного громадянина, формуючи «советську людину». Пропаганда радянського способу життя, суспільних відносин, «братньої допомоги» трудящим інших країн — все це накладало свій специфічний відбиток. Цей відбиток виявлявся в тому, що особистості як такої, індивідуальності в радянському суспільстві не могло існувати. Життя в людей було життям колективним, воно сприймало індивідуалізм як щось чуже і неприйнятне. Особистості, тим більше індивідуалісти, ставали вигнанцями, вони не відповідали генеральній лінії партії, а тому піддавалися всілякій обструкції. Існувало багато способів впливу на таких людей.

Під тиском держави деформувалася мораль суспільства та індивіда. В суспільстві поширювалася корупція, зростала бюрократія. Все більшого розмаху набували крадіжки на підприємствах. Виховати чесність у радянських людей було дуже важко. Які тільки експерименти не ставились для цього. Зокрема, у 1958 р. в кооперативній торгівлі активно запроваджувалися торгові точки (ятки) без продавця. На польових станах, бригадах і навіть хуторах ставилася шафа буфетного типу, в якій були попередньо розфасовані продукти та штучні товари. Гроші за взяті товари потрібно було залишити у спеціальному «грошовому» ящику. В умовах безгрошів'я і напівголодного повоєнного життя кооператори несли великі збитки від такої «торгівлі». Продукти часто забиралися разом із грошима. (У ті часи з'явився навіть анекдот: «У селі злодії є? — Ні, немає. Але люди самі інколи беруть[...]»). Тому часто біля цих яток без продавця вимушений був стояти «відповідальний», а то й міліціонер. Однак

ідеологія була вище втрат — на початок 1959 р. кооператорів змусили поставити 1,4 тис. таких торгових точок, а в 1966 р. — близько 6 тис.²³

Не менш екзотичною для радянської дійсності було самотійне отримання (відрахування і забирання з сейфу) заробітної плати — кожна така акція явно не додавала здоров'я бухгалтерам. ефективність цих і подібних нововведень була мінімальною — у першому випадку роль продавця відігравав міліціонер, зарплата якого була набагато вищою зарплати продавця. У випадку із роздачею грошей держава теж лише втрачала — замість одоного касира були задіяні декілька, які уважно стежили за «процесом самотійного відрахування грошей»²⁴.

Радянська імперія поступово перетворювалася на країну парадоксів та відвертого абсурду, де постійними були лише «тимчасові труднощі». Хоча зовні все було ніби пристойно — зближувалися нації, міцніла дружба народів і зростав добробут. «Советська» людина була дзеркальним відображенням суспільного середовища, в якому існувала. І не тільки продуктом радянської епохи. На думку російського філософа Г. Федотова, її формування почалося не з пострілу «Аврори» у 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: «Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства».

Українські дослідники виділяють ряд засадничих рис, які характеризують «советську людину» — представника «нової історичної спільності». Г. Грабович серед основних називає «публічну безвідповідальність», О. Забужко — «безмовність», «ментальну кастрованість». С. Грабовський підкреслює «відокремлення думки від дії», або ж «розрив між словом і ділом». «Слово виступає певним ритуальним жестом, покликаним магічним чином заспокоїти можливі збурення у соціальній дійсності, — писав С. Грабовський у статті “Советська людина” як культурно-антропологічний тип”, — тим часом, “правильно” висловившись, можна діяти згідно з власними інтересами, які можуть докорінно розходитися зі словами. Власне, таку розбіжність може зафіксувати тільки людина з раціональними настановами. Для особи ж, що перебуває “всередині” відповідного міфу, розбіжності немає». Для «советських людей» характерним було міфологічне сприйняття світу, усталена й чітко структурована пояснювальна схема й логіка всього в ньому.

Комуністичні ідеали з часом все більше відривалися від реальної дійсності і, як ідеали зовнішнього, штучного світу, не сприяли соціальній індивідуалізації людини. Людина не була вільною. Вона була продуктом

²³ Саган О. Великий експеримент // День. — 2002. — 19 жовтня.

²⁴ Там само.

тоталітарного суспільства, де вільний громадянин, як такий, не міг бути присутнім. «Советська людина», будучи «прозорою» для влади, навчилася, звикла відчувати себе частиною суспільства, частиною соціальної системи, «гвинтиком». Правда, за це вона одержувала певну підтримку й впевненість у своїй відносній безпеці, упевненість у своєму майбутньому. Слідування встановленим правилам гарантувало людині патерналістську опіку влади — стандартний і уніфікований мінімум освіти, роботу, мінімально необхідних благ для життя, виховання дітей. Вона вже звикла до роздвоєності життя і сама формувалася з подвійним дном: з одного боку природня, національна ментальність, з іншого, — насаджувана радянська.

У справі створення «советської людини» комуністичний лад в СРСР просунувся значно далі, ніж у справі створення «нової історичної спільності» — соціальної нації. Більшовицька національна політика освячувала і підтримувала очевидні відмінності в національно-державному устрої народів, у їхньому становищі у складі союзної держави. Відмінності ці були результатом не стільки самовизначення, скільки волонтаристських рішень всесильного центру. Якому народу, в яких межах, коли і яке національно-державне утворення дати або ліквідувати, вирішував центр, керуючись здебільшого древнім принципом правителів багатонародних імперій «розділяй і владарюй». Неадекватний підхід до національних цінностей російського й інших народів СРСР не міг привести до реалізації ідеї побудови загальнодержавної спільності людей.

«Нова історична спільність», радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, постала міфом, що підводив теоретичну основу під процес денаціоналізації всіх народів і народностей СРСР. Серед інших, відомих науці спільностей, «радянська» проголошувалася вищою і зрілішою. Це була прожектерська спроба поставити насильно створену і підтримувану єдність громадян СРСР на один рівень з природно-історичними спільностями світового рівня.

Національна політика радянської держави періоду М. Хрущова, як і за Й. Сталіна, залишалася великодержавною. Курс на денаціоналізацію народів СРСР, їх русифікацію і формування на основі російського народу, його мови і культури «нової історичної спільності — радянського народу», інтенсифікувався і став носити тотальний характер.

В сучасних умовах цілком зрозумілим є те, що СРСР — це фікція, свого роду ширма, за якою приховувалися інтереси однієї партії — Комуністичної, однієї держави — Росії, і одного народу — російського. Нині це визнається найвищим керівництвом Російської Федерації відкрито і відверто. Ніякого СРСР не було, — заявляє президент РФ В. Путін, — це була «історична Росія». СРСР був не «союзом суверенних соціалістичних республік», як записано в радянських конституціях, а ще

однією формою Російської імперії. Її історичною серцевиною залишалася радянیزована й колонізована Україна.

§ 3. Міграції як інструмент політики

Зростання просторової мобільності населення — один із найпримітніших феноменів ХХ ст. Він пов'язаний з політичним та економічним розвитком, наростанням соціальних і міжнаціональних протиріч, демографічним тиском в окремих країнах світу і регіонах, з підвищеною швидкістю і надійністю транспорту, зрослим рівнем освіти населення і поширенням інформації. Рівень просторової мобільності характеризує здатність населення адаптуватися до соціально-економічних умов. Не дивлячись на різні підходи в типології просторової мобільності, у її складі незмінно виділяється міграція, яка передбачає зміну особою постійного місця проживання.

При аналізі міграції населення її класифікують за низкою ознак. Залежно від характеру перетину кордонів вирізняють зовнішню і внутрішню міграцію населення. Зовнішня міграція — це міграція, при якій перетинаються державні кордони. До внутрішньої міграції відносяться переміщення у межах однієї країни між адміністративними або економічно-географічними районами, населеними пунктами тощо. Основними видами внутрішньої міграції є міграції із сільської місцевості у міста.

За часовими ознаками міграцію поділяють на постійну (безповоротну) і тимчасову, маятникову. Безповоротна міграція пов'язана з остаточною зміною постійного місця проживання. Тимчасова міграція передбачає переселення на якийсь досить тривалий період, нерідко завчасно обумовлений. Прикладом такої міграції може бути переселення працівників із одних країн в інші, внутрішня міграція у малообжиті райони, наприклад, за контрактом на певний термін. Сезонна міграція включає щорічні переміщення людей у певні періоди, наприклад, влітку чи восени для збору врожаю. Маятникова міграція — це систематичні поїздки до місця роботи або навчання за межі населеного пункту.

Важливе значення має класифікація міграцій за їх причинами. Серед основних причин міграції населення необхідно назвати економічні та соціальні, які часто складно відділити. Велику роль відіграють також політичні (втеча від релігійних чи політичних переслідувань), військові (евакуація, депортація) та інші причини.

За формами реалізації міграції поділяють на суспільно-організовані, які здійснюються державними і громадськими органами, і неорганізовані, які проводяться силами і засобами самих мігрантів.

Залежно від того, як здійснюється переміщення людей — за їхнім власним бажанням чи незалежно від нього, міграції поділяють на добровільні та примусові.

У радянський період історії міграції носили переважно соціально-економічний, військово-політичний та ідеологічний характер. Переміщення здійснювалися державою, як правило, на примусовій або добровільно-примусовій основі. Їх метою було економічне і військово-політичне зміцнення існуючого в СРСР політичного режиму і втілення в життя доктринальних положень марксистсько-ленінсько-сталінської теорії. Найвиразніше це виявилось у сфері національної політики, міжнаціональних відносин.

Кульмінацією «мобільності», яка носила плановий, масовий і наказний, тобто примусовий, характер, були депортації населення як специфічна форма і різновид політичних репресій. Радянський Союз проводив особливий депортаційний курс, що був важливим інструментом внутрішньої репресивної політики. Депортації при цьому мислились як ефективна зброя соціальної інженерії, до того ж «гуманна», спрямована не на позбавлення життя, а «лише» свободи.

Примусові міграції були і своєрідною формою обліку й примусу державою його не індивідуальних, а групових політичних противників. Депортації, як форма репресій, носили адміністративний характер і були направлені не на конкретну особу, не на окремого громадянина, а на цілу групу осіб, часто досить чисельну і таку, що відповідала заданим зверху критеріям. Рішення про депортації приймалися, як правило, керівниками партії та уряду, з ініціативи органів ОДПУ–НКВС–КДБ та низки інших відомств. Це ставило депортації поза компетенцією і правовим полем навіть радянського законодавства та різко відрізняло систему спецпоселень від системи виправно-трудова таборів і колоній, а також системи таборів для військовополонених та інтернованих.

Примусові міграції систематично планувались і практикувалися в СРСР з 1919 до 1953 р., тобто протягом третини століття або майже половини всього історичного життя Радянського Союзу, навечно закріпивши за ним сумнівні лаври світового лідера в галузі депортованих технологій і отриманих з їх допомогою результатів. Російський учений П. Полян називає принаймні 110 депортаційних операцій, здійснених за цей час радянською владою. Серед них: депортація гуманітаріїв («Філософські пароплави», 1922 р.); зачистка західних кордонів (1930 р.); куркульські заслання (1930–1936 рр.); переселення на будови соціалізму (1932 р.); зачистка західних кордонів (1935–1936 рр.); радянізація і зачистка нових західних кордонів: колишні польські та інші іноземні громадяни (1940–1941 рр.); превентивні депортації радянських німців (1941–1942 рр.); депортації відступу: із Криму та Північного Кавказу

(весна — літо 1942 р.); тотальна депортація кримських татар та інших народів Криму (1944 р.); депортація учасників національно-визвольної боротьби в Україні (1945–1947 рр.); депортація «бандитів і бандпособників із куркулів» Ізмаїльської області (1948 р.) та ін.

Масштаби депортацій були вражаючими. Зокрема, у 1939–1941 роках із Західної України на Схід, переважно до ГУЛАГу, було депортовано понад 550 тис. осіб. У повоєнний період основний контингент депортованих із Західної України склали учасники національно-визвольної боротьби та прості селяни — «куркулі». Ліквідація власних господарств, колективізація зумовили депортацію селян у віддалені регіони СРСР — Сибір, Крайню Північ, Казахстан. Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., а друга — на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації. Ще більшої масштабності набрала ця акція у 1949 р. у зв'язку з проведенням спеціальної операції з масової депортації «куркулів».

18 серпня 1950 р. Рада міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1,2 тис. господарств Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР із конфіскацією належного їм майна²⁵.

Впродовж 1950–1952 рр. із західноукраїнських земель було виселено понад 91 тис. хутірських господарств, з яких 21,6 тис. відправлено у південні райони республіки, а частину депортовано до Сибіру²⁶.

Міграційні процеси посилились після 4 липня 1952 р., коли з'явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради міністрів УРСР «Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР», якою місцеві органи влади зобов'язувалися до 1 жовтня 1952 р. зліквідувати ще 51,4 тис. дворів²⁷. Загалом же впродовж 1944–1952 років із Західної України за межі республіки було вислано без права повернення понад 203 тис. осіб²⁸. На рубежі 1940–1950-х років українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу. У таборах їх налічувалося 362,6 тис., в колоніях — майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих — тільки росіянам²⁹.

У 1937 р. масові каральні акції були здійснені проти радянських німців, зокрема, Одеської області, на території якої проживало 120 тис.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 719. — Арк. 153.

²⁶ Там само. — Спр. 1666. — Арк. 21.

²⁷ Там само.

²⁸ Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. — Т. 3. — К.; Торонто, 2001. — С. 40.

²⁹ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). — Львів, 2003. — С. 46.

осіб німецької національності. З них 50 тис. мешкало в трьох німецьких національних районах — Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. На підставі рішення Одеського обкому КП(б)У з цих районів було вислано 5 тис. родин «антирадянського фашистського активу». Основними регіонами переселення німців були південно-східні райони республіки, Казахстан, Сибір та інші «віддалені місця» Радянського Союзу. Новий етап переселення німців припадає на 1939 р., коли Західна Україна увійшла до складу Української РСР. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Ті ж німці, які побажали виїхати з нових областей СРСР, але не були прийняті німецькою владою, відправлялися у східні райони країни. У 1941 р. була здійснена масова превентивна депортація німецького населення Криму. Розселені кримські німці були переважно в Казахстані. Наприкінці 1941-го — початку 1942 р. вже в умовах німецько-радянської війни, завершилася депортація німців з України. Після війни німцям не було дозволено повертатись в Україну.

Цілеспрямований характер носила депортаційна політика щодо польського населення, яке проживало в Україні. Ще у 1930-ті роки в республіці були ліквідовані польські національно-культурні заклади й установи. У 1935 р. ліквідований Мархлевський польський національний район. Тоді ж розпочалися масові депортації польського населення з місць його компактного проживання як «ворожих і ненадійних елементів» до східних регіонів України, у Казахстан, до Сибіру, а також до концентраційних таборів. У 1936 р. депортовано майже 36 тис. поляків. Друга хвиля переселень поляків на схід припала на кінець 1930-х — початок 1940-х років. Протягом 1939–1941 років було депортовано близько 90 тис. поляків. Після Другої світової війни внаслідок обміну населенням між СРСР і Польщею в Україну з Польщі прибуло близько 482 тис. українців, а до Польщі було переселено 790 тис. поляків.

У травні–червні 1944 р. була здійснена депортація кримських татар. За офіційними даними з Криму було вивезено переважно в Узбекистан 183,2 тис. осіб кримськотатарської національності, за татарськими джерелами — 238,5 тис., з яких за перших півтора року померло близько 110 тис. осіб. Тоді ж, разом із кримськими татарами з півострова були депортовані вірмени, болгары, 14,7 тис. греків.

Із Закарпаття переселялися угорці, румуни. Внаслідок злочинної нацистської політики різко скоротилася в Україні (до 2%) кількість єврейського населення. Безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. осіб.

Втілення у життя національної політики радянського режиму також виявилось у проведенні так званої оптації — формально добровільного вибору громадянства СРСР українцями-русинами Чехословаччини та

громадянства ЧСР — чехами та словаками Волині і Закарпаття. За підсумками волинської акції до Чехословаччини переселилося майже 33 тис. осіб, до СРСР — понад 12 тис. осіб. У 1945–1947 рр. із Закарпатської області виїхало близько 20 тис. чехів і словаків³⁰.

Всього по СРСР протягом 1919–1953 рр. було депортовано майже 15 млн. осіб, із них 6 млн. припадало на внутрішні, а 9 млн. на зовнішні (міжнародні) депортації — за межі етнічної території.

Насильницькі міграції призвели до доволі відчутного кількісного зменшення населення залишених територій, а інколи і до їх часткового обезлюднення. В окремих випадках це носило незворотній характер, оскільки тих, хто заселявся на звільнених землях, було, як правило, в середньому у 2,5 рази менше, ніж виселених.

У регіонах прибуття спецпоселенці незрідка складали досить значну частину населення. В окремих областях тієї ж Середньої Азії чи Казахстану німці, а в окремих випадках і представники інших «покараних народів», займали за своєю чисельністю третє, а інколи й друге місце в регіональних етнічних структурах. Відбувалося інтенсивне етнічне перемішування прибулих спецпоселенців чи переселенців з корінним населенням, у тому числі і в результаті змішаних шлюбів.

Примусові міграції для депортованих — це по суті життєва катастрофа, крах надій, туга і біль за рідними місцями. Однак тоталітарна держава на це не зважала. Люди були лише безправними виконавцями волі і рішень державних органів. Таким шляхом централізована тоталітарна система створювала унікальні можливості в мобілізації людських і матеріальних ресурсів, дозволяючи маніпулювати та перерозподіляти матеріальні і людські ресурси з республіки в республіку, з регіону в регіон, із галузі в галузь.

Яким же був економічний і соціальний ефект усіх цих заходів щодо викорінення, переміщення і облаштування на новому місці мільйонів сімей для держави? Яка була економічна ціна тих виробничих завдань, що були розв'язані з допомогою праці мільйонів примусово переселених і політично дискримінованих громадян? Адже дійсно руками ув'язнених і спецпоселенців побудовані Магнітка, Кузбас, Комсомольськ-на-Амурі, метро у Москві, тисячі кілометрів залізничних доріг, добуті мільйони кубометрів лісу, тонни золота. Однак історичний досвід незаперечно засвідчує перевагу праці вільної над підневільною. Фахівці довели, що якщо на праці депортованих і базувалася чиясь економічна вигода, то ніяк не держави, а самого НКВС, який уже в 1930-ті роки стрімко висунувся в число найкрупніших у країні суб'єктів господарювання.

³⁰ Гулай В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) Автореф. ... канд. іст. наук. — Львів, 2002. — С. 7.

Для держави ж у макроекономічному плані депортації були збитковими, оскільки вибивали з життя чи з трудового циклу мільйони обласшованих сімей, приводили до запусріння земель і поселень, до втрати трудових навичок і традицій, до спаду сільськогосподарського і промислового виробництва, а також до витрат на переїзд, облаштування на новому місці та ін. Втрата мільйонів громадян під час голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років і пов'язані з депортаціями інші порушення демографічного розвитку створили для держави серйозні додаткові труднощі у роки Другої світової війни.

Просторовий обшир Радянського Союзу, на думку того ж П. Поляна, із свого боку тільки поглиблював усю цю нераціональність і посилював неефективність примусової праці депортованих людей.

Депортаційна політика сталінського режиму вочевидь переслідувала не лише соціальні, економічні, а й військові та політичні цілі. Більшовицький режим, прагнучи реалізувати теоретичні напрацювання своїх ідеологів, а також утримати владу в своїх руках, проводив політику «злиття націй» і формування нової, «соціалістичної» нації.

Етнічні депортації, насильницька міграція населення були невід'ємною складовою національної політики сталінського режиму. Її наслідком була зміна етнічних характеристик як союзних республік, так і їх окремих регіонів.

У повоєнні роки в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для допомоги у відбудові народного господарства і, зокрема, «радянiзації» західних областей України. Вже до середини 1946 р. їх прибуло 86 тис. осіб. На початку 1950-х років майже всі керівні посади в партійних і радянських органах західних областей України були зайняті працівниками, відрядженими із східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу. Так, у 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 особи були з місцевого населення. Серед 599 працівників апарату обкомів партії з місцевих було 22 особи, серед 2776 працівників апарату міськкомів і райкомів партії лише 285 осіб представляли місцеве населення. У Львові з 1718 професорів та викладачів дванадцяти вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало всього 320 осіб. У складі керівників цих навчальних закладів не було жодного місцевого працівника. В числі 25 заступників директорів лише один, а серед 42 деканів вищих навчальних закладів лише два, були західними українцями³¹.

³¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С.319.

Найбільш прискореними темпами (щорічно в середньому на 20 тис.) зростала у західноукраїнському регіоні кількість власне росіян. Якщо до війни їх там практично не було, то у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис. осіб або 5% населення. При цьому більшість росіян влаштувалась на постійне місце проживання в містах. Одночасно значна частина молодих спеціалістів з місцевого населення, яка закінчувала українські навчальні заклади, направлялась на роботу за межі Української РСР.

У 1951 р. населення УРСР становило 37,2 млн. осіб, що на 4,1 млн. менше, ніж у довоєнному 1940 р. Це було наслідком війни, штучного голоду 1946–1947 р., репресій і депортацій, наслідком демографічних змін, що відбулися у 1940-х роках.

Смерть Й. Сталіна не стала рубежем, що різко відділяв одну епоху від іншої. Ні фізичний відхід диктатора, ні хрущовська «відлига» ніяк не означали звільнення суспільства від насилля і страху, а партійних чиновників і чекістів — від владних управлінських кліше, одним із яких була й «активна» депортаційна політика. Водночас пріоритети були змінені. На зміну примусових депортацій, переважно колективного характеру, прийшли добровільно-примусові переселення, що носили переважно індивідуальний характер. У їх основі лежали й соціально-політичні, й економічні цілі.

З 1930-х років після згортання політики українізації партійне і державне керівництво радянської України остаточно було відсторонене від проведення самостійної національної політики. Масові депортації з України поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар у 1930–1940-х роках проводилися відповідно до рішень вищого союзного керівництва. І в період пізнього сталінізму, і в період хрущовської «відлиги» в Українській РСР, як і в інших республіках, командно-адміністративною системою ігнорувались потреби національного розвитку. Під гаслом «пролетарського інтернаціоналізму», «розквіту і зближення націй в СРСР» здійснювалася колонізаційна політика русифікації й денационалізації етносів, велася боротьба з проявами «українського буржуазного націоналізму».

Боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» в Україні повинна була вестись постійно, як ритуальне підтвердження вірності українських кадрів московським господарям. Відповідно спецслужби в Україні регулярно доповідали ЦК Компартії України про націоналістичні прояви, акції чи дії. Зокрема, у липні 1958 р. ЦК КП України розглянув доповідну записку КДБ при РМ УРСР «Про намагання українських націоналістів відновити свою підпільну діяльність». Було прийнято рішення посилити оперативно-чекістську, агітаційно-пропагандистську та виховну роботу. Протягом 1958 р. передбачалось опублікувати серію

статей у республіканських, обласних і районних газетах «Про зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів»³². До боротьби з ідеологією «націоналістів» залучались лектори і пропагандисти, радіо, телебачення, учені, письменники. В ролі «зрадників» виступали, як і раніше, Центральна Рада, Директорія, ОУН, УПА, українська еміграція.

Соціально-демографічні, етнічні та міграційні процеси, які впродовж тривалого часу мали місце і в Російській імперії, і в СРСР, поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру населення України. Якщо в 1950–60-ті рр. воно зростало, то в наступні роки спостерігалось стійке зниження приросту населення.

Варто зазначити, що радянська схема соціально-класового поділу суспільства не давала повної та об'єктивної картини його структури. Адже в ній не знайшлося місця інтернаціональній партійно-державній номенклатурі — прошарку, який, власне і володів всіма засобами виробництва. Відчужені від власності робітники і колгоспники були фактично найманими працівниками. До цієї ж категорії відносилася й інтелігенція, яка не мала соціально-економічних свобод і була повністю залежною від системи і власників засобів виробництва, змушена була йти на державну службу, продаючи свій інтелект за мізерну платню.

Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню їх «українськості» і пом'якшенню наслідків русифікаторської політики. З іншого, відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвело до зменшення на селі народжуваності.

У 1940–1960-ті рр. населення України набувало все більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, які її населяли, збільшувалася, одночасно зростала частка кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. Особливо прискорено зростала частка росіян, що й привело врешті-решт у другій половині ХХ ст. до гіпертрофованого зростання російської меншості в Україні. З 1959 р. до кінця 1980-х рр. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян — на 60%. Частка росіян у населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише у 3,3 рази³³.

У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території — з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався протягом

³² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. — К.; Торонто, 2003. — С. 605–607.

³³ Чирков О. Зовнішня міграція — головна причина наявності етнічно неукраїнської людності всучасній Україні // Дзеркало тижня. — 2002. — 26 січня — 1 лютого.

тридцяти міжпереписних років доволі інтенсивно: у 1959–1969 рр. він становив 0,93%, у 1970–1978 рр. — 0,42%, у 1979–1988 рр. — 0,28%³⁴. Це явище було зумовлено не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж варто враховувати факт зменшення (з 6,3% до 5,2%) чисельності національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилася протягом 1939–1989 рр. від 5 млн. до 0,7 млн. чоловік. Представники національних меншин в Україні під впливом русифікації масово набували рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки.

Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на зміну демографічної ситуації у східних та південних регіонах України. В результаті частка українців там серед населення знижувалась прискореними темпами. Зокрема, у Криму українці були другою за чисельністю, після росіян, національною групою. Порівняно низький відсоток українців у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста — чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян.

Такий результат не був наслідком дії об'єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою і зовнішньою політикою радянської держави, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського і російського населення в республіці на користь останнього. В реалізації антиукраїнської політики радянському керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денационалізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов зросійщеної освіти в Україні швидко денационалізувалася українська інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт.

³⁴ Див.: *Котигоренко В.* Тенденція в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // *Людина і політика.* — 2003. — № 2. — С. 13.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони «советських» людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, в тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів — 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х років були представлені усі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини усіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони Україною не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот. Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися і в більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями.

Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалася завдяки активній імміграції саме в 1950–1980-х роках. При цьому, варто зауважити, статистика свідчить, що міжреспубліканські міграційні процеси в ті роки не завжди були раціональними для нашої країни: освітній рівень тих, хто прибував в Україну, був значно нижчим від освітнього рівня тих, хто вибував з неї. Відповідно, якісний склад населення республіки погіршувався за всіма показниками.

Зовнішня міграція була одним з найголовніших чинників, що зумовив наявність в Україні на кінець 1980-х років 150–200 прийшлих етнічних спільнот, що чисельно становили близько чверті всього населення³⁵. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, зрозуміло, росіяни.

Росіяни, як зазначалося, були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація — це спільність людей у межах однієї території, а національність — те, що за межами «нації», то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе на всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки нацією. У той час як всі інші — «лише» національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн. росіян за межами Росії у 1980-ті роки були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, головні позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот, знаходячись у центрі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

³⁵ Чирков О. Зовнішня міграція....

Важливим напрямом «інтернаціоналізації» українського народу була підтримка і заохочення Комуністичною партією і радянською державою зростаючого числа міжнаціональних шлюбів. Якщо на початок ХХ ст. лише 3% українців вступали у змішані шлюби, то в 1970 р. — близько 20%, з них 30% у містах і 8% у селах³⁶.

Фактично ж це було серйозною національною, соціальною, культурно-духовною і психологічною проблемою. Адже питанням внутрішньо-сімейних стосунків у сім'ях, які виникали внаслідок укладання міжнаціональних шлюбів, майже не приділялось уваги, фактично обминались також питання виховання дітей у змішаних сім'ях, їхні національної приналежності, асимілятивних процесів на рівні сім'ї. А це особливо важливо, бо демонструє механізм соціально-демографічного розщеплення на рівні первинної клітини громадського й суспільного життя — сім'ї, коли членам сім'ї байдуже, до якого народу, якої культури вони належать, яка мова рідна, коли зникає почуття рідного, змінюється, розмивається духовний світ людини. Серед причин укладання міжетнічного шлюбу були конкретні умови культурно-національного життя, під впливом яких формувався культурний рівень, традиції.

На кінець 1960-х рр. в СРСР кількість населення, що проживало в місці проходження перепису менше 2 років, становила астрономічну цифру: близько 14 млн. чоловік, більшість із них росіяни (8 млн. чоловік) і українці (2 млн. чоловік). Переважно це — міграції усередині республік, але значна частина припадала і на міжреспубліканські. Протягом двох років, перед переписом 1970 р., в Україну прибуло з РРФСР близько 420 тис. чоловік, із Білорусії — 22 тис., Молдови — 18 тис. За межі України, своєю чергою, виїхало 552 тис. чоловік, у тому числі до Російської Федерації 427 тис. чоловік. Так розщеплювався єдиний національний організм, велика кількість українського населення поступово втрачала основні компоненти етносу, передусім національної свідомості.

Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було чимало вдалих і щасливих, цілком можна віднести до типово радянських соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало подальший розвиток народу як цілості, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на «стику» культур, роздвоюючи їх етнопсихологічну стійкість.

Політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована і на активне переселення українців у віддалені райони СРСР.

³⁶ Історія України [Електронний ресурс]: <http://zaohohchemnia.narod.ru/>; Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). — К., 1975. — С. 152.

Оскільки «вождю всіх племен і народів» виселити всіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою «батога і пряника». Режим широко використовував таку форму «інтернаціоналізації», як «обмін спеціалістами», «оргнабори» — вербування робочої сили для освоєння районів нового господарського розвитку — Сибіру та Далекого Сходу, видобутку корисних копалин, промислових новобудов у важкодоступних регіонах Росії. Для багатьох мешканців радянської України це було єдиною можливістю поліпшити своє матеріальне становище, придбати житло і т.д. Разом з тим у Росії осідало багато офіцерів радянської армії, господарських керівників — вихідців з України, тисячі українських фахівців високої кваліфікації. Особливо характерним це було для Москви і Підмосков'я. Великим центром зосередження українців залишався Ленінград.

У 1950–1960-ті і наступні роки до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час питома вага українців серед усього населення Росії становила 3%. У Приморському краї проживало 186 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2% населення, в Чукотському автономному окрузі — 16,8%, в Магаданській області — 15,4%, в Кустанайській — 14,6%. 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. — в Тюменській області.

Географія розселення українців у повоєнний період характеризувалася значним скороченням українського населення у східних районах Російської Федерації і зростанням їхньої чисельності серед усіх жителів північних і північно-східних районів. Це пояснюється, насамперед, тим фактом, що впродовж 1930–1940-х років північні регіони були місцем заслання та спецпоселення мільйонів українців насамперед за політичними мотивами. Частина з них залишилася там. У тих же районах Росії значна кількість українців працювала на нафтових і газових родовищах, займалася видобутком золота та кольорових металів.

Серед українців Росії доволі високим був відсоток людей із спеціальною освітою. Зокрема, кількість українців із вищою освітою становила майже 20%, а з середньою спеціальною і вищою освітою — понад 45% від загальної кількості українців, які проживали в Росії³⁷.

³⁷ Кобза. Демографічна карта розселення українців у Росії: [Електронний ресурс]: //http://www.kobza.com.ua/intan/demogr/demogra.html.

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи «економічних міркувань», вистачало пасіонарності — вони були активнішими та енергійнішими від місцевих росіян. «Українці, опинившись в Росії, — пише відомий політолог А. Окара, — не відчують, зазвичай, ніякого провіденціалізму у своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка “збирала” Великий Євразійський Простір, «вибудовувала» чимало російських регіонів»³⁸.

Чимало українських переселенців були вже денаціоналізовані, вони не відчували етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, свідомо чи підсвідомо більшість таких українських мігрантів прагнула позбутися свого українства і перетворитися, як їм здавалося, на «повноцінних» російських людей.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які потрапляли в Росію, навіть не відчуючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності. Їм не було на кого психологічно обіпертися — національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти востократ сильнішому асиміляційному тиску.

На нові землі і в нове етнонаціональне середовище українці приносили свої методи господарювання, свій спосіб мислення і поведінки, свою кухню, свої традиції та звичаї, своє ставлення до землі і оточуючого світу. Все це сприяло зміцненню імперських позицій, бо здебільшого не збіднювало, а збагачувало навколишній світ, однак частіше всього було згубним для самих українців, які поступово розчинялися в інонаціональному середовищі. До того ж, відтік пасіонарних мігрантів з України в Росію й інші республіки значно послаблював суто український соціальний, технологічний і культурний потенціал. Тож твердити, що росіяни і українці на рівних творили імперію, що Радянський Союз — спільний російсько-український політичний проект, є щонайменше некоректно. Українці не були будівничими імперії, вони були її будівельним матеріалом, інструментом, засобом зміцнення, адже надмірне розширення підпорядкованих територій унеможливлювало ефективний контроль ними з боку Росії.

Недемократичність радянського суспільства і послідовність «ленінської національної політики» не давали можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності та функціонування як діаспори, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя

³⁸ Окара А. «Утримуюча» місія: [Електронний ресурс]: //http://www.ji.lviv.ua/n22texts/okara-utr.htm.

Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об'єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне, до того ж не завжди виразне, об'єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, то без неї важко було етнічно самоідентифікуватися. «Українськість» російських українців займала з часом все менше місця в душі, голові та побуті.

Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця «українськість» залишалася на рівні етнографічного додатку до нової сутності, в інших існувала поряд з «російськістю», коли й українська культура, й російська сприймалися як рідні та рівновеликі. Отже, знову етнопсихологічне роздвоєння, знову існування на «стику» культур.

Розчинення українців у російському етнічному просторі не відбувалось безслідно. «Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, — пише А. Окара, — недарма останнім часом виділяють окремих етнічний великоруський підтип — “український” (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центральноросійським підтипом тощо)»³⁹.

Проведений аналіз переконує, що у підвалини різноманітних державних механізмів управління міграцією були закладені економічні, політичні та ідеологічні чинники. Мірою реалізації планів національної політики від «зближення націй» до «злиття націй» і створення єдиної «інтернаціональної» спільноти людей — «радянського народу» змінювалася і державна міграційна політика. На її плануванні та проведенні позначалися некомпетентність, нестача політичних та економіко-географічних знань і новоімперський характер фактично російської партійно-державної влади.

Впродовж 1950–1960-х років, як і раніше, відбувався процес деукраїнізації та іонаціонального дозаселення України. І хоча в цей період українська національна еліта фактично відродилася, то в наступні роки вона дуже швидко була тотально денационалізована, а що стосується її політичного сегменту, то він практично перестав існувати.

Міграції повоєнного двадцятиріччя суттєво відрізнялися від міграцій 1920–1930-х років. Вони супроводжувалися активними, доленосними діями з боку влади щодо радянської населення, в тому числі із

³⁹ Там само.

застосуванням жорстких насильницьких методів — примусового переселення, упокорення голодом і силою. У перше повоєне десятиріччя відбувалися масштабні переміщення населення, які були пов'язані з Другою світовою війною, об'єднанням західноукраїнських земель з Україною, обміном населення з Польщею, Чехословаччиною. Широкого розголосу набуло вербування робочої сили на освоєння цілинних земель та новобудови східних районів СРСР.

Організаційно міграції здійснювалися як у формі індивідуального, так і суспільно-організованого переміщення. Питома вага індивідуальної міграції, яка була переважно добровільною (перехід на навчання з села у місто, одруження, працевлаштування у місті та ін.) не становила високий відсоток. Основною формою її була суспільно-організована міграція, переважно вимушена. Добровільні переселення, як оргнабори, сільгосп-переселення, займали в міграції незначне місце. Найпоширенішими формами суспільно-організованої міграції були різного роду висилки — депортації, ув'язнення. Сюди ж фактично можна віднести і «добровільно-примусове» направлення випускників навчальних закладів на роботу в інші місцевості, службове переведення, служба в армії, переселення жителів населених пунктів, що підлягали ліквідації та ін. Міграційний повоєнний рух включав у себе реєвакуйованих, репатріантів, реемігрантів, демобілізованих з радянської армії, переселенців.

У другій половині 1950-х років — у «післяцілинний» період, на зміну організованим міграціям прийшли стихійні, самовільні, спорадичні. Зовні виглядало саме так. Насправді міграційні процеси і надалі перебували під пильним оком Комуністичної партії і радянської держави, ними управляли і регулювали, хоча не так жорстко і жорстоко, як то було у 1930–1940-х роках.

Міграційна політика радянської влади мала відверто антиукраїнський характер. Вона була спрямована на посилення контролю над Україною, на руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків. Свідомо регулюючи міграційний рух населення України, впроваджуючи «прокрустову національну політику» щодо певних національностей, поступово зменшуючи співвідношення автохтонного етносу, держава прискорювала темпи формування поліетнічної палітри України. Щодо корінного етносу, то його перспективою була повна асиміляція і розчинення в російському етносі.

Впродовж 1950–1960-х років радянське суспільство поступово, але неухильно «розщеплювалося» в соціальному і демографічному сенсі. Підтримувана пропагандою теза про наявність у країні двох дружніх класів — робітників і селян та важливого соціального прошарку — соціалістичної інтелігенції — загалом відповідала дійсності. Хоча на практиці ця величина не була такою незмінною, застиглою. В радян-

ському суспільстві з'явилося чимало соціальних груп, які не вписувалися у звичну і, як трактувалося, незмінну формулу. З'явилася маса декласованих елементів. З іншого боку, як зазначалося, на повну багатомільйонну силу заявив про себе партійно-номенклатурний клас, справжній власник багатств країни, який користувався у народі не меншою «любов'ю», ніж дореволюційні капіталісти і феодали. Небезпечною була деморалізація радянського суспільства, втрата ним соціальних орієнтирів та ідеалів.

Державний централізм, що культивувався комуністичним режимом на просторах СРСР, не був домінантою ні внутрішньої, ні зовнішньої єдності народів, скоріше навпаки. Індустріальні переселення, що продовжувалися і в роки хрущовської «відлиги» для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси та міжетнічні шлюби руйнували національні спільності, робили їх менш стійкими і життєздатними. Міжетнічна взаємодія, її етнополітичні, етносоціальні та етнокультурні аспекти не були спрямовані на досягнення нормалізації, стабілізації, а в майбутньому і гармонізації міжетнічних відносин в Україні. Міжетнічні контакти, спілкування, зв'язки, міжетнічні відносини на державному та індивідуальному рівнях визначалися динамікою чисельності, освітнього рівня, соціального статусу, професійної діяльності, етнічної самоідентифікації, мовної компетенції, культурних та політичних орієнтацій. У життєво-побутовому секторі міжетнічної взаємодії переважала взаємна толерантність різних етнічних груп. Значно складніші процеси відбувалися в сфері етнополітики. Процес формування і розвитку в радянській Україні цілісного поліетнічного і полікультурного соціуму в 1940–1960-ті роки відбувався з притаманними йому складними і суперечливими явищами стосунків, боротьби, суперництва, взаємовпливів, солідарності, співробітництва між українством як консолідуючою основою суспільства та іншими етнічними групами населення.

§ 4. Зміни в етнічній структурі суспільства

У другій половині ХХ ст. етнічна карта України суттєво змінилася. Зокрема, до складу УРСР увійшли майже всі українські етнічні землі й український етнос поповнився сімома мільйонами західних українців. Водночас, кількість українців, як й інших національностей УРСР, зменшилася внаслідок штучного голоду 1946–1947 рр. та депортацій із Західної України учасників національно-визвольних змагань. Величезних втрат зазнало єврейське населення України. Докорінні зміни відбулися у складі польської меншини внаслідок обміну населенням між СРСР та Польщею. З Криму у травні 1944 р. був депортований кримсько-

татарський народ. В Україні зменшилася кількість німців, греків, вірмен, ромів. Депортацій та репресій зазнали румуни, чехи, словаки, угорці Закарпаття.

Відновлена у повоєнні роки модель управління суспільством 1930-х років несла в собі традиційні методи керівництва: адміністрування, терор, репресії, насильство. І лише після смерті Сталіна у 1953 р. розпочалася певна демократизація суспільних відносин. Хоча концепція національної політики Комуністичної партії і Радянської держави у своїй основі не зазнала особливих змін із часів 1930-х років. Усі зміни, які відбувалися, стосувалися практичного втілення національної політики. У сфері управління вона стала, як і загальна політика, ліберальнішою, поміркованішою і терпимішою після багаторічного правління Й. Сталіна.

З лібералізацією суспільного життя за М. Хрущова з'явилася надія і в національних меншин України, які прагнули відновлення на державно-правовому рівні принципів національної політики, що діяли під час «українізації» 1920-х років. Обнадійливим сигналом до цього стала постанова пленуму ЦК КП України від 4 травня 1953 р. «Про постанову ЦК КПРС від 26 березня 1953 р. «Питання західних областей УРСР»». Постанова визнала факт зневажання прав громадян, безглузде застосування масових репресій у 1944–1952 роках, здійснення політики русифікації, зокрема й у східних областях (викладання більшості дисциплін у вищих навчальних закладах, ведення агітаційної роботи, діловодства російською мовою, висунення на керівні посади переважно росіян)⁴⁰. Однак ця постанова не мала глибинних наслідків ні для титульної нації, ні для національних меншин Української РСР, оскільки ленінсько-сталінська концепція національного питання у своїй основі не зазнала суттєвих змін ні в 1950-ті, ні в 1960-ті роки. Всі зміни, які відбувалися і в період хрущовської «відлиги» торкалися лише практичного втілення національної політики в радянській державі.

Динаміку змін етнічної структури населення України складно проаналізувати в межах короткого часового відрізка, а саме в повоєнні роки та період правління в СРСР М. Хрущова, передусім через нестачу статистичних даних, адже в той час відбувся лише один перепис населення — 1959 р. Тому найпродуктивнішим способом для виявлення основних тенденцій, змін, закономірностей і особливостей процесу є порівняння даних переписів за 1939, 1959 і 1970-й роки.

Протягом зазначеного періоду суттєві зміни відбулися в складі населення України загалом і титульної нації зокрема. На 1 січня 1939 р.

⁴⁰ Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. М.І. Панчук та ін. — К., 1994. — С. 318–324.

численність населення УРСР становило 31 млн. осіб. У 1940 р. у зв'язку з приєднанням до УРСР західних земель та природнім приростом кількість населення в республіці зросло до 41 млн. осіб. Перепис 1959 р. (без Криму і Закарпаття) дав число 39,7 млн. осіб. Тобто, довоєнна чисельність населення України не була досягнута. З урахуванням входження Закарпаття (1945 р.) і Криму (1954 р.) населення України досягло за переписом 1959 р. 41,9 млн. осіб., а за переписом 1970 р. — 47,1 млн. осіб.

Українців, які проживали в Україні у 1959 р., налічувалося 32 млн. осіб, що всього на 4,4 млн. більше, ніж їх було у 1926 р. І це при тому, що до складу українського населення влилося приблизно 7 мільйонів етнічних українців із приєднаних Західної України, Закарпаття, Криму. Перепис 1959 р. показав, що український етнос на приблизно тій самій території не досягав чисельності, яку мав у 1926 р. На 1959 р. питома вага українців серед інших східнослов'янських народів порівняно з 1897 р. знизилась з 29,9% до 20,6%, а питома вага українців, які визнавали українську мову рідною, знизилася на 6%. Загалом за 53 роки радянської влади, за підрахунками Ю. Соболева, численність українського етносу в СРСР зросла на 8,3% в той час як російського — на 76,6%, тобто коефіцієнт відтворення росіян був у 9,2 рази вищим, ніж коефіцієнт відтворення українців. Втрати українського етносу в СРСР за ці роки становили приблизно 21,3 млн. осіб, тобто близько 63% його чисельності⁴¹. Ю. Соболев робить цілком обґрунтований висновок про те, що в Радянському Союзі, всупереч офіційно проголошуваним принципам інтернаціоналізму, відсутності расового й національного гноблення, відбувався етнічний геноцид стосовно цілої низки народів, у тому числі й українського.

У 1960-ті рр. темпи приросту населення республіки зросли. У наступні роки спостерігалось стійке зниження приросту населення, кількість якого в Україні в 1970-х роках зростала темпами у два рази нижчими, ніж у 1960-х роках.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Україні знайшла своє продовження в процесі поступової та непослідовної реабілітації репресованих національних меншин. У ці роки були реабілітовані десятки тисяч громадян різних національностей. Зокрема, 250 тис. депортованих з України німців домоглися повернення, але їм дозволили поселитися не в Україні, а в Комі АРСР та республіках Середньої Азії. 13 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів, з німців, які були взяті на облік за місцем

⁴¹ Соболев Ю. Український феномен // Дзеркало тижня. — 2009. — 23 травня.

проживання, і з німців, мобілізованих в період Великої вітчизняної війни для праці в промисловості, які виселенню не підлягали». 13 грудня 1955 р. виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців і членів їх сімей, які знаходяться на спец-поселенні». 29 серпня 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала огульним обвинувачення радянських німців у посібництві окупаційному режимові. Незаконні дії щодо них було засуджено, несправедливі звинувачення знято. Однак негласно дискримінація радянських німців продовжувалася. Утиски німців стосувалися розвитку їхньої культури, мови, вступу до вищих навчальних закладів, при прийомі в партію і на керівні партійні та господарські посади. Німецьку молодь не брали в елітні підрозділи радянської армії — повітряно-десантні, прикордонні та інші війська⁴². Лише Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян» дозволив німцям селитися в Україні. У результаті в Україну повернулись кілька десятків тисяч німців. Серед них були не лише депортовані, а й біженці та етнічні німці з інших регіонів СРСР, які виявили бажання і знайшли можливість переселитися в Україну.

Перехід сталінського тоталітарного режиму до більш жорстких адміністративно-силових методів управління суспільством у повоєнний період суттєво позначився на становищі єврейського населення⁴³. В Україні, як і загалом в СРСР, євреї були позбавлені права на повноцінний національно-культурний розвиток. Натомість Сталін не тільки ініціював, а й підтримав на короткий час еміграцію євреїв із СРСР на Близький Схід. Протягом 1945–1946 рр. відповідно до угоди між Польським Комітетом Національного визволення та українським урядом про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з української території до Польщі, а також угоди між тимчасовим урядом національної єдності Польської республіки і урядом СРСР «Про право виходу з радянського громадянства осіб польської і єврейської національності і про їх евакуацію до Польщі» тисячі євреїв одержали змогу легально виїхати за межі СРСР. Багато з них без затримки направились до Палестини⁴⁴. Від жовтня 1944 р. до вересня 1946 р. понад 30 тис. українських євреїв виїхало до Польщі. Фактично тоді ж, у 1945–1946 рр. понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку обл., пере-

⁴² История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). — М., — С. 211, 242, 251, 254–290.

⁴³ Про це докладніше див. у наступному параграфі.

⁴⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений: В 12 т. — Т. 8. — М., 1974. — С. 467–472.

бравшись до Румунії. Однак уже наприкінці 1946 р. легальна єврейська еміграція з СРСР на захід була припинена. Натомість заохочувався виїзд євреїв із західних регіонів СРСР до Єврейської автономної області Російської Федерації. У результаті лише протягом грудня 1946 р. — червня 1948 р. у Єврейську автономну область з території України, а також Кримської області, що входила тоді до складу РРФСР, було переселено близько 2 тис. єврейських родин. Загалом же, за даними Я. Грицака, у перші повоєнні роки з України виїхали 140 тис. євреїв⁴⁵.

Серйозних змін зазнала в повоєнний період польська національна меншина. Масові переселення поляків до Польщі привели до суттєвого скорочення їхньої частки в складі населення України. У 1959 р. тут проживало 363,3 тис. (0,9%) поляків⁴⁶.

Реабілітація національних меншин у післясталінський період не стувалась усіх депортованих із України, і не відновлювала повністю їхні конституційні права в частині місця проживання і повернення власності. Так, Кримський обком Компартії України 15 березня 1954 р. у листі на ім'я секретаря ЦК О. Кириченка висловився за «заборону всім адміністративно висланим у 1944 р. повертатися і проживати на території Кримської обл.»⁴⁷. Йшлося про греків, вірмен і болгар. Позиція обкому була врахована в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р. «Про зняття обмежень, про правове становище греків, болгар, вірмен і членів їхніх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». Відповідно до цього указу радянським грекам знімалися обмеження в пересуванні, однак їм було заборонено повертатися в Крим, де вони раніше проживали. Не були повернуті їм і зайняті партійними і радянськими чиновниками в часи депортації будинки і землі. Особам грецької національності чинилися всілякі перешкоди для виїзду в Грецію.

Прагнучи наблизитись до території свого попереднього проживання, національні меншини, виселені з Криму, почали селитися у прилеглих до півострова областях — Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій. Щоб не допустити масових переселень, Рада Міністрів СРСР прийняла 15 грудня 1956 р. постанову «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області». Нею заборонялося проживання німців, греків, болгар, вірмен та осіб інших національностей у вищеназваних

⁴⁵ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 268.

⁴⁶ *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.* — М., 1963. — С. 168.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3614. — Арк. 1; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / Упоряд. І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 434.

областях. Виконкоми рад депутатів трудящих зобов'язувалися виселити цих громадян із названих областей. Облвиконкоми інших областей повинні були працевлаштувати їх відповідно до направлення відділів оргнабору робітників і переселення.

В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р., який не був опублікований, йшлося і про реабілітацію кримських татар. Однак права на повернення до Криму вони також у цей період не отримали. В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. про відміну спецпоселенського статусу для кримських татар і радянських німців у ст. 2 зазначалося, що «зняття обмежень по спецпоселенню з осіб, перелічених у статті першій цього указу, не тягне за собою повернення майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідки вони виселені»⁴⁸. Тих татар, які нелегально переїжджали в Крим, як правило, негайно виселяли.

Кримські татари почали організовуватись для боротьби за повернення на свою Батьківщину. Спираючись на українських і російських дисидентів і правозахисників, кримські татари розгорнули вперту боротьбу за свої національні права. У вищі партійні й радянські органи направлялася величезна кількість індивідуальних і колективних листів, заяв, петицій, в яких ставилось питання про негайне розв'язання татарського питання. Зокрема, у 1958 р. на адресу ЦК КПРС від кримських татар надійшло два листи з підписами. Один із них мав 16 тис. підписів, другий — 12 тис. У 1959 р. прохання від татар на адресу ЦК КПРС містило в собі 10 тис. підписів. У травні 1961 р. на адресу Президії ЦК КПРС надійшов новий лист із 18 тис. підписами з проханням про повернення всього кримсько-татарського народу на Батьківщину, в Крим⁴⁹. Крім листів і петицій, кримські татари проводили збори, мітинги, демонстрації. Однак такі акції закінчувались нерідко розгоном їх учасників, арештами. Влада уперто не хотіла повернення в Крим депортованих кримських татар, вірмен, греків, німців, адже в них була відібрана власність, зруйнована вся система національної освіти і національної культури.

На півострові було ліквідовано 900 шкіл із кримськотатарською мовою навчання, десятки шкіл з грецькою, німецькою, вірменською, болгарською та іншими мовами навчання. Знищено понад 1 тис. бібліотек і читалень з фондом понад 25 млн. книг тільки кримськотатарською мовою, зокрема й стародавні рукописи — літературні пам'ятки народів. Були ліквідовані вищі і середні спеціальні навчальні заклади, науководослідний інститут мови, історії і культури кримськотатарського народу.

⁴⁸ Крымско-татарское национальное движение. — М., 1992. — Т. 2. — С. 51.

⁴⁹ Пыжиков А. Хрущёвская «оттепель». — М., 2002. — С. 187.

Його національні й історичні цінності було знищено або вивезено за межі Криму й України. Адміністративним шляхом було змінено майже всі кримськотатарські, вірменські, німецькі та інші національні топоніми. В суспільстві послідовно насаджувався стереотип про депортовані народи і національні групи як про зрадників і колабораціоналістів.

Зважаючи на те, що у 1920–1930-ті роки кримськотатарське письмо в результаті вольових рішень керівництва країни двічі переходило з однієї графіки на іншу (спочатку з арабської на латиницю, а потім на кирилицю) — кримськотатарська мова, освіта і культура народу були не тільки роздавлені радянською ідеологічною машиною, а й здавалося назавжди відрізані від своїх історичних коренів. У місцях виселення кримських татар, а це переважно Узбекистан, не було створено жодної кримськотатарської школи. Здійснювалася тотальна русифікація і узбекизація. А влада продовжувала твердити, що кримські татари добре облаштувалися в місцях вислання і їхнє повернення не тільки не відповідає державним інтересам і політичній необхідності, а й «інтересам самих трудящих татарської національності»⁵⁰. Однак серед депортованих зберігалась усна народна творчість, фольклор та історична пам'ять, що давало надію на повернення на свою історичну батьківщину та відродження.

У 1920–1950-ті роки на будівництво нових промислових об'єктів Донбасу та Придніпров'я, а після війни — на їх відбудову, за наборами прибуло десятки тисяч білорусів. За переписом 1959 р. їх у республіці проживало 290,9 тис. осіб, що становило 0,7% населення України⁵¹. У наступні роки чисельність білорусів зростала, що пов'язано було з активними міграційними процесами та підвищенням рівня народжуваності. Підвищений рівень народжуваності у білорусів України був зафіксований уже переписом 1959 р.: 28,7 осіб на 1000 осіб у білорусів проти 19,4 осіб у росіян і 21,4 осіб в українців. Для білорусів України характерним було дисперсне розселення. Переважна більшість білоруського, як і російського, населення були жителями міст. Якщо у 1959 р. мешканці міст серед білорусів склали 73,3%, то у 1989 — 79,3%. Найбільша частка городян-білорусів припадала на Луганську та Донецьку області. Тільки в Рівненській області сільські жителі серед білорусів склали більшість. Значна частка сільського населення спостерігалася серед білорусів, що проживали у Кіровоградській, Миколаївській та Полтавській областях. У 1959 р. частка білорусів з вищою освітою

⁵⁰ Волобуев О. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х — середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 164.

⁵¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — С. 168.

складала 2,6%⁵². У подальшому вона зростала. Білоруське населення швидко асимілювалося.

Деякі зміни відбулися і в складі болгарського населення України. Перепис 1926 р. зафіксував в Українській СРР 223 тис. осіб болгарської національності, що склали 0,6% населення республіки. У 1959 р. після сталінських репресій і війни в Україні налічувалося 219 тис. (0,5%) болгар, а в 1970 р. — 234 тис. (0,5%). Болгарське населення проживало переважно на Півдні України, де існували десятки болгарських сіл. Міське населення концентрувалося переважно у містах Болграді та Ізмаїлі. Найбільш компактно болгарами був заселений Болградський район Одеської області, створений у 1940 р. після входження Бессарабії до СРСР.

Структурні зміни у складі населення України за національною ознакою зафіксував Всесоюзний перепис населення 1959 р. Його результати були такими: українців у республіці проживало понад 32 млн. осіб (76,8%), росіян — понад 7 млн. (16,9%), євреїв — 840 тис. (2%), поляків — 363 тис. (0,9%), білорусів — 291 тис. (0,7%), молдаван — 242 тис. (0,6%), болгар — 219 тис. (0,5%), угорців — 149 тис. (0,4%), греків — 104 тис. (0,2%), румунів — 101 тис. (0,2%), татар — 61 тис. (0,1%), вірмен — 28 тис. (0,1%), гагаузів — 23,5 тис. (0,1%), німців — 23 тис. (0,1%), чехів — 14,5 тис., словаків — 14 тис. осіб. На інші, нечисленні національності, разом припадало 146 тис. осіб (0,3%)⁵³.

Аналіз політики радянської держави щодо репресованих народів і загалом щодо національних меншин у 1950–1960-ті роки свідчить, що вона не була виваженою, послідовною і гуманною. Із року в рік зменшувалися можливості національних меншин у задоволенні національно-культурних потреб, адже їм особливо складно було протистояти зростанню, зберігати власну самобутність. Форми національного життя згасали, зміст його «інтернаціоналізувався». Так, протягом 1950-х років в Українській РСР виходило лише п'ять болгарських і шість угорських газет⁵⁴.

Відновлення історичної справедливості з реабілітації репресованих народів не було в центрі уваги правлячої Комуністичної партії. Реабілітація громадян різних національностей носила половинчастий характер і поєднувалася з традиційним обмеженням конституційних прав особи. Партія була повною мірою зайнята в цей час не захистом природних прав народів, а проблемою «злиття націй», творення «нової історичної

⁵² Данильченко О., Рудницька Т. Білоруси // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996. — С. 17.

⁵³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — С. 168–169.

⁵⁴ Періодичні видання УРСР. Газети 1917–1960. — Харків, 1965. — С. 562–577.

спільності — радянського народу». Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС.

У 1950–1960-ті рр., як зазначалося, в Україні неухильно збільшувалася абсолютна і відносна чисельність російського населення. Передусім за рахунок його зростаючого притоку у великі міста і промислові центри. Якщо в 1939 р. чисельність росіян в Україні, в її сучасних кордонах, становила понад 4 млн. осіб (10,4%), то в 1959 р. тут налічувалося уже більше 7 млн. осіб (16,9%), а в 1970 р. — близько 10 млн. (19,4%). У роки хрущовської «відлиги» Україна, як і раніше, була одним з найпривабливіших регіонів для росіян, які мігрували за межі своєї етнічної території. Відповідно, показники абсолютного приросту росіян залишалися набагато вищими від показників зростання чисельності будь-якої іншої національності України.

Із 1959 р. до кінця 60-х рр. середньорічна чисельність росіян, які прибували в Україну, становила 118 тис. осіб. Осідали російські мігранти переважно в містах. У 1959 р. в українських містах було сконцентровано 81% російського населення. До кінця 1950-х рр. приплив росіян у міста республіки випереджав за обсягом міграцію до них українців. Внаслідок цього відсоток росіян серед міського населення України неухильно зростає, досягнувши у 1959 р. 29%. У 1960–1970-ті рр. етнічна структура мігрантів приблизно відповідала національному складу міст, внаслідок чого частка росіян у міському населенні стабілізувалася на рівні 30%⁵⁵.

Загалом за період з 1913 до 1959 р. чисельність росіян на території СРСР зросла більше, ніж у два рази, від 72 млн. до 159 млн. осіб. І це незважаючи на Першу світову, громадянську і Другу світову війни, масові репресії, голод. Кількість українців з 1913 до 1959 р. зросла з 33 млн. до 37 млн. осіб. Темпи приросту росіян були у 5 разів більшими, хоча до складу України в цей період увійшли Буковина, Закарпаття, Галичина, Крим, а народжуваність і в росіян, і в українців була приблизно однаковою.

У роки хрущовської «відлиги» російська етнічна група отримала найкращі з усіх національностей України, включаючи і самих українців, умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб та інтересів. Росіяни займали за своїм соціальним статусом найповажніше місце серед національних спільнот України. Трагедія останніх полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класовою, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, про-

⁵⁵ Шевченко А. Росіяни // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996. — С. 106–107.

летарям, партійно-бюрократичній верхівці, культивувалася підспудно й інша нерівність — національна.

Перебування росіян в Україні не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе не національністю, національною меншиною, а нацією, носіями високої історичної місії. У силу свого домінуючого становища у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Російський ірредентизм (боротьба за возз'єднання розірваного етносу) посилювався за рахунок асиміляції українського населення і сприйняттям його як окремої гілки того ж російського народу. Радянське партійно-державне керівництво виходило фактично з ідеї «СРСР як єдиної невідімої Російської держави». У 1966 р. у листі-клопотанні до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР український поет-перекладач, дисидент С. Караванський писав: «поява на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться в містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводить до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, двірників, грузчиків, будівельних та сіль. госп. робітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі»⁵⁶.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського та українського етносів, вели, фактично, до розмивання останнього і витворення нового субетносу — «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф'єв зазначав: «Росія закобалила нові колонії — як їй здавалося — навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневоленних країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрібним злом — тоталітаризмом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні»⁵⁷.

⁵⁶ Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Зб. матеріалів / Уклав В. Чорновіл. — Париж, 1967. — С. 144–153.

⁵⁷ Цит. за: *Часто П.* Від Переяслава чи до Переяслава? Третього не дано...: [Електронний ресурс]: <http://www.svoboda-news.com/2003/27/3.htm>

Таким чином, у повоєнні роки і в період хрущовської «відлиги» етноси України продовжували зазнавати суттєвої деформації. Русифікувалася титульна українська нація, національні меншини. Їхні представники масово набували рис російської ідентичності. Вони неухильно зменшувалися кількісно. Змінювалося їхнє національно-культурне обличчя. Натомість зростала кількість російського і зрусифікованого населення. Україна неухильно і прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Як це відбувалося на практиці в повоєнний період можна прослідкувати, зокрема, на прикладі єврейської меншини України.

§ 5. Соціальні наслідки антисемітських кампаній в Україні

В умовах диктатури Й. Сталіна переслідувався будь-який «націоналізм», що, на його думку, міг загрожувати комуністичному правлінню і цілісності держави. Сталінський режим жорстоко переслідував національні кадри України, прибалтійських і кавказьких республік. Не обійшла ця доля і євреїв. Правда, якщо до Другої світової війни приховувалися переслідування євреїв безпосередньо за їхню національну приналежність, то після війни це відбувалося відкрито і спрямовано. Головною причиною цього був, очевидно, послідовний антисемітизм Сталіна і його бажання привернути на свій бік основну масу населення Радянського Союзу в протистоянні із Заходом. Особливо важливим це стало у повоєнний період.

Про тяжке становище вцілілих євреїв України на визволених від гітлерівських окупантів українських землях неодноразово інформувалися радянські керівники. В результаті вжитих заходів гострота єврейської проблеми в Україні була дещо згладжена. За розпорядженням із Москви М. Хрущов дав вказівку своєму заступнику по Раді Народних Комісарів УРСР І. Сеніну оперативно перевірити умови життя євреїв у місцях їхньої концентрації у визволених районах республіки. 28 червня 1944 р. М. Хрущову доповіли про проведення відповідних інспекцій в Бердичеві, Вінниці, Могилеві-Подільському, Жмеринці, Тульчині, Ямполі, Томашполі, Балті та інших невеликих містах, а також в таких крупних центрах, як Київ і Харків, де на 1 червня 1944 р. налічувалось відповідно 15,6 тис. і 24,7 тис. євреїв. Згідно з наслідками перевірок у цих містах були створені притулки для єврейських сиріт (в Могилеві-Подільському, Балті). Єврейським сім'ям поверталось їхнє житло. Виконкомам міськрад у Вінниці, Чернівцях, Одесі і Рівному була направлена директива про надання допомоги єврейському населенню. Заходи, вжиті керівництвом радянської України, сприяли подоланню в республіці наслідків нацистської антисемітської політики і пропаганди.

Єврейське питання у зв'язку з політикою геноциду гітлерівської Німеччини набуло широкого міжнародного резонансу. На різних рівнях обговорювалася ідея створення єврейської держави. Йшлося передусім про Близький Схід. Але висловлювалася думка і про Східну Прусію. У середовищі радянських євреїв народилася ідея про створення єврейської республіки в Криму. Ця ідея виникла на хвилі піднесення єврейської (як і російської, української та ін.) національної самосвідомості у період, коли багато що сприймалося в іншому, ніж у мирний час, світлі. Радянським євреям, кількість яких за роки Другої світової війни зменшилася вдвічі, як і іншим народам, що відчували на собі безпрецедентний і ціленаправлений гітлерівський терор, хотілося вірити, що їхні страждання не марні, і в мирних умовах усе складатиметься на краще.

Ідея єврейського Криму не стала міжнародною. Сталінське керівництво похоронило її відразу. Однак вона стала суттєвим чинником і зовнішньої, і внутрішньої політики СРСР у повоєнний період. Не бажаючи мати під боком нову «Палестину» з цілком можливим впливом на неї США, Сталін підтримав ідею створення єврейської держави на Близькому Сході, де могутня єврейська націоналістична сила могла нанести серйозної шкоди позиціям Британської імперії.

«Кримська історія» значною мірою спричинилася до того, щоб єврейську національну самосвідомість повернути в рамки сталінського розуміння інтернаціоналізму. Гіпертрофія національних почуттів євреїв ліквідовувалася Сталіним звичним для нього і його режиму терористичним шляхом. При цьому широко використовувалися випробувані в минулому методи інтриг, залякування, шантажу, доносів, підкупів, пліток, лестощів, брехні та ін.

В 1946 р. розпочалося добровільне, а потім — добровільно-примусове переселення євреїв з України до Єврейської автономної області (ЄАО) Російської Федерації. Протягом 1946–1951 рр. Рада міністрів УРСР ухвалила більше десяти постанов, які так чи інакше торкалися цього питання. Уряд передбачав переїзд в ЄАО з різних регіонів республіки кількох десятків тисяч єврейських родин⁵⁸. Однак єврейське населення дуже неохоче відгукувалося на такого роду рішення.

Монопартійна система в СРСР аж ніяк не гарантувала монолітної єдності партійних рядів і особливо партійної верхівки. Внутріпартійна боротьба, боротьба за владу та ієрархічне виживання були перманентними, носили суб'єктизований міжособний характер. Це була боротьба не

⁵⁸ *Котигоренко В.* Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991) // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 468.

на життя, а на смерть, вона заохочувалася зверху і постійно стимулювалася самим Сталіним. Закономірні життєві суперечності, що сягали верхівки владної піраміди диктатора, в будь-який час могли бути зведені в абсолют з неминучим трагічним фіналом.

Саме за таким сценарієм розвивався конфлікт, який попервах носив характер дискусії між московським письменницьким генералітетом, драматургами з одного боку і критиками — з іншого. Боротьба розгорілася між генеральним секретарем, головою правління Спілки письменників СРСР О. Фадеєвим і групою письменників і драматургів, які стояли за ним, та об'єднанням театральних критиків Всеросійського театрального товариства. Чимало письменників і драматургів як істинні прихильники «методу соціалістичного реалізму» у повоєнний період продовжували створювати нескладні, а нерідко й примітивні за сюжетом і діалогами, п'єси на потребу часу і ситуацій, одночасно зміцнюючи свої позиції на «літературному фронті». В той же час театральні критики, які дозволяли не завжди конформістські оцінки і судження, сповідуючи прозахідну естетику, були визначені «ідеологічно відсталими». В другій половині 1940-х рр. це вже вочевидь не вписувалося в жорсткі ідеологічні рамки, зумовлені «холодною війною», що набирала сили. На лихо театральних критиків, у їхньому середовищі виявилось багато євреїв. Це і визначило напрям терористичних дій сталінського режиму. Конфлікт у письменницькому середовищі, суттєво підсилений внутріпартійною боротьбою в апараті ЦК ВКП(б), інспірованими антисемітськими листами-пасквілями, набрав публічності, був поширений на інші сфери життя країни і врешті вилився в широкомасштабну терористичну кампанію боротьби з космополітизмом, «низькопоклонством» перед Заходом, культурою, мистецтвом.

Наступ на «космополітів» було започатковано постановою ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» від 14 серпня 1946 р., де вперше прозвучала різка критика літераторів за дух «низькопоклонства до всього іноземного»⁵⁹. Більш активна і систематична «проробка» вчених, діячів культури, фахівців у галузі літератури, театру, музики, яких звинуватили у прозахідній ідеології, розпочалася 1947 р. Безпосередній привід до розгортання нової кампанії дала інспірована зверху «справа Ключєвої-Роскіна» — радянських учених-мікробіологів, які працювали над проблемою біотерапії раку і прагнули до співробітництва в цій сфері з ученими США. 16 липня 1947 р. в керівні партійні і радянські структури був надісланий закритий лист ЦК ВКП(б) «Про справу професорів Ключєвої та Роскіна», в якому підкреслювалося, що «небезпечна хвороба

⁵⁹ Большевик. — 1946. — № 15. — С. 12.

низькопоклонства перед закордоном може вражати найменш стійких представників нашої інтелігенції, якщо цій хворобі не буде покладено край»⁶⁰. В міністерствах і центральних відомствах країни, відповідно до постанови Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б), були проведені «суди честі» над «антипатріотами». В останні місяці 1947 р. — на початку 1948 р. прокотилася хвиля арештів представників інтелігенції єврейського походження. Саме з цього часу, вважає Г. Костирченко, автор першого фундаментального, широко документованого дослідження на цю тему, «політичний розшук, здійснюваний МБД, набув яскраво вираженого антисемітського характеру»⁶¹.

Виступаючи з нагоди 30-ї річниці Жовтневої революції, В. Молотов закликав народ засудити всі прояви низькопоклонства перед Заходом і буржуазною культурою. У січні 1948 р. секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов на нараді діячів радянської музики в ЦК ВКП(б) впровадив у пропагандистський лексикон термін «безродний космополіт».

Звинуваченими в космополітизмі могли бути представники будь-якої національності, передусім інтелектуали, які прямо чи опосередковано контактували із Заходом, конструктивно апелювали до нього або просто зберігали вірність переконанням, які сягали своїм корінням до світогляду дореволюційних лібералів-західників. Найбільш вразливими для таких звинувачень стали євреї, бо чимало з них мали численних родичів за кордоном, а їхні одноплемінники були достатньо повно і виразно представлені в інтелектуальній еліті США і країнах Західної Європи. Сталін, як диктатор, виступаючи в умовах «холодної війни» за внутрішню інтеграцію народів радянської імперії навколо домінуючої російської національності, сприймав космополітизм передусім як еманацию агресивного, спрямованого на глобальну гегемонію американського буржуазного впливу, як своєрідний інструмент ідеологічної і культурної експансії США, насамперед проти СРСР.

В епіцентрі нової ідеологічної кампанії постали театральні критики, їхня терпима у перші повоєнні, відносно ліберальні, роки прозахідна естетика на кінець 1948-го вочевидь не вписувалася в жорсткі ідеологічні рамки, спричинені умовами холодної війни. XII пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, який відбувся у грудні 1948 р., звинуватив групу відомих критиків в ідеологічному шкідництві.

Боротьба з космополітизмом значно посилилась після публікації редакційної статті в газеті «Правда» 28 січня 1949 р. під назвою «Про

⁶⁰ Цит. за: *Аксенов Ю.С.* Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции // Кентавр. — 1991. — Октябрь–декабрь. — С. 82.

⁶¹ *Костырченко Г.* Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. — М., 2003. — С. 387.

одну антипатріотичну групу театральних критиків». Стаття була ініційована й готувалася за безпосередньої участі Сталіна. «Правда» звинуватила кількох театральних критиків у тому, що вони «втратили відповідальність перед народом» і є «носіями глибоко чужого радянській людині, ворожого їй безрідного космополітизму», їх віднесли до антипатріотичних сил, що «руйнували монолітну єдність радянського суспільства». Космополітизм подавався газетою у трьох вимірах: «ура-космополітизм», «шалений космополітизм» і «безродний космополітизм». У подальшій офіційній радянській пропаганді прижився останній термін.

Стаття в «Правде» стала першою програмною публікацією, в якій суспільство закликалося до безкомпромісної боротьби з «безродними космополітами». Їй передувало засідання оргбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1949 р., на якому і ухвалили розгорнути широку пропагандистську кампанію «проти безродного космополітизму і антипатріотичних сил».

Услід за «Правдою» критику космополітів розгорнули «Литературная газета», «Советское искусство». В Україні з критикою космополітів і носіїв низькопоклонства перед буржуазним Заходом виступили «Більшовик України», «Дніпро», «Вітчизна», «Радянська Україна», «Радянське мистецтво», «Вільна Україна», «Радянський Львів», «Чорноморська комуна», «Прикарпатська правда» та ін. Спрямування її визначив XVI з'їзд КП(б)У (січень 1949 р.). У доповіді М. Хрущова космополітизм критикувався за ігнорування багатства багатонаціональних проявів єдиної за своїм змістом й ідейним спрямуванням радянської культури. У резолюції з'їзду прозвучала вимога посилити боротьбу з пережитками «безродного космополітизму» і низькопоклонства перед «гнилою культурою буржуазного Заходу».

У лютому 1949 р. відбувся пленум Спілки радянських письменників України з порядком денним: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». У липні відбулася Республіканська нарада пропагандистських працівників України, яка також обговорила питання боротьби з космополітизмом. Пошуки космополітів і їхня критика були поширені на всі значні культурні центри республіки, на всі сфери літературно-мистецької творчості. У Києві центрами космополітизму оголосили Українське театральне товариство і Київську консерваторію. Під вогнем критики в Україні опинилися А. Гозенпуд, Я. Гордон, І. Стебун, Л. Санов-Смульсон, Є. Адельгейм, Є. Мартич (Фінкельштейн), А. Кацнельсон, М. Штейн, В. Морський, А. Лівшиць, Л. Юхвід та ін.

Найбільш поширеними репресивними заходами щодо космополітів були моральні утиски, критика, звільнення з роботи, виключення з партії, заборона друкуватися. Скоординовані пропагандистська і адміністративно-поліцейська атаки мали ефект залякування і справили сильний психологічний вплив на асимільоване єврейство, яке посідало в ті роки

важливі позиції у сфері літератури, мистецтва, науки, освіти, тому найбільш постраждало в ході антикосмополітичної кампанії.

Під гаслом боротьби з «безродним космополітизмом» Сталіну вдалося ініціювати нову терористичну чистку, яка швидко набула тотального характеру і охопила всі ланки політичних, адміністративних, ідеологічних і громадсько-культурних структур держави. Боротьба з космополітизмом стала психологічною атакою на радянських євреїв, прелюдією широко-масштабного наступу на «єврейських буржуазних націоналістів». Космополіти звинувачувалися головним чином у тому, що своїм антиросійським проповідництвом національного нігілізму і низькопоклонством перед Заходом сприяли імперіалістичній пропаганді. «Безродні космополіти» не посягали, як вважалося, на політичні основи радянської держави. Інша справа ті, хто представляв єврейську національну літературу, мистецтво, громадські організації. Вони кваліфікувалися владою однозначно як єврейські буржуазні націоналісти і розглядалися агентами іноземних розвідок, які спільно із всесвітнім єврейством вели підривну діяльність проти СРСР. Таким чином, носії єврейської культури автоматично зараховувалися до розряду антипатріотів, отожд — державних злочинців, зрадників, які підлягали суворому покаранню аж до висилки у віддалені райони СРСР чи фізичного знищення.

Головним центром «єврейського націоналізму» сталінський режим визначив Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) у Москві — першу з часів приходу більшовиків до влади офіційно санкціоновану позакласову громадську організацію, створену у 1942 р., яка діяла на національній основі. У складі комітету було чимало євреїв — вихідців з України. З ним співпрацювали єврейські письменники, які проживали в Україні, зокрема А. Каган, Г. Полянкер, Х. Токар, Й. Бухбіндер, Г. Фалікман із Києва, Х. Меламуд із Чернівців. Очолював ЄАК відомий радянський діяч єврейської культури, актор і режисер, народний артист СРСР Соломон Міхоелс. Уже в січні 1948 р. за загадкових обставин він загинув.

Розробка «справи» Єврейського антифашистського комітету велася з 1946 р. 26 березня 1948 р. МДБ СРСР сигналізувало партійно-державним структурам про те, що ЄАК присвоїв собі право бути головним уповноваженим у справах єврейського народу і посередником між цим народом, партією та урядом, а також про антирадянську і націоналістичну діяльність ЄАК. 20 листопада 1948 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про Єврейський антифашистський комітет», підписану Сталіним, згідно з якою організація ліквідовувалася як «центр антирадянської пропаганди» і регулярний постачальник «антирадянської інформації органам іноземної розвідки». Відповідно до цього органи друку комітету

передбачалося закрити, справи його забрати⁶². Виконати постанову доручили міністерству держбезпеки СРСР, яке негайно закрило газету «Ейнікайт», видавництво літератури єврейською мовою «Дер Емес», вилучивши понад 3 тис. книг єврейською мовою, а також велику кількість іноземних газет і журналів.

Розгром ЄАК привів до посилення антиєврейського терору в СРСР, поклав початок організованому згори викоріненню усього єврейського в країні: культури, літератури, театру, громадських інституцій. Елементи державного антисемітизму, вийшовши за межі окремих, ретельно замуфльованих апаратно-поліцейських акцій, почали набувати форм масових універсальних кампаній.

Генеральний наступ сталінізму на єврейську національно-інтелектуальну еліту розпочався із секретного листа ЦК ВКП(б) обкомам, крайкомам і ЦК компартій союзних республік, відправленого 3 січня 1949 р., в якому інформувалося про закриття ЄАК і рішення радянського уряду арештовувати зв'язаних з ним і «звинувачених у шпигунстві» осіб. Після цього повсюдно стали ліквідуватися єврейські культурні і наукові установи, розпочалися переслідування, повальні арешти всіх, хто був з ними зв'язаний. 4 лютого 1949 р. академік М. Гамалія, українець, родом з Одеси, писав Сталіну: «[...] за останні роки майже жоден єврей не призначався на посади міністрів, їх заступників, начальників главків, директорів інститутів і науково-дослідних організацій. Особи, які займають ці посади, поступово знімаються і замінюються росіянами. Євреїв не висувають на різні виборні посади [...] особливо сумним є той факт, що не дають ходу талановитій єврейській молоді, яка закінчує вузи і втузи»⁶³.

На початку лютого 1949 р. генеральний секретар, голова правління Спілки письменників СРСР О. Фадєєв звернувся в ЦК ВКП(б) з пропозицією розпустити об'єднання єврейських письменників у Москві, Києві і Мінську і закрити єврейські літературні альманахи, в тому числі «Дер Штерн» у Києві. Агітпроп ЦК ВКП(б) підтримав ініціативу і направив Сталіну відповідне обґрунтування, попередньо погодивши його з першими секретарями ЦК компартій України і Білорусії. Принцип національної однорідності, покладений в основу організації об'єднань єврейських письменників, був названий Агітпропом помилковим, а їхня діяльність — націоналістичною. 8 лютого 1949 р. пропозицію про ліквідацію

⁶² Еврейский антифашистский комитет. 1941–1948. Документированная история / Под ред. Ш. Редлиха и Г.В. Костырченко. — М., 1996. — С. 371–372.

⁶³ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. — М., 2005. — С. 494–495.

єврейських літературних організацій і видань санкціонувала постанова політбюро ЦК ВКП(б), підписана Сталіним⁶⁴.

Були припинені передачі московського міжнародного радіо на ідиш. За згодою ЦК ВКП(б) Головліт розпорядився вилучити з бібліотек і книготорговельної мережі книжки єврейських письменників, внесені до списку забороненої літератури із 540 назв⁶⁵.

Для розправи з «єврейськими націоналістами» була сфабрикована «сіоністська змова» в країні. До «змовників» віднесли членів Єврейського антифашистського комітету, керівників Єврейського театру у Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у шпигунстві на користь США та намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил зі створенню в Криму єврейської держави». У двадцятих числах січня і в лютому 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, редакторів, театральних діячів, учених. Репресовані були майже всі члени Єврейського антифашистського комітету.

Єврейське питання загострилося і в радянській Україні. Інколи дрібні побутові міжнаціональні конфлікти влада намагалася перевести в площину політичну. Спецслужби в Україні постійно вели нагляд не тільки за українською, а й загалом за інтелігенцією, в тому числі і єврейською. Ще в період перебування Л. Кагановича в Україні, в травні 1947 р. міністерство державної безпеки УРСР направило йому інформацію про те, що деякі представники єврейської інтелігенції із числа письменників, журналістів, лікарів і адвокатів, користуючись популярністю і авторитетом, вели лінію на націоналістичне єднання євреїв, розпалювали ворожнечу до українців і росіян. Як неформальних лідерів єврейської націоналістичної громадськості Києва спецслужби виділяли письменників Д. Гофштейна, І. Кіпніса, академіка АН УРСР М. Губерґріца і директора кабінету з вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР, відомого мовознавця, члена-кореспондента АН УРСР І. Співака.

Кабінет єврейської культури діяв у системі АН УРСР з 1936 р. У ньому працювали лінгвістична, літературна та фольклорна секції. Штат співробітників нараховував 10–14 осіб. Науковці залучалися до роботи на договірних засадах. Основними напрямками роботи кабінету єврейської культури були: популяризація культурної спадщини класиків єврейської літератури; з'ясування стану єврейської мови, літератури, драматургії, театру; виявлення та вивчення пісень, казок, інших видів усної народної творчості; розробка питань перекладу художніх творів з єврейської російською та українською мовами; підготовка і видання науково-

⁶⁴ Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. — М., 1999. — С. 647.

⁶⁵ Костырченко Г. Тайная политика Сталина... — С. 336.

довідкової літератури, словників. З 1947 р. друкувався альманах «Дер Штерн». При кабінеті діяла бібліотека літератури на мові ідиш. Проводилися конференції, тематичні вечори, лекції на теми історії та культури єврейського народу. Співробітники кабінету підтримували контакти з єврейськими організаціями США, Англії, Франції.

Під час антисемітської кампанії боротьби проти «безродних космополітів» у 1948–1949 рр. дискримінацій і переслідувань зазнали всі співробітники кабінету єврейської культури. Більшість із них потрапила за ґрати. Ув'язнений директор кабінету єврейської культури І. Співак не витримав допитів і 4 квітня 1950 р. помер у московській в'язниці. Були заарештовані завідувач літературним відділом Ю. Лойцкер, а також співробітники М. Береговський, Б. Вейсман, М. Мижерицький, М. Майданський, А. Веледницький, Р. Лернер, Х. Кан-Шаргородська, І. Спектор, відповідальний секретар альманаху «Дер Штерн» З. Аксельрод та ін. В основу обвинувачень проти них та інших осіб за традицією 1930-х рр. були покладені ті або інші їхні критичні зауваження, міркування, оцінки, висловлені, здебільшого, у приватних розмовах у різні роки. Із цього матеріалу і ліпився слідчими образ «ворога народу», «антипатріота», «єврейського націоналіста», «шпигуна». Одночасно з арештами припинилися видання газет, журналів і книг мовою ідиш. Єврейська література і підручники вилучалися з бібліотек. 26 січня 1949 р. наказом по Академії наук Кабінет єврейської культури ліквідували.

Підтримка Сталіним боротьби євреїв Близького Сходу за державність, а отже, і відносно терпиме ставлення до них у 1946–1947 рр. в СРСР, та й особистий менталітет Л. Кагановича не сприяли розгортанню антисемітської кампанії в Україні. В другій половині 1948 р. ситуація різко змінилася. Новостворена держава Ізраїль активно взялася підтримувати євреїв у СРСР. Зростання їхньої національної самосвідомості серйозно занепокоїло сталінське керівництво. Це виходило за межі його розуміння революційної доцільності і радянського патріотизму. Семирічний період загравання СРСР із світовим сіонізмом завершувався. Зовнішньополітична підтримка Ізраїлю з боку СРСР не спричинила офіційного дозволу на еміграцію радянських євреїв, що викликало антирадянську пропагандистську хвилю в Ізраїлі. В Радянському Союзі похолодання у стосунках з цією країною призвело до посилення гонінь на «єврейських націоналістів».

Ознакою нової антиєврейської грози, що насувалася, став арешт у Києві 16 вересня 1948 р. поета і члена президії Єврейського антифашистського комітету Д. Гофштейна, який незадовго до цього направив послу Ізраїлю в Москві Г. Мейер телеграму про необхідність відродження івриту в СРСР. 22 листопада 1948 р. Д. Гофштейна доставили у Москву. Під тиском слідства він обмовив С. Міхоелса, І. Фефера, Д. Бергельсона

та інших керівників Єврейського антифашистського комітету, охарактеризувавши їх як активних єврейських націоналістів, тісно пов'язаних з американськими сіоністами.

Боротьбою з єврейським націоналізмом в МДБ СРСР займався 6-й відділ 5-го управління, яке у повоєнний період здійснювало перегляд «необгрунтовано переданих в архів» справ на «ворожі і антирадянські елементи». В грудні 1949 р. його реорганізували в агентурно-розшуковий, оперативний підрозділ. У новій якості 5-те управління значно активізувало політичний розшук і стеження в середовищі духовенства, творчої і наукової інтелігенції, посилено «опікало» осіб, які раніше належали до «контрреволюційних» партій і правотроцькістської опозиції, а також тих, хто підозрювався у належності до націоналістичних організацій. Виявляючи слабкі місця у психіці людей, їх таємні і явні недоліки, застосовуючи шантаж, погрози, підкуп, провокацію, прикриваючись демагогією про патріотичний і громадянський обов'язок, пускаючи в хід усі можливі засоби боротьби з «внутрішніми ворогами», управління постійно розширювало глибоко законспіровану мережу таємних агентів-інформаторів, яка складалася по СРСР майже з 11 млн чоловік. Воно обплітало нею, як невидимою павутиною, працівників установ, підприємств, релігійних організацій, творчих спілок, наукових центрів.

З моменту ліквідації ЄАК перед 6-м відділом 5-го управління МДБ СРСР було поставлено завдання посилити роботу з викорінення єврейського політичного («сіоністсько-бундівського») і релігійного підпілля. Якщо у 1948 р. органами МДБ СРСР було заарештовано за підозрою у здійсненні політичних злочинів 956 осіб єврейської національності, головним чином так званих єврейських націоналістів, то в 1949 р. — 1972, а в 1950-му — 1232 особи⁶⁶.

У березні 1952 р. слідство у справі Єврейського антифашистського комітету завершили. Звинувачувальний висновок затвердив Сталін. 8 травня 1952 р. розпочався судовий процес. Одночасно з цим почалося слідство у справі ще 213 осіб, імена яких згадувалися під час слідства над членами ЄАК. Їх передбачалося судити окремо. 18 липня 1952 р. Військова колегія Верховного суду СРСР винесла смертний вирок 13 заарештованим у «справі ЄАК», в тому числі 5 вихідцям з України, відомим єврейським письменникам і поетам Д. Бергельсону (романи «После всего», «Отход», «На Днепре»), Д. Гофштейну (збірки віршів «У дорог», «Лирика» та ін.), Л. Квітко (поема «Красная буря», роман у віршах «Годы молодые», прекрасні збірки віршів для дітей), П. Маркішу (епічна поема «Братья», сатирична — «Чертополох», соціально-філософський роман

⁶⁶ Там же. — С. 458.

«Из века в век», вірші, п'єси), І. Фефєру (збірки віршів «Щепки», «О себе и о таких, как я» та ін.). 12 серпня їх стратили. 22 листопада 1955 р., після смерті Сталіна, вирок було скасовано, й усіх учасників цієї справи реабілітовано.

Згадуючи про ті пекельні роки, письменник А. Кацнельсон нещодавно писав: «Я добре знав Давида Гофштейна і Іцика Фефєра. Це були не тільки прекрасні поети, а й видатні особистості. Вони любили Україну, знали і любили українську культуру. Давид Гофштейн був одним із найкращих друзів Максима Рильського. У них було багато спільного — і в доброті, гуманності їхніх характерів, і в їхній поезиці. В останньому, 20-му томі творі Максима Рильського, який вийшов недавно, вміщено лист Максима Тадейовича до мене про потребу вшанування пам'яті Давида Гофштейна. Видатний український поет по-братньому турбувався про гідне вшанування свого єврейського побратима. Він майстерно переклав його кращі ліричні твори. Давид Гофштейн, своєю чергою, переклав багато творів української поезії, зокрема свого друга Максима, а також «Заповіт» Тараса Шевченка та чимало інших творів великого Кобзаря»⁶⁷.

Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років в Українській РСР були заарештовані і засуджені до різних термінів позбавлення волі десятки діячів єврейської культури, зокрема М. Альтман, Р. Балясна, Й. Бухбіндер, Х. Вайнерман, А. Гонтар, А. Губерман, В. Гутянський, І. Друкер, Н. Забара, А. Каган, І. Кіпніс, Н. Лур'є, М. Межирицький, М. Пінчевський, Г. Полянкер, М. Талалаєвський, Е. Шехтман, М. Шмушкевич та ін. Заарештованим висувалося стандартне звинувачення: «Націоналістична діяльність, антирадянська агітація, шпигунство на користь однієї з капіталістичних країн і т. п.»⁶⁸. Серед притягнених до кримінальної відповідальності був, як згадувалось, і директор Кабінету з вивчення єврейської мови, літератури та фольклору АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР, мовознавець І. Співак. Відгукуючись на арешт останнього, артист оркестру Київського театру опери та балету Шапіто, за інформацією МДБ УРСР, заявив: «[...] Незабаром усіх колишніх і нинішніх заарештують. Радянська влада вважає сіоністів чимось подібним до бандерівців-націоналістів»⁶⁹. З 18 репресованих єврейських письменників України до розстрілу було засуджено одну особу, до 15 років виправно-трудових таборів — 5, до 10 років — 12 осіб.

⁶⁷ Кацнельсон А. Так було // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 3/4. — С. 347.

⁶⁸ Див.: З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991. — С. 155.

⁶⁹ 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 3/4. — С. 44.

Арешт діячів єврейської культури супроводжувався відповідно ліквідацією національних культурно-освітніх інституцій. Припинялося видання газет, журналів і книг єврейською мовою. Єврейська література і підручники були вилучені з бібліотек.

З початком 1949 р. один за одним стали закриватися єврейські театри — в Києві, Харкові, Одесі, Чернівцях. Їх спочатку позбавили державної дотації і перевели на самоокупність. Позбавлення фінансової підтримки доповнювалося ідеологічними і політичними звинуваченнями. В умовах радянської дійсності це призвело до припинення діяльності. Єврейські театральні колективи зобов'язали замінити в репертуарі «міщансько-буржуазні» п'єси на перекладні п'єси радянської тематики, тобто повністю втратити ідентифікацію. Якийсь час актори й обслуговуючий персонал театрів намагалися самотужки долати фінансові труднощі. У спецповідомленні МДБ УРСР «Про націоналістичні настрої працівників Чернівецького єврейського театру» від 5 серпня 1949 р. вказувалося, що на зборах колективу театру приймалися рішення йти на різні «поступки», але зберегти театр. Зокрема, група артистів внесла пропозицію відмовитися від отримання на руки місячної зарплати, здавши її у фонд театру. Деякі з акторів подали заяви про надання місячної відпустки за свій рахунок, продовжуючи працю в театрі. Одночасно деякі актори дали згоду при виїздах на паралельні вистави отримували замість належних 3% добових — 1%. З метою збільшення відвідуваності театру його працівники самостійно почали поширювати на підприємствах квитки⁷⁰. Органами держбезпеки це було кваліфіковано як проведення серед єврейського населення націоналістичної пропаганди.

В документах кримінальної справи письменника Й. Бухбіндера, в протоколах допитів письменника А. Кагана (6 квітня 1949 р.), директора Кабінету єврейської культури при АН УРСР І. Співака постійно згадується антирадянська діяльність єврейської інтелігенції Буковини. Щодо єврейського театру, очолюваного М. Гольдблатом, то наголошувалося, що він «при допомозі Кабінету єврейської культури при АН УРСР розгорнув націоналістичну діяльність, спрямовану проти радянської влади. В театрі ставилися націоналістичні п'єси П. Маркіша “Кол Нидрей”, “Повстання в гетто”, які виховували в євреїв почуття національної винятковості і переваги єврейської культури»⁷¹.

У вересні 1949 р. єврейський театр ім. Шолом-Алейхема у Чернівцях перестав існувати.

⁷⁰ Там само. — С. 70.

⁷¹ Протокол допроса арестованного Кагана Абрама Яковлевича от 6-го апреля 1949 года // Там само. — С. 235.

Наслідком розгрому Єврейського антифашистського комітету стала фабрикація майже 70 кримінальних справ, масовий терор стосовно єврейських громадських діячів. За таких «дочірніх» справ репресовано загалом 110 осіб, 89 із них засуджено до різних термінів ув'язнення (від 25 до 5 років), 1 — вислана, 5 — померло в ході слідства, стосовно ще 5 осіб слідство було припинено тільки після смерті Сталіна. 10 осіб розстріляли⁷². І це при тому, що ще 26 травня 1947 р. в СРСР Верховна Рада СРСР ухвалила указ «Про відміну смертної кари».

Як свідчать історичні факти, рубіжним у парадигмі антисеврейського терору у повоєнний період став 1948 рік. Якщо до цього існувала ще деяка рівновага у використанні сталінською владою партійно-політичних і поліційно-репресивних засобів контролю над суспільством, то з 1948 р. домінуючими стали останні. На зміну гучним пропагандистським кампаніям, ждановським ідеологічним чисткам, «ліберальним» методам політичного терору (звільнення з роботи, виключення з партії і не часті випадки арештів) знову прийшли жорсткі каральні методи. Режим швидко набирав звичної для себе форми і змісту.

В результаті масованого тиску суттєво постраждали в останній сталінський період керівні партійні, радянські і господарські кадри єврейської національності. Їхня кількість зменшилася загалом в СРСР з 1945 до 1952 р. втричі. Однак найважча доля в ході антиєврейської терористичної кампанії випала на долю середнього і найбільшого в кількісному відношенні прошарку єврейського етносу — управлінців, журналістів, професури, інших представників творчої інтелігенції. Розправившись у 1948–1949 рр. з «єврейськими буржуазними націоналістами», сталінський режим розгорнув терор проти асимільованих євреїв, тих, хто «співчував» буржуазним націоналістам. Саме вони прийняли на себе один із основних ударів у повоєнній кадровій чистці. Під приводом збільшення робітничого прошарку, дотримання партійного цензу тощо, змінювався керівний склад конструкторських бюро, більш жорсткими ставали негласні правила прийому у вищі навчальні заклади, відбувався «персональний відбір» при розподілі молодих спеціалістів, які закінчували вузи, суворішали умови прийому до аспірантури і на викладацькі посади, оновлювалося керівництво промислових підприємств, ускладнювалося влаштування на роботу спеціалістів-євреїв.

Гоніння на євреїв в Україні особливо посилились з приходом на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У в грудні 1949 р. А. Мельникова. На «кадровому фронті» він розпочав справжній хрестовий похід проти євреїв, які таврувалися республіканською пресою головним чином як

⁷² Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 40.

спекулянти і махінатори в економічній сфері. Зусиллями органів МДБ в Україні на початку 1950-х рр. було викрито ряд надуманих сіоністських організацій, які «діяли» в різних населених пунктах республіки. Зокрема, в Києві було заарештовано групу «єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів», в тому числі завідуючого архівом Укрлісбудпроекту Б. Сендлера, позолотника Київської книжкової фабрики «Жовтень» Б. Межибовського, агента з постачання Уманської артілі «Перемога» М. Стільберга, пенсіонера Ш. Фурманського, старшого бухгалтера бази постачання ліксанупру Я. Тарана, заступника керівника артілі шевців Жовтневого райпромкомбінату В. Мізруха, головного бухгалтера управління місцевих торгів Б. Гершковича, завідуючого складом Центральної продовольчої бази Подільського райхарчоторгу м. Києва Я. Львова⁷³.

Великої шкоди завдано було тоді інтелігенції міста Одеси, де чистка найбільш інтенсивно розгорнулася після перевірки в кінці 1949 р. комісією ЦК ВКП(б) професорсько-викладацького складу вузів міста. Тоді було встановлено, що серед викладачів вузів росіян — 38,7%, євреїв — 33%, українців — 24,5%. В той же час відзначалось, що, наприклад, в Одеській державній консерваторії серед 263 студентів росіян було 93, українців — 40, євреїв — 117⁷⁴. 1951 р. серед викладачів місцевого університету було 89 українців, 76 росіян і 33 євреї. В складі 1900 студентів — 888 українців, 790 — росіян, 198 — євреїв⁷⁵. У 1950–1952 рр. антиєврейські переслідування в місті досягають свого апогею. 1950 р. в Одесі «розкрито й ліквідовано антирадянське націоналістичне угруповання», в яке входили єврейські письменники, викладачі технікумів, училищ, середніх шкіл, голова колгоспу, завідуючий клубом⁷⁶. 1951 р. на юридичному факультеті університету прогрімилла справа семи студентів четвертого курсу, які входили до «антирадянської сіоністської групи». Група була заарештована і опинилася у сталінських катівнях. Чимало відомих професорів єврейського походження, таких як історик С. Боровой та інших, були відсторонені від викладання. Загалом у повоєнний період в Одесі репресували 62 викладача⁷⁷.

Широкою хвилею прокотився антиєврейський остракізм редакціями газет, журналів, видавництв, установ культури і мистецтва, академічних

⁷³ Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ. 8–9 грудня 1994 р. — К., 1995. — С. 61.

⁷⁴ Костырченко Г. Тайная политика Сталина... — С. 535.

⁷⁵ Порто Франко (Одеса). — 2000. — 25 серпня.

⁷⁶ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 3/4. — С. 81.

⁷⁷ Боровой С. Воспоминания. — М.; Иерусалим, 1993. — С. 159; Порто Франко (Одеса). — 2000. — 25 серпня.

інститутів та ін. Масовий характер вигнання євреїв із центральних культурно-ідеологічних установ, мас-медіа (газет «Правда», «Комсомольская правда», «Труд», «Литературная газета», «Советское искусство», Телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС) та ін.) знайшов свій вияв і на місцях, у союзних республіках. В Україні кадровому погрому було піддано дніпропетровську обласну газету «Зоря», Радіо-телеграфне агентство України (РАТАУ), де в 1950 р. з 45 співробітників центрального апарату 22 (49%) були особами єврейської національності. Вістря критики було спрямоване на керівника РАТАУ, хрущовського висуванця Л. Троскунова. У матеріалах відомчої перевірки РАТАУ, проведеної ТАРС, направлених в ЦК ВКП(б), вказувалося, що в доборі кадрів Л. Троскунов віддавав «перевагу особам єврейської національності, часто не рахуючись з діловим і політичним рівнем цих осіб». 26 травня 1950 р. у газеті «Правда» з'явилася стаття «Плоды порочного руководства», в якій стверджувалося, що при потуранні Л. Троскунова в РАТАУ «звила собі гніздо» «група ділків», і далі йшов перелік єврейських прізвищ (Є. Горелік та ін.). 27 травня 1950 р. Л. Троскунова звільнили з посади керівника РАТАУ.

Перманентний характер носили чистки серед наукових і науково-педагогічних кадрів. Їхні хвилі відбивали кожну ініційовану Сталіним ідеологічну кампанію. Такі провокаційні імпульси були подані з Кремля навесні–влітку 1947 р., коли були запроваджені «суди честі» і з'явився закритий лист ЦК ВКП(б) у «справі професорів Ключевої і Роскіна»; взимку 1948 р. піднявся галас навколо музикантів-формалістів; влітку 1948 р. було дано бій так званим вейсманістам-морганістам; на початку 1949 р. розгорнулася антикосмополітична кампанія; врешті, влітку 1950 р. Сталін, зайнявшись питаннями мовознавства, виступив за «свободу критики», «боротьбу думок» і проти «аракчєєвського режиму» в науці. З самого початку перетряска інтелектуальної еліти мала прихований антисврейський характер. В антисемітській агонії диктатора постраждало чимало економістів, правознавців, філософів, істориків, педагогів, фізиків, біологів.

У 1948 р. розгорнулася кампанія боротьби з генетиками і генетикою, оголошеною «буржуазною псевдонаукою». Початок їй поклала сумнозвісна сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ), яка стала тріумфом «лисенківщини», так званої народної агробіології, і поразкою справжніх учених-генетиків, яким начепили ярлик «вейсманістів-морганістів». Після згаданої сесії розпочався неприхований погром у радянській біології. Спочатку ця кампанія виглядала як зведення рахунків переможців і переможених, однак з часом все більше набувала національного антисемітського забарвлення.

В Україні пошуки «менделістів-вейсманістів-морганістів» розпочалися ще за Л. Кагановича в 1947 р. Тоді найбільше постраждав академік АН УРСР Д. Третяков, який свого часу навчався у Німеччині у професора А. Вейсмана. За наполяганням Л. Кагановича «справу Д. Третякова», який «не позбавився псевдонаукових пут», у жовтні 1947 р. розглянула Президія АН УРСР, а згодом партійний комітет Академії. «Вейсманісти-морганісти» виявлялися в кожному академічному інституті біологічного профілю, на біологічних факультетах університетів. Це дало підстави висуванню першої п'ятирічки, працівнику Всесоюзного селекційно-генетичного інституту в Одесі М. Ольшанському заявити на серпневій сесії ВАСГНІЛ, що «в останні роки цілком чітко визначилося переміщення менделістсько-морганістського центру на Україну».

У серпні–жовтні 1948 р. в Україні пройшли республіканська та обласні наради працівників біологічних, сільськогосподарських і медичних наук за участю практиків-мічурінців. На них різко критикувалися провідні вчені-біологи, зокрема М. Холодний, Д. Третяков, С. Гершензон, М. Гришко (Київ), І. Поляков, Л. Делоне, Є. Фінкельштейн (Харків), Л. Литвинов, С. Гребинський, Р. Чеботарьов (Львів), Д. Кальянов (Дніпропетровськ), І. Югас (Ужгород) та багато інших. Журнал «Більшовик України» писав з цього приводу: «Приклад низькопоклонства й плазування перед буржуазною наукою показує група апологетів морганістської школи у нас на Україні, які разом з реакціонерами, мракобісами від науки тягнуть одну і ту саму ноту. Це насамперед можна сказати про таких біологів, як Поляков, Делоне, Гершензон, Гришко та ін.»⁷⁸. Учених примушували зрікатися власних поглядів і переконань, засуджувати власні «помилки» та прорахунки, відмежовуватися від «менделізму-морганізму як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці[...]». Д. Третяков і М. Гришко змушені були залишити свої посади відповідно голови Відділу біологічних наук та голови Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР. Крім того, Д. Третякова звільнили з посади директора Інституту зоології. Разом з ним змусили залишити інститут біолога зі світовим ім'ям, дійсного члена АН УРСР і АН СРСР І. Шмальгаузена.

Лише впродовж двох місяців після серпневої сесії ВАСГНІЛ у вузах СРСР з роботи звільнили 115 осіб, зокрема 10 деканів, 65 завідувачів кафедр і 9 професорів, 23 доценти та 8 асистентів. Серед звільнених — декани біологічних факультетів Львівського та Ужгородського університетів, завідувачі кафедр: Київського університету — С. Гершензон (дарвінізму), М. Гришко (генетики і селекції); Харківського університету — І. Поляков (дарвінізму і генетики), сільськогосподарського інституту —

⁷⁸ Більшовик України. — 1948. — № 11. — С 55.

Л. Делоне (біології і генетики), медичного інституту — Є. Фінкельштейн (біології); Львівського медичного інституту — Єфимов (біології); Ужгородського університету — Рогаль (дарвінізму).

Чистка торкнулася також працівників галузевих інститутів, дослідних станцій і лабораторій та інших наукових закладів, що розробляли проблеми біології. Завдання полягало не лише у розвінчуванні відвертих прихильників генетики, а й виявленні працівників, які «намагалися примирити матеріалістичний та ідеалістичний напрямки, звужуючи гостроту боротьби з антимишурінським напрямком».

Ще однією наукою, крім генетики, яка не відповідала вульгарно потрактованому матеріалізму, стала кібернетика. Вона одержала тавро «ворожої» та була фактично заборонена, що на тривалий час унеможливило дослідження на визначальній ділянці науково-технічного прогресу. Ідеологічних гонінь зазнали українські фізіологи: за спроби захистити «метафізичні концепції» й «ревізувати матеріалістичне вчення І. Павлова» критикували академіка О. Богомольця, професорів Р. Кавецького, Д. Воронцова, М. Сиротіна, Ю. Спасокукоцького. На сесії Наукової ради з проблем фізіологічного вчення академіка І. Павлова при Академії наук СРСР, що відбулася влітку 1952 р. в Києві, викриті «серйозні помилки» (ідеологічного характеру) в роботі Інституту клінічної фізіології АН УРСР й Інституту експериментальної біології та патології міністерства охорони здоров'я України. За критикою, як правило, слідували організаційні висновки...

«Зміцнення» керівництва академічної науки і вищої освіти в сукупності з посиленням контролю з боку ЦК ВКП(б) за «кадровою ситуацією» у цих сферах сприяло тому, що так зване національне регулювання, що проводилося в них спочатку лише від випадку до випадку, від кампанії до кампанії, з початку 1951 р. набуло систематичного і цілеспрямованого характеру. Цьому сприяла і введена з середини 1950 р. щорічна кадрова звітність усіх відомств перед ЦК ВКП(б). Такі дані часто використовувались для витіснення євреїв із керівних посад у промисловості і культурі. Кадрова лихоманка, що вразила на той час усі установи країни, в тому числі медичні, і породила чергову провокацію — «справу лікарів».

«Справа лікарів» стала апогеєм тотальної післявоєнної чистки, що мала відверто антиєврейське спрямування. Восени 1952 р. розпочалися арешти учасників «лікарської змови» проти вищих радянських керівників. 13 січня 1953 р. про це довідалася вся країна з опублікованого повідомлення ТАРС. Одночасно «Правда», «Известия», а згодом інші газети та журнали надрукували передові статті з коментарями до цього повідомлення. На початку 1953 р. журнал «Комуніст України» в статті «Безустанно підносити революційну пильність» писав: «Злочинства викритої зграї лікарів-убивць, ворожі дії в галузі торгівлі, у місцевій

промисловості, рецидиви космополітизму й буржуазного націоналізму в ідеології, — все це свідчить про те, що ворог не гребує ніякими засобами, щоб всіляко нашкодити радянському народові. Відомо, що там, де партійні, радянські, господарські та інші організації, їх керівники виявилися не на висоті, припустили неухважність, політичну безтурботність, — там підлі дії ворогів народу не були своєчасно викриті»⁷⁹.

Повідомлення ТАРС, окрім усього іншого, стимулювало антиєврейські настрої. «Сьогодні, — свідчила, наприклад, працівник 3-ї поліклініки Києва С. Леонтєва, — 13 січня, хворі відмовлялися записуватись на прийом до лікарів-євреїв і вимагали записувати їх до лікарів російської національності, котрих, на жаль, у поліклініці майже немає»⁸⁰. У Києві з'явилися рукописні листівки антисемітського змісту, провокаційні написи на стінах будинків. Масовий психоз тривав кілька місяців.

На початку 1953 р. країною прокотилася нова хвиля арештів. У Москві вже в першій половині лютого була сформована групова «справа лікарів», за якою проходило 37 осіб. Незадовго до цього завершилися процеси керівництва деяких компартій східноєвропейських країн, які входили у сферу радянського впливу, наслідком яких стала розправа над комуністичними функціонерами, серед яких було багато осіб єврейської національності.

Надаючи гласності «справі лікарів», сталінське керівництво прагнуло підготувати громадську думку до майбутнього публічного процесу. А вже повідомлення ТАРС від 13 січня закінчувалося констатуючою фразою про те, що «слідство буде завершено найближчим часом». На 5 березня 1953 р. була призначена дата суду над «лікарями-убивцями», а на 12 березня — публічна страта на Червоній площі. В країні циркулювали чутки про можливу депортацію євреїв СРСР на Далекий Схід. Антиєврейський психоз в країні наростав, і тільки смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. завадила трагічному перебігу подій. Люди, які прийшли на зміну диктатору, відмінили всі заплановані «заходи». На початку квітня з'явилося повідомлення про реабілітацію заарештованих лікарів. Уже в середині 1950-х рр. більшість репресованих єврейських діячів було реабілітовано.

Посилення державного антисемітизму в СРСР, зокрема й в Україні, у повоєнний період було відповіддю сталінізму на зміну міжнародної ситуації, на стихійне зростання національної самосвідомості радянського єврейства, що було пов'язано з процесом утворення держави Ізраїль і її приєднанням до головного ворога Радянського Союзу — Сполучених

⁷⁹ Більшовик України. — 1953. — № 2. — С. 8.

⁸⁰ Цит. за: Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — С. 289.

Штатів Америки. Радянські євреї, які все більше перетворювалися в очач Сталіна в «п'яту колону» міжнародного імперіалізму в СРСР, стали заручниками розпочатої в той період «холодної війни».

Наслідком такої політики стали зростаючі еміграційні настрої серед радянських євреїв. Особливо зросли вони з початком лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР. В роки хрущовської «відлиги», як і раніше, мав місце як побутовий, так і офіційний антисемітизм. В руслі наступу на релігію і церкву в 1957 р. в СРСР починається масований наступ на синагогу — єдиний легальний інститут єврейського життя на той час. На початку 1960-х рр. був штучно ініційований процес скорочення кількості легально діючих іудейських релігійних громад. За кілька років припинили свою діяльність 28 синагог із 41, що були зареєстровані станом на 1959 р. В УРСР влада позбавила державної реєстрації іудейські спільноти в Полтаві, Сталіно (Донецьку), Кременчузі, Чернігові, Миколаєві, Умані, Чернівцях, Львові, Білій Церкві, Херсоні, Черкасах та інших містах⁸¹.

З року в рік чисельність євреїв, які проживали в СРСР, зменшувалася. Так, якщо прийняти кількість єврейського населення в СРСР у 1926 р. за 100%, то перепис 1959 р. з урахуванням військового Голокосту дав показник у 85%, а перепис 1970 р. — 80,5%⁸². Продовжувалася дискримінація єврейського населення. Не було відновлено єврейські театри, газети, видавництва, школи. В Одесі, де проживало близько 150 тис. єврейського населення, не було жодної єврейської школи, у вищих навчальних закладах міста студенти-євреї становили всього 3–5%. Відповідно, у євреїв формувалася свідомість, що вони неповноцінна і нерівноправна національна меншина, поширювався сіонізм і емігрантські настрої. Якщо у 1939 р. до військового Голокосту в Україні (без Закарпаття і Буковини) мешкало 2,5 млн євреїв (6,2% всього населення), то у 1959 р. — 840,3 тис. (2%) (з урахуванням даних з Криму та Закарпаття) а в 1970 р. — 777 тис. (1,6%). Якщо у 1951 р. в республіці була подана одна заява з проханням дозволити виїзд на постійне місце проживання в Ізраїль, то у 1955 р. — 316, а за дев'ять місяців 1956 р. — 1260 заяв⁸³. Усього в 1956–1964 рр. у республіці було порушено 3336 клопотань про виїзд до Ізраїлю⁸⁴. І хоча далеко не всі вони задовольнялись, це мало суттєвий вплив і на питому вагу євреїв у складі

⁸¹ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос. — М., 2012. — С. 219.

⁸² Соколов Ю. Український феномен // Дзеркало тижня. — 2009. — 16 травня.

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4301. — Арк. 93.

⁸⁴ Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991). — С. 475.

населення України, і на їхні соціальні настрої та почуття. Загалом за період від закінчення Другої світової війни і до 1970 р. з України в Ізраїль виїхало лише кілька тисяч осіб єврейської національності, оскільки виїзд їх був фактично заборонений.

Становище радянського єврейства залишалось не простим. Воно продовжувало перебувати в глибокій кризі. Одним із пріоритетних питань життя радянських євреїв залишалась боротьба за право на еміграцію.

§ 6. Соціокультурне становище етнічного українства

У повоєнні роки, особливо в період хрущовської «відлиги» з утворенням раднаргоспів, значно зміцніли національні економіки радянських республік. Однак уже в середині 1960-х років Україна перестала бути дешевою базою розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим від тих, які були розташовані в інших районах СРСР. Науково-технічна революція, що розгорнулася у світі в 1960-ті роки, фактично оминула Радянський Союз. Відповідно темпи індустріального розвитку як СРСР, так і України невідворотно знижувалися. В економіці неухильно зростав тіньовий сектор, розгорнувся процес соціального розшарування населення, в окремих прошарок виділилася партійно-державна номенклатура.

Мав свої особливості і суспільний розвиток України. У 1950–1960-ті роки і на республіканський, і на всесоюзний рівень потужно вийшла, як зазначалося, українська політична еліта, хоча й комуністичного забарвлення. Потенціал «українськості» України, легалізований у 1917–1920 рр. і помножений на «українізацію» 1920–1930-х рр., з усією повнотою виявився саме у 1950–1960-ті роки. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах. До того ж саме в ті роки найповніше проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, притлумлений у попередні роки сталінським терором і ще не освоєний системою зсередины, як це сталося пізніше.

Політична «відлига» привела до нової хвилі «українізації». Знову постало питання про збереження української мови та розширення сфери її виживання. Газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета» та ін. друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити її красу й милозвучність. На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитерко, Н. Рибак, С. Крижанівський та ін.

Пом'якшення в мовній сфері привели до появи низки нових україномовних видань. Протягом 1954–1955 рр. почали виходити нові жур-

нали українською мовою — «Мистецтво», «Фізіологічний журнал», «Прикладна механіка», «Колгоспник України», «Прапор», «Український фізичний журнал». у 1957–1958 рр. побачили світ «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство». Загалом за офіційною статистикою в 1956–1958 рр. кількість журналів, що виходили в Україні, збільшалась з 49 до 64 назв (47 — україномовні). Україномовні газети в 1956 р. складали майже 77%.

Однак зміни в суспільстві в період правління М. Хрущова не носили глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінантною тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалося посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії були визначені росіяни, російський народ.

У низці законів і актів 1957 р., як зазначалося, були розширені права союзних республік, передусім в адміністративній сфері. Однак корінним чином ситуація не змінилась: суверенітет союзних республік як був, так і залишився фіктивним. Прагнучи перетворити національні республіки в географічне поняття, М. Хрущов надав новий імпульс політиці «зближення націй» з метою їх повного «злиття».

Послідовно проводилася лінія партії на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій в суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал «Коммунист» пропагував ідею про те, що «...на вищих стадіях комуністичного суспільства неминуче зникнення національних відмінностей і злиття націй. Майбутнє злиття націй передбачає утворення єдиної мови для всіх народів»⁸⁵. Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Перетворення російської мови на спільну і єдину мову для всіх неросійських народів було кінцевою метою мовної політики партії. І це була стратегія всієї радянської історії. Ще за часів Й. Сталіна усюди було запроваджено кирилицю і заборонено використання латинської писемності. Таким шляхом було відлучено від власної писемності татар, фінів, чеченців, карелів та інших народів Росії. Загальне число етносів за радянський час зменшилося вдвічі. Радянська національна політика вдалася до химеризації, якою і була спроба створення штучної етнічної спільності «радянський народ». А химери, як це довів Л. Гумільов, розпадаються завжди.

Посилення позицій російської мови відповідно звужувало сферу вживання національних мов.

⁸⁵ Коммунист. — 1958. — № 11. — С. 17.

Виступаючи на вчительському з'їзді в Києві у жовтні 1958 р., завідувач відділу освіти і науки ЦК КПРС М. Кузін наголошував, що вивчення української мови в школах з російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі, і що низькі оцінки в такому випадку з цього предмета не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вишу. З'їзд виявив певний опір пропаганді таких поглядів. Навіть деякі високі посадовці змушені були заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

1958 рік став переломним у процесі зросійщення неросійських народів. Відповідно до шкільної реформи 1958 р. вивчення української мови і навчання українською мовою в українських школах вважалося справою добровільною. Від батьків тепер залежало, в яку школу — російську чи українську — віддати своїх дітей. Батьки також вирішували, якою мовою в українській школі мало здійснюватись навчання — російською чи рідною. Зрозуміло, що батьки, розраховуючи на успішну кар'єру своїх дітей і розуміючи, що шлях «нагору» пролягає через російську школу, прагнули віддати своїх дітей до неї. Для успішної кар'єри не обов'язково було володіти рідною мовою. Тож добровільність вибору мови навчання — російської чи рідної — була звичайним шахрайством, обманом, замаскованою формою русифікації.

Реалізація закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» швидко привела до прискореного збільшення російськомовних шкіл в республіці. Уже в 1958/1959 навчальному році в 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання перебувало 3,5 млн учнів, а в російськомовних школах навчалося 1,5 млн. учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. У порівнянні з 1955/1956 навчальним роком кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською — зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними ставали головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, вони переважали абсолютною кількістю і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98% учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові — 87%, в Одесі — 87%, Горлівці — 91,3%. У ряді міст — Торезі, Жданові, Комунарську, Севастополі та інших — не було жодної україномовної школи. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/1960 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл в республіці зросла на 143 одиниці. «Все більша кількість батьків

неросійської національності абсолютно добровільно віддають дітей в російські школи або ставлять питання про переведення навчання на російську мову[...] Досвід показує, що навчання неросійських дітей російською мовою з молодшого шкільного віку значно полегшує їм вивчення основ наук»⁸⁶, — так обгрунтував нову мовну політику партії орган ЦК КПРС журнал «Вопросы истории КПСС».

Новий шкільний закон СРСР, зокрема і його українська копія, продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої колонізації і національного знеособлення неросійських народів. «[...]Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць, — писав згодом І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». — Але і ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій “українській” школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському “соромляться” говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — “показуха” і непотрібна театральність для цифри і “для іноземців”.

Але найгірше те, що “українські” школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та пов’язаних з цим обов’язків, не забезпечують наймінімального знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і “предпочтительности” російської культури та другорядності української як “доважка” до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України переважно — цілковиті невігласи щодо української культури»⁸⁷.

Русифікації служила не лише освіта, а й засоби масової інформації, видавнича справа. В Україні неухильно зростала кількість російськомовних видань. Так, у 1959 р. в УРСР було опубліковано 4048 назв книг і брошур українською мовою, в 1960 р. — 3844, а в 1961 р. — 4041. Російськомовні видання становили відповідно 2628, 3893, 4416 назв. І хоча на рубежі 1950–1960-х рр. кількість друкованої продукції, яка видавалася українською мовою, досягла найвищих показників, домінуючою залишалась тенденція непропорційного збільшення випуску книг і брошур російською мовою. Диспропорції у видавничій справі вели до

⁸⁶ Вопросы истории КПСС. — 1959. — № 4.

⁸⁷ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1998. — С. 153.

сумних наслідків — уже в 1963 р. в СРСР лише 4,3% назв книг були україномовними (при 17% українського населення в радянській імперії).

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом і одночасно заохочувалося її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння домінуючою в СРСР мовою будь-де давало якісно інші можливості соціальної мобільності, в тому числі заробітків і кар'єри. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак в кінцевому підсумку наслідки цього були не на користь обом мовам і культурам. Змінювалась національна ідентичність, а нерідко й руйнувалась. Управлінська адміністрація в Україні повністю була готова прийняти асиміляцію, сприяла їй, як і значна частина вже денационалізованої інтелігенції. Поріг опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. У різних соціальних групах він також різнився — найбільший спротив уподібненню чинився традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією.

Найвпливовішими агентами колоніальної політики виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська організація, армія, православна церква, громадські організації. Особливої різниці між державними агентами і громадськими не було, оскільки й ті, й другі перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими.

Русифікаційні процеси в Україні, як і в Білорусії, були особливо масштабними й глибокими, адже і українці, і білоруси розглядалися, як підкреслювалося, в межах російської етнічної нації, яку треба було консолідувати, ліквідувавши сліди «чужих» впливів. У єдиному потоці русифікаторської політики звичайно виявлялись і її регіональні особливості. Процес русифікації на Заході, Сході і Півдні України не був однозначним, він відрізнявся і за змістом, і за динамікою. Якщо на Сході і Півдні України у повоєнний період швидких обертів набирали власне асиміляційні процеси, то на Заході важливим чинником русифікації залишалися деполонізація та «українізація» на радянський кшталт. У 1944–1946 рр. з території України в Польщу насильницькими методами було переселено велику кількість поляків, а з Польщі в Україну — українців. На початку 1950-х рр. був фактично придушений український збройний рух опору, очолюваний Українською повстанською армією. В роки виснажливої війни УПА втратила 250 тис. бійців. Лише впродовж 1944–1948 рр. з України було виселено 132 тис. членів сімей оунівців і повстанців⁸⁸. Загалом же з охоплених опором західних областей СРСР

⁸⁸ Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян — М., 2005. — С. 631.

каральні органи до 1953 р. депортували 3 млн. осіб. Радянізація західноукраїнських земель проводилася в такий спосіб і в таких формах, які в подальшому забезпечили наростання колонізаційних впливів, їх уніфікацію в межах всієї України.

Одним із напрямів русифікації була денационалізація словникового фонду української мови, в який посилено вносились російські слова і російська термінологія. Так, у 1953 р. у Києві було започатковано видання шеститомного академічного видання українсько-російського словника за редакцією І. Кириченка. Словник мав включати 122 тис. слів. Останній його том був опублікований за рік до звільнення М. Хрущова, в 1963 р. Примітною рисою словника було те, що його українську частину було насичено російськими словами, не зважаючи на наявність в українській мові відповідників.

Офіційна мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного і найчисельнішого населення республіки — українців, вела до різкого звуження сфери її вживання.

Українське населення поступово втрачало свою рідну мову, перетворюючись на «радянських людей». Так, між 1959 і 1979 роками чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1%. Кількість українців, які вважали російську мову рідною, зростає за 20 років удвічі й становила в 1979 р. майже 4 млн осіб.

У передмові до книги «Лихо з розуму» В. Чорновола, виданій у Парижі в 1967 р., автор зазначив, що у зв'язку з відновленням політики зросійщення України серед народу з'являються «підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недорозвиненість більшості областей України, про вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР»⁸⁹.

Русифікація проводилася одночасно й через інші сфери й галузі культури: видання друкованої продукції, засоби масової інформації, систему охорони пам'яток, кінематограф, концертно-театральну діяльність та ін. У 1960 р. книжки українською мовою складала, як уже зазначалося, 49% від усіх, опублікованих у республіці. Кількість назв на мільйон населення становила лише 54, в той час, як у Болгарії — 581, Угорщині — 885.

Ще гіршою була ситуація із створенням фільмів українською мовою. За даними газети «Культура і життя», дійсний фільмофонд України на кінець 1970-х рр. налічував 2967 фільмів. Із них тільки 235 — українською мовою, переважно старі. Щороку Грузія, Вірменія, республіки Середньої Азії дублювали по 50–60 фільмів, Україна — лише 15.

⁸⁹ Чорновіл В. «Лихо з розуму». — Париж, 1967; передрук: Львів, 1991. — С. 29.

Швидкими темпами знижувалася частка українських книжок у бібліотеках. Кількість музеїв в Україні зменшилася з 174 у 1940 р. до 147 у 1972 р., театрів — відповідно із 140 до 72. Таким самим було становище з радіомовленням і телебаченням. Російськомовне телебачення захоплювало все нові й нові рубежі у найвіддаленіших населених пунктах республіки.

Дещо кращою була ситуація з українською мовою в західних областях України. Відсоток загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання тут був значно вищим, ніж у центральних, південних чи східних областях. До 1971 р. 25% лекційних курсів у вишах Західної України читались українською мовою. Однак уже через три роки цей показник упав до 15%. Так послідовно і цілеспрямовано радянська влада виховувала в українців національний нігілізм і комплекс неповноцінності.

У таких самих або ще в гірших умовах перебували мови національних меншин України. Частка видань мовами національних меншин республіки на кінець 1980-х рр. становила лише 0,3%, хоча мовами зарубіжних країн друкувалося 3% всіх видань. З майже півмільйона осіб єврейського населення України 82% рідною мовою називали російську.

Російський дослідник К. Плешаков, доктор політичних наук, в статті «Сквозь заросли мифов», поміщеній у російському журналі «Pro et Contra» в 1997 р., писав, що «русифікація була безсумнівним і очевидним благом для “тюрми народів”». З російською мовою в Баку прийшли факси, а в Київ — Ясперс і Сартр⁹⁰. Доволі наївне й безпомічне твердження. А якби Баку дістався у свій час Англії, а не Росії, то факси, очевидно, могли з'явитися там набагато раніше. І Київ, якби мав «відчинені двері» в Європу, як-то було до Переяславської угоди, і не знаходився за «залізною завісою», отримав би Ясперса і Сартра теж раніше, до того ж без московського транзиту. Хіба обов'язково везти їх у Київ через Москву? Чи шановному вченому невідомо було, що в СРСР не тільки умисно не впускали в українську мову Гегеля, Ньютона, Ейнштейна, Ф. де Соссюра та іншу наукову класику, а й ретельно стежили за тим, аби український переклад світового поета, драматурга чи прозаїка не відбувся раніше російського? Навіть твори українських письменників видавалися для українців в Україні нерідко в російських перекладах, так само дублювалися російською мовою фільми українських режисерів. З української освіти, науки, культури витіснялося все, що, за улюбленим висловом М. Сулова, «роз'єднувало народи».

⁹⁰ Плешаков К. Сквозь заросли миров: [Електронний ресурс]: // www.journalist.kharkov.org/1999/-05-06/raspad.htm.

«Українцям підмінювали історичну пам'ять, національну свідомість, мову, пропонуючи натомість ідею панівної нації, російську мову та культуру, кар'єрні перспективи, — пише сучасний дослідник І.В. Діак у монографії “Україна — Росія”. — Лише ті, хто погоджувався на це, ставав не просто “людьми двох націй”, але й змінював в паспортах національність, наближав своє прізвище до російського, вважався в імперії братнім українцем і політично благонадійним громадянином. Таким були відкриті службові перспективи. А інакше людина перетворювалася на “українського буржуазного націоналіста”»⁹¹.

Послідовно продовжувала справу Переяслава Російська православна церква, яка ще за Петра I остаточно перетворилася в своєрідний департамент державного апарату, відірвалася від народу і зрослася з самодержавством. Фундаментом державного будівництва для російської імперської державності XIX — початку XX ст. була, як відомо, тріада «православ'я — самодержавство — народність». Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини XIX ст., радянські керівники і православну церкву в другій половині XX ст. підпорядкували по суті великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС.

Попри всі видимі суперечності між двома релігіями — православ'ям і комунізмом, Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворившись на рівні підсвідомості в складову життєвого світу «совєтської людини». Про зрощування церкви і радянської влади під проводом останньої свідчать хоча б такі символічні факти, як визнання церковними ієрархами Й. Сталіна «богообраним вождем воїнських і культурних сил Росії» та чотириразове нагородження патріарха Алексія I (1945–1970 рр.) орденом Трудового Червоного Прапора.

Єднання православної церкви і радянської держави розпочалося з відомої зустрічі Й. Сталіна з вищими ієрархами РПЦ та Архієрейського собору у вересні 1943 р. За розпорядженням «вождя», РПЦ дозволено було організувати духовну академію і духовні семінарії у всіх єпархіях, свічкові заводи та інші виробництва, видавничі центри церкви. Вищим ієрархам був наданий престижний особняк для резиденції РПЦ і мешкання, персональні урядові автомобілі, приватні дачі та ін. Держава взяла на себе зобов'язання забезпечувати їх продуктами за державними цінами. Архієреї одержали право розпоряджатися церковними коштами. Тож

⁹¹ Діак І. Україна — Росія (Історія та сучасність). — К., 2001. — С. 182.

зрозуміло, з яких причин Архієрейський собор прийняв звернення до уряду, в якому дякував особисто Сталіна за «співчутливе ставлення» до потреб церкви й обіцяв, що служителі церкви будуть брати ще активнішу участь «в загальнонародному подвигу за врятування Батьківщини».

Для зв'язку між РПЦ і урядом у 1945 р. було створено Раду в справах РПЦ (згодом — Рада у справах релігій). На практиці Рада здійснювала повний контроль над діяльністю РПЦ, зокрема цензуру всіх її видань. Очолювали її кадрові офіцери органів безпеки (КДБ). Патріархи Сергій, а згодом і Алексій I завжди випрошували дозвіл на всі церковні заходи. Рада, а не патріарх, формулювала і статут РПЦ.

Наприкінці війни Й. Сталін санкціонував проведення у Москві Помісного собору. Діяльність Собору, який відкрився 31 січня 1945 р., досить широко висвітлювалась на сторінках центральних газет. Орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» опублікувала 5 лютого 1945 р. не тільки повідомлення про роботу Собору, а й деякі його матеріали (зокрема промову голови Ради в справах РПЦ Г. Карпова), звернення до уряду, біографічну довідку про новообраного патріарха Московського і всія Русі Алексія I.

У своєму виступі Г. Карпов відзначив особливі заслуги РПЦ, яка в дні тяжких випробувань «... не переривала свого зв'язку з народом, жила його потребами, сподіваннями, надіями, зробила свій внесок у загальнонародну справу»⁹². Про минулі гоніння на церкву і віруючих Г. Карпов не сказав жодного слова. Навпаки, з його слів виходило так, що Жовтнева революція «звільнила Російську православну церкву від тих пут, які сковували і стісняли її внутріцерковну діяльність»⁹³.

Характерно, що церковні ієрархи також не згадували про минулі антицерковні кампанії. У зверненні Собору до уряду говорилося: «Собор щиросердно молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайскорішої завершальної перемоги над фашизмом і про примноження сил, здоров'я і років життя нашому любимому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандуючому нашого славного воїнства Йосипу Віссаріоновичу Сталіну»⁹⁴. Церковні ієрархи поділяли великодержавницькі погляди Й. Сталіна на радянську імперію, схвалювали послідовну централізацію як державної, так і церковної влади. «Радянізація» РПЦ і її одержавлення здійснювалося під безпосереднім проводом Ради в справах РПЦ.

⁹² Правда. — 1945. — 5 лютого.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

«Відновлена патріархія, — пише сучасний російський історик, професор Б. Соколов, — і в більш ліберальний період ... підтримувала всі заходи радянської влади у внутрішній і зовнішній політиці, навіть якщо вони суперечили не тільки християнським заповідям, а й один одному. Жодного слова осуду не було ні з приводу радянських вторгнень в Угорщину, Чехословаччину, Афганістан, ні у зв'язку з розстрілом робітників у Новочеркаську в 1962 р., ні після знищення корейського авіалайнера в 1983...».

Навіть всередині РПЦ найганебніші акції щодо релігії і церкви здійснювалися нерідко руками її конформістського керівництва. І це аргументовано доводить у своїй монографії дослідниця цього питання Л. Алексеева⁹⁵. Участь у пропагандистських кампаніях була тією ціною, яку церковні власті платили за можливість комфортно жити, виконувати свій пастирський обов'язок і турбуватися про душі віруючих.

Поворот у ставленні партійно-радянського керівництва до Російської православної церкви був продиктований необхідністю зміцнення і консолідації «інтернаціональних» сил всередині СРСР. І РПЦ стала важливим інструментом такої консолідації. Сповідуючи ідею російської єдності, єдності території Росії (СРСР), єдиної мови, культури і церкви, вона послідовно виконувала роль каталізатора й цементуючого компонента радянського суспільства. Наполегливо культивувала вона й російські духовні цінності, російську національну ідею, оберігаючи «свою» канонічну територію від будь-яких сепаратистських впливів. І церковна, і світська влада СРСР цілком усвідомлювала роль релігійного чинника в державному розвитку — цьому їх учив світовий історичний досвід. Адже Велика Британія, як світова імперія, постала значною мірою завдяки виникненню окремої від Ватикану англіканської церкви. Вирішальну роль відіграла церква у звільненні Болгарії з-під османського поневолення. Наявність власних церков убезпечило грузинський та вірменський народи від асиміляції в умовах іноземного панування.

Російська православна церква завжди противилася відродженню українського автокефального руху, можливості створення Української помісної православної церкви. Так було на початку ХХ ст., в 1917–1920-ті рр., у повоєнний період. Документи свідчать, що в 1954 р. серед керівництва українського екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від Російської православної і створення єдиної незалежної української церкви⁹⁶. У 1960-ті рр. розгорнулася боротьба за українську автокефалію

⁹⁵ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Вильнюс; Москва, 1992.

⁹⁶ Див.: Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К., 2000. — С. 235–237.

митрополита, а згодом патріарха Філарета. Ще в 1960-ті рр. було порушено питання про видання Біблії, Молитвослова та іншої богословської літератури українською мовою, перекладачем якої був Філарет, точилися розмови про українську автокефалію. Реальні ж кроки в цьому напрямку були здійснені пізніше при агресивному спротиві РПЦ.

Російська православна церква постійно турбувалася про розширення зони свого впливу. У цьому вона досягла в повоєнний період значних успіхів, у тому числі і в Україні. Своєї мети вона досягала зазвичай за допомогою світської влади і її адміністративно-силових можливостей.

Радянський режим, будучи атеїстичним за своєю природою, на практиці проводив лінію, спрямовану на зміцнення церковної єдності російського й українського народів під егідою Московського патріархату. Для цього зміцнювався духовно-адміністративний центр у Москві, придушувалися будь-які відцентрові рухи всередині православної церкви, робилося все для того, аби в Радянському Союзі домінуючою була єдина структура — Російська православна церква. Від війни з нею радянська влада поступово перейшла до «мирного співіснування», а в роки Другої світової війни та післяхрущовський період — до співпраці. Комуністична партія повною мірою усвідомлювала її колосальний інтеграційний потенціал.

Розглядаючи православну церкву в радянській Україні як невилучну і невідокремлювану частину Російської православної церкви, правлячі кола СРСР робили все, щоб вона була домінуючою конфесією на всій території України. Досягалося це традиційними для більшовицької системи шляхами, способами і методами. Так, приєднання Західної України до СРСР відразу гостро поставило питання про доцільність існування на її території Української греко-католицької церкви (УГКЦ), традиційної для регіону, звичної для місцевого населення з виразним національним забарвленням, церкви, яка протягом кількох століть сприяла збереженню української ідентичності, виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До приходу радянської влади на західноукраїнських землях УГКЦ об'єднувала понад 5 млн. віруючих. Вона складалася з 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Очолював її митрополит, якому підлягали 10 єпископів і 2950 священників. Крім них було 520 ієромонахів, 1090 монахинь, 540 семінаристів. Із поверненням радянської влади УГКЦ вживала активних заходів до порозуміння з нею. Однак на цю територію дуже швидко «поклала око» Російська православна церква.

Прямим актом Московської патріархії в справі ліквідації УГКЦ було Послання патріарха Алексія I до уніатів Західної України, видане в 1945 р. безпосередньо після його обрання на патріарший престол.

У ньому висловлювалася радість з приводу нарешті досягнутого возз'єднання «історичних російських територій» і одночасно печаль про те, що не возносяться спільні вдячні молитви Богу за це возз'єднання, бо західні брати належать до іншої віри, «відторгнуті від своєї Матері — Російської православної церкви». «Молимо вас, браття..., — закликав патріарх, — порвіть зв'язки з Ватиканом, який веде вас у п'їтму і духовне падіння своїми ересями... Поспішіть повернутися в лоно вашої істинної Матері — Російської православної церкви»⁹⁷.

РПЦ спільно з окупаційною владою «освоювали» західноукраїнські землі. Уже в березні 1945 р. відповідними органами була підготовлена детальна інструкція про ліквідацію УГКЦ, схвалена Й. Сталіним. Слідом за нею у квітні 1945 р. спочатку в газетах «Радянська Україна» та «Вільна Україна», а згодом у всіх республіканських і обласних газетах з'явилася стаття за підписом В. Росовича (псевдонім Я. Галагана) під назвою «З хрестом чи ножем», яка містила гострі нападки на уніатів. Того ж місяця були заарештовані єпископи на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Всім їм було запропоновано «добровільно возз'єднатися» з РПЦ. «Удар, який ми нанесли Сліпому, виявився дуже вдалим, — заявив М. Хрущов 16 липня 1945 р. на нараді секретарів обкомів партії, начальників НКВС і НКДБ західних областей України. — Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священників, які переходять від уніатства до православної віри»⁹⁸. Далі відповідні органи влади розпочали заарештовувати провідних діячів УГКЦ і засилати їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 1 тис. служителів культу. До лютого 1946 р. із 1270 уніатських священників, які перебували ще на свободі, 997 через страх перед репресіями «визволителів» підписали прохання про приєднання їх до православної церкви⁹⁹.

У 1946 р. відбувся закритий судовий процес над греко-католицькими ієрархами на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Митрополит був засуджений на 8 років примусових робіт, однак пробув в ув'язненні аж до 1963 р. Тоді ж, у 1946 р., як відомо, у Львові було скликано неканонічний Собор із «назначенців», який під тиском влади прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві. Собор висловив подяку

⁹⁷ Пастырям и ведущим греко-католической церкви, проживающим в западных областях Украинской ССР // Патриарх Алексий. Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи. — М., 1948. — Т. 1. — С. 121–123.

⁹⁸ Історія української культури. Зб. матеріалів і документів. — К., 2000. — С. 381.

⁹⁹ *Rap Г.* Плененная церковь. — Франкфурт-на-Майне, 1954. — С. 61.

«державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави» за визволення від фашизму і засвідчив «незламну вірність своїй Батьківщині»¹⁰⁰.

За подібним сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священників мукачівської єпархії було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекли за кордон. Зрештою, всі греко-католицькі церкви закрили, а 50 священників засудили на різні строки ув'язнення. Наслідком цих дій було проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом «добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Західноукраїнське населення важко сприймало православ'я, яке насаджувалося насильницьким шляхом, до того ж атеїстичною державою. В очах національно налаштованих західних українців воно справедливо ототожнювалося з окупаційним режимом, з русифікацією і колонізацією. Уніатство ж сприймалося ними — і не лише уніатами, а й багатьма свідомими українцями-православними, як національна українська релігія, гонима за своє українство¹⁰¹.

Однак, підтримуване владою, російське православ'я поступово утверджувалося на території Західної України. Впродовж десяти років, з 1946 по 1956, в регіоні у православ'я було «переорієнтовано» 2959 греко-католицьких храмів з 3147, 1241 священник з 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоди на возз'єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородського соборів, — заарештовувалось, засуджувалось, або ж, у кращому випадку, позбавлялося парафій¹⁰².

Так утворювався не тільки спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувався і зміцнювався церковною і світською (радянською) владою. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони — єдине ціле, у них єдина держава, єдина віра, єдина мова, єдина культура. Українцям місця на своїй землі окупаційна влада не залишала.

Традиційно уніфікаційну роль виконували в повоєнне двадцятиріччя засоби масової інформації, преса. Головні інформаційні центри України знаходилися, зрозуміло, у містах, які переважно були зрусифіковані. Тож україномовні газети і журнали, радіо- і телепередачі готували здебільшого працівники, відірвані від українського мовного середовища. До того

¹⁰⁰ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 287.

¹⁰¹ Див.: *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 262–263.

¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 203.

ж у міста надходила у великій кількості центральна загальносоюзна російськомовна і російська преса, яку ставили за взірець для української періодики. До неї разом з ідеологічними штампами і стандартами переносились і лінгвістичні російські норми, слова і граматичні форми. Інформаційний простір України наповнювався русизмами і зрусифікованими словами-покручами, поширювались типово російські фразеологізми, логічні конструкції, синтаксичні й морфологічні традиції. Калькування з російської знебарвлювало українську мову, позбавляло її унікальності. Уніфікація українського словника, який все більше ставав, за вдалим висловом 1930-х рр. академіка А. Кримського, «російсько-російським», призводила до збіднення мови, бо з неї вилучалися суто національні форми.

У результаті такої політики страждали обидві мови: російська шаблонувалася, уніфікувалася, українська ж деформувалась під потужним російським впливом. Така двомовна мовотворчість набувала деструктивного характеру і в суспільстві, і в мові, тому що дистанціювала широку українську громадськість не тільки від творення мови, а й від участі в громадсько-політичному і культурному житті. Російська мова впливала не тільки через фактичну перевагу російської культури в міському середовищі, а ще й тому, що саме в Росії містилися найбільші і наймогутніші інформаційні центри. Всі новини подавалися російською мовою, поширювалися за одним шаблоном усім інформаційним структурам, від яких вимагали лише точного передруку отриманої інформації без жодних змін і замінів.

Тотальна русифікація освіти, держапарату, церкви за рахунок деморалізації та денационалізації республіканської еліти, посилення міграції росіян у міста України призвели до значної маргіналізації української мови. Таким чином, робилося все, аби «відзвичаїти український етнос від себе самого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорошеного до атомарного стану, в пилову хмару “нової історичної спільності”»¹⁰³.

Комуністична партія в своїй суспільно-політичній практиці послідовно керувалась великоруською традицією, домінантою якої від часу Переяславської угоди був згадуваний принцип централізму та викорінення будь-яких проявів «національного сепаратизму». Радянська політична еліта, представлена здебільшого росіянами, виходила з того, що на території СРСР, від Карпат до Тихого океану, живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні традиції. Пізніше навіть М. Горбачов, Генеральний секретар ЦК КПРС,

¹⁰³ *Забужко О.* Мова і влада: [Електронний ресурс]: //http://www.geocities.com/ukrexlibris/zabuzko/zo2.html.

змушений був визнати: «Ми не можемо, не маємо права відійти від визнання тієї беззаперечної істини, що ... насаджування під виглядом федерації жорстко централізованої держави найтяжчим чином відбилося на характері взаємовідносин націй і народностей Радянського Союзу, на їхніх настроях. В результаті цього була серйозно скомпрометована сама ідея федерації. В широких прошарках населення, особливо союзних республік, посіяні зерна недовіри і упередженості до центральної влади, до важкої “руки Москви”»¹⁰⁴.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, носив по суті штучний характер, був неприродним, «поверхневим», покликаним обслуговувати процес загальної денационалізації. У реальному житті успішно діяв інститут «старшого брата». Міжнаціональні стосунки будувались часто за принципом господаря і підопічного. Такий тип «інтернаціоналізму» був принципово відмінним від справжнього, природного інтернаціоналізму, який всюди (і в Україні, і в Росії) був реальною основою повсякденних відносин між простими людьми всіх національностей, що протягом тривалого часу проживали разом, працювали, воювали, служили в армії, вступали в змішані шлюби, виховували дітей.

Особистісний розвиток повоєнних поколінь радянських людей різних національностей відбувався при потужному впливові державних і громадських інститутів. Серед широких мас населення культивувалося і насаджувалося (як норма життя) правило, за яким інтереси колективу завжди були вище інтересів особистості. «Нова історична спільність» («радянський народ») колективізувала й розчиняла в собі «я» кожного громадянина, формуючи «советську людину». Пропаганда радянського способу життя, суспільних стосунків, братньої взаємодопомоги трудящим інших країн — усе це накладало свій специфічний відбиток, який виявлявся в тому, що особистості як такої, індивідуальності в радянському суспільстві не могло існувати. Життя в людей було життям колективним, воно сприймало індивідуалізм як щось чуже і неприйнятне. Особистості, тим більше індивідуалісти, ставали ізгоями, вони не відповідали генеральній лінії партії, а тому піддавалися всілякій обструкції. Існувало багато способів тиску і впливу на таких людей.

Узгодження інтересів усіх народів, які проживають у країні, забезпечення правової і матеріальної основи для їхнього розвитку на основі їх добровільного, рівноправного і взаємовигідного співробітництва — таким може бути головне завдання національної політики будь-якої багатонаціональної держави. За період правління М. Хрущова СРСР по суті ще

¹⁰⁴ Горбачев М. В единстве партии — судьба перестройки: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 года. — М., 1990. — С. 22–23.

більше віддалився від реалізації цього завдання. Домінантний у попередні роки класовий характер геноциду українського народу був знівельований і притлумлений. Українське селянство як клас було ліквідоване, підкорене і колективізоване або «пролетаризоване». Із ворога радянської влади за Й. Сталіна, середовища, що повсякчас породжує капіталізм, воно перекваліфікувалося за М. Хрущова в «активних будівників комунізму». Натомість зростала етична складова геноциду у формі насильницької русифікації і асиміляції. У початковий період хрущовської «відлиги» зміцніла економічно й політично українська політична бюрократія мала певні шанси і можливості щодо забезпечення самостійного національного розвитку України, але ними не скористалася, бо світогляд її був обтяжений комуністичними догмами, вона вже була денаціоналізована і фактично не могла впливати вирішальним чином на хід суспільних процесів в Україні.

Водночас, саме в роки хрущовської «відлиги» радянською імперською машиною було закладено під українство міну уповільненої, але величезної негативної сили дії: тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується і понині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і очищений від корінного населення Крим. Нагромаджений за роки національної революції, «українізації» і хрущовської десталінізації потенціал українства поступово, але безповоротно танув, розчиняючись у російсько-імперському просторі. Соціальне буття українців все більше втрачало ознаки самостійності, згорталось і замикалося в собі, ізолювалося від зовнішнього світу. Будь-які видатні здобутки українців у науці чи культурі відверто приписувалися одному народу — російському. Власне українські прояви національного буття, що демонстрували самобутність українського народу, нівелювалися або знищувалися. Так здійснювалося цілеспрямоване розхитування етнічної системи, руйнувався природний перебіг етногенезу в Україні.

Наслідком цілеспрямованої національної політики Комуністичної партії в повоєнний період стало дальше заглиблення України в євразійський політичний та економічний простір, поглиблення стану її всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси за умов тотального одержавлення набули спотвореного характеру. Тривала надцентралізація вела до втрати українським суспільством гнучкості і динамічності, мобільності, здатності до саморегулювання і самоврядування.

Хоча окремі сучасні історики і політологи й пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проекти здійснювалися на основі альянсу великоруського й українського народів, насправді це було не так. Великоруський і український народ ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб'єктні. Український народ роз-

глядався, як підкреслювалося, переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися не в площині спільної рівноправної взаємодії, а в площині підпорядкування, підпорядкованого і асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували, як зазначалося, не стільки як імпероформуючий етнос, стільки як пасивний імперонаповнюючий та імпероутримуючий. Саме тому українців так активно розселяли по всій імперії — від російського Нечорнозем'я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, рознарядки, переселення, армія, будови п'ятирічок, освоєння цілини та ін. стали основними каналами нищення українства і зміцнення російського імперського устрою і порядку.

Таким чином, «новий» курс у національній політиці радянської держави не був однозначним. Він ніс певні зміни. Це пов'язано було з необхідністю вивести суспільство із його сталінської консервації, дати нові стимули для економічного та військово-промислового розвитку. Існуючи в межах сталінської системи СРСР все більше відставав від країн Заходу. Масові репресії, як метод державного управління, вичерпали себе. Нові керівництво пішло шляхом лібералізації практично всіх сфер соціально-економічного, суспільно-політичного й національного життя.

Зміни в Радянському Союзі, в тому числі і в національній політиці, порізно оцінювалися вченими. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький, американський професор українського походження, називав їх радикальними. У статті «Новий Переяслав», опублікованій у 1956 р. і присвяченій аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Сталіна, він назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опипилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України очолив українець — О. Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв'язку зі святкуванням 300-ліття Переяславської ради Кримська область була передана до складу Української РСР¹⁰⁵. Звичайно, на 1956 р. ці обставини були новаційними, суттєвими, але, як засвідчили подальші події, аж ніяк не радикальними. Основи системи залишилися непорушними.

«Новий» курс у національній політиці СРСР періоду хрущовської «відлиги» не ніс у собі корінних змін у становищі української нації, як і інших народів СРСР, і національних меншин. За своєю суттю він залишався сталінським, спрямованим на формування єдиної спільності на базі російського народу, російської культури. Змінювалися форми і методи

¹⁰⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 287–288.

досягнення мети, а остання була незмінною. На відміну від більшості світових країн проблема збереження етнічної ідентичності та культурної самобутності в Україні на час завершення хрущовської «відлиги» залишався актуальною не лише для етнічних меншин, а й для титульної нації — українців.

За двадцять повоєнних років в Україні з різних причин скоротилася кількість населення окремих національних меншин, які були чисельними в 1920–1930-х рр. (євреї, поляки, німці, татари). Зменшилася кількість представників інших народів (румун, молдавани, греки, вірмени). Водночас збільшилася частка представників східнослов'янських народів — росіян, білорусів. Однак переважну більшість населення України, майже завжди $\frac{3}{4}$ продовжували складати, незважаючи на великі втрати у двох світових війнах, під час репресій, голодоморів та депортацій, власне українці. І, попри різні політики, саме наявність великого українського етносу, не позбавленого повною мірою своєї культури й ідентичності, національної історичної пам'яті, мови, традицій і досвіду визвольної боротьби, здатності до внутрішнього саморозвитку давала йому історичну перспективу державного конституювання і державного розвитку на рівні інших європейських народів.

Розділ 3.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ В УМОВАХ ТИМЧАСОВОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 1953–1964 РОКАХ

§ 1. Процеси десталінізації у соціокультурному житті УРСР

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму висвітлила нагальну необхідність модернізації правлячого режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нових керманців держави відмовитись від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклало початок розгортанню в Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

Після смерті диктатора, який не визначив собі наступника, розпочалася гостра боротьба між представниками центрального московського керівництва. Певним компромісом у змаганні за політичне лідерство в державі на основі нетривкого балансу сил стало так зване колективне керівництво, ключову роль у якому відігравали Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков, секретар ЦК КПРС М. Хрущов, міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія. Спробу порушити нестійку політичну рівновагу та зміцнити власні позиції зробив один з найближчих соратників Й. Сталіна — Л. Берія. Саме йому належать перші кроки щодо лібералізації суспільно-політичного життя в Радянському Союзі.

Процеси десталінізації радянського суспільства розпочалися ще навесні 1953 року. 27 березня 1953 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР про часткову амністію ув'язнених. Законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини на термін, більший ніж 5 років, проте був безперечним кроком уперед. У квітні 1953 р. були прийняті рішення, за якими звільнили осіб, причетних до «справи лікарів». Розуміючи, що у взаємовідносинах між Москвою і республіками національне питання може стати визначальним на завершальному етапі боротьби за право одноосібно керувати державою, у травні 1953 р. Л. Берія подав до Президії ЦК КПРС доповідну

записку, в якій гостро критикував політику русифікації, масові необґрунтовані репресії, що вчинялися в тогочасних Прибалтійських республіках та на Західній Україні.

Інформація Л. Берії лягла в основу постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР». У ній, зокрема, вказувалось на серйозні прорахунки в аграрній політиці на західноукраїнських землях, безперспективність боротьби з націоналістичним підпіллям тільки шляхом тотального терору. У прийнятому партійному документі зверталась увага й на факти грубого викривлення ленінсько-сталінської національної політики: незначна частка у керівному партійно-радянському активі працівників місцевого походження, відсутність серед керівників вищів Львова жодного уродженця західних областей, переважання російської мови у вищій школі.

Визнаючи перегини в радянському будівництві на західноукраїнських землях, ЦК КПРС вказав на незадовільні дії ЦК КПУ, Ради міністрів УРСР, відповідних обкомів партії у західному регіоні. Керівник республіканської партійної організації Л. Мельников звинувачувався у застоюванні методів адміністрування, прояві вождізму і відкликався з посади першого секретаря ЦК Компартії України. На його місце був рекомендований член президії ЦК КП(б)У Олексій Кириченко¹.

Оцінка вищим політичним керівництвом країни русифікаторської політики, здійснюваної на західноукраїнських землях, стало окремим предметом розгляду Бюро ЦК Компартії України 28–29 травня 1953 року. Питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР і доповідну записку тов. Л. П. Берія”» було внесено також до порядку денного пленуму ЦК КПУ 2–4 червня 1953 року, на якому з доповіддю виступив секретар ЦК України О. Кириченко. Характерно, що у своїй 20-хвилинній промові О. Кириченко не обмежився оприлюдненням «проявів викривлення ленінсько-сталінської національної політики» лише в західних областях України, а й вказав на факти дискримінації української мови в інших регіонах України, зокрема в стінах Київського університету імені Т. Шевченка. Не приховав доповідач і той факт, «що і в ЦК КП України, в Раді Міністрів УРСР діловодство теж здебільшого ведеться російською мовою»². Осуду, на думку О. Кириченка, мала зазнати практика, «коли інколи справедлива вимога того чи іншого працівника про необхідність викладання ряду дисциплін в учбових закладах і читання лекцій для населення укра-

¹ *Лаврентий Берия*. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. — М., 1999. — С. 46–49.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1120. — Арк. 19.

їнською мовою розцінюється окремими товаришами як прояв українського буржуазного націоналізму». З трибуни партійного форуму новий лідер КПУ закликав «сприяти піднесенню культури українського народу» та провести необхідну роботу по створенню і перекладанню на українську мову підручників для шкіл, вишів, випуску кінофільмів українською мовою, виданню фундаментальних академічних праць як «Історія Української РСР» та «Історія української літератури», 4-томний українсько-російський словник³.

Вимушений був визнати свої помилки у сфері національної політики і відсторонений від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельников. У розвиток думок, висловлених О. Кириченком, відставний партапаратник зауважив: «величезною мою помилкою і ЦК КП України, на яку вказав нам Центральний Комітет ЦК КПРС є те, що ми дуже погано використовуємо українську мову в будівництві нової соціалістичної культури в західних областях, та і не тільки в західних областях, недооцінюємо українську мову, як могутню зброю в донесенні до свідомості населення нашої радянської, партійної правди, допустили безвідповідальне ставлення до української мови. У вишах Львова, Ужгорода, Чернівців, Станіслава та інших західних областей, а також в київських та інших вузах східних областей України викладання більшості предметів ведеться російською мовою. Масово-політична робота серед місцевого населення, політичні доповіді, лекції, бесіди ведуться в більшості випадків російською мовою. Діловодство в значній більшості партійних, радянських та господарських органів ведеться також російською мовою. Це призводить до відриву апарата партійних, господарських, радянських органів від широких мас трудящих, які говорять тільки українською мовою»⁴.

Резолюції і висновки президії ЦК КПРС щодо русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у західних областях Української УРСР, тональність виступу головуючого на пленумі ЦК КПУ О. Кириченка спричинили відверті виступи керівників партійних організацій Сходу України.

Про недооцінку української мови на Донбасі, малу кількість українських шкіл у м. Сталіно йшлося у виступі секретаря Сталінського обкому партії Струєва⁵. Як незадовільний охарактеризував стан викладання навчальних дисциплін українською мовою в учбових закладах Харкова секретар Харківського обкому КПУ М. Підгорний⁶. Посилити

³ Там само. — Арк. 22.

⁴ Там само. — Арк. 45–46.

⁵ Там само. — Арк. 124–125.

⁶ Там само. — Арк. 150–153.

агітаційно-пропагандистську роботу серед переселенців із Західної України рідною мовою закликали у своїх промовах секретар Запорізького обкому КПУ Гайовий та керівник Ворошиловградської обласної партійної організації Клименко⁷. Сумну статистику наслідків політики русифікації оприлюднив міністр культури Литвин: «На Україні ми маємо біля 50 тис. копій кінофільмів, з них копій на українській мові тільки 2 650, тобто 5%... В 1950 році було видано на українській мові тільки 10 підручників, в 1951 — 8, в 1952–1953 рр. підручники на українській мові зовсім не видавались»⁸.

Результатом роботи пленуму ЦК КПУ стало ухвалення постанови від 4 червня 1953 р. «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку Л. Берія до президії ЦК КПРС», яка зобов’язувала «Бюро ЦК КПУ, обкоми, міськкоми і райкоми партії західних областей рішуче покінчити з перекрученнями ленінсько-сталінської національної політики..., а також з недооцінкою політичного значення викладання у вузах західних областей українською мовою». Разом з тим, Бюро ЦК КП України і Рада Міністрів Української РСР мали розробити конкретні заходи щодо подальшого розвитку культури західних областей України: видати українською мовою підручники для вищих і середніх учбових закладів; значно збільшити видання українською мовою творів класиків російської літератури, а також сучасної літератури братніх республік; випустити в найближчий час «Історію Української РСР», «Історію української літератури», українсько-російський та російсько-український словники, забезпечити ширше постачання населення літературою та кінофільмами рідною мовою⁹.

Попри те, що низка порушених на пленумі проблем у царині державної мовної політики стосувались також Центральної та Східної України, Бюро ЦК КПУ було доручено організувати лише пленуми обкомів і міськкомів КПУ західних областей і «рішуче виправити» недоліки, зазначені в постанові ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. і доповідній записці Л. Берія.

Виконуючи настанови вищого політичного керівництва країни, партійні осередки, низка установ та організацій західноукраїнських областей розпочали розробку заходів щодо викорінення одіозних наслідків внутрішньої політики сталінського режиму в регіоні. Так, Чернівецький держуніверситет з початком нового 1953/1954 навчального року поставив перед професорсько-викладацьким складом завдання: «а) використати всі

⁷ Там само. — Арк. 180–181, 243.

⁸ Там само. — Арк. 324–325.

⁹ Національні відосини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 318–324.

можливості і перевести читання лекцій на українську мову; викладачі, які не володіють українською мовою поступово мусять її вивчити; б) перевести наочну агітацію, виготовлену силами університету і видання курсових газет на українську мову»¹⁰. Районні партійні комітети, обком КПУ Рівненської області планували протягом короткого терміну перевести діловодство в партійних, радянських і господарських організаціях українською мовою та відмовитись провадити агітаційно-масову й ідеологічну роботу російською¹¹. Подібні зобов'язання брали перед собою партактиви Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей.

Несподіваний арешт 26 червня 1953 року ініціатора «політичного оздоровлення» західного регіону України Л. Берії як «агента міжнародного імперіалізму», оприлюднення постанови пленуму ЦК КПРС «Про злочинні антипартійні та антидержавні дії Берії» (7 липня 1953 р.) змусило партійне керівництво республіки досить швидко відректися від опальної особи. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, який ще 13 червня 1953 року на пленумі Львівського обкому КПУ відзначав принциповий характер доповідної записки Л. Берії¹², місяць потому при зустрічі з партактивом Міністерства внутрішніх справ УРСР став паплюжити колишнього міністра внутрішніх справ країни за намагання підірвати дружбу народів СРСР: «Берія в записці... пише, що ось засіли “русакі” в західних областях України, що там проводиться “русифікація”. Де ви чули у нас такі терміни, як “русакі”, “русифікація”. Тепер не має таких термінів, а якщо їх вживають, то тільки українські націоналісти»¹³.

Нав'язування громадськості думки, що доповідна записка Л. Берії носила провокаційний характер, значно пригальмували втілення в життя партійні рішення щодо покращення суспільно-політичного життя в Західній Україні. Так як «курс партії» на виправлення недоліків у кадровому питанні, культурній та освітянській сфері офіційно не скасовувався, упродовж 1953 року міністерством освіти УРСР було здійснено низку кроків з метою уповільнення русифікації західноукраїнського регіону. Вже у середині червня 1953 року міністерство освіти звернулось до заступника голови Ради міністрів УРСР О. Корнійчука з проханням збільшити набір студентів до педагогічних вишів західних областей УРСР за рахунок зменшення контингенту прийому до Мелітопольського, Криворізького, Ворошиловградського педінститутів¹⁴.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3061. — Арк. 60–62.

¹¹ Там само. — Арк. 18–24.

¹² Там само. — Спр. 3487. — Арк. 1–20.

¹³ Там само. — Спр. 3489. — Арк. 11–12.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 1252. — Арк. 30.

Виправити диспропорції з висуванням місцевих кадрів на керівні посади в органах народної освіти західних областей (за станом на 10 червня 1953 р. на керівній роботі в школах і органах освіти західних областей УРСР працювало 11 530 чол., з них лише 4 051 — з числа місцевої інтелігенції) мала на меті спеціально створена комісія міністерства освіти УРСР¹⁵. Вже на кінець 1953 року на Львівщині з місцевого населення було висунуто на керівні посади в галузі освіти 140 чол., у тому числі 10 — завідуючими районними відділами освіти, 2 — інспекторами облвно, 9 — завідуючими районними педагогічними кабінетами, 11 — директорами середніх шкіл, 40 — директорами семирічних шкіл¹⁶.

У світлі рішень червневого пленуму ЦК КПУ Міністерство освіти наприкінці червня 1953 року звернулось до Ради міністрів УРСР з клопотанням про надання Київському педагогічному інституту ім. О. Горького права прийому захисту дисертацій з методики української мови і літератури та відкриття при Львівському педінституті аспірантури зі спеціальності «українська мова»¹⁷.

Помітні зрушення спостерігалися і в зміні викладання у вищих навчальних закладах з російської мови на українську. В інформації завідувача відділом науки та культури Львівського обкому КПУ І. Черниша, надісланої ЦК КПУ в грудні 1953 року, вказувалось: «У вузах і технікумах Львова проведені певні заходи по ліквідації серйозних помилок у викладанні, що виявились в ігноруванні української мови при викладанні ряду дисциплін. Так, наприклад, в політехнічному інституту раніше з 408 викладачів українською мовою читали лекції тільки 79 чоловік. Тепер в інституті українською мовою читають лекції 202 викладача. В поліграфічному інституті на перших курсах усі дисципліни, за винятком основ марксизму, читаються українською мовою. Перехід на викладання багатьох дисциплін українською мовою проведений і в інших вузах м. Львова»¹⁸. Позитивних кроків в українізації вищої школи було досягнуто у Чернівецькій області. Якщо у 1952–1953 навчальному році 59 викладачів Чернівецького університету з 209 читали курси українською мовою, то наступного навчального року їх стало 102.

¹⁵ Там само. — Арк. 28–29.

¹⁶ *Сворак С.* Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х — першої половини 60-х років ХХ століття. Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1999. — С. 275

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 1205. — Арк. 118.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3061. — Арк. 84–89.

У Чернівецькому учительському інституті всі викладачі, за винятком двох, перейшли на українську мову викладання¹⁹.

Кампанія з ліквідації наслідків русифікації на західноукраїнських землях змусила політичне керівництво УРСР, профільні міністерства уважніше поставитися до здійснення мовної політики в масштабах всієї республіки. У липні–серпні 1953 року увага міністерства освіти УРСР була прикута до діяльності Миколаївського педагогічного інституту ім. В. Г. Белінського. Зокрема, міністра освіти Г. Пінчука турбував той факт, що дирекція вишу «не урахує того, що інститут в основному готує учителів для шкіл з українською мовою викладання» і не проводить «боротьбу за єдиний мовний режим». У зв'язку з цим в наказі міністра освіти УРСР від 28 серпня 1953 року «Про стан і заходи поліпшення роботи Миколаївського педагогічного інституту ім. В. Г. Белінського» зазначалось: «зобов'язати викладачів, які володіють українською мовою, викладати всі дисципліни українською мовою»²⁰.

Відсутність у вишах республіки доброякісних та оригінальних посібників з історичної граматики української мови та історії української літератури спонукала міністерство освіти ініціювати в 1953 р. відповідні рішення Ради міністрів УРСР з прискорення видання спеціальних підручників згаданої тематики²¹.

Для вищого політичного керівництва УРСР було зрозумілим, що процес русифікації республіканських освітніх установ контролювався Міністерством вищої освіти СРСР, проте відкрито протидіяти негативним тенденціям владні структури України не наважувались. Відповідної програми, яка суттєво могла змінити ситуацію у мовному питанні, після червневого пленуму ЦК КПУ 1953 року в Українській РСР вироблено так і не було. Арешт Л. Берії, ініціатора змін у суспільно-політичному житті в Західній Україні, загальмував навіть часткові зміни в питаннях мовної політики в Україні у початковий період десталінізації.

Усунення такої одіозної особистості, як Л. Берія, сприяло посиленню позицій партійного апарату в системі влади. У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС став М. Хрущов, який продовжив обережні спроби коригування політичного курсу країни.

У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала Верховному Суду право за протестами Генерального прокурора переглядати рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та «особливої наради» при НКВС–НКДБ–МВС–МДБ СРСР.

¹⁹ Свояк С. Загальноосвітня школа... — С. 274.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 1247. — Арк. 208, 210–211, 217.

²¹ Там само. — Спр. 1205. — Арк. 105; Спр. 1252. — Арк. 167.

Відсутність у наступників Сталіна бажання, а також змоги дотримуватися моделі «класичного сталінізму» позначилась також на звуженні діяльності потужного репресивного апарату в країні. Інстинкт самозбереження, розвинутий із часів сталінських «чисток» і репресій, штовхав керівництво КПРС на прийняття законодавчих рішень, спрямованих на зниження державного статусу органів держбезпеки. Відповідно до постанов Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. зі складу Міністерства внутрішніх справ було виділено Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в Україні — В. Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді зі значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю та розшуку.

Із системи органів МВС–КДБ повністю вилучалися надані їм свого часу судові функції. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року було ліквідовано інструменти терору — військові трибунали, «особлива нарада» при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, яка мала право виносити вироки навіть заочно. Позитивне значення мали заходи, спрямовані на підвищення ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої прокуратури МВС–МДБ у системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в даному напрямку конкретизувала постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи щодо дальшого зміцнення соціалістичної законності і посилення прокурорського нагляду».

Позитивним змінам у суспільно-демократичному житті в країні сприяв комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування радянської тоталітарної системи.

Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчанням «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій. На жаль, гостра критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної влади. Звинувачуючи Сталіна за створений ним режим політичного терору, Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму. І все ж рішення XX з'їзду помітно вплинули на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства, які дістали назву «хрущовської відлиги».

Гостра критика всього, що було пов'язано зі сталінською практикою побудови соціалізму в країні, змушувала вище партійне керівництво щоразу вдаватися до виправдань існуючого ладу. Справжній соціалістичний устрій, позбавлений сталінських викривлень, на думку М. Хрущова та його найближчого оточення, мав довести свою зверхність над капіталізмом. Саме цією обставиною значною мірою пояснюється проголошення XXII з'їздом КПРС курсу на розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства. Створення матеріально-технічної бази комунізму передбачалося здійснити протягом 20 років. Згідно з програмою партії у галузі промисловості, за 20 років планувалося збільшити виробництво продукції принаймні вшестеро і «залишити далеко позаду нинішній загальний обсяг промислового виробництва США». Комуністичний романтизм тогочасного керівництва СРСР проглядався і в галузі сільського господарства. Очікувалося, що країна Рад у першому десятиріччі випередить США у виробництві основних сільськогосподарських продуктів на душу населення. У здійсненні такого проекту, що не мав під собою ні економічного, ні соціально-політичного підґрунтя, провідна роль відводилась Україні, індустріальний та аграрний потенціал якої порівняно з іншими республіками СРСР був одним з найбільших.

Процес лібералізації радянського режиму справив значний вплив на політичну й морально-психологічну атмосферу в Україні. Початковий період десталінізації українського суспільства характеризувався припиненням масового терору, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом, уповільненням процесу русифікації, зростанням питомої ваги українців як у керівництві республіки, так і в керівництві всього СРСР. У червні 1953 р. на пленумі ЦК КПУ з посади першого секретаря ЦК КПУ звільнено росіянина Л. Мельникова, якого звинуватили в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. На цьому пленумі за рекомендацією Президії ЦК КПРС керівником республіканської партійної організації вперше обрано українця — Олексія Кириченка (якщо не враховувати короткий термін перебування на цій посаді у 1920-х рр. Д. Мануїльського). Підтримка українською політичною верхівкою М. Хрущова в його прагненні здобути владу у Москві привела до посилення українського фактора як у суспільно-політичному житті республіки, так і всього СРСР. Зростання ролі національного елемента в партійному і державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям закріпив XVIII з'їзд Компартії України, що відбувся у березні 1954 р. Питома вага українців у новообраному ЦК КП(б)У збільшилась з 62% до 72%. Ігноруючи попередню практику партійного будівництва, пленум ЦК КПУ від 26 березня 1954 р. обрав до складу Президії ЦК майже виключно українців — О. Кириченка, М. Гречуху, Н. Кальченка, О. Корнійчука, Д. Коротченка, І. Назаренка, М. Підгорного.

Тенденції до «коренізації» спостерігалися і в державному апараті. У 1953 р. заступниками Голови Ради Міністрів УРСР стали драматург О. Корнійчук та син відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника — Семен. Згодом збільшилася частка українців і в середній ланці управління республікою.

Зміцнила свої позиції українська політична еліта і в Москві. У червні 1957 р. під час боротьби з так званою антипартійною групою на чолі з Г. Маленковим відчутна допомога першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка М. Хрущову сприяла кар'єрному зростанню останнього. Захопивши всю повноту влади, М. Хрущов у грудні 1957 р. рекомендував О. Кириченка на посаду секретаря ЦК КПРС — другої людини в партії. У 1957–1958 рр. кандидатами у члени Президії ЦК КПРС було обрано Голову Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і нового першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, який очолював Компартію України з грудня 1957 р. до липня 1963 р. Активний провідник політики М. Хрущова в Україні М. Підгорний улітку 1963 р. стрімко «пішов угору», ставши секретарем ЦК КПРС.

Широка хвиля «українізації» партійних та державних структур республіки була результатом зусиль М. Хрущова, спрямованих на подолання надмірного централізму і розширення сфери політичної активності національних еліт. Така спрямованість союзного уряду простежується під час святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Урочисті збори, виставки, концерти тривали впродовж першої половини 1954 р.

Проте центральною подією ювілейних торжеств стала передача Криму до складу УРСР. 19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», обґрунтовуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Незважаючи на територіальну й історичну спорідненість Криму та України, серйозною проблемою у процесі входження півострова до складу УРСР був етнічний склад населення регіону. У зв'язку з цим республіканський уряд вживав заходів для заселення краю українцями й розвитку української мови. Упродовж 1955–1956 рр. на засіданнях Президії ЦК Компартії України неодноразово розглядалося питання про запровадження української мови в загальноосвітніх школах Кримської області, перехід Кримського обласного книжкового видавництва на випуск масової літератури українською мовою, створення в м. Сімферополі українського театру музичної комедії, організацію відділення української мови та літератури в Кримському педагогічному інституті. Втім, здійснити прискорену спробу «українізації» Криму українським можновладцям так і не вдалося. За даними на 1959 р. етнічний

склад населення півострова суттєво не змінився: українці становили 22,3%, а росіяни — 71,4%.

Водночас акція передачі Криму до УРСР, що мала продемонструвати «вияв дружби і довір'я російського народу до українського» і підкреслити особливий статус України у складі СРСР, посилила автономістські домагання нового українського керівництва. Виявом прагнення економічного автономізму стало рішення ЦК КПУ у 1957 р. про передачу Українському Держплану функції планування та контролю над усією республіканською економікою. Найвищий розквіт українського офіційного автономізму припадає на 1963–1972 рр., коли першим секретарем КП(б)У був Петро Шелест. Прийшовши до влади на хвилі повоєнної українізації, П. Шелест виступав за надання більших прав республіці у внутрішній та зовнішній економічній політиці, а в період згорання ліберальних реформ у СРСР у середині 1960-х рр. толерантно ставився до національно-культурного відродження в Україні.

Період хрущовської «відлиги» мав велике значення для всіх сфер культурного життя УРСР. Відхід від сталінізму сприяв послабленню цензури, реабілітації відомих письменників і митців (В. Чумака, З. Тулуб, Г. Косинки, Б. Антоненка-Давидовича, О. Ковіньки та ін.), скасуванню в галузі культури низки партійних постанов 1940-х рр. (у травні 1958 р. ЦК КПКРС видав постанову, в якій визнавав неправильною оцінку опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький»), розширенню рамок для творчої та наукової діяльності, зростанню кількості нових наукових центрів, громадських організацій, творчих спілок, у тому числі — Спілки журналістів України (1957 р.), Спілки працівників кінематографії (1958 р.), Українського хорового товариства (1959 р.) та ін.

Ознаки оновлення в культурному житті першими відчули письменники та митці України. Пошуками нових форм самовираження просякнуті автобіографічна повість Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою», поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа», повість «Третя рота» В. Сосюри, роман Г. Тютюнника «Вир». Виходячи за рамки соціалістичного реалізму в образотворчому мистецтві, творили скульптори М. Рябінін, В. Сколоздра, Г. Петрашевич, художники М. Дерегус, М. Божій, К. Трохименко. У середині 1950-х рр. картинами «Хліб», «Весна», «Ранок» здобула популярність учениця Ф. Кричевського Т. Яблонська. Плідно творили в новій суспільнополітичній атмосфері композитори Б. Лятошинський, А. Кос-Анатольський, брати Майбороди, С. Людкевич.

Пом'якшення в національній політиці, мовній сфері позначилось на урядових рішеннях про збільшення тиражу українських газет, зумовило появу низки періодичних видань українською мовою («Радянське літературознавство», «Прапор», «Український історичний журнал» та ін.), фундаментальних наукових праць: «Української радянської енцикло-

педії», «Історії українського мистецтва» тощо. Критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій народу. Проблеми занепаду української культури, штучного звуження сфер вжитку національної мови порушували у своїх виступах на сторінках газет, журналів, радіо, зборах громадськості письменники О. Гончар, А. Малишко, М. Шумило, Л. Дмитерко. Гостру критику з боку представників української інтелігенції викликав новий шкільний закон, опублікований для обговорення наприкінці 1958 р., який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Проти такого прихованого елементу русифікації виступили письменники М. Рильський і М. Бажан, інші члени Спілки письменників України.

Процес реформування тоталітарної системи, ревізія окремих аспектів сталінізму в ідеологічній і культурній ділянках вплинули на виникнення і подальше формування покоління українських шістдесятників — нової літературно-мистецької та суспільно-політичної течії серед української інтелектуальної еліти наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр., що заявили про себе низкою порушених проблем, відмінними від офіційної думки підходами до їх розв'язання.

Внаслідок відносної лібералізації радянського суспільства, знайомства із сучасними напрямками у західному мистецтві, літературною спадщиною представників українського «розстріляного відродження» 1920–1930-х років частина молодих митців та літераторів поступово у своїй творчості відходить від усталеної системи художньо-естетичних координат соцреалізму. В основі світоглядних засад покоління шістдесятників, яке складалося з окремих індивідуальностей, лежало визнання свободи в усіх її проявах, ідеї гуманізму та антропоцентризму.

Початковий період «шістдесятництва» (кінець 1950-х — початок 1960-х років) характеризувався пошуками «правди і чесної позиції», «власної індивідуальності», нових форм творчості, переглядом морально-етичних цінностей у житті та літературі. Символом творчої розкнутості, духовного демократизму, етичного максималізму, нонконформізму, пориванням до експерименту на початку 1960-х років був позначений доробок поетів і письменників М. Вінграновського, Є. Гуцала, І. Драча, В. Дрозда, В. Коротича, Л. Костенко, Б. Олійника, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса, Г. Тютюнника, В. Шевчука; літературних критиків І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка; художників та графіків А. Горської, П. Заливахи, В. Зарецького, В. Кушніра, І. Марчука, Г. Севрук, Л. Семикіної, Г. Якутовича, композиторів Л. Грабовського, Л. Дичко, В. Сильвестрова, М. Скорика; кінорежисерів, акторів та театральних діячів Ю. Ілленка,

І. Миколайчука, Л. Осики, Л. Танюка, С. Параджанова, публіцистів В. Марченка, В. Мороза, В. Чорновола та ін.

Прагнення покоління молодих митців позбутися тоталітарного диктату в творчому процесі згодом переросли в нерегламентовані культурно-просвітницькі акції, в появу позаофіційних об'єднань — клубів творчої молоді. Національно-культурні осередки молодих митців шістдесятників існували в різних регіонах України. Діяльність клубів творчої молоді полягала у проведенні нерегламентованих культурно-просвітницьких акцій, спрямованих на захист національної спадщини українського народу.

«Шістдесятництво» як соціокультурний феномен в українському літературно-мистецькому просторі не мав чіткої організаційної структури і не обмежувався рамками літературного процесу. У середині 1960–1970-х років «шістдесятники» були внутрішньою моральною опозицією до радянського тоталітарного режиму.

У кінці 1950-х — на початку 1960-х років увагу української інтелектуальної еліти привернула криза моралі суспільства, яка виявила себе в зневазі до особистості, її невпізнанного духовного світу, нівелювання загальнолюдських цінностей тощо.

Спроби серйозно розібратися в цих питаннях, осмислити наявні негативні явища наштовхнулися на рішучу протидію політичного керівництва. Першим вдарив на сполох відділ пропаганди і агітації ЦК КП України, який, проаналізувавши численні газетні публікації, прийшов до висновку, що в багатьох матеріалах на морально-етичні теми «... на перший план висувається не глибокий показ душевної краси радянської людини, не пропаганда комуністичних рис характеру, а висвітлення з сенсаційним присмаком внутрішнього світу відщепенців, людей із спотвореними поглядами на життя і негідною поведінкою... За темами таких виступів деякі журналісти йдуть на задвірки життя. Вони не шкодують фарб для зображення негативних вчинків, без потреби порпаються в психології аморальних людей»²².

Всіляко експлуатуючи тезу про партійність радянської літератури і мистецтва, пропускаючи кожную особистість через «прокрустове ложе» методу соціалістичного реалізму, політичне керівництво прагнуло підкорити собі талант, зробити його слухняним виконавцем своєї волі.

Своєрідним сигналом для розгортання нового походу не лише проти інакодумців в літературі і мистецтві, а й проти свіжих, вільних від колишніх пут творчих сил, стало відвідання М. Хрущовим виставки в Манежі 1 грудня 1962 року. Підбурені безпосереднім організатором цієї ганебної акції Л. Ф. Іллічовим, 1-й секретар ЦК КПРС без тіні сумніву

²² ЦДАГО України. — Картотека постанов Політбюро і Секретаріату.

навішував політичні ярлики всім присутнім представникам неофіційного мистецтва, «звинувачував їх у зраді інтересів народу». Мало чим відрізнялися і наступні проробки творчої інтелігенції — 17 грудня 1962 р. в будинку прийомів на Ленінських горах та 8 березня 1963 р. в Свердловському Залі Кремля.

Порівнюючи сценарії кампаній, спрямовані проти творчої інтелігенції, інакодумства в літературі та мистецтві, можна переконатися, що виготовлялися вони на одній політичній кухні. Протягом двох днів 9–10 квітня 1963 р. проходила нарада активу творчої інтелігенції на ідеологічних працівників України. Її загальний тон визначала доповідь першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, який, лякаючи присутніх підступністю буржуазної пропаганди, ідеологічними диверсіями, всіляко наставляв «незрілих», відірваних від життя літераторів і митців. «Відомо, — наголошував лідер республіканської партійної організації, — що незрілі люди, насамперед серед молоді, не завжди вміють знаходити правильної відповіді на гострі питання сучасності. Присутній тут ідеологічний актив повинен знати, що коли ми через недоліки організації ідеологізації не завжди, або несвоєчасно допомагаємо таким людям, вони інколи заплутуються в тенетах ворожої пропаганди, роблять перші кроки на хибному небезпечному шляху»²³.

Один з таких хибних шляхів М. Підгорний вбачав у захопленні «описанням неподобств культу особи Сталіна», що не завжди дозволяє бачити «всього того величного, що завдяки героїчній праці партії і всього народу відбувалося в країні тоді і відбувається сьогодні»²⁴. Як єдиний можливий засіб оздоровлення клімату в середовищі творчої інтелігенції, керівник КПУ вважав ствердження соціалістичного реалізму, який «все дає для митця, закривши шлагбаум тільки перед бездарністю і ворожим ставленням до комуністичних ідей»²⁵.

Важко сказати, якими саме категоріями М. Підгорний визначав творчість шістдесятників І. Драча, М. Вінграновського, Є. Гуцала, В. Коротича, Л. Костенко, яким в доповіді присвячувались чимало прикрих рядків. А от літературний доробок, творчість талановитого майстра слова В. Некрасова він неоднозначно відніс до «дрібнобуржуазного анархізму», якого «партія і народ терпіти не можуть»²⁶. Різкій і необґрунтованій критиці були також піддані прибічники абстракціонізму — професор Київського політехнічного інституту Фаерман, який в листах до ЦК КПУ проводив ідеї справжнього плюралізму в мистецтві, а також молодий

²³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2152. — Арк. 12.

²⁴ Там само. — Арк. 15.

²⁵ Там само. — Арк. 16.

²⁶ Там само. — Арк. 40.

архітектор і художник Сумар, чії самобутні живописні полотна «Ніч», «Пам'ять», «Квіти Некрасовій» привернули увагу не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Лексика виступу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, його повчальний тон, безапеляційність і поверховість суджень дуже нагадували тогочасні хрущовські виступи. Власне, така манера ведення розмови з творчою інтелігенцією була характерною не тільки для вищих партійних керівників. Хоча вона все частіше отримувала рішучий опір. В Харкові, наприклад, «настановча лекція» секретаря обкому по ідеології Ю. Склярова, викликала різке невдоволення у літераторів. Відомий письменник В. Чичибабін прямо заявив: «Не можна, щоб твори письменників піддавались в питаннях відання сваволі якогось дурня, і ніхто не веде з цим ніякої боротьби. А куди дивились ми, що ми безсильні люди? Я не вірю, що це може бути, але якщо такі явища мають місце, з ними необхідно боротися, якщо це є, то вона є результатом нашої несміливості, нашої недбалості»²⁷. Проти адміністрування в літературі і мистецтві виступали також харків'яни А. Полонський, А. Філатов та інші.

На жаль, висновки, зроблені з партійних зборів Харківським обкомом КПУ, ЦК Компартії України, ще раз засвідчили їх неготовність до предметного та обґрунтованого діалогу, невміння піднятися над усталеними ідеологами. Так, доповідаючи керівництву КПУ, консультант відділу науки і культури ЦК Костюченко наголосив на непідготовленості зборів, під час яких «...замість обговорення роботи письменників в окремих виступах чулося безпідставна, а іноді і злісна критика на адресу партійних та радянських органів. Крім цього, з непартійних позицій захищалися подібні окремі ідейно хибні твори»²⁸. Виходячи з рекомендацій апарату, секретар ЦК КПУ А. Скаба доручив проаналізувати виступи на зборах Харківського відділення письменників і підготувати відповідне рішення Секретаріату ЦК.

Подібна прискіпливість до творчої інтелігенції була невинною. Зростання її активності, висловлення власної позиції щодо найважливіших питань подальшого розвитку країни в цілому і України зокрема, тяжіння до власного коріння, народних традицій, сприймалося партійно-державним керівництвом як реальний шлях до національно-культурного відродження, яке в його уяві ототожнювалося «українським буржуазним націоналізмом».

Аналізуючи партійні документи інформації КДБ УРСР періоду хрущовської доби, переконуємося, що кожен крок інакочинного пись-

²⁷ Там само. — Спр. 2674. — Арк. 63.

²⁸ Там само. — Арк. 50.

менника, митця та просто самостійно мислячої людини перебував під їх негласним наглядом, отримував свою політичну, а в деяких випадках і юридичну оцінку.

Масований ідеологічний тиск владних структур, політичні репресії змусили частину шістдесятників вдатися до «внутрішньої еміграції» (Л. Костенко, В. Шевчук) або підпорядкуватися наявним «правилам гри» в радянському соціумі (В. Коротич, Д. Павличко, І. Драч, Б. Олійник) інші обрали шлях відкритого протистояння тоталітарному режиму (І. Калинець, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл). Яскраво виражена національна складова у діяльності Клубів творчої молоді стала приводом для закриття молодіжних об'єднань та застосування каральних заходів щодо активу. У 1964 р. були ліквідовані клуби в Києві та Львові, а у квітні 1968 р. така ж доля спіткала учасників молодіжного об'єднання у Придніпровську.

Факти переслідування молодіжних об'єднань, їх закриття, застосування каральних заходів щодо активістів, заборона проведення різноманітних нерегламентованих культурно-просвітницьких акцій шістдесятників стали певним стимулом для формування опозиційних настроїв серед української інтелігенції, інших верств населення.

Невід'ємною частиною суспільно-політичного життя України у 1960-х роках став самвидав — непідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури: заборонених художніх, філософських, суспільно-політичних творів вітчизняних та зарубіжних авторів; передруків релігійних (богослужбових) книг, українських дореволюційних та еміграційних видань; заяв, петицій, клопотань, листів-протестів учасників правозахисного руху в Україні. Створення (переписування під копірку, фотокопіювання, розмноження на друкарських машинках, ротаторах, шапірографах тощо) та розповсюдження (передавання із рук до рук через знайомих, однодумців, поштою, шляхом підкидування) відмінних від офіційної ідеології оригінальних наукових, мистецтвознавчих, публіцистичних, прозових, поетичних, творів, у яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розглядалися українською інтелігенцією як своєрідна форма реалізації гарантованих Конституцією свободи слова як знаряддя «інтелектуального» опору тоталітарному режиму в СРСР.

Серед матеріалів самвидаву початку 1960-х років цього періоду — позацензурна поезія, проза, мемуаристика, щоденники, епістолярій В. Симоненка, Л. Костенко, В. Голобородька, М. Вінграновського, М. Воробйова, І. Калинця, В. Стуса, М. Холодного та інших авторів, анонімна викривальна політична публіцистика, яка торкалася проблем функціонування української мови та культури, реалізації національної політики в СРСР, стану громадянських свобод в УРСР.

Головними центрами самвидаву були Київ, Львів, Одеса, Тернопіль, Харків, Черкаси. У виготовленні та тиражуванні позацензурної літератури брали участь Ю. Бадзьо, І. Світличний, А. Горська, І. Гель, брати Горині, М. Косів, Є. Кузнецова, В. Лісовий, М. Масютко, Є. Пронюк, В. Овсієнко, С. Шабатура та ін.

Непоследовність та обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 1950 рр. у СРСР в цілому, і в Україні зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства. Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом було прийнято низку рішень, які не просто перетинали шлях плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, правоохоронні органи на боротьбу з будь-якими проявами інакодумства. Йдеться передусім про постанову ЦК КПРС «Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР»²⁹, лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських ворожих елементів», затверджений постановою ЦК КПРС 19 грудня 1956 року³⁰.

Цікаво, що підготовка листа ЦК КПРС проходила за схемою, що так голосно засуджувалася з трибуни XX з'їзду КПРС. Чого, наприклад, варті додатки, зроблені до нього першим секретарем ЦК КП України О. Кириченком, який декларував, що «...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від генеральної політики партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, розповсюджувачів ворожих провокаційних чуток». В іншому випадку він пропонував «...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв»³¹.

Обговорення листа ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських, ворожих елементів» вилилось у гучну політичну кампанію, під час якої були зведені нанівець ті позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації, робилися реальні спроби реорганізації теорії і практики сталінізму. Саме так сприйняли кампанію з обговорення листа низові партійні організації³².

²⁹ Там само. — Арк. 128.

³⁰ Там само. — Спр. 4257. — Арк. 188.

³¹ Там само.

³² Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНІ). — Ф. 89. — Оп. 6. — Спр. 4. — Арк. 51–60.

Доводиться констатувати, що боротьба спецслужб з так званими «українськими націоналістами» не припинялася у зазначений період. З одного боку, працівниками КДБ було переглянуто 4263000 різних справ діючого і архівно-оперативного обліку на 5481000 чоловік, з них знято з обліку 2684000 чол., на яких раніше були заведені справи за неперевіреними і малозначущими матеріалами. Разом з тим, вже в середині 1950-х років, паралельно з реабілітацією жертв терору 1920–1930-х рр., юридичною оцінкою діяльності різних «міфічних» організацій та груп проходило викриття нових «антирадянських» угруповань. У полі зору органів КДБ перебували різноманітні так звані релігійно-сектантські групи, яких за оперативним обліком нараховувалось 150 з чисельністю близько 1000 чоловік.

Незважаючи на досить високу активність, діяльність органів КДБ оцінювалась з боку вищого політичного керівництва України як недостатньо ефективна. Це засвідчило обговорення питання «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» на засіданні Президії ЦК КП України 24 листопада 1965 року³³.

У відповідності з новими політичними реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширювала можливості владних структур у здійсненні політичних репресій. Йдеться передусім про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 року «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті «Антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів.

Спираючись на них у своїй практичній діяльності, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрепортувати про ліквідацію лише за період з 1954–1959 років 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 13000 громадян. Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 16 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників³⁴. Не менш ефективною була робота спецслужб і в наступні роки.

Отже, друга половина 1950-х — початок 1960-х років ознаменували новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відхід від принципів «казарменого» соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 89. — Арк. 248–251.

³⁴ Там само. — Арк. 248.

мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання тогочасного партійного лідера М. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Хиткість і незавершеність демократичних перетворень, розпочатих у другій половині 1950-х років, спричинили в середині 1960-х крутий поворот до неосталінізму, зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення, виникнення дисидентського руху в СРСР.

Навіть косметичні спроби реформування суспільства адміністративний апарат сприймав як загрозу власному існуванню і почав готувати змову проти М. Хрущова. Крах соціальних і економічних реформ негативно позначився на авторитеті М. Хрущова і серед найширших кіл суспільства.

Розв'язка настала в жовтні 1964 р., коли рішенням пленуму ЦК КПРС М. Хрущова було усунено з посади очільника держави. Значні перестановки у вищих ешелонах влади восени 1964 року, що відбувалися на тлі подолання парадності, волюнтаризму і суб'єктивізму, ознаменували чергову зміну політичного курсу СРСР. Нова правляча партійно-державна верхівка на чолі з Л. Брежнєвим обірвала змугу ліберальних реформ, повела рішучу боротьбу з усіма хрущовськими нововведеннями. За критикою діяльності колишнього першого секретаря ЦК КПРС розпочалося плавне згортання процесу десталінізації радянського суспільства. Консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і політичному житті в середині 1960-х рр. поступово втягували країну в стан глибокого формаційного застою.

§ 2. Проведення амністії у 1953–1955 роках в УРСР: перебіг, масштаби, наслідки

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 року на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму висвітлила нагальну необхідність модернізації правлячого режиму в СРСР. Перші кроки щодо лібералізації суспільно-політичного життя в Радянському Союзі належать Л. Берії. У доповідній записці, адресованій Президії ЦК КПРС, 26 березня 1953 року міністр внутрішніх справ повідомляв, що у в'язницях, колоніях та виправно-трудових таборах перебувало 2 526 402 особи, в тому числі 22 145 осіб, яких вважалися небезпечними³⁵. Президії Верховної Ради СРСР був запропонований проект Указу «Про амністію», який було ухвалено 27 березня 1953 року та опубліковано на шпальтах газет «Правда» та «Известия». Згідно з Указом передбачалося амністувати 1,2 млн. в'язнів,

³⁵ Пихоя Р. Медленно тающий лед (1953–1958 гг.) // Международный исторический журнал. — 2000. — № 7. — С. 54.

засуджених терміном до 5 років включно. Стаття 2 Указу передбачала звільнення незалежно від терміну покарання за посадові, господарські, військові злочини, передбачені статтею 193, яка була відмінена у Кримінальному Кодексі РРФСР та кодексах союзних республік. Дія Указу поширювалася на вагітних жінок та жінок, що мали дітей віком до 10 років; неповнолітніх у віці до 18 років; чоловіків старших 55 та жінок старше 50 років, а також засуджених, які страждали важкими невиліковними хворобами. Проте Указ Президії Верховної Ради СРСР обійшов увагою засуджених за контрреволюційну діяльність³⁶.

Публікація Указу викликала неоднозначну реакцію серед населення Української РСР. Поряд зі схваленням дій радянського уряду, на кшталт: «В Указі Президії відчувається сталінська думка, яку втілили в життя його вірні соратники»; «Указ демонструє силу Радянського Союзу та гуманність радянської влади»; «Указ вибиває підґрунтя у антирадянських сил для наклепів, що будови комунізму будуються руками засуджених»; «Наш радянський суспільний та державний устрій настільки зміцнів, що вже немає більше необхідності ізолювати тих, які засуджені за службові та господарські злочини»³⁷, деякі громадяни висловлювали побоювання щодо негативних наслідків амністії. Інженер мартенівського цеху заводу «Запоріжсталь» Жданко так прокоментував рішення вищого законодавчого органу країни: «Я думаю, що окремих осіб, особливо тих, які неодноразово здійснювали злочини не потрібно випускати, тому що вони невинуваті і будуть розкладати своєю поведінкою молодь». Вантажник Одеського порту Григоренко в розмовах з колегами зазначав: «Масове звільнення з місць ув'язнення засуджених може викликати зростання дрібних пограбувань. До цього часу в трамваях і тролейбусах ми їздили спокійно, а тепер будемо побоюватися крадіжок»³⁸.

У ході інструктивних нарад та семінарів агітаторів з роз'яснення указу на підприємствах, установах, колгоспах Харківської області лунали категоричні заяви про залишення чинними суворих заходів покарання для «злочинців-рецидивістів» або висувались пропозиції про встановлення випробувального терміну для амністованих на будівництві³⁹. Траплялися випадки, коли окремі присутні під час колективного ознайомлення зі змістом указу, висловлювали розчарування з приводу відсутності в нормативному документі згадки про засуджених за політичними звинуваченнями. Так, бухгалтер середньої школи № 1 м. Луцька М. Лисюк

³⁶ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. — 1938–1975. — Т. 3. — М., 1975. — С. 409–411.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2833. — Арк. 13.

³⁸ Там само. — Арк. 5.

³⁹ Там само. — Арк. 22.

зауважувала: «За цим Указом із в'язниці вийдуть лише кримінальні злочинці, а чесних політичних людей із в'язниці не випускають»⁴⁰. Як відверто антирадянські були кваліфіковані судження працівниці клубу Сталінського заводу сільськогосподарського машинобудування Кнізберг: «Указ вийшов під впливом капіталістичних країн. Там пишуть, що в СРСР тюрми переповнені, тому уряд вирішив їх розвантажити, випустити бандитів та вбивць, а на їх місце додати політичних»⁴¹.

Незважаючи на діаметрально протилежні думки населення на започатковану новими господарями Кремля широку амністію, перший секретар ЦК КПУ Л. Мельников у листі до ЦК КПРС від 1 квітня 1953 року «Про реагування населення Української РСР на Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію» запевнив вище політичне керівництво країни про позитивне ставлення широких верств республіки до кроків уряду в сфері карально-репресивної політики.

Втілюючи в життя статті указу, міністерство юстиції УРСР виявило в табірних колоніях, колоніях УВТТК, у дитячих виправно-трудовах колоніях республіки 69 921 особу, яких необхідно було звільнити від подальшого відбування покарання. На 5 травня 1953 року за даними начальника І спецвідділу МВС УРСР полковника Подобедова з тюрем, виправно-трудовах колоній, камер попереднього ув'язнення, розташованих на території УРСР, кількість звільнених згідно указу складала 19 892 особи⁴².

Цифрові дані про кількість амністованих на початок травня 1953 року виглядали таким чином⁴³:

Таблиця 1

	Всього звільнено (з тюрем, ВТК та КПУ)	Звільнено по припиненні слідчим справам	Звільнено по справам, не розглянутим судами	Звільнено засуджених на терміни до 5 років (ст. 1 Указу)	Звільнено засуджених незалежно від терміну покарання (ст. 2, 3 указу)	Всього засуджених, яким термін покарання зменшено на половину	З них звільнено
1	2	3	4	5	6	7	8
Антирадянська агітація (ст.ст. 58 п. 10, 59 п. 7 КК)	1	1	—	—	—	—	—

⁴⁰ Там само. — Арк. 17–18.

⁴¹ Там само. — Арк. 23.

⁴² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 42. — Спр. 92. — Арк. 10–11.

⁴³ Там само.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
Члени сімей зрадників Батьківщини (ст. 58 п. 1 «в» п. 12 УК)	1	–	–	1	–	–	–
Соціально-небезпечний елемент (без зазначення ст.ст. КК)	26	5	6	13	2	24	–
Розголошення держтаємниці та втрата документів, що містять держтаємницю (Указ від 9 /VI 1947 року)	–	–	–	–	–	–	–
Пособництво німецьким окупантам (ст. 17–58 п. 1 «а», «б» КК)	1	1	–	–	–	–	–
Порушення статуту (ст. 193 пп. 15–16 КК)	6	1	–	4	1	–	–
Військові злочини (ст. 193 КК крім 7, 17, 24, 25 КК)	79	23	16	26	12	7	2
Ухиляння від військового обліку та призову на військову службу (ст.ст. 59 п. 4 та 64 КК)	25	7	4	11	3	13	1
Катастрофи, аварії та наїзди на людей (ст. 59 п. 3 «в», «г» КК)	281	9	35	233	3	13	1
Службові та господарські злочини (ст.ст. 109–121, 128–135, 193 п. 17 КК)	2255	426	270	1283	275	32	1

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
Крадіжки, привласнення, розтрата чи інші розкрадання держ. та громад. майна (Указ від 4 /VI 1947 р.)	2780	748	473	721	703	2109	135
Крадіжки особистої власності (Указ від 4 /VI 1947 р.)	1365	233	179	545	222	832	186
Згвалтування (Указ від 4/І 1949 р.)	75	26	9	2	37	30	1
Хуліганство (ст. 74 ч. І та 2 КК)	3602	844	491	2147	108	141	12
Порушення правил технічної безпеки (ст.ст. 108 та 108 п. 1 КК)	159	9	3	135	11	1	1
Підпали (крім ст. 58 п. 9 КК)	23	4	8	6	5	–	–
Розбій (ст. 167 КК)	7	–	–	2	1	5	4
Грабежі (ст. 165 КК)	6	3	–	1	1	1	1
Майнові злочини (ст.ст. 162–178 КК)	59	2	8	41	3	10	5
Нелегальний перехід кордону (ст. 59 п. 10, ст. 84 КК)	6	3	–	3	–	–	–
Контрабандна діяльність (ст. 59 п. 9 та ст. 83 КК)	–	–	–	–	–	–	–
Втечі з місць ув'язнення, заслання, вислання (ст. 82 КК)	34	8	2	11	5	34	8
Самовільний виїзд (втеча) з місць обов'язкового поселення та за переховування виселенців, які втекли з місць обов'язкового поселення та пособництво) (Указ від 26/XI 1948 р.)	58	1	–	57	–	2	–

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
Крадіжка зброї та боєприпасів (ст. 59 п. 3а КК)	4	1	–	1	–	2	2
Незаконне зберігання зброї (ст. 182 КК)	165	59	20	64	22	2	–
Спекуляція (ст. 107 КК)	1275	323	211	493	245	235	3
Дезертирство (ст. 193 п. 7 КК)	34	11	4	4	13	2	2
Порушення правил торгівлі (ст. 105 КК)	295	54	48	167	22	4	4
Підробка збут фальшивих грошових знаків та облігацій (ст. 59 п. 8 КК та Указ від 4/VI 1947 р.)	8	2	–	3	3	–	–
Хабар (ст.ст. 117–118 КК)	199	69	34	80	16	–	–
Шахрайство (ст. 169 п. 1 КК)	188	54	52	71	11	–	–
Незаконне виконання абортів (ст. 140 ч. 2 та 3 КК)	161	23	19	101	17	12	1
Статеві злочини (ст.ст. 150, 151, 152, 154, 154а, 155 КК)	46	13	4	13	15	2	1
Нанесення тілесних ушкоджень та побоїв (ст. 142-146 КК)	648	72	59	456	55	19	6
Підробка документів (ст. 72 КК)	105	29	10	56	10	–	–
Антигромадський паразитичний елемент (Указ від 23/VII 1951 р.)	20	6	2	11	1	–	–
Порушення закону про паспортизацію (ст. 192 п. «а» ч. 2 КК)	850	190	86	556	16	2	2
Інші злочини	5045	539	244	3939	321	394	2
Всього звільнено	19892	3799	2297	11257	2159	3915	380

Як видно з таблиці, найбільший відсоток амністованих припав на категорію ув'язнених, звинувачених у хуліганстві, спекуляції, крадіжках, у здійсненні службових та господарських злочинів. Проте в загальне число «прощених» потрапили й звинувачені в антирадянській агітації та члени сімей зрадників Батьківщини. Вже на кінець травня 1953 року на підставі указу було звільнено: засуджених терміном до 5 років включно — 44 475 чол.; засуджених понад 5 років (звільнені згідно ст. 2 указу) — 1426 чол.; засуджених на термін понад 5 років (звільнені за ст. 4 указу) — 5 286 чол.; засуджених на термін понад 5 років (звільнені за ст. 3) — всього 18 734 чол.⁴⁴

Проводячи амністію, адміністрація місць позбавлення волі виносила щодо кожного засудженого, який підпадав під дію указу, постанову, яка санкціонувалася прокурором області. Усім без винятку амністованим видавалися довідки про звільнення, документи на право проживання у вибраних населених пунктах. Крім того, за кошти таборів-колоній амністовані забезпечувалися проїзними документами до місця проживання. З метою налагодження чіткої роботи щодо відправки амністованих до місця майбутнього проживання додатково залучалися працівники, які разом із залізничною адміністрацією та органами міліції організовували відправлення колишніх ув'язнених, запобігаючи накопиченню їх на залізничних станціях та водних пристанях.

Станом на 21 липня 1953 року на територію УРСР прибуло і було прописано 165 566 осіб, звільнених з місць ув'язнення. Найбільша кількість амністованих прибула на Донбас та прилеглі до нього промислові області. Так, у Сталінській області було прописано 20 753 амністованих, у Харківській — 10 869, Ворошиловградській — 9 845, Дніпропетровській — 11 120 та Запорізькій — 6 134 осіб. Значний притік амністованих спостерігався і в інших областях республіки: Київській — 12 291, Одеській — 9 106, Полтавській — 7 502, Вінницькій — 7 055, Чернігівській — 6 143, Сумській — 5 949, Кам'янець-Подільській — 5 785⁴⁵, у м. Києві — 3 953⁴⁶. Наприкінці 1953 року в Україні перебувало 169,3 тис. осіб, звільнених за амністією, а на першу декаду серпня 1953 року кількість амністованих у республіці збільшилась до 172,4 тис. осіб⁴⁷.

Реалізуючи на практиці Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», Рада міністрів СРСР, уряди союзних республік ухвалили низку постанов, які визначали порядок працевлаштування амністованих грома-

⁴⁴ Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 189.

⁴⁵ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 9 (1956). — Спр. 47. — Арк. 280.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3123. — Арк. 27.

⁴⁷ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996. — С. 117.

дян. Виконання цих постанов покладалася на Головні управління організованого набору робітників при Радах міністрів союзних республік та їх відділи при обласних радах депутатів трудящих.

Як свідчать документи, соціальна адаптація колишніх в'язнів проходила з великими труднощами. Так, у деяких відділках міліції міста Києва траплялися випадки необґрунтованих відмов у прописці⁴⁸. Керівники підприємств та установ, незважаючи на дефіцит робочої сили, під будь-яким приводом відмовляли у працевлаштуванні амністованим. Упродовж квітня–червня 1953 року із загальної кількості амністованих, які мали прописку, знайшли роботу 108 224 особи (74,8%), у тому числі: по Києву — 1731 (43,8%); у обласних центрах — 18 839 (66,8%); у інших містах — 26 747 (69,6%), у решті місцевостей — 60 903 (82,3%)⁴⁹. Так, в Запорізькій області, незважаючи на рішення облвиконкому, згідно з яким всі керівники обласних відділів були зобов'язані провести відповідну роботу з працевлаштування звільнених за амністією, на 25 травня 1953 року з 4247 осіб, які прибули в регіон, було працевлаштовано 2724 чол. (64%), 1523 чол. (36%) продовжували шукати роботу. Як з'ясувалося пізніше, вказівки щодо працевлаштування амністованих до конкретних виконавців в області доведені не були⁵⁰. виправити ситуацію у своєрідний спосіб намагався виконуючий обов'язки прокурора міста Мелітополя Рубльов, який пропонував голові Мелітопольського райвиконкому «заслухати керівників заводів та підприємств з приводу відмови в роботі колишнім в'язням»⁵¹.

На початковому етапі проведення заходів, пов'язаних з адаптацією амністованих, окрім виконкомів обласних рад, не зуміли визначити увесь обсяг передбаченої роботи і органи МВС. Відповідні підрозділи ЦК КПУ інформували вище політичне керівництво республіки, що в умовах проведення амністії складна ситуація в областях спостерігалася з обліком підлітків, які повернулися з місць ув'язнення. Наприклад, у Ворошиловградській області за спостереженнями контролюючих інстанцій «гірше за все йдуть справи з обліком підлітків, звільнених по амністії. Міліція зовсім не займається обліком цієї категорії людей, не цікавляться також і органи освіти. В зв'язку з цим невідомо скільки прибуло в область підлітків»⁵².

Після запровадження амністії значно збільшилась кількість клопотань від колишніх в'язнів про відміну вироків судових органів у частині

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3123. — Арк. 47.

⁴⁹ Там само. — Арк. 27.

⁵⁰ Там само. — Спр. 2834. — Арк. 28.

⁵¹ Там само. — Арк. 37.

⁵² Там само. — Арк. 17.

конфіскації їх майна або звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям (до застосування загальної амністії подібні клопотання надходили в Президію Верховної Ради УРСР поодинокі, після обнародування відповідного указу їх число зросло до 300–350 на місяць). Більшість клопотань після розгляду відхилялись, оскільки вироки судових органів у частині конфіскації майна засуджених вже були приведені до виконання. Лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла в скрутне становище у зв'язку з конфіскацією помешкання та коли такий вирок ще не було виконано, конфіскація майна скасовувалась. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заподіяних збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялись⁵³.

Труднощі з працевлаштуванням, фінансова скрута, неувага з боку громадськості спонукала деяких амністованих займатися злочинною діяльністю. Статистика свідчить, що з 1 квітня до 20 червня 1953 року в межах республіки було зареєстровано 6696 злочинів, з них 1196 злочинів (17,9%) скоєно особами, звільненими за амністією. Притягнуто до відповідальності 1383 особи. Найбільше кримінальних проявів з боку амністованих було зафіксовано у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Одеській областях, у місті Києві⁵⁴.

Вкрай незадовільне виконання постанови союзного уряду щодо працевлаштування осіб, звільнених за амністією, спонукало Раду міністрів УРСР 6 червня 1953 року ухвалити постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян». Уряд звертав увагу на прикру статистику, що спостерігалася у Миколаївській та Волинській областях, де було працевлаштовано лише 55% звільнених за амністією, Ворошиловградській — 58%, Сумській — 62%, Чернігівській — 65%, у м. Дніпропетровську — 58%, м. Одесі — 66%. У зв'язку з цим Рада міністрів УРСР зобов'язала керівників підприємств, будівельних організацій беззаперечно приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створюючи їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови. Контроль за неухильним дотриманням вказівок уряду було покладено на республіканські органи прокуратури. З метою пришвидшити процес адаптації амністованих громадян виконкоми районних та міських рад для осіб, які не мали спеціальності, організовували навчання за професіями шляхом індивідуального та бригадного навчання. Працівники паспортного столу при видачі паспортів знайомили амністованих з переліком вакантних

⁵³ Там само. — Спр. 2832. — Арк. 31–32.

⁵⁴ Там само. — Спр. 2834. — Арк. 14, 17, 31; Спр. 3123. — Арк. 30–31.

посад на підприємствах району чи області. Завдяки вжитим заходам республіканського уряду з 169,3 тис. осіб звільнених за амністією станом на 1 вересня 1953 року 86% було працевлаштовано, зокрема в містах України — 76,3 тис.⁵⁵

Процес зменшення ув'язнених у системі ГУЛАГу, розпочатий після смерті Й. Сталіна масовою амністією 1953 року, був продовжений в наступні роки на основі застосування інших указів керівництва СРСР: від 24 квітня 1954 року «Про порядок дострокового звільнення від покарання засуджених за злочини, здійснені у віці до 18 років»; від 14 липня 1954 року «Про застосування умовно-дострокового звільнення з місць ув'язнення»; від 17 вересня 1955 року «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» і переглядом справ стосовно осіб, засуджених за контрреволюційні злочини.

За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, упродовж 1953–1955 років у міста і села УРСР прибуло з місць ув'язнення понад 330 тис. чоловік (звільнені за амністією та відбулі строк покарання). У полі зору органів міліції та відділів організаційного набору робітників при обласних радах на початок лютого 1956 року перебувало понад 23 тис. Амністованих, які не були працевлаштовані протягом 1953–1955 років:

Таблиця 2⁵⁶

Назва міст і областей	Всього прибуло за 3 роки	З них не трудовлаштовано
1	2	3
Вінницька	9816	946
Волинська	5196	311
Ворошиловградська	17120	964
Дніпропетровська	19907	612
м. Дніпропетровськ	8634	400
Дрогобицька	5181	557
Житомирська	6302	540
Закарпатська	4277	366
Запорізька	12221	973
Київська	10019	146
м. Київ	9784	1021
Кримська	5076	251

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 9718. — Арк. 127–128.

⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4307. — Арк. 4.

Закінчення таблиці 2

1	2	3
Кіровоградська	6013	636
Львівська	8182	91
м. Львів	6550	614
Миколаївська	9760	909
Одеська	9805	732
м. Одеса	8497	597
Полтавська	9907	511
Ровенська	4312	182
Сталінська	52660	2943
м. Сталіно	13927	702
Станіславська	6612	1603
Сумська	8899	1125
Тернопільська	13581	463
Хмельницька	8063	678
Харківська	12210	935
м. Харків	9782	923
Херсонська	11800	953
Чернігівська	9673	750
Чернівецька	5153	269
Черкаська	2453	110
Разом:	331372	22813

Стурбованістю проблемами амністованих переповнений лист заступника завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Б. Шульженка першому секретарю ЦК КПУ О. Кириченку, датований 1.02.1956 «Є чимало випадків, коли окремі керівники підприємств, відомств і установ безпідставно відмовляють їм у роботі, проявляють до них зневагу і байдужість, а інколи навіть грубо ображають їх. Так, у березні 1955 року в Одеську область прибув з місць ув'язнення гр. Заварзін О.П., який звертався до місцевих радянських органів і керівників підприємств з проханням допомогти йому в працевлаштуванні. Однак, Заварзіну було відмовлено в цьому на тій підставі, що він має судимість. В останній час Заварзін вибув з Одеси. В жовтні 1955 року в м. Сімферополь прибув з місць ув'язнення гр. Карпов Г.М. При спробах влаштуватись на роботу керівники ряду підприємств міста заявляли йому: “Звідкіля прибув, туди і повертайся”, і на роботу його не приймали. Лише після втручання Міністерства внутрішніх справ УРСР він був прописаний і влаштований на роботу.

Неправильне ставлення окремих керівників організації до справи працевлаштування колишніх ув'язнених викликає у частини з них незадоволення і озлоблення, а в ряді випадків проводить до того, що вони, будучи позбавлені можливості одержати роботу, а значить і засоби для існування, знову стають на шлях злочинів, повторно попадають на лаву підсудних.

В жовтні 1955 року, наприклад, до Ворошиловграда повернувся з місць ув'язнення гр-н Фадєєв М.Т. Зразу ж по прибутті у місто він намагався влаштуватись на роботу і звернувся з проханням про це спочатку до дирекції заводу ім. Жовтневої Революції. Але тут Фадєєву відмовили. Тоді він звернувся з аналогічним проханням до адміністрації хлібзаводу № 3. Проте і тут йому без будь-яких причин роботи не дали. В результаті, Фадєєв, не маючи засобів до існування, знову став на злочинний шлях, пограбував магазин і зараз заарештований.

За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, з числа осіб, які були звільнені з місць ув'язнення протягом 1953–1955 років уже повторно заарештовано 49 994 чол., в тому числі: за вбивства — 592 чол., бандитизм і розбій — 2 636 чол., за різні крадіжки — 16 619 чол., за спекуляцію і інші злочини — 16 260 чол.

Найбільша кількість повторних кримінальних злочинів припадає на Сталінську і Ворошиловградську області. Так, у Сталінській області протягом 1953–1955 рр. повторно притягнуто до кримінальної відповідальності 9 891 чол., а у Ворошиловградській області — 4 049 чоловік».

Для поліпшення роботи з особами, які повертаються з місць ув'язнення, Б. Шульженко вважав за необхідне: «1. Звернути увагу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів на те, що робота по своєчасному трудовлаштуванню і вихованню колишніх ув'язнених має велике державне значення. 2. Покласти персональну відповідальність за своєчасне трудовлаштування колишніх ув'язнених на заступників голів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих. 3. Зобов'язати партійні, радянські і господарські органи створити нормальні виробничі умови для роботи колишніх ув'язнених, організувати виробниче навчання їх та створити навколо них обстановку довір'я і товариської взаємодопомоги з тим, щоб вони почували себе повноправними членами колективу і могли наполегливою працею повернути собі ім'я чесних радянських людей. 4. Зобов'язати партійні організації підприємств, транспорту, будов, установ, закладів, колгоспів, МТС і радгоспів, де працюють колишні ув'язнені, виділити найбільш підготовлених комуністів-агітаторів для проведення з ними групових і індивідуальних бесід повсякденно надавати допомогу агітаторам у проведенні виховної роботи серед цих людей. 5. Запропонувати партійним організаціям та керівникам підприємств, установ і відомств відзначати хороші

починання і сумлінну працю колишніх ув'язнених на зборах, нарадах, доповідях і бесідах, в пресі, залучати їх до активної участі в роботі громадських організаціях, добровільних товариств тощо»⁵⁷.

Таким чином застосування амністії у початковий період десталінізації мало і позитивні, і негативні соціальні наслідки. З одного боку, звільнення від кримінальної відповідальності і покарання певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів, за рішенням вищого представницького органу — Верховної Ради СРСР — зміцнило авторитет нової влади. З іншого боку, акт амністії, на нашу думку, не знизив існуючі антагонізми суспільних і політичних стосунків у державі. Соціальна адаптація амністованих осіб у радянський соціум виявилася вкрай складною і тривалою.

§ 3. Реабілітаційний процес в Україні в 1950-х — на початку 1960-х років: передумови та особливості

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті країни сприяв комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження й функціонування радянської тоталітарної системи. Проведення звільнення та реабілітації сотні тисяч невинних громадян державою показали недоречність утримання великої маси ув'язнених (на 1 січня 1953 року в таборах і колоніях ГУЛАГу утримувалось — без в'язниць і дитячих трудових колоній — 2 млн. 468 тис. ув'язнених⁵⁸, на спецпоселенні перебувало 2 млн. 753 тис. 356 чол.⁵⁹), згубність репресивної політики для усіх сфер радянського суспільства.

Впродовж 1930–1952 рр. в Україні набула поширення практика виселення та депортації значних мас людей і навіть цілих народів. Репресивні заходи підкріплювалися відповідними законодавчими актами, наказами, на базі яких силовими структурами УРСР у різний час були виселені та депортовані сотні тисяч громадян.

Про масштаби інтенсивної репресивної практики в епоху сталінського режиму можна довідатися з «Довідки про кількість виселених на спецпоселення з території УРСР в 1936–1952 рр.», підготовленої наприкінці

⁵⁷ Там само. — Арк. 1–3.

⁵⁸ Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — К., 2000. — С. 85.

⁵⁹ Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР) // Социс. — 1990. — № 11. — С. 9.

жовтня 1972 року співробітниками республіканського інформаційного центру при МВС УРСР⁶⁰.

Таблиця 3

Час виселення	Категорія осіб	Кількість	З яких областей
1	2	3	4
1936 р.	Особи польської національності з сім'ями ⁶¹	23519 чол.	З прикордонних районів України
1939–1940 рр.	Особи польської національності — осадники, сторожова охорона лісів та члени їхніх сімей	Даних немає ⁶²	Із західних областей
1940–1941 рр.	Колишні поміщики, фабриканти, торговці, керівники і учасники буржуазних політичних партій та антирадянських організацій, керівники колишніх буржуазних урядів і членів їхніх сімей, а також сім'ї поліцейських жандармів, тюремщиків та офіцерів польської армії, повії, раніше зареєстровані в органах польської поліції, що продовжували займатися проституцією	Даних про кількість немає. На 1 січня 1958 р. на спецпоселенні знаходилося 2237 чол.	Із західних областей та колишньої Ізмаїльської області

⁶⁰ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. — Колекція документів.

⁶¹ Як стверджують упорядники збірника документів «Політичні репресії на Поділлі 1920–30-і рр. ХХст.» (Вінниця, 1999. — С. 90) депортації польського та німецького населення з прикордонних районів України розпочалися роком раніше. 11 травня 1935 р. було прийнято рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про виселення з прикордонної смуги небажаних елементів», у відповідності з яким із Новоград-Волинського, Шепетівки, Ізяслава, Старокостянтинва, Проскурова, Кам'янець-Подільського та Ярмолинець виселялись всі ті, хто не мав паспортів.

⁶² За даними, які наводить дослідник В. Земсков, із західних областей УРСР та Білоруської РСР, з Литви з лютого 1940 по червень 1941 року було депортовано близько 380 тисяч поляків (Земсков В. Спецпоселенці... — С. 5).

Продовження таблиці 3

1	2	3	4
1941–1945 рр.	Особи німецької національності	42164 чол. (без Донецької, Дніпропетровської, Харківської обл.) ⁶³	З Донецької, Запорізької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Херсонської, Кримської областей ⁶⁴ .
1945 р.	Німці, громадяни СРСР, репатрійовані з Німеччини	Даних немає ⁶⁵	УРСР
1946 р.	Особи німецької національності	1969 чол.	Закарпатська обл.
1944–1945 рр.	Сім'ї осіб, що отримали в період окупації німецьке підданство («фольксдойч»), голови сімей, яких були заарештовані НКВС	Даних немає.	УРСР
1944 р.	Греки, болгари, вірмени та особи національностей країн, що перебували в стані війни з СРСР, та їхні сім'ї	38720 чол. ⁶⁶	Кримська область

⁶³ У довідці відділу по спецпереселенцям ГУЛАГу ОДПУ зазначається, що виселення німців розпочалося в серпні 1941 року. Близько 50 тисяч німців влітку 1941 року було евакуйовано з Криму в Ставропольський край. Депортації зазнало 79569 осіб німецької національності з Запорізької, Ворошиловградської та Донецької областей та 3384 чол. з Дніпропетровської області. Після визволення радянськими військами в Криму в 1944 році депортації зазнало 2233 німців (*Земсков В. Спецпоселенцы...* — С. 8).

⁶⁴ За даними ГДА СБ України, в серпні 1941 року з території Криму було виселено 27300 осіб німецької національності, а в 1942 р. із м. Керчі та Керченського півострова було депортовано 256 сімей «німецьких ставлеників, пособників, членів сімей, голови яких втекли із німцями» (Ф. 68. — Спр. 99. — Арк. 4).

⁶⁵ Як стверджує історик В. Земсков, впродовж 1945–1948 років до спецпоселенців зараховано 120192 німців, репатрійованих з Німеччини та Австрії (*Земсков В. Спецпоселенцы...* — С. 8).

⁶⁶ У проекті листа ЦК КПУ секретарю ЦК КПРС М. С. Хрущову (датованому 15 березня 1954 р.) повідомляється про депортацію 37455 чоловік з числа греків, вірменів та болгар, з них греків — 16.006, вірменів — 9.821; болгар — 12628) (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3614. — Арк. 7–8).

Продовження таблиці 3

1	2	3	4
1944 р.	Кримські татари з сім'ями	188626 чол. ⁶⁷	Кримська область
1944 р.	Грецькі, іранські, турецькі піддані й особи цих національностей, що не мають громадянства	3912 чол.	Кримська область
1949–1951 рр.	Грецькі, іранські, турецькі піддані й особи цих національностей, що не мають громадянства	Даних немає ⁶⁸ .	Одеська, Ізмаїльська та інші області Чорноморського узбережжя

⁶⁷ За уточненими даними МДБ УРСР на 28 березня 1952 р. з Криму у відповідності з постановою ДКО СРСР було депортовано 190371 кримських татар (ГДА СБ України. — Ф. 68. — Спр. 99. — Арк. 6).

⁶⁸ 17 травня 1949 року політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про виселення грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих в радянське громадянство», згідно з яким Міністерству держбезпеки СРСР доручалося здійснити чергову зачистку Чорноморського узбережжя (Краснодарський край, Кримська, Херсонська, Миколаївська, Одеська та Ізмаїльська області), Грузинської РСР та Азербайджанської РСР від «політично неблагонадійного елементу» з відправкою на довічне поселення в Південно-Казахстанську та Джамбульську області Казахської РСР.

Слід зазначити, що місяцем раніше (4 та 11 квітня 1949 р.) Кремль ухвалив подібне рішення про виселення з Чорноморського узбережжя, Грузії, Вірменії та Азербайджану турків та дашнаків. На виконання вказівок вищого політичного керівництва країни міністр держбезпеки СРСР В. Абакумов підписав наказ за № 00183 від 28 травня 1949 року «Про виселення турецьких громадян, турок, які не мають громадянства, колишніх турецьких громадян, прийнятих в радянське громадянство, грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих в радянське громадянство, і дашнаків із сім'ями з території ГрРСР, ВРСР, АзРСР та Чорноморського узбережжя».

Керівництво операцією з виселення з Херсонської, Миколаївської, Одеської та Ізмаїльської областей «ворожих осіб» було покладено на міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка та заступника міністра держбезпеки генерал-майора М. Попереку. Заходи радянських спецслужб щодо виявлення та обліку підданих Туреччини та Греції, осіб без громадянства, турків та греків, які отримали радянське громадянство, їхня подальша депортація з південноукраїнських областей до Середньої Азії у період з 10 квітня до 9 липня 1949 року отримали назву операція «Волна». Всього з Одеської, Миколаївської, Ізмаїльської та Херсонської областей виселено 300 сімейств, загальною кількістю 448 осіб; з них чоловіків — 231, жінок — 172, дітей — 45 (ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 52. — Спр. 3. — Арк. 7–12).

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4
1945 р.	Особи, які служили в період війни в німецькій армії — «власівці» та поліцаї, що втекли з німцями (виселялися терміном на 6 років)	Даних немає ⁶⁹ .	УРСР
1951 р.	Колишні військово-службовці армії В. Андерса, репатрійовані з Великої Британії та члени їхніх сімей; сектанти-єговісти та їхніх сімей	984 чол.	Західні області УРСР
1951 р.	Особи української національності, інтерновані та захоплені в полон на території Польщі під час Великої Вітчизняної війни	46 чол.	Західні області УРСР
1947–1952 рр.	Члени сімей керівників та учасників бандформувань ОУН, бандпособників і членів їх сімей Всього	70215 чол. 37070 чол. 33975 чол. 27172 чол. 20605 чол. 3506 чол. 192543 чол. ⁷⁰	Львівська та Дрогобицька Івано-Франківська Рівненська Тернопільська Волинська Чернівецька
1948 р.	Куркулі та члени їхніх сімей	Даних немає	Ізмаїльська область
1951 р.	Куркулі та члени їхніх сімей	12135 чол.	Західні області УРСР

Процес широкомасштабної реабілітації розпочався у вересні 1953 року, коли Верховному Суду СРСР було надано право переглядати за

⁶⁹ Згідно з документами НКВС–МВС СРСР у 1946–1947 роках на спецпоселення потрапило 148079 «власівців» (*Земсков В.* Спецпоселенцы... — С. 17).

⁷⁰ За матеріалами ЦК КПУ, усього за період 1944–1947 рр. у східні регіони СРСР було депортовано 65 тисяч родин українських націоналістів, у складі яких налічувалося 203662 особи (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4297. — Арк. 4).

протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ, «трійок» і «особливої наради» при НКВС–МДБ–МВС–СРСР. Перші рішення приймалися з певною обережністю та з урахуванням розстановки сил через політичного керівництва країни. Реабілітація торкнулася лише окремих партійних і державних діячів та членів їхньої сімей. Відносно масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув у травні 1954 року з прийняттям постанови Ради міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться в засланні на поселенні». Вона передбачала створення центральних і місцевих комісій (до складу яких входили прокурори республік, країв, областей, міністри внутрішніх справ і голови КДБ республік, начальники управлінь МВС та управлінь КДБ країв і областей, міністри юстиції республік та начальники управлінь юстиції крайоблвиконкомів), наділених правами та повноваженнями на проведення реабілітації та звільнення безпосередньо у місцях позбавлення волі⁷¹.

У зв'язку з тим, що репресії у країні здійснювалися системою судових та позасудових органів на рівні РСР, республік та областей, Рада міністрів СРСР поклала на Центральну комісію перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених колегією ОДПУ, Особливою нарадою при НКВС–МДБ–МВС СРСР, військовою колегією Верховного Суду СРСР, воєнними трибуналами військових частин, а на республіканські крайові та обласні комісії — справи на репресованих трійками НКВС–УНКВС за судовими органами (республіканськими, крайовими, обласними судами та воєнними трибуналами), а також спецсудами. Постанови Центральної та місцевих комісій щодо справ на осіб, засуджених позасудовими органами, вважались остаточними. Перегляд справ на осіб, засуджених у судовому порядку, за пропозиціями комісій здійснювався у відповідних судових інстанціях за протестами прокурорів⁷².

В Україні до складу комісії увійшли секретар ЦК М. Підгорний, прокурор УРСР Д. Панасюк, заступник завідувача відділу адміністративних і торгово-фінансових органів ЦК І. Голинний⁷³. Протягом 1953 — початку 1956 року завдяки діяльності 26 обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, трибуналів військових округів було звільнено близько 15 тисяч незаконно репресованих громадян, із яких 1801 чол. повністю реабілітовано.

⁷¹ РДАНИ. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 234. — Арк. 34.

⁷² Жертвы репрессий. — К., 1993. — С. 246–247.

⁷³ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996. — С. 120.

Позитивні наслідки процесу десталінізації відчули й так звані спецпоселенці. Упродовж 1954–1955 років Радою міністрів СРСР було прийнято ряд постанов («Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» (№ 1439-649); «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів та інших осіб» (№ 1738-789 сс); «Про видачу спецпоселенцям паспортів» (№ 449-272 сс); «Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» (№ 1963-1052сс)⁷⁴, які суттєво позначилися на долі великої маси людей і навіть цілих народів, депортованих сталінським режимом у 1930-ті — на початку 1950-х років. У 1955 році Рада міністрів СРСР ухвалила постанову «Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності і згодом реабілітованих», згідно з якою керівники підприємств і установ зобов'язувалися працевлаштувати таких громадян, а виконкоми Рад депутатів трудящих забезпечували їх житлом.

У цілому ж перший етап реабілітаційних заходів (з березня 1953 р. до початку 1956 р.) характеризувався несміливими, обережними, почасти негласними діями влади щодо відновлення доброго імені громадян — жертв сталінських репресій.

Подальшим кроком став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого вперше прозвучала критика культу особи Сталіна, викрито насильницькі депортації цілих народів, засуджено застосування репресивних заходів проти ідеологічних противників.

Ухвали XX з'їзду КПРС сприяли юридичній та громадській реабілітації низки партійних, державних, військових діячів (В. Затонський, П. Любченко, С. Косіор, П. Постишев, Ю. Коцюбинський, Й. Якір), поверненню в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників (В. Еллан-Блакитний, Г. Косинка, І. Микитенко, М. Куліш, З. Тулуб, В. Чумак, Д. Фальківський та ін.). Поряд з процедурою відновлення доброго імені громадян, що постраждали в період сталінських репресій, відбувався процес їх поновлення в лавах КПРС. У 1956–1961 роках Комітет партійного контролю ЦК компартій союзних республік, крайкомів й обкомів реабілітували у партійному порядку 31 тис. комуністів, раніше звинувачених за політичними статтями Кримінального кодексу СРСР. Серед них — 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівників, 4148 — радянських, 6165 — господарських, 4394 — командирів й політпрацівників армії та флоту⁷⁵.

⁷⁴ Там само. — С. 121.

⁷⁵ Там само. — С. 131.

Майже відразу після завершення XX з'їзду КПРС у березні 1956 року набула чинності постанова Рада міністрів СРСР «Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» (№ 342-216 сс), у травні — «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні» (№ 644-376 сс).

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 року «Про розгляд справ, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини» в Україні за період 1956–1959 років було реабілітовано 250 тисяч осіб (переважно посмертно). До рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу.

Процес реабілітації водночас висвітлив ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату, різних прошарків населення до процесу десталінізації. Зокрема, знайомство з документами за підписом голови КДБ при Раді міністрів СРСР І. Серова переконує в тому, що останній, як і більшість із тогочасних партійних діячів, розглядав процес десталінізації не як капітальний ремонт радянського ладу, а як комплекс заходів, спрямованих на усунення найбільш кричущих вад тоталітарної системи. У листі від 1 квітня 1957 року І. Серов на ім'я Генерального прокурора Р. Руденка прямо пропонував обмежитися справами 1937–1938 років, не торкаючись інших періодів. Свою думку голова союзного КДБ аргументував «рядом небажаних наслідків політичного, правового і економічного порядку». «По-перше, — наголошував він, — можуть бути реабілітовані справжні вороги Радянської держави, а разом із ними й інші особи, що здійснили злочини, але притягаються до відповідальності у суміжних справах. По-друге, неправильно реабілітовані (ті, що залишились в живих або родичі померлих) серед свого оточення будуть створювати певну думку. По-третє, неправильно реабілітовані незаконно будуть отримувати від держави компенсацію вартості конфіскованого майна і найрізноманітніші права, пов'язані з фактом реабілітації»⁷⁶.

Подібна аргументація І. Серова витримана в кращих традиціях 1920–1930-х років, підхоплена його підлеглими, штучно стримувала процес реабілітації жертв політичних репресій, обумовила його половинчастість і незавершеність. Про легковажність співробітників КДБ, задіяних у процедурі поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини, можна судити з «Огляду практики роботи органів держбезпеки по розгляду заяв реабілітованих громадян чи їх законних спадкоємців про повернення конфіскованого майна чи відшкодування його вартості», підготовленого влітку 1959 року обліково-

⁷⁶ РДАНИ. — Ф. 89. — Оп. 18. — Спр. 38. — Арк. 145.

архівним відділом Комітету держбезпеки при СРСР: «...в окремих облікових апаратах КДБ–УКДБ, особливих відділах та органах КДБ на транспорті все ще мають місце факти зволікання при розгляді заяв та скарг, поверхового та формального ставлення до їх перевірки, необґрунтованих відмов в задоволенні майнових претензій реабілітованих громадян чи законних родичів. При розгляді заяв громадян по майновим питанням окремі органи КДБ замість усесторонньої перевірки справжніх обставин втрати майна реабілітованих осіб клопотання заявника відхиляють по мотивах відсутності документів про вилучення чи конфіскації майна та іншим формальним причинам»⁷⁷.

Висловлюючи побоювання щодо розгортання процесу реабілітації, деякі партійні керівники вбачали звільнення й відновлення добрих імен громадян шляхом до формування в країні прошарку населення, опозиційно налаштованого до режиму. Особливе занепокоєння виражали вони, коли йшлося про звільнення та повернення зі спецпоселень учасників українського національно-визвольного руху 1940-х — початку 1950-х років.

Відомо, що з 1944 до 1952 рр. з території західних областей Української РСР було вислано на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203 662 чол., в тому числі учасників ОУН, їх симпатиків та членів сімей — 182 543⁷⁸. В умовах «хрущовської відлиги» згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 15 травня 1956 р. підлягали звільненню з спецпоселення члени сімей так званих українських і білоруських націоналістів. У 1961 році зняті обмеження з спецпоселення з «колишніх учасників націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд», які були засуджені за дії, здійснені ними у віці до 18 років. Пізніше, у відповідності з Указом президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1958 р., 7 січня 1960 р. та 6 грудня 1963 р. звільнялись із спецпоселення так звані «пособники націоналістичного підпілля, колишні керівники та учасники націоналістичного підпілля, колишні керівники та учасники націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд». Хоча повернення до місць колишнього проживання цієї категорії спецпоселенців допускалося лише з дозволу обласних Рад, нерідко встановлені правила порушувались⁷⁹. Наприклад, на початок 1970-х років у західні області України без дозволу владних структур повернулося близько 60 тисяч колишніх спецпоселенців⁸⁰.

⁷⁷ ГДА СБ України. — Ф. 9. — Спр. 40. — Арк. 10–14 зв.

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4749. — Арк. 9.

⁷⁹ Там само. — Оп. 25. — Спр. 637. — Арк. 37.

⁸⁰ Там само. — Арк. 38.

Як і прогнозували у вищих ешелонах влади, повернення значної кількості спецпоселенців у західні області України сприяли посиленню опозиційних настроїв у даному регіоні. Це засвідчив характерний у всіх аспектах лист уродженця села Бубнів Локачинського району Волинської області Ф. Поліщука до свого односельчанина, колишнього учасника ОУН Ф. Зубка, про який повідомив першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка керівник Волинської обласної парторганізації І. Грушецький. Зокрема, там йшлося: «...Як тобі відомо, всі мої вірні друзі зараз на рідній Україні, а я повинен віддавати душу ворогам на півночі. Я гадаю, що у нас зараз роботи так багато, як в Угорщині. Ми вже розуміємо все, нам не повинно бути ніякої перешкоди. Я упевнений, що незабаром щось буде. Я був радий, що друзі відбувають на рідну Україну, всі колишні повстанці, які боролися за волю... сьогодні всі забули і сидять, як миші в норі. Від кого не одержиш листа, то всі ображаються, що погано... Чого ж сидите, шукайте вихід, як інші нації. Мені не хочеться вірити, що не було чогось того, що нам потрібно — люди є скрізь, треба тільки діяти...»⁸¹. Секретар Станіславського обкому партії П. Щербак інформував вище політичне керівництво республіки про випадки, коли колишні члени УПА, повертаючись із таборів на місця проживання, намагаються відновити втрачені зв'язки, ведуть антирадянську діяльність. Посилаючись на управління КДБ у Куйбишевській області, він повідомляв, що група ув'язнених створила націоналістичну організацію «Братство вільної України», яка прагнула поширити свою діяльність на інші території республіки⁸².

На проведення роз'яснювальної роботи щодо цілей і завдань ОУН були націлені члени ОУН Петро Струс та Василь Погашевський, які повернулися на Тернопільщину після відбуття покарання восени 1956 року⁸³. Своєрідну форму протесту обрав башмачник залізничної станції Львів-товарна Григорій Гудз, який крім розповсюдження листівок із закликом до виходу України зі складу СРСР, став за власний кошт і власними зусиллями встановлювати хрести на могилах активних учасників національно-визвольних змагань другої половини 1940-х — початку 1950-х років⁸⁴. Подібні приклади були не поодинокими.

Зростання національної самосвідомості, яке в офіційних документах трактувалось як вияв націоналізму, зафіксували в своєму листі 11 грудня 1957 року на ім'я першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченко перший секретар Львівського обкому КПУ М. Лазуренко та начальник управління

⁸¹ Там само. — Оп. 24. — Спр. 4297. — Арк. 178–179.

⁸² Там само. — Спр. 4087. — Арк. 430.

⁸³ Державний архів СБУ, м. Тернопіль. — Спр. 12986-П, т. 3. — Арк. 322–346.

⁸⁴ Державний архів СБУ, м. Львів. — Спр. П-21292, т. 1. — Арк. 20–22зв., 26.

КДБ при РМ УРСР В. Шевченко. «Націоналістичні тенденції серед населення, — писали вони, — ще живучі і вони до цих пір виявляються з боку деякої частини інтелігенції і навіть таких осіб, які на нашу думку, стоять на радянських позиціях»⁸⁵. У листі наводились і численні приклади. Так, наприклад, оперативне джерело інформації повідомляло, що науковий співробітник інституту землеробства та тваринництва АН України А. Грабар, раніше судимий за націоналістичну діяльність, у липні 1957 року серед найближчого оточення неодноразово наголошував: «Раніше багатьом здавалося, що у нас скінчилося, все загинуло, але націоналістичний рух не загинув. Мені хочеться останні роки життя віддати справі, якій був вірним все своє життя»⁸⁶.

Подібне становище змусило президію ЦК КПУ активніше впроваджувати в життя заходи, вироблені на засіданні вищого партійного керівництва 3 січня 1957 року, скріплені підписами М. Підгорного, М. Гречухи, М. Гурєєва, В. Валуєва, Д. Панасюка, К. Москальця, В. Нікітченка. Вони передбачали застосування різноманітних засобів, починаючи з переміщення та розсіювання колишніх спецпоселенців у східних районах групами до повернення їх в табори і місця заслання⁸⁷. 11 жовтня 1958 року ЦК Компартії України звернулось до ЦК КПРС дозволити президії Верховної Ради ухвалити Указ «Про відповідальність громадян, з яких зняті обмеження по спецпоселенню, за самовільне повернення в місця, звідки вони були виселені», який передбачав кримінальну відповідальність за вчинення подібних дій⁸⁸. В іншому випадку перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний переконував М. Хрущова в необхідності поширити дії Указу президії Верховної Ради від 9 листопада 1956 р. «Про заборону колишнім ватажкам та активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися в західні області УРСР» на цілу низку інших категорій українського населення⁸⁹.

Тотально контролюючи процеси, що відбувалися на Західній Україні, як і в республіці в цілому, КДБ при Раді міністрів УРСР попереджав вище політичне керівництво, що націоналістичні тенденції не лише не спадають, а й набувають нових форм, охоплюють все нові й нові регіони. Не випадково, рапортуючи про викриття в Україні в другій половині 1950-х років близько двохсот націоналістичних та антирадянських груп⁹⁰,

⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 111.

⁸⁶ Там само. — Арк. 112–113.

⁸⁷ Там само. — Оп. 16. — Спр. 77. — Арк. 181–184.

⁸⁸ Там само. — Оп. 24. — Спр. 4734. — Арк. 1–3.

⁸⁹ Там само. — Арк. 13–15.

⁹⁰ Там само. — Оп. 16. — Спр. 85. — Арк. 248–249.

Комітет державної безпеки при РМ УРСР в особі його голови В. Нікітченка зазначав, що близько 20% заарештованих стало на «шлях злочину» під впливом колишніх учасників ОУН–УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури⁹¹. На основі записки голови республіканського КДБ В. Нікітченка від 12 липня 1958 року завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ М. Хворостяним та завідувачем адміністративним відділом ЦК КПУ М. Кузнецовим були вироблені пропозиції з цього приводу, погоджені з першим секретарем ЦК Компартії України М. Підгорним. Рекомендації передбачали серед іншого «... посилення оперативно-чекістської роботи проти українських буржуазних націоналістів, зокрема по викриттю їх намагань створювати організовані ланки націоналістичного підпілля; присіканню спроб активних націоналістів залучати до антирадянської діяльності частини молоді; перехоплення можливих каналів зв'язку закордонних націоналістичних центрів з українськими націоналістами в республіці та проведенню заходів, спрямованих на посилення протиріч між основними центрами української націоналістичної еміграції»⁹².

Не важко зрозуміти, що подібні рекомендації націлювали спецслужби на проведення найрізноманітніших акцій — від посилення репресій проти громадян України до терористичних актів за її межами. Відомо, що в жовтні 1957 р. та в жовтні 1959 р. терористами з 13 відділу першого головного відділу КДБ були організовані вбивства Л. Ребета та С. Бандери. Причому, як свідчать документи, опубліковані М. Геворкян та М. Петровим, згадані акції перебували в полі зору М. Хрущова. Після вбивства С. Бандери, заступник голови КДБ при РМ СРСР Івашутін клопотався перед ЦК КПРС про нагородження безпосереднього виконавця згаданого злочину Б. Сташинського орденом Червоного Прапора⁹³.

Крім «оперативно-чекістських заходів» рекомендації відділів ЦК Компартії України передбачали посилення індивідуальної роботи з колишніми рядовими учасниками націоналістичного підпілля, публікацію в газетах та журналах інформації щодо викриття «зрадницької ролі Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни, про ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів в роки Великої вітчизняної війни і в даний час», підготовку відповідних видань, створення «контрпропагандистського» підрозділу в структурі Інституту історії АН України тощо⁹⁴.

⁹¹ Там само. — Оп. 51. — Спр. 2323. — Арк. 61.

⁹² Там само. — Оп. 24. — Спр. 4740. — Арк. 64.

⁹³ Геворкян Н., Петров Н. Признать целесообразным осуществление актов террора // Московские новости. — 1992. — 30 августа.

⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4740. — Арк. 65–67.

Як довела подальша практика, вжиті заходи не давали бажаних результатів. Переважна більшість колишніх учасників національно-визвольного руху не поспішали зректися власних поглядів і переконань, продовжували шукати шляхи досягнення кінцевої мети боротьби за державну незалежність України, виходячи з політичних реалій.

Певні надії на лібералізацію в кінці 1950-х — на початку 1960-х років плекав і депортований кримськотатарський народ. Підстави для цього давали окремі заяви радянських керівників, прийняті партійно-урядові документи. Зокрема, в доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС уперше відкрито засуджувалися масові депортації народів як ганебні, позбавлені будь-якого здорового глузду. Втім, докладно зупинившись на трагічній долі карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, він навіть не назвав серед скривджених кримських татар. І як з'ясувалося, не безпідставно, оскільки у вищому політичному керівництві вже на той час існувала розбіжність думок щодо розв'язання гострих питань, пов'язаних з долею репресованих народів.

Відсутність узгодженої позиції позначилась певним чином на змісті Указу Президії Верховної ради СРСР 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків-громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої вітчизняної війни»⁹⁵. У ньому передбачалося зняття з обліку спецпоселенців та звільнення з-під адміністративного нагляду представників вищеназваних народів. Однак, вони повністю позбавлялися права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого при виселенні майна і, найголовніше, закривався вистражданий ними шлях на історичну батьківщину.

У процесі оголошення Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року сотні громадян із числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР та інших республік, відкрито висловили своє невдоволення прийнятим рішенням, наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати розписку про оголошення їм тексту Указу, а 233 — зробили надписи із вимогами повернути їм конфісковане майно та надати дозвіл на виїзд до Криму⁹⁶.

Своєрідною відповіддю на вимоги кримських татар стала постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та

⁹⁵ Крымскотатарское национальное движение. — Том II: Документы. Материалы. Хроника. — М., 1992. — С. 50.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6166. — Арк. 50.

інгуського народів. Її шостий пункт визначав: «Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише для татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари склали менше третини частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання — Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, що раніше проживали в Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР»⁹⁷.

Постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року повністю відкидала самобутність кримськотатарського народу, його право на національну автономію. До того ж постановою вводилася в обіг нічим не обґрунтована теза про заселеність Криму, хоча відомо, що лише 1958 року населення півострова ледь перевищувало свій довоєнний рівень.

Як з'ясувалося, обмеження в розселенні кримських татар стосувалися не лише Криму, а й деяких інших регіонів України. Постановою від 15 грудня 1956 р. Рада міністрів УРСР визнавала недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей⁹⁸.

Таким чином, реабілітаційні процеси другої половини 1950-х — початку 1960-х років носили досить обмежений, половинчастий характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями, не отримала повної реабілітації, а їхні права (поновлення на колишньому місці роботи, повернення конфіскованого майна, компенсація на завдані збитки тощо) не були повністю відновлені. Не підлягали перегляду кримінальні справи фігурантів політичних процесів, сфабрикованих в 1920-х — на початку 1930-х років, активних діячів ОУН–УПА, партійних діячів та інтелігенції, репресованих за звинуваченнями у «причетності до українського буржуазного націоналізму». Не виправдав сподівань репресованих і прийнятий у квітні 1956 року Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків-громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни».

З початком 1960-х років процес реабілітації було фактично припинено. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалась, перевірки проводились лише за особистою заявою громадян або їхніх родичів.

⁹⁷ Волобуев О. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х — середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 158.

⁹⁸ Там само.

Розділ 4.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УРСР: ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА

§ 1. Матеріально-побутове становище громадян

Зі смертю Й. Сталіна держава опинилася на роздоріжжі. Не стало очільника, який єдиний знав (чи вдавав це), куди країні йти і навіщо, та міцно тримався керма. Його спадкоємці, діставшись до високих постів, мусили вибирати: підхопити весь тягар диктаторської влади або спробувати змінити систему. Проте перш за все кинулися ділити владу. Протягом трьох років керманичів було спочатку троє, потім двоє (з часом — лише формально), зрештою лишився тільки один — Микита Хрущов — енергійний прагматик, чи не найяскравіша індивідуальність серед поплічників Й. Сталіна.

Далі постало питання вироблення стратегії і тактики розвитку держави. Стратегічною метою, цілком очікувано, було підтверджено побудову «світлого майбутнього». Тактику визначали наявні ресурси (матеріальні, інтелектуальні, трудові) та вплив оточуючого середовища. За будь-яких обставин очільники держави не могли не усвідомлювати, що вибудований режим потребував змін.

Міжнародне становище визначалося, головню, тим, що СРСР формував світову соціалістичну систему, спрямовуючи дипломатичні зусилля на легітимацію стану, що склався в Європі по війні. Натомість США з союзниками відмовлялися визнавати дві Німеччини, що тягнуло і невизнання стану земель, які відійшли до Польщі після закінчення війни. 4 квітня 1949 р. ними створено НАТО. Відтак, вирувала холодна війна, в якій за ворогом стояла найпотужніша економіка світу.

Прихильність союзників живилася, здебільшого, військовою міццю СРСР та економічною прив'язкою до нього; зрештою, у травні 1955 р. для військового співробітництва соціалістичних країн було створено Організацію Варшавського Договору. Водночас здійснення звичного тоталітарного контролю сталінського типу над країнами соціалістичного табору було проблематичним, позаяк потребувало колосальних адміністративних і військових витрат.

Стосовно ж внутрішніх ресурсів, в економіці СРСР на зміну доволі швидкому зростанню 1947–1948 рр. прийшло сповільнення, що тривало до 1954 р. і припинилося саме завдяки сподіванням на зміни. І хоча країна

працювала, не покладаючи рук, все скидалося на дежа вю 1930-х рр. — недостатня координація між різними секторами народного господарства, дезорганізація виробництва, планованого в кількісних показниках без врахування якості, хиткість фінансів, розпорошення грошей і капіталовкладень, поширення незавершеного будівництва, суцільний дефіцит, упослідження дрібних трудових порушень, безправ'я працівників, періодичні «чистки» в керівництві, широке використання підневільної праці тощо. І якщо у 1930-ті за допомогою пригнічення і терору система змогла здійснити індустріалізацію — з усіма недоліками поверхневого планування, зумовленого ідеологією і політикою, — тепер бракувало кваліфікованих робітників, що їх поглинули війна, величезна армія, ГУЛАГ, панувало невдоволення і апатія працездатних верств; люди вже при звичаїлися до життя під загрозою репресій. Навіть вожді почувалися вкрай непевно — вочевидь, створена в 1930-ті рр. система вичерпала власні можливості розвитку і економіка СРСР виявилася неспроможною здійснювати «грандіозні плани». До того ж бракувало знання й адекватного розуміння тенденцій розвитку зовнішнього світу, оскільки сталих економічних, науково-технічних тощо зв'язків не було, а інформацією зі спецджерел замінити їх неможливо, позаяк мета її цілком інакша. Все це спільно і призвело до того, що план четвертої п'ятирічки було виконано частково, та й то завдяки «коригуванню».

Для порівняння — на той час економіка ФРН, вщент зруйнована наприкінці війни, була, загалом, відновлена; набирав сили процес, що згодом одержав назву «економічного дива», коли 1953–1956 рр. щорічний приріст промислової продукції держави становив 10–15%, і за обсягом промислового виробництва ФРН вийшла на третє місце у світі після США і Великої Британії. На початок 1960-х років за обсягом виробництва і експорту ФРН поступалася вже самим лише США. Поза тим, на час посталінського напіввладдя в СРСР передові країни Заходу вже майже десять років були охоплені науково-технічною революцією. Показником рівня економічного розвитку держави ставали технологічний прогрес і розвиток нових галузей хімії, кольорової металургії, приладо- і машинобудування, а не кількість видобутого вугілля та виплавлених чавуну та сталі. Радянські вчені, проаналізувавши за завданням компартійного керівництва країни півтора десятка основних напрямів, виявили, що скрізь, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів і, фактично, знаходиться на узбіччі технологічного розвитку¹.

¹ Кульчицький С. Спроби реформ (1956–1964) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 120.

Показовою є зміна тональності офіційного визнання цього: якщо липневий 1955 р. пленум ЦК КПРС лише зауважив на необхідності впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, то на вересневому 1958 р. пленумі вже йшлося про відставання в науково-технічному суперництві із Заходом. До того ж домінантою вітчизняної промисловості і науки лишалося забезпечення військової могутності. Все, що вміла Країна Рад — це готуватися до військових дій: успіхи і досягнення стосувалися або виробництва озброєнь, або безпосередньо дотичних до нього галузей. Висока мобілізаційна здатність централізованої економіки використовувалася вийняtkово для підсилення «обороноздатності» проти ворога — зовнішнього або внутрішнього. Навіть виняткова успішність галузі освоєння найближчого космосу підкреслює це. До слова, саме тоді для ліквідації відставання головним пріоритетом радянських розвідорганів стала науково-технічна розвідка — полювання за науковими і технологічними секретами зорганізовувалося на рівні Ради міністрів.

У грудні 1957 р. було призначено Комісію з військово-промислових питань при президії РМ СРСР², яка стала головним органом управління оборонною промисловістю і, водночас, координатором інформаційної роботи науково-технічної розвідки³. Вона збирала заявки міністерств і складала щорічний розвідплан, який направляла не лише до Управління «Т» Першого головного управління КДБ СРСР, але й до розвідслужб країн Варшавського блоку. Перші роки щорічний бюджет Комісії на фінансування закордонних операцій сягав 12 мільярдів французьких франків.

Та чи не найбільшою проблемою був стан трудових ресурсів. Роки повоєнної відбудови ще за Сталіна показали, що традиційні для системи методи примусу до праці вичерпали себе. Терор (спочатку плинний, а з кінця 1920-х рр. — тотальний), що певний час давав результат як метод управління, помітно втратив ефективність. Навіть звичний локомотив економіки — розвинута централізована система таборів, до якої належав і сумнозвісний ГУЛАГ, — щораз давав збої. І справа не лише в тому, що епізодичні у 1931–1945 рр. повстання засланих «поселенців» і в'язнів таборів після 1946 рр. відбуваються одне за одним. Приміром, у 1946–1952 рр. зафіксовано понад 20 повстань, а по смерті Сталіна місяця не було, аби у якомусь таборі не виник предстрайковий стан. Повоєнний контингент в'язнів вирізнявся великими групами колишніх військових, оунівців, бійців УПА і рухів опору Балтії і Білорусі, а також тих, хто їм

² Быстрова И. Развитие военно-промышленного комплекса // СССР и холодная война / Под ред. В.С. Лельчука, Е.И. Пивовара. — М., 1995. — С. 176–179.

³ Чертопруд С. Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева. — М., 2002. — С. 366.

співчував та допомагав. Вони ініціювали низку повстань, зокрема українці — в Екібастузі (1952), Караганді (1952), Воркуті (1953), Норильську (1953), Кенгірі (1954) тощо; здебільшого повстанці намагалися вийти з таборів і розпочати звичну їм партизанську боротьбу. Головне було в тому, що ціла країна змінилася, соціальна напруга зростала, навіть незважаючи на те, що форми терору розвивалися — з'явилися перевірконо-фільтраційні табори для тих, хто вижив на окупованій території або був вивезений на роботу до Німеччини, репресувалися цілі народи.

З іншого боку, як зазначають вітчизняні дослідники, головне завдання тотального терору було вже вирішене — страх став домінантою суспільства, власне, саме суспільство перетворилося на механізм, який будь-що переробляв на те, що скаже партія⁴.

Відтак, ще за життя Сталіна було згорнуте будівництво заполярних залізниць, скорочене будівництво важких і легких крейсерів, торгових суден. 21 березня 1953 р. Берія подав до президії Ради Міністрів СРСР листа, в якому пропонував у поточному році припинити або взагалі зліквідувати будівництво 22 потужних об'єктів, серед яких канали, гідрувузли, порти, верфи, залізниці, автошляхи, заводи.

Як можна було відновити стимули населення до праці? Економічні методи стимулювання апріорі відкидалися, як ідеологічно чужі. То ж слід було винайти щось у межах патерналістської розподільчої системи. Затаврувавши культ особи Сталіна і звинувативши в посібництві політичних конкурентів Хрущова, панівна верства — партійне керівництво — аби убезпечити свою владу від «загрози знизу», була змушена, по-перше, вдатися до пом'якшення режиму, а по-друге, вжити заходів до того, щоб народ, тобто непривілейоване населення, не просто мав змогу підтримувати своє існування і працездатність, а одержав відчуття «покращення життя вже сьогодні». Водночас, певна корекція соціально-економічних орієнтирів жодним чином не могла зачіпати принципів системи (виробничих відносин, форм власності); йшлося про подолання лише кричущих її крайнощів, як-от жалюгідний рівень життя народу, майже повна відсутність матеріального стимулювання працівників тощо; водночас переваги соціалізму розглядалися як щось назавжди і безповоротно дане, здатне саме по собі забезпечити розвиток і процвітання.

Поворот економіки «обличчям до людини» вперше на офіційному рівні проголосив Г. Маленков 8 серпня 1953 р., заявивши на п'ятій сесії Верховної ради СРСР про необхідність переходу до політики поліпшення добробуту народу, турботи про максимальне задоволення його матері-

⁴ Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. — К., 2011. — Т. 2. — С. 406.

альних потреб і закликаючи за «2–3 роки домогтися створення у країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості». Він пропонував змінити інвестиційну політику на користь галузей групи «Б», орієнтованих на випуск товарів для народу, залучити до виробництва товарів народного споживання машинобудівні заводи й підприємства важкої промисловості, щоб забезпечити випереджаюче зростання виробництва предметів споживання порівняно з важкою промисловістю. Тобто декларував соціальне переорієнтування економіки. Зауважимо, що тези виступу Маленкова попередньо не розглядалися партійним пленумом, відтак, решта партійного керівництва, що потроху підпадало під вплив Хрущова, не виявили підтримки цього спрямування (схвально зустріненою була лише оголошена 25 серпня 1953 р. реформа робочого часу, якою нормалізувався робочий день в установах, що унеможливило примусову роботу чиновників вночі, поширену за Сталіна). Крім того, вочевидь, культ Сталіна за інерцією ще не дозволяв відійти від його розуміння держави — бракувало усвідомлення того, що кардинальне покращення становища населення може позитивно впливати на цілу державу, адже досі вистачало його якось «нагодувати».

Однак декларації голови Ради міністрів СРСР — за тогочасними уявленнями лідера країни — Хрущов, ще не готовий до відкритого конфлікту, мусив використати в своїй доповіді на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. І, звичайно, вони не могли не отримати розвитку на рівні республік. Найближча сесія ВР УРСР невідкладним завданням визнала «організувати круте піднесення легкої, харчової та інших галузей промисловості, які виробляють предмети народного споживання ... щоб ... різко підвищити забезпеченість населення продовольчими і промисловими товарами, м'ясом і м'ясними продуктами, рибою і рибними продуктами, маслом, цукром, тканинами, одягом, взуттям та іншими товарами народного споживання»⁵. Нова мантра про необхідність «далі збільшувати виробництво товарів легкої і харчової промисловості, подолати відставання житлового, соціально-культурного і комунально-побутового будівництва, усунути хиби в організації торгівлі» щораз повторюється на подальших з'їздах і пленумах компартії УРСР.

Для регулювання постачання населення міст і промислових центрів Рада міністрів УРСР і ЦК КПУ прийняли низку постанов, зокрема, 4 листопада 1953 р. «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках»⁶,

⁵ Засідання Верховної Ради Української РСР (Третя сесія) 10–12 вересня 1953 р. Стенографічний звіт. — К., 1954. — С. 6.

⁶ Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 251–254.

2 грудня 1953 р. «Про розширення виробництва промтоварів широкого вжитку і поліпшення їх якості»⁷. 22 грудня 1953 р. в Києві відбулася Республіканська нарада працівників легкої промисловості з питань розширення виробництва промислових товарів масового вжитку і поліпшення їх якості⁸.

Дійсно, протягом наступних років на всіх щаблях влади приймалися рішення, постанови, програми, закони тощо з цих питань, влаштовувалися наради, семінари, виставки, інші заходи. На додачу до продовжуваної сталінської практики щорічного зниження цін на окремі продукти уніфікувалися тарифи за послуги⁹, освоювалися нові види продукції масового вжитку¹⁰ — холодильники, телевізори, магнітофони тощо — та фасони одягу¹¹, на оборонних підприємствах відкривалися цехи з виробництва посуду та речей побутового призначення¹². Було навіть скасовано заборону на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями¹³ та кримінальну відповідальність вагітних жінок за вчинення абортів¹⁴.

Як би там не було, держава дивним чином ступила на шлях змін. Дивним — тому що зміни, проголошені головою Ради Міністрів СРСР Г. Маленковим, отримали підтримку й розвиток у цілій країні, а надто на селі, але тихе несхвалення компартійної верхівки в Москві.

31 січня 1955 р. пленум ЦК КПРС усунув Г. Маленкова з посади голови Ради міністрів СРСР, звинувативши його, зокрема, у прагненні дешевої популярності та теоретично неправильному і політично шкідливому протиставленні темпів розвитку важкої промисловості темпам розвитку легкої і харчової промисловості, що виявилось, зокрема, у вже згадуваному нами виступі на п'ятій сесії ВР СРСР. Уряд СРСР очолив Булганін, який на той час не був самостійною політичною особистістю, і, фактично, політична влада зосередилася в руках М. Хрущова.

Після вирішення проблеми з концентрацією повноважень, М. Хрущов взявся до реформ. Тепер цілий партійно-державний апарат консолідовано підтримав реформатора, підіймаючи його престиж, очевидно, нарешті усвідомивши, що вибудована система потерпає від жорсткої кризи. Проте і надалі у всіх народногосподарських планах темпи зростання групи «А» закладалися переважаючими над групою «Б»; потім, як правило, про-

⁷ Там само. — С. 264–269.

⁸ Радянська Україна. — 1953. — 23 грудня.

⁹ Хронологічне зібрання законів... — Т. III (1952–1956). — С. 371.

¹⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958: Сб. док. и мат. — К., 1984. — С. 91.

¹¹ Радянська Україна. — 1954. — 4 серпня.

¹² Правда Украины. — 1955. — 14 января.

¹³ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1954. — № 2 (20 квітня). — С. 38.

¹⁴ Там само. — № 6 (15 жовтня). — С. 144.

водилася «корекція» планів, як правило, за рахунок групи «Б»; зрештою, і скоригований план не виконувався по групі «Б» за перевиконання по групі «А».

XX з'їзд КПРС в галузі внутрішньої політики схвалив програму створення єдиного господарчого комплексу, що мав охопити усі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну цілої держави. Декларувалося, що реалізація програми дозволить у стислий термін наздогнати й перегнати економічно найрозвинутіші країни світу за виробництвом найважливіших видів промислової продукції на душу населення — це «історичне завдання» висував ще Сталін на XVIII з'їзді ВКП(б). Висувались такі завдання:

- забезпечити зростання промислового виробництва;
- піднести сільське господарство;
- запровадити семигодинний робочий день;
- провести пенсійну реформу;
- збільшити темпи житлового будівництва.

Інакше кажучи, дійсну *мету реформ* можна сформулювати так:

- виведення з кризи промисловості і сільського господарства,
- пришвидшення науково-технічного розвитку,
- скорочення економічного відставання від розвинутих країн Заходу.

До цієї мети посувалися шляхом вирішення таких завдань:

- певного розширення прав республік і місцевих органів влади з економічних питань;
- зацікавлення трудових колективів у результатах своєї праці коштом розширення їх прав;
- поліпшення кооперації і розподілу праці в рамках економічного регіону.

Одним з факторів успіху програми зазначалося підвищення рівня життя народу. За такої умови соціальні гарантії стають чи не найвпливовішим чинником. Ймовірно, тому протягом досліджуваного періоду система соціального забезпечення робітників і службовців у СРСР і, зокрема, УРСР набула справді системного, практично, завершеного вигляду на протигагу періоду правління Сталіна, коли панував відомчий принцип, а трудові стосунки та пенсійне забезпечення регулювалися не пов'язаними між собою законодавчими та підзаконними актами.

Систематизація законодавства з соціального забезпечення розпочалась 1954 р., а на початку 1955 р. було затверджене «Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». У липні 1956 р. вийшов Закон СРСР «Про державні пенсії» (набув чинності від жовтня 1956 р.) і за місяць затверджене «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій», які спростували біля 1000 загальнодержавних і республіканських нормативних актів про пен-

сійне забезпечення з метою консолідації основних видів пенсій, розширення кола осіб, що мали право на пенсію, та встановлення єдиних правил їх призначення й виплати. Водночас, було розвинуто інститут персональних пенсій, що вивищував певні категорії громадян над іншими.

Системою соціального забезпечення поволі було охоплено й інші категорії громадян, зокрема, військовослужбовців строкової служби та їхні сім'ї. Постановою Ради міністрів СРСР від 25 жовтня 1963 р. за № 1108 «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби» з 1 січня 1964 р. встановлювалася допомога на дітей військовослужбовців строкової служби дружинам солдатів, матросів, сержантів і старшин строкової служби у розмірі 15 руб. на одну дитину та 22 руб. на двох і більше дітей на місяць, а дружинам, які постійно проживали у сільській місцевості й були пов'язані з сільським господарством, — 7 руб. 50 коп. на одну дитину та 12 руб. на двох і більше дітей. На виконання цієї постанови 12 грудня 1963 р. Міністерство фінансів СРСР і Міністерство оборони СРСР затвердили Інструкцію № 360 «Про порядок призначення допомог на дітей військовослужбовців строкової служби», а 20 грудня 1963 р. Міністерство фінансів СРСР затвердило Інструкцію № 367 «Про порядок виплати допомог на дітей військовослужбовців строкової служби».

Певним чином лібералізувалося трудове законодавство, скорочувалася загальна тривалість робочого тижня. Від 10 березня 1956 р. у передвихідні і передсвяткові дні встановлено скорочений робочий день тривалістю 6 годин¹⁵, отже робочий тиждень скоротився з 48 до 46 год. В 1960 р. робочий тиждень скоротився в середньому до 40 годин¹⁶. Відтепер робітники і службовці працювали п'ять днів на тиждень по 7 годин, а в суботу — 5 годин.

25 квітня 1956 р. указом президії ВР СРСР скасовано антиробочий закон 1940 року, що забороняв зміну місця роботи за власним бажанням, та прирівнював до карного злочину спізнення на роботу і прогул; 15 серпня президія ВР УРСР внесла відповідні зміни до республіканського законодавства¹⁷. Підвищувалася мінімальна заробітна плата та зростав неоподатковуваний мінімум зарплати. 8 вересня 1956 р. було встановлено мінімум заробітної плати (в містах 300 руб., в робітничих селищах 270 руб.), нижче якого підприємства не мали права оплачувати працівникам виконану роботу; з 260 до 370 руб. було підвищено

¹⁵ Указ президії ВР СРСР від 8 березня 1956 р. «Про скорочення тривалості робочого дня робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні» // Радянська Україна. — 1956. — 9 березня.

¹⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1960. — № 23 (7 липня).

¹⁷ Там само. — 1956. — № 7 (15 вересня).

неоподатковуваний мінімум зарплати¹⁸. На кінець хрущовського періоду мінімальна зарплата в промисловості зросла до 60 руб. Середньомісячна зарплата з 780 руб. в 1958 р. зросла до 95 руб. в 1965 р. Втім, розрив між нижчим і вищим рівнем зарплати лишався значним. Вже, на жаль, традиційно вчителям, лікарям і медичним працівникам, працівникам музеїв, бібліотек тощо з їх благоденними зарплатами лишалося задовольнятися хіба-що моральним авторитетом професії.

Покращувався захист прав неповнолітніх трудящих. З 1 липня 1956 р. для трудящих віком до 18 років встановлено 6-годинний робочий день і відпустка в цілий календарний місяць¹⁹, а в грудні того ж року було заборонено працю підлітків, молодших від 16 років. В травні 1957 р. відповідні зміни в регулюванні умов праці неповнолітніх були внесені в Кодекс законів про працю УРСР²⁰.

Покращувалися умови надання допомоги при тимчасовій втраті працездатності через хворобу, відпустки вагітним жінкам і молодим матерям, а також допомоги з непрацездатності внаслідок трудового каліцтва, професійного захворювання, та побутової травми. 15 серпня 1956 р. президія ВР УРСР внесла зміни до законодавства²¹, якими, відповідно до указу президії ВР СРСР від 26 березня, при тимчасовій втраті працездатності через хворобу за працівниками зберігалась посада не менше двох місяців; тривалість оплачуваної відпустки вагітним жінкам і молодим матерям збільшувалася з 70 до 112 днів (56 днів до пологів і 56 днів після), а при аномальних пологах або народженні двох і більше дітей післяпологова відпустка встановлювалася в 70 календарних днів²². Невдовзі було підвищено розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання в розмірі 100% заробітку незалежно від стажу; передбачена виплата в повному обсязі допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок побутової травми, збільшено мінімальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності²³.

¹⁸ Постанова РМ СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» // Радянська Україна. — 1956. — 9 вересня; Указ президії ВР СРСР від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення розміру неоподаткованого мінімуму заробітної плати робітникам і службовцям» // Молодь України. — 1956. — 9 вересня.

¹⁹ Указ президиума ВС СРСР от 26 мая 1956 г. «Об установлении 6-часового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет» // Правда Украины. — 1956. — 29 мая.

²⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1957. — № 4 (31 травня).

²¹ Там само. — 1956. — № 7 (15 вересня).

²² Радянська Україна. — 1956. — 27 березня.

²³ Постанова РМ УРСР від 19 лютого 1957 р. «Про поліпшення забезпечення робітників і службовців допомогами по державному соціальному страхуванню» // Хронологічне зібрання законів Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 20–22.

На селян же державне соціальне забезпечення почало поширюватися лише від 1964 р., та й то на окремі їх категорії і в значно менших розмірах.

6 червня 1956 р. скасовано плату за навчання в школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах²⁴. Це сприяло певному покращенню життя, перш за все, низькооплачуваних категорій працівників, як і запровадження продажу в кредит товарів тривалого користування, коли покупець одержував товар, сплативши одразу лише 20–25% його вартості, а решту виплачував протягом 6–12 наступних місяців²⁵. Вартість кредиту встановлювалася в 1–2%.

Від довоєнних років практика державних позик, що побутували у вигляді облігацій і забирали понад 10% зарплати, стала нормою життя громадянина СРСР. Але на середину 1950-х рр. виплати держави за позиками минулих років щороку зростали і найближчим часом загрожували перевищити поточні запозичення. То ж від 1958 р. держава припинила випуск облігацій держпозики, а виплату коштів за державними позиками заморозила на 20 років, мотивуючи браком коштів²⁶. Останнє люди зустріли неоднозначно. Як і заборону з 1 жовтня 1959 р. на утримання худоби в особистій власності «населенням міст та прилягаючих до них околиць», чим законодавець пояснював зростаючі перебої з постачанням торгівлі хлібом, крупами тощо, позаяк саме це «приводить до значного втрачання хліба та інших продовольчих товарів із державних фондів, відвертає робочу силу від продуктивної праці в суспільстві і створює, крім того, антисанітарні умови в містах»²⁷. Власне, цей указ повторював рішення союзних органів влади. У травні 1963 р. за згодування домашній худобі і птахам хліба та хлібопродуктів встановили кримінальну відповідальність²⁸.

²⁴ Постанова РМ СРСР від 6 червня 1956 р. «Про відміну плати за навчання в старших класах середніх шкіл, в середніх спеціальних і вищих учбових закладах СРСР» // Радянська Україна. — 1956. — 10 червня.

²⁵ Постанова РМ УРСР від 14 вересня 1959 р. «Про продаж робітникам і службовцям в кредит товарів тривалого користування» // Хронологічне зібрання законів, — Т. V. 1959 рік. — К., 1964. — С. 314–315.

²⁶ Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 19 квітня 1957 р. «Про державні позики, розміщені по передплаті серед трудящих Радянського Союзу» // Радянська культура. — 1957. — 21 квітня.

²⁷ Указ президії ВР УРСР від 11 серпня 1959 р. «Про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1959. — № 23 (20 серпня). — С. 107.

²⁸ Указ президії ВР УРСР від 16 травня 1963 р. «Про посилення відповідальності за згодування худобі і птиці хліба та хлібопродуктів...» // Там само. — 1963. — № 21. — С. 544–545.

Зауважимо, що в досліджуваний період зростала доля статків, що їх мешканці міст могли одержати через систему розподілу негрошових доходів — безкоштовне або за пільговими цінами санаторно-курортне оздоровлення, відпочинок для дітей у піонерських таборах, туристичні маршрути в межах СРСР. Все це розподілялося, здебільшого, через профспілки. Характерна закономірність — чим значнішим було підприємство, тим кращу мережу об'єктів соціальної сфери воно могло розвинути для своїх працівників. А над усім цим існувала невідома пересічній людині ієрархія закритих закладів для забезпечення партійно-державного апарату та членів їх сімей — від буфетів, їдалень з високоякісними продуктами, що надходили зі спеціальних підсобних господарств (ціни встановлювалися на рівні цін робітничої їдальні 3-ї категорії, нижчих від яких не було), ательє пошиву/ремонту модельного одягу та взуття — до клубів (з репертуаром концертів і кінофільмів, недоступним «простим смертним»), санаторіїв, будинків відпочинку, піонерських таборів тощо. В цій системі навіть житло будували і опоряджували спеціальні будівельні управління та утримували окремі експлуатаційні контори.

Повільно розвивалося побутове обслуговування населення та виробництво товарів широкого вжитку, розширювався асортимент промислових товарів. Виникали нові магазини, їдальні, кафе, ресторани, пральні, хімчистки тощо. До побуту радянського українця пробиралася нова побутова техніка — телевізори, магнітофони, пральні машини, пилососи, міксери. Найголовніше ж, що зростало коло тих, хто був у змозі користуватися новими благами.

Звісно, багато з цих кроків радянського уряду можна розцінювати як певним чином, вимушені — внаслідок ратифікації 9 червня 1956 р. низки конвенцій Міжнародної організації праці, що її країна-лідер системи соціалізму вже не могла відтермінувати далі — № 29 від 28 червня 1930 р. стосовно примусової або обов'язкової праці, № 47 від 22 червня 1935 р. про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень, і № 100 від 29 червня 1951 р. щодо рівної винагороди чоловіків і жінок за працю рівної цінності²⁹; 11 серпня — одразу 11 конвенцій МОП стосовно регламентації праці дітей та підлітків, а також конвенції № 103 про охорону материнства та № 98 про застосування принципів права на організацію та укладання колективних договорів³⁰. Хай там як, та трудові стосунки ставали об'єктом права, збільшувалася вартість робочого часу, зростала тривалість особистого часу, радянський трудівник потрохи усвідомлював,

²⁹ Збірник законів Української РСР: У 2-х тт. — Т. 1: Укази президії Верховної ради Української РСР 1938–1973. — К., 1974. — С. 343.

³⁰ Хронологічне зібрання законів — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 936–937.

що сенс життя не вичерпується виснажливою працею в ім'я «світлого майбутнього». Але до систематизації законодавства про працю ще не дійшло.

Чи не найдієвішим чинником зростання рівня життя українців протягом 1953–1964 рр. було масове житлове будівництво. За сталінських часів держава вважала забезпечення житлом особистою справою громадян, отже, мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах і просто аварійних будинках. Прийшовши до влади, М. Хрущов своєю просто-народною інтуїцією відчув, що саме масове житлове будівництво має стати наріжним каменем соціальної політики.

Поворотним в організації житлового будівництва в УРСР став 1955 рік, відколи житлове будівництво дозволялося лише за типовими проектами; винятки допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому. Основні правила у житловому будівництві встановили постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві», постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», згідно якої за 10–12 років мусила бути остаточно розв'язаною задача забезпечення житла для громадян, та постанова Ради Міністрів УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що вкрай обмежила висоту стелі житлових приміщень та дала поштовх будівництву будинків для одинаків та малосімейних. Було обрано найшвидший та найдешевший варіант будівництва житла «індустріальними методами на основі серійного виробництва» з його численими вадами. Втім, протягом 1956–1965 рр. в УРСР мільйони сімей замість бараків, підвалів, напівпідвалів та комуналок одержали індивідуальні помешкання з незанимаючими доти зручностями. З одного боку, цим була дещо приспана гострота житлових негараздів у державі. З іншого, це спричинило колосальний зсув у світосприйнятті пересічного громадянина, ймовірно, інколи навіть сприяло усвідомленню себе, як громадянина, а не мізерної складової нової соціальної спільноти.

Водночас, індустріалізація будівництва привела до його масштабної перебудови, фактично, до створення нової галузі соціалістичної економіки. Замість дрібних створювалися великі спеціалізовані підприємства — трести і будівельно-монтажні організації, об'єднані в спеціалізовані управління, — які потребували нової техніки, а, відповідно — часу і коштів.

Незважаючи на небувалий розмах будівництва, житлова проблема залишалася далекою від вирішення. На отримання житла люди чекали багато років, повільно просуваючись у черзі. Втім, навіть за всіх недоліків, тільки житлове будівництво вкупі зі створеною системою соціального захисту можна вважати єдиними двома успішними проектами

радянської держави в гуманітарній галузі протягом 1953–1964 рр. У решті галузей вже від початку 1960-х рр. в УРСР, як і у СРСР в цілому, стали поглиблюватися кризові явища. Погіршилось постачання міст продуктами харчування й промисловими товарами, проблема «дефіциту» ставала тотальною. Тобто, якщо раніше масове зубожіння спричинялося неможливістю заробити на життя, то тепер людина, заробивши гроші, не мала вибору для їх витрати. Звично занепадало побутове обслуговування населення. Влада вдалася до непопулярного реформування умов праці (виробничих норм і розцінок, зарплати та її оподаткування³¹); підвищення закупівельних цін на молоко, худобу і птахів³² спричинило підвищення цін на десятки похідних продуктів — кроки вимушені та, ймовірно, правильні, але вони знизили реальну купівельну здатність, і до того невисоку. Для запобігання нестачі хліба в роздрібній мережі 1962 р. СРСР вперше імпортував збіжжя, розподіливши поставки зерна між Канадою, США, Австралією та борошна з ФРН. Але 1963 р. черги за хлібом і молоком продовжували зростати, восени хліб зник з вільного продажу, на нього встановили талони. Того року СРСР здійснив уже широкомасштабні закупки зерна за кордоном, виділивши для цього 372,2 т золота із золотого запасу, що відтоді стало звичайною практикою. Фактично, щороку кількості тон радянського золота інвестувалося в чуже фермерство, замість адекватних дій щодо підтримки власних селян.

Якщо на початковому етапі реформ майже всі верстви населення підтримали десталінізацію та перші паростки перетворень, то вже відновлення М. Хрущовим єдиновладдя спричинило доволі неоднозначний резонанс у суспільстві. В подальшому, внаслідок непродуманих, а часом й авантюрних кроків, що спричинили кризу у промисловості та сільському господарстві, а також через дедалі більші проблеми в забезпеченні товарами першої необхідності та продуктами, авторитет М. Хрущова став швидко танути. Відтак, зростання масового невдоволення людей погіршенням повсякденного життя виливалося в наростаючу протидію. Від 1960 р. стали частішати випадки поширення листівок (від кількох примірників до сотенних тиражів) з критикою внутрішньої політики, порівнянням обіцянок у партійно-урядових резолюціях з реаліями життя, закликами до спротиву, часом аж до збройних акцій; географія їх охоплювала всю республіку — Донбас, Київщину, Наддніпрянщину, Одещину, Поділля, Полтавщину, Прикарпаття, Сумщину, Чернігівщину,

³¹ Указ президиума Верховного Совета СССР от 22 сентября 1962 года «О перенесении сроков освобождения рабочих и служащих от налогов с заработной платы» // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1962. — № 39. — Ст. 401.

³² Робітничая газета. — 1962. — 1 червня.

навіть місто Київ³³. Спонтанні масові ексцеси-збурення виникали в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, інших містах; вони не були організованими і швидко гасилися партійними і державними органами. Проте, стрімке підвищення цін на продукти харчування в 1962 р. спричинило справжні страйки й маніфестації робітників у Донецьку й Жданові, 28 серпня відмовилися ставати до роботи близько 400 робітників харківського заводу «Серп і молот»³⁴. 1963 року вантажники Одеського порту відмовилися вантажити масло для відправки на Кубу як «братерську допомогу». Того ж року у червні в Кривому Розі внаслідок робітничих заворушень було на тиждень введено військовий стан³⁵, а у жовтні мітингували робітники оборонного заводу п/с №46³⁶. Прояви невдоволення, страйки, маніфестації і відкриті протистояння робітників владі прокотилися іншими регіонами СРСР.

Розчарування жорстким обмеженням лібералізації духовного життя і постійним втручанням партійних органів у творчу сферу, розуміння косметичності десталінізації, яка не стала демонтажем тоталітарного режиму, втрата сподівань на зміни життєвого рівня, нарешті, сором за низьку культуру лідера країни поширювалися серед інтелігенції. Натомість, з кінця 1950-х років наростає пропагандистський і агітаційно-масовий тиск партійних органів, кадровий склад яких за час «перетворень» зріс більше, ніж вдвічі. Від постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких лишалася на папері, народ просто втомився, зневірився в успіху метушливого будівництва «світлого майбутнього» коштом зниження рівня життя.

Нарешті, на остаточне знищення поваги до М. Хрущова спрацювали численні принизливі анекдоти про нього, що посипалися на суспільство на схилі його правління.

Водночас (а, вірніше, передусім!), втомилася від М. Хрущова й компартійна верхівка країни, й, головне, усвідомила, що він навряд чи зможе надалі бути корисним для неї, адже у вирі бурхливих перетворень останнього десятиріччя країна, здавалося, переборола кризу сталінізму. Зініційовані М. Хрущовим зміни внутрішньопартійного життя, перманентні кадрові ротації збурювали невдоволення номенклатури середніх ланок. Отже, оновлена ним партійна, радянська і господарська бюро-

³³ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К., 2000. — С. 127–128, 404, 405, 407, 408, 410, 411; Національні відносини в Україні. ХХ століття: Зб. док. і мат. / Упор. М.І. Панчук та ін. — К., 1994. — С. 341–345.

³⁴ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. — С. 413.

³⁵ Дольчук А. Червневі події 1963 року в Кривому Розі // Україна: минуле і сучасність: Зб. наук. пр. — Кривий Ріг, 2001. — С. 216–232.

³⁶ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. — С. 416.

кратія всіх щаблів була певна, що з його самовпевненістю, заповзятістю та зневагою до чужої думки годі сподіватися на таку бажану стабільність. За цих обставин найближчі соратники без особливої реакції суспільства усунули незручного і вже непотрібного їм лідера від влади, обізвавши його волюнтаристом і призначивши винуватцем за всі негаразди в СРСР. У жовтні 1964 р. М. Хрущова звільнено від усіх займаних посад і відправлено на пенсію. Розпочалася нова ера, нові реформи.

Звісно, спадкоємці Хрущова опинилися перед низкою нагальних проблем. Однак, навряд чи варто покладати відповідальність за них виключно на нього, бо, здебільшого, це системні вади, що лишалися нерозпізнаними зсередини системи до кінця її існування.

У підсумку, вважаємо очевидним, що відома під назвою «хрущовська відлига» трансформація системи ініціювалася задля її порятунку від жорсткої кризи і була зумовлена сукупністю факторів, що неминуче визрівали в ній самій. Почалася вона ще до встановлення одноосібної влади М. Хрущова (пом'якшення політичного режиму, зменшення витрат на армію та репресивний апарат, помічання потреб громадян тощо — все вже стало поточною політикою і саме тому, що воно мало беззаперечну підтримку суспільства, його мусив очолити М. Хрущов після сконцентрування ним влади) і, ймовірно, без нього могла відбутися більш зважено й послідовно, отже факт, що ця спроба реформування, зрештою, уособлена М. Хрущовим, свідчить лише про те, що він виявився тогочасним улюбленцем фортуни в клубку внутрішньопартійних інтриг (або ж найкраще підготовленим до сутички жорстким і цілеспрямованим маніпулятором).

Реформування відбувалося, не маючи під собою бодай-якої концепції або плану, відтак, питання відповідності результату меті не має сенсу, а непослідовність і фактичний провал реформ є закономірним — стратегічним плануванням традиційно нехтувалося, навіть на рівні гасел до лінійки «Коммунизм — это советская власть плюс ...» додалося лише «Нинешнее поколение будет жить при коммунизме».

Реформування в соціальній сфері стосувалося, переважно, населення міст та індустріальних селищ, втім, саме протягом 1953–1964 рр. законодавство про соціальне забезпечення виділилося в самостійну галузь. Найрадикальніші кроки в галузі трудової, пенсійної та гендерної політики додатково обумовлювалися зовнішньополітичними чинниками — внаслідок потуги компартійної верхівки СРСР аби країна виглядала привабливо як лідер соціалістичного табору. Незважаючи на суперечливий характер та невтішний результат реформ, внаслідок звернення уваги до галузей, що мали вплив на побут, у країні вперше сформувався звичаєвий мінімум добробуту пересічних громадян, яким, як показали події 1962–1963 рр., влада надалі вже не могла нехтувати.

§ 2. Новації системи соціального забезпечення

Загальновідомо, що до середини 1950-х років трудові стосунки та соціальне забезпечення в УРСР регулювалися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою, а незрідка й суперечливими, законодавчими та підзаконними актами СРСР (оскільки УРСР від 1922 р. входила до складу СРСР, на її територію поширювалася дія всіх союзних нормативних актів; республіканські ж акти практично повністю дублювали союзні). Пенсії за віком (за старістю), скасовані разом з усіма законами імперії, в пореволюційну десятирічку не відновлювалися, єдиний виняток — викладачі, що одержали пенсії «за вислугою років»: у вищих навчальних закладах (зауважимо, що це не науковці, оскільки на той час в УСРР наука була відокремлена від освіти і сконцентрована в науково-дослідних кафедрах) — від 1924 р., в інших навчальних закладах — від 1925 р.³⁷

Стосовно пенсій внаслідок інвалідності, то від 1918 р. існували пенсії для інвалідів Червоної Армії, 1923 р. — персональні пенсії для політкаторжан, 1936 р. — пенсії із загальної інвалідності. 1928 року були встановлені перші пенсії за віком (за старістю) — для робітників текстильної промисловості³⁸; 1929 р. такі пенсії були поширені ще на три окремі категорії робітників: залізничників, металістів і гірників³⁹. 1930 р. чинне законодавство було зведене в положення про пенсії і допомоги з соціального страхування⁴⁰. 1932 р. постановами Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР пенсії за старістю поширилися на робітників ще деяких галузей народного господарства, інженерно-технічних працівників та певні категорії службовців, причому робітники, залежно від галузі, поділялися на три категорії з різними розмірами пенсій, і запроваджувалися переваги пенсійного забезпечення робітників і їхніх сімей порівняно зі службовцями та їхніми сім'ями.

Інші категорії робітників, службовці, представники колишніх експлуататорських класів і співробітники репресивних органів минулих режимів отримали право на пенсію за старістю лише за статтею 120 Конституції СРСР від грудня 1936 р. Зазначена стаття своєю чергою доповнювалася

³⁷ *Надієнко О.* Генезис адміністративно-правового регулювання у сфері пенсійного забезпечення в Україні (радянський період) // *Право і суспільство.* — 2009. — № 3. — С. 64.

³⁸ Постанова Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР від 5 січня 1928 р. «Про надання пенсійного забезпечення престарілим робітникам підприємств текстильної промисловості».

³⁹ Постанова ЦВК і РНК СРСР від 15 травня 1929 р. «Про забезпечення в порядку соціального страхування на випадок старості».

⁴⁰ Затверджене ЦВК і РНК СРСР 13 лютого 1930 р.

підзаконними актами, що приймалися на користь окремих груп населення, залежно від тогочасних уподобань держави. Відтак, панував відомчий принцип, за якого працівники різних відомств, виконуючи однакову роботу, діставали неоднакові платню і, відповідно, соціальне забезпечення. А самі виплати були надто малими. До того ж, нагадаємо, протягом понад 20 років від встановлення радянської влади значна кількість мешканців міст (не кажучи вже про селян), які полишали роботу внаслідок хвороби або похилого віку, пенсії якщо й отримували, то лише завдяки різного роду касам взаємодопомоги тощо.

Відсутність системного підходу до проблеми спричиняла плутанину, сваволю і разючу диспропорцію у нарахуванні пенсій і допомог, численні порушення законодавства, наслідком чого був принизливий рівень забезпечення життєвих потреб пенсіонерів і немалий внесок у зростання кількості жебраків. Не можна сказати, що це не непокоїло владу. Ще 1951 р. в УРСР було здійснено перереєстрацію всіх категорій громадян, які перебували на обліку в органах соцзабезпечення⁴¹. Втім, як виявилось, метою було, по-перше, виявити і виправити випадки невірною нарахування пенсій і допомог, пов'язані з переплатою державних коштів, а по-друге, вплинути на зовнішні прояви жебрацтва. Зрештою, перереєстрація дала реальну картину облікованих пенсіонерів — станом на лютий 1952 р. в органах соцзабезпечення УРСР на обліку було 2,42 млн. осіб, в тому числі⁴²:

Таблиця 1

Категорія	Кількість (тис. осіб)	Доля від загальної кількості (%)
Інваліди Вітчизняної війни	354	14,63
Сім'ї загиблих воїнів	1250	51,65
Інваліди праці та інваліди за віком	730	30,17
Персональні пенсіонери	16	0,66
Інші категорії	70	2,89

За цими ж даними в республіці нараховувалися до 27,5 тис. так званих «неопределившихся инвалидов и престарелых» — колишніх робітників, службовців, колгоспників, які за станом здоров'я були не в змозі

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 22.

⁴² Там само, підраховано автором.

працювати, але й не одержували пенсії⁴³. Певна частина з них мусила злидарювати, поповнюючи верству фахових жебраків.

Підсумком перереєстрації стосовно переплат став новий порядок призначення пенсій, встановлений наказом Міністерства соціального забезпечення УРСР від 4 грудня 1951 р., за яким кожна призначену пенсію мав перевіряти обласний відділ соцзабезпечення, а міністерство — контролювати процес за спеціально розробленою особистою карткою пенсіонера⁴⁴. Вагомість цього питання для влади засвідчують постійні перевірки і щорічні рішення вищих органів влади, що їх стимулювали. Зокрема постанова РМ УРСР і ЦК КПУ від 16 серпня 1952 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню обслуговування інвалідів Вітчизняної війни та інших пенсіонерів» та постанова ЦК КПУ від 12 березня 1953 р. «Про крупні недоліки в роботі Міністерства соціального забезпечення УРСР» спричиняли перевірки діяльності всіх обласних відділів соцзабезпечення стосовно призначення пенсій і допомог і виявлення переплат⁴⁵.

Стосовно жебрацтва 22 серпня 1951 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по ліквідації і попередженню жебрацтва в УРСР», якою при місцевих радах створювалися опікунські органи для працевлаштування інвалідів, закликали активізувати діяльність кас взаємодопомоги колгоспників. Також РМ УРСР вирішила відкрити додатково 26 будинків інвалідів на 3100 ліжок, але протягом 1952 р. не було вирішене навіть питання фінансування⁴⁶.

Чи ж дивно, що ці формальні заходи не справили очікуваного впливу? Як писав вже 1953 р. до газети «Радянська Україна» мешканець м. Одеси А. Гольдман: «В трамваях, на вулицях, на базарах — скрізь можна бачити жебраків, які просять милостню. Значна частина їх є інвалідами Вітчизняної війни, які одержують від держави пенсію. Найгірше те, що вони з'являються в громадських місцях з урядовими нагородами — орденами і медалями, розповідають про свої воєнні подвиги, викликаючи співчуття, і свої розповіді звичайно закінчують такими словами: “А тепер я залишився калікою і не маю на прожиття”...»⁴⁷.

Дійсно, за матеріалами групи зі з'ясування причин бродяжництва і жебрацтва в УРСР, сформованої з працівників Прокуратури СРСР, МВС СРСР, Міністерства юстиції СРСР, лише затримуваних міліцією за бродяжництво і жебрання в УРСР було: у 2-му півріччі 1951 р. — 16700 осіб; у 1952 р. — 21128 осіб; у 1-му півріччі 1953 р. — 10662 осіб⁴⁸.

⁴³ Там само. — Арк. 37.

⁴⁴ Там само. — Арк. 25.

⁴⁵ Там само. — Спр. 3111. — Арк. 5, 33, 35.

⁴⁶ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 37–38.

⁴⁷ Там само. — Спр. 2925. — Арк. 162.

⁴⁸ Там само. — Спр. 3111. — Арк. 85.

Зокрема, з усіх затриманих у січні–червні 1953 р.: працевдатних — 1692; інвалідів Вітчизняної війни — 2700; інвалідів праці — 2954; інвалідів, які покинули домівку — 149⁴⁹.

А за причиною жебрання за той же період: професійних жебраків — 904, тобто близько 8,5%; тимчасово нужденних — 2145, понад 20%; хворих, літніх, що не мають державного забезпечення і не працюють — 3877, близько 36,4%; матеріально незабезпечених, в т.ч. з малими пенсіями — 2835, близько 26,6%.

Таким чином, переважна більшість (понад 83%) жебраків і волоцюг в УРСР на той час виявилися особами незабезпеченими або недостатньо забезпеченими матеріально, понад половину — інваліди Великої Вітчизняної війни і праці, і близько половини — пенсійного віку⁵⁰. Наприклад, неодноразово затримували за жебрання в Житомирі М.Ф. Лебедева 1918 р. н., сліпого з дитинства, безробітного, який пенсії не отримував і мав на утриманні двох дітей; в Одесі — М.Д. Бардакова. 1885 р. н., інваліда праці, що одержував 85 руб. пенсії; у Ворошиловграді — С.І. Свилярьова 1874 р. н., що жив у власному помешканні, не мав родичів і одержував пенсію 100 руб. тощо⁵¹. При цьому лише в Києві нарахували 3410 пенсіонерів, що отримували пенсію меншу 50 руб., і 16525 — з пенсією від 50 до 100 руб.⁵² Для порівняння — після чергового зниження цін у квітні 1953 р. на ринку у райцентрі 1 десяток яєць коштував 7 руб., 1 кг свинини — 15 руб., 1 пуд пшениці — 40–42 руб.⁵³ То ж частина тих нужденних, які мали житло, могли б жити не жебраючи, за умови надання їм коштів на життя, як от збільшенням пенсії бодай до прожиткового мінімуму. Проблеми інших могли бути вирішені влаштуванням до будинку інвалідів.

Відтак, щодалі більше виявлялася потреба в упорядкуванні сфери соціального забезпечення. Згідно даних міністерства соціального забезпечення УРСР, на початок 1956 р. лише в галузі пенсійного забезпечення в республіці були чинними понад 600 нормативних актів⁵⁴.

Системна робота з оптимізації законодавства СРСР з пенсійного забезпечення та соціального страхування розпочалася 1954 р. 5 лютого 1955 р. Президія ВЦРПС затвердила «Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». Водночас

⁴⁹ Там само. — Арк. 91.

⁵⁰ Там само. — Арк. 91, обрахунки уточнено автором.

⁵¹ Там само. — Арк. 98.

⁵² Там само. — Арк. 105.

⁵³ Там само. — Оп. 41. — Спр. 422. — Арк. 5.

⁵⁴ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С. 43.

готувалася пенсійна реформа і протягом другого кварталу 1956 р. відбулося її «всенародне обговорення». Про якість цього заходу і його вплив на підсумковий документ можна судити зі зведення в ЦК КПУ за травень 1956 р.: «Інформація про відгуки трудящих УРСР на проект Закону про державні пенсії.

...На зборах, мітингах, що проводяться на підприємствах, трудящі задають багато питань, що заслуговують на увагу. Найбільш характерні з них такі:

1. Чи мають право на перегляд пенсії громадяни, які будуть переїжджати з сільської місцевості до міста?

2. Чи будуть встановлюватися пенсії самотнім літнім людям, які не мають годувальника та стажу роботи?

3. Чи буде зменшена виплата пенсій офіцерам, які знаходяться у відставці і за станом здоров'я можуть ще працювати?

4. Як будуть забезпечуватися особи, які стали інвалідами в дитинстві, у яких немає родичів?

5. Чи будуть отримувати пенсію сім'ї, годувальники яких зникли безвісти в період Великої вітчизняної війни?

6. Чи буде проект Закону широко обговорюватися на зборах трудящих з метою внесення до нього змін і доповнень? Якщо буде, то куди слід направити свої пропозиції?

До Проекту Закону про пенсії вноситься ряд пропозицій:

1. Обумовити в законі, щоб тим, хто став інвалідом внаслідок пияцтва або хуліганства, зменшити розмір пенсії або зовсім позбавляти їх пенсійного утримання.

2. Висловлюється думка, щоб диференціювати нарахування пенсії залежно від стажу роботи робітників і службовців: тим, хто пропрацював більше 25 років встановити певні надбавки за кожен пророблений рік понад 25-річного стажу.

3. Диференціювати пенсії інвалідів вітчизняної війни, взявши до уваги, що довоєнна зарплата була меншою, ніж зараз.

4. Інвалідам громадянської війни призначати пенсії в розмірах, передбачених для інвалідів вітчизняної війни.

5. Працюючим пенсіонерам виплачувати не 150 руб., а 50% пенсії. Встановити такий порядок для тих, хто отримує зарплату до 2200 руб. Зовсім не виплачувати пенсії тим, хто заробляє більше 2200 руб.»⁵⁵.

14 липня 1956 р. був прийнятий Верховною радою СРСР Закон СРСР «Про державні пенсії», що набув чинності 1 жовтня 1956 р.⁵⁶. Своєю

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4304. — Арк. 32–33.

⁵⁶ Радянська Україна. — 1956. — 15 липня.

чергою в серпні Рада міністрів СРСР затвердила «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій»⁵⁷, внаслідок чого повністю або частково втратили чинність близько 1000 нормативних актів СРСР і союзних республік про пенсійне забезпечення.

За визначеним законом порядком заяву про призначення пенсії разом з документами про робочий стаж і заробітну платню подавалося в місцевий орган соціального забезпечення, де проводили необхідні перевірки і розрахунки, після чого сформована пенсійна справа надходила до комісії з призначення пенсій при виконкомі місцевої Ради депутатів трудящих, котра й призначала пенсію. Залежно від стажу роботи і заробітної платні розмір щомісячної пенсії для пересічного громадянина міг встановлюватися в межах від 300 до 1200 руб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки — у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж⁵⁸. За попереднім законодавством пенсії обчислювалися в одних випадках із заробітку, в інших — з тарифної ставки, а оскільки тарифна ставка на той час складала 45–60% заробітку робітника, то бачимо, що зв'язок між заробітною платою і розмірами пенсії був доволі ефемерним — в законі 1956 р. це усувалося тим, що пенсії в усіх випадках обчислювалися з середньомісячного фактичного заробітку.

Ліквідувалася низка заборонних вимог: п'ятирічна перерва в роботі, терміни звернення до органів соціального забезпечення тощо. Раніше звернутися з заявою про призначення пенсії за інвалідністю можна було тільки протягом двох років з дня припинення роботи, а якщо цей термін був пропущений, то пенсія призначалася лише у виняткових випадках; у новому ж законі обмежувальних строків для звернення за пенсією не передбачалося. Також раніше той, хто припиняв роботу до досягнення пенсійного віку, право на пенсію за старістю втрачав, за новим же законом, якщо він мав необхідний трудовий стаж, але припинив роботу, не досягши віку, який дає право на пенсію за старістю, то він мав одержувати пенсію після досягнення цього віку. Зрозуміло, пом'якшення умов для одержання пенсії спричинило збільшення кількості пенсіонерів.

Були встановлені надбавки для заохочування як багаторічної, так і безперервної праці, бажано на одному підприємстві. Так, за безперервний

⁵⁷ Постановление Совета министров СССР от 4 августа 1956 № 1044 «Об утверждении Положения о порядке назначения и выплаты государственных пенсий». — М., 1956.

⁵⁸ Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960. — К., 2005. — Ч. 2. 1953–1960 / Упор. М. Смольницька. — С. 413.

стаж роботи понад 15 років або за загальний стаж роботи чоловікам, що працювали не менше як 35 років, і жінкам, що працювали не менше як 30 років, пенсія збільшувалася на 10%; втім, тепер пенсія могла нараховуватися і за неповного стажу (в пропорційних частинах).

Закон варіював розміри пенсій, зважаючи на сімейний стан пенсіонерів: для непрацюючих пенсіонерів, які мали на утриманні одного непрацездатного члена сім'ї, пенсія збільшувалася на 10%, при двох або більше непрацездатних — на 15%.

Фактичний же розмір пенсій збільшився для всіх категорій громадян, за єдиним винятком працівників науки, для яких залишився на попередньому рівні. Всього за даними міністерства соціального забезпечення УРСР на 1955 р. в республіці виплачувалося 2492068 пенсій загальною сумою 350,4 млн. руб. щомісяця або 4204,7 млн. руб. за рік; згідно нового закону вартість пенсій ставала 583,9 млн. руб. за місяць або 7006,3 млн. руб. за рік, отже зростала, начебто, на 66,6%⁵⁹. Максимальні пенсії за віком станом на 1956 рік нараховувалися для працівників вугільної промисловості, де середній розмір пенсії становив 610 руб. (за старого законодавства — 454 руб.), металургійної — 550 руб. (427 руб.), залізничного транспорту — 500 руб. (320 руб.) та зв'язку — 480 руб. (311 руб.)⁶⁰, що відображає тодішні пріоритети держави. Найбільші пенсії за інвалідністю були від виробничої травми в цих же галузях: інвалідам I-ої групи у вугільній промисловості середній розмір пенсії становив 870 руб. (780 руб.), металургійній — 750 руб. (780 руб.), залізничному транспорту — 750 руб. (640 руб.), зв'язку — 620 руб. (640 руб.)⁶¹.

Водночас для пенсіонерів, що працювали або мали інший дохід, встановлювалась гранична пенсія в 150 руб. (якщо їх заробіток не перевищував 1000 руб.), а для тих, хто працював на підземних роботах, на роботах з шкідливими умовами праці і в гарячих цехах, пенсія обмежувалася 50% призначеної пенсії, незалежно від одержуваного заробітку; пенсія ж за старістю, призначена при неповному стажі, працюючим пенсіонерам не виплачувалась взагалі; саме за рахунок цього зазначена вище сума пенсій по республіці за рік (7006,3 млн. руб.) насправді зменшувалася до 6002,4 млн. руб., отже зростання асигнувань відносно старого пенсійного законодавства становило 42,7%, а не 66,6%⁶².

І вже 1956 року вперше була надана дотація з державного бюджету на покриття витрат з пенсійного забезпечення згідно статті 6 Закону «Про державні пенсії»: «Виплата пенсій забезпечується державою за рахунок

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4092. — Арк. 84.

⁶⁰ Там само. — Арк. 63.

⁶¹ Там само. — Арк. 76.

⁶² Там само. — Арк. 85.

коштів, щорічно *асигнованих по державному бюджету СРСР*, в тому числі коштів по бюджету державного соціального страхування, що утворюються з внесків підприємств, установ та організацій *без будь-яких вирахунків з заробітної плати*» (виділено нами. — Авт.)⁶³. Надалі ці постійно зростаючі дотації фінансувались із фонду, який становив складову частину Державного бюджету і, відповідно, наповнювався за рахунок загальних податкових надходжень. Оскільки фонд соціального страхування хоч і був складовою частиною держбюджету, наповнювався з окремого страхового збору (нарахувань на фонд оплати праці) і перебував у віданні профспілок, то таким розмежуванням джерел фінансування Закон СРСР «Про державні пенсії», фактично, відокремив пенсійне забезпечення від соціального страхування.

Прийняттям Закону «Про державні пенсії» реформа не вичерпалася. Одразу було видано низку підзаконних актів з пенсійного забезпечення, причому, на відміну від 1930–1940-х років, у кореляціях дотримувались системного характеру. Вище вже згадувалося про серпневу постанову із впровадження механізму використання пенсійного закону. Задля врегулювання застосування пільг у галузі соціального забезпечення 1 серпня 1956 р. Міністерство охорони здоров'я СРСР затвердило Інструкцію з визначення груп інвалідності та список професійних захворювань, а РМ СРСР затвердила Списки (відомі як № 1 і № 2) виробництв, цехів, професій і посад, праця в яких надає право на державну пенсію на пільгових умовах та в пільгових розмірах⁶⁴. Невдовзі постановою Ради міністрів УРСР від 6 листопада 1956 р. «Про серйозні недоліки в організації роботи по введенню в дію “Закону про державні пенсії”» було узагальнено досвід запобігання типовим помилкам у пенсійній справі республіки.

Таким чином, результат пенсійної реформи полягав у консолідації основних видів пенсій (за старістю, за інвалідністю, у випадку втрати годувальника), розширенні кола осіб, що мали право на пенсію, та встановленні єдиних правил і порядку їх призначення й виплати. Виплату пенсій гарантувала держава без будь-яких відрахувань із зарплати.

У перші ж місяці впровадження реформи виявилася колізія, пов'язана з пенсіями працюючих шахтарів. Від 1947 р. пенсіонерам-шахтарям, що

⁶³ О государственных пенсиях: Закон СССР от 14 июля 1956 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1956. — № 15.

⁶⁴ Постановление Совета министров СССР от 22 августа 1956 № 1173 Об утверждении списков производств, цехов, профессий и должностей, работа в которых дает право на государственную пенсию на льготных условиях и в льготных размерах. — М., 1956. Невдовзі ці списки було доповнено Постановою Радміну СРСР від 29 жовтня 1959 р. — № 1218.

продовжували працювати, пенсія за старістю та інвалідністю зберігалася незалежно від отримуваної зарплатні⁶⁵. Разом з іншими пільгами це сприяло продовженню роботи найбільш досвідчених і кваліфікованих працівників вугільних копалень після оформлення ними законної пенсії. Закон же 1956 р. в цьому випадку передбачав виплату лише 50% призначеної пенсії. Відтак, після набрання ним чинності шахтарі-пенсіонери почали масово звільнятися. Так, протягом жовтня 1956 — червня 1957 рр. на самій лише шахті «Кочегарка» м. Горлівка залишили роботу 142 особи, в тому числі 52 члени КПРС; всього ж на копальнях Сталінського району за цей час звільнилися 13453 пенсіонери, на копальнях Ворошиловградського району — 5200 осіб⁶⁶, що спричинило неабиякі кадрові проблеми в галузі. То ж 1958 р. було відновлено статус-кво стосовно шахтарів.

Інші зміни стосувалися, здебільшого, спеціальних пенсій.

Особливістю нового пенсійне законодавства було те, що воно не вимагало обов'язкового виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку. Зокрема, надавало можливість чи не довічно працювати чиновникам вищих шаблів. Натомість, розширило систему персональних пенсій:

- за вислугу років для певних категорій спеціалістів (працівників освіти, охорони здоров'я, театральних-видовищних підприємств, льотного складу цивільної авіації);
- працівникам науки у зв'язку зі старістю та інвалідністю, а членам їхніх сімей — у зв'язку з втратою годувальника;
- генералам, адміралам і офіцерському складу радянської армії та їхнім сім'ям;
- персональні пенсії у зв'язку зі старістю й інвалідністю громадянам, що мали особливі заслуги перед державою, а їхнім сім'ям у зв'язку з втратою годувальника.

Власне, термін «персональна пенсія» закріпився лише за останнім з перелічених типом, з цього і виходитимемо надалі.

Персональні пенсії як такі було введено в 1923 р. спочатку для колишніх політкаторжан. З роками вони перетворилися на пенсії для «старих більшовиків» — членів ВКП(б) з партійним стажем до 1918 р. Серед персональних пенсіонерів існувала ієрархія — залежно від займаної перед пенсією посади вони ставали персональними пенсіонерами союзного, республіканського або місцевого значення, граничні розміри пенсій і пільг яких значно різнилися; зауважимо, що регулювалися вони,

⁶⁵ Постановление СМ СССР от 10 сентября 1947 г. № 3211 «О преимуществах и льготах для подземных рабочих, руководящих и инженерно-технических работников угольной промышленности и строительства угольных шахт».

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4540. — Арк. 7.

здебільшого, «закритими» підзаконними актами⁶⁷. Згідно розпорядження РМ СРСР від 14 квітня 1949 р. для персональних пенсіонерів діяли такі пільги: щорічна виплата 13-ї пенсії, 50% знижка квартплати і комунальних послуг, безкоштовне користування міським транспортом; також держава сприяла поширенню кас взаємодопомоги персональних пенсіонерів.

1954 р. номенклатуру претендентів було розширено⁶⁸, граничний розмір персональних пенсій збільшено і до діючих пільг додано медичне обслуговування елітними клініками Ліксанупру Міністерства охорони здоров'я УРСР, безкоштовне забезпечення ліками, курортними путівками з проїздом в обидва кінці, відповідним житлом, відтак створило умови недоцільності існування кас взаємодопомоги персональних пенсіонерів⁶⁹.

Насправді персональні пенсії одержували не самі ветерани партії і, до того ж, не всі ветерани партії. Наприклад, протягом 1953 р. персональні пенсії республіканського значення було призначено 712 особам, з них членам партії до 1920 р. включно — 548, іншим категоріям — 174, а в 1954 р. — 2263 особам, з них членам партії до 1920 р. — 1773, іншим категоріям — 490⁷⁰. Зауважимо, що станом на 1 січня 1955 р. в парт-організації УРСР на обліку були 9507 членів КПРС з партійним стажем до 1920 р. включно, з них персональні пенсії союзного, республіканського або місцевого значення отримували 5487 осіб (58%), а 4020 не були персональними пенсіонерами, здебільшого це ті, хто працював на посадах з невисокою оплатою; з тих 5487 персональних пенсіонерів УРСР 597 були союзного значення, 3738 — республіканського, 1152 — місцевого⁷¹. Лише санаторне лікування персональних пенсіонерів і лише республіканського значення в 1953 р. коштувало бюджетові УРСР 2,9 млн. руб.⁷², на 1954 рік для цього вже запланували 5,15 млн. руб.⁷³.

⁶⁷ Постановление Совнаркома СССР от 21 декабря 1926 года «О порядке выплаты персональных пенсий, назначенных органами союзных республик» // Сборник законов СССР. — 1927. — № 2. — Ст. 23; Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 30 мая 1928 года «О персональных пенсиях» // Там же. — 1928. — № 35. — Ст. 315; Постановление Совнаркома СССР от 15 декабря 1945 г. № 3239 «О персональных пенсиях для старых большевиков»; Постановление Совета министров СССР от 28 июля 1948 г. № 2796 «О персональных пенсиях республиканского и местного значения».

⁶⁸ Постановление Совета министров СССР от 15 мая 1954 г. № 910 «О мерах по дальнейшему улучшению материально-бытовых условий старых членов КПСС, получающих персональную пенсию союзного и республиканского значения»; продубльовано постановою РМ УРСР і ЦК КПУ від 8 червня 1954 р. № 774.

⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3076. — Арк. 33, 38.

⁷⁰ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 7–8.

⁷¹ Там само. — Арк. 8.

⁷² Там само. — Спр. 3076. — Арк. 39.

⁷³ Там само. — Арк. 51.

В рамках пенсійної реформи РМ СРСР у листопаді 1956 р. затвердила положення про персональні пенсії⁷⁴. За новим законодавством комісії з призначення таких пенсій діяли при Раді міністрів СРСР, РМ союзних республік та при облвиконкомах рад депутатів трудящих. Остаточо було встановлено такі види персональних пенсій:

1) союзного значення — за заслуги перед СРСР (максимальний розмір 2000 руб.; за старого законодавства було 1500 руб.⁷⁵, втім, незважаючи на законодавче обмеження, Мінсоцзабез УРСР станом на 1 жовтня 1955 р. виплачувало 11 особам персональні пенсії союзного значення в розмірі від 1700 до 5000 руб.⁷⁶);

2) республіканського значення — за заслуги перед союзною республікою (максимальний розмір 1200 руб.; відносно попереднього не змінився⁷⁷);

3) місцевого значення — за заслуги місцевого значення (максимальний розмір 600 руб.).

З набранням чинності новим пенсійним законодавством такі пенсії призначалися чоловікам після досягнення 55 років, жінкам — 50 років, а за наявності інвалідності — незалежно від віку (згодом, вже 1977 р., пенсійний вік персональним пенсіонерам зрівняли із загальним пенсійним віком). За рахунок пенсійного законодавства УРСР сума виплат персональних пенсій місцевого значення зросла на 10%, а союзного і республіканського — на 25%⁷⁸. Поза тим, що персональні пенсії були вищими від загальнодержавних пенсій, з ними були пов'язані різноманітні привілеї та пільги: 50% знижки зі сплати за житлову площу та комунальні послуги, лікування в спеціальних лікарнях та поліклініках, оплата ліків за рецептами у розмірі 20% їх вартості, безкоштовне протезування (за винятком протезів із дорогоцінних металів), безкоштовний проїзд у міському транспорті, безоплатний проїзд один раз на рік (в обидві сторони) залізничним, водним, повітряним або автомобільним міжміським транспортом. Щорічно персональний пенсіонер одержував грошову допомогу в розмірі до двох місячних пенсій, а за наявності тривалого партійного стажу — ще й на безоплатну путівку в санаторій або будинок відпочинку (за бажанням путівку заміняли грошовою компенсацією), а також інші соціальні пільги. Загалом виходить, що з персональних пенсій відкинуто завісу начебто компенсації за втрату

⁷⁴ Постановление Совета министров СССР от 14 ноября 1956 г. № 1475 «Об утверждении положения о персональных пенсиях».

⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 129.

⁷⁶ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 102.

⁷⁷ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 129.

⁷⁸ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 83.

здоров'я борцям з царатом — за нового пенсійного законодавства це просто стало кастовим привілеєм чиновництва.

Пенсії працівників науки залишалися регульованими положенням «Про пенсійне забезпечення працівників науки» від 1949 р.⁷⁹, стосовно ж письменників і митців пенсійне забезпечення було суттєво поліпшено 1957 р.⁸⁰. Зауважимо, що наявність спеціальних положень не виключало можливості отримання як митцями, так і науковцями (або членами їх сімей) пенсії за загальним пенсійним законодавством.

Чи не найрезонансними в ті роки були зміни, що сталися в пенсійному забезпеченні військовослужбовців. Згідно низки актів, прийнятих протягом передвоєнних і воєнних років, коли від війська залежала доля держави, пенсії генералів, адміралів і старших офіцерів становили до 90% посадового окладу; пенсії інших категорій військовослужбовців хоча й були невисокими, здебільшого, також перевищували мізерні цивільні пенсії.

1953 р. в СРСР почалося скорочення війська і під гаслом «перекування мечів на орала» було демобілізовано величезну кількість командного складу, що в боях здобули високі звання завдяки особистій хоробрості та бойовій інтуїції, але не відповідали ані освітнім критеріям, ні інтелектуальним; оскільки вони, зазвичай, не мали цивільного фаху, то для них передбачалося пенсійне забезпечення й при вислуді, меншій за 25 років, на пропорційній основі. Проте вже за п'ять років вся ця маса військових пенсіонерів виявилася зайвим тягарем для бюджетів союзних міністерств оборони, внутрішніх справ і КДБ, з яких ці пенсії виплачувалися. Тоді й з'явилася липнева 1959 р. постанова РМ СРСР № 876⁸¹, яка зменшила максимальні розміри пенсії, що їх раніше одержували старші і вищі офіцери. Пенсія службовцям силових відомств у всіх випадках мусила не перевищувати для генералів і адміралів — 3000 руб., для старших офіцерів — 2000 руб., для молодших офіцерів та військовослужбовців рядового, сержантського і старшинського складу понадстрокової служби — 1500 руб. на місяць. Великі зміни спіткали пенсії інвалідам і сім'ям загиблих і померлих воїнів.

⁷⁹ Постановление Совета министров СССР от 28 сентября 1949 г. № 4140 «Об утверждении Положения о пенсионном обеспечении работников науки».

⁸⁰ Постановление Совета министров СССР от 07 августа 1957 г. № 946 «О пенсионном обеспечении писателей, композиторов, работников изобразительных искусств и членов их семей».

⁸¹ Постановление Совета министров СССР от 27 июля 1959 г. № 876 «О пенсиях генералам, адмиралам, офицерам, военнослужащим рядового, сержантского и старшинского состава сверхсрочной службы Советской Армии и Военно-Морского Флота, Комитета государственной безопасности при Совете министров СССР и войск Министерства внутренних дел СССР, а также их семей».

Як змінилися військові пенсії за результатами їх перегляду відповідно до нової постанови проілюструємо на прикладі Одеського військового округу (чисельник показує кількість справ, знаменник — сума зменшення або збільшення в тис. руб.; всі обрахунки зроблено автором, проценти зазначено від кількості переглянутих справ)⁸²:

а) пенсії військовослужбовцям:

Таблиця 2

Пенсія за вислугу 25 і більше років				Пенсія за вислугу 20 років		Пенсія за інвалідністю				
Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залишено без змін	Зменшено	Всього справ	Залишено без змін	Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залишено без змін	Збільшено	Зменшено
15773	15696	6839	$\frac{8857}{4787}$	5058	5058	10594	10510	6569	$\frac{2201}{176}$	$\frac{1740}{219}$
		43,6%	56,4%		100%			62,5%	20,9%	16,6%

б) пенсії сім'ям:

Таблиця 3

Всього справ	Переглянуто на 01.11.1959	Залишено без змін	Зменшено	Припинено
12248	12202	10019	$\frac{1875}{422}$	$\frac{308}{171}$
		82,1%	15,4%	2,5%

б) всього по Одеському військовому округу:

Таблиця 4

Всього справ	Переглянуто на 01.12.1959	Залишено без змін	Збільшено	Зменшено	Припинено
45713	43506	28525	$\frac{2300}{190}$	$\frac{12472}{5428}$	$\frac{308}{171}$
		65,43%	5,19%	28,67%	0,71%

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5053. — Арк. 50.

Отже, ціна питання за 1960 рік по одному військовому округу становила 5 млн. 409 тис. руб. економії.

Якщо прийняттю Закону СРСР «Про державні пенсії» передувало хай яке громадське обговорення, то постанова Радміну СРСР від 27 липня 1959 р. (набрала чинності 1 січня 1960 р.), що змінювала пенсії військовослужбовцям, була несподіваною для широкого загалу і обговорювалася вже після її прийняття, в якості «роз'яснювальної роботи» перед набранням нею чинності. За інформацією до ЦК КПУ «...основна маса військовослужбовців схвально поставилася до зменшення їх пенсій. У той же час зустрічалися і альтернативні думки. ... окремі пенсіонери спочатку неправильно сприйняли цю постанову і допускали нездорові висловлювання. Так, колишній командир авіаполку полковник запасу Паршин П.Б. (Кіровоградська обл.), якому згідно нової постанови пенсія буде знижена з 3000 до 2000 руб. в бесіді заявив: “Цією постановою зрівняли всіх — і командирів полків, і командирів ескадрилій. Після цього льотний склад пачками буде подавати рапорти про звільнення з армії. Навіщо йому гробити здоров'я, коли він може раніше звільнитися і отримувати пенсію”»⁸³; «Підполковник запасу Марченко (Полтавська обл.), колишній заступник командира батальйону по політчастині, якому пенсія буде знижена з 2700 до 2000 руб., в бесідах з іншими пенсіонерами висловлював своє невдоволення, вживаючи такі вирази: “Якихось 700 рублів пошкодували”, “відібрали 700 рублів” і так далі. ... Член КПРС, полковник запасу Пилипенко М.М., колишній заступник командира полку по стройовій частині, у якого сім'я складається з 3-х чоловік і має хорошу квартиру, після того, як дізнався у вересні ц.р., що пенсія йому буде знижена з 2240 руб. до 1736 руб., висловив незадоволення новим порядком пенсійного забезпечення військовослужбовців і відмовився у зв'язку з цим виступити з доповіддю “Про день танкіста” перед робітниками і службовцями одного з підприємств м. Ново-Московська Дніпропетровській обл.»⁸⁴; «...командир 112 в.а.п. полковник Яковлев заявив: “Нове положення про пенсії викличе ще більшу непевність у офіцерів у завтрашньому дні. Після зниження розміру пенсій навряд чи хтось забажає стати офіцером. Чи не вийде так, що ми рубаємо гілку, на якій сидимо?”»⁸⁵.

Отже, з військовими пенсіями спостерігаємо зовсім іншу картину, аніж з персональними: суттєво обмежено було саме максимальні пенсії. Відтак, одержати вищу пенсію генералам і старшим офіцерам можна було

⁸³ Там само. — Арк. 16.

⁸⁴ Там само. — Арк. 22.

⁸⁵ Там само. — Арк. 31.

лише за умови пенсії персональної (а отже — особистої лояльності владі). Очевидно, тут маємо певну рефлексію влади на масове невдоволення примусово демобілізованих. Тож їх було використано для наочної демонстрації принципу «замалі пенсії підвищити, завищені пенсії зменшити», не зачіпаючи головних здобувачів надвисоких пенсій — чиновників і функціонерів КППС і рад. Зазначимо, що 1960 р. було впорядковано згідно державних пріоритетів виплату пенсій і допомоги співробітникам репресивних органів, зокрема, Міністерства внутрішніх справ і їх сім'ям⁸⁶; ця постанова набрала чинності 1 квітня 1960 р.

Так, на початок 1960-х років в країні склалася державна система загального пенсійного забезпечення робітників і службовців. Однак вона не охоплювала величезну частину економічно активного населення УРСР — колгоспне селянство. Приміром, на 1960 р. з 5,6 млн. осіб пенсійного віку республіки кількість пенсіонерів становила лише 4,4 млн. осіб, тобто на 21% менше⁸⁷.

Основним нормативно-правовим актом, що до кінця 1960-х років регулював внутрішньоколгоспні стосунки та відносини колгоспу з державою, був примірний статут сільськогосподарської артілі⁸⁸. Згідно його статті 11-ї колгосп мусив створювати фонди допомоги інвалідам, літнім людям, тим, хто тимчасово втратив працездатність, нужденним сім'ям, на утримання дитячих ясел і сиріт — все це в розмірі не більше 2% валової продукції колгоспу. З цього фонду колгосп міг надавати літнім колгоспникам та інвалідам пенсійне забезпечення продуктами та грошима.

Але, внаслідок свого економічного стану, колгоспи були просто не в змозі забезпечити пенсії своїм членам. Так, в одному з кращих колгоспів (с. Ружин, колгосп ім. Леніна) Ружинського району Житомирської області, що «за економічним станом ... відноситься до числа кращих районів», 1957 р. на трудовень виплачували по 1,5–2 кг хліба та по 5 руб. грошима⁸⁹. Того ж року в «економічно слабкому» колгоспі ім. 8 Березня с. Горішнє Коломийського р-ну Станіславської області, оплата трудовня становила 0,5 кг зерном і 50 коп. грошима, а за два квартали 1958 р. на трудовень видано по 1 руб. грошима і за 7 місяців по 0,3 кг зерна⁹⁰.

⁸⁶ Постановление Совета министров СССР от 17 февраля 1960 г. № 168 «О пенсиях и пособиях лицам начальствующего и рядового состава органов Министерств внутренних дел и их семьям».

⁸⁷ Народне господарство Української РСР у 1970 році. — К., 1971. — С. 388.

⁸⁸ Прийнятий II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затверджений постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. // Сборник законов СССР. — 1935. — № 11. — Ст. 82.

⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 148. — Арк. 251.

⁹⁰ Там само. — Арк. 15.

1960 р. в колгоспах Пирятинського району Полтавської області в середньому сплачували по 0,5 кг зерна і по 1–1,5 руб. грішми на трудовдень⁹¹. У звіті Городищенського райкому Черкаської області зазначалося, що «Грошові прибутки колгоспів району зросли з 16,7 млн. руб. в 1953 р. до 86,1 млн. руб. в 1960 р., а оплата праці становить в середньому по району 1 кг хліба і по 3,8 руб. грішми на вироблений трудовдень. Район по показникам цієї групи займає перші і середні місця»⁹².

Окрім того, навіть у справних колгоспах керівники часто нехтували мовчазними, заляканими буттям односельцями. Редакція газети «Колгоспне село» звертала увагу партійних органів на кричущі «непоодинокі» факти. Зокрема, ось витяг з аналізу листів з пенсійного питання, поданого 1963 р. до ЦК КПУ: «З Полтавської області одержано 20 таких скарг. Більшість з них припадає на Диканське і Глобинське виробничі управління. Так, Овксентій Аврамович Баль, колгоспник артїлі імені Щорса Диканського району, народився 1888 року, а його дружина Марина Архипівна — 1892. Обоє працювали в колгоспі 33 роки, але незважаючи на похилий вік, пенсії не одержують. Копія скарги т. Баля була надіслана нами начальнику виробничого управління т. Філоненку, який відповів редакції, що “статутом сільгоспартїлі в колгоспі імені Щорса (село Орданівка) не передбачене призначення пенсії”. Колгоспник артїлі імені Шевченка цього ж району Хоролець Трохим Никонович, 1893 р. народження, живе вдвох з дружиною, дітей не має. З 1934 року працює в колгоспі ковалем. Загальні збори встановили йому щомісячну пенсію — 16 кг борошна. Вісім місяців він одержував цю допомогу, але голова артїлі т. Глушко раптом відмінив рішення загальних зборів і виплату пенсії було припинено. Втручання газети не дало позитивних наслідків. Подібні ж скарги надійшли з Глобинського виробничого управління. Наприклад, колгоспник артїлі “40 років Жовтня” Дудар Григорій Євдокимович написав таке: “Мені 76 років. Все життя працював у рідному колгоспі. Два сини загинули на фронті. Залишилась дочка, яка живе окремо, має троє дітей, хворіє. Раніше артіль допомагала мені хлібом, а тепер нічого не дає”. Про цей факт повідомлено голові Глобинського райвиконкому, але відповіді ще не одержано. З Вінницької області надійшло 17 скарг з призначення пенсій. Ось приклад: колгоспниця села Антонове Крижопільського району Євдокія Тарасівна Свинарчук має 75 років, з них 26 років працювала в колгоспі. Зараз хворіє, але пенсії не одержує, хоч неодноразово зверталась до правління артїлі. Про скаргу т. Свинарчук редакція повідомила секретаря Вінницького сільського

⁹¹ Там само. — Спр. 164. — Арк. 359.

⁹² Там само. — Спр. 177. — Арк. 83.

обкому КП України т. Бугаєнка. Він відповів нам: “Питання про визначення пенсії гр. Свиначук буде вирішуватись з прийняттям в колгоспі положення про пенсійне забезпечення колгоспників”. 14 червня ц. р. редакція одержала лист від колгоспника Мира Івана Панасовича з села Качківка (колгосп “Дружба”) Могилів-Подільського району. Він пише, що весь час працював у колгоспі. Йому 82 роки, дружині — 77. Ніякої пенсії чи іншої допомоги вони не одержують... Зміст і характер скарг з пенсійної справи по інших областях аналогічний⁹³. На що, наприклад, Вінницький обком КПУ відповів: «... в с. Качківка проживає близько 800 чол. престарілих колгоспників і економіка артiлі в даний час не дозволяє встановити їм постійне пенсійне забезпечення... Колгосп ім. Дзержинського (с. Антоновці) встановити пенсії престарілим колгоспникам не має можливості, а тим, що потребують допомоги, надає її через касу взаємодопомоги»⁹⁴.

Селяни таки діждалися пенсій за старістю, за інвалідністю та в зв'язку з втратою годувальника. Згідно Закону СРСР від 15 липня 1964 р. «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи — не менше 25 років), жінкам при досягненні 60 років (стаж роботи — не менше 20 років)⁹⁵. Умовою для надання пенсій і допомог став колгоспний стаж. Втім, пенсіями цей закон забезпечував лише голів колгоспів, спеціалістів та механізаторів. Згодом, 1968 р. пенсійний вік для них було вирівняно з пенсійним віком робітників і службовців. І лише від червня 1971 р. дія закону 1964 р. поширилася на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам; втім, рівень пенсійного забезпечення, гарантований пенсіонерам-колгоспникам, був значно нижчий, ніж робітникам і службовцям — мінімальний розмір пенсії для них становив 12 руб. (після грошової деномінації 1961 р. для робітників і службовців мінімум був 30 руб.), максимальний — 102 руб. Фінансування пенсійного забезпечення колгоспників було покладено на Централізований фонд соціального забезпечення колгоспників.

Тим же законом СРСР від 15 липня 1964 р. встановлювалась допомога жінкам-членам колгоспів на період відпустки за вагітністю та пологами; тривалість такої відпустки, визначалась за нормами, аналогічними нормам для жінок-робітниць і службовців⁹⁶.

⁹³ Там само. — Спр. 264. — Арк. 109–110.

⁹⁴ Там само. — Арк. 112.

⁹⁵ Закон СССР от 15 июля 1964 г. «О пенсиях и пособиях членам колхозов» // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1964. — № 29. — Ст. 340.

⁹⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1964. — № 30. — С. 441–445

Отже, до реформи 1950-х років пенсійне забезпечення в УРСР існувало, здебільшого, в межах професійних об'єднань у вигляді кас взаємодопомоги тощо. Фактично, це були громадські ініціативи із пенсійного захисту людей. Водночас, всі засоби виробництва були усупільнені і використовувалися високоцентралізованою державою відповідно до її, держави, мети. Більше того, все життя в державі щодалі жорсткіше регулювалося нею ж. З-поміж головних завдань регулювання було позбавлення громадян можливості вести індивідуальну економічну активність. То ж чи зазначені вище громадські ініціативи з пенсійного забезпечення були адекватними політичним і економічним реаліям держави, і чи, взагалі, могли вони бути спроможними? Досвід перших трьох з половиною десятиліть років радянської влади в Україні свідчить, що звільнення з роботи за віком пересічного громадянина тягло за собою зuboжіння.

Відтак, позаяк держава взялася вирішувати все за всіх, вона, зрештою, мусила взяти на себе відповідальність за забезпечення в старості і немічтих людей, чийми силами, здоров'ям і життям вона цілковито розпоряджалася (або, принаймні, прагнула до цього) за їх продуктивної спроможності. То ж перехід до державного пенсійного забезпечення був кроком, цілком зумовленим внутрішньою логікою системи.

Чи було це на користь людям? Беззаперечно, загальнозживані зрозумілі й прозорі правила є корисними. Протягом 1953–1964 рр. система соціального забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в УРСР, як і в цілому СРСР, набула дійсно системного, практично, завершеного вигляду системи класичного типу, заснованої на гарантіях державних виплат у випадку настання відповідних обставин. Реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх верств, за винятком колгоспного селянства; подальший її розвиток спричинив позитивні зрушення в наданні пенсій селянам. Правда, покращення стосувалися одних більше, інших — менше; на тлі того, що низці категорій громадян забезпечувався мінімально необхідний прожитковий рівень, величезна диспропорція між «трудоцями» і «номенклатурою» продовжувала чимдалі розшаровувати суспільство. Для пересічного громадянина УРСР вихід на пенсію означав суттєве погіршення життєвого рівня.

§ 3. Індустріалізація житлового будівництва

Чи не найбільший вплив на якість життя людей протягом 1953–1964 рр. справило масове житлове будівництво. В сталінські часи забезпечення достойних житлових умов широким верствам не входило до державних пріоритетів. Ринкові регулятори забезпечення житлом радянська влада зруйнувала, а, перебравши на себе розподіл усіх благ, цією

функцією просто знехтувала. Перманентну житлову кризу посилив процес урбанізації, як наслідок індустріалізації, — за даними всесоюзних переписів частка міського населення в УРСР збільшувалася з 18,5% (від загальної кількості 28,995 млн. осіб) у 1926 р. до 36,2% (від 30,946 млн. осіб) у 1939 р. і до 45,7% (від 41,869 млн. осіб) у 1959 р. Відтак мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах, різноманітних халупах і просто аварійних будинках.

Міське населення щодалі зростало і, зважаючи на те, що розвиток промисловості передбачався на екстенсивній основі, а сам режим дещо лібералізувався, житлова криза мусила чимдужче загострюватися. Вже влітку 1953 р. на пленумі ЦК КПРС було зафіксовано катастрофічність проблеми житла в країні: «Немає більш гострого питання, аніж житло. Звичайно, продовольче також гостре..., але житло, житло — це важливіше»⁹⁷. Бараки становили 9% житлової площі міст, 54% житлової площі не мали водогону, 59% — каналізації. Якщо розглядати становище УРСР, то в Києві виконком міськради станом на III кв. 1953 р. звітував, що лише з-поміж категорій позачергового забезпечення житлом утворилася черга понад 8000 сімей⁹⁸. За інформацією парткому МВС УРСР навіть серед співробітників центрального апарату міністерства в Києві в жовтні 1953 р. до 330 сімей офіцерів не мали житла, ще близько 300 мешкали в ненормальних умовах⁹⁹. При цьому за даними Укрстатуправління лише в обласних центрах та Києві налічувалося 1330 аварійних житлових будинків площею 193 тис. кв. м¹⁰⁰. В усій Одеській області протягом трьох кварталів 1953 р. житловий фонд зріс заледве на 27 тис. кв. м¹⁰¹. Подібні тенденції спостерігалися у цілій країні. Усвідомлюючи проблему зміцнення власного положення, М. Хрущов, перебравши на себе владу, саме масове житлове будівництво поставив наріжним каменем соціальної політики. Водночас, очевидна неспроможність досі вживаної в СРСР практики житлобуду вирішити проблему перенаселення міст спонукала до пошуку дешевших і продуктивніших методів, зокрема, звернення до світового досвіду забезпечення соціальним житлом.

Те, що нині нам відоме, як індустріальне житлове будівництво, набувало поширення як світова тенденція в 20-ті роки XX ст., хоча ще у XVIII ст. у США збірні будівлі з готових елементів, завдяки легкості та

⁹⁷ Стенограма июльського (1953 г.) пленума ЦК КПСС. 2–7 июля 1953 г. // Лаврентий Берия. 1953. Стенограма июльського пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. — М., 1999. — С. 133.

⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2898, т. 2. — Арк. 12.

⁹⁹ Там само. — Арк. 172.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 230.

¹⁰¹ Там само. — Спр. 3862. — Арк. 4.

швидкості їх зведення, використовувалися переселенцями. Після Першої світової війни мінімалізм середовища і функціональність як архітектурна домінанта об'єднали в берлінській школі «Баугауз» Вальтера Гропіуса, Людвіга Міс ван дер Рое, ле Корбюзьє. Міс ван дер Рое розробив ідею панельного будинку — «платенбау». «Баугауз» не прижилася в нацистській Німеччині, і 1933 р. інтернаціонал непересічних архітекторів зі своїми ідеями розлетівся світом. Так, ідея платенбау реалізувалася спочатку в Нідерландах; планували будувати платенбау й керманічі Третього рейху — для поселенців на «нових землях». А протягом 1930–1940-х років індустриальні методи будівництва з різною успішністю впроваджувалися в Нідерландах, Франції, Німеччині, надто під час повоєнної відбудови; навіть у Москві 1948 р. були збудовані кілька експериментальних будинків за різними технологіями, серед яких і платенбау за трофейним проектом, жоден з них на той час не одержав розвитку, хоча й розглядалися різні проекти — зі сталевим каркасом, залізобетонним збірним каркасом, а 1950 р. — безкаркасних панельних будинків. У розвинених країнах, навіть у США та Англії так будували житло для незаможних або тимчасове житло для молодят, студентів, літніх людей, надто від 1947 р., коли Біл Г'юїт у США застосував у будівництві конвеєрну збірку, спочатку для одноповерхових блок-котеджів.

Вочевидь, ознайомлення М. Хрущова в закордонних вояжах другої половини 1950-х рр. з платенбау та американським механізованим будівництвом призвело до їх поєднання з вітчизняними доробками в радянському варіанті дешевого соціального житла.

У грудні 1954 р. відбулася друга Всесоюзна нарада будівельників. Її учасники, хоча й звикли від початку 1930-х рр. вважати «спрощенством» житлове будівництво за типовими проектами, під впливом промови до них М. Хрущова від 7 грудня визнали доцільність індустриалізації будівництва за типовими проектами. Це рішення мало відігравати роль експертного схвалення нової програми держави, що її підвалини закладалися кількома постановами ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР, зокрема, «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва» (19 серпня 1954 р.), «Про заходи з подальшої індустриалізації, поліпшення якості і зниження вартості будівництва» (23 серпня 1955 р.) та знаменитою постановою «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві» (4 листопада 1955 р.)¹⁰². Нова програма полягала у масовому будівництві мінімально комфортних п'ятиповерхових будинків за типовим проектом.

¹⁰² Радянська культура. — 1955. — 10 листопада.

Від початку грандіозні плани гальмувала властива плановій економіці відомчість, підсилена нещодавнім розширенням самостійності міністерств, а з іншого боку — халатність безпосередніх виконавців та, здебільшого, низька якість будівництва на всіх етапах. 1955 р., як і щорік до того, жодне міністерство СРСР знову не виконало план житлового будівництва¹⁰³. Про стан галузі свідчать, наприклад, такі документи, як лист ЦК КПРС, РМ СРСР та ВЦРПС від 16 травня 1956 р. «Про укріплення трудової дисципліни на підприємствах і будівництвах промисловості і транспорту, в МТС, радгоспах і установах», та постанова пленуму ЦК КПСС з питань поліпшення керівництва народним господарством СРСР від 24 грудня 1956 р. Втім, дійсний старт державній програмі дала Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 31 липня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в СРСР»¹⁰⁴.

Основні правила організації житлового будівництва в УРСР закладалися 1955 року. 5–7 травня Республіканська нарада будівельників запропонувала шляхи здійснення заходів, розроблених другою Всесоюзною нарадою¹⁰⁵, що їх 22 вересня затверджено спільною постановою ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва». Відтепер житлове будівництво мусило здійснюватися за типовими проектами, винятки допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому¹⁰⁶. Фактично ж типові проекти в житловому будівництві республіки стали домінувати починаючи з другої половини 1957 р.

Зауважимо, що забезпечення українського народу житлом на той час зайшло в глухий кут. У записці комісії РМ СРСР «Про стан державного житлового фонду та заходи щодо поліпшення його експлуатації» (квітень 1957 р.) стосовно УРСР зазначалося, що зношування житлових будинків місцевих Рад надто велике і становило 27%, у містах республіки 3250 ветхих будинків; норми асигнувань на капітальний та поточний ремонт житлових будинків місцевих Рад не встановлювались, кошти на ремонт виділялися значно менше від потреби¹⁰⁷. Капітальний ремонт житлових будинків у встановлені терміни, зазвичай, не виконувався, затягувався на багато місяців, навіть на роки, і вартість його на 1 кв. м житлової площі в низці випадків сягала вартості нового будівництва¹⁰⁸.

¹⁰³ Шестаков В. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — М., 2006. — С. 255.

¹⁰⁴ Собрание постановлений Правительства СССР. — 1957. — № 9. — С. 332–338

¹⁰⁵ Правда Украины. — 1955. — 6 мая.

¹⁰⁶ Хронологічне зібрання законів... — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 700–709.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4568. — Арк. 167–168.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 171.

Стосовно ж нового будівництва житла у вересні 1956 р. Харківський обком доповідав у ЦК КПУ, що по лінії комунального господарства будівництво в місті майже не проводилося, житлова ж площа, що передавалася міськвиконкому при введенні в експлуатацію відомчих будинків, зовсім не задовольняла потреб і надавалася, в першу чергу, згідно урядових постанов, офіцерам і генералам радянської армії, звільненим у запас (нагадаю, тоді саме «кували мечі на орала»). Втім, і цей контингент квартирами забезпечений не був — наразі в Харкові перебували на обліку на одержання житлоплощі 6081 сім'я. У 1956 р. було одержано від різних організацій 5871,8 кв. м житлоплощі, на якій розміщено 180 харківських сімей¹⁰⁹.

У Києві в сфері житлового забезпечення станом на листопад 1956 р. в основному виконано лише постанову союзних органів від 15 травня 1954 р. про поліпшення житлових умов старих членів КПРС та пенсіонерів союзного і республіканського значення; відтак, міськком КПУ видав цілком таємну директиву виконкомам райрад про припинення до особливого розпорядження взяття громадян на квартирний облік і надання житлової площі лише тим, хто взагалі не мав житла або жив у непридатних для життя приміщеннях та вже перебував на квартиробліку¹¹⁰.

На адресу партійних та радянських органів надходили стоси розпачливих листів від громадян і цілих трудових колективів¹¹¹, як от лист 1956 р. колективу інституту «Придніпровський Промбудпроект» (Дніпропетровськ) до голови РМ СРСР М. Булганіна та секретаря ЦК КПРС М. Хрущова про те, що інститут (445 осіб) вкрай потребував житла, але протягом 9 років не одержав жодного квадратного метру¹¹². Такого ж змісту була інформація директора видавництва «Радянська Україна» до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка: понад 100 сімей працівників редакції та робітників друкарні зовсім не мали житла¹¹³.

Поворот до системного житлового будівництва в республіці позначили постанова ЦК КПУ і РМ УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», яка відводила на усунення нестачі житла для трудящих 10–12 років¹¹⁴, та постанова РМ УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що зменшила висоту житлових приміщень до 2,5 м і започаткувала будівництво

¹⁰⁹ Там само. — Спр. 4309. — Арк. 31.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 4327. — Арк. 307–308.

¹¹¹ Там само. — Спр. 4109, 4327; Оп. 41. — Спр. 117, 118, 120, 123, 4237.

¹¹² Там само. — Оп. 41. — Спр. 118. — Арк. 175.

¹¹³ Там само. — Спр. 123. — Арк. 125.

¹¹⁴ Хронологічне зібрання законів, — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 265–275.

будинків для малосімейних та однаків (відомих як «гостінки»)¹¹⁵. Планувалося, що обсяг державного житлового будівництва в УРСР складе 29,5 млн. кв. м, індивідуальне житлове будівництво додасть ще 21,4 млн. кв. м, до того ж 860 тис. житлових будинків одержать мешканці села¹¹⁶. Новою формою будівництва в містах стала забудова вільних територій житловими масивами, в плануванні яких передбачалося скористатися напрацюваннями вітчизняних теоретиків містобудування 1930-х рр. Комплексне будівництво включало озеленення, благоустрій, прокладання підземних мереж та інженерне облаштування територій.

Водночас відбулися зміни в усвідомленні як організації міського простору, так і життєвого простору в помешканні. Стали в нагоді забуті праці фахівця будівельного управління НКВС Л. Черіковера, який ще в 1930-ті роки здійснив, очевидно, величезну роботу з обрахунку мінімального простору для виконання типових рухів людини й отримав результат, що, приміром, взування черевиків потребує простору 50x85 см, вмивання — 70x50 см, витирання рушником — 50x110 см, прасування білизни — 50x90 см тощо. Тож, вбиральня завширшки 75–80 см виявилася достатньою, аби стояти із зігнутими в ліктях руками, передпокій довжиною 110 см — щоб роздягнутися і повісити одяг, а чотириметрова кухня — для приготування їжі. У шафі ж на кожну людину вистачить 50 см штанги, оскільки людина потребує одного костюму і одного пальто¹¹⁷.

У 1958 році за розробками Л. Черіковера, розвинутими ентузіастами з Академії будівництва і архітектури та Держбуду СРСР, були затверджені «Будівельні норми і правила для житлових будівель» (СНИП). Автори врахували сукупність щоденних потреб, аж до потреби в безпеці руху, розрахували середню кількість дорослих, дітей і літніх людей на тисячу городян; визначили гранично припустиму відстань від будинку до дитячого садочка (150–200 м), школи (200–300 м), дрібних торговельних точок, установ побутового обслуговування, поліклініки (500 м), а також кінотеатру, універмагу, хімчистки (1500 м — нетривала поїздка громадським транспортом) і т. ін. Все це разом утворило житловий мікрорайон, й саме мікрорайон став базовою одиницею міської структури, що відтепер заступила звичну поквартальну забудову. Територію, окреслену транспортними магістралями, забудовували майже довільно, дотримуючись лише санітарних норм освітленості квартир за рахунок збереження відстані між сусідніми будівлями, приблизно рівної подвійній висоті найвищої з них. 4 грудня 1958 р. ЦК КПУ і РМ УРСР ухвалили постанову

¹¹⁵ Там само. — С. 509–511.

¹¹⁶ Радянська Україна. — 1957. — 2 серпня.

¹¹⁷ Черіковер Л. Размещение мебели и габариты малометражной квартиры. — М., 1944.

«Про заходи з поліпшення справи планування і забудови населених пунктів УРСР», у якій підкреслювалося винятково важливе значення саме районного планування. На цій основі готувалися проекти генеральних планів 122 міст і 683 районних центрів, а згодом були розроблені проекти ще понад 200 міст і багатьох селищ¹¹⁸.

Принципові питання житлового будівництва вирішувалися в Москві. Було відкинуто всі інші індустріальні методи будівництва й обрано найдешевший швидкий варіант «індустріальними методами на основі серійного виробництва» — крупнозбірного будівництва, в якому задля економії суттєво скоротили специфікацію елементів: спочатку з цегляних панелей із залізобетонними перекриттями, а згодом із залізобетонних панелей стали зводити й стінки; стеля робилася занизька (в перших серіях 2,48 м, пізніше зросла до 2,50–2,55 м — це економія не лише на об'ємі будівельних матеріалів, але й на довжині комунікацій); вмонтовувалися крихітні кухні (від 4–4,5 кв. м) і коридор, суміщені й загісні санвузли, прохідні кімнати тощо. Помешкання в будинках від одно- до трикімнатних, в кухнях використовувалися газові плити, іноді газові колонки. Заслабка, але дешева, теплоізоляція стін та звукоізоляція між квартирами теж сприяла заощадженню. Біля 8% вартості зекономили, не включивши у плани будівництв ліфти, але довелося зважити на застереження лікарів, що без шкоди для здоров'я підніматися сходами слід не вище 5 поверху. Іще дешицю — відмовившись від сміттєпроводу. Доволі швидко виявилось, що така економія того не варта, обмежуючись п'ятьма поверхами значно більше втрачали на зрослих міжбудинкових комунікаціях, але технології й новостворювана промисловість будматеріалів вже були зорієнтовані на п'ятиповерхівки. Безумовно, всі розуміли тимчасовість обраного розв'язання проблеми: інженерні рішення, будівельні технології і матеріали — все відверто було розраховано на 25–30–40 (за документами — до 75) років експлуатації зі сподіванням на те, що з часом країна перейде до будівництва дійсно комфортабельного і довговічного житла.

Попри заяви, що проект будинку для масового будівництва обиратимуть на конкурсній основі, перший такий будинок в СРСР (серії К-7) було впроваджено до виробництва не лише без конкурсу, але й без рекомендованих експертами перевірок всіх його конструкцій, і все завдяки тому, що ця п'ятиповерхівка з неповним каркасом на той час виявилася найдешевшою і найпростішою для монтажу, опорядкування та у виробництві її елементів. Її будували лише за 45 днів, що з них 15 відводилося на монтаж, а решта — на опорядкувальні роботи.

¹¹⁸ Дьомін М., Наймарк Й., Фомін І. Містобудівництво в Українській РСР у семиріччі. — К., 1961. — С. 34.

Міжквартирні стінки були завтовшки 0,08 м, а міжкімнатні — 0,04 м. На щастя, в УРСР не прижилася ця наймасовіша в СРСР і, в цілому, найневдаліша серія.

Першими масовими «хрущовками» в УРСР стали будинки серії 1-438, що її розробила київська проектна організація «Гіпроград» зі своєю харківською філією. Конструктивна схема будівель серії — безкаркасна з трьома поздовжніми несучими стінами; фундамент бутобетонний, стіни цегляні, зовнішні завтовшки 0,51–0,6 м, внутрішні — 0,38, 0,51 і 0,64 м; перегородки — гісобетонні, міжквартирні завтовшки 0,16 м та міжкімнатні — 0,08 м; перекриття — зі збірних залізобетонних пустотних плит. Цією серією забудовували від 1958 р. спершу мікрорайон 14 Орджонікідзевського району Харкова і Першотравневий житловий масив (Чоколівка) в Києві, потім масив Черемушки та невеличкий мікрорайон в Лузановці (Одеса), першу чергу масиву Дарниця, частково Відрадний, Вітряні Гори, весь Сирець і частина Нивок у Києві, водночас і нові масиви інших міст УРСР від Луганська до Ужгорода. За відгуками фахівців — одна з найбільш вдалих серій в СРСР, але виявилася менш економічною, аніж серії 1-480 та 1-464, тому за межами України не будувалася, та й тут невдовзі була витіснена.

Дещо згодом, але також 1958 р., розпочалося будівництво серії з перехресно-стіновою несучою системою 1-480, розробленої в КиївЗНДІЕП, що стала наймасовішою з поміж будинків «хрущовських» серій. Перші будинки споруджувалися з цегляних блоків, іноді з цегли ручної кладки. Так протягом 2–3 років забудовували Печерськ, Нивки, кілька будинків Залізничного масиву (Солом'янка) в Києві. Згодом цеглу замінили залізобетонними панелями, вкритими керамічною плиткою. Несучі стінки були завтовшки 0,45 м, як у цегляних, так і у бетонних модифікацій (проти 0,51–0,6 м серії 1-438). Багато цих будинків постало в другій черзі Дарниці, на Воскресенці, Нивках, Вітряних Горах, Солом'янці, Комсомольському масиві, а також утворюють цілі ансамблі або окремі масиви в багатьох містах УРСР. У першій половині 1960-х рр. серію було модифіковано до 9 поверхів з ліфтом. Будинки такої модифікації — це Русанівка, Воскресенка, Нивки, Відрадний, Залізничний, Комсомольський та Лісовий масиви столиці УРСР, житловий масив ім. Котовського в Одесі та, водночас, по всіх містах республіки.

І, нарешті, серія 1-464, розроблена московським інститутом «Гіпростройіндустрія», очевидно, єдина, з тих, що будувалися в УРСР, серія будинків з «вузьким» кроком поперечних несучих стін. Перші п'ятиповерхівки серії з'явилися в київських районах Чоколівка та Відрадний 1964 р., але вже від наступного року почалася переможна хода модернізованих у КиївЗНДІЕП 9-поверхових модифікацій серії, які будувалися до кінця 1970-х рр., згодом навіть у 12-поверховій модифікації. Таким

чином, ця опробувана в УРСР серія стала дійсно всесоюзною і вже не зовсім хрущовкою, оскільки планування квартир поліпшилося, кухні збільшилися до 6–7 кв. м, з'явився ліфт, а там і сміттепровід. Будинки серій 1-464 зводилися з панелей з бетону рекордно низької товщини 0,35 м, малою відстанню поперечних несучих стін 2,6–3,2 м. Але, за всіх недоліків, серія виявилася найпростішою, найекономічнішою й найтехнологічнішою з усіх на той час, що дозволяло виконувати й перевиконувати плани будівництва житла.

Індустріалізація будівництва зменшувала витрати на будівництво, знижувала собівартість житлової площі та витрати на експлуатацію основних механізмів. Втім, вона привела до перебудови галузі в цілому СРСР. Першу механізовану лінію для виробництва панелей та перекриттів було закуплено у Франції. Замість численних дрібних створювалися великі спеціалізовані підприємства (трести і будівельно-монтажні організації, об'єднані спеціалізованими управліннями), які потребували нової техніки — баштових кранів, екскаваторів, бульдозерів, компресорів. Для розширення виробництва та застосування принципово нових будівельних матеріалів й обладнання широко залучалися суміжні галузі економіки УРСР. Споруджувалися нові промислові підприємства, наприклад, автоматизований завод із виробництва бетону в Новій Каховці. Це потребувало часу і коштів. Капіталовкладення в житлове будівництво республіки протягом 1950–1958 рр. зросли майже в 3,5 рази¹¹⁹. Можна сказати, що утворилася нова галузь — промисловість будівельних матеріалів. Зазнали впливу навіть, здавалося б, далекі галузі, як виробництво меблів (традиційні меблі неспівмірні з малогабаритною квартирою) тощо.

Джерелами фінансування програми житлового будівництва були державні асигнування, кошти підприємств та індивідуальні кошти громадян. Щоб зменшити тиск на державний бюджет, були дозволені житлові кооперативи, до яких людина могла вступити, беручи зобов'язання сплатити всю вартість квартири самотужки, помісячно протягом 15 років. На вступ до кооперативу також існувала черга і потрапити до неї теж було не просто, та й багаторічний тягар щомісячних виплат могла витримати далеко не кожна радянська сім'я. Втім, зазвичай, потрапивши до цієї черги, вселитися до нової квартири можна було набагато швидше, то ж житлові кооперативи швидко набули поширення.

Цікава особливість стосовно права власності на квартиру. Одержавши квартиру від держави (чи то через своє підприємство, чи через орган місцевого самоврядування) начебто «безкоштовно», людина ставала її позитивним орендарем, сплачуючи в квартплаті вартість оренди (дійсно,

¹¹⁹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України. — С. 46.

доволі символічну) та вартість комунальних послуг. «Збудувавши» ж кооперативну квартиру, людина не ставала власником цієї квартири, оскільки за законом (аби не потурати приватновласницьким інстинктам) власником всіх квартир кооперативного будинку ставав кооператив. Отже, сплативши вартість будівництва квартири власними грошима, людина потім платила кооперативові квартплату, начебто винаймаючи її.

Реалізація програми житлового будівництва в УРСР сприяла швидкому зростанню житлового фонду — в 1956–1965 рр. в республіці введено в експлуатацію 4101,3 тис. квартир житловою площею 182,423 млн. кв. м; 17,9 млн. громадян переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними для них зручностями¹²⁰. При цьому протягом семирічки 1959–1965 рр. у містах і робітничих селищах УРСР коштом держави, кооперативних організацій і коштом робітників і службовців було збудовано 96,4 млн. кв. м житла проти 44,5 млн. кв. м за попередні сім років; а ще 911,5 тис. житлових будинків було споруджено в сільській місцевості¹²¹. Як результат — гострота житлової проблеми дещо спала. Крім того, після понад 40 років радянського врядування громадянам СРСР нарешті дозволили визнати, що спільне життя кількох сімей в одному помешканні не є природною формою організації побуту людини.

Незважаючи на небувалий розмах будівництва, житлова проблема лишалася далекою від вирішення. Ось, наприклад, як в 1959 р. чиновники м. Дніпродзержинськ, підсумовуючи розгляд пересічної скарги на житлові умови, мимоволі характеризували забезпеченість житлом (і якість того житла) робітників промислових центрів УРСР: «т. Бессмертний зі своєю родиною в кількості 4-х осіб проживає в благоустроєній квартирі і займає кімнату 15 кв. м. Перевіркою встановлено, що на Баглійському коксохімічному заводі (де працює Бессмертний) близько 200 сімей, що складаються з 4–5 чол., проживають в аналогічних умовах, як і сім'я тов. Бессмертного. Крім того, в 1959 р. завод повинен переселити 149 сімей з бараків, що підлягають знесенню через непридатність для житла»¹²². Здебільшого не в кращих умовах мешкали робітники і в інших регіонах, зокрема у столиці: «16 жовтня 1959 р. в ЦК КП України звернулись з скаргою 22 працівники Дарницького шовкового комбінату. В бесіді вони заявили, що живуть в надзвичайно тяжких умовах, по декілька сімей в одній кімнаті. Зараз в 46 кімнатах загальною площею

¹²⁰ УРСР у цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник / Упор. В. Самченко, Є. Пенто. — К., 1975. — С. 170–171.

¹²¹ Розвиток народного господарства Української РСР в 1917–1967 роках: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1967. — Т. 2. — С. 456–457.

¹²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 150. — Арк. 190.

734 кв. м. проживає 76 сімей і 15 холостяків — всього 209 чол., причому 44 сім'ї живе по декілька сімей в одній кімнаті. В 4 кімнатах разом з сімейними живуть холостяки (чоловіки). Так, наприклад, в одній кімнаті проживає 2 сім'ї і 7 холостяків, в другій кімнаті — 3 сім'ї і 2 холостяки. До цього ж слід додати, що в будинку проживає молодь — молоді сім'ї і молоді холостяки. В багатьох сімей є малолітні і грудні діти»¹²³.

Стосовно ролі житла як стимулу до праці в СРСР існувала практика відомчого житла: працюючи на підприємстві, в установі, шахті тощо, працівник одержував від роботодавця житло для себе і сім'ї; при зміні ж місця роботи він мав негайно звільнити це житло, незалежно від того, чи є в нього куди відселити сім'ю. 1953 р. ця практика, як один з символів безправ'я людини, була змінена: указом Президії ВР СРСР замість адміністративного було запроваджено судовий порядок виселення з будинків державних підприємств і установ робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини¹²⁴. Невдовзі серед господарських керівників розгорнулася протидія виконанню указу з подальшим намаганням скасувати його, як, зокрема, звернення господарського активу республіки до президії ЦК КПРС у 1956 р., де йшлося про те, що внаслідок указу «в низці галузей промисловості і будівельних організаціях УРСР утворилися винятково важкі умови. За час дії Указу з багатьох підприємств і будов республіки самовільно пішла велика кількість робітників і службовців, що проживають у відомчих будинках цих організацій. В результаті цього підприємства і будівництва відчують велику нестачу в робочій силі, так як не можуть забезпечити їх житлом, у той же час значне число осіб, що проживають у відомчих будинках, не займається трудовою діяльністю. З метою закріплення робітників і службовців за підприємствами і будівництвами і забезпечення їх житлом вважаємо за необхідне скасувати Указ від 10 вересня 1953 р.»¹²⁵.

Відколи ж запрацювала державна програма житлового будівництва, у людей з'явилася перспектива одержання житла. В черзі на отримання державного, відомчого або кооперативного житла люди просувалися повільно, чекаючи багато років, але просувалися; й місце в квартирній черзі отримало чи не найвищий пріоритет серед нечисленних цінностей радянського громадянина. На швидкість просування впливали виробничі показники, ступінь участі в житті колективу, стосунки з начальством тощо; все це відкривало необмежені можливості для тиску на працівників. Ось тоді

¹²³ Там само. — Спр. 154. — Арк. 158–159.

¹²⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 сентября 1953 г. «Об отмене административного выселения из домов государственных предприятий, учреждений и организаций рабочих и служащих, прекративших трудовые отношения».

¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4327. — Арк. 273.

поліпшення житлових умов набуло значення найдієвішого матеріального стимулу як до праці, так і лояльності взагалі. І вже зовсім окремою історією можна розглядати, якими дивами люди потрапляли до тієї жаданої черги «квартобліку», навіть маючи всі об'єктивні на те підстави.

Існували й інші аспекти розподілу житлоплощі. Наприклад, великі промислові підприємства одержали право використовувати частину власних коштів на будівництво житлових будинків для співробітників. Працівники ж невеликих підприємств або ж бюджетної сфери чекали на розподіл житла від місцевої влади, тобто збудованого державою або частку від збудованого підприємствами. Скільки можна було чекати — свідчить історія мешканців бараків-гуртожитків Дніпровського пароплавства на вул. Набережно-Хрещатицькій у Києві.

У жовтні 1954 р. до редакції газети «Київська Правда» надійшов лист «Забуті гуртожитки»: «У кількох гуртожитках Дніпровського басейнового управління мешкає багато людей. Житлові умови тут погані. Майже на всіх будинках продірявлена покрівля, під час дощів вода протікає в кімнати, трапляються обвали. Вікна, двері, підлога не справні, в квартирах холодно. Більшість печей потребує ремонту. Про вентиляцію квартир нічого й говорити. Тому, що вікна поперекошувались, їх наглухо закрили і ніколи не відкривають. Їжу жильці готують на примусах в коридорах, кімнат під загальні кухні не відведено. З цього приводу багато паперу списано на різні скарги та заяви, але, як кажуть, віз і нині там. Дніпровське басейнове управління (виконуючий обов'язки начальника тов. Лазебник) не вживає заходів до поліпшення наших житлових умов. У підготовці до зими дещо могли б зробити і самі жильці, так нема ніяких будівельних матеріалів»¹²⁶.

Згодом іншої газеті — московській «Известия» — уже інший начальник Дніпровського басейнового управління повідомив про ремонт 1200 кв. м. даху і відведення коштів на пічні, столярні, теслярські та малярні роботи в тих бараках¹²⁷. З плином часу до діючих осіб листування мешканці по черзі залучили секретарів ЦК КПУ О. Іващенко та О. Ляшка, першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, нарешті, самого Першого секретаря ЦК КПРС Голову РМ СРСР М. Хрущова. Залежно від тогочасних пріоритетів держави людям обіцяли спочатку відремонтувати бараки, потім розселити мешканців у нові квартири; вони навіть дістали копію розпорядження, що у 1960 р. мешканцям усіх п'яти бараків мають надати нові квартири¹²⁸. Дійсно, перших людей з бараків почали роз-

¹²⁶ Там само. — Оп. 41. — Спр. 225. — Арк. 17.

¹²⁷ Там само. — Арк. 18.

¹²⁸ Там само. — Спр. 254. — Арк. 131, 133; Спр. 273. — Арк. 5.

селяти по квартирах... у 1963 році. І на всіх. В останньому із знайдених на цю тему документів від 17 липня 1963 р. зав. відділом транспорту і зв'язку ЦК КПУ Губський запевняє секретаря ЦК КПУ О. Івашенка, що «...в найближчий час питання про переселення мешканців Бараку № 5 буде розглянуто в Київському промисловому обкомі КП України»¹²⁹.

На «виправдання» адресатів всього того понад десятирічного листування можна зауважити лише те, що, по-перше, мешканців тих робітничих гуртожитків багато і всіх переселити непросто, ймовірно, пароплаводство в той час надавало квартири працівникам, що жили у ще гірших умовах; по-друге, всі вони не були впливовими в робітничо-селянській державі. Натомість, кілька фактів тих років протилежного характеру.

Ось для порівняння два фрагменти акту ревізії ЦК КПУ за 1961 р. Перший: «Ревізійна комісія відзначає, що для парторганів і партустанов України в 1961 р. здійснювалося будівництво 250 будинків, у тому числі: 46 адміністративних будівель та 204 житлових будинки на 2320 квартир загальною площею 85900 кв. м. На зазначене будівництво в 1961 р. було асигновано 7 млн. руб., фактично освоєно 7,2 млн. руб., що становить 104,8%. Як правило, всі будівлі і житлові будинки в парторганах будуються за покращеними типовими проектами. Помітно покращена якість будівельних робіт»¹³⁰. Інший фрагмент стосується видавництва «Радянська Україна»: «План капітального будівництва виконується видавництвом незадовільно. У 1961 р. з 2360,2 тис. руб. освоєно 1599,2 тис. руб. або 67,7%, в т.ч. по житловому будівництву з виділених 596,7 тис. руб. освоєно 292,8 тис. руб. або 49%»¹³¹.

Зауважимо, що розглядаючи численні скарги людей на радянську практику втілення житлової політики (відмови в розселенні мешканців непридатного до використання житла, ігнорування звернень громадян органами місцевої влади, надання ними житла в обхід черги тощо), сучасні дослідники відзначають різке зростання кількості скарг (як персональних, так і колективних) з кінця 1950-х років, позаяк такі звернення впевнено посідали перше місце з-поміж питань, що хвилювали населення. На жаль, робота зі зверненнями громадян була поставлена формально й наростаюча їхня кількість здебільшого не мала позитивних наслідків для заявників, а до найзаповзятіших скаржників незрідка застосовували репресивні заходи, як от, переміщення у кінець черги¹³².

¹²⁹ Там само. — Арк. 4.

¹³⁰ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5577. — Арк. 16.

¹³¹ Там само. — Арк. 120.

¹³² Див.: Кулевиг Э. Народный протест в хрущёвскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР. — М., 2009.

Певним підсумком першого етапу радянської програми житлового будівництва в УРСР можуть бути тези промови П. Шелеста на Республіканській нараді будівельників 17–18 квітня 1963 р., фрагменти з яких подаємо нижче: «...За 4 роки семирічки в республіці побудовано 56 млн. кв. метрів житлової площі, що на 25 млн. метрів більше в порівнянні з попередніми роками. У сільській місцевості було збудовано понад 600 тис. житлових будинків ...»¹³³. «...План житлового будівництва за перший квартал поточного року по капіталовкладеннях виконаний на 91 відсоток і по введенню житлової площі — на 83 відсотки. Не використано капіталовкладень 12 млн. рублів і не додано 132 тис. квадратних метрів житла. Особливо незадовільно здійснювалось житлове будівництво в Одеській області, де квартальний план введення житла виконано всього лише на 2 відсотки, Житомирській — 3, Херсонській — 11, Миколаївській — 13, Івано-Франківській — 42, Харківській — 52 відсотки»¹³⁴. «...До питання про якість будівництва. В кінці 1960 року і початку 1961 року в низці міст республіки мали місце 9 випадків обрушень і аварій на об'єктах, що будуються, з тяжкими наслідками — людськими жертвами (обрушення на 4-х житлових будинках Києва, Кадіївки і Кривого Рогу) ... ЦК КП України і Рада міністрів УРСР 12 квітня 1961 прийняли постанову “Про запобігання випадкам обвалів і аварій на будівництвах УРСР” в якому зобов'язувало партійні, радянські і господарські органи обстежити об'єкти, що будуються, і усунути причини, що можуть викликати обвали і аварії, забезпечити суворий контроль за дотриманням технічних умов провадження робіт і правил техніки безпеки, щоб на будівництво не могла потрапити недоброякісна технічна документація»¹³⁵.

«У результаті послаблення уваги і зниження вимогливості в кінці 1962 року і на початку 1963 року сталося 12 обрушень і аварій на споруджуваних об'єктах в т.ч. в Одесі — 4 випадки, Івано-Франківську, Херсоні, Миколаєві, Жданові, Львові, Стрию, Рівному та Дубно. Причини аварій: грубі прорахунки проектувальників; порушення технології провадження робіт; відсутність грамотного технічного нагляду за будівництвом; незадовільна якість будівельних конструкцій; безвідповідальне ставлення інженерно-технічних працівників до контролю за виконанням робіт»¹³⁶. «...якість будівельно-монтажних робіт в житловому будівництві. Аж надто багато фактів, коли квартири опоряджуються недбало, багато браку в мулярських, штукатурних, санітарно-технічних та сто-

¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5730. — Арк. 7.

¹³⁴ Там само. — Арк. 11.

¹³⁵ Там само. — Арк. 16.

¹³⁶ Там само. — Арк. 17.

лярних роботах. В результаті чого більшість житлових будинків здається з задовільною оцінкою. Трест “Київміськбуд № 3” в 1962 році тільки 6 відсотків житлових будинків здав з оцінкою «добре», а решту з оцінкою “задовільно”. Не краще становище з якістю житлобудівництва в Одесі, Харкові та ряді інших міст»¹³⁷.

«Незважаючи на великий економічний ефект крупнопанельного домобудівництва, потужності багатьох підприємств використовуються вкрай незадовільно. Так львівський комбінат використовує потужності на 15 відсотків, Вінницький — 12%, Черкаський — на 30%, Київський № 3 — на 35%. Зараз тільки 30% виробів виробляється на спеціалізованих підприємствах. Спеціалізація заводів дозволила б значно збільшити випуск збірного залізобетону для будівництва»¹³⁸. «У 1962 році директивні норми виробітку в середньому по республіці виконані: бульдозерами — на 87%, кранами автомобільними — на 96%, автогрейдерями — на 72%, багатокерованими екскаваторами — на 32%. Більшість механізмів працює в одну зміну, великі простоя внаслідок організаційних неузгодженостей, погано поставлено справу ремонту машин і механізмів. ... У 1962 році завдання по зростанню продуктивності праці не виконала половина будівельних трестів республіки, а в одній-п'ятій частині трестів рівень продуктивності праці навіть знизився порівняно з 1961 р.»¹³⁹. «На продуктивність праці впливають і великі втрати робочого часу. Так, наприклад, в комбінаті “Луганськшахтобуд” втрати робочого часу склали за рік 540 тисяч людино-днів, а це значить, що з 9100 робітників комбінату щодня протягом року не працювало 1800 чоловік»¹⁴⁰.

Втім, нехай і поганенькі, «хрущоби» на той час урятували систему від краху, підживлюючи широкомасштабну ідеологічну кампанію з пропаганди переваг радянського ладу і радянського способу життя. Хоча саме властиві ладові й способу життя риси щороку зривали виконання планів будівництва. Ось Криворізький міськком КПУ звітує за 1958 рік: «Житлове будівництво не забезпечується вчасно і в необхідних кількостях будматеріалами, в результаті чого кладка стін здійснюється в кварталі, в якому будинки здаються в експлуатацію. Це призводить до штурмівщини, перенапруження робочого колективу, зниження якості будівництва і не дає можливість вести здачу житла в експлуатацію ритмічно по місяцях. Особливо погано з будівництвом житла для гірників. По тресту “Дзержинськруд” при плані 6,9 тис. м кв. введено 264 кв. м або 4%. По тресту “Ленінруд” при плані 12,2 тис. м кв. введено 5,8 тис. м кв. або 48%.

¹³⁷ Там само. — Арк. 18.

¹³⁸ Там само. — Арк. 20.

¹³⁹ Там само. — Арк. 23.

¹⁴⁰ Там само. — Арк. 24.

А такі копальні, як: ім. Кірова, ім. Орджонікідзе, ім. Рози Люксембург — не отримали жодного квадратного метра житла. Будівельні трести комбінату «Кривбасстрой» погано будують житло не тільки для замовників, але і власне житло. При річному плані 95,8 тис. кв. м введено в експлуатацію 20,3 тис. м кв. або 21%»¹⁴¹.

А так 1960 р. Вінницький обком партії пояснював зрив виконання минулорічної будівельної програми: «несвоєчасним забезпеченням багатьох будов технічною документацією, фінансуванням, матеріалами, механізмами і автотранспортом; витяганням матеріальних ресурсів на роботи, непередбачені державним планом; послабленням уваги до будівництва пускових об'єктів, розвитку промбаз і підприємств промбудматеріалів, незадовільним добором і розстановкою керівних і інженерно-технічних кадрів, недостатньою вимогливістю до підрядних організацій і замовників, низьким рівнем планування і організації робіт, слабкою постановкою масово-політичної і культурно-виховної роботи серед колективів будівельників»¹⁴². Нарешті, «порочним стилем керівництва» Ради народного господарства, яка «Замість оперативного керівництва будівництвом... обмежувала свою діяльність багатьма засіданнями і розпорядженнями. Протягом року вона 20 раз на своїх засіданнях обговорювала питання будівництва, видала 108 постанов і розпоряджень, але належного контролю за їх виконанням не організувала»¹⁴³. Полтавський обком партії у 1961 р.: «Якість будівельних робіт не завжди відповідає технічним умовам, не проводиться замонолічування залізобетонних багатопустотних перекриттів, вікна і двері не відповідають проектам. На об'єктах відсутні механізми по вертикальному підйому будматеріалів, що веде до непотрібного збільшення ручної праці і затягування будівництва»¹⁴⁴.

Окрім конструктивних вад, що були свідомою поступкою на користь швидкості будівництва і його вартості, значною, навіть системною проблемою вкотре виявилась низька якість будівництва. Ось кілька листів з УРСР до редакції газети «Правда» за 1961 р.: «...У Києві збудовано, напевно, сотні таких будинків, безумовно при будівництві дотримувалися і дотримуються темпів як би побільше побудувати, а про якість не думають. У будинках, побудованих крупнопанельним способом (особливо в кутових квартирах), мешканці повинні як це положено дякувати урядові за нові квартири, проте, коли при 5–6 градусному морозі по стіні тече вода, а щілини, де блоки з'єднуються, затикають ганчірками, настрій

¹⁴¹ Там само. — Спр. 4775. — Арк. 23.

¹⁴² Там само. — Спр. 5236. — Арк. 1.

¹⁴³ Там само. — Арк. 2.

¹⁴⁴ Там само. — Спр. 5443. — Арк. 53.

у цих мешканців виникає досить непривабливий, і вони на адресу Київголубуду посилають нескінченні скарги і невдоволення...»¹⁴⁵.

І так від столиці й «до самих до окраїн»: «Ми, шахтарі шахти “Будьонівська Глибока” тресту “Будьоніввугілля”, Сталінського раднар-госпу, вельми задоволені тим, що адміністрація, партійна і профспілкова організація шахти проявили про нас турботу і дали нам квартири по вул. Скаблова, будинок № 3. Однак на превеликий наш подив будівельники Сталінського раднаргоспу поставилися до своєї справи безвідповідально. По-перше, підлога в квартирах здійнялася, як бархани, розійшлася і покрилася смолою, що виступила з-під підлоги. По-друге, в деяких квартирах підлогу, замість дерева постелено з якихось плиток, подібних цементу. Діти ходять з вічним нежитем, а ми, шахтарі, змушені одягати спецвзуття. По-третє, абсолютно незрозуміло, на яких підставах нас позбавили елементарно-побутових потреб — ванн. У туалетах, де повинні стояти ванни, начебто на глум над нами, зробили тільки місце для ванн»¹⁴⁶.

Правду кажучи, очікуваних результатів програма забезпечення житлом не досягла. Збудоване на шкоду якості житло швидко морально застарівало, переставало задовольняти потреби сімей, низькою була якість будівництва. За результатами перших соціологічних опитувань у СРСР, здійснених восени 1960 р. Інститутом суспільної думки газети «Комсомольская правда», розвиток житлового будівництва і мережі дошкільних закладів, як найнагальнішу проблему, визначили 72,1% респондентів; водночас, зростання життєвого рівня, пов'язане з поліпшенням умов життя, відчули лише 11,2%¹⁴⁷.

Втім, зважаючи на те, що ці проценти означають мільйони громадян, які значно покращили умови свого існування, житлове будівництво виявилось чи не найбільш успішним проектом протягом 1953–1964 рр., а житлова проблема — однією з небагатьох соціальних проблем, що в них радянська влада спромоглася подолати негативну тенденцію і здобути відносно позитивний результат: нестачу житла хоча й не ліквідувала, але гостроту проблеми значно зменшила. Принаймні, наслідком хрущовської реформи були, по-перше, різке кількісне збільшення обсягу житлового будівництва (яке певний час навіть переважало зростання міського населення), а, по-друге, якісна зміна житлового будівництва виявилася в переході до масового будівництва індивідуальних квартир, що спричинило заміну покімнатного заселення нових житлових будинків

¹⁴⁵ Там само. — Оп. 41. — Спр. 238 — Арк. 140.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 152.

¹⁴⁷ Иванова Г. На пороге «государства всеобщего благосостояния». Социальная политика в СССР (середина 1950-х — начало 1970-х годов). — М., 2011. — С. 101.

посімейним. Зауважимо, що навіть на початку ХХІ ст. в Україні налічувалося 25,5 тис. будинків перших масових серій загальною площею 71,4 млн. кв. м, (тобто близько 20% від всієї загальної площі багатоквартирного житлового фонду країни), в яких мешкала майже чверть населення держави¹⁴⁸.

Створення системи соціального страхування та масове житлове будівництво — єдині відносно успішно зреалізовані радянською владою програми в гуманітарній сфері, якими ми завдячуємо саме 1953–1964 рр., здійснили величезний вплив на суспільство і державу. Головно, змінилося ставлення радянської держави до життєвих проблем пересічних громадян. Відтоді було зреалізовано низку заходів, що, з одного боку, показували дійсний поступ до їх вирішення, а з іншого — експлуатувалися як доказ соціальної орієнтованості та гуманності комуністичної системи аж до самого її краху. Внаслідок тогочасних обмежених і непослідовних реформ реальні доходи громадян зросли, що створювало унікальні передумови для розширення внутрішнього ринку. Наприклад, внаслідок меншої капіталомісткості, швидкої окупності інвестицій, технологічній простоті і постійно зростаючому попиту на свою продукцію легка промисловість могла отримати прискорений розвиток і дозволити накопичити капітали, потрібні для вирішення більш складних завдань модернізації країни. Натомість «державні мужи» продовжували надавати перевагу розвиткові важкої та «середньої» промисловості та різного штибу військовим програмам, куди спрямовували переважну більшість коштів державного бюджету, а легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Результатом закономірно став тотальний дефіцит — від харчових продуктів до товарів широкого вжитку з товарами першої необхідності включно — що не могло не збурювати масового невдоволення. А житлове будівництво, навіть в найуспішніші свої роки, попри бурхливий розвиток, відверто не встигало за промисловим¹⁴⁹. Завдяки маніпуляціям з громадською думкою негаразди, що походили від системних вад, знову вдалося персоніфікувати й затаврувати призначеного винуватця, а успіхи приписати системі... З іншого боку це засвідчило, що соціальні та економічні орієнтири країни від сталінських часів не змінилися.

Розгляд соціальних аспектів реформування 1953–1964 рр. в УРСР показує, що, долаючи кризу, система тоді вперше проявила імманентну нездатність до трансформації. Проявила масштабно і яскраво, але ніхто з

¹⁴⁸ Кірюшин В., Лотоцький О., Руденко В., Онищук І. Деякі аспекти реконструкції будинків перших масових серій // Реконструкція житла. — 2004. — Вип. 5. — С. 4.

¹⁴⁹ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: В 2-х тт. — Т. 2. — К., 2001. — С. 427.

її власників і апологетів цього не зрозумів і не спробував виправити стратегічні вади. Десталінізація згори не призвела (і не мала цього на меті!) до демонтажу тоталітарного режиму. Незначна лібералізація допомогла тактично уникнути політичної нестабільності, що, вкупі з усвідомленням пересічними людьми певних зрушень на краще у добробуті, дало змогу експлуатувати ентузіазм комуністичного будівництва, який став новим стрижнем розвитку країни — все більше місце посідали моральні стимули; відтак, сподівання людей на розвиток цієї тенденції, всупереч розчаруванню й незадоволенню особисто Хрущовим, стало підґрунтям стабілізації режиму, чим сприяло його подовженню ще на чверть століття. Побічний результат виявився в тому, що підвищення добробуту, не прив'язане до ефективності праці, стимулювало процес розбещення трудящих мас соціальною опікою держави. До того ж в суспільстві знову наростали „синдром втоми” та певне відчуження народу від держави.

Василь Швидкий

§ 4. Проблеми соціально незахищених та їх правове розв'язання

У лещатах соціальних реалій життя України 1950–1960-х рр. залишалися найменш соціально захищені верстви населення: пенсіонери, інваліди, жінки, діти. Саме із цих соціальних груп формувалися чисельні армії нужденних, створювалося підґрунтя для розвою життєдіяльності соціально упосліджених в УРСР. Відтак, головними напрямками внутрішньої державної політики щодо створення умов життєвого мінімуму, урегулювання матеріального добробуту і соціальної стабільності були пенсійне забезпечення, матеріально-технічне забезпечення інвалідів, вирішення проблем материнства, дорослої та дитячої бездоглядності й безпритульності. Свої завдання держава реалізовувала через прийняття і виконання відповідних численних постанов і розпоряджень, рішень місцевих органів влади, внутрішньоструктурних інструкцій тощо. Від успішності (або неуспішності) їх виконання залежала динаміка девіантних проявів, спокій мирного співжиття і реалізація намічених партією й урядом рішень щодо поглиблення ідеологізації взаємовідносин між усіма прошарками суспільства. Вже через вирішення подібних стратегічних завдань побічно мало забезпечуватися покращення добробуту пересічних громадян, а надто — незахищених верств населення.

Пенсіонери. Як одна з незахищених соціальних груп вони зазнавали під тиском життєвих обставин чи не найбільшого занепаду і ставали життєдайною основою для розвою різноманітних соціальних девіацій. Хоча з боку держави ці відносини були формалізовані належним чином у

вигляді відповідного відомства з певними повноваженнями, проте безвідповідальність керівництва місцевих органів соціального забезпечення лише погіршувала стан проблеми і відтерміновувала її вирішення.

За рівнем матеріального забезпечення й соціального захисту жителі села залишалися найбільш обділеною верствою населення. Працездатні селяни ще могли якось забезпечити свій фінансово-матеріальний стан, працюючи за мізерні виплати в колгоспах чи радгоспах, а часто — за рахунок крадіжок з цих же господарств. Проте з виходом на пенсію чи внаслідок отримання інвалідності вони втрачали ці можливості, й надії покладалися лише на особисте підсобне господарство та державне забезпечення. Слабка й нерозвинена система соціальної допомоги на селі створювала для нужденних часто непереборні труднощі, вихід з яких ними вбачався в додатковому (а інколи і в єдиному) матеріальному підтриманні через жебракування. Аби підтримати цю категорію розбідованих 4 січня 1957 р. за № 7 була прийнята постанова Ради міністрів УРСР «Про державне забезпечення престарілих громадян та інвалідів — колишніх членів колгоспів, на землях яких організовані радгоспи, а також престарілих громадян та інвалідів, які не мають джерел для існування»¹⁵⁰. Спеціальні комісії при виконкомах районних і міських Рад депутатів трудящих призначали пенсії престарілим громадянам та інвалідам I і II груп — колишнім членам колгоспів, на землях яких були організовані радгоспи, а також престарілим та інвалідам I і II груп, які не мали інших джерел для існування або родичів, які за законом зобов'язані були їх утримувати в розмірі 100 руб. на місяць, і 85 руб. виплачувалося особам, які проживали в сільській місцевості постійно. Це рішення мало на меті дещо «підтягнути» цільове забезпечення селян, адже Верховна Рада СРСР у липні 1956 р. прийняла закон, за яким в середньому майже на 80% підвищувався розмір пенсій для робітників і службовців.

1958 р. дія цієї постанови була дещо розширена. Зокрема, сім'ям померлих колгоспників, яким видавалася пенсія або систематична допомога колгоспами до передачі земель цих колгоспів радгоспам, призначалися пенсії в таких розмірах: на одного непрацездатного члена сім'ї — 50 руб. на місяць, на двох — 75 руб., на трьох і більше — 100 руб.¹⁵¹. На

¹⁵⁰ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1957. — № 1–2. — 13 січня. — К., 1957. — С. 3.

¹⁵¹ Про доповнення постанови Ради Міністрів УРСР від 4 січня 1957 року за № 7 «Про державне забезпечення престарілих громадян та інвалідів — колишніх членів колгоспів, на землях яких організовані радгоспи, а також престарілих громадян та інвалідів, які не мають джерел для існування» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1958. — № 5. — 31 травня. — К., 1958. — С. 19.

той час це був непоганий додаток до родинного бюджету селян. І саме це створювало іншу проблему. Деякі несвідомі члени родини за рахунок цих виплат відверто паразитували, вели антигромадський спосіб життя (неробство, пияцтво тощо). Коштів вистачало на елементарні потреби, а додаткові надходження здобувалися шляхом спекуляції чи крадіжок колгоспного збіжжя, майна односельчан тощо; зазвичай гроші пропивалися.

Проте на той час, постійного пенсійного забезпечення для колгоспників ще не існувало. Лише 15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про пенсії і допомогу членам колгоспів, що означало встановлення єдиної державної системи соціального забезпечення колгоспників. Було встановлено пенсії за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника, вагітності та пололів. За віком колгоспники-чоловіки дістали право на пенсію від 65 років (якщо стаж роботи не менше 25 років), колгоспниці — від 60 років (якщо стаж роботи від 20 років). Мінімальний розмір пенсії для колгоспників встановлювався у розмірі всього 12 руб., а максимальний 102 руб. на місяць. Пенсії колгоспників були значно нижчими, ніж робітникам і службовцям, а про персональні пенсії годі й казати. Це була мізерна платня за багатолітній каторжний труд у колгоспному господарстві. При можливості дещо вирощувати на своїй присадибній ділянці нужденні як могли за станом здоров'я підтримували своє існування. Але для певної їх частини жебракування ставало чи не єдиним засобом забезпечення життя.

Натомість, персональні пенсії в Україні, як і загалом у СРСР, призначалися за «особливі заслуги перед радянською владою» і переважно номенклатурним та партійним функціонерам. Порівняймо: у 1956 р. максимальні розміри персональних пенсій були: союзного значення — 2 тис. руб., республіканського — 1 тис. 200 руб., місцевого — 600 руб. Розрив між статками колгоспника-пенсіонера і пенсіонера союзного значення був майже 17-кратним! До того ж, персональним пенсіонерам надавалася низка соціально-побутових пільг: 50% знижка на оплату житлової площі та комунальних послуг, прикріпленні до спеціальних поліклінік, оплата ліків за рецептами лікарів у розмірі 20% їх вартості. Особи, які мали тривалий партійний стаж, мали щорічно отримувати безкоштовну путівку чи компенсацію або щорічну грошову допомогу в розмірі двомісячної пенсії.

Жорстка боротьба без моралі і правил за такі пільги розпочиналася задовго до набуття віку. Для пристосуванців, кар'єристів, підлабузників, власників інших «чеснот» весь трудовий шлях закінчувався саме такими «заслуженими» благами. Такі диспропорції у сфері пенсійного забезпечення населення сприяли відвертому порушенню соціальної рівноваги, засвідчували лише посилення соціальної диференціації в радянському суспільстві та подальше відособлення партійно-державної номенклатури

в його соціальній структурі. Тиск на соціальну сферу з боку партдержструктури наростав, оскільки кількість управлінців постійно збільшувалася. Протягом 1960–1965 рр. вона зросла з 273 до 304 тис. осіб¹⁵².

Звичайно, ці та інші пільги номенклатурників мали законний характер, а розроблялися і приймалися урядовцями, законодавцями перш за все для себе. Проте навіть їх законна дія вступала в протиріччя не лише з реальним станом соціального забезпечення самих нужденних прошарків суспільства, а й дисгармоніювала із реальним станом повсякденного життя пересічного українця. Для оточуючих реалій їхній добробут виглядав аморальним, тому місця проживання, умови побуту і відпочинку, матеріально-продовольчого забезпечення, коло спілкування — уся ця правда не розголошувалася і сумлінно охоронялася від стороннього ока.

Інваліди. Непродумані, але заповзяті перед союзною владою, рішення республіканського уряду в кінці 1940-х рр.¹⁵³ спричинили тотальному зубожінню українських громадян, викинули «на вулицю» тисячі кваліфікованих і ще працездатних спеціалістів, поглибили криміналізацію і без того складної ситуації в післявоєнному суспільстві, стали причиною розвою дитячої безпритульності й бездоглядності тощо. Скалічені війною пенсіонери часто були для українських родин чи не єдиними годувальниками, і при цих умовах вимушені були заробляти «на вулиці». Жінки, часто з дітьми, аби підтримати родинні статки, також виходили жебракувати. Пияцтво, зріст побутової злочинності, загальна криміналізація суспільства стали прямими наслідками урядових рішень.

Лише в кінці 1950-х років держава дещо послабила економічний тиск на індивідуальну трудову діяльність інвалідів. 3 квітня 1957 р. за № 318 вийшла постанова «Про надання пільг господарствам інвалідів війни третьої групи інвалідності по сільськогосподарському податку та обов'язкових поставках сільськогосподарських продуктів державі». За нею виконавчим комітетам районних Рад депутатів трудящих надавалося право звільняти за поданням сільських Рад частково або повністю інвалідів від економічних зобов'язань перед державою¹⁵⁴. Але тут крилася небезпека

¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 93.

¹⁵³ Йдеться про дискримінаційні правила для трудової діяльності, працевлаштування й пільг для інвалідів, прийнятих постановою Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1948 р. за № 2477 «Про порядок виплати пенсій інвалідам третьої групи, яких забезпечують органи соціального забезпечення» (див.: Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1948. — № 21–22. — 30 листопада. — К., 1948. — С. 3–4) та «Інструкції про порядок виплати пенсій інвалідам третьої групи, яких забезпечують органи соціального забезпечення» (див.: Додаток до постанови Ради Міністрів УРСР № 2477 від 1 листопада 1948 року. Затверджено постановою Ради Міністрів СРСР № 3772 від 4 жовтня 1948 року // Там само. — С. 4–5).

¹⁵⁴ Там само. — 1957. — № 7–8. — 30 квітня. — К., 1957. — С. 5–6.

появи правопорушень пов'язаних зі зловживаннями посадовими можливостями. Насамперед, сільські Ради приймали рішення щодо послаблень лише стосовно лояльних до влади господарів, які не конфліктували з місцевою верхівкою або були родичами сільських очільників. Послаблення можна було набути і шляхом хабара голові сільради чи голові колгоспу.

Виконання і перевиконання затверджених виробничих планів завжди передувало увазі держави до здоров'я своїх громадян. Повсюдне «соціалістичне змагання» головними пріоритетами визначало максимальну завантаженість робітників у виробничих процесах, а питання відпочинку й здоров'я зазвичай вирішувалися за залишковим принципом. Це своєю чергою створило значну групу громадяни із порушеним здоров'ям, які отримали інвалідність на шкідливих виробництвах, працюючи в шахтах, рудних копальнях, і до кінця 1950-х рр. ця категорія загрозово виділялася серед інших інвалідів. Постанова «Про заходи по виконанню постанови Ради Міністрів Союзу РСР від 17 червня 1958 року № 669 “Про поліпшення матеріального забезпечення робітників і службовців, які стали інвалідами внаслідок професійного захворювання пневмоконіозом”»¹⁵⁵ мала організувати їх життєдіяльність, аби скоротити притік жебраків на вулиці й нероб у суспільство із цієї групи. Також увага держави до них була викликана не лише їхньою кількістю, а й бажанням повернути до роботи ще здатних працювати громадян. Їм встановлювалася переважно III група інвалідності, і після рекомендацій Лікарсько-трудова експертних комісій (далі — ЛТЕК) вони перекваліфіковувалися для роботи вже за іншими спеціальностями¹⁵⁶. Безумовно, це сприяло повторному залученню значної кількості громадян до трудового життя, перешкоджало їхній соціальній деградації.

Окремою категорією інвалідів, яка особливо потерпала в побуті та міжособистісному спілкуванні, а також давала значний притік до лав упосліджених, були глухонімі. Вони забезпечували собі злиденне існування, демонструючи свої особливі фізичні відхилення. Для пересічного українця споглядання каліцтва такого співгромадянина викликало особливу жалість і співчуття. Адже очевидна не лише непрацездатність, а й особлива скрута в повсякденному житті і спілкуванні, мимохіть змушувала поділитися грошовим дріб'язком чи чимось їстівним. Це забезпечувало інвалідам порівняно з іншими співмешканцями «вулиці» дещо

¹⁵⁵ Пневмоконіоз — хронічне захворювання легенів, яке розвивається внаслідок тривалого вдихання та відкладання в легенях виробничого або органічного пилу та сажі. Зустрічається у працівників вугільної, гірничорудної, металургійної, машинобудівної та ін. галузей промисловості та сільського господарства.

¹⁵⁶ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1959. — № 8. — 3–26 серпня. — К., 1959. — С. 9.

кращий матеріальний стан. З іншого боку, існуючий навіть в благополучній сім'ї інвалід не міг отримати початкову освіту, залишався без фаху і вихід «на вулицю» часто ставав одним з варіантів самопідтримки й самореалізації. Окрім того, ситуація погіршувалася там, де один з годувальників або обидва були каліками з тими ж проблемами. Тоді жебракування залишалося чи не єдиним засобом утримання себе, сім'ї, своїх дітей. Міліційна статистика також підтверджувала висновки, що серед затриманих волоцюг глухі чи глухонімі займали чільне місце. Вони ж були серед категорії найбільш постійних прохачів з «вулиці». Проте стосовно навіть затриманих і повернутих з «вулиці» калік існувала одна невирішена проблема. Через слабку професійну підготовку і недостатній рівень забезпеченості кадрами, навіть переміщені до притулку глухонімі не отримували спеціальної медичної та педагогічної допомоги.

Лише на початку 1950-х рр. союзний уряд активніше продовжив розробку типових постанов і супровідних циркулярів, які почали реалізовуватися республіканськими урядами. Так, на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 27 грудня 1951 р. за № 5354 «Про заходи по боротьбі з глухотою і глухонімотою та поліпшенню обслуговування глухонімих і глухих», українським урядом була розроблена й прийнята вже 15 січня 1952 р. (за № 68) ґрунтовна постанова «Про заходи по боротьбі з глухотою і глухонімотою та поліпшенню обслуговування глухонімих і глухих».

Рада Міністрів УРСР зобов'язувала Міністерство охорони здоров'я УРСР організувати протягом 1952–1953 рр. сурдологопедичні кабінети для лікування дорослих і дітей при поліклініках і лікарнях республіки. Зокрема, згідно додатку № 1 у 1952 р. вони відкриватимуться в Києві і Харкові, а в 1953 р. — Одесі, Львові і Сталіно¹⁵⁷. Інший додаток (№ 2) визначав «Список міст Української РСР, в яких будуть організовані ясла і будинки дитини або групи в них для обслуговування дітей з дефектами слуху і мови»¹⁵⁸:

Таблиця 5

Найменування міст	Наявність груп	Кількість дітей
1	2	3
1952 рік м. Київ	3	45

¹⁵⁷ Додаток № 1 до постанови Ради Міністрів УРСР від 15 січня 1952 р. за № 68 // Там само. — 1952. — № 2. — 31 січня. — К., 1952. — С. 7.

¹⁵⁸ Додаток № 2 до постанови Ради Міністрів УРСР від 15 січня 1952 р. за № 68 // Там само — С. 7.

Закінчення таблиці 5

1	2	3
1953 рік		
м. Харків	11	165
м. Одеса	9	135
м. Львів	4	65
м. Сталіно	6	90
Разом:	33	500

Хоча це було певним кроком до вирішення проблеми, проте запланованих 500 місць було очевидно замало для всеукраїнських масштабів. Особливо незадовільним виглядав стан в столиці, адже порівняно з кількістю населення місто разюче недоукомплектовувалося відповідними закладами відносно інших, значно менших обласних центрів України.

Харківський науково-дослідний інститут отоларингології відкривав спеціальне сурдологопедичне відділення для вивчення питань профілактики і лікування глухоти, а в м. Києві, починаючи з 1952 р., організовувалися спеціальні курси з підготовки сурдопедагогів з числа середніх медичних працівників для роботи в яслах і будинках дитини для глухонімих, глухих і туговухих дітей. Міністерство охорони здоров'я мало, за погодженням з Центральним статистичним управлінням УРСР, для забезпечення «правильного розміщення спеціальних установ» для глухих, глухонімих і туговухих, оснащення і підготовки кадрів ввести в усіх лікувальних установах спеціальний облік випадків вушних захворювань із втратою слуху й розробити відповідну облікову картку.

Забезпечення відповідними кваліфікованими кадрами й підтриманням відповідної навчальної мережі покладалося на Міністерство освіти УРСР. Впродовж 1952–1956 рр. освітяни мали залучити до навчання всіх хворих дітей віком від 7 до 14 років, розширивши вже існуючу мережу дошкільних установ. Для цього визначалося декілька завдань:

- організувати в 1952–1953 рр. підготовку через курсову мережу необхідної кількості сурдопедагогів для навчання глухонімих, глухих і туговухих дітей;
- організувати в 1952 р. місячні курси підвищення кваліфікації сурдопедагогів у кількості 250 чол., а в 1953–1954 рр. — по 200 чол., з тим, щоб забезпечити протягом 3-х років підвищення кваліфікації всіх педагогів і вихователів, які працюють у школах для глухонімих, глухих і туговухих дітей. Самі ж школи забезпечувалися підручниками та учбовими посібниками;
- збільшити, починаючи з 1952 р., прийом студентів на дефектологічний відділ Київського педагогічного інституту ім. М. Горького до 75 чол. і забезпечити виділення сурдологопедів для роботи в сурдологопедичних кабінетах.

Про пріоритетність такого кроку говорить той факт, що ця кількість студентів мала зараховуватися за рахунок зменшення плану прийому на інші факультети.

Держпланом Ради Міністрів УРСР і Міністерством освіти УРСР передбачалося в планах капітальних робіт на 1952–1953 рр. будівництво відповідних установ в областях України за існуючим типовим проектом школи-інтернату для глухонімих дітей на 150 учнів. У результаті був погоджений «Список міст і областей Української РСР, в яких будуть збудовані будинки шкіл-інтернатів і дошкільних закладів для глухонімих і туговухих дітей»¹⁵⁹. Зокрема, по одній школі-інтернату для глухонімих дітей передбачалися в 12 областях УРСР та м. Києві, і одна школа-інтернат для туговухих дітей будувалася у Львівській області. Окрім того, дошкільні заклади для глухонімих (дитячі садки і дитячі будинки) мали звести у містах Києві, Харкові, Сталіно і Чернівцях. За нашими розрахунками, загальна кількість дітей, які мали одержати належне піклування й освіту, становила близько 2 тис. 700 осіб.

Аби забрати з вулиці дорослих калік, які зазвичай не мали ніякої освіти, виконком Київської міської Ради депутатів трудящих організував для них в місті заочну середню школу з учнівським контингентом у 150 осіб. Прикметно, що в ній могли навчатися й учні з інших областей України, затримані в столиці.

Постановою намагалися вирішити й проблему подальшого працевлаштування таких інвалідів. Міністерство місцевої промисловості УРСР та Міністерство харчової промисловості УРСР мали без перешкод приймати за рознарядками Міністерства трудових ресурсів кваліфікованих робітників з числа глухих і глухонімих, які закінчили школи ФЗН, а Міністерства легкої, місцевої, харчової промисловості та промисловості будівельних матеріалів УРСР — використовувати на виробництві їхню працю, зосереджуючи їх на підприємствах групами і створюючи для них необхідні виробничі, житлові та культурно-побутові умови.

Відомо, що поведінкові традиції в середовищі подібних упосліджених часто виділялися своєю брутальністю і кримінальними звичками. Їх групування на виробництві мало на меті застосування спрямованого педагогічного впливу. Задля контролю утримувалися старші інструктори, інструктори і перекладачі, посади яких не підлягали затвердженню в Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР, з такого розрахунку: при кількості працюючих 20–50 чол. — 1 інструктор-перекладач; при 51–100 — старший інструктор і 1–2 інструктори-перекладачі; при 101–

¹⁵⁹ Додаток № 3 до постанови Ради Міністрів УРСР від 15 січня 1952 р. за № 68 // Там само. — С. 8.

300 чол. — старший інструктор та інструктори-перекладачі з розрахунку 1 вихователь на 50–100 осіб. Для виховної роботи з молодими робітниками-глухонімими в гуртожитках працювали вихователі, з розрахунку 1 вихователь на 50–100 чол.

Звичайно, наявність не лише кваліфікованих кадрів, але й подвижників-педагогів, які працювали «за покликом серця», повсякчасно підтримувала надію щодо остаточного подолання проблеми. Проте навіть існування такого кадрового прошарку до кінця ще не гарантувало повноцінного обслуговування специфічного учнівського контингенту. Відтак, перевіреним стимулюючим чинником, принаймні формального виконання педагогічних обов'язків, виступало порівняно підвищене матеріально-фінансове забезпечення педагогів, які зголосилися на роботу в таких непростих умовах. Їх підтримка державою була суттєво розроблена у вище згаданій постанові «Про заходи по боротьбі з глухотою і глухонімотою та поліпшенню обслуговування глухонімих і глухих». Встановлювалася така оплата праці: інструкторам-перекладачам — відповідно до ставок змінних майстрів виробництва; старшим інструкторам — до ставки старших майстрів; сурдоперекладачам на підприємствах, в клубах і установах при стажі роботи до 5 років — 600 руб. на місяць, від 5 до 10 років — 700 руб., понад 10 років — 800 руб. на місяць.

Крім того, пунктом 7 постанови до відома Міністерства охорони здоров'я УРСР і Міністерства освіти УРСР доводилося, що Рада Міністрів СРСР постановою від 27 грудня 1951 р. за № 5354 поширила на сурдопедагогів і логопедів-методистів, які працювали у дитячих яслах, дитячих садках і будинках дитини для дітей з дефектами слуху і мови, пункт 14 затвердженої постановою Ради Міністрів СРСР від 18 червня 1948 р. за № 2512 «Інструкції по обчисленню ставок заробітної плати вчителям та іншим працівникам початкових, семирічних і середніх шкіл, і встановила сестрам-вихователькам, які працюють в групах або яслах і будинках дитини для дітей з дефектами слуху і мови» надбавку до посадових окладів у розмірі 15%.

Крім вирішення проблеми перебування інвалідів на виробництві важливим залишалося питання охоплення осіб, які ніде не працювали, але мали місце постійного проживання чи перебування, й тому могли бути спочатку долучені до здорового дозвілля, а згодом — приєднані до працюючого контингенту інвалідів. Це намагалися зробити через роботу спеціальних клубів. Так, Українському товариству глухонімих надавалося право провести в 1952–1953 рр. капітальні затрати на будівництво та устаткування клубів за рахунок коштів товариства в сумі 4 млн. руб., у тому числі в 1952 р. — 2 млн. руб. Відомо, що до списку міст УРСР, в яких у 1952–1953 рр. мали бути збудовані такі клуби, входили Київ,

Одеса, Харків, Ворошиловград, Сталіно та Львів¹⁶⁰. Тобто як раз ті міста, в яких, за даними вчених, були виявлені найбільші угруповання упосліджених¹⁶¹.

Будівництво нових місць для проведення дозвілля цієї особливої групи могло значно підвищити успішність повернення калік «з вулиці» до унормованого життя. Тому вищезгаданою постановою, в план підрядних робіт Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР на 1952–1953 рр. було включено зведення нових клубів для глухонімих вартістю 500 тис. руб. Держплан Ради Міністрів УРСР та Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР зобов'язувалися передбачити в плані проектних робіт на 1952 рік розробку технічної документації на будівництво цих клубів в містах Ворошиловграді, Сталіно та Одесі (які мали бути побудовані в 1952 р.) до 1 травня 1952 р. Для решти клубів, зведення яких планували здійснювати вже в 1953 р., — до 1 вересня 1952 р.

Для цього також передбачалося відведення земель. Так, пунктом 10 виконком Харківської міської Ради депутатів трудящих вже до 1 лютого 1952 р. виділяв земельну ділянку під будівництво 1 клубу для глухонімих, а до 1 березня 1952 р. цю процедуру мали здійснити виконкоми міських Рад депутатів трудящих Києва, Одеси і Львова.

Утримання калік від спокус «вуличного» існування через провадження активного способу життя було одним із дієвих інструментів їхньої поступової адаптації до соціально унормованих відносин. Цією постановою доводилося до відома (п. 11) Українського товариства глухонімих, спортивних товариств профспілок, міністерств та інших відомств УРСР, які мали спортивні споруди, про те, що Рада Міністрів СРСР постановою від 27 грудня 1951 р. за № 5354 надавала їм право ввести в штати посаду інструктора фізкультури з розрахунку 1 інструктор на 75–100 глухонімих, які виказати бажання займатися фізкультурою і спортом.

Глухонімі, які були повернуті «з вулиці», також активно залучалися до безпосередньої виробничої діяльності. Постановою Ради Міністрів УРСР від 15 січня 1952 р. за № 68 «Про заходи по боротьбі з глухотою і глухонімотою та поліпшенню обслуговування глухонімих і глухих» Міністерство місцевої промисловості УРСР та Укрпромрадау прямо зобов'язувалися «широко організувати в тримісячний строк на своїх підпри-

¹⁶⁰ Додаток № 4 до постанови Ради Міністрів Української РСР від 15 січня 1952 року № 68 // Там само. — С. 8.

¹⁶¹ Див. наприклад: *Швидкий В.* Бродяжництво й жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1959-х рр. // *Укр. іст. журн.* — 2007. — № 1. — С. 149–169.

ємствах підготовку кваліфікованих робітників з числа глухих і глухонімих», опрацювавши відповідних план і заходи спільно з Українським товариством глухонімих. Відомо, що значна частина залучених калік не мали ніякої освіти, тому Міністерство освіти УРСР у місячний термін мали подати на розгляд Ради Міністрів УРСР план заходів щодо ліквідації неписьменності та малописьменності, а Міністерство соціального забезпечення УРСР — провадити, починаючи з 1952/53 навчального року, щорічний набір оглухлих у кількості 30 чол. для 2-річного навчання у Харківській профшколі планово-облікових працівників. У Києві ж Українському товариству глухих виділялося приміщення для розміщення Центрального правління товариства.

Положення цієї постанови були оперативно прийняті до виконання всією вертикалю виконавчої влади. Їх реалізація в конкретних регіональних умовах зазвичай вносила деякі корективи, що часто породжувало низку уточнюючих постанов. Так, вже 12 липня 1952 р. приймаються розпорядження Ради Міністрів УРСР «Про поширення на підприємства і гуртожитки Українського товариства глухонімих порядку встановлення посад та оплати праці інструкторів, перекладачів і вихователів, передбачених п. 6 постанови Ради Міністрів Української РСР від 15 січня 1952 року № 68» (за № 947-р)¹⁶² та «Про поширення на спеціальні школи-інтернати для глухонімих, сліпих і розумово-відсталих дітей Української РСР, які знаходяться на повному державному забезпеченні, чинності розпорядження Ради Міністрів Союзу РСР від 4 жовтня 1948 року № 14598-р» (за № 1004-р), де, відповідно до зазначеного розпорядження Ради Міністрів СРСР, директорам спеціальних шкіл-інтернатів для глухонімих, сліпих і розумово-відсталих дітей, які знаходяться на повному державному забезпеченні, дозволялося придбання квитків до кінотеатрів, театрів та інших «видовищних підприємств» для вихованців згаданих шкіл-інтернатів за рахунок асигнувань на культурне обслуговування за кошторисами цих установ¹⁶³.

Реалізація поставлених завдань серед сільських жителів також внесла свої корективи. Так, розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 26 серпня 1957 р. за № 915-р виконкомам обласних Рад депутатів дозволялося самостійно організовувати, починаючи з 1957/58 навчального року, індивідуальне навчання в обсязі програми шкіл ліквідації неписьменності, дорослих глухонімих, які проживали в сільських місцевостях і не мали навіть початкової освіти. Як виняток, плата вчителям встановлювалася в

¹⁶² Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1952. — № 13–14. — 31 липня. — К., 1952. — С. 20.

¹⁶³ Там само. — С. 21–22.

розрахунку за кожного індивідуально навченого дорослого глухонімого, який успішно склав «перевірні екзамени», і становила 300 руб.¹⁶⁴

Для частини калік, які проживали в сільській місцевості, жебрацтво часто ставало найдоступнішим засобом підтримання нужденного життя. Вилучення таким чином жебраків «з вулиці» через залучення до системи початкової освіти сприяло деякому покращенню криміногенної ситуації на селі, давало нужденним можливість влитися в навчальні чи виробничі колективи, стати повноцінними членами суспільства.

Відповідно до прийнятого 24 грудня 1958 року Верховною Радою СРСР основоположного закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» та з метою забезпечення загальноосвітньої і політехнічної підготовки сліпих, слабкозорих, туговухих і глухонімих дітей республіканський уряд урегулював питання освіти таких калік. Зокрема, встановлювалися такі строки навчання: в неповних середніх школах для сліпих і школах для слабкозорих дітей — 9 років і в середніх школах (для тих, які закінчили неповну середню школу) — 3 роки; в неповних середніх для туговухих дітей у першому відділенні — 10 років, у другому відділенні — 12 років і в середніх школах (для тих, які закінчили неповну середню школу) — 3 роки; в школах для глухонімих дітей, що дають освіту в об'ємі п'яти класів неповної середньої школи — 8 років і в неповних середніх школах (для тих, які мають освіту в об'ємі п'яти класів неповної середньої школи) — 4 роки. Для дітей, які одержали в цих школах освіту в об'ємі п'яти класів неповної середньої школи і не продовжували навчання, строк навчання збільшувався на 1 рік для завершення їх професійної підготовки¹⁶⁵.

Таким чином, збільшувався й упорядковувався час знаходження дітей у школах, під наглядом учителів і вихователів. Підліток протягом останнього року навчання міг отримати технічну освіту, здобути спеціальність і згодом влаштуватися на виробництво. Це значно скорочувало його перебування без контролю, дозувало дозвілля й, організуючи необхідний побут, знижувало рівень загроз або навіть унеможлилювало розтлінний вплив «вулиці» на життя підлітків.

Трудові артілі інвалідів. Колективістські методи впливу і виховання, шляхи реалізації поставлених ідеологічних завдань були найдієвішими для провадження засад комуністичної політики, керованості соціальною ситуацією. Більшість індивідуальних потреб інвалідів можна було би

¹⁶⁴ Там само. — 1957. — № 12. — 31 серпня. — К., 1957. — С. 54.

¹⁶⁵ Див. постанову від 10 жовтня 1960 р. за № 1670 «Про строки навчання в загальноосвітніх школах для сліпих, слабкозорих, туговухих і глухонімих дітей» // Там само. — 1960. — № 10. — 1–29 жовтня. — К., 1961. — С. 34.

вирішити шляхом їхнього максимального залучення до реалізації державних програм щодо підтримки непрацездатних. Нужденні одинаки, які пробували організувати свій злидений побут і працю, залишалися наодинці із життєвими труднощами, і лише «на вулиці», шляхом жебракування, хоч якось забезпечували своє існування. Тому з боку держави боротьба із жебрацтвом дорослих полягала в максимальному залученні інвалідів, які могли і бажали працювати в організованих трудових осередках. Крім того, колективістська підтримка і опіка убезпечували інваліда від спокус «вільного вуличного життя», пригальмовували його бажання мати додаткові грошові надходження за рахунок жебракування.

Ця ситуація продовжувала залишалася особливо гострою, адже у відбудовчих буднях України ще було достатньо неохоплених обездолених і нужденних інвалідів, простих громадян. Тому Рада Міністрів УРСР терміново ввела в дію ряд постанов, які організовували роботу інвалідних артілей¹⁶⁶. Уряд зобов'язував артілі здійснювати на засадах господарської самостійності і кооперування «правильне трудове влаштування інвалідів, залучаючи їх, таким шляхом, до суспільно-корисної праці, сприяючи поліпшенню матеріального і культурного рівня їх життя і виховуючи з них свідомих будівників комуністичного суспільства»¹⁶⁷. До організованого трудового життя залучалися (з 16-літнього віку) інваліди війни, праці, інваліди з дитинства і внаслідок нещасного випадку, всіх категорій і груп, а також особи, що втратили зір і глухонімі; особи, які перебували на пенсійному забезпеченні по старості, але не мали трудового стажу, необхідного для одержання пенсій; персональні пенсіонери і особи, що одержували пенсії за вислугою років; особи, яким група інвалідності не встановлена, але працездатність яких за висновком ЛТЕК обмежена через хворобливий стан, або при наявності явно вираженої фізичної вади; працездатні вдови військовослужбовців, які загинули або пропали безвісті при захисті СРСР, вдови інвалідів війни і праці та дружини військовослужбовців, якщо зазначені особи мали на своєму утриманні дітей до 16-літнього віку, а також працездатні громадяни, під опікуванням яких перебували інваліди, які не могли обходитися без стороннього догляду; працездатні особи, обрані загальними зборами членів артілі до правління артілі; з 14-літнього віку приймалися учні.

¹⁶⁶ Йдеться про постанову від 16 жовтня 1946 р. за № 1819 «Про затвердження Положення про кооперацію інвалідів УРСР», а також про рішення, яке значно розширювало дієвість положень означеного акту — постанова Ради Міністрів УРСР від 16 серпня 1948 р. за № 1723 «Про затвердження нового примірнього Статуту кооперативної артілі інвалідів».

¹⁶⁷ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1948. — № 16. — 30 серпня. — К., 1948. — С. 5.

Члени артілі могли працювати, як у загальних виробничих, торговельних і нетоварно-трудоувих підприємствах, майстернях і цехах, так і вдома. Вони могли безплатно користуватися культурно-освітніми і культурно-побутовими закладами, приміщеннями артілі (клуб, «червоний куточок», бібліотека, лазня, перукарня, пральня тощо), щорічною відпусткою. Щодо грошового забезпечення, то артільці могли отримувати пенсії по інвалідності, по старості, в разі смерті годувальника; допомогу по тимчасовій непрацездатності, одноразову матеріальну допомогу; отримувати платню і в колгоспі, і в артілі; належну пропорційно заробітку частку від 20% прибутку¹⁶⁸. Крім того, відповідно до розпорядження Ради Міністрів СРСР від 28 листопада 1952 р. за № 31045-р, український уряд своєю постановою від 4 грудня 1952 р. за № 1854-р «Про забезпечення сплати заробітної плати інвалідів Вітчизняної війни, які навчаються в учбово-виробничих комбінатах і цехах артілей промислової кооперації і кооперації інвалідів» зобов'язав Укрпромраду, Укрліспромраду та Укоопінраду забезпечити означеним інвалідам сплату зарплати в розмірі до 70% зарплати працівників тієї кваліфікації, яку вони набували під час навчання, але не більше 300 руб. на місяць¹⁶⁹.

З часом природний наплив нужденних, а також ефективна робота відповідних органів, які виявляли і направляли до відповідних органів соцзабезу безпритульних та жебраків, призвів до корегування механізму комплектації артілей. Своім розпорядженням від 10 липня 1957 р. за № 663-р Рада Міністрів УРСР дозволяла промислово-кооперативним артілям і кооперативним артілям інвалідів приймати інвалідів I та II груп і престарілих понад ліміти по чисельності робітників, встановлені артілям планом з праці, в межах до 10% від затвердженої планом чисельності робітників, не допускаючи при цьому перевитрат фондів заробітної плати¹⁷⁰. Тобто, реально цими актами унормовувалося життя, охоплювалися колективною працею і порукою найбільш незахищені і найбільш проблемні верстви населення — потенційні подразники громадського спокою.

Задля соціальної адаптації і забезпечення нормальної життєдіяльності інвалідів, особливо які проживали у сільській місцевості, уряд уживав заходів для полегшення (механізації) їхнього повсякденного життя. Розпорядженням уряду за № 120-р від 25 лютого 1957 р. Міністерству соціального забезпечення УРСР, як виняток, надавалося право відпускати інвалідам праці та інвалідам з дитинства, які особливо цього потребували,

¹⁶⁸ Там само. — С. 5–13.

¹⁶⁹ Там само. — 1952. — № 23–24. — 31 грудня. — К., 1952. — С. 12.

¹⁷⁰ Там само. — 1957. — № 11. — 31 липня. — К., 1957. — С. 41.

мотоколяски безоплатно або зі знижкою в 40%, за рахунок фонду на мотоколяски, що виділявся в розпорядження міністерства¹⁷¹. Проте навіть ті щасливці, які отримали ці пересувні агрегати, дуже скоро зіткнулися з проблемою їх ремонту й обслуговування. Це намагалося урегулювати уточнюючою постановою Ради Міністрів УРСР від 15 жовтня 1960 р. за № 1095, проте проблема залишалася, і «з метою поліпшення обслуговування інвалідів», які мали мотоколяски, уряд видав 22 листопада 1960 р. за № 1892 остаточну постанову «Про ремонт мотоколясок для інвалідів». Згідно з нею, з 1 січня 1961 р. капітальний ремонт мотоколясок мав провадитися безоплатно один раз протягом п'ятирічного строку з дня їх видачі. Головне управління місцевої промисловості і побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР та Міністерство сільського господарства УРСР до 15 грудня 1960 р. мали розробити і подати Раді Міністрів УРСР на затвердження відповідну Інструкцію про порядок проведення капітального ремонту мотоколясок. Облвиконками, Київський та Севастопольський міськвиконками мали закріпити обслуговування за конкретними ремонтними базами; Держплан УРСР разом із Міністерством фінансів УРСР, Головним управлінням місцевої промисловості і побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР та Міністерством сільського господарства УРСР до 1 лютого 1961 р. мали узгодити прейскурант цін на послуги поточного ремонту і профілактичного огляду мотоколясок¹⁷².

Проблема соціалізації дітей. Від середини 1940-х років проблеми «дітей вулиць» гостро постала перед відповідними органами влади усіх рівнів, й до середини 1950-х рр. вона ще долала увібраний післявоєнний спадок. Крім того, структура державних важелів щодо вирішення цих проблем була значно послабленою, порівняно з її ефективним функціонуванням у 1920–1930-х рр.¹⁷³. Поряд із існуючими природними негараздами в країні відбудовчого періоду (як-то: замілітаризованість суспільних поглядів і стосунків, тимчасова втрата пріоритету культурно-етичних цінностей тощо) недостатньою була поступальність державної політики у вирішенні питання дитячої невлаштованості. Адже саме ця вікова категорія нужденних дуже швидко й, на жаль, безперешкодно зі становища дитячої безпритульності та бездоглядності входила в доросле

¹⁷¹ Там само. — 1957. — № 3–4. — 28 лютого. — К., 1957. — С. 36.

¹⁷² Там само. — 1960. — № 11. — 3–29 листопада. — К., 1961. — С. 7–8.

¹⁷³ Декреты Советской власти. — М., 1968. — Т. 4. 10 ноября 1918 г. — 31 марта 1919 г. — С. 336–339; Збірник узаконень Робітничо-Селянського уряду України. — 1919. — № 27. — Ст. 290; *Диптан І.* Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 56.

життя озлобленими напівпрофесійними волоцюгами, жебраками, а то й відчайдушними злочинцями. Аби запобігти цьому, влада поступово сформувала багаторівневу, взаємозалежну мережу державних виховних закладів — дитячих будинків, дитячих ясел, приймальників-розподільників, трудових виховних колоній, а також закладів і форм соціального нагляду — патронат, опіка, усиновлення, працевлаштування тощо.

Якщо оцінювати питому вагу усіх законодавчих ініціатив держави за цей період, то проблеми дитячої безпритульності й бездоглядності значно передували усім іншим питанням (наприклад, інвалідів, пенсійного забезпечення тощо). Проте, незважаючи на чисельність, їх фактичне виконання було заформалізоване й часто малоефективне. Адже післявоєнні реалії на порядок денний висували значно вагоміші, з точки зору радянського державного і партійного чиновництва усіх рівнів, й результативніші питання. Окрім того, ці проблеми опинялися на стику інтересів багатьох відомств, які й намагалися перекласти їх виконання на плечі колег. На нашу думку, чисельність державних актів говорить не про різноманітність державних важелів чи зацікавленість чиновництва їх виконати під тиском все нових і нових директив, а про факти неефективності, непродуманості шляхів їх вирішення.

Поліпшення матеріально-технічної бази, розвиток мережі дитячих закладів були тими невідкладними заходами, директивне виконання яких мало на пряму забезпечити вирішення проблем дитячої безпритульності і бездоглядності в Україні. Цими проблемами державні органи влади почали опікуватися ще в тяжкі воєнні роки. Вищі органи влади неодноразово констатували (особливо до чергових партз'їздів), що державні структури і громадські організації (профспілкові, піонерські, комсомольські та ін.) провели чималу роботу щодо виконання низки постанов уряду, в результаті чого основна маса дітей-сиріт була влаштована в державних і громадських виховних закладах¹⁷⁴. На диво, у цьому випадку звітні заяви урядовців співпадали з реальною ситуацією «на вулиці». Прийняття цілої низки регуляторних постанов, змін до законодавства і практики судочинства, масштабність проведених заходів органами виконавчої влади, правоохоронцями і громадськістю дозволяють констату-

¹⁷⁴ Йдеться, зокрема, про постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 23 січня 1942 р. за № 75 «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» та спільної Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи боротьби з безпритульністю і бездоглядністю в Українській РСР». Головним чином підсумковою можна назвати постанову, прийняту 10 березня 1948 р. за № 335 «Про заходи по ліквідації безпритульності і бездоглядності» (Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1948. — № 6. — 31 березня. — К., 1948. — С. 9–20).

вати, що до середини 1950-х рр. проблема безпритульних дітей в цілому була вирішена.

Окрім забезпечення матеріально-побутового комфорту дітей, деякі урядові рішення визначали і професійне майбутнє вихованців. Так, на початку навчального року, 4 вересня 1953 р. було прийнято розпорядження (за № 1027-р) «Про прийом дітей-сиріт (хлопчиків) з освітою 7 класів, батьки яких загинули під час Вітчизняної війни 1941–1945 рр., а також дітей (хлопчиків), які знаходяться на патронаті, до спеціальних ремісничих училищ». Спочатку училища заповнювалися вихованцями дитячих будинків, а вже на вільні місця приймалися зазначені абітурієнти¹⁷⁵.

На нашу думку, виконання цієї постанови мало двоякий результат. Безперечно, випускники таким чином не опинялися «на вулиці», а цілеспрямовано передавалися під опіку від одного виховного закладу до іншого. Але саме тут вимальовується непривабливий бік радянських реалій і комуністичних цінностей. Головна мета була в тім, що у повоєнних відбудовчих реаліях початкової освіти, елементарних навичок читання і писання було достатньо, аби малолітні вже працювали. Чому саме хлопчики? Активно залучаючи молодих фахівців, терміново поповнювалася кількість саме робітничих, фізично важких професій задля інтенсивної відбудови народного господарства республіки. Зазвичай їхня підготовка відбувалася за прискореною програмою, теоретичного курсу для виробничих професій не було, підлітків відразу ставили до станка, на будівництво тощо.

Школи-інтернати. XX з'їзд увійшов в історію не лише вікопомними політичними рішеннями. Для економіки країни це було звичайне партійне зібрання найвищого рівня з підсумовуючими результатами й визначеннями пріоритетів планових показників на наступну п'ятирічку (1956–1960 рр.). Саме тоді й було поставлено завдання створити школи нового типу, аби в таких закритих установах безбачченки й відірвані від сімей діти виховувалися в дусі високих ідеалів комунізму, із моральними цінностями будівників нового суспільства¹⁷⁶. На нашу думку, особлива увага держави була викликана тим, що попередні методи опіки й виховання безпритульних не приносили стовідсоткового позитивного результату, і значна частина дітей все ж знову поверталася «на вулицю». Тому необхідно було створити структуру довготривалого утримання з інтенсивним педагогічно-психологічним курсом перевиховання дітей.

¹⁷⁵ Там само. — 1953. — № 17–18. — 30 вересня. — Чернігів, 1953. — С. 50–51.

¹⁷⁶ Стенографический отчет. XX съезд КПСС. — М.: Госполитиздат, 1956. — С. 17.

У червні 1956 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР своєю постановою зобов'язали Міністерство освіти УРСР, виконкоми обласних Київської і Севастопольської міських Рад депутатів трудящих відкрити в республіці з 1 вересня 1956 р. перші 50 загальноосвітніх шкіл-інтернатів. На виконання постанов союзного уряду від 15 вересня 1956 р. «Про організацію шкіл-інтернатів» та «Про заходи, пов'язані з організацією шкіл-інтернатів» ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову від 20 жовтня 1956 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР», у яких встановлювалася кількість вихованців у школах-інтернатах України до 1960 р. — не менше 200 тис. осіб, затверджувався і план розподілу вихованців між областями на 1956–1960 рр. З метою надання школам-інтернатам практичної допомоги в навчально-виховній роботі та вивчення й узагальнення досвіду діяльності цих шкіл наказами Міністерства освіти УРСР за № 90/77 від 4 березня 1957 р. та за № 109 від 15 березня 1957 р. до всіх шкіл-інтернатів були прикріплені університети та педагогічні інститути¹⁷⁷.

Уже перші роки їх функціонування призвели до шквалу заяв від батьків із проханням прилаштувати своїх дітей до таких інтернатів. Частина з них до цього спонукали жалюгідне побутове існування, бідність, постійне недоїдання дітей, часто самі батьки були соціально упослідженими, з кримінальним минулим. Проте більшість батьків прагнула нового влаштування дітей через незручність розташування діючої школи чи її віддаленість, а також через елементарну занятість, недостатність вільного часу на виховання і спілкування з дітьми. Часто діти передавалися лише на певний термін, наприклад, на час батьківського довготермінового відрядження, хвороби тощо. Тому в цьому вони вбачали єдину можливість гарантовано забезпечити своїм дітям достойне виховання, краще майбутнє, адже далі через ремісничі училища діти мали можливість одержати середню спеціальну освіту, а суворовські училища забезпечували обрання військової кар'єри, інші отримували направлення на постійну роботу.

Така непрогнозована суспільна активність призвела до неготовності низки установ нормально функціонувати. Неповне матеріальне й продуктове забезпечення, нестача педагогічних працівників, відсутність у деяких належної освіти та багато інших недоліків спонукали до розробки спеціального «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти Української РСР», яке було затверджене урядом 15 червня 1957 р. (за

¹⁷⁷ Див.: Покась В. Загальноосвітні школи-інтернати як навчально-виховні заклади нового типу: особливості становлення та розвитку: [Електронний ресурс]: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/F33_doc.pdf

№ 615). Школи-інтернати визначалися загальноосвітніми політехнічними навчально-виховними закладами, які включали 1–10 класи з «підготовкою всебічно розвинених, освічених будівників комуністичного суспільства» віком від 7 до 17–18 років. При комплектуванні у першу чергу зараховувалися діти-сироти, діти одиноких матерів, інвалідів війни і праці, а також діти, для виховання яких були відсутні належні умови в сім'ї. Залежно від батьківської спроможності оплачувати перебування дітей, плата з них стягувалася повністю, частково, або діти знаходилися на повному державному забезпеченні. Значна увага приділялася практичному використанню навичок дітей на підприємствах і в сільському господарстві. Під виглядом «виробничої практики» та з метою «більшої виробничої спеціалізації» школи-інтернати прикріплялися до «шефів» — певних місцевих підприємств, радгоспів, МТС і колгоспів. Особливо у літній період організовувалася обов'язкова робота учнів на навчально-дослідних ділянках, підсобних господарствах та в колгоспному господарстві¹⁷⁸. Таким чином, створювалися всі умови, аби «з вулиць» забиралася значна кількість безпритульних, забезпечувалося їхнє майбутнє. Цілодобове перебування дітей під опікою дещо убезпечувало від кримінального впливу, у тому числі від своїх неблагополучних батьків. Проте виконання рекомендацій положення не завжди реалізовувалося на практиці.

Наступною постановою уряду від 23 липня 1957 р. за № 819 «Про подальше розширення мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР» було затверджено перелік 18 шкіл-інтернатів, які відкривались до початку 1957/58 навчального року. Уточнюючою урядовою постановою від 9 серпня 1957 р. за № 892 «Про додаткові заходи, пов'язані з організацією роботи шкіл-інтернатів» Міністерству освіти надавалося право вносити окремі зміни в асигнування на утримання дітей та персоналу.

У дні, коли в Москві проходив XXI партійний з'їзд (27 січня — 5 лютого 1959 р.), традиційно підбивалися певні підсумки і в республіці. Своєю постановою від 31 січня за № 131 «Про заходи щодо розширення мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР у 1959 році» урядовці самокритично констатували незадовільне виконання плану на 1958 р. щодо розширення мережі шкіл-інтернатів, внаслідок чого в республіці станом на 1 січня 1959 р. було охоплено лише 23 тис. 600 вихованців, замість 30 тис. за планом. Особливо незадовільно виконувався план охоплення дітей школами-інтернатами в Житомирській, Кіровоградській, Херсонській, Хмельницькій та Черкаській областях. Виконками Дрогобицької,

¹⁷⁸ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1957. — №10. — 30 червня. — Чернігів, 1957. — С. 32–39.

Кримської, Луганської, Одеської, Харківської областей та м. Києва не забезпечили школи-інтернати необхідними приміщеннями, через що в 1958 р. не провели набір до перших класів. У Житомирській, Кіровоградській та Харківській областях протягом 1957–1958 рр. не було побудовано жодного гуртожитку для шкіл-інтернатів. Деякі облвиконкоми і на початку 1959 р. не виділили необхідні асигнування на будівництво навчальних корпусів, гуртожитків, що поставило під загрозу виконання плану на 1959 р.¹⁷⁹ Таким чином, «на вулиці» та бездоглядними ще залишилася певна частина малолітніх дітей та підлітків.

Виконання рішень уряду щодо розширення мережі та зміцнення матеріально-технічної бази шкіл-інтернатів у кінці грудня 1958 р. закріпив закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», у квітні наступного року відповідний закон було ухвалено і в УРСР. Зокрема, у ньому вимагалось забезпечити повне охоплення школами-інтернатами дітей та підлітків з вадами фізичного та психічного розвитку. Це сприяло тому, що з часом почав змінюватися вигляд українських міст, адже з вулиць поступово зникали діти-інваліди, місцева влада намагалася опікуватися цією категорією соціально упосліджених.

Прийняття закону активізувало роботу місцевих органів влади та урядових структур щодо подальшого вирішення проблеми соціальної опіки над малолітніми та підлітками. У відповідь на постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 травня 1959 р. за № 533 про перспективи діяльності відповідних установ республіканський уряд прийняв постанову «Про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959–1965 роки» (за № 955 від 23 червня 1959 р.).

Це була одна із найгрунтовніших урядових розробок, яка підбивала підсумки всієї роботи з 1956 р.¹⁸⁰ та визначала стратегічні напрямки вирішення проблеми у найближчих роках. За основу була взята вищезначена постанова від 31 січня за № 131 «Про заходи щодо розширення мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР у 1959 році». На відміну від інших, значна частина нової постанови була присвячена жорсткій критиці реального стану мережі шкіл-інтернатів в УРСР. Так, план охоплення дітей школами-інтернатами в 1958 р. по республіці було виконано лише на 78,6%, зокрема в Житомирській області — на 39%, Херсонській — 56,5%, Запорізькій — 63% та Дніпропетровській — 68,4%; окремі обласні

¹⁷⁹ Покась В. Загальноосвітні школи-інтернати...

¹⁸⁰ Констатувалося, що на 1 червня 1959 р. в УРСР створено 90 шкіл-інтернатів, у яких навчалось і виховувалося 23 тис. 600 дітей. Колгоспи Хмельницької, Миколаївської, Кримської, Запорізької, Вінницької, Волинської, Черкаської та інших областей розгорнули будівництво колгоспних та міжколгоспних шкіл-інтернатів за власні кошти.

школи-інтернати взагалі зірвали план набору дітей до першого класу. Однією із головних умов утримання дітей під опікою була наявність задовільних умов і житлових площ у гуртожитках. Але у Сталінській, Одеській, Луганській, Житомирській і Львівській областях план їх будівництва виконувався незадовільно.

Важливим був також моральний клімат у таких установах, адже це були специфічні діти, з особливою психікою. Сприятливість атмосфери суттєво залежала від педагогічного персоналу школи, проте майже третина учителів і вихователів не мали вищої освіти, а 50% старших піонервожатих — досвіду роботи в школах; лише протягом 1957–1958 рр. було замінено 28 директорів шкіл-інтернатів, а в деяких школах Житомирської і Херсонської областей директори замінювалися двічі. Частими були випадки, коли наставниками призначали колишніх військових, які вельми специфічно організовували роботу з підопічними; армійські грубощі, рукоприкладство, навіть сексуальні домагання неодноразово фіксувалися перевірочними комісіями.

Відповідно, до кінця семирічки (на 1965 р.) постанова визначала і чималий перелік завдань. Так, для охоплення більшої кількості неблагополучних дітей значно збільшувалися квоти щодо будівництва нових навчальних і виробничих корпусів, гуртожитків; загальна кількість учнів мала скласти до 420 тис. осіб (тобто, майже кожний шостий вихованець в СРСР був би з українських шкіл-інтернатів)¹⁸¹; після навчання вихованці також залишалися під опікою держави — на них поширювалися пільги при направленні на роботу і на період навчання в середніх і вищих учбових закладах¹⁸². Як очевидно з показників виконання поставлених завдань означена планова кількість учнів була значно завищена¹⁸³. Загалом, на початок 1960-х рр. в Україні функціонувало 477 шкіл-інтернатів з контингентом 168 тис. 800 учнів¹⁸⁴. Але наміри держави були цілком зрозумілими: вимагалось перевести в систему шкіл-інтернатів максимальну кількість учнів, також і за рахунок благополучних сімей. При таких умовах їхнє життя повністю контролювалося; світосприйняття, моральні

¹⁸¹ За даними Віталія Покася, загалом у СРСР кількість учнів шкіл-інтернатів на кінець 1965 р. мала бути доведена до 2 млн. 500 тис. осіб (*Покась В.* Загальноосвітні школи-інтернати...)

¹⁸² Постанова від 23 червня 1959 р. за № 955 «Про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959–1965 роки» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1959. — № 6. — 1–24 червня. — К., 1959. — С. 8–14.

¹⁸³ За даними Віталія Покася, у 1961 р. збудовано і введено в дію навчальних корпусів лише на 61 тисячу учнівських місць, гуртожитків для шкіл-інтернатів на 218 тисяч квадратних метрів житлової площі (*Покась В.* Загальноосвітні школи-інтернати...).

¹⁸⁴ Українська РСР в цифрах. — К., 1962. — С. 186–201.

цінності, духовні уподобання були чітко означені й регламентовані; загальне виховання здійснювалося лише в канонах марксистсько-ленінської ідеології. Таким чином, в український соціум вливалися зомбовані комуністичними переконаннями надійні будівники нового суспільства.

Проте через суттєве невиконання планів будівництва нових корпусів, ремонту і пристосування наявних приміщень місць для навчання та проживання дітей і надалі не вистачало, про що констатувалося в наказі «Про недоліки у підготовці шкіл-інтернатів УРСР до 1959/60 навчального року»¹⁸⁵. Відтак, уряд УРСР 2 вересня 1959 р. прийняв постанову за № 1353 «Про затвердження титульного списку шкіл-інтернатів, які організуються в 1959/60 навчальному році в Українській РСР», якою вимагалось створити 155 шкіл-інтернатів з контингентом 42 тис. 600 осіб. Для нас видається важливим, що постанова регламентувала не лише забезпечення шкіл навчальними корпусами й гуртожитками, але й обладнання кабінетів, виробничих майстерень. Недооцінка наявності й організації роботи останніх безпосередньо відбивалася на дисципліні, занятості учнів. Адже часто робота гуртків при майстернях, виготовлення не складного інвентарю, ремонт проводилися в позаурочний час, що дозволяло більше часу утримувати учнів під наглядом, скорочувало час на неконтрольоване дозвілля, часто з випадками протиправних дій (дрібні крадіжки, хуліганство, пиятика тощо).

Багатолітні й різноманітні державні заходи щодо подолання проблеми дитячої безпритульності поступово далися взнаки. Візуально на вулицях українських сіл і міст поменшало недоглянутих дітей, але остаточно проблема не була подолана. Однією із щілин у цілному педагогічно виховному процесі був віковий перехід між дошкільним і шкільним доглядом за дітьми. Саме у цей період вони вже випадали із уваги батьків чи дошкільних установ, але не були повністю охоплені увагою шкільних педагогів і системи шкільної освіти, тому їх частина опинялася «на вулиці». Частина з них після родинного виховання не йшла до школи, а допомагала батькам вести господарство. У селах навіть для малолітніх дітей вистачало роботи на присадибних ділянках, доглядаючи худобу, а в містах вони допомагали вести дрібні ремісничі промисли, займалися торгівлею тощо. При цьому вільний час, що залишався, витрачався дітьми для дозвілля на свій розсуд і смак. Так не лише втрачався єдиний процес виховання і нагляду, але й через порушення системи обліку зазнавали збитків державні інтереси, чіткість планової економіки. Тому з метою поліпшення організації в УРСР щорічного обліку дітей і підлітків віком від 6 до 15 років та контролю за здійсненням загального обов'язкового

¹⁸⁵ Про недоліки у підготовці шкіл-інтернатів УРСР до 1959/60 навчального року // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. — 1959. — № 17. — С. 11.

навчання¹⁸⁶ уряд 17 липня 1957 р. прийняв постанову за № 786 «Про затвердження Інструкції по обліку дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР»¹⁸⁷.

На кожну дитину заводився «Список», куди щорічно заносилися усі дані про зміни у режимі процесу навчання (прибув, вибув, припинив навчання тощо). Охоплювалися не лише благополучні діти, які навчалися і знаходилися на обліку протягом усіх 9 років. Головна увага приділялася тим, які потрапляли у списки важкоконтрольованих дітей, а свій стан могли використати для проявлення девіантних нахилів. Зокрема, діти з фізичними і розумовими вадами (вони могли жебракувати), або ті, хто отримав початкову або семирічну освіту і полишили навчання в школі (ця категорія взагалі випадала з обліку і її не контрольованість часто «вилазила» підвищеними показниками дрібної злочинності).

Усі факти подібного переривання навчання доводилися до виконкомів місцевих Рад не пізніше ніж через 5 днів після припинення учнями занять у школі. Такими займалися органи міліції, які уточнювали записи про дітей через господарські й будинкові книги. Підключалася і громадськість, коли через уповноважених перевірялися списки дітей, проживаючих як у приватних, так і багатоквартирних (багатокімнатних) будинках, фіксувалися також усі новоприбулі впродовж року діти.

Перед початком навчального року директорам шкіл вручалися списки дітей від 7 до 15 років, які повинні навчатися в певній школі. Поіменні списки дітей, які не з'явилися до школи, до 5 вересня подавалися виконкомам місцевих Рад з відповідним контролем за усуненням цих проблем. Крім того, до виконкомів місцевих Рад щорічно подавалися бланки «Зведення обліку чисельності дітей віком 6- і 7-річного віку на 1 вересня 195... року та дітей і підлітків 7–15 років, які не навчаються в школах на початок 195...–195... навчального року». Самі назви граф окреслювали головні категорії порушників, як-то: «Всього не навчається в школах та інших навчальних закладах», «Ніколи не вчилися у школах», «Вибули з I–IV класів, не закінчивши IV класу», «Закінчили IV клас або вибули з V–VII класів, не закінчивши VII класу», «Закінчили VII клас або

¹⁸⁶ Первісні положення про облік дітей шкільного віку були закладені ще в Інструкції про організацію обліку дітей і підлітків віком від 6 до 15 років, які підлягають навчанню в школах, і про порядок контролю за виконанням Закону про загальне обов'язкове навчання, затверджену постановою Ради Міністрів УРСР від 9 серпня 1949 року за № 2212.

¹⁸⁷ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1957. — № 11. — 31 липня. — К., 1957. — С. 20.

вибули з VIII–X класів»¹⁸⁸. Як бачимо, державою здійснювався тотальний контроль за життям дитини, а жорсткі вимоги до термінів реагування на необлікованих дітей були таким ж, як і до військовозобов'язаних.

Але, як показував реальний стан, темпи зменшення кількості дітей «на вулиці» залишалися незадовільними, тому вже 26 серпня 1959 р. за № 1314 була прийнята постанова «Про затвердження Інструкції по обліку дітей і підлітків шкільного віку» в її новій редакції¹⁸⁹. Вона мала узгоджуватися із законом, прийнятим Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», яким запроваджувалася, починаючи з 1959/60 навчального року, замість загальнообов'язкової семирічної освіти, загальна обов'язкова восьмирічна освіта для дітей і підлітків віком від 7 до 15–16 років. Тому, з метою забезпечення якнайширшого охоплення загальнообов'язковим навчанням усіх дітей, повсюдно провадився облік дітей і підлітків віком від 7 до 15–16 років, а для планування контингентів учнів, які підлягали прийому в перший клас у наступному році, складалися також щорічні списки дітей віком 6 років. Як бачимо, віковий ценз облікованих дітей дещо збільшувався, але головні положення залишалися незмінними. Проте тепер кількісні показники облікованих дітей фіксувалися не лише для місцевих органів влади та освітянських структур, вони затребувалися Центральним статистичним управлінням СРСР. А це говорить про те, що боротьба за остаточне викорінення дитячої бездоглядності й безпритульності контролювалася на найвищому рівні.

Паралельно з впровадженням цих заходів урядовим рішенням від 24 березня 1958 за № 328 була прийнята постанова «Про затвердження Положення про комісії по влаштуванню дітей і підлітків при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих»¹⁹⁰. Головним завданням вбачалося запобігання і сприяння ліквідації дитячої бездоглядності, влаштування дітей і підлітків, а також охорона їхніх прав. Зокрема, виявлені діти, які потребували державної допомоги¹⁹¹, влаш-

¹⁸⁸ Інструкція по обліку дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР // Там само. — С. 21–25.

¹⁸⁹ Інструкція по обліку дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР // Там само. — 1959. — № 8. — 3–26 серпня. — К., 1959. — С. 31–35.

¹⁹⁰ Там само. — 1958. — № 3. — 31 березня. — К., 1958. — С. 64.

¹⁹¹ Застосування до дітей означення «потребували державної допомоги» здійснювалося цілковито на розгляд комісії. Тут все залежало від компетентності й моральності її членів, у своїй більшості рішення приймалися на користь дитини, її життя і здоров'я. Проте, на жаль, зустрічалися випадки, коли поспішність та бажання забезпечити плановість показників закінчувалися вилученням дитини із сім'ї. Насправді, тактовність

товувалися в дитячі будинки, школи-інтернати, в «сім'ї трудящих» (опіка, усиновлення та патронат), направлялися для отримання технічної освіти в учбові заклади системи Українського республіканського управління трудових резервів, а далі — працевлаштовувалися на промислових об'єктах, транспорті, будівництві, в сільському господарстві. Перспектива працювати на державу з малих літ і в тяжких умовах мало приваблювала підлітків. Тому стосовно особливо норавливих або раніше вже криміналізованих дітей (віком від 11 до 16 років) вирішувалося питання про їх направлення в дитячі колонії. Причому, комісія мала повноваження розглядати ці справи без суду (!) і в 10-денний строк¹⁹². Згодом, дещо був переглянутий порядок випуску й працевлаштування підопічних дитячих виховних колоній МВС УРСР, який посилював контроль за перебуванням таких підлітків «на вулиці»¹⁹³.

На жаль, застосування до дітей і підлітків методів, тотожних боротьбі з кримінальними елементами, не лише не вирішувало поставлених завдань, а спричиняло значний комплекс проблем, які негативно проявлялися в повсякденному житті українських громадян. Відбувалося ламання ще не сформованої дитячої психіки і поведінкових правил; їхні перші помилки неадекватно жорстко каралися суспільством; у дітей зникала довіра до дорослих; вони відчували себе покинутими; в подальшому житті діти вороже були налаштовані до радянської дійсності; озлобленість до оточуючого ладу і цінностей залишалися на усе життя. Загалом, поборюючи з одним злом радянська система породжувала інші.

Комісії у справах неповнолітніх. Порівнюючи з попереднім періодом, історичні умови часу «хрущовської відлиги» поставили нові вимоги, визначили інші пріоритети і напрямки щодо остаточної ліквідації дитячої безпритульності як соціального явища. 17–31 жовтня 1961 р. пройшов XXII з'їзд КПРС, який прийняв новий «Статут КПРС», де зокрема містився «Моральний кодекс будівника комунізму» і «Програма КПРС», в якій стверджувалося, що до 1980 р. радянський народ житиме при комунізмі. Відповідно, при цих вимогах ніякої дитячої безпритульності й бездоглядності просто не могло бути. На цей час справді

і професіоналізм педагогів та правоохоронців могли сприяти успішній профілактичній роботі з батьками й у такий спосіб зберегти дитину в рідній сім'ї.

¹⁹² Положення про комісії по влаштуванню дітей і підлітків при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1958. — № 3. — 31 березня. — К., 1958. — С. 64–65.

¹⁹³ Розпорядження від 6 травня 1959 р. за № 639 «Про зміну порядку випуску вихованців дитячих виховних колоній» // Там само. — 1959. — № 5. — 5–30 травня. — К., 1959. — С. 20.

проблема «дітей вулиці» в цілому була вирішена, з міст і сіл України зникли ці ганебні явища. Тому наступні урядові рішення вже вимагали не лише облаштування життя дітей, а увага була повернута насамперед до профілактики й запобігання виникненню таких проблем. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1961 р. «Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР»¹⁹⁴ вже головним завданням визначав організацію роботи щодо запобігання дитячої бездоглядності. Протягом 1960-х рр. деякі трактування цього документу змінювалися¹⁹⁵ і в 1967 р. була затверджена нова редакція положення.

Необхідно констатувати, що виконання «Положення про комісії по влаштуванню дітей і підлітків при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих» 1958 р.¹⁹⁶, яке передувало новому, спричинило за ці роки збільшення контингенту насильно утримуваних дітей. Тому вже в першій статті наголошувалося, що завданням комісії є охорона їхніх прав та «розгляд справ про правопорушення неповнолітніх і здійснення контролю за умовами утримання та проведення виховної роботи з неповнолітніми в установах Міністерства внутрішніх справ Української РСР і спеціальних виховних установах»¹⁹⁷.

Комісії в справах неповнолітніх наділялися не лише контролюючими функціями (облік проблемних дітей, зокрема до яких застосовані заходи виховного або адміністративного впливу, засуджених до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, умовно засуджених і умовно-достроково звільнених від відбуття покарання; контроль за поведінкою неповнолітніх, які повернулися із спеціальних виховних установ або відбули покарання у виховно-трудовах колоніях; облаштування їхнього побуту, шкільного й професійно-технічного навчання, лікування, працевлаштування, дозвілля), а й карно-судовими правами. Як-то: зобов'язати неповнолітнього правопорушника публічно попросити вибачення у потерпілого, зробити попередження, оголосити догану, покласти обов'язок

¹⁹⁴ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1962. — № 3. — Ст. 51.

¹⁹⁵ Зокрема, див.: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1963 р. «Про доповнення статті 14 Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1963. — № 45. — Ст. 639; Указ Президії Верховної Ради УРСР від 16 вересня 1964 р. «Про внесення доповнень і змін до Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР» // Там само. — 1964. — № 39. — Ст. 546.

¹⁹⁶ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1958. — № 3. — 31 березня. — К., 1958. — С. 64–65.

¹⁹⁷ Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР // Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР. 1938–1973. — Том 1. — К., 1974. — С. 710.

відшкодувати заподіяну матеріальну шкоду до 20 руб.¹⁹⁸, накласти штраф¹⁹⁹, передати під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, чи громадських вихователів, а також під нагляд колективу або громадської організації, передати на поруки «колективу трудящих» або громадській організації, направити до спеціальної лікувально-виховної установи.

Найбільш норовливих від 11 до 14 років при здійсненні ними суспільно небезпечних дій або злісного й систематичного порушення правил громадської поведінки могли помістити у спеціальну школу Міністерства освіти УРСР, а віком від 14 до 18 років — у спеціальне професійно-технічне училище Державного комітету Ради Міністрів УРСР по професійно-технічній освіті. В обох випадках термін перебування підлітка міг бути від 1 до 3 років, але під приводом закінчення учбового року чи здобуття трудової кваліфікації вихованець міг залишатися на 1 рік довше. Причому, відповідно до ст. 19 положення такі направлення здійснювалися примусово і без згоди батьків²⁰⁰.

Взагалі, при розгляді таких справ місце батьків значно уневажнювалося. Так, коли батьки звільненого вихованця вели «негідний спосіб життя» або у випадках, коли направлення неповнолітнього до попереднього місця проживання визнавалося «недоцільним з міркувань виховного характеру», його подальшу долю на свій розсуд визначали місцеві комісії²⁰¹. За вчинення «суспільно небезпечної дії» або за бродяжництво, вони ж могли запроторити підлітка на 15 діб, з відповідними умовами утримання й цілодобовим контактом із дорослими правопорушниками. Таким чином, складалася ситуація, коли з благородною метою захисту подальшого життя підлітка від згубного впливу близьких, його штучно вилучали зі світу родинних зв'язків, він водночас опинявся соціально й психологічно невідповідним у дорослому світі.

Охорона материнства і дитинства. Функціонування державної виховної мережі догляду за соціально упослідженими, щорічне витрачання мільйонів бюджетних коштів, десятки контрольних-виконавчих установ, сотні прийнятих правових і нормативних документів, і разом з тим існування багатотисячної армії «дітей вулиці» — все це стало результатом не лише повоєнної розрухи. Традиційні й невирішені питання житте-

¹⁹⁸ У разі досягнення підлітком 15-річного віку і наявності у нього самостійного заробітку зобов'язати своєю працею усунути заподіяну матеріальну шкоду, що не перевищує 20 руб. (див.: Там само. — С. 716–717).

¹⁹⁹ У разі досягнення підлітком 16-річного віку і наявності у нього самостійного заробітку передбачити штраф у випадках і розмірі відповідно актам вищих органів влади. (див.: Там само. — С. 717).

²⁰⁰ Там само. — С. 717.

²⁰¹ Там само. — С. 720.

здатності радянської сім'ї, посилені проблемами відбудовчого періоду ставали причиною постійного притоку в український соціум значної кількості безпритульних і бездоглядних дітей. Разом з тим, віднесення цих питань до сфери громадської моралі (а, відповідно, залучення специфічних методів і механізмів їх вирішення), надуманий ореол «приватності» обговорення сімейних проблем, охорона матері і дитини далася взнаки порівняно незначною кількістю урядових постанов, які мали сприяти вирішенню проблем дітей у рідних сім'ях.

Причина полягала в тому, що, на переконання урядовців, ці проблеми мусили вирішуватися на місцевому рівні, засобами «громадського» і «партійного» впливу. Проте й на цьому рівні існували свої застереження: традиційна незручність розголосу (наприклад, особистісні мотиви) чи публічного обговорення цих питань, небажання взагалі виносити їх обговорення через залучення широкого громадського загалу, існування стійкої патріархальної традиції «інтимності» подібних сімейних питань. Все це призводило до приховування дійсного стану проблеми і до подальшого нагромадження її критичної маси, а врешті — до створення сприятливих умов ненормального розвитку і становлення дитячої особистості, напруженої сімейної атмосфери та до того, що призводило до краху сімейних стосунків і часто до появи «на вулиці» нової знедоленої дитини. Створення сприятливих умов для забезпечення повноцінного розвитку інституту матері і дитини було прямою запорукою мінімізації поширення дитячої безпритульності й бездоглядності. Повсюдна проблема харчування, матеріального забезпечення новонароджених навіть найелементарнішими речами для пересічної сім'ї створювала часто непереборні труднощі, призводила до існування неповних сімей, а далі — і дитячого сирітства, безпритульності.

Ці питання знаходили своє врегулювання нормативними актами, розпорядженнями, ухвалами, які виходили з відповідних міністерств і відомств, громадських установ тощо. За нашими спостереженнями, вимальовувалася певна закономірність: питома вага вихідних документів стосовно вирішення біжучих проблем дітей у рідних сім'ях була порівняно меншою, аніж регулювання життєдіяльності дітей у сурогатних сім'ях, відповідних установах соціальної опіки тощо. Крім того, з боку держави всі ці заходи не носили постійного системного характеру, а ідеологічно засаднича компартійна увага до становлення й розвою нормальної радянської сім'ї як основи соціалістичного суспільства лише вряди-годи підсилювалася нечисленними маловпливовими розпорядженнями урядових структур.

Врешті, багатолітня невирішеність проблеми, затягування реформування галузі дошкільного виховання, нездатність місцевого керівництва

зупинити зuboжіння багатодітних сімей, значне підвищення дитячої захворюваності і, як результат, — реальне погіршення добробуту радянської сім'ї, забезпечення прав матері і дитини. Ситуації з розвоєм дитячої бездоглядності й безпритульності залежала не лише від надзвичайних чинників (як то війна чи проблеми відбудовчого періоду, на які довгий час полюблияли посилалися радянські чиновники). Неналежність уваги й відсутність послідовної політики щодо врегулювання проблем сім'ї і дитинства з боку держави напряду відображалися на забезпеченості такими необхідними речами, як дитяче харчування, вже в повоєнних роках.

У кінці 1950-х рр. все це нарешті призвело до появи ґрунтовнішого урядового рішення. 20 травня 1957 р. за № 474 Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в Українській РСР». Формально її поява була викликана увагою до «поліпшення умов охорони матері і дитинства», а фактично — занепокоєння значним зростом захворюваності та смертності дітей у республіці, викликаних неякісним харчуванням та несприятливими умовами проживання. Міністерство охорони здоров'я УРСР за підтримки місцевих органів влади протягом 1957–1958 рр. почало відновлювати мережу дитячих молочних кухонь і роздавальних пунктів, яка існувала до 1950 р. не лише в містах, робітничих селищах, а й у сільській місцевості, центральних садибах радгоспів і колгоспів. Можливості великих промислових центрів сприяли створенню механізованих дитячих молочних кухонь і роздавальних пунктів прямо на підприємствах, в установах. Задля стаціонарного продажу звільнялися й переобладнувалися вже зайняті колишні приміщення дитячих кухонь, в інших випадках — виділялися нові рівновартісні місця для обслуговування, а сухі дитячі суміші можна було придбати й через аптечну мережу.

Придбання цих продуктів покладало на батьків додаткові витрати і часто унеможлиблювало поповнення харчувального раціону дитини необхідними корисними продуктами і стравами. Для подолання цього необхідні харчувальні суміші малюкам, переведеним на штучне вигодовування, до 6-місячного віку видавалися безкоштовно. Дітям до 1 року, батьки яких потребували матеріальної допомоги, дитячі харчувальні і лікувальні суміші видавалися також безкоштовно, коли це не перевищувало 15% від усієї продукції, яка відпускалася молочною кухнею.

Поліпшення охорони матері і дитини могло бути досягнутим не лише вирішенням продовольчих питань. Значної переорієнтації потребувала система капітального будівництва в УРСР. Урядом встановлювався систематичний контроль за ходом робіт навколо дитячих установ та надання цьому будівництву першочергової всебічної допомоги. Відповідним організаціям наполегливо рекомендувалося протягом 1957–1958 рр. органі-

зувати в кожному колгоспі свій пологовий будинок і постійно діючі дошкільні дитячі заклади (дитсадки, ясла тощо), а також розробити програму функціонування сезонних дитячих оздоровчих закладів. Окрім того, дещо змінювалася квартирна черговість. Тепер перевага надавалася сім'ям, які мали трьох і більше дітей, а матері-одиначки забезпечувалися роботою на підприємствах і в установах за місцем їхнього проживання.

На той час уряд справедливо вбачав виправлення ситуації навколо дитячої захворюваності й смертності саме через значне поліпшення якості й асортименту дитячого харчування. Відповідальними за виконання поставлених завдань визначалося й коло відповідних міністерств. Так, до кінця 1957 р. Міністерство промисловості м'ясних і молочних продуктів УРСР та Міністерство промисловості продовольчих товарів УРСР організували виробництво сухих молочних сумішей. Науково-технологічні напрацювання, які донедавна застосовувалися переважно у воєнно-промислому комплексі та спеціальній медицині, тепер слугували урізноманітненню асортименту й покращенню якості саме продукції для дітей. Це були вітамінізовані сухі концентрати, різноманітні овочеві, фруктові та ягідні консерви, іонітне молоко, сухе підкислене молоко типу релактону, сухий кефір, лактон та фруктові киселі, збагачені вітамінами тощо. Поширення цих продуктів у широкій торговельній мережі мало організувати головним чином Міністерство торгівлі УРСР. Зокрема, забезпечити в усіх містах і робітничих селищах безперебійний продаж продовольчих товарів для дітей; організувати відділи дитячого харчування при гастрономічних магазинах, а також виділити окремі магазини для продажу продуктів дитячого харчування. Окрім того, Укоопспілка забезпечувала торгівлю продуктами дитячого харчування в сільській місцевості, й разом з Міністерством охорони здоров'я УРСР розробляла узгоджений порядок їх продажу для дітей. Передбачаючи неабиякий попит на цю продукцію, вже відразу закладалося й поступове зниження цін на продовольчі товари для дитячого харчування. Міністерство фінансів УРСР і Міністерство охорони здоров'я УРСР до кінця червня 1957 р. мали подати відповідні пропозиції. Певним чином вирішення цих проблем стало стимулюючим фактором і для супутнього виробництва. Так, з 1958 р. Міністерство місцевої і паливної промисловості УРСР, за заявками Міністерства охорони здоров'я УРСР, почало виготовляти дозувально-розливочні і пляшкомиїні машини та устаткування для молочних кухонь.

Успіх навколо будь-яких своїх дій уряд звично намагався пропагувати якнайширшим способом. Так, Міністерство освіти УРСР вже з другої половини 1957 р. значно інтенсифікувало систематичний друк пропагандистських матеріалів у періодичній пресі, залучаючи до цього як галузевих спеціалістів, так і письменницькі кола, громадський загал.

Мільйонними тиражами виходили статті, нариси, оповідання про громадське життя і сімейний досвід виховання тощо. А до кінця 1957 р. Міністерство юстиції УРСР вже підготувало спеціальний збірник нормативно-правових актів про державний захист прав та інтересів неповнолітніх і охорону їх майна, охорону материнства й дитинства.

Проте найбільш професійно пропагандистську кампанію проводило Міністерство культури УРСР. Урядовим рішенням йому доручалось задля якнайширшого ознайомлення громадського загалу з досягненнями радянської влади «забезпечити випуск хронікально-документальних кінофільмів (на 1–2 частини), в яких відобразити, як Партія та Уряд піклуються про матерів і дітей, про щасливе материнство»²⁰². На екранах кінотеатрів усім знайомий ідеологічний кіножурнал «Радянська Україна» присвячував цим досягненням спеціальні випуски, а інколи передсеансне очікування кіноглядачів дещо подовжувалося через прослуховування ними виступів лекторів чи спеціалістів з різних галузей науки, запланованих тематичних бесід про успіхи держави щодо охорони матері і дитини.

Державна увага до здобутків матерів періодично давала про себе знати високими державними нагородами. Особливим став 1961 рік. Так, на початку травня 1961 р. орденами «Материнська слава» та медалями «Медаль материнства» в УРСР було нагороджено 2 тис. 612 багатодітних матерів, найбільше із Житомирської — 322, Ровенської — 253, Сталінської — 237 та Хмельницької областей — 232²⁰³. А далі додаткові укази Президії Верховної Ради УРСР з'являлися регулярно: 9 і 16 травня було нагороджено, відповідно, 303 і 352 жінки²⁰⁴, 23 травня — 558²⁰⁵, 29 травня — 358, 30 травня — 516, 31 травня — 627²⁰⁶.

Поставлені завдання щодо координованого виконання цілої низки міжвідомчих проектів і спеціальних завдань, матеріально-технічного, побутового, культурного, методичного забезпечення дитячих установ різних типів стали основоположними не лише щодо напрямків і заходів ліквідації владною вертикаллю проблеми дитячої безпритульності й бездоглядності упродовж 1940–1960-х рр. Наслідки прийнятих і задіяних положень країна відчувала майже до кінця 1980-х.

²⁰² Див. постанову «Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в Українській РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1957. — № 9. — 31 травня. — К., 1957. — С. 33.

²⁰³ Див.: Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 20. — 12 травня. — К., 1961. — С. 502.

²⁰⁴ Там само. — 1961. — № 22. — 26 травня. — К., 1961. — С. 519–520.

²⁰⁵ Там само. — 1961. — № 23. — 2 червня. — К., 1961. — С. 527.

²⁰⁶ Там само. — 1961. — № 24. — 9 червня. — К., 1961. — С. 532.

Розділ 5.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УРСР

§ 1. Суспільно-політичні настрої та стратегії виживання в умовах голоду 1946–1947 років

Соціальні зміни середини 1940-х рр. поставили під питання безпеку індивіда на психофізіологічному рівні, а тому кардинально вплинули на зміни його усталеної, традиційної, соціально прийнятної поведінки. Більше того, ці зміни стали спонукальним фактором переінакшування поведінкових правил індивіда задля особистого чи родинного виживання. Всі ці негативні трансформації торкнулися значної частини громадян у період 1946–1947 рр., коли Україна опинилася в лещатах третього голоду.

Голод був поштовхом для нового витка проблематизації соціальних відносин в українському соціумі. Рятуючись від голодної смерті, тисячі селян покидали місця проживання. Не маючи паспортів чи довідок із колгоспів, вони поповнювали міську армію нелегальних працівників, заради виживання готових на будь-які протиправні вчинки. Антирадянські виступи, крадіжки — дрібні та в особливо великих розмірах, — спекуляція, вбивства задля виживання й інші злочини мали значне зростання в умовах голоду.

За даними Л. Ковпак, статистична звітність Міністерства сільського господарства УРСР свідчила, що за 1946 р. кількість працездатних жінок та підлітків до 16 років у колгоспах республіки зменшилася на 283 тис. 900 осіб¹. Селяни, намагаючись врятувати малолітніх дітей, залишали їх на порозі дитячих будинків, місцевих лікарень чи районних відділів охорони здоров'я. Часто це робилося привселюдно. А за даними В. Калініченка, були випадки, коли особи, вчинивши злочин, добровільно приходили до міліції зізнатися у чомусь аби через арешт і ув'язнення вберегтися від голодної смерті². За висловом російського дослідника В. Зімі,

¹ *Ковпак Л.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 61.

² *Калініченко В.* Голод 1946–1947 рр. на Харківщині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали. Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). — К.; Нью-Йорк, 1998. — С. 136.

голод призвів до «війни за шматок хліба голодних проти голодних» — відповідно міські жителі грабували селян, і навпаки³; почастишали також «продуктові» розбої й крадіжки.

Голодні роки сприяли формуванню групи антисоціальних елементів, існування котрих мало тимчасовий характер. Ідеться про тисячі жебраків із південних і східних областей України, які мігрували, аби перебути на благополучніших територіях Волинської, Львівської та інших західних областей. Однак для тисяч селян навіть цей шлях порятунку перекривався так званими «оперативними заслонами» (створеними відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703), котрі затримували тих, хто їздив залізницею без спеціальних перепусток.

За даними В. Кононенка, лише 7 й 8 березня 1947 р. на станціях Вінницької залізниці було знято з потягів 416 жителів Вінницької та 44 — Кам'янець-Подільської областей; за О. Веселовою, залізничною лінією Козятин—Шепетівка—Здолбунів щодобово виїздили понад 15 тис. голодуючих⁴; за В. Сергійчуком, у червні 1946 р. органами транспортної міліції Львівської області лише з вантажних поїздів було знято 62 тис. 400 осіб, а за дві останні декади липня — 97 тис. 633⁵.

Особливо великий притік приїжджих мав місце в районах, що межували із залізницею. Наприклад, до Краснянського щодня прибувало по 300–400 осіб, переважно жінок, Жовківського — по 80–100, Глинянського — 100–150, Городоцького — по 40–50⁶. Велика кількість «східняків» зупинялася у сільських районах поблизу міст, аби мати можливість «промишляти» на їх базарах.

Перший секретар Львівського обкому партії І. Грушецький в інформації «Про вплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР у райони області за сільськогосподарськими продуктами» 11 червня 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що приїжджі поширюють серед селян провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про начебто існуючий голод у східних областях та що в колгоспах на трудодні нічого не дали. Було дано вказівку заарештовувати і віддавати під суд осіб, які

³ *Зима В.* Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социс. — 1999. — № 2. — С. 92.

⁴ *Веселова О.* Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 87.

⁵ *Сергійчук В.* Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках // Там само. — С. 98.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3940. — Арк. 40.

поширювали подібні антирадянські, наклепницькі чутки⁷. Також одним із каналів отримання продуктів голодуючими «східняками» були посилкові відправлення поштою від рідних із західних областей⁸.

Окрім тимчасових порушників громадського спокою, в області вкорінилися самовільні поселенці із східних областей республіки. У 1946 р. на Львівщину прибули із Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської й Ворошиловградської областей 946 сімей переселенців (3 тис. 602 особи) та 200 родин із Тернопільської області⁹. Вони були вкрай озлобленими, рішуче налаштованими на протиправні дії; крадіжки, спекуляція, самогоноваріння часто були для них одним із джерел прибутку. Влада західних областей УРСР справедливо скаржилася, що селяни з Вінницької, Кам'янець-Подільської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей загострювали і так нестабільну ситуацію в Західній Україні, оскільки вели антирадянські розмови на кшталт: «На Сході посуха, хліба немає», «В колгоспах немає сенсу працювати, тому, що хліб забирають», «Де колгоспи — там немає хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте! Ось і у вас будуть колгоспи — тоді будете знати...»¹⁰.

Нестача харчування спровокувала активізацію спекуляцій продукцією сільськогосподарського виробництва та збіжжя. Адже серед приїжджих була категорія, котра мігрувала не через нужденність, а маючи на меті подальший перепродаж цих товарів на місцевих базарах. Тому постановою Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703 це категорично заборонялося.

За даними О. Янковської, в 1946 р. державна ціна кілограма хліба становила 1,5–2 руб., а у 1947 р. — 7. На «чорному ринку» 1,5 кг останнього коштували в 1946 р. 15 руб., у 1947 р. — 50. Кілограм сала в 1946 р. відповідно — 70–75 руб., у 1947 р. — 250, пуд жита — 120 руб. та 180, кілограм пшеничного борошна — 30 руб. і 100–110; у Київській,

⁷ Голод в Україні: 1946–1947: Документи і матеріали. — К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 32.

⁸ Наведу приклад з історії власної родини. Моя бабуся, Сіліч (Присяжнюк) Оксана Василівна, яка проживала в м. Звенигородка тодішньої Київщини (нині — райцентр Черкаської області), також була змушена декілька разів робити такі «продуктові» наїзди до західних областей. Певною харчовою допомогою були також продуктові посилки від рідні зі Станіслава.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3940. — Арк. 42.

¹⁰ Кононенко В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 77.

Вінницькій, Полтавській, Харківській областях пуд картоплі на базарі коштував 200–250 руб.! Якісний костюм у 1946 р. коштував 5 тис. руб., а в голодний 1947 р. на нього вимінювали лише пуд жита¹¹.

Голод змусив певну частину сільського населення, зокрема й ту, яка вимушено оселилася у західних областях, відкрито виступати проти влади. Все частіше люди вдавалися до агітації проти радянського режиму, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського і колгоспного активу. Цьому сприяла активізація військових та агітаційних дій УПА¹², котра через відозви ширила правдиву інформацію про дійсні масштаби голоду.

Однак не тільки діяльність повстанців сприяла селянському спротиву. Інколи, керуючись почуттям самозбереження, селяни з власної ініціативи виступали проти свавілля місцевих активістів. Так, за даними дослідника Буковини В. Холодницького, вони, гнані голодною смертю, піднімалися на збройний опір, захоплювали комори із зерном, розподіляли збіжжя між собою тощо. 30 червня 1947 р. в чергову річницю проголошення української державності у Львові жителі с. Слобода Банилів Вашковецького району, Чернівецької області, протестуючи проти більшовицького режиму, на багатьох людних місцях повивіщували національні прапори. Подібні акції були проведені і в інших населених пунктах Буковини та Західної України. Причому виступи селян спостерігалися і в бессарабських районах Ізмаїльської області, в яких на той час підпілля ОУН не існувало. Повідомлення з місць рясніли фактами «грабунку й тероризму», замахів на життя представників радянського активу¹³. На ґрунті продовольчих ускладнень і чиновницького свавілля вбивства місцевих партійних функціонерів, голів колгоспів та інших сільських активістів траплялися в усіх областях УРСР. Недовіра до більшовицької політики також виявлялася в псуванні хлібозбиральної техніки, навіть підпалах і мінуванні різних об'єктів¹⁴.

Деякі правопорушення мали чітку календарну залежність. Так, період жнив сприяв діяльності таких порушників, як збирачі колосків. Їх вважа-

¹¹ Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 389–391.

¹² Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів. — К., 1999. — С. 60–66.

¹³ Холодницький В. Буковина в умовах повоєнної трагедії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 257.

¹⁴ Крутина В. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Там само. — С. 267.

ли «розкрадачами» соціалістичної власності, котрі, згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р., кваліфікувалися як «вороги народу», а зі статтею 18-ою Примірного Статуту сільськогосподарської артілі, — як «зрадники загальної справи колгоспу» й «підричники основ колгоспного ладу». Більшість із них засуджувалася за рішенням, прийнятим 7 серпня 1932 р. спільною постановою ЦВК та Раднаркому СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», котре набуло назви «закону про п'ять колосків». Постанова карала із новою силою, а місцеві контролери вишукували підстави для її застосування проти односельців. Зокрема, на Вінниччині перевірки полів після збирання врожаю фіксували масове залишення колосків на скошеній ниві. Іноді на квадратний метр виявляли їх по 18–20. Контролери кваліфікували ці факти як «безгосподарність» і «низьку трудову дисципліну під час збирання врожаю», а самі порушники зазнавали неадекватно жорсткого кримінального покарання. І це відбувало тоді, коли сотні тонн зерна псувалися в районних зерносховищах чи використовувалися для переробки спиртозаводами на спирт!

У телеграмі Й. Сталіна та А. Жданова на адресу М. Хрущова і Д. Коротченка від 26 листопада 1946 р. з вимогою покінчити з «небільшовицьким ставленням» до хлібозаготівель підкреслювалося, що в колгоспах антидержавні елементи «заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі, приховують необмолочений хліб у скиртах»¹⁵. Тобто причинами цих злочинів вбачалися не надмірні плани чи посуха, а «дрібнобуржуазні настрої колгоспників»¹⁶. Республіканський уряд відгукнувся на ці факти окремими постановами, в котрих правлінням колгоспів та директорам радгоспів наполегливо пропонувалося «встановити ретельний контроль за правильним очищенням зерна після молотби і комбайнового збирання, зважуванням й оприбуткуванням відходів, ні в якому разі не допускаючи наявності доброго зерна у відходах»¹⁷. Більше того, направлений для контролю за виконанням хлібозаготівель перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць дав вказівку не видавати колгоспникам, навіть після виконання плану, якісного зерна за

¹⁵ Голод в Україні 1946–1947. Документи та матеріали. — С. 10–11.

¹⁶ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С. 22.

¹⁷ Див.: Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по охороні посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР» від 9 липня 1947 р. за № 1104 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1947. — № 14. — 31 липня. — К., 1947. — С. 5.

трудодні, а розраховуватися з ними його відходами¹⁸. В доповідній записці заступника начальника Управління МВС по Вінницькій області, підполковника В. Карягіна обкому КП(б)У від 20 червня 1947 р. зареєстровані злочини кваліфікувалися як крадіжки зерна «шляхом стрижки колосся»¹⁹. Всього було зрізано 542 кг колосків і, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна», засуджено 95 осіб. Мінімальний термін позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна становив від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин — до 25 років виправно-трудових робіт. Міліціонери опір при затриманні розглядали як «терористичний акт»²⁰.

18 липня 1947 р. у листі до районних керівників перший секретар Вінницького обкому партії М. Стахурський наводив приклад крадіжки 2 тис. 90 кг колосків, а також відзначав, що з початком жнив в області притягнуто до кримінальної відповідальності 1 тис. 196 осіб²¹. З дослідження М. Шитюка нагадаємо цікавий факт, коли на Миколаївщині створювалися спеціальні бригади для розкопування нір польових мишей і ховрахів із метою пошуку «поцупленого» гризунами зерна²².

Підпадаючи під дію закону, тисячі голодуючих ставали правопорушниками з відповідною мораллю. Але погодимося з думкою Р. Подкура про те, що це був лише один із численних селянських способів вижити в

¹⁸ *Срмак О.* Полтавщина у голодні 1946–1947 роки // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. — С. 107.

¹⁹ З точки зору місцевих керівників, скоєння злочину було очевидним і вимагало негайного покарання. Так, за інформацією Р. Подкура вже 2 серпня 1947 р. перший секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Стахурський підписав директиву обкому партії щодо боротьби з «ворожими проявами» під час хлібозаготівель та розкрадання хліба. Він зобов'язав секретарів райкомів КП(б)У вимагати від органів міліції й прокуратури оперативного реагування на факти розкрадання хліба та оформлення кримінальних справ за 2–3 дні! 6 серпня 1947 р. його чергова директива ще категоричніше вимагала посилення репресивних заходів щодо «розкрадачів хліба» (див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13. — С. 210).

²⁰ *Подкур Р.* Діяльність партійного апарату Вінницької області умовах голоду 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 211.

²¹ *Романюк І.* Вінниччина в роки голодомору (1946–1947) // Там само. — С. 220–221.

²² *Шитюк М.* Голод 1946–1947 років — трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. — С. 115.

умовах голоду²³. Місцева влада придумала різноманітні форми профілактики і боротьби проти крадіжок. «Переконливий» засіб виховання селян було продемонстровано у с. Білозірка Лановецького району, що на Тернопільщині: на затриманих за крадіжку декількох кілограм збіжжя колгоспників начепили плакати з написом «Колгоспні злодії!» та провели всім селом²⁴. Прикметним є той факт, що зазвичай односельці з розумінням ставилися до фактів подібних крадіжок; чи не кожний із них мимоволі ставав чи міг стати під тиском «голодних» обставин крадієм колгоспного майна. З точки зору тогочасної повсякденної моралі такі діяння не були суспільно осудними.

Крім того, деякі сучасні опитування свідків голодоморів містять інформацію про існування атмосфери ненасильницького сприйняття голодової ситуації, розуміння обставин, покірного їх сприйняття. У респондентів спостерігалися радянські стереотипи («бути, як усі», «не висовуватися», радянська однастайність тощо), «відчуття відчуження від України та її національних інтересів», «наявність українофобських настанов»²⁵. Психологи, які вивчають поведінку людини в екстремальних ситуаціях, такі дії називають феноменом «ідентифікації з агресором», що є реакцією психіки на стресову ситуацію. Це неусвідомлений перенос суб'єктом на себе рис характеру, світоглядних цінностей та поведінки свого мучителя (так званий «стокгольмський синдром»). Таким чином, демонструючи регресію, жертва пробує зрозуміти логіку агресора, щоби не дратувати його та збільшити свої шанси на виживання. На думку І. Реви, для частини селян цей злам призвів до виникнення травматичної залежності від агресора, деформації їхніх особистостей і засвоєння невластивих традиційній українській культурі радянських цінностей, зокрема, страху перед вживанням української мови та прагнення змінити свою національну приналежність²⁶.

²³ Подкур Р. Діяльність партійного апарату Вінницької області умовах голоду 1946–1947 рр. — С. 205.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1142. — Арк. 49.

²⁵ Рева І. Ідентифікація з агресором частини українського селянства як психологічний наслідок голодомору 1931–1933 років // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 20–21 листопада 2013 р.). — К., 2013. — С. 327.

²⁶ Там само. — С. 331.

Крім того, за даними О. Воловича та Т. Воропаєвої, 28% сучасних російськомовних українців живуть зі зміненою (на російську) ідентичністю, тобто їхні батьки (один чи обоє) були українцями (див.: *Волович О., Воропаєва Т.* Проблема самоідентифікації російськомовних українців [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book>).

У той час підозра в «антидержавних діях» падала й на партійно-управлінську місцеву верхівку: бригадирів, голів колгоспів, директорів радгоспів. Невиконання плану хлібозаготівель було головним звинуваченням і приводом до кримінальної відповідальності вже як за «державний злочин». Так, за даними О. Єрмака, в Полтавській області було створено спеціальну групу із 7 прокурорів, котрі виїздили у райони з низьким відсотком виконання планів хлібоздачі для порушення кримінальних справ відносно неблагонадійних голів колгоспів²⁷. Однак частина їх, попри всі зусилля, дійсно не спромоглася виконати вимоги плану, а інша — не могла це зробити через небажання оббирати односельців, тим самим свідомо наражаючи їх на неминучу смерть. Господарська діяльність таких керівників, яка виражалася в приховуванні у своїх колгоспах хоча б невеликої частини врожаю, каралася. Видача його голодуючим односельцям кваліфікувалася каральними органами як «саботаж хлібоздачі», «приховування» та «розбазарювання» зерна. Такі правопорушники й формували своєрідну групу сільських девіантів²⁸.

Вершиною геноциду українського народу стали факти трупоїдства і людоїдства в постраждалих від голоду районах України. Доведені до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, й ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. У своєму апогеї голодний мор руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людей. Не одна людина пережила (і ще переживе!) моторошний жах від прочитання фактів про дітовбивство, трупоїдство, людоїдство. Проте свідомість дослідника все ж спонукає до встановлення деяких закономірностей проявів цих жахів.

Статистика свідчить про зростаючу динаміку інформацій про трупоїдство. За даними МДБ УРСР (з початку року) на 25 лютого 1947 р., було зафіксовано 16 випадків вживання людських останків, зокрема в Ізмаїльській області — 13, у Дніпропетровській — 1, у Запорізькій — 1 та Чернівецькій — 1²⁹. Відома також довідка (з 11 січня до 1 лютого 1947 р.) про 19 фактів людоїдства й вживання в їжу м'яса собак³⁰.

²⁷ Єрмак О. Полтавщина у голодні 1946–1947 роки. — С. 107.

²⁸ Соболев П. Їх таврували і засуджували як державних злочинців // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). — К.; Нью-Йорк, 1998. — С. 69–76.

²⁹ Голод в Україні: 1946–1947: Документи і матеріали. — С. 188–189.

³⁰ Там само. — С. 194.

Таблиця 1

Види злочинів	Ізмаїльська	Сталінська	Дніпропетровська	Харківська	Ворошиловградська	Чернівецька
Убивство рідних, дітей і вживання їх останків	2	3	–	–	–	–
Вживання останків родичів і дітей	8	–	–	–	–	–
Убивство сім'ї через отруєння	–	–	1	–	–	–
Вживання м'яса собак	–	–	1	1	1	–
Продаж харчових виробів (котлет, холодцю) із собачатини	1	–	–	–	–	1
Разом	11	3	2	1	1	1

На 15 березня 1947 р. спецдонесенням МДБ УРСР до МДБ СРСР додавалися ще нові факти людоїдства: в Сталінській області — 2 випадки, в Київській — 1, у Харківській — 1, у Ворошиловградській — 1 і Чернівецькій — 1³¹. Уточнені дані за лютий–березень свідчили вже про 23 випадки, а на 25 березня вони зросли до 33, зокрема в Ізмаїльській області — 16, Дніпропетровській — 4, Харківській — 3, у Сталінській, Чернівецькій, Одеській — по 2, в Запорізькій, Київській, Ворошиловградській та Полтавській — по 1 факту³²; продовжуючи свою інформацію, чекісти на 2 квітня 1947 р. додали ще по одному випадку з Полтавської, Херсонської й Запорізької областей³³. Дані щодо людоїдства і трупоїдства були вражаючими:

Таблиця 2

Область	Кількість випадків людоїдства на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.	Кількість з'дених трупів на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.	Кількість притягнутих до відповідальності на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.
1	2	3	4	5	6	7
Ворошиловградська	1	–	1	–	1	–
Вінницька	5	–	12	–	4	–

³¹ Там само. — С. 208–209.

³² Там само. — С. 216.

³³ Там само. — С. 220.

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7
Дніпропетровська	16	3	21	3	13	6
Запорізька	6	3	13	8	9	7
Ізмаїльська	53	—	82	—	52	—
Київська	7	2	10	3	8	4
Кіровоградська	1	—	1	—	1	—
Миколаївська	1	—	1	—	2	—
Одеська	10	3	2	5	15	5
Полтавська	4	—	5	—	1	—
Сталінська	11	3	15	4	14	3
Сумська	2	—	2	—	2	—
Харківська	6	—	6	—	5	—
Херсонська	2	—	2	—	—	—
Чернівецька	5	1	6	2	5	2
Разом	130	15	189	25	132	27

Проте на сьогодні зібрані спогади, результати регіональних опитувань, дослідження місцевих істориків, які свідчать, що приведені дані є не повними порівняно з дійсними масштабами злочинів³⁴. Але й із них очевидно, що голод на півдні України (зокрема, в Бессарабії) лютував найсильніше³⁵. Ще 6 травня 1946 р. Ізмаїльський облвиконком та обком

³⁴ Див., наприклад: Голод 1946–1947 років на Полтавщині: (До п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. — Полтава, 1996; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали, свідчення. — Чорнухи; К., 2004; *Антохій Й.* З історії голодомору 1946–1947 років на Буковині // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). — Чернівці, 1994. — С. 96–98; *Холодницький В.* Голодомор 1946–1947 рр. на території Чернівецької області // Там само. — С. 75–86; *Єрмак О.* Полтавщина у голодні 1946–1947 роки; *Задніпровський О.* Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі // Там само. — С. 120–124; *Нікілев О.* Післявоєнний голод на Дніпропетровщині // Там само. — С. 127–132; *Калініченко В.* Голод 1946–1947 рр. на Харківщині // Там само. — С. 132–139; *Холодницький В.* Буковинський край у голодоморному вирі 1946–1947 років // Там само. — С. 142–150; *Романюк І.* Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Там само. — С. 150–156; *Демченко Т.* Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 161–171.

³⁵ Див., наприклад: *Веселова О.* Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років // Одесі — 200: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції

партії доповідали М. Хрущову і Д. Коротченку про кризовий стан у сільському господарстві області, виступи селян у зв'язку з продовольчими труднощами й просили допомоги³⁶. А вже 10 травня була оприлюднена телеграма Ради Міністрів СРСР про відмову навіть у розгляді клопотання з місць щодо додаткового відпуску насінневих позичок зерна. Голодові умови посилювалися також і завзяттям місцевих керівників, перевищення владних повноважень були чи найпоширенішими проявами корупції. Прокуратура УРСР сигналізувала партійному керівництву про це³⁷.

Найпоказовішим щодо визнання владою критичності соціального напруження у регіоні став той факт, що Ізмаїльська область стала єдиною, котра не отримала додаткового завдання по плановому збільшенню об'ємів поставок зерна державі з урожаю 1946 р.(!)³⁸. Втім, із наближенням зими 1946 р. відомості з Бессарабії ставали загрозливішими. Особливо загострювалася ситуація з опікою дітей. Станом на 1 січня 1947 р. в Ізмаїльській області було вже відкрито 11 дитячих будинків із 2 тис. 316 вихованцями, а норм хліба відпущено лише на 1 тис. 220 осіб, інших продуктів — лише на 700. Темпи ж приросту потерпілих на березень 1947 р. вимагали відкриття додаткових 16 дитбудинків³⁹. Повсюдні невиходи на роботу через опухання та нездатність рухатися, відсутність через це дітей у школах, переповненість лікарень від хворих на дистрофію, масові зомління, смерть від голоду, а відтак масовий потік політично

(Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). — Ч. I. — Одеса, 1994. — С. 87–90; *Шитюк М.* Голод 1946–1947 років — трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. — С. 112–119; *Гудзь В.* Голод 1946–1947 років на Запоріжжі // Там само. — С. 139–142; *Морозюк Ф.* Голод 1946–1947 років на Херсонщині // Там само. — С. 165–175; *Морозюк Ф.* Червоні суховії в таврійських степах: Чорні дати: український геноцид. 1947 рік // Голопристанський вісник. — 1997. — 26 квітня; *Горбуров К.* Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 172–178.

³⁶ Центральний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3150. — Арк. 44–50.

³⁷ Див.: Доповідна записка прокуратури УРСР секретарю ЦК КП(б)У Д.С. Коротченку про грубі порушення соціалістичної законності в Татарбунарському районі й недостатнє реагування на них Ізмаїльського обкому партії // Там само. — Спр. 3646. — Арк. 2–4.

³⁸ Див.: Додаток до Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР» від 22 липня 1946 р // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 931. — Арк. 46; Додаток до Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по Українській РСР» від 17 серпня 1946 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 939. — Арк. 48.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4879. — Арк. 64–66.

небезпечної інформації у листах — усе це голодні будні півдня республіки⁴⁰. Це жахіття довелося пережити й іншим регіонам України⁴¹.

Найчастіше жертвами труподів і людоїдів ставали рідні й близькі напівбожевільних осіб. Адже патріархальність виховання та природна богобоязність могли виправдати це святотатство лише відносно своїх рідних; начебто душі осквернених могли зрозуміти мотиви вчинків і пробачити, а от чужі — швидше ні. Спонукальним мотивом до цього ставала й неможливість традиційно поховати рідних, тому збожеволілі близькі, перебуваючи певний час з останками, під тиском голоду наважувалися їх вжити⁴². Проте частіше рідні не поспішали ховати померлих та використовували їх останки для продовження свого кількадечного життя, а інколи це ставало єдиним спасінням для виживання цілих родин⁴³.

Жертвами ставали також односельчани, сусіди, випадкові люди, дітси-сироти, бездомні, жебраки⁴⁴; інколи для харчування викрадали дітей⁴⁵. Найчастіше людину переборювали тваринні інстинкти, і вона полювала на найслабших, якими були діти, жінки, літні люди. Штовхала на такі злочини й відмова колгоспних роботодавців елементарно підтримати своїх нужденних трудівників⁴⁶. Із цих трагедій найжахливішою є інформація про вбивство дітьми батьків⁴⁷ та матерями своїх дітей⁴⁸. На нашу думку, останнє виглядає як ритуальне вбивство — адже в такий спосіб мати полегшувала земні страждання дитини для її вічного заспокоєння. Моральним самовиправдуванням було те, що вона дала життя, тому на свій розсуд могла розпорядитися й смертю. Серед випадків дітовбивства найпоширенішим поясненням було те, що мати позбавляла життя одну дитину, аби прогодувати для виживання інших дітей⁴⁹; інколи, проявивши гуманність, сім'я перед захороненням поїдала лише частини

⁴⁰ Див.: Спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про продовольчі труднощі і голодування жителів Татарбунарського та Бородінського районів Ізмаїльської області від 29 листопада 1946 р. // Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали. — К.; Нью-Йорк, 1996. — 133–134; Спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про голод в Ізмаїльській області та реагування у зв'язку з цим на настрої серед населення від 10 грудня 1946 р. // Там само. — С. 137–139.

⁴¹ Див.: Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали. — К.; Нью-Йорк, 1996.

⁴² Там само. — С. 174.

⁴³ Там само. — С. 184–185.

⁴⁴ Там само. — С. 198, 214, 231.

⁴⁵ Там само. — С. 230.

⁴⁶ Там само. — С. 180–181, 214.

⁴⁷ Там само. — С. 186–187, 219.

⁴⁸ Там само. — С. 189; 212; 216.

⁴⁹ Там само. — С. 200–201, 209, 214, 215, 217, 219, 220, 230.

тіла⁵⁰. В таких умовах для свого виживання рідні, навіть діти, перетворювалися на холоднокривних убивць, жертвами котрих найчастіше ставали немічні, дистрофічно хворі⁵¹. Ці факти не мають регіональних особливостей і зафіксовані у всіх охоплених голодом областях; майже завжди вбивці були визнані божевільними.

Відомі також випадки використання людського м'яса для виготовлення котлет на продаж⁵². Затримані зізнавалися, що до голоду вони не гребували використанням м'яса кішок та собак; проте зголоднілі люди винищили на харч усіх домашніх тварин, тому торгівцям доводилося використовувати людську сировину. А на Харківщині завідувач моргу наважився приносити додому для харчування рештки тіл піддослідних трупів⁵³. Порушувалися і споконвічні традиції української гостинності — людей, які просилися на ночівлю, безжалісно вбивали всією сім'єю, а їхні тіла споживали⁵⁴. Усталені етнічні зв'язки також уневажнювалися — на Ізмаїльщині місцеві роми вбили співплеменницю й ужили її труп⁵⁵. Усе це свідчить, що для тогочасного соціуму критерії правил виправданої поведінки значно занижувалися, а з точки зору буденної моралі ціна людського життя не було нічого варта.

Люди, що опинялися в жахливому голодовому вирі, часто зазнавали безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притуплював, вихолощував у них здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини людської особистості; й часто вона уподібнювалася безчуттєвій істоті. Всі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. І чи не ознакою людяності в цьому суцільному кошмарі ми вбачаємо вияв материнських почуттів — доведені до тваринного відчаю матері убивали своїх малолітніх дітей, аби не бачити їхньої голодної смерті! А підлітки з повним усвідомленням жахливості ситуації намагалися покінчити життя самогубством⁵⁶. Звичайно, ми говоримо про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голоду 1946–1947 рр. підтверджується сотнями задокументованих фактів.

⁵⁰ Там само. — С. 219.

⁵¹ Там само. — С. 204–205.

⁵² Там само. — С. 215.

⁵³ Там само. — С. 216.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. — С. 217.

⁵⁶ Шитюк М. Голод 1946–1947 років — трагічна сторінка в історії Миколаївщини. — С. 117.

Післявоєнна кампанія урізання присадибних господарств колгоспників⁵⁷, які лише й могли прогодувати селян, непомірні обсяги хлібозаготівель, виселення, примусові позики значно збіднили достаток сільських родин. За твердженням упорядниці спогадів про голод Т. Демченко, рядові колгоспники ставилися до «рідного» колгоспу як до нещадної, ворожої сили і «нагороджували» владу традиційною лайкою, прокльонами, несхвальними висловами⁵⁸, новотворами народного фольклору⁵⁹ тощо. На селянські господарства накладали державні податки на землю, на домашню худобу, фруктові дерева, від них вимагалися непосильні норми здачі молока, м'яса, яєць. Не маючи можливості сплачувати надвисокі побори, селяни змушені були жебракувати, залучаючи до цього й дітей.

Результати надмірних норм хлібозаготівель у той час стали одним із головних чинників зубожіння селян та поповнення за їхній рахунок лав антисоціальних елементів. Зокрема, зведений річний звіт колгоспів Полтавської області за 1946 р., наведений О. Єрмаком, свідчить, що середня видача колгоспникам на один трудовдень, включаючи і додаткову оплату праці, становила близько 200 г зерна, 47 г картоплі, 58 копійок грішми, та й ця оплата повністю ними не отримувалася.

Аби підкреслити крайню нужденність тогочасного селянства, наведемо для порівняння рівень забезпечення того ж полтавського робітництва. Робітники Кременчука в середньому отримували по 400 г хліба на день, а також 1 кг 200 г крупи чи макаронних виробів, м'яса (чи риби) — 2 кг 200 г, жирів — 600 г, цукру, кондитерських виробів — 500 г на місяць⁶⁰. Колгоспи залишалися боржниками перед своїми ж членами не лише у 1946 р.; значні недоплати були і за попередні роки. За той

⁵⁷ Щоправда, за даними О. Янковської, за часів гітлерівської окупації селяни самочинно збільшували свої земельні володіння. Як показали результати спеціального обстеження, проведеного вже в 1944 р. за дорученням Наркомзему УРСР, у Чернігівській, Житомирській, Сумській та Вінницькій областях збільшення площ присадибного користування в період окупації набуло масового характеру (див.: *Янковська О.* Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — К., 2007. — Вип. 11. — С. 388).

⁵⁸ *Демченко Т.* Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини. — С. 164.

⁵⁹ *Кононенко В.* Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського.* — Вип. 2. Серія: Історія. — Вінниця, 2000. — С. 178–182.

⁶⁰ *Єрмак О.* Стан дослідження голоду 1946–1947 років на Полтавщині // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 199.

рік колгоспи Полтавщини заборгували своїм трудівникам 49 млн. 339 тис. руб.⁶¹. Це зумовило значний приплив зубожілого селянства на вулиці українських міст.

Наявність у деяких селянських господарствах західних областей тимчасових заробітчан як підсобної робочої сили дозволяло владі стверджувати про «активізацію» такої антинародної категорії, як куркулі. За висновками О. Гаврилюка, існували непоодинокі факти, коли тимчасова праця «східняків» у господарствах місцевих селян трактувалася як підстава для зарахування останніх до цієї категорії⁶². За цим наступала вже відома процедура щодо викорінення цього «соціального зла».

Сплеск злочинності спостерігався у найбільш постраждалих від голоду регіонах. За оперативними даними органів Управління МВС, в Ізмаїльській області суспільно небезпечні дії у Болградському районі в ІV кварталі 1947 р. порівняно з ІІІ кварталом того ж року зросли на 137,5%, Кілійському — 136%, Лиманському — 200%, Тузловському — 172%, Ренійському — втричі, Татарбунарському — у 2,5 рази, Саратовському та м. Білгороді-Дністровському — вдвічі. Крадіжки продовольства, збройні пограбування, вбивства змусили начальника Управління МВС в Ізмаїльській області полковника М. Завгороднього залучити до цілодобової патрульної служби весь склад міліції, бригад сприяння останній, прикордонних військ, а також забезпечити вогнепальною зброєю сторожову охорону на важливих об'єктах⁶³.

У період голоду значне загострення девіантної поведінки спостерігалось в промислових районах й у містах. Ці девіації набули дещо відмінної форми, ніж у сільській місцевості. Зокрема, дефіцит продовольства викликав зловживання під час його розподілу. Наприклад, у Криму лише за серпень–жовтень 1946 р. перевіркою було встановлено незаконну видачу 31 тис. продовольчих карток. За твердженням Д. Омельчука, це набрало розмаху організованого бізнесу. В той період на кримських базарах міліцією було заарештовано 195 осіб, котрі продавали картки; 27 із них було притягнуто до кримінальної відповідальності. В Сімферополі було знешкоджено організовану злочинну групу, до складу якої входили 14 осіб — комірники та експедитори

⁶¹ Там само. — С. 194–195.

⁶² *Гаврилюк О.* Допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали. — С. 182; *Його ж.* Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 106.

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 17. — Спр. 4. — Арк. 295–302.

хлібозаводу, котрі вкрали 1 тис. 300 кг хліба; у відповідального за видачу продовольчих талонів авторемонтних майстерень Таврійського військового округу А. Курочкіна було вилучено 7 хлібних карток, 7 довідок на їх отримання і 39 разових одноденних талонів. Загалом за другу половину 1946 р. в Криму за подібні злочини було засуджено понад 500 осіб⁶⁴.

Регулярними також були факти обману покупців із боку працівників торгівлі. Так, під час контрольного зважування лише у севастопольському магазині № 11 одному покупцеві було недодано 15 г хліба (з 1 кг), іншому — 32 г⁶⁵. І це коли значимість кожного граму була надзвичайною! Значне недоотримання життєво необхідних продовольчих товарів змушувало кримчан вдаватися до правопорушень (дрібні крадіжки товарів на базарах, особистого майна людей, розбійні напади на них тощо).

Втім, на нашу думку, саме відчуття безвихіддя, пануюча атмосфера відчаю провокувала громадян до стихійних публічних виступів. Приводом до цього могли бути офіційні чи неофіційні зібрання. Наведемо деякі факти. Під час голоду в містах харчове забезпечення, за деякими винятками⁶⁶, виглядало порівняно із селами краще. Проте різке зменшення норми та погіршення якості харчування відразу вилилися у протиправні виступи трудящих. Так, 19 травня 1947 р. робітницями Чернівецької текстильної фабрики № 2 було публічно висловлено незадоволення якістю обіду: «Наші керівники вимагають тільки виконання плану, а ніхто питаннями забезпечення робітників харчуванням не займається. Ми голодні! Потрібно кидати роботу і йти додому!»⁶⁷. Ця заява призвела до масового залишення роботи, водночас вона спонукала до активних протестних дій малоактивну робітничу масу, виокремлюючи групу потенційних девіантів.

Обставини голоду значно активізували подібні виступи. Найчастіше це відбувалося на базарах. Наприклад, із виступу інваліда (ст. Олевськ, Житомирської області, зима 1946 р.): «Нам обіцяли по війні краще життя, а де воно? Знову загнали селян у колгоспи, знову нужда і голод. З нашої

⁶⁴ *Омельчук Д.* До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 р. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 190.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ За твердженням О. Задніпровського, частка жертв голоду серед померлих у Донбасі була вищою в містах порівняно із сільською місцевістю. Зокрема, питома вага померлих у 1946–1948 рр. у містах становила 15%, а в сільських районах — 13,5% (див.: *Задніпровський О.* Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали.* — С. 123).

⁶⁷ *Холодницький В.* Буковина в умовах повоєнної трагедії. — С. 257–258.

праці наживаються НКВС, партійці. Геть більшовизм! Геть Сталіна й НКВС! Геть колгоспи!»⁶⁸. Підбурювачами протестувальників виступали переважно «східняки», котрі розповідали правду про зубожіння селянства і голод.

Відзначимо глибоку емоційність виступів. Їх протестність у цих обставинах набувала гострішого характеру. Адже потерпілі були свідками страшного голоду 1932–1933 рр., страх перед повторною бідною викликав реакцію природного захисту через агресивність та озлобленість. Як реакція на відчуття можливих життєвих ускладнень серед громадян часто виникала паніка, що виявлялося в стихійному скуповуванні продуктів харчування і товарів першої необхідності.

Прикметно, що своє незадоволення проваджуваною політикою, складною ситуацією громадяни намагалися висловлювати не лише при будь-яких побутових ситуативних okazях, а й під час офіційних заходів. У період виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад (відповідно 9 лютого і 21 грудня 1947 р.) на бюлетенях знаходили написи, як-то: «Наша пропозиція збільшити норму хліба!», «Дайте хліба!» тощо. Також траплялися написи, котрі мали характер уже делінквентивного проступку. На деяких виборчих бюлетенях у м. Києві (грудень 1947 р.) громадяни висловлювали своє бачення виходу з продовольчої проблеми через посилення антисемітських заходів («прибрати євреїв-спекулянтів із радянської торгівлі», оскільки «євреї обдурюють, обраховують покупця, для легкої наживи ідуть на різні угоди...»). Містилися навіть заклики взагалі очистити органи влади від осіб цієї національності⁶⁹.

Наступною, відносно прихованою формою висловлювання своїх бід громадяни обирали листування. Тогочасна малорозвиненість телефонно-телеграфного зв'язку залишала за епістолярним спілкуванням найширші можливості, а його доступність створювала для сучасників широкий простір вибору. Для влади цей фактор становив подвійну загрозу. Дописувачем було переважно залишене напризволяще жіноцтво, а адресатами найчастіше виступали військовослужбовці. Небезпека крилася в тому, що через листи нужденні намагалися донести до рідних весь свій біль і страждання, а розголошення й поширення цієї інформації серед військових сприяло підточуванню морально-патріотичних устоїв радянського війська. Це було відвертим порушенням соціалістичних норм співжиття, зазіханням на державну безпеку, тому військова цензура скрупульозно

⁶⁸ *Русначенко А.* Тема голодоморів в Україні у творах підпільної публіцистики 1940–1950 років: зображення і оцінка // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали. — С. 190.

⁶⁹ *Крупина В.* Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР. — С. 267.

вилучала всі листи, навіть із найменшими натяками на скарги. У них могло повідомлятися про непомірні примусові позики, відбирання продуктів, худоби, речей, а масове опухання і смертність від голоду порівнювалися з трагедією 1933 р. Військова цензура МДБ УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції лише з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7 тис. 330 подібних листів. Поширюючи викривальну інформацію, їх автори ставали порушниками соціалістичних норм законності. Найбільше листів було надіслано з голодних Київської (3 тис. 557), Кіровоградської (2 тис. 815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125), Сумської (25), Одеської (25), Житомирської (23), Ізмаїльської (21) та Полтавської (16) областей⁷⁰.

Із кожним днем ситуація в республіці погіршувалася й, за даними дослідника цих фактів О. Рабенчука, у кінці вересня міністр держбезпеки УРСР С. Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44 тис. 431 листа зі скаргами до рідних на посуху, несплату за працю, повсюдний голод тощо. Зокрема, з Київської області їх було надіслано 15 тис. 507, Вінницької — 13 тис. 11, Кіровоградської — 6 тис. 751, Житомирської — 4 тис. 676, Чернігівської — 2 тис. 924, Кам'янець-Подільської — 1 тис. 562. Більше тисячі листів зі скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою в листопаді–грудні 1947 р. під час «обробки» кореспонденції до військових із Полтавської області⁷¹. Простежується і закономірність: із посиленням голоду висловлювання в листах ставали гострішими⁷².

Певним продовженням епістолярної форми опору можемо вважати й поширення анонімної агітаційної кореспонденції. Якщо висловлювання щодо проблем у листах під час загострення емоційного стану дозволяли собі пересічні громадяни, то до таких спеціальних форм вдавалися більш послідовні та переконані у несправедливості протестанти. Контролюючими органами все це видавалося за «активізацію злочинних елементів під час хлібозаготівлі», «саботаж із числа колишніх куркулів і націоналістів», «поширення паніки сектантами», «залякування фашистських недобитків» й викликало відповідні карні санкції. Так, лише з 20 вересня

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3669. — Арк. 1–6.

⁷¹ Рабенчук О. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). — К., 2008. — С. 272.

⁷² Романюк І. Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали. — С. 151–152; Веселова О., Панченко П. Голод в Україні 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. — 1996. — № 1. — С. 135; Шульга І. Людомор на Поділлі. (До 50-річчя голодомору). — К., 1993. — С. 159–160.

до 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували в східних областях республіки 126 таких осіб⁷³. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, активістів, так і до центральних органів влади.

За рівнем агресивності, спонукаючою до дій риторикою послання можна розділити на кілька типів. В одних випадках незгодні погрожували вбивствами, організацією терактів, закликали до повалення державного устрою тощо. В інших — намагалися ширити правдиву інформацію про перебіг політичних подій у країні (зокрема про зловживання та заможне життя вищої й місцевої партноменклатури), про реальний стан життя в республіці (наприклад, відомості про голод і переслідування віруючих), про зовнішньополітичні перипетії (розповсюдження чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами, у котрій СРСР зазнає неминучої поразки). А деякі повідомлення несли свідомо сфальсифіковану інформацію (зокрема, на теми релігійного життя), аби загострити невдоволення громадян до радянської влади, й мали відверто провокаційний характер (наприклад, заклики до саботажу, крадіжок держмайна, полишення роботи).

В окреслений період можна говорити і про такий прояв аморальності, як надання сексуальних послуг на непрофесійній основі, коли обставини голоду примушували деяку частину нужденних жінок у такий спосіб заробляти на харчі для дітей та родини⁷⁴. Зокрема, вони вимушено залучалися до активізації залишків такої довоєнної відпочинкової сфери послуг, як приватне утримання проституток і кімнат для їхніх побачень із клієнтами. Найнижчою ланкою, проте найпоширенішою й сталою, було надання сексуальних послуг повіями при вокзалах, готелях, будинках колгоспників, питних закладах нижчого ґатунку тощо. Особливо виокремимо функціонування цього виду послуг у так званих комерційних ресторанах. Взагалі після війни діяльність останніх спричинилася до концентрації на цих локальних територіях найрізноманітніших девіантних проявів, як-то: спекуляція, наркоторгівля, а також пропонування сексуальних послуг. Зазвичай, до цього широко залучалося нужденне жіноцтво, а організовувалося воно за посередництва офіціантів, працівників гардеробу чи швейцарів. Практикувався також пошук клієнтів безпосередньо самими проститутками.

На нашу думку, всі ці деструктивні події напряму впливали на репродуктивну поведінку громадян. Застосовуючи соціологічні дослідницькі схеми, вчені стверджують, що у дітей, виношених під час

⁷³ Рабенчук О. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. — С. 280.

⁷⁴ Марочко В. «Третій радянський»: голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали. — С. 17.

найважчого періоду голоду, ймовірність померти впродовж одного місяця або одного року після народження була вищою, ніж для дітей, виношених у період, коли голоду не було. Більше того, жінки, вагітні під час голоду, мали більшу кількість мертвонароджених у постголодні роки. Недоїдання під час вагітності мало довготривалий ефект, спричиняло негативні наслідки не лише для поточної вагітності, але й збільшувало ймовірність викидня або мертвонародження у подальших вагітностях. Причому, цей ефект був особливо вираженим у випадках виношування плоду чоловічої статі⁷⁵.

Окрім масштабних наслідків, слід зважати на їхній каскадний ефект (за С. Козьменком)⁷⁶, коли негативні процеси і тенденції мають місце не лише у поколіннях людей, які безпосередньо пережили екстремальні події, а й торкаються наступних поколінь. Слід вказати також і на ефект заміщення, коли у сім'ї спеціально народжували дитину, аби замінити померлу у період голоду. Як свідчать зарубіжні дослідження історій вагітності і народжень, ефект заміщення може проявитися не обов'язково відразу ж після зникнення екстремальної ситуації. Згідно з теорією заміщення Дж. Роджерса та його колег, усвідомлення слабкості, вразливості людського життя на прикладі померлих у період голоду дітей, навіть у тих родин, де діти залишилися живими, могло спричинити прагнення народити більше дітей, ніж було заплановано раніше. У цілому, «додатково» народжені діти в одних сім'ях немов заміщали померлих дітей в інших сім'ях, які з певних причин вже не могли мати дітей. Однак, на думку С. Аксьонової, таке заміщення нагадує механізм страхування — народження «додаткової» дитини в умовах високої ймовірності дитячої смерті уможливорює для сім'ї мати бажану кількість дітей, які доживають до дорослого віку і продовжують рід⁷⁷.

Пошук громадянами сприятливіших умов для життя підвищив рівень міграції в республіці. Шлюб втрачав колишню стабільність, зростала кількість розлучень. Підвищений рівень розлучень став одним із факторів, який сприяв інтенсифікації шлюбності, особливо у великих містах. Покинуті жінки сконцентрувалися на догляді за дитиною, господарством тощо. А от інтенсивність шлюбності розлучених чоловіків була підвищеною.

⁷⁵ Аксьонова С. Вплив деструктивних подій на репродуктивну поведінку // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). — С. 300.

⁷⁶ «Каскадний ефект» описаний у роботі Козьменко С. Экономика катастроф (инвестиционные аспекты). — К., 2997.

⁷⁷ Аксьонова С. Вплив деструктивних подій на репродуктивну поведінку. — С. 302.

Трагічні обставини повоєнного голоду значно загострили відчуття несправедливості. Адже виконавцями політичної волі на місцях часто ставали малоосвічені, з низьким рівнем свідомості та моралі, інколи з кримінальним минулим особи. Через погрози та зловживання вони обкрадали односельчан до нитки, не гребували реквізованим майном, яке перепродували. Основним аргументом переконання в правоті своїх дій ставав кулак і зброя, котрі до того ж супроводжувалися нагадуванням селянам, що керівник є кандидатом чи членом партії. Селяни страждали не лише через непомірні побори й незаконні вилучення майна та продуктів, місцеві представники влади примушували їх працювати у своїх господарствах.

У одній із своїх робіт Р. Подкур вивів тип, змалював характер і кар'єрні перипетії такого собі пересічного представника районного парт-апарату, руками якого і здійснювалися нещадні «хлібовикачки»⁷⁸. Більшість фактів самоуправства залишалася безкарною, проте тих, хто не виконував планів сільгосппоставок, негайно притягували до кримінальної відповідальності. Лише в 1946 р., за позовами агентів мінзагу, було притягнуто до неї, зокрема у Чернівецькій області 6 тис. 355 осіб(!)⁷⁹.

Чималі зловживання здійснювалися й на рівні районних і обласних владних структур. На думку О. Рабенчука, в таких умовах перед владою постала «проблема ідейної якості осіб»⁸⁰, які займали посади місцевих радянських та партійних управлінців, від котрих залежала оперативність і якість виконання хлібозаготівель. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далекою від уявлень про ситуацію, котрі переважали «на горі». Деякі голови колгоспів не лише займалися крадіжками зерна для власного збагачення. Були серед них і такі, хто навмисно приховував його від вивозу хлібозаготівельниками. З формальної точки зору вони стали порушниками соціалістичної законності, а причиною цієї поведінки була характерна українська риса — завжди мати запаси. Зовнішні ж обставини й громадська неосудність лише переконували їх у правильності дій. Тисячі таких «шкідників та саботажників» поплатилися за це багаторічними термінами ув'язнення. Впродовж вересня–жовтня 1946 р. Прокуратурою УРСР було розглянуто 1 тис. 325 справ, засуджено до різних термінів і видів покарань 1 тис. 312 голів колгоспів. Найбільше випадків притягнення останніх до кримінальної відповідальності було в

⁷⁸ Подкур Р. Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. — С. 211–213.

⁷⁹ Холодницький В. Буковина в умовах повоєнної трагедії. — С. 254.

⁸⁰ Рабенчук О. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. — С. 271.

голодних Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській та Одеській областях.

Утім, більшість криміналізованих управлінців під виглядом «усуспільнення майна й тварин» у селян конфісковували худобу, шкіру, інвентар, готову продукцію тощо. Погрожуючи покараннями, районні уповноважені примушували відгодовувати для них живність; прикриваючись збором добровільної позики посівного матеріалу на 1947 р., займалися привласненням громадського майна; під загрозою виселення на Донбас гвалтували жінок. Масове зловживання своїм становищем мало місце також серед представників юридичних структур, особливо серед судових виконавців народних судів. Часто за сприяння суддів останні здійснювали незаконні вилучення майна в підсудних, брали хабарі у підозрюваних, сприяли закриттю справ тощо.

У час, коли зерно ставало найприбутковішим товаром, місцеві чиновники не гребували його масштабними крадіжками. Управлінці Заготзерна списували тонни борошна для подальшого їх продажу, зернових відходів для відгодівлі тварин; за потуранням працівників прокуратури та міліції розкрадалося збіжжя, яке через посередників передавалося для продажу кримінальним елементам, спекулянтам. Часто попереджені співучасниками виконавці ховалися від правосуддя.

Почастішали і випадки безглузвих вбивств із метою заволодіння чужим майном. Найчастіше вартість вкраденого була мізерною; проте його продаж чи обмін на децицю продуктів давав родині прожити ще кілька діб. Жертвами також ставали малолітні пастухи колгоспних стад, вартість однієї корови переважала людське життя. Відчуваючи власну безпорадність та відсутність належної уваги до своїх проблем із боку органів влади, селяни нерідко вдавалися до самосудів над злодіями й вбивцями.

Окрім загострення внутрішньополітичної ситуації навколо співіснування окремих соціальних прошарків, повоєнний голод дещо змінив і саму соціальну структуру українського суспільства. Невлаштованість післявоєнних лихоліть, посилена обставинами голоду, «викинула» «на вулицю» найбільш незахищених, непрацездатних, позбавлених соціальної чи родинної опіки громадян. Це призвело до реанімації такої групи девіантів, як безпритульні.

Можна виділити декілька їх категорій. Голод викликав виокремлення групи осіб, котрі тимчасово потрапили в скруту. Подібні випадки свідчать про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади. Відповідні управління й організації мали, не зволікаючи, відреагувати на ускладнення ситуації, дієво допомогти постраждалим та нужденним у вирішенні їхніх проблем, а також матеріально та фінансово (хоча б тимчасово чи одноразово) їх підтримати. Така недбалість керівників не раз ставала об'єктом партійного обговорення. Вирішення проблеми ускладнювалося й тим, що

коли потерпілі у місті все ж частіше опинялися під наглядом органів соцзабезу, то селяни, які переважно не перебували на державному забезпеченні, залишалися наодинці зі своїми проблемами і могли розраховувати лише на добровільну, посильну допомогу сільської громади. Часто уникнути психологічних ускладнень допомагала щира й всебічна моральна підтримка оточуючих та близьких.

Формуванню іншої групи сприяла ухвала постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1947 р. «Про економію у витрачанні хліба». З пайкового продовольчого забезпечення було знято велику кількість населення, переважно дорослих утриманців — пенсіонерів, інвалідів, які не могли працювати. Зокрема, у Сталінській області число людей, що мали хлібні картки, скоротилося на 348 тис. чоловік (на 15,2%)⁸¹. Вражені голодовою скрутою не всі вони могли отримувати допомогу від рідних чи близьких. Для частини з них через рішення судів усе ж була витребувана належна грошова допомога (аліменти) від забезпечених рідних. Разом із тим їхня добровільна міра матеріальної чи побутової допомоги, моральної підтримки, хоч мінімальної, давала змогу вберегти жебраків від крайнощів злидарства чи навіть смерті.

Ці й інші факти також є прикладом недосконалості тогочасного законодавства, а ще більше — існування та прогресування в радянському соціумі начебто позаідеологічних проблем — душевної байдужості й стійкої невразливості до нужденності навіть найближчих людей. Дійсна причина люмпенізації була викликана наполегливим вихолощенням системою споконвічних традицій і чеснот християнського благочестя, біблійних уявлень про якість людських стосунків та патріархальних ідеалів соціального співжиття.

Проблема безпритульності стосувалася передусім дітей. У перші повоєнні роки чи не найзначнішим фактором поповнення лав дитячих девіантів були обставини, викликані черговим, третім голодом в Україні 1946–1947 рр. Приток вуличної безпритульності якраз припадає саме на ці роки. Смертність серед дорослого населення спричинила серйозну проблему щодо подальшого облаштування дітей-сиріт із центральних, а особливо з південних областей України, де голод набув смертельно загрозливих розмірів. Мережа дитячих закладів, котра ще в роки війни працювала на межі можливого, дуже швидко була переповнена й не вмщувала сиріт. У зв'язку з цим «на вулиці» залишалася значна їх кількість. Так, на початку 1946 р. в Ізмаїльській області, що перебувала в епіцентрі голоду, у дитбудинках виховувалося 710 дітей. А на 1 січня 1947 р. їх було вже 2 тис. 316, у травні того ж року — 3 тис. 500. Станом

⁸¹ Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали. — С. 230.

на кінець травня 1947 р. у відповідних закладах УРСР перебували 127 тис. 300 дітей, що перевищувало встановлені норми на 77 тис. 400 осіб. Окрім того, в приймальниках-розподільниках МВС республіки перебували понад 10 тис. безпритульних дітей; наплив їх щомісячно становив близько 10 тис.⁸²

Особливістю дитячої злочинності в Криму було те, що чутки про кліматичний комфорт і продуктове благополуччя притягували на півострів тисячі безпритульних. У 1946 р. в дитбудинки та спецрозподільники було направлено 6 тис. 344 дитини. Старших (14–17 років) після карантину направляли до училищ, молодші переважно залишалися в притулках⁸³.

За даними К. Горбурова, аби звільнити місця в дитячих будинках і колоніях, підлітків влаштовували в школи фабрично-заводського навчання та ремісні училища. На роботу часто потрапляли вже судимі молоді люди, криміналізуючи й без того напружені виробничі стосунки. Чимало їх через деякий час знову вчиняли злочини. Після затримання та суду вони потрапляли у виховно-трудова колонії, а з повноліттям — у виправно-трудова табори для дорослих⁸⁴.

Хоча запобіжні заходи державними органами і застосовувалися, проте відмічалися й загрозливі недоліки та прорахунки. Так, згідно з рішенням виконкому Одеської обласної ради від 18 грудня 1946 р. «Про заходи щодо надання допомоги дітям у районах області, які постраждали від засухи»⁸⁵ були заплановані деякі відповідні заходи. І вже 21 січня 1947 р. чергове рішення облради (№ 96) констатувало організацію в 21 районі області 880 пунктів, котрі мали б обслуговувати 38 тис. 650 дітей різного віку⁸⁶. Проте відповідальний за цю акцію облвідділ народної освіти недолуго поставився до цього завдання й не підготував дитбудинки до прийому постраждалих від голоду дітей, головним чином через відсутність належного харчування. Тому значна частина останніх не була охоплена державною опікою та шукала засобів прожиття «на вулиці».

Так, специфіка південного регіону (рання весна, пізня тепла осінь) давала можливість їм самотужки рятуватися від голодної смерті, виживати у скрутних умовах безпритульності. Жебрацтво, дрібні крадіжки

⁸² Горбуров К. Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України. — С. 174.

⁸³ Омельчук Д. До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 рр. — С. 191.

⁸⁴ Горбуров К. Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України. — С. 177.

⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4934. — Арк. 1.

⁸⁶ Там само. — Арк. 2.

ставали головними засобами існування дітей «на вулиці». Проте жорсткість законів проявлялася і щодо малолітніх правопорушників; їх засуджували навіть за незначні злочини. Так, відповідно до статті 1 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна» 15-річного Василя Литвиненка (Сталінська область) за крадіжку декількох кілограмів овочів було засуджено на 7 років виправно-трудових таборів, а 16-літнього Василь Гречка (Запорізька область) за десяток взуттєвих шкіряних заготовок — до 10 років(!)⁸⁷. Цим самим суспільство ще більше криміналізувалося, збільшуючи кількість молодих громадян, які пройшли через «тюремні університети».

Інколи сигнали про «перегини на місцях» доходили до верхів, і проведені кампанії дещо поліпшували ситуацію. Приміром, через особисте втручання М. Хрушова в березні 1948 р. генеральний прокурор Р. Руденко доповів про перегляд 27 кримінальних справ неповнолітніх (крадіжки зерна, фруктів та овочів, особистих речей), засуджених за указом від 4 червня 1947 р., 18 із них було опротестовано⁸⁸. Непрофесійність керівних і виконавчих кадрів, а також повсюдне використання брутального тиску як засобу вирішення проблеми призводили лише до удаваного та тимчасового спокою. Відмовляючись скрупульозно аналізувати ситуацію з дитячою безпритульністю, а також приховуючи її соціальні наслідки, органи влади прирікали українське суспільство на постійне загострення цієї проблеми.

Можливо, констатувати, що голод двояко вплинув на соціальну ситуацію в Україні. По-перше, він спонукав громадян до прямих аморальних вчинків і злочинних протиправних дій (порушення моральних засад співіснування, крадіжки, спекуляція, зловживання, вбивства тощо), а, по-друге, він декласував частину потерпілих (наприклад, через вимушену міграцію, безпритульність, зміну місця проживання та роботи), котрі в своєму новому соціальному статусі не були обтяженими існуючими правилами, традиціями й у свій спосіб завойовували право на життя. Саме цим можна пояснити збільшення кількості дезертирів, волоцюг, безпритульних і жебраків, посилення службових злочинів та загальної криміналізації суспільства.

Узагальнюючи викладений матеріал, можна виокремити деякі закономірності щодо впливу голоду на зміни в соціальній і психофізіологічній природі людини.

⁸⁷ Там само. — Спр. 5463. — Арк. 294–295.

⁸⁸ Там само. — Арк. 242–250.

У другій половині 1940-х рр. серед сільського населення України були ще живі свідки страхіть голодомору 1932–1933 рр. Ті, хто сам пережив його, в процесі сімейного виховання передавали свої спомини нащадкам. Знання про недавній голодомор на свідомому чи підсвідомому рівні впливало на щоденну поведінку людей. Це відображалося, наприклад, у культивуванні хліба як основної їжі, а також у скромності повсякденного побуту, економії в харчуванні, спробах заощадити продукти на випадок повторення голоду.

Якби прийдешні посухи та неврожаї сталися в інших зернових районах СРСР, котрі ще не потерпали від голоду, то сприймалися б місцевими жителями, хоча й з тривогою, але швидше як тимчасовий природній чинник. Ці ж природні провісники в Україні сприймалися по-іншому: вони пробуджували відчуття близької біди, соціальної катастрофи і смерті.

Селяни тишком, спочатку частково перебудовували звичний порядок господарювання. Свідомо вводилася економія для всіх продуктів споживання. Відповідно до своїх можливостей кожна селянська сім'я робила запаси на випадок біди, частину їх переховували від можливої насильницької конфіскації; відкладала, як мовилося поміж селянами, «про всяк випадок», промислові товари, цінності тощо — тобто все, що могло б бути використано для обміну на необхідні продукти харчування. При можливості батьки намагалися відправити дітей у більш благополучні місцевості чи у великі міста, що на час голоду дало б їм можливість вижити.

Чітким провісником бід, котрі насувалися на українське село, були офіційні заяви, вимоги, інструкції для місцевого партійного керівництва. Їх заповзятя реалізація могла означати пришестя голоду. Доведене за радянських часів до безправного стану, селянство зазвичай покірно терпіло акції насильницьких вилучень, лише одинаки відважувалися на відкритий опір. Особливого психологічного зламу селяни зазнавали, споглядаючи брутальні дії своїх односельчан-перевертнів, які, аби догодити владній верхівці (чи просто вижити), з особливою жорсткістю виконували завдання місцевих проводирів. Разом із тим, деяким з них не було чужим відчуття співпереживання, й вони при можливості намагалися полегшити життя односельчанам (попереджали про обшуки, виселення, допомагали з продуктами, оформляли документи для виїзду тощо).

Від початку голодування повсякденне життя сільської родини ставало замкнутим. Аби вижити, людська природа мінімізувала всі сторонні контакти; сім'я підтримувала переважно лише своїх членів. Коли ж продовольчі припаси закінчувалися, одним із виходів вбачалися тимчасова міграція, добування хліба в інших регіонах тощо. У той час загострювалася криміногенна ситуація. Доведені голодом до крайнощів, люди

відчайдушно боролися за своє життя, і ніякі правові та моральні застроги не могли цьому перешкодити. В своєму апогеї він руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людини. Ті, що опинилися у жахливому вирі голоду, зазнавали часто безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притуплював, вихолощував у них здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини особистості, й часто людина уподібнювалася безчуттєвій істоті. Всі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковичні важелі внутрішньої самодисципліни й самоорганізації, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. Звичайно, йдеться про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голоду підтверджується сотнями задокументованих фактів.

Люди, котрі виживали, назавжди несли у собі страх пережитого, сором за нівелювання моральних цінностей. Від цього їх міжособистісне спілкування часто вже ніколи не поверталось в русло колишньої, перевіреної часом односельчанської довіри, дружнього розуміння, родинного співчуття. Заради виживання вони змушені були від цього відмовитися, і людська подоба поверталася до них надщербленою реальіями голоду. Залишок свого життя постраждалі спокутували перед пам'яттю безвинно загиблих — тих, хто зазнав від них наруги чи горя. Провина за те, що не зміг допомогти ближньому у патріархальній душі українського селянина довіку пекла соромом за безвихідь, за проявлену слабкість чи нерішучість, а в психіці формувався стійкий комплекс вини.

У русло нормального існування, налагодження нових соціальних та міжособистісних стосунків селянин звертався поступово. Пережите постійно нагадувало йому про недавню трагедію. Ці підсвідомі мотиви через традиції патріархального виховання передавалися батьками своїм нащадкам, які звичайно з повагою ставилися до тієї страшної сторінки з родинного життя. У селянській повсякденності та культурі вже ніколи не забувалося про пережитий голод. Також нашій сьогочасній пам'яті передалися, залишилися для наступних поколінь відомості про істивність деяких рослин. Наше покоління, дитинство якого припадало навіть на кінець 1960-х рр., ще пам'ятає розповіді бабусь, а від них — матерів, про те, що, наприклад, цвіт акації, лобода, молоде насіння калачиків, застиглий деревинний сік із плодівих дерев (особливо вишні) можна вживати в їжу — що ми охоче робили. Це ніщо інше, як залишки досвіду виживання при голоді, що для сучасної дитини ставало лише цікавою пригодою та пізнанням невідомого.

Сьогоднішньому поколінню притаманне відчуття психологічної причетності до давнішої трагедії. Спеціалісти називають це колективною

пам'яттю. З цим можна погодитися, але не забуваймо, що в реальному житті про ці трагічні події нам нагадує також матеріалізована історична пам'ять: у літературі, під час громадсько-політичних та наукових акцій, заходами на державному рівні віддаємо шану невинним жертвам. Важливо зберегти й якомога повніше і правдивіше передати знання про ці події нащадкам поколінням. Ця трагічна сторінка історії — для кожного з нас.

Олег Бажан

§ 2. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України

Промова М. Хрущова на XX з'їзді «Про культ особи та її наслідки» 25 лютого 1956 р. була несподіваною для більшості делегатів партійного форуму. Після завершення доповіді було вирішено обговорення не проводити. Однак 5 березня президія ЦК ухвалила постанову «Про ознайомлення з доповіддю Хрущова “Про культ особи та його наслідках” на XX з'їзді КПРС». У ній зокрема зазначалось: 1. Запропонувати обкомам, крайкомам і ЦК компартій союзних республік ознайомити з доповіддю Хрущова «Про культ особи» всіх комуністів та комсомольців, а також безпартійний актив робітників, службовців та колгоспників. 2. Доповідь Хрущова розіслати партійним організаціям з грифом «не для друку»⁸⁹.

Таким чином, партійний ареопаг пішов на безпрецедентну акцію — ознайомити практично все доросле населення країни зі злочинами Й. Сталіна, а також розіслати доповідь керівникам компартій країн світу.

Як свідчать архівні документи, обговорення та роз'яснення рішень та матеріалів XX з'їзду в Українській РСР розпочалось відразу після набуття чинності постанови Президії ЦК КПРС. Спочатку були проведені мітинги, збори, в яких взяли участь делегати з'їзду, пізніше обговорення історичних підсумків з'їзду перемістились у низові партійні організації.

Запланована ідеологічна кампанія по обговоренню матеріалів XX з'їзду КПРС у всіх міських, районних парторганізаціях була завершена в першій половині квітня 1956 року⁹⁰. Якщо доповідь М. Хрущова учасники з'їзду слухали мовчки, в повній тиші (після завершення промови не було оплесків, не беручи до уваги поодиноких хлопків у довгій залі Великого Кремлівського палацу), то при читанні того ж тексту серед активу низки обласних партійних організацій УРСР оплесками супровод-

⁸⁹ *Пихоя Р.* Медленно тающий лед (1953–1958 гг.) // Международный исторический журнал. — 2000. — № 7. — С. 54.

⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4248. — Арк. 146.

жувались висловлювання, проте, що перемога у Великій вітчизняній війні є заслугою КПРС, Радянської армії, всього народу, а не Сталіна. Хвилиною мовчання вшанували пам'ять «старих більшовиків, які були закатовані бандою Берії» партактив Волинської області⁹¹. Листи громадян, інформації про хід обговорення підсумків партійного форуму на зборах трудящих та партійних організаціях, які надходили до ЦК КПУ, наочно демонстрували — виступи та думки звичайних комуністів та безпартійних йшли значно далі від установок ХХ з'їзду.

Критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій народу. Ознаки зростаючої та неконтрольованої кампанії по «переоцінці цінностей» у літературних та наукових колах відразу були помічені радянськими спецслужбами. В довідці IV Управління КДБ при РМ УРСР повідомлялось: «Серед деякої частини істориків, літераторів та журналістів з'явилась тенденція заперечення націоналізму на Україні в 1920–1940 роках. Окремі з них стверджують, що український та єврейський націоналізм видумані, як привід для розправи з неугодами працівниками, що потрібно критично переглядати партійні та радянські рішення з питань боротьби з націоналізмом так як певно вони в більшості базуються не на справжніх фактах, а на підтасованих хибних матеріалах, сфабрикованих по вказівці “зверху”»⁹².

Для підтвердження своїх спостережень автори аналітичної довідки вказували на поведінку доктора історичних наук, професора, завідувача відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР І. Гуржія, який категорично відмовлявся виступати опонентом по кандидатській дисертації І. Редькіної «Розвиток народної освіти і політосвітньої роботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.)»⁹³, мотивуючи свої дії тим, що «Редькіна придумує український націоналізм у Наркомосвіти та органах освіти. Пора завершувати з цим. Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції невинно загинуло? Скільки ми втратили письменників, артистів, педагогів, наукових співробітників, їм числа немає. Замість того, щоб написати правду, вона продовжує зводити

⁹¹ Там само. — Спр. 4250. — Арк. 98.

⁹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 42. — Арк. 83.

⁹³ Попри власну критику професор І.О. Гуржія таки погодився виступити опонентом кандидатської дисертації Ірини Редькіної, яка була захищена 12 липня 1956 року на засіданні Спеціалізованої вченої ради при Інституті історії АН УРСР (Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 247).

наклеп на чесних людей. Годі цих інсинуацій про український націоналізм, люди були невдоволені тими чи іншими неподобствами нашого життя, а їм “пришивали” націоналізм»⁹⁴.

Звертали увагу радянські спецслужби і на висловлювання завідувача відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук Ф. Шевченка, який у присутності колег стверджував: «Головною причиною відставання в розвитку суспільних наук на Україні є систематичне побиття національних кадрів “дугими” процесами, арештами, боротьбою з надуманим українським націоналізмом. Після громадянської війни, після петлюрівщини, проминуло майже 40 років, а “націоналістів” стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Спостерігаючи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, немало людей бояться займатися суспільними науками... Потрібно здійснити переоцінку багатьох питань історії України. Потрібно переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Потрібно по-новому підійти до ролі української буржуазії в національно-визвольному русі»⁹⁵.

Традиційні збори, які відбувались в руслі ідеологічної кампанії з обговорення матеріалів ХХ з'їзду КПРС, як правило не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г. Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР М. Михайлову так і не вдалося ввести «в спокійне русло» збори активу працівників культури м. Києва, які відбулися 15 березня 1956 року. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка про те, як на згаданих. Та й інших зборах «окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами»⁹⁶.

Прикметно, що завжди обережний О. Корнійчук у своєму виступі на зборах у Спілці письменників України, присвячених роботі ХХ з'їзду, нагадав про примару націоналізму, яку постійно шукали в Україні. О. Корнійчук підняв питання про те, що поет В. Сосюра неправильно критикувався за вірш «Любіть Україну»⁹⁷. Особливо налякали партійне керівництво столиці виступи поетів Л. Вишеславського та А. Малишка. Зокрема, Л. Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами — «спасибі тобі, наш старший брате», підкреслюючи що український народ не менш великий, ніж російський, він

⁹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 12. — Арк. 84.

⁹⁵ Там само. — Арк. 84, 166.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4256. — Арк. 11.

⁹⁷ Там само. — Спр. 4255. — Арк. 59–63.

також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючи в рот Чернишевському⁹⁸. Промова А. Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка, взагалі нагадувала «панахиду по українському народові — у 1930-х роках хліба солі не було, а людей сажали в тюрми». Наприкінці виступу поет озвучив пропозицію «Треба не ставити зверху вождя українському народу, а треба по-справжньому обирати навіть секретаря ЦК»⁹⁹.

З неприхованим боєм поет Д. Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на якій вона живе. Знає, де стоять ботфорти Петра I, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про П. Пікассо, інших художників і музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Порівнюючи широко відомі факти, Д. Павличко цілком слушно запитував: «Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В. Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві та інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях»¹⁰⁰.

Про існуючі перегини в сфері національної політики говорилось і на третьому з'їзді композиторів, який відбувся у Києві 26 березня 1956 року. Заклики виправити помилки в національному питанні звучали з вуст музикознавця Довженка, який стверджував, що в посиленні націоналістичних настроїв в Україні винні саме «москвичі»: «Товариші, нам заборонили метод порівняння, тобто українську творчість не можна порівнювати з російською, як би не було якої-небудь переваги. Але, товариші, адже це цілком природний процес росту національної культури і Володимир Ленін говорив, що при соціалізмі може бути таке становище, коли хтось когось може наздогнати <...> Тому і вийшло так, що ми зовсім роззброїли наших молодих композиторів. Можна привести такий приклад, коли наші молоді композитори Гордійчук та Дремлюга захищали дисертацію в консерваторії. Відомі вам професори висловились, що ці дисертації вносять певний вклад в розвиток української культури. Але що у нас вийшло? Тут говорять, що ці роботи вносять вклад в українську

⁹⁸ Там само. — Спр. 4256. — Арк. 11–12.

⁹⁹ Там само. — Спр. 4255. — Арк. 62.

¹⁰⁰ Там само. — Оп. 31. — Спр. 1955. — Арк. 18–28.

культуру, а в Москві деякі “олівці” з ВАКу вважають, що ці роботи не заслуговують того щоб їм присудили ступінь <...> Адже ВАК чим займається? Він розглядає дисертації, при чому він майже не знає української культури, зовсім не знає української мови. Так невже ми не можемо домогтися того, щоб 40-мільйонному українському народу довірити присудження кандидатських та докторських дисертацій».

Під враженням доповіді М. Хрущова про культ особи Й. Сталіна композитор А. Кос-Анатольський закликав своїх колег розвивати національні особливості української національної музичної культури: «Музична культура найтісніше пов’язана з рідною мовою. Адже мова впливає на ритм, на структурну побудову і гармонічні особливості цієї музики. Коли рідна мова не шанується, нехтується, то це вже перша ознака майбутнього занепаду і рідної національної за формою і соціалістичної за змістом музики. Тимчасом ми бачимо на Україні в консерваторіях, що там панує атмосфера повної байдужості до рідної мови, до традицій української національної музичної культури минулого <...> в деяких консерваторіях із української мови залишилась тільки вівіска і накази директора і ніхто там української мови не вивчає і не вживає /оплески/ <...> Товариші, уявіть ви собі Чайковського, або Глінку, які не розуміють і не знають російської мови! А у нас таке явище повсякденне. Багато композиторів не знають української мови, не читають української літератури. Як же такий композитор може писати українську оперу чи українську пісню, коли він не знає мови?».

З трибуни з’їзду професор Львівської консерваторії А. Кос-Анатольський звернувся до міністерств культури і вищої освіти з вимогою «покласти край атмосфері байдужості до української мови і традицій української музичної культури в консерваторіях України та докласти заходів для того, щоб забезпечити виховання повноцінних національних музичних кадрів, здатних належно розвивати соціалістичну змістом і національну формою українську радянську музичну культуру»¹⁰¹.

Полум’яна промова А. Кос-Анатольського спонукала представника делегації білоруських композиторів та мистецтвознавців Цитовича відмовитись від підготовленого заздалегідь виступу-привітання до учасників III з’їзду композиторів України. В короткому експромті Цитович звернув увагу учасників зібрання на вкрай низький показник підготовки українськими консерваторіями музикознавців-етнографів, а також про відсутність українських нотних видань у Білорусі¹⁰².

¹⁰¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. — Ф. 661. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 258–260.

¹⁰² Там само.

Представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади і державного управління УРСР і СРСР. Як стверджує дослідник В. Баран наприкінці 1956 — початку 1957 року у державні органи надійшла значна кількість листів від громадян України, в яких пропонувалось розширити застосування української мови у спортивних організаціях, дошкільних закладах, вишах, на виробництві, транспорті, у сфері зв'язку, налагодити випуск технічної літератури¹⁰³.

Листи письменників, учителів, викладачів вишів із вимогами поширювати українську мову та культуру надходили також до редакцій газет та журналів. Характерним став лист сина Івана Франка — Тараса, надісланий в газету «Правда» 6 вересня 1956 року. В своєму дописі він висловив щиру стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення набору. «Дружба народів, — підкреслював Т.І. Франко, — повинна бути дієвою, а не декларативною. Єдиною міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів “обраних” і “народів другого гатунку”. Всі народи рівні і рівноцінні. Всі повинні розвивати культуру всебічно»¹⁰⁴.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань А. Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва. 4 вересня 1956 року, виступаючи в Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І. Франка, А. Малишко навів такі аргументи: «Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?». Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що «шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови»¹⁰⁵.

Як «націоналістичні випадки» розцінювались органами держбезпеки намагання письменників В. Минка та І. Гончаренка при заповненні анкет під час перетину державного кордону (в ході туристичної подорожі в травні–червні 1956 року до НДР) підкреслити свою національну приналежність шляхом заповнення графи «підданство» словами «підданий України», а також їх висловлювання серед групи радянських туристів про

¹⁰³ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996. — С. 223.

¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4587. — Арк. 73–74.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 4262. — Арк. 65.

необхідність зменшення кількості російських друкованих видань в Україні, українізацію всіх шкіл в республіці, «приєднання Кубані до України»¹⁰⁶.

Визнання компартійною елітою деяких своїх помилок, лібералізація суспільного й культурного життя, атмосфера змін, навіяна рішеннями ХХ з'їзду, дозволяли українській інтелігенції, творчій молоді відчутти себе розкутішими, мати право формулювати власну думку, відмінну від офіційної точки зору.

Окрім закликів виправити помилки в національному питанні, виступаючи гостро критикували недоліки в роботі міністерств, відомств, вказували на формалізм в роботі, грубість, відірваність від мас деяких відповідальних працівників. Ні міністру культури К. Литвіну, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР Михайлову так і не вдалось ввести в спокійне русло збори активу працівників мистецтв м. Києва, які відбулись 15 березня 1956 року. Народні артисти УРСР Новицька, О. Соломарський, директор кіностудії художніх фільмів Д. Копиця, директор Київського театру опери та балету ім. Тараса Шевченка В. Гонтар гостро критикували міністерство культури УРСР за недоліки в керівництві творчими організаціями і особливо міністра Литвіна за його некомпетентність¹⁰⁷.

Не справились розрахунки вищого політичного керівництва на те, що засудження «періоду культу особи» та вчинків Л. Берія автоматично зніме відповідальність з найближчого оточення Сталіна та місцевих керівників за організацію політичних процесів, масових репресій. Майже на кожних зборах, присвячених обговоренні «секретної доповіді» М. Хрущова задавались однакові запитання: «Як зрозуміти той факт, що на протязі ряду років творились такі неподобства, а все викривається тільки зараз, адже більшість тепер членів ЦК працювали з Сталіним?»¹⁰⁸. У деяких виступах рядових комуністів розносу підлягали вчинки, спосіб життя місцевої партійної номенклатури. Так, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту чужоземних мов член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників в тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і “платню” в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготівельним цінам. Користу-

¹⁰⁶ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 42. — Арк. 98.

¹⁰⁷ Там само. — Спр. 4256. — Арк. 11–12.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 4255. — Арк. 3–9.

ються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка (першого секретаря ЦК КПУ. — *Авт.*) охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні в чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське відношення до оточуючих. <...> Наше завдання підказати вищестоящим парторганам про необхідність викорінення цих пережитків культу особи»¹⁰⁹.

Багато з виступаючих на зборах вважали за необхідне не тільки перейменувати підприємства, колгоспи, вулиці, яким було присвоєно ім'я Сталіна, а й опублікувати в пресі списки репресованих і в такий спосіб остаточно зняти з них тавро «ворога народу».

Задля об'єктивності слід зазначити, що не всі члени КПРС виступали за оприлюднення злочинів сталінізму. Лунали думки про заборону ознайомлення з рішеннями з'їзду комсомольців та безпартійний актив. Не знаходили підтримки серед деяких комуністів і сама акція по розвінчанню особи Й. Сталіна так як це кидає тінь на міжнародний комуністичний рух у цілому. Характерними в даному ключі були висловлювання: «Я Сталіну все ж вірю, він був сильний і твердий», «Наробили такого, що тепер і не розбереш кому вірити»¹¹⁰.

Моніторили громадську думку у зв'язку з рішеннями ХХ з'їзду і органи КДБ. Особливо спецслужби цікавились настроями серед осіб єврейської національності. Подібний інтерес був викликаний зростанням кількості заяв з проханням дозволити виїзд на постійне місце проживання в Ізраїль. 1951 року таких заяв у республіці була одна, а 1955 р. — 315, за 9 місяців 1956 р. — 1260 заяв. Як повідомляв ЦК КПРС секретар ЦК КПУ С. Червоненко зростання еміграційних настроїв серед євреїв не було прямою реакцією на антиєврейські процеси часів сталінщини.

Партійне керівництво, наказуючи організовувати зібрання і змушуючи вислуховувати партійні рішення, на диво виявилось не готовим до такого формату спілкування з громадянами, не змогло передбачити їх небувалу активність. Більше того, верховоди Кремля, партійна верхівка, самі того не бажаючи, створювали підґрунтя для формування опозиційних настроїв як серед своїх рядових однопартійців, а також серед тих людей, які свято повірили у серйозність намірів нового керівництва країни.

В «Інформації про хід обговорення підсумків ХХ з'їзду КПРС на зборах трудящих і партійних організаціях УРСР» від 31 березня

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 78.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 4256. — Арк. 11–12.

1956 року перший секретар ЦК Компартії України О. Кириченко повідомляв ЦК КПРС, що «на деяких зборах мають випадки демагогічних виступів, в яких критика культу особи фактично зводиться до заперечень всіляких авторитетів взагалі... В результаті нерідко розходяться під враженням демагогічних виступів, не маючи правильних пояснень по зацікавленим їх питанням, що призводить до різного плану чуток та домислів». Тривогу керівника республіканської партійної організації викликала «безпорадність» працівників ідеологічного фронту — викладачів вишів, науковців у нових умовах. Деякі з них вносили пропозицію тимчасово припинити читання лекцій по окремим предметам суспільних наук.

Виявились не готовими дати змістовну відповідь на запитання учасників зібрань та мітингів на кшталт: «Чому не доведено до широких мас справи Берія?», «Чи буде в найближчий час дозволено в'їзд депортованим народам (кримським татарам, чеченцям, німцям) з районів заслання?», «Чому в доповіді Хрущова не зазначено про причини голоду 1932–1933 років?» і відповідальні працівники партійних органів, які чекали від ЦК КПРС додаткового повідомлення, в якому «в більшій або меншій мірі була б дана історична оцінка подій, пов'язаних з діяльністю Сталіна, щоб люди змогли б в більшій мірі самі все зрозуміти, переконатись, спокійно і впевнено працювати».

Покращення ситуації на ідеологічному фронті перший секретар ЦК КПУ Кириченко вбачав у підготовці та публікації в пресі глибоко наукових та популярних статей про шкідливість культу особи, проведенні цілої низки семінарів пропагандистів, викладачів суспільних наук, присвячених важливим питанням марксистсько-ленінської теорії.

Зменшити напругу у суспільстві на думку республіканського лідера мали й робітничі збори, на яких за участі відповідальних осіб в обов'язковому порядку мали обговорюватися матеріальні умови, громадське харчування, кінообслуговування тощо.

Сигнали з місць про випадки націоналістичних та демагогічних висловлювань під час обговорення «секретної доповіді» спонукало вище політичне керівництво підкорегувати рішення XX з'їзду у вигляді постанови від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків». Застосування в постанові принципу — з одного боку, Сталін — видатний діяч, з іншого боку, людина, яка зловживає владою, — повинна була зняти гостроту критики порядків недавнього минулого.

До чергової фази ідеологічної кампанії з розвінчання культу особи ретельніше підготувалися й місцеві осередки Компартії України. Обкоми, міськкоми та райкоми правлячої партії розробити заходи по проведенню агітаційно-пропагандистської роботи відповідно до конкретних умов області, міста, району. Однак секретар ЦК КПУ С. Червоненко в першій

декаді липня визнав, що «партійним організаціям варто ще багато зробити для більш глибокого та ґрунтового роз'яснення всіх положень, пов'язаних з культом особи та його наслідків».

Хвилювання у Польщі, антикомуністичне повстання в Угорщині, зростання невдоволення в самому Радянському Союзі, спонукали вище політичне керівництво прийняти рішення, які не просто перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Політичним підсумком 1956 року, що розпочався ХХ з'їздом завершився листом ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів», підготовлений спеціальною комісією під головуванням Л. Брежнєва. Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 р. документи дозволили партійним організаціям правоохоронним органам подолати породжену ХХ з'їздом розгубленість, націлили їх на рішучу боротьбу з нонконформістськими силами. Крім того, аналіз джерельної бази дає підстави зробити висновок, що партійно-державний апарат, вихований і сформований в 1920–1940-х років, розглядав критику культу особи Сталіна як чергову ідеологічну кампанію, проведену за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

§ 3. Ставлення українського соціуму до Угорської революції 1956 року

Серйозним випробуванням для політичної «відлиги» у Радянському Союзі другої половини 1950-х років стала національно-визвольна за характером, антисталінська за своїм спрямуванням Угорська революція 1956 року, під час якої керівництво в СРСР, незважаючи на проголошений ним курс на лібералізацію, ще раз довело своє небажання розстатися з роллю світового жандарма.

Інформації голови КДБ при РМ СРСР Івана Серова, стенограми нарад за участю М. Сулова, Б. Арестова, дипломатичне листування посла СРСР в Угорщині Ю. Андропова, всебічно розкривають розроблений у Москві сценарій, що передбачав заходи від дискредитації національно-демократичних сил до введення на територію сусідніх країн контингенту радянських військ¹¹¹.

¹¹¹ Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНІ). — Ф. 89. — Оп. 45. — Спр. 95. — Арк. 3; Спр. 5. — Арк. 1–3; Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 240. — Арк. 1–2; Спр. 454. — Арк. 58.

Вторгнення СРСР на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій, ідейно близьких до КПРС, не було єдиної думки щодо доцільності і своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну і безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які говорять про зовсім протилежне.

Події жовтня–листопада 1956 року в Угорщині викликали у переважної частини населення Української РСР занепокоєння та невпевненість у завтрашньому дні. Стривоженість українського суспільства перш за все відобразилась у сфері торгівлі. Про панічні настрої серед населення, які виражалися у скуповуванні товарів першої необхідності, регулярно інформували вищі партійні органи обласні комітети КПУ. Так, Сумський обком КПУ повідомляв ЦК Компартії України проте, що в «області є окремі випадки прояву нездорових явищ. В м. Шостці, Охтирці окремі особи скуповували у великій кількості сіль, мило, сірники. Зараз область відчуває деяке утруднення в торгівлі. Відчувається недостача таких товарів як гас, взуття, цукор, швейні вироби, бавовняні тканини. Немає можливості повністю забезпечити населення паливом. Окремі елементи, намагаючись використати ці труднощі, а також недоліки в господарському та культурному будівництві намагалися організувати виступи проти керівників, працівників районів і колгоспів <...> В місті Шостці за 3 дні (3, 4, 5 листопада 1956 року) було продано 30 тонн солі, 15 тонн мила, що становить річну норму продажу. Факти посиленої закупівлі товарів спостерігається в Глухівському, Смілівському, Талалаївському, Середино-Будському, Недригайлівському, Лебединському, Хотінському та інших районах області»¹¹². В інформації Житомирського обкому КПУ від 3 листопада 1956 року зазначалося: «В зв'язку з тим, що ряд військових частин, розташованих в м. Житомирі, Бердичеві, Новоград-Волинському, передислокувались, тут поширилися чутки про можливість війни, деяка частина намагалась запастись товарами першої необхідності — милом, сіллю, сірниками, гасом. Обком партії разом з політвідділом армії направили на допомогу партійним організаціям цих міст групи кваліфікованих лекторів-міжнародників. В магазини було завезено необхідна кількість товарів першої необхідності»¹¹³.

¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4377. — Арк. 91, 113.

¹¹³ Там само. — Арк. 85.

Ажіотаж на продовольчому ринку спостерігався і на Донбасі. Торгівельні організації наводили такі приклади: «магазини Міськпродторгу м. Сталіно в жовтні продавали на добу 4 тонни мила, а тільки 16 листопада продано 32 тонни, продаж солі в цей день зріс з 4 до 20 тонн, макаронів — з 4 до 16 тонн, круп — з 8 до 20 тонн. Магазин “Гастроном” м. Єнакієве за весь 1955 рік продав солі 16 тонн, а за 15 днів листопада цього року — 12 тонн»¹¹⁴. Не краща ситуація спостерігалась в торговельній мережі міст і сіл Дніпропетровської області де попит на господарське мило та сіль в зазначений період зріс майже в 30 разів, на махорку та тютюн — в 5 разів, на цукор — в 4 рази¹¹⁵.

Як свідчать документи вищого політичного керівництва УРСР, ліквідувати зростання попиту на деякі продукти першої необхідності вдалося лише наприкінці листопада 1956 року шляхом насичення торговельної мережі дефіцитними товарами та проведення роз'яснювальної роботи в багатьох містах та районах Київської, Дніпропетровської, Житомирської, Полтавської та ряду інших областей республіки¹¹⁶.

Вказуючи на факти масової закупівлі товарів широкого вжитку населенням в ході військової операції Радянської армії на території Угорщини, КДБ при Раді міністрів УРСР у своїх численних спецповідомленнях ЦК КПУ звертав увагу й на «активізацію ворожих елементів» у республіці. Проводячи моніторинг, розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня до 1 жовтня 1956 року в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень — листопад 1956 р. таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ у жовтні–грудні 1956 р. кількість антирадянських проявів у м. Харкові серед інтелігенції і молоді в порівнянні з 1955 роком збільшилась у 6 разів.

За спостереженнями спецслужб, проявів антирадянської діяльності найбільше помічено в колективах вчених, серед професорсько-викладацького складу, середовищі творчої інтелігенції. Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ прийшли висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви виражалися, по-

¹¹⁴ Там само. — Спр. 4250. — Арк. 406.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 391.

¹¹⁶ Там само. — Арк. 406.

перше, у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню та зовнішню політику КПРС (проявів такого характеру було зафіксовано з серпня 1955 року по січень 1956 року — 6, з січня до жовтня 1956 року — 24, а за останні 2 місяці 1956 року їх налічувалось — 16). По-друге, у намірах проведення внутріпартійної дискусії з питань внутрішньої та зовнішньої політики, наклепницьких висловлюваннях на радянську дійсність та умови життя трудящих у СРСР. За спостереженнями радянських спецслужб подібних суджень та думок (в серпні–грудні 1955 року їх було 12, в січні–вересні 1956 р. — 70, а в жовтні–листопаді 1956 їх зареєстровано 50) найчастіше допускали викладачі соціально-економічних дисциплін, наукові працівники суспільних наук, літератори, журналісти.

По-третє, у використанні розгорнутої ідеологічної кампанії проти культу особи для критики діяльності правлячої партії, образах на адресу керівників партії та уряду (зафіксовано за період з березня до листопада 1956 року — 98 висловлювань).

Проте найбільша кількість антирадянських проявів з боку різних верств населення України, на думку аналітиків, стосувалась подій в Угорщині. Протягом жовтня–листопада 1956 року органи КДБ зафіксували 141 випадок публічних виступів, розмов на побутовому рівні, присвячених Угорській революції¹¹⁷.

Відмінні від офіціозу думки і погляди жителів України на події в сусідній країні працівники IV Управління КДБ систематизували таким чином:

1. Реагування, які виправдовують дії реакційних сил в Угорщині та засуджують збройну інтервенцію СРСР;

2. Реагування, які демонструють солідарність із «заколотниками» та «закликають до відкритих контрреволюційних виступів проти радянської влади, а також висловлюють сподівання, що події в Польщі та Угорщині знайдуть відгук серед народів СРСР і викличуть зміни в політичному устрої нашої країни»;

3. Поширення панічних настроїв серед населення про неминучість, в найближчий час, початку військових дій¹¹⁸ між СРСР та країнами капіталістичного табору¹¹⁹.

¹¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 1 — Оп. 11. — Спр. 42. — Арк. 96–102.

¹¹⁸ Так, наприклад, 30 листопада 1956 року у Будинку культури м. Чернігова було виявлено 19 листівок короткого змісту: «Незабаром війна» (ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 21. — Спр. 10. — Арк. 19). Про зростання панічних настроїв серед населення у часи угорського повстання свідчить і той факт, що окремі особи, в тому числі й військовослужбовці, які проживали у містах Стрий та Самбор Дрогобицької області,

Прагнення осмислити жовтневі події в Польщі та Угорщині, порівняти їх з політичною ситуацією, що склалась в Україні, спостерігалось у колах наукової та творчої інтелігенції. Директор Львівського інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук І. Крип'якевич так коментував реформаторський курс в сусідніх країнах: «Становище в Угорщині та Польщі корінним чином відрізняється від становища на Україні. Там існують національні армії, власний адміністративний апарат і своєрідні національні тенденції в комуністичних партіях. Всього цього на Україні не має»¹²⁰. Подібну точку зору висловлював письменник І. Сенченко: «Угорщина та Польща розчистили собі шлях до кращого життя малою кров'ю, а от Україна не змогла зробити цього вчасно, пережила жахи 1933 та 1937 років і до сих пір страждає»¹²¹. Львівський композитор А. Кос-Анатольський у приватних бесідах зазначав: «В Польщі та Угорщині відбуваються військові дії. Народи цих країн намагаються відійти від впливу Радянського Союзу, стати незалежними і будувати соціалізм на кшталт Югославії». Різких висловлювань припускався викладач Харківського педінституту Л. Фрідман, який стверджував: «З 5 березня 1953 року почалось розхитування нашої диктатури. Об'єктивний закон історії змете на звалище нинішній режим. Відхід країн народної демократії — перший етап в процесі краху соціалістичного режиму»¹²².

Особливу стурбованість спецслужб, вищого партійного керівництва, Закарпатського обкому КПУ викликало реагування на події в Угорщині осіб угорської національності. Звертаючись 3 листопада 1956 року із доповідною запискою в ЦК КПРС, секретар ЦК КПУ С. Червоненко констатував: «серед деякої частини угорського населення спостерігається підвищений інтерес до передач іноземного радіо. Мають місце ворожі відгуки про введення радянських військ в Будапешт, погрози радянським громадянам <...> Спостерігається вороже ставлення до військово-службовців Радянської армії з боку окремих угорців. 21 жовтня ц.р. у м. Ужгороді угорець викрикнув лейтенанту Левшенкову (в/ч 7422): «Забирайтесь звідси окупанти! 25 жовтня в буфеті, побачивши військово-службовців, місцеві жителі (угорці) запитували їх: Для чого ви свої війська відправили в Будапешт, там і без вас упоруються?»¹²³.

займались поспішною відправкою своїх домашніх речей у східні райони СРСР (ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 21. — Спр. 10. — Арк. 70).

¹¹⁹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 21. — Спр. 9. — Арк. 46–56.

¹²⁰ Там само. — Арк. 59.

¹²¹ Там само. — Арк. 16.

¹²² Там само. — Арк. 26.

¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4250. — Арк. 366.

Свій протест щодо втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини жителі Закарпаття висловлювали і вигляді розповсюдження листівок. Хроніку протестних акцій на Закарпатті допомагають відтворити спецдонесення місцевих органів держбезпеки надіслані ЦК КПУ та КДБ СРСР у жовтні–листопаді 1956 року. 28 жовтня серед білого дня у м. Берегово на багатьох вулицях були розкидані 152 листівки на угорській та російській мові, у яких висловлювалась солідарність з Угорською революцією. 30 жовтня листівки такого ж змісту були розповсюджені у м. Ужгороді¹²⁴. Згодом, 19 листопада 1956 р., в Ужгородській середній школі № 10 (для угорців) знайдена листівка на угорській мові, виконана від руки, автор якої стверджував, що Закарпаття належить Угорщині. Тиждень поспіль, 25 листопада 1956 р., на базарі м. Ужгорода та у селищі Солотвино Рахівського району Закарпатської області знайдено антирадянські листівки з закликами підтримати повстання в Угорщині. Наступного дня органи КДБ повідомили ЦК КПУ про виявлення у с. Дяково Виноградівського району на приміщенні правління колгоспу антирадянського напису «повстанського змісту»¹²⁵.

Серйозне невдоволення зовнішньою політикою СРСР спостерігалось і в інших регіонах України. 26 жовтня 1956 року у м. Миколаєві поблизу корабельно-будівельного інституту була знайдена листівка такого змісту: «Радянські громадяни! Зверніть увагу на агресивну політику радянського уряду на території Угорщини. На пролиті радянськими військами <...> братську кров громадян Угорщини, які спробували звільнитися від комуністичного гніту <...> Протестуйте проти кривавої розправи наших військ в Угорщині»¹²⁶. Доклало клопоту працівникам Управління КДБ м. Одеси розшук невідомого, який в ніч на 25 листопада на території Одеського трамвайно-тролейбусного управління та місцевої туберкульозної лікарні, здійснив антирадянський надпис: «Геть червоний імперіалізм»¹²⁷. У своєрідний спосіб висловив свій протест начальник радіовузла міста Балти Одеської області М. Насуленко. На противагу офіційній інформації, яка поширювалась в республіці, М. Насуленко вранці, 25 листопада 1956 року, протягом 10 хвилин по районній мережі транслював передачу радіостанції «Бі-Бі-Сі», присвячену подіям в Угорщині¹²⁸. Посилення протестних настроїв серед населення під час Угорського повстання органи КДБ

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 21. — Спр. 10. — Арк. 9, 11–12.

¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4250. — Арк. 364.

¹²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 21. — Спр. 10. — Арк. 9.

¹²⁸ Там само. — Арк. 12.

відзначали також у Дрогобицькій, Запорізькій, Львівській, Станіславській, Чернігівській областях та в Криму¹²⁹.

Безпосередньо з Угорським повстанням радянські спецслужби пов'язували збільшення випадків погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радянського апарату, зростання числа страйків, невиходу на роботу¹³⁰.

У розпал осені 1956 року серйозні заворушення відбувалися в колах угорських студентів, які навчалися у різних вишах Києва, Харкова, Дніпропетровська. Не залишались непоміченими для спецслужб поведінка переважної більшості угорських студентів Харківського політехнічного інституту, які відкрито висловлювались за підтримку повстанців в Угорщині¹³¹. Намагаючись висловити солідарність угорській молоді, яка першою вийшла на барикади проти правлячого режиму у своїй країні, студенти-українці 5 курсу факультету журналістики Київського державного університету мали намір відмовитись брати участь у демонстрації з нагоди 39-ї річниці жовтневої соціалістичної революції в СРСР¹³². Щоб якось розрядити обстановку, ЦК Компартії України рекомендувало вислати з Києва ряд угорських студентів, які, на його погляд, служили збудником негативної громадської думки. Так, у лютому 1957 року були позбавлені права навчатися в СРСР студент п'ятого курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михайл Конда з Харківського автодорожнього інституту¹³³. Як інформував керівника партійної республіканської організації Олексія Кириченка секретар Київського обкому КПУ Петро Шелест, згадані студенти «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоdnішнього Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»¹³⁴.

Прискіпливо слідкуючи за студентськими аудиторіями, політичне керівництво та спецслужби республіки прагнули перешкодити утворенню на теренах України різноманітних організацій та груп за прикладом Москви, Ленінграду, інших міст Російської Федерації, що в дні

¹²⁹ Там само. — Арк. 13–19.

¹³⁰ Там само. — Спр. 9. — Арк. 77, 150–151.

¹³¹ Там само. — Спр. 9. — Арк. 191–192.

¹³² Там само. — Арк. 51.

¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 41–42.

¹³⁴ Там само. — Арк. 26–27.

угорського повстання 1956 року висловлювали свою підтримку повстанцям, рішуче засуджували радянське військове втручання, організовували низку виступів на комсомольських зборах, розповсюджували листівки та прокламації¹³⁵. З метою призупинення наростаючої хвилі протестів в Україні правлячий режим вдався до випробуваних методів — політичних репресій. Як свідчать архівні документи, у період з 1 жовтня до 14 листопада 1956 року в Україні було заарештовано 52 особи (Станіславській області — 12 чол.; Львівській — 2; Миколаївській — 1; Ворошиловградській — 1; Кримській — 1, Тернопільській — 4; Дрогобицькій — 7; Закарпатській — 14; Волинській — 5; Запорізькій — 3; Харківській — 2)¹³⁶.

Дорого обійшлася критика радянського вторгнення в Угорщину студенту 5 курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням з секретарем ЦК Компартії України А. Скабою його виключили з інституту і «рекомендували негайно влаштуватись на роботу в сферу матеріального виробництва»¹³⁷. Трагічні угорські події намагалися осмислити правозахисники, студент Харківського університету В. Біркін¹³⁸, учитель з Донеччини О. Тихий¹³⁹.

Попри жорсткий пресинг, вчинений органами КДБ протягом тривалого часу звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій. Так, секретар Одеського обкому КПУ М. Максименко інформував 9 лютого 1957 року першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка про виявлення в Одесі розклеєних листівок з текстом: «Ми проти розправ з революціонерами Угорщини», «Вивести наші війська з Угорщини!»¹⁴⁰.

Розмаїтість в оцінці угорських подій різних соціальних та національних груп населення України змусила органи політичного керівництва УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. З метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах України були проведені відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди,

¹³⁵ *Медведев Р.* Никита Хрущев. Политический портрет. — М., 1990. — С. 168–169.

¹³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 21. — Спр. 10. — Арк. 29.

¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 2–3.

¹³⁸ Архів УСБУ в Харківській області. — Спр. 034363, т. 1. — Арк. 97.

¹³⁹ Архів Управління СБ України в Донецькій області. — Спр. 31729-ПФ, т. 8. — Арк. 156.

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 48–49.

мітинги трудящих, на яких виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки та культури. В дні національно-демократичної революції в УНР тільки в м. Хмельницькому було проведено понад 100 мітингів, у Кам'янець-Подільському більше 60 партійних зібрань¹⁴¹. З перших днів Угорського повстання в прикордонні області, зокрема в Закарпатську область¹⁴², де проживало багато угорців, був направлений секретар ЦК КПУ М. Підгорний з групою відповідальних працівників ЦК, а у Львів — член Президії ЦК М. Гречуха¹⁴³. Однак не завжди партійним функціонерам на місцях вдавалося до кінця дотриматися розробленого ідеологічним апаратом ЦК КПУ сценарію роз'яснювальної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, молоді на покращення «політичної пильності», «зміцнення дружби народів СРСР та всіх країн соціалістичної співдружності». Під час обговорення на ініційованих «зверху» зборах подій в Угорщині траплялись випадки коли представники творчої інтелігенції свідомо торкалися питань розвитку національної культури. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, інформуючи Президію ЦК КПРС про відгуки населення на події в Польщі, Угорщині та Єгипті від 12 листопада 1956 року зазначав: «Особливо багато розмов ведеться про те, що мовляв на Україні недооцінюється українська мова. <...> Окремі письменники висловлюють думку, що на Україні фактично проходить як би русифікація і що це негативно позначається на розвитку української культури. Крім того, вони заявляють, що у представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, які відвідували Україну, викликає подив і негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах і робітничих селищах громадсько-політична робота та культурно-просвітницька робота проводиться російською мовою, і що це також використовується в антирадянській пропаганді як всередині країни, так і за кордоном українськими націоналістами та іншими ворогами радянського народу»¹⁴⁴.

Відкриті виступи української інтелігенції на захист рідної мови на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями у Польщі та Угорщини спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми в національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки

¹⁴¹ Там само. — Спр. 4377. — Арк. 97–98.

¹⁴² На період подій в Угорщині на Закарпатті було складено і затверджено «План-календар» чергувань оперативної групи обкому КПУ, до якої входили відповідальний працівник, перекладач, стенографісти-машиністи, відповідальний за транспортні засоби (ЩДАГО України. — Ф. 53. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 259).

¹⁴³ Там само. — Спр. 4250. — Арк. 372.

¹⁴⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4248. — Арк. 312–313.

рекомендувало партійним, радянським установам, органам суду, прокуратури проводити свою діяльність тими мовами, які відображають національний склад населення. Міністерствам та відомствам, у віданні яких перебували середні та вищі навчальні заклади, була дана вказівка покращити ситуацію із забезпеченням підручників та посібників українською мовою. Мовний фактор мали враховувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей, бажаних навчатися українською мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи в російських школах¹⁴⁵.

Невдовзі «з метою активізації роботи верств інтелігенції» ЦК КПУ прийняв постанову про видання низки україномовних видань. Серед них: «Український історичний журнал», «Український філологічний журнал», «Театр і кіно», «Український економічний журнал», «Українська радянська музика» та ін.¹⁴⁶ Під впливом угорських подій ЦК КПУ активізував роботу місцевих партійних та радянських органів по виконанню планів житлового будівництва та інших соціальних програм для населення¹⁴⁷.

Розмаїтість в оцінці угорських подій різних соціальних та національних груп населення України змусила органи політичного керівництва УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. З метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах України були проведені відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги трудящих, на яких виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки та культури.

Разом із тим, антикомуністичне повстання в Угорщині, зростання невдоволення в самому СРСР, спонукало вище політичне керівництво країни шляхом політичних репресій вдатися до поступового згортання процесу десталінізації радянського суспільства, до прийняття рішень, які в подальшому перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів в країні Рад.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 314.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 4265. — Арк. 113.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 164–165.

§ 4. Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950-х — початку 1960-х років

Друга половина 1950-х — початку 1960-х років символізували новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відмова від принципів «казарменого» соціалізму, звільнення з тюрем і таборів сотень тисяч політв'язнів, реформаторські починання партійного лідера М. Хрущова викликали певний оптимізм, породжували надію у радянських громадян у побудові справедливого та гуманного суспільства. Як показала подальша практика, спроби реформування радянської системи в 1953–1964 роках носили частковий характер та майже не торкалися фундаменту державного та суспільного ладу країни Рад.

Суперечливість та половинчастість процесу десталінізації радянського суспільства простежується практично у всіх здійснюваних у той час заходах. Комплекс заходів щодо відновлення прав та репутації осіб — жертв необґрунтованих політичних репресій зі сторони держави, який набув розмаху у другій половині 1950-х років, до середини 1960-х років поступово згортається внаслідок бажання партійної верхівки повернутися до попередніх сталінських ідеологічних норм. Дії керівництва країни з впровадження демократичних принципів у політичну систему, культуру, стиль життя радянського суспільства були також досить непослідовними.

Не мало бажаного результату реформування економіки. Окремі кроки, здійснені в цьому напрямку М. Хрущовим та його послідовниками, нагадували скоріше знеболюючі ін'єкції невиліковному організму. Непродумані експерименти в системі виробництва, розподілу, обміну та споживання призвели до падіння рівня життя, виникненню продовольчих труднощів в окремих регіонах країни, повної залежності СРСР від зовнішніх постачань зернових культур.

Відсутністю гнучкості характеризувалась зовнішня політика Радянського Союзу. Нарощування військового потенціалу, силові методи, продемонстровані у 1956 р. в Угорщині, не знаходили схвалення світової громадськості, викликали невдоволення широких кіл населення всередині країни.

Грубістю та безцеремонністю відрізнялись намагання партійно-державного керівництва взяти під свій жорсткий контроль всі без винятку сфери духовного життя суспільства. Не піддавалася сумніву у верховодів Кремля і теза про вирішення в СРСР національного питання. Владу не бентежило, що комплекс політичних та організаційних заходів, направлених на впровадження в життя «науково обґрунтованого твердження» про нову історичну спільноту «радянський народ» в 1960–1980-ті роки здійснювався за допомогою насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфери вживання національних мов, ігнору-

вання багатовікових традицій народів, які входили до складу Радянського Союзу.

Згадані вище фактори породжували нестабільність у суспільстві, сприяли зростанню напруги серед всіх верств населення. Невдоволеність результатами здійснюваних перетворень у країні простежувалися і серед жителів Української РСР. Своєрідним «вимірником» громадської думки в республіці в 1950–1980-х роках виступав Комітет державної безпеки УРСР. Союзно-республіканський орган державного управління в сфері забезпечення держбезпеки при Раді міністрів Української РСР з перших днів створення (березень 1954 року) головні зусилля багаточисленного апарату націлював на реалізацію наступних завдань: «1. Збір розвідувальної інформації по головним країнам противника (державам, які входили в Організацію Північноатлантичного договору. — *Авт.*) та основним закордонним антирадянським націоналістичним центрам. 2. Запобігання підіривних дій іноземців по каналам в'їзду в Радянський Союз і під час перебування радянських громадян за кордоном. 3. Запобігання підіривної діяльності антирадянських елементів на території республіки»¹⁴⁸. У силу специфіки України та повноважень республіканського КДБ боротьба з інакодумством у другій половині 1950-х — 1980-ті роки превалювала над іншими напрямками діяльності радянських спецслужб на території УРСР.

У часи «хрущовської відлиги» зусилля органів держбезпеки перш за все були направлені на виявлення та нейтралізацію діяльності різноманітних націоналістичних груп, ліквідацію організованого збройного підпілля ОУН–УПА в західних областях України. Тільки в 1955 році співробітниками КДБ було розшукано та ліквідовано 32 особи, причетних до УПА, в тому числі 2 керівників «оунівського проводу». В результаті оперативних заходів у республіці розшукано 340 «оунівських нелегалів», викрито та оперативно ліквідовано 6 антирадянських націоналістичних груп, у тому числі: у Станіславській області (тепер Івано-Франківська обл.) «Українська підпільна організація об'єднаних профспілок», очолювана директором школи Солодким; у Тернопільській обл. організація «Молода Україна», керована учителем Крушельницьким, членом бюро РК ЛКСМУ та секретарем комсомольської організації школи; у м. Горлівка Сталінської області (тепер Донецька обл.) — антирадянське угруповання на чолі з «кадровим націоналістом» Андруником. Всього за даними Комітету держбезпеки УРСР в 1955 році за ґратами опинилося 69 осіб, з числа «українських буржуазних націоналістів». У цілому показники роботи КДБ у 1955 році в сфері «нейтралізації антирадянських

¹⁴⁸ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 5-А, т. 1. — Арк. 112.

елементів» у республіці виглядали таким чином: заарештовано 347 осіб, з них за «терор та терористичні наміри» — 10; учасників антирадянських формувань — 45.

Крім того надзусилля співробітники КДБ докладали в «боротьбі» з багаточисленними проявами в республіці прихованих форм протесту — різного роду непублічних критичних висловлювань, анонімних послань, адресованих як широкій громадськості, так і представникам влади. 1955 року спецслужбам вдалося розшукати та встановити 550 авторів антирадянських листівок та розповсюджувачів анонімних документів (заарештовано — 72 особи, взято в агентурну розробку 242 особи, проведені профілактичні заходи стосовно 248 осіб)¹⁴⁹.

Здійснюючи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині, українського соціуму, органи держбезпеки констатували, що у другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо у потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшувалася. У ході спостереження було виявлено, що прояви антирадянської діяльності найбільше помічено у колективах вчених, серед професорсько-викладацького складу, в середовищі творчої інтелігенції.

Безпосередньо з Угорським повстанням 1956 року радянські спецслужби пов'язували збільшення погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радянського апарату, збільшення числа страйків, невиходу на роботу¹⁵⁰. Дещо «заспокоїти» розбурханий рішеннями XX з'їзду КПРС та подіями в Угорщині радянський соціум на думку верховодів Кремля мав би лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах та припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів». Ймовірно, що схвалені в грудні 1956 року документи дозволили партійним організаціям та правоохоронним органам здолати породжену XX з'їздом розгубленість, націлити їх на рішучу боротьбу з неконформістськими силами.

Продовжуючи моніторити суспільні настрої, спецслужби особливо ретельно контролювали молодіжне середовище. Начальник 4-го Управління КДБ при РМ УРСР підполковник Борис Шульженко в листопаді 1957 року звертав увагу партійних органів на той факт, що «окремі представники націоналістично налаштованої інтелігенції, троцькісти та інші антирадянські елементи останнім часом прагнуть підпорядкувати своєму впливу політично нестійку частину молоді та втягнути її в антирадянську роботу... В результаті слабкої постановки виховної роботи

¹⁴⁹ Там само. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 132–133, 137.

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 77, 150–151.

в школах та деяких вищих навчальних закладах і до цього дня виникають різноманітні клуби, товариства та угруповання серед учнів та студентів, учасники яких під приводом критики по суті сповзають на антирадянські позиції і можуть бути використані ворожими елементами в їх злочинній діяльності». Протягом 1957 — квітня 1958 р. 3-м відділом 4-го Управління КДБ при РМ УРСР та 4 відділами УКДБ областей республіки було викрито 22 антирадянські молодіжні групи, з числа учасників яких заарештовано 27 осіб та 75 профілактовано. У зазначений період антирадянські групи були виявлені майже у всіх регіонах республіки¹⁵¹:

Таблиця 3

Область	1957 р.	1958 р.	Всього
Харківська обл.	2	1	3
Сталінська обл.	3	1	4
м.Київ та Київська обл.	3	1	4
Кримська обл.	2	—	2
Дрогобицька обл.	1	1	2
Одеська обл.	2	—	2
Дніпропетровська обл.	—	1	1
Станіславська обл.	1	—	1
Луганська обл.	1	—	1
Волинська обл.	1	—	1
Черкаська обл.	1	—	1

На початку 1960-х років велике занепокоєння Комітету держбезпеки викликало масове повернення на територію західних областей України раніше засуджених учасників ОУН–УПА, а також виселених у другій половині 1940 — початку 1950-х років на спецпоселення членів сімей учасників національно-визвольного руху (більше 121 тис. осіб). У спецповідомленні органів держбезпеки вищому політичному керівництву УРСР на початку жовтня 1964 року зазначалось: «Серед тих хто повернувся із місць ув'язнення багато колишніх ватажків та націоналістичних авторитетів, спроможних поширювати негативний вплив на в минулому рядових учасників націоналістичного підпілля, а також на політично нестійких громадян, раніше не пов'язаних з націоналістичною діяльністю. Аналіз наявних в розпорядженні органів держбезпеки даних дозволяє зробити деякі висновки про поведінку та дії цих осіб. Певне

¹⁵¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 42. — Арк. 356–358.

число колишніх українських націоналістів продовжує твердо притримуватися старих ідейних переконань, проводить чи намагається проводити націоналістичну чи іншу ворожу діяльність». Сформульовані висновки голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко підтверджував статистичними даними: «За період з 1954 року по першу половину 1964 року... органами КДБ... ліквідовано 77 націоналістичних організацій та груп з числа учасників 601 чол., в тому числі безпосередньо в західних областях — 54 групи та організації з 463 учасниками... За останні три з половиною роки в західних областях республіки здійснено 1112 державних злочинів, розслідуванням яких займалися органи КДБ. У результаті проведених чекістських заходів розкрито 918 злочинів, встановлено 1049 злочинців, третя частина встановлених злочинців — це колишні учасники ОУН–УПА, бандпособники, родичі колишніх націоналістів. На сьогодні органи КДБ у західних областях республіки ведуть активне оперативне вивчення 1628 осіб, підозрюваних у націоналістичній діяльності»¹⁵².

Вивчаючи підґрунтя, що сприяє різноманітним проявам опозиційних настроїв у СРСР, органи держбезпеки в донесеннях ЦК КПУ на початку 1960-х років часто вказували також і на причинно-наслідкові зв'язки між невдоволенням населення існуючим суспільним ладом та рівнем його матеріального становища.

У період, що розглядається, більшість соціальних проектів М. Хрущова наштовхувалось на обмежені можливості економіки. Після нетривалих сплесків на початку 1960-х років темпи розвитку радянської економіки пішли на спад. Приріст продукції в 1963 році складав лише 8%, що на 3% нижче середньорічного приросту 1954–1960 років. Стало помітним також суттєве зниження ефективності народного господарства в цілому. За підрахунками економістів, у 1963 р. на 1 руб. основних виробничих фондів вироблялось продукції на 15 копійок менше, ніж у 1958 році, що означало втрату продукції по СРСР на 55 млрд. руб. В усіх галузях виробництва, крім електроенергетики та металообробки, ефективність виробничих накопичень знизилась у 2–3 рази, що спостерігалось уперше за всі роки радянської влади. Рік у рік внаслідок систематичного невиконання планів по товарах народного споживання значною мірою погіршувалось співвідношення між виробництвом засобів виробництва (група «А») і предметів споживання (група «Б»).

Не кращою була ситуація в сільському господарстві. У 1963 році його валова продукція зменшилася за рік на 10,7%, впавши нижче рівня

¹⁵² Там само. — Ф. 16. — Оп. 3 (1968). — Спр. 1. — Арк. 276–282.

1958 року. З 70 до 41 млн. скоротилося поголів'я свиней, на 1,5 млн. зменшилось поголів'я рогатої худоби, на 6 млн. — овець¹⁵³.

Життєвий рівень населення суттєво відставав від західного. У результаті грошової реформи 1961 року виросла вартість продуктів на колгоспних базарах, а в 1962 році ціни на м'ясо, молоко, масло підвищилися і в державній торгівельній мережі. Влітку 1962 року стало відчутним загострення соціальної напруги по всій країні. На фоні зростаючих складностей у радянській економіці причини для невдоволення мали практично всі групи населення, передусім, — робітники, яким не подобалось зростання цін, зменшення та погіршення продовольчого забезпечення, відсутність споживчих товарів, результати реформування системи оплати праці, перегляд норм та розцінок на виробничі операції.

У зв'язку з цим чимало протестів, листів, звернень з України надходило безпосередньо в ЦК КПРС, Верховну Раду СРСР, Раду міністрів СРСР. Загальний відділ ЦК КПРС звернув увагу на лист робітника Дніпропетровського заводу ім. К. Лібнехта Булгакова, який писав: «Прошу Вас переконливо, як батько трьох дітей, допоможіть нашому горю. З року в рік погіршується становище з постачанням населення м. Дніпропетровська молоком, м'ясом і особливо маслом. Ми дожили до того, що біля молочних, м'ясних магазинів займаємо чергу з 3 години ночі. Наші діти цілими тижнями не бачать молока. Прошу допоможіть нам з постачанням молочних і м'ясних продуктів». Група робітників м. Дзержинська скаржилась: «Ми вже другий рік страждаємо без продовольства. Особливо це становище погіршилося з серпня (1963 р. — *Авт.*) цього року. Ковбаси в магазинах немає, масла вершкового не бачимо, хліб — той продають з перебоями. М'яса в магазинах не буває, а на базарах воно коштує 20 руб. за 1 кг. Є, що правда, кінська ковбаса. Це той продукт, яким годують металургів на сьогоднішній день. Ми один одному задаємо питання — як це так, що за виробництвом м'яса, молока й масла СРСР доганяє Америку, а в магазинах продуктів недостатньо». Інженер Т. Кирилук з м. Одеси повідомляв, що населення міста вже кілька місяців відчуває гострий дефіцит у вершковому маслі. «Дуже прикро, — писав він, — я не маю можливості дати масла в достатній кількості своєму синові»¹⁵⁴.

У науково-публіцистичній літературі більш-менш повно висвітлено події в Новочеркаську Ростовської області Російської Федерації 1–2 червня 1962 року, що були спричинені рішенням ЦК КПРС про підвищення

¹⁵³ *Медведев Р. Н. С. Хрущев. Политическая биография.* — М., 1990. — С. 234–235.

¹⁵⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 45. — Арк. 129.

цін на м'ясо, м'ясопродукти, масло. Разом з тим, у зведеннях Комітету державної безпеки при Раді міністрів СРСР є чимало свідчень щодо виявів відкритого невдоволення населення в різних регіонах СРСР, у тому числі й в Україні. Так, у червні 1962 року в деяких областях України були виявлені листівки з закликом до організації мітингів протесту проти постанови про підвищення цін. 2 червня 1962 року в робітничому селищі суднобудівного заводу в м. Херсоні співробітниками спецслужб було виявлене гасло: «Громадяни, не купуйте м'ясних виробів до кризи», а також брутальна лайка на адресу М. Хрущова

Заклики до мітингів та страйків мали місце в Ізмаїлі, Одесі, Херсоні та інших населених пунктах республіки, при цьому в деяких випадках вони впливали на настрої трудових колективів. Вантажники Іллічівського порту ухвалили рішення на знак протесту не розвантажувати іноземні пароплави. Лише втручання спецслужб і відкрите залякування з боку місцевих партійних органів перешкодили запланованій акції¹⁵⁵. Зростаюче невдоволення в трудових колективах, особливо на великих підприємствах, випадки масових заворушень в різних куточках СРСР зумовили підготовку двох характерних документів, схвалених на засіданні Президії ЦК КПРС 19 липня 1962 року. Йдеться передусім про наказ КДБ при РМ СРСР «Про заходи посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ Генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини і розглядом їх у судах». Характерно, що наказ держбезпеки серед іншого передбачав створення у Другому головному управлінні (контррозвідка) на базі 9, 12, 13 і 14 відділів спеціального управління, на яке покладалася організація агентурно-оперативної роботи на великих і особливо важливих підприємствах¹⁵⁶.

Невдоволення населення економічною ситуацією в країні особливо посилилось після неврожаю 1963 року. З усіх областей України надходили повідомлення про те, що з перших днів переходу на обмежений асортимент хлібобулочних виробів, зменшення відпуску в торгівельну мережу вершкового масла, цукру та інших продуктів «окремими громадянами були допущені нездорові і навіть ворожі виступи на адресу уряду та проведених ним заходів»¹⁵⁷.

Тема народних протестів у 1963 році превалує на сторінках щоденника першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста:

¹⁵⁵ Там само. — Ф. 89. — Пер. 6. — Спр. 30. — Арк. 2.

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 20. — Арк. 8.

¹⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5691. — Арк. 18–19.

«Червень. У Дніпропетровській області (м. Жовті Води) на шахті п/с 28 комбінату № 1 з добування уранової руди 130 чоловік шахтарів на знак протесту проти грубого ставлення і неухважності адміністрації до питань побуту, організації праці, порушення правил техніки безпеки протягом трьох годин не виходили із шахти... Інцидент закінчився тим, що чотирьох шахтарів судили як змовників...

30 серпня відбулася зустріч і розмова з начальниками обласних управлінь КДБ і членами колегії ГК КГБ України. Я розповів про становище в країні і республіці з хлібом, цукром, картоплею, овочами і продуктами тваринництва, про великі труднощі, що насуваються... Я говорив про активізацію роботи органів КДБ, про те, що в республіці, і не тільки в нашій республіці, відбувається деяке поживавлення націоналістичних елементів. Є прояви антирадянщини, відкриті антисуспільні прояви, розповсюдження листівок...

Вересень. В Києві поширились панічні чутки щодо нестачі хліба, особливо білого... У місті суднобудівників Миколаєві сталися великі перебої з постачанням хліба... Із Миколаївського порту йде відвантажування борошна на Кубу, портові вантажники відмовились вантажити, тому на вантаження кинули військові підрозділи. Щоб уникнути відкритих выступів і просто страйків або ще гірше явищ, я на свій страх і ризик дав вказівку Сахновському (міністру торгівлі) і Бутенкові (заст. голови Радміну) збільшити фонди на хліб для Миколаєва...

11–21 вересня 1963 року. Провів нараду з відповідальними працівниками КДБ, МВД, суду, прокуратури та іншими адміністративними органами республіки. Обговорювались питання: про роботу з громадськістю і про поживавлення діяльності добровільних дружин, про порядок і дисципліну в містах і робітничих селищах... Потрібно вести найрішучу боротьбу з хуліганством, дебоширством, небезпечними злочинами спекулятивним елементом... Закликати до порядку розповсюджувачів чуток і провокаторів, злісні елементи. За останні місяці на 10% збільшилось розповсюдження листівок різного роду, і в першу чергу політичного характеру. Почастішали погрози фізичної розправи на адресу партійного і радянського активу, піднімають голову ідеологічно ворожі елементи. Дав вказівки “підкрутити гайки”, і всім адміністративним органам працювати дружно, спільно і оперативно вирішувати всі питання, що виникають...»¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін. — К., 2003. — С. 151, 159–160.

Не досяг бажаного ефекту — заспокоєння населення — і закритий лист ЦК КПРС від 3 вересня 1963 року про економну й бережливу витрату хліба та інших продуктів. Після обговорення зазначеного документа на Миколаївському оборонному заводі п/с № 46 група робітників цього підприємства 4 жовтня 1963 року самовільно залишила роботу, прийшла в обком партії і вимагала від першого секретаря Миколаївського обкому КПУ О. Іващенко дати відповідь, чому немає в магазинах білого хліба, муки, макаронних виробів, картоплі та інших продуктів. Незадоволені відповіддю, робітники допускали критичні вислови на адресу політики КПРС, її керівництва¹⁵⁹.

Кожний випадок «нездорових проявів» серед населення Української РСР фіксувався органами держбезпеки. Дані про розповсюдження антирадянських листівок та анонімних документів у республіці на початку 1960-х років показують, що упродовж 1961, 1962, 1963 років була помітна тенденція збільшення кількості цих документів:

Таблиця 4

	1961	1962	1963
випадків розповсюдження листівок	140	111	204
анонімних документів	950	1114	1378

З 1963 по 1964 рік включно відбувається щорічне зменшення цього виду протестних проявів:

Таблиця 5¹⁶⁰

	1963	1964
випадків розповсюдження листівок	186	99
анонімних документів	785	973

Така динаміка прихованих протестних акцій, на наш погляд, пояснюється покращенням ситуації у соціально-економічній сфері в 1964 році та відставкою М. Хрущова, з яким у населення асоціювались всі «біди в країні». З документів КДБ при РМ УРСР дізнаємося, що в період з 1962 до 1964 рр. всього розповсюджено у 489 випадках 6929 листівок, в яких заторкувалися наступні питання: висловлювання невдоволення, пов'язаного зі здійснюваною М. Хрущовим політикою та його особистою політикою — 59/907 (в чисельнику — кількість випадків, у знаменнику —

¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2154. — Арк. 155–160.

¹⁶⁰ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 3 (1974). — Спр. 5. — Арк. 21–24.

кількість екземплярів листівок); заклики до боротьби проти М. Хрущова — 159/848; направлені проти ЦК КПРС — 26/1044, в тому числі пов'язані з М. Хрущовим — 10/13; невдоволення діяльністю радянського уряду — 17/26, у тому числі пов'язане з М. Хрущовим — 8/16; заклики до боротьби проти радянської влади — 6/26, у тому числі пов'язані з М. Хрущовим — 1/2.

Крім персональних випадів на адресу М. Хрущова у поширюваних листівках простежуються висловлювання, направлені проти комунізму, — 10/196; направлені проти комуністів — 25/86; висловлюється невдоволення зниженням зарплати, вимоги її збільшити — 30/507; проти підвищення цін на продукти — 31/90; скарги на складне матеріальне становище — 34/84; скарги на відсутність у магазинах продуктів — 27/64; проти надання допомоги іншим країнам, вивозу хліба за кордон — 35/76; заклик до страйків, мітингів, відмова від роботи — 41/1209; заклики до повстання — 5/83; націоналістичного змісту — 23/135, у тому числі за створення самостійної України — 16/48; невдоволення виборчою системою, заклики не голосувати за висунутих кандидатів — 6/12; заклики голосувати не за кандидатів, висунутих КПРС, а за Народно-Трудовий Союз (політична організація російської еміграції) — 11/304; з позицій підтримки політики китайських ревізіоністів — 5/11; заклики до створення нової партії — 4/4; листівки від імені і за підписом НТС — 36/858¹⁶¹.

З виявлених у 1964 році 145 авторів та розповсюджувачів листівок 76 мали вік до 18 років; 41 — від 19 до 30 років. Таким чином, 80% встановлених осіб, які займалися виготовленням та розповсюдженням листівок, складала молодь.

Значне число представників студентства входило і до складу учасників антирадянських організацій викритих органами держбезпеки в 1963 році¹⁶²:

Таблиця 6

Кількість організацій та груп	79
Кількість учасників	465
Кількість учасників з вищою та н/вищою освітою	23,8%
Кількість учасників-студентів	12,7%

Поряд з прихованими формами протесту (листівки, анонімні послання з погрозами місцевому партійно-радянському активу, створення підпіль-

¹⁶¹ Там само. — Оп. 3(1968). — Спр. 1. — Арк. 357, 363–364.

¹⁶² Там само. — Оп. 1(1971). — Спр. 10. — Арк. 153–154.

них організацій та груп) органи держбезпеки Української РСР на початку 1960-х років фіксували випадки публічного заперечення проти існуючих у країні порядків. Впродовж 1961–1964 років спецслужби в УРСР нарахували 87 випадків групових відмов від роботи у різних сферах народного господарства. По рокам кількість відмов від роботи через причини, пов'язані з підвищенням норм виробітку, неправильним та несвоєчасним нарахуванням зарплати, незадовільною організацією праці на підприємствах, дефіцитом у магазинах продуктів першої необхідності, виглядає наступним чином: 1961 р. — 8; 1962 р. — 8; 1963 р. — 54; 1964 р. — 17¹⁶³.

Інструкції на випадок масових безладів, розроблені силовими міністерствами, дозволили правлячому режиму заблокувати вільну політичну діяльність громадян, придушити страйковий рух у республіці. Крім того, активізація національно-культурного життя в Україні, зародження політичної течії серед шістдесятників, яка головну увагу акцентувала на рішенні громадсько-політичних проблем, також викликало невдоволення компартійних лідерів як у Москві, так і в Києві. Переслідування опозиції на фоні боротьби з «пережитками українського націоналізму» розглядалось вищим політичним керівництвом республіки та Комітетом держбезпеки при РМ УРСР не тільки як покарання інакодумців, а і як ефективний спосіб впливу на громадську думку. За десятиріччя хрущовської відлиги (1954–1964) в Україні органами КДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності за так звану «націоналістичну діяльність» 793 особи¹⁶⁴.

Вибіркові репресивні заходи лише на деякий час зуміли стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в республіці. Різноманітні форми протестних акцій серед різних верств українського соціуму спостерігалися аж до розвалу СРСР, так як соціально-економічні та політичні причини прояву невдоволення громадян були породженням функціонування радянської командно-адміністративної системи.

Наталя Хоменко

§ 5. Суспільно-політичні настрої молоді

У цьому параграфі на прикладі двох знакових для радянського суспільства подій (смерті Й. Сталіна 1953 р. та «розвінчання» його культури 1956 р.) проаналізовано суспільно-політичні настрої молоді, реакції,

¹⁶³ Там само. — Арк. 161.

¹⁶⁴ Там само. — Оп. 3 (1968). — Спр. 1. — Арк. 276.

поведінка, її морально-психологічний стан. На їх формування безпосередньо впливала дихотомія, притаманна радянському періоду, — нав'язування реальності, сформованої ідеологічною пропагандою, та сприйняття реальності на основі власного життєвого досвіду. Ці дві паралелі тривалий час здатні були не тільки співіснувати в одній системі координат, але й взаємодоповнювати одна одну, проте у відносно монолітного радянського суспільства, під впливом згаданих вище резонансних політичних подій, все частіше виникали запитання, зокрема, чому те, про що інформує влада через пресу, агітаторів, пропагандистів, різоче відрізняється від того, що відбувається насправді? Відтак, це сприяло формуванню плюралізму думок (від лояльних до критичних), що, як правило, не висловлювалися публічно. Такі процеси були притаманні і молодіжному середовищу.

Донині тривають дискусії вчених щодо значення доповіді М. Хрущова на XX з'їзді 25 лютого 1956 р. «Про культ особи та його наслідки», в якій було засуджено репресивну політику Й. Сталіна та окремі прояви тоталітаризму. Ця доповідь була тактичним кроком на шляху здобуття влади М. Хрущовим, однак його подальша активна реформаційна діяльність, незважаючи на її суперечливість, поверховість і незавершеність, таки досить позитивно позначилася на суспільно-політичному житті країни: послабився ідеологічний тиск, були створені умови для критичнішого сприйняття населенням офіційної інформації, дещо послабилася зовнішньополітична і культурна ізоляція СРСР, покращилося матеріально-побутове становище жителів країни тощо. Ці зміни започаткували процеси трансформації суспільної свідомості і позитивно вплинули на морально-психологічний стан та світогляд більшості радянських громадян.

Дослідження проблем XX з'їзду, хоча і фрагментарно, однак розглядається здебільшого в узагальнюючих працях з історії України другої половини XX століття (В. Даниленко, В. Баран)¹⁶⁵, філософських роботах, зокрема, М. Колесова¹⁶⁶. Кількість наукових публікацій, безпосередньо присвячених цій проблемі, як правило, зростає у річницю відзначення дат з життя М. Хрущова та проведення XX з'їзду¹⁶⁷. В них аналізуються

¹⁶⁵ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996; Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. — Л., 1992; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 67–133; Кульчицький С. Україна в добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К., 1995. — С. 6–11.

¹⁶⁶ Колесов М. «Советская атлантида». Философские очерки. — Севастополь, 2010.

¹⁶⁷ М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К., 1995; Україна XX ст.:

передумови, причини, наслідки, значення XX з'їзду, його вплив на наступні суспільно-політичні процеси в країні. Окремі роботи висвітлюють реакцію на доповідь М. Хрущова різних соціальних груп України (О. Бажан та Д. Омельчук)¹⁶⁸, однак настрої студентів, найбільш активної групи соціуму, залишаються поза увагою вчених.

Окремих аспектів цієї проблеми торкалися російські дослідники, зокрема, Є. Зубкова, Ю. Аксютін, О. Пижиков¹⁶⁹. Доповідь М. Хрущова на XX з'їзді сприяла переосмисленню суспільством не тільки ставлення до особи Сталіна, але й до всього пережитого країною в роки, коли він очолював партію та державу¹⁷⁰. Актуальність цієї теми засвідчує і поява окремих джерелознавчих розвідок російських вчених. Так, наприклад, на сторінках часопису «Вопросы истории» (2006, №№ 8–10) було вміщено матеріали доповідних записок, адресованих Ленінградському обкому та міськкому КПРС, ЦК КПРС, Президії КПРС від Г. Панкратової, історика, головного редактора згаданого видання. У березні 1956 р. її було відряджено до Ленінграду для пояснень інтелігенції міста рішень XX з'їзду. Матеріали свідчать, що поряд з повною підтримкою доповіді М. Хрущова та засудженням діяльності Й. Сталіна, у жителів міста виникали досить гострі питання щодо певних реалій радянської дійсності. Частина населення відчувала розпач та розчарування не лише в особистості вождя, а й в поведінці його оточення. Іноді порушені ними на зборах теми не завжди співпадали із загальною концепцією ні старої, ні нової партійної політики¹⁷¹.

культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К., 2006.

¹⁶⁸ Бажан О. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К., 2006. — С. 112–117; Омельчук Д. Реакція населення Криму на доповідь та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідки» // Там само. — С. 118–122; Брегеда М. Оцінка населенням Наддніпрянщини доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 10. — Рівне, 2006. — С. 40–44.

¹⁶⁹ Аксютин Ю. Хрущовская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М., 2004; Пыжиков А. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. — 2003. — № 4. — С. 47–57.

¹⁷⁰ Пыжиков А. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели. — 2003. — № 4. — С. 47–57.

¹⁷¹ Первая реакция на критику «культа личности» И.В. Сталина. По итогам выступления А.М. Панкратовой в Ленинграде в марте 1956 года // Вопросы истории. — 2006. — № 8. — С. 3–21; Первая реакция на критику «культа личности» И.В. Сталина... // Там само. — № 9. — С. 3–21; Первая реакция на критику «культа личности» И.В. Сталина... // Там само. — №10. — С. 3–24.

Російські дослідники життя студентської молоді радянського періоду, зокрема, О. Герасимова, Л. Сіліна, здебільшого зосереджувалися на вивченні загальних політичних настроїв цієї соціальної групи. Реакція студентства на розвінчання «культу особи» спеціально ними не розглядалася, їх увагу здебільшого привертала форми і характер виступів молоді, викликаних даною політичною подією¹⁷². У монографії Л. Сіліної згадується участь у цих процесах і українського студентства, проте в її роботі мають місце деякі фактологічні помилки, що в жодному разі не можна ставити в докір дослідниці, адже інформація, яка надходила з республіки до центру, часто не перевірялася, а тому містила чимало перебільшень і перекручень¹⁷³. Таким чином, реакція українських студентів на «культ особи» залишається недослідженою як в українській, так і російській історіографії.

У нашому параграфі показано реакцію студентської молоді на закриті доповідь М. Хрущова, проголошену на XX з'їзді КПРС 25 лютого 1956 р. Ця проблема надзвичайно широка, тому ми не претендуємо на вичерпність її розробки. Зважаючи на це спробуємо розв'язати такі завдання: вивчити особливості сприйняття молоддю інформації про культ особи Сталіна; з'ясувати, які питання виникали у студентів під час ознайомлення із доповіддю М. Хрущова; виявити, які фактори стали визначальними у характері оцінок студентством діяльності Й. Сталіна; встановити, як доповідь відобразилася на їхньому морально-психологічному стані; проаналізувати особливості сприйняття «культу особи» студентами Західної України.

Перш ніж перейти до розгляду безпосереднього предмету нашого дослідження, слід відзначити, що студентська молодь 1950-х рр. належала приблизно до однієї вікової групи, народженої 1932–1941 рр., її дитинство припало на воєнний та повоєнний період, і тому саме вона була вихована у класичних традиціях сталінізму. Це покоління входило у життя (в школу, вищий навчальний заклад, виробництво) із словами: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!», всі заклади та інститути працювали на закріплення засвоєного з раннього дитинства почуття вдячності — до Сталіна, до партії¹⁷⁴. Цей ракурс дитинства радянського повсякдення пригадувала Н. Світлична. Її улюблена вчителька

¹⁷² Герасимова О. Общественно-политическая жизнь студенчества в эпоху «оттепели»: МГУ им. М.В. Ломоносова // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования. Сборник научных статей. — СПб., 2008. — С. 457–472; Силина Л. Настроения советского студенчества. 1945–1964 гг. — М., 2004.

¹⁷³ Силина Л. Настроения советского студенчества. — С. 151.

¹⁷⁴ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1954 гг. — М., 1999. — С. 138.

української мови майже кожен урок закінчувала «здравницею мудрому вчителю та вождю»¹⁷⁵. Радянська ідеологія була невід'ємною частиною свідомості цього покоління. Й. Сталіна ототожнювали ледве не з Богом — принаймні, таким же недосяжним, наймудрішим і найріднішим.

Щоб краще уявити цей феномен, слід звернутися до спогадів та усних свідчень, які описують саме реакцію на його смерть 5 березня 1953 р. М. Котляр, студент 1950-х рр. Київського державного університету, згадував, що смерть Сталіна для нього стала особистим горем: «...Мені було дуже боляче. Всі вийшли у двір, були увімкнуті гучномовці, ми слухали, стоячи у снігу, без шапок, багато хлопців плакало, причому плакали ті, хто воювали»¹⁷⁶. В. Андрушко, який навчався тоді на третьому курсі Чернівецького університету, про згадану подію писав: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якась дівчина істерично вигукнула: “Краще б я померла, чим до цього дожила!”»¹⁷⁷. «Моє навчання в університеті почалося в <...> — рік смерті Сталіна. Цю подію я сприйняла як особисту та всенародну трагедію. Я була тоді довірливим підлітком...», — писала майбутня шестидесятниця Н. Світлична (у 1953–1958 рр. вона навчалася на філологічному факультеті Харківського університету)¹⁷⁸. Така реакція була характерною та типовою для переважної більшості студентської молоді того часу.

Смерть вождя для більшості молоді стала емоційним потрясінням. Їм, як і практично всьому населенню СРСР, було важко уявити подальше життя без Й. Сталіна, який був для них гарантом стабільності та миру. На питання анкети, яку ми розробили, «Як ви відреагували на доповідь М. Хрущова про розвінчання культу особи на XX з'їзді КПРС 1956 р.?», респонденти, які 1953 р. ще навчалися в школі, насамперед звертаються до спогадів про його смерть і лише потім дають відповідь на конкретно поставлене питання¹⁷⁹. Так, наприклад, В. Горбик, голова учнівського

¹⁷⁵ Світлична Н. Моє навчання в університеті... // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.

¹⁷⁶ Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра (1932 р. н.). Навчався у 1951–1954 рр. на факультеті міжнародних відносин, з 1954–1956 рр. на історичному факультеті Київського державного університету. Розмова тривала 1 годину 20 хв.

¹⁷⁷ Андрушко В. Я звинувачую більшовизм... // З аудиторії за колючі дрони. Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. — Чернівці, 1995. — С. 21.

¹⁷⁸ Світлична Н. Моє навчання в університеті... — С. 287.

¹⁷⁹ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової (1935 р. н.). Навчалася у 1952–1957 рр. на германо-романському відділенні Київського державного університету. Розмова тривала 1 год. 10 хв; Записано Н. Хоменко 06.2010 р. від С.О. Лізунова 1935 р. н. Навчався у 1953–1958 рр. на металургійному факультеті КІП; Розмова тривала 4 год.

комітету 1953 р., спочатку пригадав події, пов'язані зі смертю генсека, зокрема, як на шкільних зборах він сказав присутнім: «...Якщо раніше двійка була просто погано, то зараз — злочин». «Для нас то була трагедія», — а згодом продовжив оповідь про розвінчання Й. Сталіна (1954 р. він став студентом історико-філософського факультету КДУ); — «Я пам'ятаю ті збори у великому залі, нас зібрали, поінформували про особистість Сталіна. XX з'їзд на мене мав колосальний вплив і перевернув світогляд»¹⁸⁰. Образ Й. Сталіна був невід'ємною частиною повсякдення більшості, і тому не дивно, що його смерть прирівнялася практично до особистої трагедії.

Поряд з обожнюванням Й. Сталіна в студентському середовищі ще за життя вождя побутувало і скептичне ставлення до його діяльності. Прикладом може слугувати поведінка активного на той час комсомольця, секретаря комітету комсомолу Сталінського (Донецького) державного педагогічного інституту, студента 1950-х рр. І. Дзюби. Атмосфера страху не так укорінилася у свідомості населення Східного регіону (здебільшого росіян), адже там на думку вищого партійного керівництва «український буржуазний націоналізм», з яким в центрі велася боротьба, не мав ґрунту для розвитку та поширення, і це дещо «приспало» пильність радянського режиму; тому деякі студенти дозволяли собі різні «крамольні» для того часу висловлювання. Наприклад, І. Дзюба та його друзі ще за життя Сталіна розповідали про нього анекдоти, кепкували з газетних штамтів про нього тощо. Наприклад, вислів з «Соціалістичного Донбасу»: «Йосиф Віссаріонович повідомив радянському народу...» вони перефразовували: «Йосиф Віссаріонович втімишив радянському народу»; «Йосиф Віссаріонович цикнув радянському народу» тощо¹⁸¹.

За словами І. Дзюби, сумніви щодо відповідності реального життя до теоретичних положень соціалізму в нього з'явилися вже 1952 р. В день відкриття XIX з'їзду КПРС на комсомольській конференції інституту І. Дзюба зробив звітну доповідь, в якій засудив «за безладдя і неподобство» діяльність парторганізації, парторгів, директора інституту, яка не відповідала радянському способу життя. Більшість студентів підтри-

30 хв; Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра (1932 р. н.); Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко (1935 р. н.). Навчалася у 1953–1958 рр. на історико-філософському факультеті Київського державного університету. Розмова тривала 1 год. 30 хв; Записано Н. Хоменко 23.10.2007 р. від В.О. Горбика (1936 р. н.). Навчався у 1954–1959 рр. на історико-філософському факультеті Київського державного університету. Розмова тривала 40 хвилин.

¹⁸⁰ Записано Н. Хоменко 23.10.2007 р. від В.О. Горбика (1936 р. н.).

¹⁸¹ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій // Рукопис: Укр. альм. спогадів, щоденників, листів, док., світлин: У 2 т. — Т. 1. — К., 2004. — С. 78.

мала його оплесками, а шоковане начальство оголосило перерву. Після тривалого розбору цього інциденту на рівні комсомольських та партійних комітетів хлопцеві все ж дали можливість завершити навчання у виші. На думку І. Дзюби, ця історія для нього могла б закінчитися погано, якби не помер Сталін. Проте автор спогадів додавав: «...Коли він помер (Й. Сталін. — *Авт.*), це було велике горе. Пригадую: 6-годину ранку, коли повідомили по радіо, — і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку. Всі плакали, і я плавав...»¹⁸².

Отож, у першій половині 1950-х рр., коли більшість студентської молоді сприймала життя таким, яким його зображала ідеологічна пропаганда, серед окремих радянських студентів спостерігався скепсис щодо діяльності партії та комсомолу, що знаменувало неоднозначність у оцінках ними майбутньої закритої доповіді М. Хрущова.

З її текстом 1956 р. спочатку було ознайомлено всі партійні осередки трудових колективів, а згодом і все населення, в тому числі і студентів вищих навчальних закладів. Типовою виявилася атмосфера, в якій зачитувався лист у виші. Сучасники пригадують, що в актових залах, заповнених вщент, серед присутніх студентів панувала «мертва» тиша. Студентська аудиторія була «паралізована» шоком від отриманої інформації, особливо ж молодь, яка не так давно ідеалізувала Й. Сталіна. Наприклад, П. Тригуб, студент-історик Харківського університету, згадував: «Враження величезні, ми були присутні на поваленні кумира. Однак не всі студенти схвалювали доповідь, старші говорили: “Навіщо ворушити минуле?”»¹⁸³. Подібні судження у пам’яті про цю подію залишилися і в іншого студента історичного факультету цього ж університету В. Кравцова: «...Я приступив до занять, будучи повністю впевнений, що все, що нам було повідомлено із історії та основ марксистсько-ленінської теорії, — істина. Всі знали про наближення ХХ з’їзду КПРС... Чогось чекали. Але те, що трапилося, шокувало всіх. Сталіна, якого разом із Леніним стільки років вважали, — ні, не святим, — Богом, Хрущов розвінчав. ...Мені здається, що ХХ з’їзд КПРС ...надав можливість вперше думати. Ми перестали боятися говорити»¹⁸⁴.

Збентежило це і молодь, сім’ї яких постраждали від репресій в 1930-ті рр. Ще до знакової події про окремі фрагменти діяльності вождя ці студенти знали від батьків. Наприклад, батько М. Котляра ледь уник арешту в 1937 р. «Так, ХХ з’їзд вплинув дуже на мій світогляд, я повірив,

¹⁸² Там само. — С. 79–80.

¹⁸³ Тригуб П. Стежками власної долі. — Миколаїв, 2005. — С. 25.

¹⁸⁴ Кравцов В. Из ответов на анкету // Харківський історіографічний збірник. — Х., 2006. — Вип. 8. — С. 208–210.

тим паче я знав від батька, який мало розповідав, але розповідав... Я сприйняв це з якимось почуттям задоволення, що все таки все стає на місце»¹⁸⁵.

За спогадами студентки 1954–1959 рр. біологічного факультету КДУ І. Майко, її сім'я постраждала від репресії 1930-х рр., тому новина для неї не була несподіваною, і особисто вона сприйняла її дуже позитивно. В той же час респондентка була переконана, що частину присутніх це повідомлення також не здивувало: «Багато хто знав про ці події, однак ніхто про це не говорив — почуття страху за десятиліття укорінилися на генетичному рівні»¹⁸⁶.

Закриту доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС частина сприйняла як чергову пропаганду партії. Наприклад, Г. Герасимова, студентка романо-германського відділення Київського університету пригадує, що особисто для неї повідомлення про репресії Сталіна не набуло особливої гостроти: спочатку вона взагалі не повірила, адже ще 1953 р. всі (і вона в тому числі) оплакували смерть Й. Сталіна, «людини-зірки», «людини-Бога», і це повідомлення для неї було рівносильне дикості¹⁸⁷. Однак численні повторення та тлумачення цієї інформації на партійних та комсомольських зборах радянською пропагандою примусили студентство замислитися про сказане на XX з'їзді.

Окремі студенти сприйняли цю доповідь достатньо пасивно, як щось закономірне. «Особисто я не радів і не був розчарованим, — пригадував В. Лізунов, який 1956 р. був третьокурсником металургійного факультету Київського політехнічного інституту, — ми політикою не цікавилися, бо політика була абсолютно статична... Те що сказала партія і уряд сприймалося як істина»¹⁸⁸. Таку реакцію на «культ особи» можна пояснити тим, що, починаючи з університетських років, респондент професійно займався туристичним альпінізмом. Регулярне перебування у тривалих спортивних експедиціях, де існувала своєрідна культура, наповнювали їх життя іншим сенсом. Він і його оточення, в силу обставин, були відсторонені від політики. Після ознайомлення із закритим листом він не помітив якоїсь жвавості у обговоренні цієї події одногрупниками, за його спостереженнями,

¹⁸⁵ Записано Н. Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф. Котляра (1932 р. н.).

¹⁸⁶ Записано Н. Хоменко 3.11.2010 р. від І.І. Майко (1937 р. н.). Навчалася у 1954–1959 рр. на біологічному факультеті Київського державного університету. Розмова тривала 3 год. 20 хв.

¹⁸⁷ Записано Н. Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової (1935 р. н.).

¹⁸⁸ Записано Н. Хоменко 06.2010 р. від С.О. Лізунова 1935 р. н. Навчався у 1953–1958 рр. на металургійному факультеті Київського політехнічного інституту. Розмова тривала 4 год. 30 хв.

все пройшло досить спокійно¹⁸⁹. За цією байдужістю можна розгледіти розгубленість, потрясіння від почутого та страх будь-що коментувати і обговорювати цю подію.

Під час розвінчання культу особи Сталіна з С. Лізуновим трапився курйозний випадок, який дозволяє чітко розгледіти особливості сприйняття цієї події молодшим і старшим поколінням: «...Матеріали ХХ з'їзду нам — студентам — прочитали, ми взяли це до відому і поїхали на практику на Урал. Стали жити в кімнаті втрьох. Яюсь... почали дуріти, кидатися подушками. На той час портрети Сталіна ще висіли. І так трапилося, що Сашко, товариш, запустив подушку і — портрет Сталіна упав. Наступного дня адміністрація гуртожитку, де ми жили, між собою перешіптувалася: “Слухай, студенти так розсердилися на Сталіна, що збили його з стіни. Правда повісили його знову, але ж збили. А це ж Сталін”... Далі гуртожитку це не пішло... але все могло бути»¹⁹⁰. На відміну від аполітичної молоді, яка в основному з легкістю сприйняла нові реалії життя, авторитетність Й. Сталіна для комуністів старшого покоління залишалася беззаперечною тривалі роки.

За спогадами С. Кульчицького інформація про «культ особи», повідомлена на партзборах, від «нього відскакувала», він її не сприйняв. Сумніви почали зароджуватися згодом, коли юнак звернувся до інформативнішого джерела — польської газети «Трибуна люду». Усвідомленню того, що відбулося у недавньому минулому, послугувала також й інформація про повстання проти радянської системи в Польщі (жовтень 1956 р.). Про його причини С. Кульчицький дізнався від однокурсників-поляків¹⁹¹. Отож, інформація, що надходила з нових джерел, також надала можливість робити молоді власні висновки.

Однак, С. Кульчицький зазначав, що особисто для нього кардинальні зрушення спочатку відбулися на рівні особи: «Значення мало, чому він став над законом, чому відбувалися всі ці речі 1937 р..., — зміни на рівні свідомості проходили впродовж 1956–1958 рр., зокрема, інформація про недавнє минуле сприймалася набагато критичніше»¹⁹².

Радянське життя ділилося на дві частини — ту, що прийнято було демонструвати публічно, й іншу — для себе і близьких людей¹⁹³. Така

¹⁸⁹ Записано Н. Хоменко 06.2010 р. від С.О. Лізунова 1935 р. н.

¹⁹⁰ Записано Н. Хоменко 06.2010 р. від С.О. Лізунова 1935 р. н.

¹⁹¹ Записано Н. Хоменко 06.2010 р. від С.В. Кульчицького 1937 р. н. Навчався у 1954–1959 рр. на історичному факультеті Одеського державного університету. Розмова тривала 1 год. 40 хв.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. — С. 143.

поведінка не була виключенням і для середовища студентів. Значну частину його контингенту становила молодь, у свідомості якої глибоко укорінилися створені тоталітарною системою стандарти «подвійної моралі».

Прикладом може слугувати життя студента-історика 1956–1959 рр. Ужгородського університету В. Кушніра, який під час навчання завжди демонстрував політичну активність, був комсоргом групи і в той же час вів щоденник, в якому фіксував дійсні свої переконання, які в основному засуджували радянську систему: «На кожному кроці зустрічав гніт і убогість, тяжку працю матері, яку часто заміняв у домашній роботі. Почала зростати ненависть до сільської адміністрації, а потім і вище»¹⁹⁴. Під впливом тяжких умов життя та власного досвіду, ілюзії відносно радянської дійсності у хлопця розвіялися ще задовго до промови М. Хрущова: «Чомусь у моїй шкірі живе дві людини, одна хоче жити тільки для своєї шкіри, друга, живучи в цій шкірі, прагне чогось іншого і знаю чого. ...Тільки що я поділився своїми думками із сусідом по койці О. Синєоком. Він почав повторювати Сталіна. Я його переконав... Він погодився з моєю позицією, але, показуючи на біле покривало, зауважив: “Воно біле. Коли тобі скажуть, що воно чорне, ти почеши чоло і скажи, що воно чорне. По-іншому ти жити не будеш. Тебе навіть можуть виключити із університету”. А я шукаю наукового пояснення нашого способу життя. Його досить просто мені пояснив Синєок»¹⁹⁵.

Після оприлюднення доповіді М. Хрущова на XX з’їзді на той час першокурсник В. Кушнір записав у своєму щоденнику: «Останнім часом іде обговорення “діяльності” Сталіна. Смішний все таки народ! Нещодавно хвалили або лицемірили, не зупиняючись перед будь-яким паскудством. Зараз виявляється всі проти нього. <...> Все більше злоби виникає до Сталіна у моїх товаришів, а особливо у цих двох комуністів із моєї кімнати (Антонюка та Сідея), а у мене до них. Хіба раніше цього не було видно? Сволота. Кожен співає в ту дудку, яку видає наш уряд та пани Хрущови. Одна собака зганьбила честь 1/6 світу, пролила море сліз і крові людей, принесла людям муки, які і я переніс. Ганьба нашому Уряду»¹⁹⁶.

Батька В. Кушніра було репресовано, його сім’я зазнала поневірянь, осуду, зневаги. Зрозуміло, що з такими біографічними даними отримати освіту в себе на Київщині було практично неможливо, тому юнак,

¹⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 11, 13–14.

¹⁹⁵ Там само. — Арк. 17.

¹⁹⁶ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) — Режим доступу до журн.: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.html>.

¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 21.

ймовірно, приховавши деякі факти свого життя, вступив до вищого навчального закладу Закарпаття. Хлопець знав про тяжке життя матері, тому розумів недоліки комуністичної системи. Досить рано він усвідомив правила подвійної моралі. Ніхто з оточення не підозрював його у нелояльності до влади. 1959 р. став для хлопця фатальним. Під час обшуку материнської хати органи КДБ, сподіваючись знайти компрометуючий матеріал на батька, знайшли щоденник сина. В. Кушніра було виключено із комсомолу та інституту.

Стандартами «подвійної моралі» керувалися здебільшого молоді люди, сім'ї яких зазнали репресій, тому ніяких ілюзій щодо «святості вождя» не мали, розвінчання «культ особи» лише поглибило їх розчарування у дійсності.

Отож, у сприйнятті студентством розвінчання «культу особи» не було однозначності. У відносно монолітному студентському середовищі виявилася різна реакція на одну й ту ж подію, яка безпосередньо залежала від соціального походження, сімейного, державно-ідеологічного виховання, особистого досвіду, рівня інформованості про ті чи інші речі. З одного боку, серед частини молоді, яка сприймала життя таким, яким його подавала офіційна пропаганда, ця подія викликала насамперед шок та сумніви у правдивості повідомленого, їм було досить складно позбутися сформованих ідеологічною пропагандою 1940–1950-х рр. стереотипів про «святість вождя», адже правда перекреслювала практично все, про що розповідалося в школі, у вишах, писалося у періодиці, тобто автоматично змінювалася більшість усталених уявлень про радянську дійсність. З іншого боку, частина цієї самої категорії молоді одразу ж сприйняла повідомлене М. Хрущовим на віру, адже вона звикла вірити у все, сказане партією.

Поряд з тим одиниці, які ще на початку 1950-х рр. адекватно оцінювали недоліки суспільно-політичного життя, та студенти, сім'ї яких зазнали репресій від радянської влади і які володіли деякою інформацією про події минулих років, доповідь М. Хрущова сприйняли досить схвально. Однак поведінка і висловлювання останніх не відрізнялися зовні від реакції та дій інших, вони не дозволяли собі активно або відкрито показувати своє справжнє ставлення до діяльності у минулому «вождя всіх народів». Спрацював психологічний комплекс радянського соціуму — страх за своє життя і життя родичів, який спонукав дотримуватися стандартів «подвійної моралі».

Під час вивчення та обговорення закритої доповіді у молоді виникало багато питань, які торкалися широкого спектру проблем і стосувалися як минулих подій, так і подій їх сучасності. Зокрема, молодь КПІ цікавилася:

«Чому про це не говорили раніше?», «Де було політбюро?»¹⁹⁷. Студенти-філософи Київського університету запитували: «Чому цитують постійно В.І. Леніна, якщо у нас немає культу особистості?», «Чому постійно зараз цитують М.С. Хрущова та М.О. Булганіна?», «Якщо існує колегіальність, то чому звільнили від обов'язків Голову Ради Міністрів Г.М. Маленкова? Адже могли його виправити і колегіально вирішити питання, в т.ч. питання розвитку сільського господарства?»¹⁹⁸.

Для кращого ознайомлення із настроями та реакцією молоді на події ХХ з'їзду група працівників ЦК ВЛКСМ у березні 1956 р. відвідала низку промислових підприємств та вишів Москви. Молодь столиці РРСФР цікавилася тими самими моментами, що й українці: «Чому питання про культ особи не ставилося так гостро раніше?»; «Чому до останнього часу художня самодіяльність вважалась поганою, якщо у ній не було пісень, які б славили Й. Сталіна?»; «Чому вчителі занижують оцінки, коли відповідаючи за підручником, кажеш «Сталінська п'ятирічка», «Сталінська конституція»?»; «Як довго ми ще будемо йти до комунізму?»; «Чому про все це розповідають зараз, а не розповіли на ХІХ з'їзді?»; «Зараз немає охоти читати газети, у них зазвичай все так добре написано, а в житті насправді, на жаль, так багато негараздів». Студенти Московського історико-археографічного інституту запитували: «Чому так мало стали писати про Й. Сталіна?»; «Які помилки містяться у «Короткому курсі» історії партії»; «Яку шкоду приносить культ особи?». Як у київських, так і в московських вишах велика кількість питань обговорювалася в кулуарних розмовах, а пропагандисти уникали відповідати на гострі питання суспільно-політичного характеру¹⁹⁹.

Після ХХ з'їзду держава одразу почала реалізовувати його рішення²⁰⁰. У вишах країни було змінено плани з політико-виховної, наукової роботи та учбово-методичні плани суспільно-політичних кафедр²⁰¹. Викладачам було поставлено завдання «переконливо, глибоко та наполегливо пояснювати зміст» матеріалів ХХ з'їзду²⁰². Настрахані досвідом попередніх років, деякі з них перебували у напруженому, часом розгубленому стані. Наприклад, на окремі запитання студентства КПІ з цієї тематики педагоги безпорадно знизували плечима, посилаючись на те, що їм відомо про це

¹⁹⁷ Там само. — Ф. 7. — Оп. 17. — Спр. 561. — Арк. 11, 12; Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 41.

¹⁹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 27.

¹⁹⁹ РДАНІ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 179. — Арк. 28, 29, 137.

²⁰⁰ Державний архів м. Києва (далі — ДАК м. Києва). — Ф. Р.1246. — Оп. 221. — Арк. 2–7.

²⁰¹ ДАК м. Києва. — Ф. Р.1246. — Оп. 209. — Арк. 1–3.

²⁰² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 26.

рівно стільки, скільки й молоді, під різними приводами уникали коментувати цю подію²⁰³. Така обережність підігрівала інтерес студентської молоді до цієї тематики. Зокрема, четвертокурсники історико-філософського факультету Київського університету запитаннями з цього приводу довели викладачку до сліз²⁰⁴.

Поряд з тим окремі педагоги одразу відчували віяння нових перемін і після XX з'їзду партії переконували студентів, наприклад, Львівського університету, що завжди сумнівалися у «теоретичних здібностях» Сталіна і ніколи не тримали у себе його праць, а вже після XXI з'їзду заявляли, що вони завжди були переконані у «теоретичному таланті» Сталіна, тому ніколи не викидали зі своєї бібліотеки його робіт²⁰⁵.

Під час вивчення матеріалів XX з'їзду на практичних заняттях суспільствознавці здебільшого намагалися акцентувати увагу студентів на питаннях перспектив розвитку економіки в новій п'ятирічці. Однак і зацікавленість молоді соціально-економічним розвитком країни не раз спантеличувала, іноді і заганяла у «глухий кут» педагогів. Наприклад, третьокурсника факультету журналістики Київського університету цікавило: «Чим можна пояснити, що у нас, в СРСР автомашина “Москвич” коштує 9 тис. руб., до того ж за нею велика черга, а в Чехословаччині машина подібного типу коштує, як перевести на наші гроші 3 тис. руб.? Може доречно було б організувати зовнішню політику так, щоб у нас продавалися Чехословацькі автомашини?». Викладач Бондарев розгублено відповів: «Хто вам сказав, що автомашини типу “Москвич” коштує в Чехословаччині 3 тис. руб.? Звідки Ви взяли? Від кого чули? Наслухалися Бі-бі-сі і базикаєте?»²⁰⁶. Інтерес студента вивів викладача із рівноваги.

У довідці заступника заввідділу пропаганди та агітації ЦК ЛКСМ України М. Петухова йшлося про те, що студентство Київського університету в кінці лекцій з цієї тематики запитань лектору взагалі не ставило, таку обставину він пояснював побоюванням молоді, «аби її ні в чому не звинуватили». За його спостереженнями, обговорення тез XX з'їзду активно відбувалося у коридорах університету²⁰⁷. Здебільшого студенти вели розмови про нормалізацію відносин з Югославією, встановлення дипломатичних зв'язків із ФРН, зарубіжні візити М. Хрущова та М. Булганіна, утворення організації Варшавського договору, скорочення армії,

²⁰³ Там само. — Оп. 17. — Спр. 561. — Арк. 11, 12; Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 41.

²⁰⁴ Записано Н. Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко (1935 р. н.).

²⁰⁵ Крушельницька Л. Спогади із студентського життя // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2005. — Вип. 8. — С. 403.

²⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 26.

²⁰⁷ Там само. — Арк. 27.

питання освіти і становища у сільському господарстві, однак критикувати політику КПРС або уряду вони не наважувалися²⁰⁸.

Жваве обговорення в суспільстві питань політичного характеру, пов'язаних з «культу особи», не позбавило молодь інтересу до буденних проблем економічного життя. Архівні матеріали свідчать, що розвінчання культу для них не було проблемою номер один: їх більше турбували соціально-економічні негаразди, адже фінансово-побутове становище більшості бажало кращого. В середовищі студентства точилися розмови про дефіцит деяких продуктів харчування та промислових товарів, про гостроту житлової проблеми²⁰⁹, виникали питання: «Чому піднялися ціни на м'ясо та вовну?»; «Чому вже два роки не було зниження цін?»²¹⁰ (зниження цін на окремі продукти харчування припинилося практично одразу після смерті Й. Сталіна).

Окремі студенти доповідь М. Хрущова сприйняли не як декларацію, а як заклик до реальних дій. Всі комсомольські збори відрізнялися від минулих років небувалою активністю молоді. Зокрема, у доповідній записці ЦК ВЛКСМ «Про покращення виховної роботи серед студентської молоді» відзначалося, що на звітно-виборчих зборах 1956 р., відверто критикувалися комсомольські, партійні, профспілкові організації, керівництво та викладацький склад вишу²¹¹.

Активісти направляли свій скепсис насамперед проти комсомольської організації, яку добре знали з середини (зокрема, формалізм, бюрократія у вирішенні різноманітних питань, зокрема, побутових). Вони висловлювали недовіру комсомольській організації та її структурі, порядкам вишу, діям парткому. У поодиноких випадках студенти вдавалися до спроб створити альтернативні, ідеологічні молодіжні центри. Наприклад, в КПІ була організована група студентів на чолі з членом комітету, відповідальним за політмасовий сектор, Руденком. На своїх зборах група вивчала різноманітні питання з медицини, сільського господарства, основ марксизму-ленінізму. Від пропозиції керівництва займатися вивченням основ з цієї дисципліни у гуртку при відповідній кафедрі, Руденко відмовився, мотивуючи це тим, що така робота там ведеться формально і задовольнити їх вимог не може. Група Руденка намагалася власними силами знайти вихід з «катастрофічного» стану комсомолу, перетворити комсомол на авангард молоді. У березні 1956 р. на міжінститутському активі, де на порядку денному розглядалося питання: «Про результати роботи ХХ з'їзду і завдання комсомольської організації Київського

²⁰⁸ Тригуб П. Стежками власної долі. — С. 28.

²⁰⁹ РДАНИ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 128. — Арк. 27–29.

²¹⁰ Там само. — Оп. 35. — Спр. 58. — Арк. 124.

²¹¹ Там само.

політехнічного інституту», актив Руденка різко розкритикував дирекцію інституту та комітет комсомолу. На зборах був присутній і представник ЦК ЛКСМУ Бойченко, який непереконливими тлумаченнями значення XX з'їзду ще більше збурих студентську аудиторію. Це стало приводом для появи різноманітних чуток серед молоді і підтримки ідей Руденка та його однодумців. В кінці зборів згаданий студент резюмував, що «комсомол це не передовий загін молоді, а пасивна маса несвідомої молоді». Для того часу подібна заява була рівнозначна антидержавній, проте вона засвідчила певне морально-психологічне розкріпачення молоді.

Згодом студенти КПІ написали лист до ЦК ВЛКСМ, в якому виклали свої критичні зауваження щодо діяльності комсомолу. Нам не вдалося з'ясувати, яка відповідь надійшла з Москви, однак в архівному документі зафіксовано інформацію про спеціальне засідання, організоване бюро міськкомітету ЛКСМУ для розгляду цього листа. Учасники зборів спробували переконати авторів у неправильності їх висновків, однак їх старання виявилися даремними. Засідання відвідав і студент Руденко, про нього і про групу його однодумців всім присутнім було відомо, однак аби не нагнітати і без того напружену атмосферу, організатори засідання не наслідилися підняти питання про обговорення їх поведінки. Секретар комітету комсомолу Дерев'яно обмежився лише поясненнями студенту неправильності його суджень, проте хлопець не змінив своїх переконань²¹².

За критичні висловлювання на адресу комсомолу, керівництва вишів та ін. уже наступного року проти деяких студентів держава застосовувала репресії. Так, наприклад, відчувши певні послаблення ідеологічного тиску, студенти-фізики Львівського державного університету у 1957 р. на зборах парторганізації почали прямо критикувати радянську дійсність, зачіпали подібні питання і на семінарських заняттях. Активністю вирізнявся студент Волощук, який неодноразово публічно критикував комсомол; його позицію підтримали інші студенти інституту, юнака одразу було обрано членом факультетського комсомольського бюро, де він очолив ідеологічну ділянку роботи. Згодом партійне керівництво, зрозумівши небезпечність популярності юнака серед іншої молоді, домоглося виключення Волощука спочатку з комсомолу, а потім з університету, проте загальний настрій молоді змін не зазнав²¹³.

На радіотехнічному факультеті Київського університету другокурсник Зуєв запропонував провести анкетування з політичних питань, але комсомольське бюро заборонило подібні дії. Цю ідею підтримав лише

²¹² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 42–44.

²¹³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4482. — Арк. 62, 63.

студент Соломко, який і склав анкету з питаннями, що, на його думку, найбільше цікавили молодь: як ставиться студентство до політики СРСР в Югославії, до принципу висунення на виборах у Польщі більшої кількості кандидатів, ніж потрібно; до сучасного стану комсомолу; до багато-партійності у Китаї та Польщі, до глушіння іноземних радіостанцій, до співіснування двох систем, до вільного відвідування лекцій тощо. У результаті студента Соломко теж було виключено з навчального закладу²¹⁴.

XX з'їзд дозволив молоді озвучити різноманітні наболілі проблеми, функції глашатая спробувала виконувати студентська стінгазета, однак така демократія закінчувалась ледве розпочавшись. Зокрема, у грудні 1956 р. гумористичний додаток до газети «Лінотип» (ініціатором та співавтором якої був студент Б. Мар'ян, про якого мова піде нижче) факультету журналістики Київського університету закликав звільнити стінгазету від адміністрування, боротися із деканатом за зміни навчальних планів тощо²¹⁵. Його було заборонено.

Завідуючий відділом науки та культури ЦК КПУ С. Комаренко повідомляв секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, що в січні 1957 р. студенти II-го курсу механічного факультету КПІ (В. Михайленко та ін.) вивісили стінгазету «Кувалда». «Тепер, після XX з'їзду, ми знаємо, як глибоко неправильно можуть вести себе керівні органи як ВЛКСМ, так і КПРС, і ми піддаємося на грубий, але явно неправильний натиск з боку членів партії <...> До речі, про нашу парторганізацію. Ні, про неї нема чого сказати, адже в нашій країні не прийнято погано говорити про нашу партію. <...> Ну, що ж товариші-парторганізація, ...не називайте нас контролю за те, що хочемо виконувати рішення вашого ж партійного з'їзду»²¹⁶. Автори газети стали на захист студента 5-го курсу гірничого факультету, якого за критичні зауваження на адресу ЛКСМУ було виключено із комсомолу та йшлося про відрахування його з інституту. Цей факт розслідували органи КДБ. Під час розмови із керівництвом комсомолу студент Михайленко не зрікся своїх переконань, свої вчинки виправдовував, посилаючись на висновки рішень XX з'їзду²¹⁷.

Подібні факти, однак, не настільки радикальні, спостерігалися і в середовищі студентів-фізиків Дніпропетровського університету. У стінгазеті «Супутник» 1957 р. замість стандартного заклику до всіх пролетарів об'єднуватися, студенти вмістили лозунг «Хай квітнуть всі квіти». Основний зміст газети зводився до думки, що кожен має право на власні погляди. Через день газету зняли. Молодь почала вимагати

²¹⁴ Там само. — Спр. 4492. — Арк. 6–9.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 22, 23.

²¹⁷ Там само. — Арк. 14–17, 19.

пояснення, проте вагомих аргументів щодо зняття газети не знайшлося, їм лише пояснили, що у газеті «віяло песимізмом у наш щасливий час»²¹⁸.

Стінгазети тимчасово стали органами студентського вільнодумства. Іноді їх зміст виходив за межі задекларованого владою «правильного розуміння» значення закритого листа ЦК. Таких активістів одразу було «профілактовано» та «знешкоджено». Поодинокі приклади такої рефлексії свідчили, що зерно, хоч і «скупої, здебільшого перекрученої правди» знайшло благодатний ґрунт у свідомості мислячого студентства і змусило критичніше оцінювати дійсність та інформацію, яка надходила з офіційних джерел, а також, хоч і на рівні інституту, відстоювати власні інтереси.

Під впливом «вітру перемін», нав'яних ХХ з'їздом, у кінці 1957 р. студент-журналіст 4-го курсу Б. Мар'ян на факультетських комсомольських зборах почав виступати з критикою комсомольського бюро, висував пропозиції стосовно свободи друку стінної газети, закликав боротися з деканатом, домагатися вільного відвідування лекцій²¹⁹. Така активність студента насторожила партійну та комсомольську організацію навчального закладу, тому його було викликано на «профілактичну» бесіду до секретаря парткому інституту І. М. Карнаухова. Щоб пояснити свою поведінку, Б. Мар'ян на зустріч з представником парторганізації приніс так звану «Програму-мінімум», до якої увійшли 27 цілком демократичних позицій; після певного редагування її планувалося надіслати до ЦК КПРС. Пункти програми загалом відповідали Конституції УРСР 1937 р., проте окремі з них суперечили самій природі тоталітарної системи: зміцнити суверенітет республік; ввести право на свободу слова для преси; ліквідувати привілеї членів КПРС; дозволити вільний в'їзд та виїзд із країни; реорганізувати комсомол; відмінити цензуру; оприлюднити секретні матеріали і документи незрозумілих судових процесів; забезпечити студентів стипендією у розмірі середнього прожиткового рівня, житлом; надати право вільного відвідування лекцій та ін.²²⁰

Ці положення знайшли підтримку у трьох його найближчих друзів. Програма стала приводом для обговорення персональної справи Б. Мар'яна на комсомольських зборах 4 курсу факультету журналістики. Хлопця було названо «класовим ворогом», «гнилою людиною» тощо, а створену ним програму — «маренням божевільного» тощо. На пропозицію виключити Мар'яна з комсомолу його товариш-однодумець В. Дамаскін заявив, що якщо відраховувати Мар'яна, то потрібно відраховувати й 90%

²¹⁸ Веренев В. «В ноябре 1957 г. появился первый номер физтеховской стенгазеты “Спутник”...» // Физтех-60. Люди и судьбы. — Днепропетровск, 2000. — С. 35–36.

²¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 281–282.

²²⁰ Там само. — Арк. 312.

інших студентів факультету. Така репліка була не випадковою, очевидно думки «опального студента» поділяла значна частина молоді цього факультету. У даному випадку спрацьовував звичайний механізм «подвійної моралі»: студентство побоялося підтримати Б. Мар'яна — страх за своє майбутнє виявився сильнішим. Всі присутні без винятків проголосували за виключення Б. Мар'яна з комсомолу, згодом наказом ректора його було відраховано з інституту, а справу направлено на розгляд КДБ.

У процесі досудового слідства комітетом держбезпеки було з'ясовано, що Б. Мар'ян у своєму щоденнику занотовував критичні міркування щодо радянської дійсності. Вивчення щоденника дає підстави вважати, що студент загалом не був проти комуністичної системи як такої, він виступав лише за реанімацію окремих ідей Леніна, однак його роздуми випередили час, тому не дивно, що вони налякали владу та були розцінені нею як антирадянська пропаганда. Б. Мар'яна було засуджено на 5 років перебування у виправно-трудоцій колонії²²¹, а його однодумців виключено із комсомолу та університету²²².

Критичне ставлення до системи у Б. Мар'яна, як і в студента Ужгородського університету В. Кушніра (а їх долі були типові), сформувалася під впливом власної сімейної драми, складних матеріально-побутових умов, постійної несправедливості з боку інститутської бюрократії. У кінці 1930-х рр. батька Б. Мар'яна було заарештовано за протидію колективізації у Молдові, згодом на 10 років за співпрацю під час війни з окупаційними румунськими властями (очевидно тому хлопець приїхав на навчання до України). Студент постійно відчував гострі матеріально-побутові негаразди, зокрема, не мав фінансової можливості знімати «куток», спав на підлозі у різних кімнатах; 1955 р. хлопцеві вдалося влаштуватися до гуртожитку завдяки клопотанням ЦК комсомолу Молдавії, 1956 р. він знову не отримав житло.

Викликані доповіддю М. Хрущова дії Б. Мар'ян вичерпно пояснив у скарзі, відправленій до ЦК КПРС: «Хто я такий? Не злочинець, звичайно, а продукт ліберальних віянь 1956-го року. ХХ з'їзд розтопив лід страху і мовчання, викликаних культом особистості: заговорили всі одразу — друзі і вороги, озлоблені та байдужі. Заговорили вільно про все, ніхто не думав, що за це покарають. Послаблення зверху призвело до трагедії в Угорщині. Тут багато хто почав тверезіти. Вони зрозуміли, що навіть у базіканні можна далеко зайти, що на ній наживаються справжні вороги соціалізму. Я належав до тих, хто це зрозумів»²²³.

²²¹ Там само. — Арк. 371–373.

²²² Гайовий Г. «Захальвне минуле» // Українське слово. — 2002. — 24–30 січня. — С. 13.

²²³ ГДА СБ України. — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 387.

Досить цікаво, але у свідомість частини населення радянської України радянська пропаганда зуміла міцно вкорінити стереотип, що антидержавні погляди притаманні вихідцям із Західної України. Наприклад, інструктор ЦК ЛКСМУ Кириятський був переконаний, що однодумці Б. Мар'яна приїхали на навчання із Західної України, про що він у доповідній записці поінформував секретаря ЦК ЛКСМУ М. Кириченка²²⁴. Насправді, студенти В. Дамаскін та В. Губанов були родом з м. Харкова²²⁵, а І. Пашков — з Курської області²²⁶. Слід відзначити, що ряди шістдесятників та дисидентів поповнювалися і за рахунок випускників 1950-х рр. Східного регіону. Так, І. Дзюба був родом і Донеччини²²⁷, а Н. Світлична та її брат І. Світличний — з Луганщини²²⁸.

Приблизно в той самий часовий проміжок, в першій половині 1957 р., за таким ж сценарієм розглядалася справа студента 4 курсу, іншого «ідеологічного» факультету, історико-філософського, цього ж університету, Б. Шипенка. У рукописному журналі «Буза» він та його друзі вміщували сатиричні замітки, в яких також критикувалися викладачі вишу, висміювався бюрократизм, який, на їх думку, панував в університеті. За таку самодіяльність Б. Шипенка відрахували з лав КПРС, а двох інших співавторів — з комсомолу та інституту, згодом справу розглядали органи прокуратури. Б. Шипенко, не витримавши морального тиску, покінчив життя самогубством, інших учасників поновили у виші²²⁹.

Справжнє ставлення до радянської системи Б. Шипенко відважився висловити у передсмертному листі: «...Я вірю у майбутнє, і це майбутнє настане... Там люди будуть відчувати себе людьми, а не безхребетними нікчемами. Вони будуть ходити гордо, а не плазувати. Людина це горда, прекрасна, велична і багата істота. Її не можна принижувати і ображати, дивитися на неї як на безмозгу машину, адже вона відчуває і думає, потрібно дивитися на людину як на людину. У нас так на людину не дивляться. Свої істинні почуття можна висловлювати хіба що тільки перед смертю <...> Справа “Бузи” лише показала особисто мені яка порочна наша політична система, показала як ставляться у нас до людини»²³⁰.

²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 48.

²²⁵ ГДА СБ України — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 127, 200.

²²⁶ Там само. — Арк. 251.

²²⁷ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. — С. 15.

²²⁸ Світлична Надія: 1953–1958 // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.

²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4587. — Арк. 66, 66 зв., 67 зв., 70 зв.

²³⁰ Там само. — Арк. 52, 53.

Активнішими у критичних виявах відносно комсомолу, керівництва вишів у процесі розвінчання «культу особи» були студенти технічних спеціальностей, очевидно, що молодь, зокрема, «ідеологічних» факультетів — історичних, філософських, журналістських, розуміла, що знаходиться під пильним контролем з боку керівництва вишів, парткомів, комсомолу інститутів, РК ЛКСМУ і ЦК КПРС тощо, тому в основному не висловлювали відкрито свої думки. Безперечно, частина молоді цих профілів уважно спостерігала за процесами, які відбувалися у країні, і реально оцінювала їх значення. Однак зрозумілим для них залишилося й те, що «мовчання — золото», а також запорака спокійного завершення навчання і початку успішної кар'єри. Були, втім, і вийнятки з правил. Окремі студенти, не зважаючи на тотальний ідеологічний контроль, у своїх міркуваннях спромоглися піти далі свого часу, однак їх подальша доля, як правило, складалася трагічно.

Студентство загалом підтримало курс М. Хрущова, засудило «культ особи». Для більшості Й. Сталін втратив ореол «святості». З одного боку, розвінчання «культу особи» дозволило політично-активній частині студентства вільніше висловлюватися не тільки про проблеми політичного характеру, які їх хвилювали, зокрема, занепад комсомольської організації, а й про питання, які виникали у них у процесі навчання: їх почали турбувати переважаність навчальних планів та необхідність їх перегляду, рівень професійної та ідейної підготовки як викладачів, так і молодих спеціалістів, складні матеріально-побутові умови. Зазвичай ініціаторами критики були студенти-старшокурсники. З іншого боку, процес розвінчання «культу особи» допоміг владі викрити інакодумців.

Сплески політичної активності після ознайомлення з доповіддю М. Хрущова спостерігалися в другій половині 1956 — в першій половині 1957 рр. переважно серед комсомольців, однак вони мали характер епізодичний. Якщо на початковому етапі влада намагалася переконати молодь у хибності її критичних висновків, то в кінці 1956 — в першій половині 1957 рр. до нелояльних студентів застосовувалися перевірені методи боротьби, репресії.

По суті, відбувалися полярні процеси: з одного боку, проходила активна реабілітація репресованих в сталінські часи, з іншого, з'являлися нові репресовані «хрущовського періоду», до лав яких потрапило і мисляче студентство.

Зовсім іншою була атмосфера сприйняття «культу особи» в середовищі студентства Західної України. Більшість молоді краю відносно недавно отримала свій «життєвий досвід» у цій системі, адже була безпосереднім свідком встановлення радянської влади у цьому регіоні (численні, іноді безпідставні, звинувачення у приналежності до ОУН—УПА, в «українському буржуазному націоналізмі»), репресії проти національно свідомого

студентства вишів Львова, Ужгорода, Чернівців тощо). Крім того, деяка інформація надходила від студентів — вихідців із Східної України, які навчалися у вишах Західної України, про це, зокрема, наголошувала О. Комаринець, студентка-філолог 1940–1950-х рр. Львівського університету.

Закарпатці слухали угорське радіо, а на Львівщину різноманітна інформація в основному надходила з радіопередач «Голосу Америки», «Бі-бі-сі»²³¹, «Вільної Європи», «Свободи»²³², а також з польської преси, яка вільно розповсюджувалася у Львові²³³ (щоденно продавалося близько 1000 екземплярів різних польських газет)²³⁴. Таким чином, студентство цього регіону про табуйовані теми було краще поінформоване і тому робило здебільшого критичні, набагато глибші висновки щодо «культу особи».

Наприклад, у грудні 1956 р., майже через рік після «розвінчання» Й. Сталіна, комітетом комсомолу Львівського університету було проведено такий собі вечір запитань та відповідей (своєрідний моніторинг владою суспільно-політичних настроїв серед молоді). Організаторам вечору було передано більше ніж 400 анонімних запитань на різні теми. 13% з них були антирадянського змісту. Один із студентів слушно висловив свої міркування з цього приводу: «Хрущов на ХХ з'їзді критикував Сталіна за репресії і т. д. (мається культ особистості). Всім відомо, що сам Хрущов був головою Ради Міністрів УРСР і секретарем ЦК КП України і особисто здійснював репресії, тобто 100 тисяч»²³⁵. Отож, частина західноукраїнського студентства хоча достеменно і не знала правди, однак розуміла, що до репресій має відношення не тільки деспотичний Сталін та НКВС, а і його викривальник, новий лідер КППС М. Хрущов. Сучасні дослідники твердять про активне сприяння репресіям 1937–1938 рр. М. Хрущова, який з 1938 р. очолював парторганізацію України. За даними В. Сурніна, за 1938–1940 рр. на Україні було заарештовано 167.565 осіб. Отож, така «правда» спонукала нового керманіча до численних перекручень того, що відбувалося насправді, і до фальсифікації зачитаної ним у вигляді

²³¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. — Т. II. 1953–1965. — К., 1996. — С. 213.

²³² *Богуславський О.* «Свобода» як окрасць хліба, або внесок одного радіо в незалежність України // Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 5. — С. 103.

²³³ *Воловець Л.* Спогади зі студентських літ // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2004. — Вип. 12. — С. 711; *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях, XIX–XX століття. — Л., 2001. — С. 324.

²³⁴ Україна: Хроніка XX століття. 1946–1960 рр. — Ч. 2. 1953 — 1960. — К., 2005. — С. 432.

²³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 45.

доповіді 25 лютого 1956 р.²³⁶ Те, що так старанно намагався приховати у своїй доповіді Хрущов, не залишилося поза увагою мислячої молоді Західної України.

Обговорення «культу особи» Сталіна переключило увагу молоді цього регіону на політичні проблеми, серед деяких виникали такі питання: «Чому у нас не можливо, щоб існувало 2 або 3 партії, які б у своєму статуті та програмі були згідні зі ст. 1–12 Конституції СРСР? Так могла б у нас існувати КПРС — програма і статут якої відомий. Друга партія могла б називатися соціалістичною, яка б критично підходила до всіх питань, покращила б умови робітників та селян, надала ширше демократичне виборче право тощо. Третя могла б називатися соціал-демократичною партією з подібною програмою і статутом до другої, лише з окремими змінами. Тоді б уже не існувало культу особи Сталіна, Хрущова тепер, а існувала би в повному розумінні соціальна демократія. Чи можливе існування 2 або 3 партій? Особиста думка — можливо»²³⁷.

Після смерті Й. Сталіна та його «розвінчання» в окремих вишах Львова послабилася навчально-виховна дисципліна. Наприклад, різноманітні перевірки виявили, що значна частина студентства сільськогосподарського інституту була погано поінформована про матеріали закритого листа ЦК про «культ особи», хоча у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КП України «Про стан ідейно-виховної роботи у Львівському сільськогосподарському інституті» зазначалося, що студенти неодноразово просили організувати для них виступ делегата ХХ з'їзду КПРС, зробити доповідь про «культ особи» тощо. Впродовж березня–травня 1956 р. в інституті не було прочитано жодної лекції на теми суспільно-політичного життя. Водночас переважна частина 5-х курсів ігнорувала лекції та семінари з суспільно-політичних дисциплін, темами яких були матеріали ХХ з'їзду КПРС, спостерігалися зриви занять. Наступного 1957 р. інструктор відділу науки та культури Львівського обкому КПУ під час бесіди із молоддю львівських вишів з'ясував, що деякі студенти «показали вкрай слабкі знання із питань сучасності». Наприклад, студент-економіст 2-го курсу сільськогосподарського інституту нічого не знав про тези доповіді М. Хрущова. Студент 4-го курсу факультету електрифікації зізнався, що останнім часом не слухав ніяких суспільно-політичних лекцій, взагалі не читав газет та журналів. Бесіди із молоддю механічного та агрономічного факультетів також ви-

²³⁶ Сурнін В. За кулісами «секретної» доповіді М.С. Хрущова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». — 2010. — Вип. 24. — С. 156, 157.

²³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 44–45.

явили, що більшість студентів не цікавилася періодикою, не відвідувала політінформацій та не була знайома з тезами М. Хрущова тощо²³⁸.

Результати багаторічної ідеологічної пропаганди спостерігалися в період активної «лібералізації»: окремі студенти продовжували вважати Й. Сталіна великим вождем. Жодні аргументи про його репресивну діяльність проти окремих народів СРСР (чеченців, інгушів, кримських татар) не похитнули впевненості студентів-сталіністів у величчї їх кумира. Під час обговорення молоддю Львова подій 1956 р. у Польщі та Угорщині студент торгово-економічного інституту (родом із Західної Білорусі) у бесіді з працівником міському партії міркував: «Радянський Союз дійсно багато допомагає країнам демократії, а вони нам за це відповідають невдячністю... Коли був живий Сталін, то він тримав усіх міцно в руках і таких подій, які зараз відбуваються в Польщі та Угорщині не було». Студент сільськогосподарського інституту, родом з Вінницької області, був такої думки: «Якби батько Сталін був живий, він би половину виселив в Сибір і порядок швидко навів би в Угорщині»²³⁹. У 1957 р. студентка Миколаївського технікуму Кравченко безапеляційно заявляла: «Сталін був нашим батьком і буде»²⁴⁰. Міркування згаданих студентів не схожі на загравання перед партійними посадовцями, які проводили бесіди для вивчення настроїв студентської молоді відносно вказаних подій. Подекуди стереотипи зламати було досить складно: у частини молоді, зокрема, Центрально-Східної України, міцно укорінилася асоціація порядку з особистістю Й. Сталіна, репресії та насилля вони виправдовували як засіб збереження могутності та цілісності держави. Така молодь була продуктом виховання радянської системи. Н. Матвієнко, студентка 1958–1963 рр., розповіді безпосереднього свідка тих подій — дядька, реабілітованого 1958 р., — про пережите в таборах категорично не сприймала, заявляючи, що у Радянському Союзі бути такого жахіття не може²⁴¹.

Таким чином, реакція студентства, активного сегмента суспільства, на закриті доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС для влади здебільшого виявилася несподіваною. Молодь не залишилася осторонь внутрішньополітичних пертурбацій країни і зреагувала на згадану подію не зовсім так, як очікувала влада: крім засудження культу Й. Сталіна, критики від молоді зазнали окремі структури КПРС, тобто ореол «святості» для

²³⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4507. — Арк. 37, 51.

²³⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. — Т. II. — С. 213.

²⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4373. — Арк. 28.

²⁴¹ Записано Н. Хоменко 4.11.2010 р. від Н.І. Матвієнко (1940 р. н.). Навчалася у 1958–1936 рр. на факультеті Київського політехнічного інституту. Розмова тривала 1 год. 20 хв.

більшості втратила також і комуністична партія. У доповіді міністра вищої освіти СРСР В. Єлютіна від 7 вересня 1957 р. в ЦК КПРС про настрої студентської молоді констатувалося: «Розвінчання культу особи Й. Сталіна зруйнувало звичні для багатьох юнаків та дівчат погляди та переконання. У деяких молодих людей з'явилися песимістичні та аполітичні настрої, вони почали сумніватися у правильності політики партії, допускати неправильні висловлювання»²⁴². Таким чином, «культ особи» примусив більшість замислитися над тим, що насправді відбувалося у минулі роки в житті країни, посприяв їх поступовому морально-психологічному розкріпаченню і започаткував процеси трансформації свідомості.

Оцінки студентством «культу особи» залежали від рівня та характеру інформації, якою вони володіли до подій 1956 р., сімейного та шкільного виховання, особистого життєвого досвіду. Для більшості, життя якої проходило під тотальним контролем ідеологічної пропаганди, процес «розвінчання культу» виявився болісним, однак та ж сама ідеологія за відносно короткий проміжок часу переконала молодь у протилежному, зокрема, зрушення у свідомості відбулися спочатку на рівні особистості, вони позбулися міфу про його «святість». Парадоксально, однак у 1960-ті рр. з'ясувалося, що окремі випускники радянських вишів, майбутня опора радянської тоталітарної системи, стали шістдесятниками та дисидентами.

Для аполітично налаштованої молоді розвінчання «культу особи» був лише черговим пропагандистським заходом партії. Мисляча молодь доповідь М. Хрущова розцінила як сигнал до змін у суспільному житті, початок оновлення ідей соціалізму. Комсомольці-активісти промову М. Хрущова зрозуміли як заклик до реальних дій. Навколо них почала гуртуватися й інша молодь, яка переконалася, що комсомол є утворенням формальним і догматичним; вона висловилася за реформування комсомольської організації.

Розвінчання «культу особи» породило сумніви, сум'яття в умах молоді, невпевненість, апатію, розчарування, серед окремих осіб — навпаки, активність, надію на можливість покращення соціалістичного устрою.

Іншою виявилася реакція на цю подію в частини західноукраїнських студентів. Переважна більшість місцевої молоді була далека від ідеалізації образу Й. Сталіна, бо Західна Україна набагато пізніше приєдналася до СРСР і за десятиліття «радянзації» краю система виховала у свідомості більшості почуття страху, проте не позбавила здатності об'єктивно та критично аналізувати інформацію, що надходила від влади.

²⁴² РДАНІ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 130. — Арк. 124.

Загалом, студентство цього регіону стримано сприйняло нову політичну кон'юнктуру, однак воно глибше осягнуло суть доповіді. Хоча доповідь М. Хрущова більшістю була сприйнята як сигнал про послаблення ідеологічного тиску, публічно висловлювати свої справжні думки стосовно того, що відбувалося в країні, студенти не наважувалися.

Доповідь про розвінчання культу особи 1956 р. стала відправною точкою трансформації суспільної свідомості. Вона сколихнула студентську громаду і значно змінила соціально-політичний світогляд більшості. Зміна політичного клімату створила сприятливі умови для вільнішого висловлювання своїх думок, переосмислення студентами історичних подій минулого та їх сучасності.

Розділ 6.

ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ГРОМАДЯН

Проблема «релігія і соціум» має широку дослідницьку площину. Це зумовлено тим, що релігія тісно вкорінена в суспільне буття й опосередковано відображає суспільні процеси. Історія наводить багато прикладів, коли релігійні ідеї призводили до вагомих змін у соціальній структурі й водночас соціальні зміни значною мірою впливали на релігійне життя населення. Релігія також є тим фактором, що наводить порядок і стабілізує суспільство, завдяки тому, що вона сприяє усвідомленню людством себе як моральної спільноти, консолідованої спільними поглядами на те, що є «добро» і «зло». Релігія тісно взаємодіє з такими сферами суспільного життя, як політична, економічна, культурна, сімейна, вона пронизує повсякденне життя соціуму. Водночас варто відзначити, що соціальний вплив релігії не є однаковий для різних форм суспільного устрою, типів цивілізації. Суспільство новітнього періоду відзначається раціоналізацією, індивідуалізмом, способами мислення, що претендують на сакральний вимір. У ньому доволі сильні процеси як сакралізації профанного, так і профанізації сакрального. Традиційна релігія втрачає тут свої функції, вони зі суспільного рівня частково переносяться на індивідуальний. Визнання Бога перестає бути обов'язком, а стає справою вибору окремого індивіда. Ці слова є справедливими і для радянського суспільства.

Попри звернення до проблеми «релігія і суспільство» багатьох дослідників, вона залишається в центрі наукових дискусій, адже показати взаємодію цих феноменів можна лише визначившись, що є релігія і що — суспільство. Оскільки їхніх дефініцій існує величезна кількість, то питання взаємодії релігії та суспільства ще довго буде гостроактуальним для науковців, таким, щодо якого далеко робити остаточні висновки.

Низкою питань цієї широкої проблеми займається соціорелігійна історія, що є водночас як однією зі сфер соціальної історії, так і історії релігії. Під нею переважно розуміють історію повсякденного релігійного життя та історію пересічних віруючих (простих людей). Саме такий зміст у неї вкладають й автори цього розділу. Під віруючими вони розуміють не лише парафіян тих чи інших конфесій, а й осіб, що хоча відійшли від Церкви, перестали відвідувати храми, однак зберігали віру в Бога, і також

людей з індивідуальною релігійністю. Проте головна увага в цій розвідці присвячується саме послідовникам певних релігійних течій.

Науковця, що займається релігійною сферою, від звичайної людини, зацікавленої релігією, відрізняє свідомо прийняте рішення вивчати її ґрунтовно та систематично. Дослідник кидає виклик великим масивам інформації, і намагається дізнатися про предмет свого дослідження якомога більше з різних джерел. Сюди входять не лише писемні пам'ятки, а й інші, спостереження за релігійним життям. Науковець дивиться на релігійне життя комплексно, системно, крізь призму критичного аналізу. І якщо для більшості звичайних людей релігія існує як якесь окреме явище, то для релігієзнавця, особливо для історика, соціолога, вона постає в тісній взаємодії із суспільним буттям і є невіддільною від нього.

У нашому дослідженні ми зупинимося на окремих соціорелігійних аспектах, що стосуються пізньосталінського й хрущовського періодів. Зокрема, буде проаналізовано релігійну політику радянської влади, показано який вплив вона мала на суспільне буття. Автори також розглянуть основні моменти внутрішнього життя конфесій, мережу релігійних організацій, кількісний та соціально-демографічний склад віруючих різних релігійних течій. Значна увага буде присвячена обрядовій активності віруючих, приміром, буде простежено динаміку відвідування храмів, участь віруючих у богослужіннях, відзначенні релігійних свят, а також висвітлено виконання обрядів життєвого циклу.

§ 1. Новий наступ радянської держави на Церкву та віруючих

У роки війни державне керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним під тиском низки внутрішніх і зовнішньополітичних обставин пішло на деякі поступки стосовно Церкви та релігії. Становище релігії і Церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії і примиренському ставленню до існування церковних інституцій і духовенства.

Влада зробила низку зусиль для уніфікації та централізації близьких релігійних течій із метою покращити контроль над ними, зокрема це стосується переходу обновленських православних громад у лоно РПЦ. У доповіді голови Ради в справах РПЦ Г. Карпова (12 жовтня 1943 року) зазначалося, що очолювана ним Рада, «виходячи з того, що обновленська течія зіграла свою позитивну роль на відомому етапі і в останні роки не має того значення і бази, й беручи до уваги патріотичні традиції Сергіївської церкви, вважає доцільним не перешкоджати розпаду обновлен-

ської церкви і переходу обновленського духовенства й парафій у патріаршу Сергіївську церкву»¹. Радянське керівництво вирішило, що обновленство відіграло свою роль в ослабленні РПЦ, відтак маючи «слухняну» Церкву, варто знову розпочати уніфікацію і централізацію релігійного життя для посилення контролю над ним.

До складу РПЦ увійшли й громади УАПЦ. Після звільнення УРСР від німецьких військ частина священнослужителів відродженої у роки війни УАПЦ залишила батьківщину. Багато кого було заарештовано. Так, у Волинсько-Ровенській єпархії упродовж 1944–1950 років було заарештовано, засуджено та заслано на Північ 42 священники й диякони². Щоб уникнути переслідувань, частина священників покаялися і через пересвяту влилися у РПЦ³. Сюди ж увійшли й громади Автономної православної церкви, що виникла 1941 року внаслідок розколу в УАПЦ та визнавала зверхність Московської патріархії.

Для «опікунського нагляду» за релігійними течіями було створено відповідні державні органи. 14 вересня 1943 року вийшла постанова РНК СРСР про організацію Ради в справах РПЦ (далі — РС РПЦ), а 7 жовтня 1943 року Сталін підписав постанову «Про утворення Положення про Раду в справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР»⁴. При Раднаркомом союзних і автономних республік, обл(край)виконкомах Рада у справах РПЦ мала своїх уповноважених⁵. Власне, РС РПЦ фактично мала не лише контролювати РПЦ, а й скеровувати її діяльність.

19 травня 1944 року вийшла постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про організацію Ради в справах релігійних культів» (далі — РСРК). На неї покладалося завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, які належали до різних конфесій, крім РПЦ, тобто фактично контролювати ці релігійні організації за допомогою чиновників⁶. Існував й інститут уповноважених.

Хоча лояльні до влади релігійні течії і отримали дозвіл на легальне існування, це не означало, що так триватиме довго і не вимагає вагомих послуг від них. Загалом, тодішнє ставлення радянської влади до Церкви та релігії чітко відображено в «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань

¹ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — Изд. 3-е, доп. — М., 2005. — С. 191.

² Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. — Луцьк, 1997. — С. 9–10.

³ Там само. — С. 10.

⁴ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — К., 1997. — С. 58.

⁵ Там само. — С. 59.

⁶ Там само. — С. 61–62.

релігії» (1945 року), де наголошувалося: комуністи не повинні забувати, що ідеологія Церкви суперечить марксистсько-ленінському світогляду, що вона реакційна і зрештою має бути подолана. Тому комуністи у своїй повсякденній діяльності повинні постійно вести боротьбу проти ідеалістичної та містичної ідеології Церкви та її реакційної діяльності⁷. Як бачимо із цього документа, зміна в ставленні влади до Церкви не означала зміну у ставленні до релігійної ідеології, проте засвідчувала бажання використати Церкву для реалізації своїх цілей.

Зміна пріоритетів політики щодо Церкви не вимагала суттєвої зміни законодавчо-нормативних актів, які регулювали відносини держави й Церкви. Сформовані в 1920–30-х роках, вони у своїй основі функціонували й після війни. Загального законодавства про релігійні культу не було, а кроків до його створення у добу пізнього сталінізму не робили.

Прийняті в 1940-х роках нормативно-правові акти, які регулювали правове життя, необхідною умовою функціонування релігійних громад вважали їх реєстрацію. Одним із таких документів була постанова РНК СРСР «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 року, в якій відображався механізм цієї процедури, обґрунтовувалися основні напрями діяльності православних релігійних організацій, за які можна було виходити. Також були внесені дані про активи громад, склад їх виконавчих органів і священослужителів. Процедури й механізми, які, однак, стосувалися діяльності інших релігійних течій, були відображені в постанові РНК СРСР «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 року⁸. Механізм реєстрації релігійних громад створював значні перепони для зростання їх кількості.

У другій половині 1948 року відбувається злам у державно-церковних стосунках. Влада намагається скувати випущені в роки війни духовні сили. У серпні 1948 року під тиском РС РПЦ Синод ухвалює рішення про заборону хресних ходів із села до села, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях, друкування акафістів у єпархіях без дозволу Синоду тощо. Із серпня 1948 року до смерті Сталіна не було відкрито офіційно жодного православного храму. Натомість починається відбирання церковних споруд і переобладнання їх під клуби. Ліквідовуються нелегальні молитовні будинки⁹. За спротив указівкам влади священнослужителі знімаються з реєстрації.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1638. — Арк. 30.

⁸ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політичний дискурс. — К., 2005. — С. 104–105.

⁹ *Шкаровський М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 342–343.

Влада намагалася тримати духовенство на «короткому повідку». На тісну співпрацю українських архиєреїв, їх виконання указів РС РПЦ чітко вказують слова митрополита Київського і Галицького Іоана. На своїй першій зустрічі (на третій день після приїзду до Києва) з уповноваженим РС РПЦ П. Ходченком у присутності підполковника держбезпеки Каріна 6 квітня 1944 року митрополит Іоан заявив: «Якихось особливих інструкцій з питань управління православною церквою в Україні патріархією дано не було. Це питання загального порядку, і я прошу допомагати мені в цьому порадами. На Україні я не був, за місцем народження — москвич, специфіки українських умов не знаю. Моя тактична лінія — це повна лояльність. Я старий. Мені 67 років. Ваші поради мені будуть корисні»¹⁰. За цими словами прихований підтекст: готовий виконувати ваші вказівки.

Жорсткішу, порівняно з РПЦ, позицію влада взяла й щодо інших релігійних об'єднань, які існували на території УРСР і в яких вона вбачала супротивників. Зі звільненням західноукраїнських областей радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації греко-католицької церкви. У квітні 1945 року органами НКВД були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський¹¹. Радянське керівництво вважало, що, позбавивши УГКЦ провідирів, її легше буде знищити.

Було створено ініціативну групу у Львові, до складу якої ввійшли представники єпархії від західних областей України. Її очолив настоятель Преображенської церкви в м. Львові Г. Костельник, який водночас був представником Львівської єпархії. Поряд із іншими членами ініціативної групи — М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії; А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії¹². Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї внаслідок тиску з боку радянських органів. Про це неодноразово казали й самі священнослужителі. Греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то згнієте ось тут, — і показав пальцем на підлогу. (Я вкортці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»¹³. Такі погрози застосовували й до самого Костельника, шантажуючи його попередньою

¹⁰ Войналович В. Парти́но-державна політика щодо релігії... — С. 216.

¹¹ Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. — Львів: Свічадо, 2001. — С. 366.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1638. — Арк. 105.

¹³ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. — Львів, 1999. — С. 73.

антирадянською діяльністю та майбутньою долею синів, які добровільно вступили в дивізію СС «Галичина». Вони перебували у британському полоні, і про те, що вони живі й що їх не збираються видавати, він не знав¹⁴. Варто також відзначити, що сам Г. Костельник ще задовго до Львівського собору 1946 року був ідейним прихильником зближення греко-католицької церкви з православ'ям. Зокрема, він задумувався над можливістю перетворення греко-католицької церкви в Західній Україні в автокефальну православну¹⁵.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням греко-католицької церкви з РПЦ¹⁶.

8–10 березня 1946 року відбувся Собор греко-католиків у Львові. На ньому були присутні 216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священиків і 22 делегатів-мирян) із трьох єпархій — Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської¹⁷. У постанові Собору зазначалося: «...відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви»¹⁸. Отже, офіційне існування греко-католицької церкви в Україні було заперечене як владою, так і частиною місцевого духовенства.

У Закарпатті влада діяла подібим чином. Декретом Закарпатської Народної Ради від 24 березня 1945 року було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ'я, що дало поштовх для відбирання храмів у греко-католиків. У книзі Ю. Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські ради скликали збори, на яких один-другий із залу викрикував про перехід на православ'я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»¹⁹.

Після вбивства єпископа Т. Ромжі у квітні 1948 року греко-католицькі священики та голови церковних рад були викликані до Ужгорода уповноваженим РСРК у Закарпатській області Распутьком. Їх зобов'язали

¹⁴ *Боцюрків* Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // *Сучасність*. — 1998. — № 1. — С. 108.

¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 3. — Оп. 145. — Спр. 7. — Арк. 39–41.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1638 — Арк. 105.

¹⁷ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946. — Львів, 1946. — С. 53; Львівській Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. — Б.м., 1984. — С. 62.

¹⁸ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. — С. 128; див. також: Львівський Церковний Собор... — С. 94.

¹⁹ *Коссей* Ю. Владика Іоанн Семедій — духовний діяч Закарпаття. — Ужгород, 2000. — С. 20.

приєднатися до РПЦ, позаяк їхні громади не реєструватимуться. Після того, як усі священники відмовилися, на початку 1949 року розгорнулися масові відкриті репресії²⁰. Багато священників, не встоявши перед тиском і залякуваннями, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися до лона вже катокомбної греко-католицької церкви.

Впродовж 1945–1951 років в Україні, за наведеними у праці Н. Сердюк даними, було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 років було закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад 1000 монахів²¹. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять інші, значно менші цифри²². Лише у Львівській області органи МДБ у 1950 році заарештували 35 священників²³. Під тиском влади ті мусили підписувати возз'єднання із православ'ям. Найбільш стійкими у несприйнятті рішень Львівського собору виявилися ченці, насамперед ті, що належали до ордену василіян²⁴.

Набагато суворішим, ніж у ситуації з РПЦ, було ставлення влади й до Римо-католицької церкви (РКЦ), центр якої розташований у Ватикані. Ватикан був налаштований проти радянської влади, тому керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості широких мас.

У другій половині 1940-х — першій половині 1950-х років частину діючих костьолів на Поділлі було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х років закриття костьолів тепер мотивувалося різними технічними причинами — аварійним станом будівлі та неспроможністю громади її відремонтувати тощо²⁵.

У 1940-х роках влада планувала і створення автокефальної римо-католицької церкви в Україні, незалежної від Ватикану, щоб краще контролювати вітчизняних римо-католиків. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР за IV квартал 1947 року з-поміж важливих завдань було «визначення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької

²⁰ Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. — 2000. — Ч. 2. — С. 296.

²¹ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). — К., 2003. — С. 69.

²² Андрухів І., Кам'янський П., отець. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х роках ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2005. — С. 322.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 783. — Арк. 49.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 26.

²⁵ Сторчовий В., Нестеренко В. Римсько-католицька Церква на Поділлі у 20–90-ті роки ХХ ст.: Історико-релігієзнавче дослідження. — Коломия, 2001. — С. 40.

церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикану)...»²⁶. Пізніше від цієї мети відмовилися.

Методи тиску влада застосовувала й до протестантських релігійних об'єднань, що існували на території УРСР. У повоєнний період були спроби приєднати реформатську церкву до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ), пізніше влада відмовилася від цього.

Для обмеження діяльності протестантських організацій закритого типу здійснювалися різні заходи. Місцева влада вдавалася до закриття, а інколи навіть до знищення їхніх молитовних будинків. Наприклад, у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області у ніч із 12 на 13 березня 1952 року було спалено діючий молитовний будинок адвентистів сьомого дня. Хоча ці факти свідчили, що до справи були причетні представники місцевої влади, однак зловмисників підпалення так і «не знайшли»²⁷. Пізніше, наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х років акти підпалів церков і молитовних будинків стали ледь не звичаєм для місцевих чиновників.

Траплялося, що членів зареєстрованих релігійних громад, зокрема ЄХБ, лектори у своїх лекціях називали «агентами американського імперіалізму»²⁸. Пресвітерів багатьох громад у західноукраїнських областях, на відміну від православних священиків, примушували виконувати трудові повинності на користь держави. За їх невиконання вони засуджувалися до багаторічних примусових робіт²⁹. Зауважимо, що такі заходи не вживалися щодо православного духовенства.

У боротьбі з нелегальними релігійними об'єднаннями влада вдавалася до депортації їх членів. Протягом 1944–1953 років із регіону Західного Білоруського й Українського Полісся углиб СРСР було вислано 10 тис. баптистів і п'ятидесятників із родинами³⁰.

²⁶ *Войналович В.* Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х — 50-ті роки XX ст.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 7. — К., 1999. — С. 153.

²⁷ *Гаврилюк О.* Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після Другої світової війни // *Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі України.* — 1998. — № 10. — С. 105; *Гаврилюк О., Григоренко С.* Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету.* — Вип. 4. — Луцьк, 1999. — С. 78.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 149. — Арк. 7.

²⁹ Там само. — Спр. 51. — Арк. 7.

³⁰ *Грушова Т.* Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х — 1991 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000. — Арк. 88.

Найбільше від таких депортацій постраждали свідки Єгови: 1951 року відбулася їх примусова депортація до Сибіру — операція «Північ»³¹. У доповідній МДБ СРСР до Й. Сталіна зазначалося: «З метою покласти край подальшій антирадянській діяльності єговістського підпілля, МДБ СРСР вважає необхідним, поряд з арештом керівних учасників єговістської секти вислати за межі України та ін. республік виявлених єговістів до Іркутської та Томської області. Всього виселенню підлягало 8576 осіб (3048 сімей)». Передбачалося довічне виселення віруючих, а їхнє майно мало конфіскуватися³². Дозволяли брати лише 30 кг на особу³³. Лише із Західної України до Сибіру вивезли понад 2 тис. сімей свідків Єгови³⁴. Цього можна було уникнути, лише повністю відрікшись від віри, на що погодилися одиниці³⁵. Отже, приналежність до окремих релігійних груп на той час загрожувала депортацією, позбавленням майна й багатьох громадянських прав.

Більшість заарештованих свідків Єгови протягом 1947–1953 років були засуджені на 25 років виправно-трудових таборів із позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна³⁶. Належність до цієї релігійної течії була достатньою підставою для ув'язнення. У документах окремих заарештованих причиною ув'язнення вказувалося лише «член секти «Свідки Єгови»»³⁷. Віруючим цієї конфесії в роки пізнього сталінізму судилося зазнати найтяжчих випробувань.

Після війни утисків зазнавали й інші конфесії.

Характеризуючи становище іудеїв у цей період, О. Вишиванюк зазначає: «Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни і у перші повоєнні роки не стосувалася юдейського культу. Для режиму юдейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності... Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, які відбувалися у той час у СРСР, і було спрямоване на викорінення усього, що стояло на

³¹ Голько О. Сибирский маршрут. Рассказы, воспоминания, архивные документы, собранные ученым архивистом, очевидцем описанных событий. — Львов: Фаворит, 2005. — С. 21.

³² Там само. — С. 23–24.

³³ Там само. — С. 36.

³⁴ Там само. — С. 34.

³⁵ Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. — Житомир, 2005. — С. 39.

³⁶ Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1999. — № 1–2. — С. 426.

³⁷ Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. — С. 42.

перешкоді всезагальної уніфікації»³⁸. У повоєнний період у СРСР відбувалася потужна антиєврейська кампанія в справі Єврейського антифашистського комітету, справах «лікарів-шкідників» та єврейських клерикальних та сіоністських угруповань тощо. Радянська влада ототожнювала іудаїзм із єврейським націоналізмом, сіонізмом. Все це безумовно позначилося на віддаленості багатьох євреїв від синагоги, які не бажали бути звинуваченими в антирадянській пропаганді.

Певна лібералізація релігійного життя в СРСР у повоєнний період не була тривалою в часі. Зі зміною найвищого керівництва посилилась атеїстична пропаганда. Влітку 1954 року в компартійних друкованих органах (газеті «Правда», журналах «Коммунист», «Партийная жизнь») з'явилися статті, в яких наголошувалося на необхідності активізувати атеїстичну пропаганду, покращити її зміст і надати їй широкого характеру. Про зміст цих публікацій говорять їх назви. Скажімо, передова стаття газети «Правда» за 24 липня 1954 року називалася «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду». У ній зазначалося, що «необхідно рішуче підвищити відповідальність партійних організацій за стан атеїстичної пропаганди»³⁹. Публікації такого характеру містилися і в інших виданнях.

7 липня 1954 року було прийнято постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення». У документі підкреслювалося: «ЦК КПРС відзначає, що багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. Водночас Церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри і гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію...»⁴⁰. У постанові критикувалася недостатня діяльність у сфері науково-атеїстичної пропаганди ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів КПРС, Міністерства культури СРСР, Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань⁴¹. Постанова наголошувала на недостатності популярної атеїстичної літератури, на тому,

³⁸ Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки. — Вип. 28. — К., 2005. — С. 241.

³⁹ Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. — 1954. — 24 июля. — С. 1.

⁴⁰ КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Зб. док. і матеріалів). — К., 1962. — С. 96; О религии и церкви: Сб. док. — М., 1965. — С. 71–72; Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. — М., 1961. — С. 61.

⁴¹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 97; О религии и церкви... — С. 72–73; Вопросы идеологической работы... — С. 62.

що її зміст не має «бойового, наступального характеру»⁴². Вона зобов'язувала партійні та державні органи розгорнути активну науково-атеїстичну пропаганду⁴³. Цей документ різко контрастував із попередньою повоєнною політикою в релігійній сфері.

Після публікації постанови місцеві органи влади взялися рішуче втілювати її в життя. При цьому часто замість проведення «ідейної боротьби з релігією» в низці газет у виступах лекторів та доповідачів допускалися образливі випадки проти духовенства та віруючих. Траплялися непоодинокі випадки, коли на сторінках преси і в усних виступах пропагандистів деяких служителів релігійних культів і віруючих зображували людьми, що не заслуговують політичної довіри.

Антирелігійна кампанія 1954 року послужила значному зростанню жорсткого адміністрування. Місцева влада почала тиск на священників, намагаючись скоротити їх кількість. Наведемо для прикладу кілька випадків у Полтавській області. 14 вересня 1954 року в с. Кротівщина Великобагачанського району голова райвиконкому та голова сільради в присутності голови колгоспу та директора школи заявили священнику: «Нам церква і священники не потрібні, а тому забирайся по-доброму, по-товариськи, а то ми тебе виженемо по-іншому»⁴⁴. 27 вересня голова Сенчанського райвиконкому викликала священника перевалівського молитовного будинку, забрала реєстраційну довідку й інші документи, повідомивши: «Я вам забороняю проводити богослужіння в молитовних будинках і здійснювати треби вдома у віруючих, тому що в с. Перевалівка церкви немає і не було, і ти звідси їдь, а то я тебе посаджу у в'язницю». Виконувач обов'язків секретаря Великобагачанського райкому КПУ М. Прященко заявив направленому до району священникові: «Ви нам непотрібні і можете їхати туди, звідкіля прибули». А іншому священникові, призначеному в молитовний будинок с. Кротівщина за сумісництвом, сказав (попередньо проконсультувавшись із головою райвиконкому), що «у зв'язку з зайнятістю ми не можемо за вами простежити, а тому і не зареєструємо вас у цьому приході»⁴⁵. У селищі Городище (райцентр) Черкаської області членів зареєстрованої громади ЄХБ викли-

⁴² КПРС і радянська держава про релігію... — С. 97; О религии и церкви... — С. 73; Вопросы идеологической работы... — С. 62.

⁴³ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 98; О религии и церкви... — С. 74; Вопросы идеологической работы. — С. 63.

⁴⁴ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 264.

⁴⁵ Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1954 році // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3–4 грудня 2003 р.). — Полтава, 2003. — С. 235–236.

кали представники місцевої влади і попередили: «Якщо будете в подальшому відвідувати богослужбові зібрання ЄХБ, то ми вас виженемо з роботи». Щоб налякати віруючих, наказали звільнити з роботи одну працівницю. Після такого тиску частина віруючих перестала відвідувати богослужіння в молитовному будинку і вирішила йти в підпілля, хтось збирався виїздити з селища, інші готувалися до гонінь⁴⁶. Такі випадки були типовими в перші кілька місяців після виходу постанови.

Ця антирелігійна діяльність відрізнялася від попередньої повоєнної і викликала гостре невдоволення не лише духовенства та віруючого активу, а й широких мас населення. Тому керівництво КПРС намагалося перекласти відповідальність на нижчі компартійні та державні органи. У постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» за підписом М. Хрушова помилки антирелігійної пропаганди кваліфікувалися як такі, що суперечать програмі й політиці КПРС щодо релігії та віруючих і є «порушенням неодноразових вказівок партії про недопустимість зневаження почуттів віруючих». Постанова зобов'язувала партійні органи «рішуче усунути помилки в атеїстичній пропаганді і надалі ні в якому разі не дозволяти будь-якого зневаження почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання у діяльність церкви»⁴⁷. Партійне керівництво вирішило, що наразі час для проведення активної антирелігійної діяльності ще не настав. Воно повернеться до цього питання через кілька років.

Варто зазначити, що ця постанова аж ніяк не була спрямована на послаблення атеїстичної роботи, вона лише корегувала методи її здійснення. Про це, зокрема, свідчать і подальші публікації в друкованих органах. Приміром, у редакційній статті газети «Правда» «Проти релігійних пересудів: Про науково-атеїстичну пропаганду» відзначалося, що окремі працівники неправильно зрозуміли постанову ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», де розкривалися факти жорсткого адміністрування й образи почуттів віруючих. ЦК КПРС, засудивши неприпустимі прийоми в проведенні атеїстичної пропаганди, водночас висунув вимогу й надалі посилювати боротьбу проти релігійної ідеології, виховувати населення в дусі войовничого матеріалізму. У статті також зазначалося, що в окремих випадках пасивність у боротьбі з релігійними

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 183. — Арк. 127.

⁴⁷ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 102; О религии и церкви... — С. 78–79.

пережитками є «результатом помилкового розуміння одного із принципів радянської демократії свободи совісті»⁴⁸.

Російський дослідник М. Шкаровський пов'язує тимчасовий відступ від активних антирелігійних дій із тим, що їх не вітала частина членів Президії ЦК — Г. Маленков, В. Молотов, К. Ворошилов, які брали участь у інтеграції Церкви в структуру державної системи в середині 1940-х років. Вони стверджували, що ця антирелігійна війна призведе до небажаних наслідків як усередині країни, так і за кордоном. У цей час у СРСР приймали Антіохійського Патріарха, з яким обговорювалися питання притягнення на бік РПЦ інших православних ієрархів. Патріарх заявив, що перебирання міри у поводженні із Церквою ускладнюють роботу зі зближення церков і народів⁴⁹. Тому активні антирелігійні дії тимчасово було зупинено.

Період 1955–1957 років (після 1947-го) став сприятливим для РПЦ. Уперше за останні 5 років кількість священнослужителів у СРСР не зменшилася, а збільшилася з 11 912 до 11 993⁵⁰. Протягом 1948–1957 років у СРСР було висвячено 3657 осіб на духовний сан. Проте за десять років після війни духовні академії та семінарії закінчило не більше 1 тис. осіб (6–7% від загальної кількості священнослужителів у СРСР). Однак слід зауважити, що в 1950-х роках спостерігалася тенденція до збільшення кількості студентів духовних навчальних закладів. Так, 1955 року студентами академій та семінарій стали 342 особи, а 1956-го — 384. Відбувалося також зростання чисельності духовенства: 1956 року нараховувалося 6030 зареєстрованих священників і дияконів, а 1957 — 6072⁵¹. Попри невелике збільшення випускників духовних навчальних закладів, їх усе одно було недостатньо для задоволення потреби у кваліфікованих священнослужителях.

Певне пожвавлення в цей період спостерігалось у сфері видання релігійної літератури. 1956 року практично вперше за всю радянську історію влада дозволила РПЦ надрукувати Біблію, Євангеліє — вони вийшли загальним накладом 50 тис. примірників⁵². Для Церкви цього було замало, однак гострий дефіцит релігійної літератури трохи зменшився.

За перебування М. Хрущова на чолі СРСР РПЦ залишалася активним знаряддям для поширення радянського впливу під гаслом «боротьби за

⁴⁸ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 110.

⁴⁹ Шкаровський М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 359.

⁵⁰ Там само. — С. 352.

⁵¹ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 107.

⁵² Шкаровський М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 354.

мир». Ієрархи РПЦ неодноразово зверталися до віруючих, до керівників інших Церков із пропозиціями захисту миру, протестували проти атомної зброї тощо⁵³. Такі акції здійснювали й керівники інших конфесій, лояльних до радянської влади.

26 березня 1956 року відбулася бесіда голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна з Патріархом Алексієм, де були присутні митрополит Коломенський і Крутицький Миколай (Ярушевич), який завідував питаннями зовнішньоцерковних стосунків Московської патріархії, і голова Ради в справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Карпов. Ішлося про активізацію зовнішніх церковних стосунків, зміцнення зусиль Московського патріархату з об'єднання православних церков для відсічі «холодній війні». РПЦ мала виступати єднальною й організаційною ланкою для інших православних церков⁵⁴.

Чимала роль РПЦ відводилася й у вирішенні питань нормалізації взаємин з Югославією. Після зустрічі з М. Булганіним Патріарх РПЦ працював над підготовкою візиту до Москви Патріарха Сербської православної церкви Вікентія. Останнього під час його візиту 19 жовтня 1956 року спеціально прийняв М. Булганін⁵⁵. У такий спосіб державне керівництво активно використовувало Церкву для своїх цілей.

Вагомий внесок у розширення контактів з іншими церквами належав митрополиту Миколаю (Ярушевичу). У цій справі аж до початку антирелігійної кампанії кінця 1950-х — першої половини 1960-х років, коли він почав критикувати деякі кроки М. Хрущова, його спроби не зазнавали жодних перешкод, навпаки — керівництво РПЦ сприяло їм.

Під час зустрічей із різними іноземними посадовими особами, церковними діячами радянські керівники часто намагалися виказати своє добре розуміння ролі релігії та Церкви. Приміром, у липні 1955 року А. Мікоян, вітаючись із Патріархом Александрійським на прийомі в Єгипетському посольстві у Москві, зазначав, що він «теж добрий християнин»⁵⁶. А М. Хрущов активно листувався з Папою Римським Іоаном ХХІІІ⁵⁷. Така тактика мала явно фарисейський характер.

Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року була певним ідеологічним підґрунтям для позиції компартійної влади щодо релігії та Церкви лише кілька років. Уже з 1957 року спостерігається активізація подальших кроків у боротьбі з релігією. Доповідна записка відділу

⁵³ Див.: Русская Православная Церковь в борьбе за мир: Постановления, послания, обращения, призывы, речи и статьи. 1948–1950 гг. — М., 1950. — 120 с.

⁵⁴ Алексеев В. Иллюзии и догмы. — М., 1991. — С. 367.

⁵⁵ Прием Н. Булганиным Патриарха Сербского Викентия // Журнал Московской Патриархии. — 1956. — № 11. — С. 4.

⁵⁶ Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. — С. 368–369.

⁵⁷ Там же. — С. 369.

пропаганди й агітації ЦК КПУ від 3 серпня 1957 року, підготовлена за результатами липневої перевірки, вказувала, що партійні застереження щодо адміністративного втручання в релігійну сферу були хибно сприйняті і призвели до посилення позицій і впливу Церкви. Записка спрямовувала компартійні органи на вивчення ситуації⁵⁸. Радянське керівництво готувалося до подальшого наступу на Церкву.

«Ліберальному» ставленню влади до Церкви й релігії поклала край постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 року. У документі наголошувалося, що релігія є одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова різко критикувала діяльність державних органів, які контролювали Церкву, їм навіть закидалося потурання духовенству⁵⁹. Так влада вирішила перейти до активного наступу на Церкву, щоб назавжди покінчити з релігійними «пережитками».

Дослідники по-різному визначають причини початку антирелігійної кампанії в період перебування М. Хрущова на чолі СРСР. Деякі зарубіжні автори, зокрема М. Бурдо, пов'язували антирелігійну кампанію 1959–1964 років із тим, що церковне керівництво і його радники мали стати беззастережними інструментами для виконання усних вказівок чиновників Ради у справах РПЦ⁶⁰. На нашу думку, причин було кілька, й одна з них суб'єктивна — різко негативне ставлення до релігії самого М. Хрущова, який любляв переносити свої особисті уподобання в державну сферу.

За хрущовської доби було значно ослаблено матеріальну базу релігійних організацій. Постанова РМ СРСР «Про свічковий податок» від 16 жовтня 1958 року завдала серйозного удару по одному з основних церковних прибутків — виробництву та продажу свічок. Було помітно підвищено податок на їх виробництво. Якщо раніше РПЦ сплачувала щороку понад 1 млн. руб., то 1959 року сума податку сягнула понад 70 млн. руб.⁶¹.

⁵⁸ Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х — 80-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. / Упоряд. В.А. Войналович, О.О. Нестуля. — Полтава, 2002. — С. 96–97.

⁵⁹ Там само. — С. 97.

⁶⁰ Bourdeaux M. Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today. — N.Y.; Washington, 1970. — P. 145.

⁶¹ Панков Г. О политике Советского государства в отношении Русской православной церкви на рубеже 50–60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. — М., 1993. — С. 218–219.

Збільшилися також розміри оподаткування духовенства. Детально підраховувалася кількість проданих проскур, стрічок для носіння хрестиків (відповідно до їх продажу вираховували кількість хрещень), віночків (за кількістю їх продажу вираховували кількість обрядів вінчання) тощо. Розміри податків із духовенства переглядалися в бік збільшення: 1959 року — вдвічі, 1960 — втричі, 1961 — у чотири рази⁶². Ослаблення матеріальної бази релігійних організацій мало би призвести до їхнього занепаду взагалі.

У жовтні 1962 року духовенство перевели на тверді оклади, було запроваджено квитанційні книги, які враховували обрядовість⁶³. Отже, влада вважала, що відсутність матеріальних стимулів за виконані обряди стримуватиме духовенство від активної релігійної діяльності.

У цей період боротьби з релігією релігійним організаціям та представникам духовенства було заборонено збирати гроші в молитовних приміщеннях на потреби, що не стосувалися здійснення релігійного культу (зокрема на благодійні потреби, у фонд миру тощо, позаяк частина коштів залишалася в духовенства). Такі акції сприяли підняттю престижу Церкви, тому були невігідні радянській владі.

Заборонялося також встановлення обов'язкових грошових сум і натуральних внесків для Церкви, збирання коштів із віруючих за списками тощо.

Прибутковим податком на рівні зі священнослужителями були обкладені й особи, що обслуговували богослужіння (органісти, регенти, хористи та інші), і викладачі духовних закладів (раніше вони платили податок як службовці та робітники державних підприємств). Нові порядки стосувалися також пенсійного забезпечення⁶⁴.

Відбулися кадрові зміни і в самій верхівці РПЦ. Було усунуто митрополита Миколая від обов'язків керівника зовнішньоцерковними стосунками Московської патріархії. Через його активну позицію він був відправлений на пенсію з посади митрополита Крутицького і Коломенського, а 13 грудня 1961 року помер у лікарні за непевних обставин⁶⁵. Його усунення зовсім не означало, що радянська влада відмовилася від використання РПЦ як інструмента поширення своїх упливів за кордоном. 3 червня 1960 року посаду голови відділу зовнішніх церковних стосунків обійняв митрополит Никодим (Ротов). Протоієрей В. Боровой підсумовував висновки зарубіжних радянологів про його діяльність так: «Із приходом митрополита Никодима радикально змінилася концепція і

⁶² Там же. — С. 219.

⁶³ Там же. — С. 220.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 90 зв.–91.

⁶⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 374.

проведення зовнішньої політики Патріархату... Він мав свою стратегію, і він виявився більш незалежним, ніж його попередник, партнером радянської влади. На противагу митрополиту Миколаю, який у закордонних поїздках намагався підтримати радянські зовнішньополітичні інтереси і тим сприяв подальшій ізоляції РПЦ від всього світу і світового християнства, митрополит Никодим прагнув установаження постійних зв'язків, контактів, взаємного обліку в обсязі, який був необхідний Церкві, аби вижити всередині радянського організму, а не поза ним — так, щоб Церква змогла відіграти активну роль у суспільстві тоді, коли держава усвідомить її необхідність». Митрополит Никодим вважав зовнішню діяльність не так ціною, яку доводиться платити, як бажаною для Церкви можливістю⁶⁶. Він домігся, що в грудні 1961 року РПЦ стала членом Всесвітньої ради церков (ВРЦ)⁶⁷, сприяв подальшій нормалізації взаємин із Римо-католицькою церквою. Слід відзначити, що ставлення до діяльності митрополита Никодима з боку єпископату не було однозначним. Дехто називав його «ворогом христової церкви»⁶⁸, «атеїстом»⁶⁹, «першим і дуже небезпечним ворогом Христа й церкви»⁷⁰. Проте його тісна співпраця із державними органами, на нашу думку, сприяла виживанню РПЦ за несприятливих для неї обставин.

Значно активізувала антирелігійну кампанію постанова ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» від 13 січня 1960 року⁷¹ та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 року.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся 1961 року, теж не обійшов увагою релігійну сферу. Виступаючи на ньому двічі, Хрущов у обох випадках торкався питання боротьби з релігією. У звітній доповіді він зазначив: «Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків»⁷². У партійній програмі, ухваленій XXII з'їздом

⁶⁶ Ювеналий, митрополит Крутицкий и Коломенский [составитель]. Человек церкви: К 20-летию со дня кончины и 70-летию со дня рождения высокопреосвященнейшего митрополита Ленинградского и Новгородского Никодима, Патриаршего Экзарха Западной Европы (1929–1978). — М., 1998. — С. 105–106.

⁶⁷ Там же. — С. 107.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 295. — Арк. 45.

⁶⁹ Там само. — Арк. 46.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 371.

⁷² КПРС і радянська держава про релігію... — С. 124.

партії, вказувалося, що партія ставить собі за мету виховання всього населення в дусі наукового комунізму. А боротьба із «забобонами і передсудами» була складовою роботи з комуністичного виховання»⁷³.

У цей час відбувається повернення до адміністративних методів боротьби з релігією. Влада вважала її такою, що перешкоджає побудові комунізму. Компартійний ідеолог М. Суслов в одній зі своїх статей, опублікованій у журналі «Коммунист» 1962 року, до негативних суспільних явищ (він їх називає пережитками капіталізму) поряд із пияцтвом, злодійством, хуліганством, дармоїдством, хабарництвом, бюрократією відносив і релігійні настрої. Він стверджував, що співіснування соціалістичної ідеології з такими явищами неможливе «без зради інтересів комунізму»⁷⁴. А відтак із ними можна було не панькатися, хай і відверто порушуючи при цьому закони.

Окрему увагу комуністична влада приділяла атеїстичному вихованню молоді. У січні 1957 року ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». Для покращення атеїстичної пропаганди комсомольським організаціям рекомендувалося масово залучати до її участі викладачів вузів, технікумів, шкіл, а також інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові наголошувалося на необхідності включати до репертуару художньої самодіяльності антирелігійні художні твори, проводити практичні читання і обговорення науково-атеїстичної літератури, ширше використовувати задля атеїстичної пропаганди друк, лекції, наочні посібники, музеї, вечори читань і доповідей. Пропаганда атеїзму мала бути достатньо яскравою, аби зацікавити молодь⁷⁵. Перешкоджаючи релігійним впливам на молодь, радянська влада хотіла виховати нове покоління, яке перебувало б під впливом однієї ідеології — комуністичної. Релігія була вагомою перешкодою на цьому шляху, адже передбачала існування іншої ідеології, у багатьох аспектах антагоністичної радянській.

Помітна роль у атеїстичній кампанії відводилася періодиці. В уже згадуваній постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення» Все-союзному товариству для поширення політичних і наукових знань дозволялося видавати науково-популярний атеїстичний щомісячний журнал

⁷³ Там само. — С. 136–137.

⁷⁴ Сулов М. XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. — 1962. — № 3. — С. 38.

⁷⁵ Воронцов Г., Макаров Н. Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. — Л., 1957. — С. 38.

«Наука и религия»⁷⁶. Постанова ЦК КПРС від 5 травня 1959 року конкретизувала завдання журналу: на його сторінках мали публікуватися популярні статті з природничо-наукової пропаганди, присвячені викриттю і критиці релігійної ідеології, з теорії й історії наукового атеїзму, рецензування й інформація про видану науково-атеїстичну літературу, порушуватися питання узагальнення методики і практики науково-атеїстичної пропаганди. Журнал мав бути розрахований на масового читача й лекторів, які здійснювали атеїстичну пропаганду⁷⁷. Він почав виходити з вересня 1959 року. В Україні 1960 року вийшло перше число журналу «Людина і світ». У періодиці нерідко подавалася брехлива інформація про життя духовенства чи активу релігійних громад⁷⁸ із метою показати населенню шкідливість релігії.

Активна боротьба з релігією під гаслами відновлення ленінської соціалістичної законності вимагала й корекції нормативно-законодавчої бази. виправлення її зумовлювалося прийняттям постанови РМ СРСР від 16 березня 1961 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» та відповідної постанови РМ УРСР від 29 квітня 1961 року. Відповідно до цих документів, реєстрація і зняття з реєстрації релігійних організацій, відкриття та закриття храмів і молитовних будинків мали здійснюватися за рішеннями виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з РС РПЦ та РСРК при РМ СРСР, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше⁷⁹. Отже, процедура зняття з реєстрації релігійних громад та закриття храмів значно спрощувалася і прискорювалася. Водночас центральна влада перекладала на місцеві органи відповідальність за беззаконня, що чинилися за її директивами й викликали невдоволення віруючих.

Під тиском РС РПЦ Московська патріархія переглядала церковні положення і статuti. У березні 1960 року Рада в справах РПЦ подала проект церковно-парафіяльної реформи, за якою єпископи та парафіяльні священики позбавлялися багатьох своїх прав⁸⁰. 18 липня 1961 року на Архиєрейському соборі РПЦ було запроваджено нове «Положення про управління Руською Православною церквою», за яким розмежувалися обов'язки кліру і виконавчих органів. Священик відтепер керував лише

⁷⁶ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 100; Вопросы идеологической работы. — С. 271.

⁷⁷ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 106.

⁷⁸ Див.: ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 280. — Арк. 94, 210.

⁷⁹ Войналович В. Держава і церква на Полтавщині. — С. 102–103.

⁸⁰ Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...»: Автобиография. — М., 2001. — С. 199.

духовним життям громади і звільнявся від участі у фінансовій та господарській діяльності, яку здійснювали виконавчі органи⁸¹.

Одним зі шляхів боротьби з релігією було масове закриття церков та молитовних будинків і зняття з реєстрації громад. Для цього застосовувалися різні засоби: «звернення трудящих» із проханням закрити храм, висока орендна плата та фінансові зобов'язання за користування культовим приміщенням, перепони з призначенням священників та звинувачення їх у порушенні законодавства (що дозволяло зняти їх із реєстрації та звільнити зі штату), «самоліквідація» релігійних об'єднань унаслідок виходу із «двадцятки» її членів і відмови місцевої влади зареєструвати нові. При цьому вихід, як правило, був наслідком інтенсивної індивідуальної «обробки» людини або члена її родини⁸².

У період хрущовської доби було зупинено несанкціоноване зведення релігійних будівель (а дозвіл на їх будівництво не давався), розширення та купівлю релігійними організаціями молитовних будівель та приміщень, несанкціоноване відкриття молитовних будинків, що було масовим явищем у повоєнні роки в багатьох регіонах СРСР. У релігійних організацій забирали будівлі, які оголошувалися історичними та архітектурними пам'ятками, та незаконно (згідно з радянським законодавством) куплену власність (молитовні будинки тощо).

Прикладом активного цькування віруючих і жорсткого «закручування гайок» на початку 1960-х років можуть слугувати витяги з документа від 7 серпня 1962 року «Пропозиції зі скорочення релігійних обрядів і впливу церковників на трудящих у м. Києві», підписаного уповноваженим РС РПЦ у Київській області й місті Києві Сухоніним: «Через райвиконкоми виявити всіх членів двадцятки, виконавчих органів і ревізійних комісій релігійних громад..., повідомити про них у профспілкові органи, в ради пенсіонерів і органи соціального забезпечення для проведення з ними розкладницької і виховної роботи і зі схиляння їх на відхід від активної церковної діяльності»⁸³.

Наведемо конкретні випадки покарань за релігійну діяльність. У м. Гола Пристань Херсонської області було знято з реєстрації священника Городова за те, що він у своїй проповіді, виголошеній у Великий піст 1962 року, вимагав від віруючих виховувати дітей у любові до Бога і

⁸¹ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії... — С. 245; *Панков Г.* О политике Советского государства в отношении к Русской православной Церкви на рубеже 50–60 годов // Религия и демократия: на пути к свободе совести. — Вып. II. — М., 1993. — С. 226; Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...». — С. 199.

⁸² *Войналович В.* Держава і церква на Полтавщині. — С. 108.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 37.

приводити їх до храму для сповіді й причастя. Позаяк майже 30 дітей висповідалось і причастилося, такі дії не залишилися поза увагою влади⁸⁴. За ці та інші «порушення» (молебні за зцілення тощо) священика було покарано.

Із реєстрації знімалися не лише нечисленні громади, а й доволі сильні. Приміром, у доповідній записці митрополита Кіровоградського і Миколаївського про становище в Кіровоградській єпархії (серпень 1962 року) зазначалося: «Намічено зняття з реєстрації двох міських громад у Кіровограді — Преображенської церкви і в м. Олександрія — Успенської церкви. Обидві громади мають сотисячні оберти грошових засобів і дуже потужні у всіх відношеннях»⁸⁵. Такі випадки траплялися і в інших містах УРСР.

Планувалося навіть закрити Володимирський собор у Києві. Для цього міська партійна влада міста хотіла використати ремонтно-реставраційні роботи, які мали затягнутися на два-три роки, щоб віруючі відвикли від служб у цьому храмі. Про це, зокрема, мовилося в листі секретаря Київського міськкому КПУ О. Ботвина до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста від 9 липня 1965 року⁸⁶. Пізніше партійне керівництво відмовилося від цієї акції, уникаючи великого громадського резонансу.

Окремі ієрархи не лише не чинили жодних спроб захистити храми від закриття, а й утримували від цього віруючих. Скажімо, єпископ Полтавський і Кременчуцький Аліпій, звертаючись після завершення останньої служби в кафедральному Преображенському соборі перед його закриттям до віруючих, наголошував: «...Генеральний план реконструкції міста — це документ великої державної ваги, ніякі претензії до нього успіху мати не можуть... І як духовний отець я закликаю вас не здіймати паніки, не хвилюватися, а погодитися з тим, що віднині кафедральний собор буде в Макаріївській церкві»⁸⁷. Єпископ так і не зумів переконати багатьох парафіян, які протестували проти знесення цієї будівлі, хоча вони не змогли перешкодити акту вандалізму.

Ось як оцінював становище Церкви за хрущовської доби архієпископ Кримський Лука (Войно-Ясенецький). У листі до сина влітку 1956 року він писав: «Церковні справи стають дедалі важчими, закриваються церкви одна за іншою, священиків не вистачає, і кількість їх зменшується»⁸⁸. У листі 1960 року архипастир зазначав: «Церковні справи нестерпні. Наш

⁸⁴ Там само. — Спр. 358. — Арк. 81, 85.

⁸⁵ Там само. — Спр. 324. — Арк. 20.

⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2673. — Арк. 37–39.

⁸⁷ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії... — С. 251–252.

⁸⁸ Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...». — С. 193.

уповноважений, ворог Христової Церкви, дедалі більше привласнює собі мої архиерейські права і втручається у внутрішньоцерковні справи»⁸⁹. Незадовго перед смертю (11 липня 1961 року) він писав: «Я повністю поглинутий і пригнічений важливими подіями в Церкві Руській, які відбирають у всіх архиереїв значну частину їхніх прав. Відтепер справжніми господарями церкви будуть лише церковні ради і двадцятки, звісно, в союзі з уповноваженим. Вище й середнє духовенство залишаться хіба найманими виконавцями богослужінь, позбавленими більшої частини влади в порядкуванні церковними будівлями, майном і грошима»⁹⁰.

Багато представників місцевої влади в боротьбі з релігією дозволяли собі брутальні антизаконні дії, про що свідчать дані в урядових документах, які зберігаються в державних архівах. Приміром, у с. Стара Оржиця Згурівського району Київської області 27 серпня 1954 року голова сільради Нерець і секретар парторганізації місцевого колгоспу Чадай запросили до сільради священика і доручили комсомольцю Ганжі прочитати передову статтю районної газети про те, як виникла релігія. Під час «читань» Чадай і Ганжа по-грубіянському запропонували священикові залишити село. А 16 вересня невідомі особи проникли до церкви й пошкодили церковне майно. В іншому селі цього ж району — Пасківщині — колишній секретар колгоспної комсомольської організації Чупека, щоб скомпрометувати священика, «напоїв його, вивів у людне місце і намагався зняти хреста»⁹¹. Компрометація духовенства в цей період стає поширеним явищем.

У Семінарському храмі (м. Одеса) опівночі під час пасхальних торжеств (9 квітня 1961 року) невідомі пустили слізогінний газ. Присутні відчули різкий біль в очах і слезоточивість. О 2 год. 30 хв. більшу дозу слізогінного газу було випущено в Успенському кафедральному соборі⁹². Інколи в храмах здійснювалися хуліганські витівки з метою зірвати богослужіння.

Об'єктом ліквідації ставали й православні монастирі. 2 квітня 1959 року РС РПЦ змусила Патріарха Алексія дати згоду на закриття 19 із 40 діючих в УРСР монастирів та скитів. Вони мали бути закриті протягом двох років (1959–1960), однак Рада міністрів УРСР бажала завершити цей процес уже впродовж літа 1959 року⁹³, хоча не всі побажання були вчасно виконані.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. — С. 199.

⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3533. — Арк. 6.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 298. — Арк. 135.

⁹³ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — С. 303.

9 березня 1961 року припинила свою діяльність Києво-Печерська лавра. Її закриття було поступовою цілеспрямованою акцією: було зменшено кількість насельників та найманих працівників, скорочено їхню житлову площу, поступово закривалися об'єкти лаври, посилювався контроль за внутрішнім життям. Із січня 1959 року, після відселення 32 ченців до інших монастирів, там залишилися тільки особи похилого віку та хворі. А на момент закриття перебувало лише 6 ченців⁹⁴.

Важча ситуація склалася в Почаївській лаврі. Упродовж 1961–1962 років кількість насельників там скоротилася на 103 особи і складала на 1 січня 1963 року лише 27 осіб⁹⁵. Насильницькі дії щодо ченців і намагання захистити їх збільшили кількість прочан до неї: якщо у вересні 1961 року у свято преподобного Іова їх було 2 тис., то за рік — 5 тис. Ченці і прочани активно протестували проти закриття лаври. Інформація про ці події поширилася на Захід. У листопаді 1963 року голова КДБ В. Семичастний доповідав у ЦК КПРС про те, що скарга ченців лаври на переслідування та вимога порушити це питання перед міжнародною спільнотою надійшла до Всесвітньої ради церков і ООН⁹⁶. Влада змушена була відступити.

Слід зауважити, що частина ченців і черниць продовжувала своє «монастирське» життя поза стінами монастирів. Приміром, священник Г. Церерина зі Свято-Покровської церкви с. Кожанка Фастівського району Київської області повідомляв, що його церкву стали часто відвідувати жителі віддалених сіл (відстань до яких 18–20 км), де не було храмів. Він звернув увагу на їхню набожність, це були колишні черниці, які тепер, як вони казали, — «сестри монастиря у миру»⁹⁷.

Хвиля боротьби з релігією зачепила також каплиці, хрести, святі місця — джерела, криниці, місця водохрещень, символів на честь святих⁹⁸ тощо. Згідно із союсною директивою «Про заходи з припинення паломництва до так званих святих місць», уповноважені державних структур в УРСР, що займалися сферою релігії до 20 січня 1959 року, були зобов'язані скласти списки і плани з ліквідації «святих місць» шляхом забудови, розміщення дитячих та спортивних майданчиків, насадження парків тощо⁹⁹. Як здійснювалися ці заходи на місцях, можна уявити зі слів

⁹⁴ *Войналович В.* Релігійно-державна політика щодо релігії... — С. 323–324.

⁹⁵ Там само. — С. 327.

⁹⁶ *Шкаровский М.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 381.

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 207.

⁹⁸ *Панченко П.* Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К., 2003. — С. 30.

⁹⁹ *Слободянюк П.* Українська церква: Історія руїни і відродження. — Хмельницький, 2000. — С. 161.

уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука. Він зазначав, що на так званій Божій горі (Кременецький район Тернопільської області) був організований кар'єр із видобутку каміння¹⁰⁰. У багатьох селах (на Вінниччині, Львівщині, Луганщині, Рівненщині) руйнувалися або засипалися «цілющі джерела». Зруйновано було навіть колодязь святих Антонія і Феодосія у Києво-Печерській лаврі¹⁰¹.

На початку 1960-х років розпочалася кампанія зі знищення придорожніх хрестів та капличок. Лише за 1961 рік і перше півріччя 1962 року у Станіславській області було знищено 4000 хрестів і 250 каплиць¹⁰². У такий спосіб планувалося очистити народну пам'ять від релігійних пережитків.

Радянські органи суворо контролювали вступників і охочих вступати в освітні релігійні заклади. Уповноважені РС РПЦ в УРСР надсилали до ЦК КПУ списки осіб та дані про абітурієнтів¹⁰³, навіть листи, в яких бажаючі стати семінаристами зверталися із проханням дізнатися про умови навчання тощо¹⁰⁴. На абітурієнтів збиралася детальна інформація з метою подальшої відповідної роботи з ними.

Велику роботу здійснювали партійні органи, щоб зменшити кількість охочих вступати у духовні навчальні заклади. 1959 року в Одеській семінарії планувалося зарахувати на перший курс 40 осіб, однак заяв надійшло понад 80. Із кожним заявником спілкувалися індивідуально, для цього до Одеси було запрошено працівників деяких райкомів партії і навіть із Молдавської РСР. Унаслідок такої «роз'яснювальної» роботи на вступні екзамени прийшло лише 12 осіб, а решта 68 забрали свої документи. Зараховано було тільки сімох¹⁰⁵.

1959 року влада розгорнула діяльність із закриття Київської духовної семінарії, а 1960 року її було закрито¹⁰⁶. Та сама доля спіткала Луцьку духовну семінарію, яка припинила своє існування 1964 року. У 1963 році сюди подали заяви 12 абітурієнтів, частина з яких знялася з обліку за місцем проживання, щоб їх не знайшли радянські чиновники й не могли їм перешкодити. 6 заяв за порадою місцевого уповноваженого було

¹⁰⁰ *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-і рр. — К., 2000. — С. 8.

¹⁰¹ Там само. — С. 9.

¹⁰² *Андрухів І.* Релігійне життя на теренах Івано-Франківщини в першій половині 60-х років ХХ ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. — Вип. 2. — Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 387.

¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2588. — Арк. 34, 60, 61.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 35–41.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 2420. — Арк. 201.

¹⁰⁶ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — С. 293–294.

повернуто. На іспит прийшло лише 3 особи¹⁰⁷. У червні 1964 року там нараховувалося 8 слухачів, із них на 4-му курсі навчалося 6, а на 1-му — 2. Першокурсників переконували залишити навчання. У семінарії працювало 10 викладачів, із них 5 мали духовний сан¹⁰⁸. Про боротьбу радянських органів із духовною освітою свідчать виписки із засідання правління Волинської духовної семінарії від 23 квітня 1964 року: «Слухали: а) відпуски із семінарії вихованців першого класу Івана Мигалья і Михайла Кравчука за місцем їх проживання у зв'язку з тим, що громадськість колгоспів, де вони працювали до вступу до семінарії, вимагала їх повернення, і яким на цій підставі паспортний стіл м. Луцька відмовив у прописці в гуртожитку семінарії»¹⁰⁹.

У період хрущовської боротьби з релігією читалися численні лекції на антирелігійну тематику. Наприклад, у Мукачівському районі Закарпатської області за 4 місяці 1957 року було виголошено 375 лекцій з атеїзму і проведено 564 індивідуальні бесіди з віруючими¹¹⁰. Розширювалася і лекційна тематика. У Тячівському районі (Закарпаття) вона включала 8 тем, а в 1957 році — 25. В області читалися лекції «Ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви», «Наука і релігія про будову всесвіту», «Про походження землі та інших планет», «Грім і блискавка», «Чи був Христос», «Хімія в боротьбі з релігійними дивами», «Комети і метеорити», «Виникнення рослинного світу», «Затемнення сонця і місяця», «Як радянські люди перетворюють рослинний і тваринний світ», «Про радянські супутники Землі» тощо¹¹¹, метою яких було «розвінчання» релігійної віри.

Лише в клубах Вінницької області за 11 місяців 1959 року було прочитано близько 15 тис. лекцій на антирелігійні теми, на Львівщині цього ж року — близько 13 тис. (1958-го — удвічі менше), у Херсонській області за 9 місяців — 9354 лекції (втричі більше, ніж за весь 1958 рік)¹¹². Така величезна насиченість лекторської роботи спостерігалася впродовж усього періоду хрущовської антирелігійної кампанії.

Серед поширених тем були й такі, що присвячувалися окремим конфесіям: «Сучасне православ'я і його суть», «Іудаїзм і його суть», «Сучасний баптизм і його ідеологія», «Хто такі п'ятидесятники (трясуни)», «Хто такі адвентисти 7-го дня (суботники)», «Хто такі старообрядці», «Хто такі

¹⁰⁷ Милуць В. З історії Волинської духовної семінарії // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 8. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 209.

¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2553. — Арк. 59.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 61.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 2386. — Арк. 11.

¹¹¹ Там само. — Арк. 12.

¹¹² Там само. — Оп. 30. — Спр. 1470. — Арк. 54.

істинно-православні християни»¹¹³ та інші. Вони базувалися на «виритті» реакційної суті релігії, шкідливості релігійного світогляду тощо.

Нерідко антирелігійна боротьба і пропаганда атеїзму мали формальний показовий характер. Керівники деяких парторганізацій, прагнучи належно відрепортувати про боротьбу з релігією, доходили інколи до абсурду. Приміром, секретар парткому колгоспу ім. 31-ої річниці Жовтня Перечинського району Закарпатської області у статті в газеті «Закарпатська правда» від 31 серпня 1962 року, писав: «Півроку пройшло з тих пір, як наша партійна організація енергійно взялася за атеїстичне виховання трудящих артілі, а результати роботи вже видні. Притихла зарічівська секта, не побачиш в церкві молоді. Забули дорогу в церкву і багато похилих колгоспників. Стежина в “храм божий” все більше заростає травою»¹¹⁴. Коментуючи ці слова, уповноважений РСРК М. Саламатін зазначав: «От виявляється, чого можна досягнути за шість місяців. Але все це красиві слова, “показуха”»¹¹⁵.

Водночас до радянських органів у справах релігії часто набирали малоосвічених некомпетентних людей. Уповноважений РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР повідомляв, що багато хто з обласних уповноважених має низький культурний рівень, некомпетентні тощо¹¹⁶. Те саме стосується й уповноважених РСРК. Зокрема, це виявлялося в тому, що уповноважені не завжди могли правильно ідентифікувати окремі релігійні течії і плутали їх.

Застосовувалися заходи щодо скорочення релігійної обрядовості. На початку 1960-х років влада почала вимагати письмової згоди батьків під час хрещення дитини, яке мало відбутися лише в храмі¹¹⁷. Перешкоджали виконанню й інших обрядів.

Окрема увага в контексті боротьби з релігією приділялася появі нових обрядів та традицій. Український історик І. Романюк зазначає: «У кінці 50-х рр. — на початку 60-х рр. з ініціативи центру і республіканських керівних структур завирувала ідея запровадження нових радянських свят та обрядів. В усіх державних структурах створювалися спеціальні обрядові комісії, упорядковувалися будинки або спеціальні приміщення для здійснення обрядів»¹¹⁸.

¹¹³ Там само. — Спр. 1450. — Арк. 86–88.

¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 403. — Арк. 1–2.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 2.

¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1235. — Арк. 82–85.

¹¹⁷ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці, 2004. — С. 194.

¹¹⁸ Романюк І. Протиція сільського населення антирелігійній пропаганді у 1950-х та початок 60-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 290.

Інколи з цією метою радянїзувалися обряди дохристиянського походження. У кінці 1950 — на початку 1960-х років в Україні здійснювалися спроби відродити масницю — старе народне свято під назвою «Проводи зими». Також намагалися радянїзувати популярне серед народу свято Купала та інші.

Особливо активні, виражено антизаконні, заходи проводилися проти протестантських релігійних течій закритого типу, особливо нелегальних, насамперед п'ятидесятників та свідків Єгови. Так, п'ятидесятників звинувачували в релігійних жертвоприношеннях, зокрема власних дітей, тощо. Таку інформацію подавали в радянській періодиці й атеїстичних брошурах.

Аби прискорити зняття з реєстрації релігійних громад, розроблялися типові комбінації і схеми. Приміром, стосовно громади ЄХБ с. Вертїївка Ніжинського району Чернігівської області планувалося скористатися розбіжностями між пресвітером Я. Суярком та віруючими й тим, що три сини пресвітера не були членами громади, а старший був комуністом. Серед заходів пропонувалися: робота з членами громади, щоб змусити частину вийти з неї; вплив на синів, особливо на комуніста, щоб розірвати договір про оренду приміщення під молитовний будинок¹¹⁹ (сім'я Суяроків мешкала в цьому будинку).

Адміністрація допускала брутальні і свавільні дії щодо членів протестантських організацій, зокрема й до легальних. У доповіді голови РСРК при РМ СРСР А. Пузіна «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» на Всесоюзній нараді уповноважених Ради (18 квітня 1961 року) вказувалося, що в с. Старе Село Рокитнівського району Ровенської області до молитовного будинку під час богослужіння прийшли медичні працівники і, зупинивши богослужіння, запропонували віруючим роздягнутися для проведення щеплень. У с. Столби Дубнівського району цієї ж області перед будівлею громади євангельських християн-баптистів було встановлено гучномовець, який вмикали лише тоді, коли відбувалися молитовні зібрання. У с. Раковець Іршавського району Закарпатської області до молитовного будинку баптистів увійшли четверо вчителів і стали вимагати зупинити богослужіння, а один із них почав читати присутнім лекцію «Про реакційну сутність сектантства»¹²⁰. У Ружинському районі Житомирської області у відділенні міліції членів

¹¹⁹ *Бабенко Л.* Місце правоохоронних органів у системі адміністративних засобів впливу на сектантський рух у 60–70-х рр. ХХ ст. (На прикладі Чернігівської області) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: 36. матеріалів II Міжнар. конф., Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. — Ніжин, 2005. — С. 148.

¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1671. — Арк. 146.

громади ЄХБ с. Бистрик попереджали: якщо вони не відмовляться від своїх релігійних переконань, їм «не уникнути підвалу»¹²¹. У с. Рокитне Ровенської області 19 січня 1960 року другий секретар Рокитнівського райкому комсомолу Васильєв у стані алкогольного сп'яніння побив членів громади ЄХБ, які поверталися додому із богослужіння¹²². В одному із сіл Христинівського району Черкаської області заступник голови колгоспу і секретар парторганізації Д. Славний 10 лютого 1960 року, зайшовши до молитовного будинку ЄХБ разом із головою колгоспу, намагався вигнати з нього віруючих. Коли ті не підкорилися, він почав там палити, погрожуючи викурити людей із хати. На їхні слова про незаконність цього вчинку він відповів: «Почекайте ще трохи і з вами буде ще гірше, з вами буде те, що було колись із священиками...»¹²³.

Працівницю однієї із залізничних станцій, стрілочницю Я. Змеєву, викликав заступник начальника відділу кадрів станції і сказав: «Ви порвіть зв'язки з баптистами, а то ми вас через три дні звільнимо з роботи». Змеєва відмовилася виконати цю вимогу, й за три дні її звільнили за «скороченням штатів»¹²⁴. Коли працівниця вагонного заводу О. Шеремет, член Крюківської громади ЄХБ (Полтавська область), звернулася до голови профкому про надання їй путівки на курортне лікування, то отримала відповідь, що агентам американської розвідки путівки не надаються¹²⁵. Як бачимо, чимало місцевих керівників й інших посадових осіб діяли репресивно щодо віруючих.

Ще сильніші залякування та погрози здійснювалися щодо членів нелегальних організацій. Типовий приклад подано в книжці І. Андрухів та П. Кам'янського, які описують дії влади щодо зменшення кількості єговістів: «...Особливо ефективними були такі “виховні заходи”, як скликання сільського сходу або зборів трудового колективу, де проживали чи працювали єговісти. Їхня присутність була обов'язковою. Спочатку всі вони слухали лекцію на атеїстичну тему, потім проводилося її обговорення з участю активу села чи колективу. Лекція та дискусія супроводжувались показом «компрометуючих» фотознімків про діяльність єговістських керівників вищої ланки. Наприкінці зборів як правило знаходився “ініціатор” з членів активу, який вимагав, щоб збори винесли загальну ухвалу такого змісту: “Якщо зараз присутні єговісти не відійдуть тут на зборах від секти, просити радянський уряд, щоб їх виселили до Сибіру”».

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 266. — Арк. 13.

¹²² Там само. — Спр. 309. — Арк. 7.

¹²³ Там само. — Арк. 34.

¹²⁴ Там само. — Спр. 195. — Арк. 5.

¹²⁵ Там само. — Спр. 280. — Арк. 167.

Після таких рішень, як правило, 10–15 свідків Єгови одразу заявляли про свій вихід із релігійної громади»¹²⁶.

Одним із методів боротьби з легальними протестантськими течіями закритого типу було накладання високих податків на їхніх керівників. Приміром, пресвітер однієї з громад ЄХБ Барабаш отримував зарплату 300 руб. (на 1958 рік), мав 54 сотки городу, а його річний податок становив близько 20 тис. руб. Злякавшись цієї суми, він відмовився від служіння¹²⁷. Пресвітер ЄХБ із с. Кривець тоді Буцького району Черкаської області П. Євтушенко, попри пенсійний вік (74 роки), працював у колгоспі. Мав город, однак зарплати від громади не отримував. За здійснення релігійної діяльності його оподаткували на два роки (1957–1958 рр.) в сумі 6,6 тис. руб., до того ж він мусив сплачувати 142 руб. земельної ренти¹²⁸. Такі податки часто були надмірні для пресвітерів дрібних громад.

Державні органи у своєму прагненні створити надійну агентуру серед віруючих ішли навіть на те, щоб їхні агенти одружувалися з членами нелегальних релігійних громад¹²⁹. Про це згадували самі віруючі.

Проти керівництва та активних учасників релігійних організацій закритого типу порушувалися кримінальні справи. Лише протягом 1961–1964 років 74 віруючих було засуджено в Закарпатській області, 29 — у Ровенській, 24 — в Одеській, 25 — у Харківській, 20 — у Чернівецькій¹³⁰. Відтак віра й дотримання її ставали в тоталітарній державі кримінальним злочином.

Антирелігійна пропаганда в багатьох людях виховувала войовниче ставлення до віруючих, які належали до невеликих протестантських течій. Багато хто закликав, щоб до «сектантів» застосовували найсуворіші заходи покарання, виселяли їх в окремі місця поселення. Слюсар Білгородського рибкомбінату (1923 року народження, освіта середня) заявив: «Секти баптистів слід заборонити законом. Як у свій час було ліквідовано куркульство, так слід ліквідувати й баптистів»¹³¹.

Ось як оцінюється політика М. Хрущова щодо членів невеликих протестантських течій в Україні в книзі О. Опаріна, представника течії

¹²⁶ Андрухів І., Кам'янський П. Історія релігійного життя в Галичині та Прикарпатті: історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 329.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 246. — Арк. 21.

¹²⁸ Там само. — Арк. 22.

¹²⁹ Гартфельд Г. Вера вопреки КГБ. — Черкаassy, 2003. — С. 13–28.

¹³⁰ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) — Львів, 2003. — С. 219; Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 роках // Сучасність. — 1995. — № 5. — Травень. — С. 126.

¹³¹ Косуха П. Про характер і причини релігійності серед молоді // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 120.

адвентистів сьомого дня: «На відміну від Сталіна, за Хрущова не розстрілювали віруючих, та попри це, здійснювалася ще огидніша робота з дискредитації віруючих. Їм висувалися страшні звинувачення в убивстві дітей, статевих збоченнях, дармоїдстві, шпигунстві, зрештою їх оголошували психічно хворими, відсилали на примусове лікування до психіатричних клінік. Мало того, в батьків-християн забирали малолітніх дітей на перевиховання... Над віруючими влаштовувалися показові народні суди, де їх піддавали публічному висміюванню й образам, а для багатьох ці суди завершувалися і тюрмою»¹³².

Український дослідник Б. Шапарь, характеризуючи антирелігійній кампанії, що відбувалася на межі 1950–60-х років, зазначав: «Спрямована на усунення видимих проявів релігійності, вона супроводжувалася закриттям молитовних будинків, порушенням конституційних прав віруючих громадян, іноді відкритим знущанням із їхніх почуттів. Відомчі інструкції ставлять поза законом цілі напрями в протестантизмі, <...> у масовій свідомості формується вельми негативний вигляд сектанта — людини обмеженої, лицемірної, підступної і непорядної, готової на тяжкі злочини. Багато газет змагаються в галасливості фраз, і дедалі гучніше лунають заклики “не панькатись із сектантами”, посилити заходи адміністративного впливу до їхніх лідерів»¹³³. Водночас, стверджує Б. Шапарь, напружувалась атмосфера в середовищі віруючих, що належали до невеликих релігійних течій. Створювався сприятливий ґрунт для ідеї неприйняття «світу» як ворожого віруючим; позиції найбільш консервативних релігійних лідерів посилювалися¹³⁴. Внаслідок витіснення багатьох релігійних форм у підпілля релігійна сфера ставала менш контрольованою.

Влада в цей час проводила активні заходи й проти іудаїзму. Прагнучи обмежити вплив іудаїзму на євреїв, владні структури нерідко вдавалися до компрометаційних заходів. Завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевель у квітні 1962 року повідомляв керівництво, що «Львівський обком партії разом із органами КДБ провів низку заходів із компрометації єврейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львовская правда» було опубліковано серію статей, у яких розвінчувалися шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні і спекулятивні махінації й отримували значні прибутки за рахунок віруючих». Зрештою було поставлене питання про зняття

¹³² *Опарин А.* Юбилейный год: Очерки истории адвентизма в Харькове. — Х., 2006. — С. 58.

¹³³ *Шапарь В.* Психология религиозных сект. — Минск, 2004. — С. 29.

¹³⁴ Там же. — С. 29–30.

громади з реєстрації¹³⁵, що мало призвести до її розпаду. Зменшення кількості діючих синагог посилювало секуляризаційні процеси в середовищі іудеїв.

Прикметно, що антирелігійні утиски в СРСР викликали бурхливі протести з боку західної громадськості, і навіть серед комуністів. Гоніння релігії в СРСР засудили, зокрема, Р. Гароді (один із керівників французької Комуністичної партії, філософ, письменник) та італійські комуністи¹³⁶.

Нищення радянською владою релігії й Церкви призвело до вагомих зрушень (не в позитивний бік) у менталітеті народу. Відомий український історик С. Білокінь у монографії «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» справедливо зазначив: «Найважливіше враження від історичного процесу ХХ століття — злам історичної традиції. Зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не випливають з попередньої культури українського народу. Вони не гомогенні»; «Коріння обрубано, душу нації погвалтовано»¹³⁷. Наслідки цих дій зберігають свій вплив упродовж багатьох десятиліть, якщо не більше.

Отже, аналіз проблеми дозволяє констатувати, що під час період війни радянське керівництво радикально змінило свою політику щодо Церкви. Така лібералізація була зумовлена зовнішніми та внутрішніми обставинами. Можна говорити, що це був черговий тактичний крок влади. До релігійних течій, які опинилися в найбільш сприятливій ситуації після війни, належить насамперед Руська православна церква. Державне керівництво на чолі зі Сталіним, послабивши тиск на РПЦ, використовувало її у своїх цілях — для посилення впливу в інших країнах, формування громадської думки в СРСР. «Право на існування» також отримали РКЦ, реформатська церква (у Закарпатті), більшість баптистських і адвентистських громад, частина п'ятидесятницьких (які ввійшли до Союзу ЄХБ) та інші. Влада чинила неодноразові спроби об'єднати окремі конфесії, аби полегшити нагляд за ними. Проте «примиренство» з її боку не стосувалося тих релігійних течій, які перебували в опозиції до радянської держави та її законів, — свідків Єгови, частини п'ятидесятницьких

¹³⁵ *Бажан О.* Виховання національної самосвідомості як один з напрямків діяльності єврейського руху в Україні в другій половині 50–80-х років // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ, 8–9 грудня 1994, Асоціація єврейських організацій та общин України; Асоціація юдаїки — наук. досл. центр. — К., 1995. — С. 11.

¹³⁶ *Шкаровський М.* Русская православная церковь в 1958–1964 годах // Вопросы истории. — 1999. — № 2. — С. 56.

¹³⁷ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1994. — С. 14.

громад, що відмовилися від союзу з ЄХБ, прибічників ППЦ, істинно-православних християн та інших. Щодо цих релігійних течій проводилася жорстка політика, спрямована на їх знищення з релігійної карти. Греко-католицькій церкві судилося стати формально ліквідованою (такою, віряни і частина духовенства якої «добровільно возз'єдналися» із РПЦ), хоча частина її парафіян залишалися вірними своїм релігійним переконанням.

У період правління М. Хрущова в країні сталися докорінні зміни в політиці у сфері релігії. Влада відмовилася від виваженої критики релігії і примиренського ставлення до існування церковних інституцій та духовенства. Натомість релігійні конфесії і духовенство стали об'єктом жорсткого тиску з боку держави й чиновників. Церква в умовах «близької перемоги комунізму» трактувалася як пережиток, що є однією з головних перешкод на шляху до цієї «перемоги». Органами влади було ухвалено низку документів, націлених на боротьбу з релігією та Церквою. Посилювалася антирелігійна пропаганда, закривалися храми, монастирі. Віруючих на шпальтах періодики, в антирелігійних брошурах і книгах звинувачували в усіх «гріхах»: неробстві, невігластві, антирадянській діяльності. Наступ на Церкву, можливо, виглядав би менш жорстким, якби не чинився на фоні певної лібералізації культурного життя суспільства.

§ 2. Релігійні течії в умовах поборювання релігії

Найвпливовішою релігійною течією в УРСР було православ'я. У досліджуваній період воно було представлене, насамперед, Руською православною церквою (РПЦ) і значно меншою мірою громадами старообрядців РПСЦ (Білокриницької згоди), безпопівців та біглопопівців). Існувала також низка громад послідовників Істинно-православної церкви (ППЦ) та істинно-православного християнства (ІПХ). Останнім був притаманний певний відхід від канонічних норм православ'я.

Відроджена в роки війни РПЦ мала велику мережу, хоча до кількісного стану 1917 року їй було дуже далеко. За даними листа голови РС РПЦ Г. Карпова до ЦК КП(б)У від 20 січня 1949 року, перед війною у Центральній і Східній Україні діяло 66 церков, із них 20 — у Кам'янець-Подільській області¹³⁸. У період війни ситуація кардинально змінилася: було відкрито тисячі храмів.

На 1 січня 1948 року в УРСР діяло 8931 церква та молитовні будинки. Представників духовенства налічувалося понад 9 тис. осіб. Понад 300 тис. осіб — члени зареєстрованого церковного активу у («двадцятки»),

¹³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 31.

ревізійних комісій) і того, що не підлягав реєстрації, — сестринства і т. ін.¹³⁹ Інституційний ріст невдовзі закінчився, і на 1 квітня наступного року в УРСР налічувалося 9094 церкви та молитовні будинки¹⁴⁰, з подальшим незначним скороченням. На 1 січня 1952 року в УРСР діяло 8765 церков та молитовних будинків. Найбільше їх було в Тернопільській (819), Вінницькій (666), Дрогобицькій (649), Львівській (611), Станіславській (606), Закарпатській (542) та Київській (503) областях. Найменше — у південних областях: Миколаївській (67), Херсонській (101), Запорізькій (114) та Ізмаїльській (115)¹⁴¹. У південних та східних областях була й найбільша середня відстань між церквами — 15 км у Сталінській, 15,4 км у Херсонській та 16,7 км у Миколаївській областях (1948 рік)¹⁴². Як бачимо, через велику віддаленість храмів у багатьох областях більшість віруючих не могли задовольнити своїх релігійних потреб.

Одна з найактуальніших для РПЦ проблем — нестача священнослужителів. У роки війни часто ці посади обіймали люди, які не мали відповідної освіти та підготовки. Запроваджена державними органами обов'язкова реєстрація духовенства відсіювала таких¹⁴³, зменшуючи в такий спосіб кількість кліриків. У духовних навчальних закладах навчалася невелика кількість студентів. Діяльність Київської духовної семінарії було відновлено лише 1947 році¹⁴⁴, і тоді до неї було зараховано 12 осіб¹⁴⁵, а на квітень 1956 року там навчалася 72 особи¹⁴⁶ і працювало 14 викладачів¹⁴⁷. Кількість випускників Волинської семінарії 1948 року становила 9 осіб, 1949 — 14, 1950 — 16, 1951 — 11, 1952 року планувалося випустити 7 осіб¹⁴⁸. Із 1945 до 1 січня 1958 року духовну академію закінчило лише 12 осіб, духовні семінарії — 137 священників та дияконів, які працювали в УРСР. У храми багатьох областей у цей час не було розподілено жодного випускника духовної академії чи семінарії. З-поміж інших це Закарпатська, Запорізька, Тернопільська, Харківська і Чернівецька області¹⁴⁹. Як свідчать наведені цифри, така кількість випускників духовних навчальних закладів була мізерною для обслуго-

¹³⁹ Там само. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 6.

¹⁴⁰ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 8.

¹⁴¹ Там само. — Оп. 24. — Спр. 1950. — Арк. 7.

¹⁴² Там само. — Оп. 23. — Спр. 5377. — Арк. 19.

¹⁴³ *Войналович В.* Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х — 80-ті роки). — С. 90–91.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 2, 8.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 3, 8зв.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 3, 9.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 5, 9зв.

¹⁴⁸ *Милуш В.* Волинська духовна семінарія в м. Луцьку (1946–1964 рр.). — Луцьк, 2001. — С. 19.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 7.

вування потреб майже 9 тис. православних парафій. Перепони на шляху отримання спеціальної духовної освіти призвели до того, що священиками ставали люди з низьким загальноосвітнім рівнем і неглибокими релігійними знаннями. Це сприяло відповідному ставленню населення до Церкви. У такий спосіб влада, не зломивши Церкву безпосередньо, створювала вагомі перешкоди для її нормального функціонування.

Неодноразовими були випадки відмови священнослужителів від церковної діяльності. В інформаційному звіті за січень-травень 1949 року уповноваженого в справах РПЦ в УРСР П. Ходченка зазначалося, що ця тенденція не тільки не послабилася, а, навпаки, посилилася. Чимало представників духовенства не лише залишали церковну службу, а й узагалі відмовлялися від сану¹⁵⁰.

Доповідаючи керівництву РС РПЦ у Москві, уповноважений П. Ходченко давав таку характеристику стану справ із кадровим забезпеченням Церкви на червень 1949 року: «Поза сумнівом, церковні організації в Україні будуть не спроможні впоратися із завданням ліквідації розриву між кількістю діючих молитовних будинків і наявністю в них духовенства навіть при збільшенні скорочення церков і молитовних будинків». Митрополит Київський і Галицький Іоан у розмові з уповноваженим зазначив: «У нас в Церкві з кадрами катастрофічне становище. Священиків немає і взяти їх ніде»¹⁵¹. Штучні перепони щодо обмеження кількості студентів духовних навчальних закладів із боку держави мали на меті не дозволити Церкві утвердитися в суспільстві як впливовій силі.

У повоєнний період продовжувала залишатися високою від загальної кількості населення і частка вірян, хоча вона й знизилася за останню чверть століття. Якщо до революції, за тодішніми офіційними даними, віруючі складали понад 90% населення Російської імперії, то вже наприкінці 1920-х років А. Луначарський (на основі статистичних і соціологічних досліджень) повідомляв про те, що кількість віруючих у СРСР складає 80%¹⁵². Очевидно, що в 1930-х роках ця цифра значно знизилася, але навряд чи це зниження, навіть за умови потужної антирелігійної боротьби, за десятиліття (до 1941 року) могло становити половину від цієї цифри. Хоча зазвичай дослідники називали цифру до 50% (1/3 віруючих серед міського населення і 2/3 — серед сільського) на середину 1930-х та 1/4 міського населення і близько половини сільського на кінець 1930-х років¹⁵³. Однак ці цифри засвідчують радше бажане, а не дійсне. Отже, ми

¹⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 9.

¹⁵¹ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії... — С. 227.

¹⁵² Ануфрієв Л., Кобецький В. Религиозность и атеизм. — Одесса, 1974. — С. 16; Кобецький В. Социологическое изучение истории и атеизма. — Л., 1978. — С. 21.

¹⁵³ Кобецький В.Д. Социологическое изучение истории и атеизма. — С. 21.

можемо говорити про те, що перед війною в СРСР віруючі становили не менше половини населення. У роки війни горе й тяжкі втрати на повернули до релігії ще частину людей, які в попередні роки відійшли від неї. В Україні частка віруючих була вищою, ніж у Росії за рахунок західноукраїнських областей та Бессарабії, що ввійшли до складу УРСР перед війною та після неї. Релігійність населення цих територій не була підірвана антирелігійною боротьбою.

Із православних течій, що існували в УРСР, крім РПЦ найбільшою за кількістю громад була Руська православна старообрядницька церква (РПСЦ) (Білокриницької згоди). Існували ще старообрядницькі громади безпопівців. 1951 року РПСЦ (Білокриницької згоди) налічувала 52 громади, а безпопівці — 16. Найбільше громад РПСЦ (Білокриницької згоди) було в Ізмаїльській (13) та Вінницькій (11) областях, громад безпопівців — у Житомирській області (14)¹⁵⁴. Старообрядцями були переважно етнічні росіяни.

Серед представників інших православних течій були прибічники Істинно-православної церкви (ІПЦ) та істинно-православні християни (ІПХ) (окремі дослідники вважають ці течії рухами). Багато радянських науковців їх ототожнювали, вважаючи, зокрема, що це назви опозиційних до влади організацій православних віруючих у різні періоди (до і після війни), чи відносили ІПХ до тих громад ІПЦ, що не мали духовенства. Більшість сучасних дослідників їх виокремлюють, вважаючи їх різними течіями. Дискусії щодо цього тривають і досі. Відзначимо, що поділ істинно-православних на прибічників ІПЦ та ІПХ до певної міри умовний. Багато віруючих ІПЦ називали себе істинно-православними християнами, але деякі з них могли не вживати цього терміна. У радянських документах до ІПЦ та ІПХ нерідко зараховували катакомбників (уже згадуваний М. Шкаровський виділяв їх окремо). Проте застосування поділу на ІПЦ та ІПХ дозволяє виокремити дві основні групи істинно-православних — ті, що були менше відірвані від РПЦ у культово-віронавчальному сенсі чи взагалі не відірвані (ІПЦ), і ті, що відірвані доволі вагомо (ІПХ). Хоча не все було однозначним. Але позаяк у цій монографії значна увага приділяється ставленню віруючих до церковного віровчення, то такий поділ дозволяє краще оперувати матеріалом.

Прибічники ІПЦ діяли в Харківській¹⁵⁵, Ворошиловградській¹⁵⁶ та інших областях і навіть на Тернопільщині. В останньому регіоні вони

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1572. — Арк. 191.

¹⁵⁵ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 20; *Мащенко С.* Характеристика еволюції секты «истинно-православные христиане» // *Вопросы атеизма.* — Вып. 17. — К., 1981. — С. 145.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1641. — Арк. 11.

вели мандрівне життя, збиралися в Почаївській лаврі і там пропагували свою течію. Більшість із них були жителями Ровенської області. З інших областей теж приїздили прибічники ППЦ. В околицях Почаєва вони облаштовували собі землянки й провадили місіонерську діяльність. Ченці Почаївської лаври були налаштовані антагоністично щодо прихильників ППЦ¹⁵⁷, про що повідомляли окремі радянські документи, хоча в дійсності не все було так однозначно. Прибічникам ППЦ була притаманна виразна опозиційна поведінка стосовно радянської влади.

Істинно-православні християни жили здебільшого на Сумщині, Чернігівщині, Вінниччині, Рівненщині¹⁵⁸, Полтавщині¹⁵⁹. Їхні групи діяли в глибокому підпіллі. Зокрема, в Остерському районі Чернігівської області був поширений такий напрям ППХ як «краснодраконовці» (червоним драконом для них виступала радянська влада). Його представники жили в селах Євминка та Красулька¹⁶⁰. Місцеве населення називало ППХ «білосорочечниками», адже вони, очікуючи кінця світу, носили білі сорочки¹⁶¹. У своєму негативному ставленні до радянської влади істинно-православні християни заходили ще далі, ніж прибічники ППЦ. Інколи це виявлялося в їхній поведінці, що набирала характеру соціально аномальної.

Католики в Україні були доволі численними і поділялися на два відгалуження: римо-католики та греко-католики. Найбільш трагічною виявилася доля греко-католиків, існування яких перешкоджало подальшій радянзації Галичини та Закарпаття. Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернімося до статистики. 1939 року вона за даними архієпископа І. Бучка налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн. віруючих¹⁶². Загальна кількість греко-католиків на середину 1944 року, за даними А. Шептицького, становила 5 млн. осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР від 17 серпня 1944 року). У польській пресі за 1938 рік наводилася цифра близько 3 млн.¹⁶³

На кінець 1945 — початок 1946 року на обліку, за даними архівних документів, перебувало 2290 греко-католицьких храмів УГКЦ. Із них

¹⁵⁷ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — Тернопіль, 2003. — С. 178.

¹⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 253.

¹⁵⁹ Там само. — Спр. 4038. — Арк. 112.

¹⁶⁰ Там само. — Спр. 12. — Арк. 17.

¹⁶¹ Мащенко С. Характеристика еволюції секты... — С. 146.

¹⁶² Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади. — Кн. 1. — Львів, 1993. — С. 309; Баран В. Влада і церква. — С. 113; Баран В. Україна. — С. 64.

¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 156.

568 — у Дрогобицькій, 567 — у Станіславській, 522 — у Львівській, 539 — у Тернопільській, по 2 — у Чернівецькій та Волинській областях. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства¹⁶⁴. Із них 859 (66%) приєдналися до ініціативної групи¹⁶⁵. Як бачимо, ця мережа греко-католицьких храмів розгалужувалася переважно в Галичині. Існувала велика кількість греко-католицьких парафій і в Закарпатті. На середину 1947 року в Закарпатській області за даними архівів функціонувало 330 церков, у яких працювало 260 священнослужителів¹⁶⁶. Дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 році Мукачівська єпархія нараховувала 461 555 вірян, 281 парафію із 459 храмами й каплицями, 8 (5 чоловічих і 3 жіночих) монастирів¹⁶⁷. Така велика релігійна мережа, підпорядкована антирадянські налаштованому зарубіжному центру, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні, тому її слід було ліквідувати.

Проте ліквідація унії не означала, що влада позбулася греко-католицизму. Уповноважений Ради в справах РПЦ в УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 року) до завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я. Пашка зазначав, що в західноукраїнських областях, особливо у Станіславській, є багато сіл, у яких віруючі не прийняли православних священників¹⁶⁸. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні.

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району троє черниць ордену василіянок 1948 року відновили покинутий дім і оселилися там, ведучи чернече життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі¹⁶⁹. Пізніше греко-католицькі ченці стали вагомим фактором збереження греко-католицизму в Україні.

До того ж багато колишніх греко-католиків, що перейшли у православ'я, виявилися не готові розпрощатися зі своїми звичаями і традиціями. У посланні новопризначеного єпископа Мукачівського й Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 року до православних віруючих Закарпаття говорилося, що не всі греко-католики, які навернулися в лоно Православної церкви, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 157.

¹⁶⁶ Там само. — Спр. 4555. — Арк. 306.

¹⁶⁷ *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). — Львів, 2005. — С. 189.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1950. — Арк. 4.

¹⁶⁹ *Сергійчук В.* Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К., 2001. — С. 381.

Тому об'єднання із православ'ям для них виявилось неповним¹⁷⁰. У викреслених рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»¹⁷¹. Кожна зі сторін сприймала іншу як еретичну, неправильну з погляду сповідання віровчення і виконання обрядових дій.

На 1 січня 1950 року на обліку перебувало 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів¹⁷². Найбільше їх було в Закарпатській (62 парафії, 28 священиків), Кам'янець-Подільській (29 парафій, 2 священики), Житомирській (28 парафій, 1 священик), Вінницькій (27 парафій, 1 священик), Чернівецькій (15 парафій, 2 священики), Дрогобицькій (14 парафій, 15 священиків), Львівській (11 парафій, 6 священиків), Тернопільській (8 парафій, 6 священиків) областях¹⁷³. Чиновники РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 рік у 90 тис. осіб¹⁷⁴. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто відвідував храми. А кількість віруючих, які вважали себе римо-католиками, була значно більшою.

Реформати-кальвіністи у Закарпатті на початку 1948 року мали 91 церкву, 76 пасторів та близько 40 тис. вірян¹⁷⁵. Окремим іншим легальним протестантським об'єднанням судилося пройти процедуру уніфікації та централізації, яка завершилася їх злиттям. 1944 року об'єдналися баптисти й євангелісти СРСР (було утворено Союз євангельських християн-баптистів¹⁷⁶), а в серпні 1945 року до них долучилися християни віри євангельської (п'ятидесятники), хоча не всі їхні громади об'єдналися із баптистами та євангелістами¹⁷⁷. Очолила об'єднання Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ), яка мала бути лояльною до радянської влади.

1947 року на основі Серпневої угоди з ЄХБ також об'єдналися євангельські християни в дусі апостольським («єдинственники»). Роком раніше на конференції в Ужгороді до Союзу ЄХБ приєдналися 25 громад і груп вільних християн (дарбистів). Пізніше до Союзу ЄХБ влилося близько

¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 9.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 9–10.

¹⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 74.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само. — Спр. 4038. — Арк. 125.

¹⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 29; Спр. 34. — Арк. 33.

¹⁷⁶ *Ершиев А.* Євангельские христиане-баптисты (Их идеалы и мораль). — К., 1960. — С. 9.

¹⁷⁷ Там же. — С. 10.

70 громад «Союзу церков Христових», що перебували на території Західної України та Західної Білорусії¹⁷⁸, а 1963 року — братські меноніти¹⁷⁹. Таке об'єднання (інколи різних за своїм віровченням конфесій) дозволяло, на думку владних органів, краще контролювати ці релігійні організації.

Входження до складу Союзу ЄХБ п'ятидесятників, які тривалий час конкурували з баптистами та євангелістами, не сприяло загальній єдності. У Серпневій згоді 1945 року («Згода про об'єднання ХВС і ЄХБ в один союз»), яка мала регулювати процес об'єднання, було записано, що незнайома мова без тлумачення є безплідним даром, тому від спілкування незнайомими мовами варто утримуватися під час громадських зібрань. Пересічні п'ятидесятники сприйняли це болюче, тому прийняті до громад ЄХБ, вони часто створювали конфліктні ситуації¹⁸⁰. Це злиття різних течій виявилось нежиттєздатним і могло функціонувати лише в радянській дійсності. Наприкінці 1980-х років, коли почали розвиватися сильні децентралізаційні течії, п'ятидесятники масово виходили із цього штучно утвореного Союзу, хоча такі випадки були характерні й для досліджуваного періоду.

Загалом, на кінець 1946 року в УРСР було зареєстровано 1866 громад ЄХБ¹⁸¹, а на 1 січня 1950 року в УРСР функціонувала 1491 зареєстрована громада євангельських християн-баптистів, які нараховували 91 395 віруючих¹⁸² (на початок 1948 року було 94 640¹⁸³). Остання цифра з невеликими змінами (близько 10%) в бік збільшення протрималася до другої половини 1980-х років.

У 334 громадах ЄХБ (11 941 особа), обстежених радянськими органами, віковий склад членів був такий: до 25 років — 944 осіб, від 25 до 40 — 1455, від 40 до 55 — 3386, старші за 55 років — 6156¹⁸⁴. Як бачимо, старші становили більшість громади. Освітній рівень членів громад був такий: неписьменних налічувалося 4308 осіб, тих, що мали початкову освіту, — 7239, середню — 384, вищу — 10¹⁸⁵. Тобто особи без освіти становили більш ніж третину членів громад, а ті, що мали початкову, — понад 60%. Такий низький освітній рівень давав можливість радянській

¹⁷⁸ Савинский С. История русско-украинского баптизма. — Одесса, 1995. — С. 119; Домашовець В. Український євангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей. 1852–2002. — Морріс Плейне; Луцьк, 2002. — С. 59–60.

¹⁷⁹ Антонов А., Соломка А. Под прикрытием веры. — Донецк, 1985. — С. 23.

¹⁸⁰ Савинский С. История русско-украинского баптизма. — С. 119.

¹⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 45.

¹⁸² Там само. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 52.

¹⁸³ Там само. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 7.

¹⁸⁴ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 182.

¹⁸⁵ Там само.

пропаганді розвивати тезу, ніби релігійність великою мірою пов'язана з неписьменністю або малописьменністю, а великий відсоток людей похилого віку серед віруючих дозволяв стверджувати, що релігійність буде швидко подолана.

Втручання влади в релігійну сферу призвело до першого серйозного розколу в лавах ЄХБ у повоєнний період. У середині 1940-х на Донбасі виникає рух «совершенців», або чистих баптистів. Вони виступали проти об'єднання баптистів із євангельськими християнами та п'ятидесятниками, вважаючи за необхідне, щоб віруючих з інших конфесій приймали лише після їхнього покаяння і покладання рук. Також вони обстоювали необхідність проповідницької діяльності всіх членів громади, не визнавали військової служби та державної реєстрації і дотримувалися думки, що наявний порядок хрещення не відповідає канонам їхньої течії¹⁸⁶.

Серед інших протестантських конфесій також були п'ятидесятницькі, яких ми згадували у зв'язку зі створенням Союзу ЄХБ. В УРСР діяли такі напрямки п'ятидесятників: християни євангельської віри (ХЄВ), яких ще називали «воронаєвцями» (за псевдонімом засновника течії); християни віри євангельської (ХВЄ); євангельські християни у дусі апостольським (ЄХДА, інша назва — «смородинці» — походить від прізвища їхнього лідера); євангельські християни п'ятидесятники-сіоністи (ЄХПС); євангельські християни святі сіоністи (ЄХСС); суботствующі п'ятидесятники (СП). Найвпливовішими і найчисленнішими були ХЄВ і ХВЄ. Вплив інших напрямків був незначний.

1945 року радянські органи запропонували керівникам п'ятидесятників-«воронаєвців» влитися у Союз із ВР ЄХБ на основі Серпневої угоди. Проте до ВР ЄХБ увійшла лише частина громад. Багато з них перебували в Союзі до 1989 року. Чимало членів п'ятидесятницьких громад були незадоволені об'єднанням із баптистами та євангелістами в складі ВР ЄХБ. У кінці 1940-х і 50-х років і пізніше спостерігався їх відтік із легальних громад ЄХБ до нелегальних п'ятидесятницьких.

Дослідник п'ятидесятництва Т. Грушова зазначає, що лише 1945 року до громад ЄХБ приєдналося 15 тис. п'ятидесятників¹⁸⁷. Протягом 1946–1949 років, за інформацією ВР ЄХБ, — 18 078 осіб (366 громад). Проте дані РСРК і ВР ЄХБ суперечливі. На 1 січня 1947 року кількість груп п'ятидесятників, що влилися до ЄХБ, за даними ВР ЄХБ, — 300, а за даними уповноваженого РСРК — лише 191¹⁸⁸. Таке розходження в

¹⁸⁶ Год Б., Вільховий Ю. Громади ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-х — 50-ті рр. XX ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 18. — К.; Донецьк, 2001. — С. 293–294.

¹⁸⁷ Грушова Т.В. Радянська влада та секта п'ятидесятників... — Арк. 124.

¹⁸⁸ Там само. — Арк. 127.

цифрах засвідчує, що в документах цих органів фігурувала не завжди вірна інформація.

За офіційними даними, мережа нелегальних п'ятидесятницьких громад 1950 року нараховувала 151 громаду (4886 осіб)¹⁸⁹. Але варто зауважити, що вказана кількість неповна, адже приналежні до цих груп віруючі конспірувалися і не повідомляли жодної інформації про себе¹⁹⁰. Тому цифри, що їх подавали різні органи, дуже різнилися. За даними ВР ЄХБ на 1951 рік, поза Союзом ЄХБ діяло 222 п'ятидесятницькі громади (7244 особи)¹⁹¹. Ця інформація, на нашу думку, точніше відображає реальне становище.

З-поміж легальних протестантських об'єднань, що діяли в УРСР у цей період, були також адвентисти сьомого дня (АСД). 1946 року течія АСД нараховувала в Україні 13 257 осіб, які входили до більш ніж 300 громад. Загальна кількість різних категорій їх священнослужителів до кінця 1946 року складала 75 осіб.¹⁹² Об'єднання АСД у СРСР зазнавало сильнішого тиску з боку влади, ніж ЄХБ, і було більш замкненим¹⁹³. До 1979 року (з 1911) течія АСД у СРСР була відірвана від усесвітнього керівництва адвентистів сьомого дня — Генеральної конференції.

В Україні діяли також нелегальні громади адвентистів-реформістів. Вони існували в різних регіонах. Лише в Закарпатті їх нараховувалося близько десятка¹⁹⁴.

До течій пізнього протестантизму в УРСР у досліджуваний період належать свідки Єгови. Їхні нелегальні групи на кінець 1940-х — початок 1950-х років були розкидані по всій Україні, проте найбільші згуртувалися в західноукраїнських областях та Ізмаїльській області¹⁹⁵. Внаслідок глибокої конспірації та фігурування під іншими назвами точну кількість цих віруючих на кінець 1940-х років встановити важко. Зокрема, у Закарпатті свідки Єгови приховувалися під назвою «вільних християн» (рутерфордівців)¹⁹⁶. За даними в книзі К. Бережка, до 1951 року, коли відбулося масове виселення свідків Єгови до Сибіру, їх в Україні

¹⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 16.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Грушова Т.В. Радянська влада та секта п'ятидесятників... — Арк. 127.

¹⁹² Парасей А., Жукалюк Н. Бедная, бросаемая бурено: исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви АСД в Украине. — К., 1997. — С. 52.

¹⁹³ Вільховий Ю. Протестантські церкви в Україні у середині 40–50-х років ХХ ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) // Історична пам'ять. — 2000. — № 1–2. — С. 138.

¹⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 17–18.

¹⁹⁵ Там само. — Арк. 17.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 88. — Арк. 38.

нараховувалося близько 15 тис.¹⁹⁷ Лише у Волинській області до 1 січня 1951 рок у було «викрито» 23 групи свідків Єгови (743 особи)¹⁹⁸. Ретельна законспірованість цих організацій зводила майже нанівець дії радянського контролю, тому радянський режим вважав їх небезпечними.

Близькими до свідків Єгови були групи руселітів (руселітів), які діяли на Закарпатті, Волині, Рівненщині. Спочатку вони називалися згромадженнями дослідників Біблії, потім згромадженнями вільних дослідників Біблії¹⁹⁹. Зокрема, на Львівщині на 1 листопада 1939 року діяли 3 таких групи (близько 100 осіб)²⁰⁰. У роки радянської влади вони не мали чіткої організаційної структури. Цікаво, що за часів керівництва організацією Ч. Рассела, який був прихильником демократизму, всі організаційні ланки мали певну автономію, а за Дж. Рутерфорда (коли відбувся розкол у лавах організації, і руселіти вийшли з неї) виникла суворо контрольована, керована згори донизу теократична організація²⁰¹. Ця традиція продовжувалася й за інших президентів об'єднання свідків Єгови.

Серед протестантських об'єднань, які зникли з релігійної карти України в повоєнний період, були лютерани. У 1948 році функціонували 3 молитовних будинки, що належали їм²⁰². На лютеран чекала та сама доля, що й на представників низки інших протестантських церков.

На 1948 рік в УРСР діяло 76 іудейських громад. Найбільше їх було в Чернівецькій (12) та Закарпатській (1 зареєстрована, 19 незареєстрованих) областях²⁰³. Крім зареєстрованих громад, діяли дрібні групи віруючих — міньяни, які збиралися в приватних будинках. На найбільших міньянах було присутньо близько 30–60 осіб²⁰⁴.

До релігійної мережу в УРСР входили і дрібні релігійні об'єднання, чисельність яких на досліджуваній період часто не перевищувала кількох сотень осіб. Із них легально діяли лише молокани. 1949 року було зареєстровано 8 молоканських громад: 5 — у Запорізькій області, 2 — в Ізмаїльській і 1 — у Сталінській. Однак уже 1950 року їх було лише 6: громади в Ізмаїльській області перестали фігурувати серед зареєстрованих²⁰⁵.

¹⁹⁷ *Бережко К.* Історія Свідків Єгови на Житомирщині. — С. 39.

¹⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 783. — Арк. 195.

¹⁹⁹ Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного та П.Л. Яроцького. — К., 1999. — С. 406–407.

²⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 438. — Арк. 3.

²⁰¹ Історія релігії в Україні. — С. 407.

²⁰² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 2.

²⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 783. — Арк. 90. Перев. По тексту

²⁰⁴ Там само. — Спр. 3531. — Арк. 189.

²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 99. — Арк. 1.

Апокаліпсисти проживали у Вінницькій, Житомирській і Київській областях²⁰⁶. Діяли в УРСР також групи іоанітів²⁰⁷, підгорнівців²⁰⁸, інокентіївців²⁰⁹, вільних християн (які не приєдналися до ЄХБ, Закарпаття)²¹⁰, єговістів-ільїнців²¹¹, мальованців²¹², дівственників²¹³, христовірів (хлистів)²¹⁴, богомолів, карпівців, духоборів, постників, дациків (переважно Волинська область)²¹⁵, осташів (рух у православ'ї, Чернівецька область)²¹⁶, скопців²¹⁷ та інших. Через їхню нечисленність і велику ймовірність зникнення влада не реагувала різко на їхню діяльність. Репресій зазнавали здебільшого ті, в діяльності яких проявлялися виразні антирадянські (іоаніти) чи антисоціальні (інокентіївці) настрої. Зокрема, така доля спіткала 1951 року мальованців із с. Черногородки, с. Неграші й с. Жорнівки Київської області²¹⁸.

Антирелігійна політика влада впродовж досліджуваного періоду (особливо за часів правління М. Хрущова) призвела до зменшення кількості віруючих. Їхня частка серед населення зменшувалася. Голова Ради в справах РПЦ при РМ СРСР В. Куроєдов, виступаючи на черговому засіданні Ради (12–13 травня 1965 р.), зазначав, що в СРСР нараховується близько 30 млн. віруючих²¹⁹. Зрозуміло, що ця цифра охоплювала не всіх віруючих, а тих, які виявляли релігійну активність. Німецький дослідник Г. Зімон вказував, що наприкінці 1950 року кількість парафіян РПЦ у СРСР коливалася між 20 і 40 млн. осіб²²⁰. Очевидно, що не менше чверті з них припадало на УРСР. Після закриття храмів ця цифра зменшилася,

²⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 19.

²⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 56. — Арк. 16–17; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1639. — Арк. 15; Спр. 1640. — Арк. 20.

²⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 69.

²⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4748. — Оп. 7. — Спр. 56. — Арк. 16–17; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1639. — Арк. 15; Спр. 1640. — Арк. 20.

²¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 18.

²¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 5. — Арк. 26–27; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 253; Спр. 5205. — Арк. 69.

²¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4038. — Арк. 112; Спр. 5205. — Арк. 69; Спр. 12. — Арк. 19; Оп. 23. — Спр. 1639. — Арк. 15; Спр. 1640. — Арк. 19.

²¹³ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 69; Спр. 12. — Арк. 19; Оп. 23. — Спр. 1639. — Арк. 15; Спр. 1640. — Арк. 20.

²¹⁴ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 69; Спр. 12. — Арк. 19; Оп. 23. — Спр. 1639. — Арк. 15; Спр. 1640. — Арк. 20.

²¹⁵ Там само. — Оп. 24. — Спр. 4038. — Арк. 112.

²¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 20.

²¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 18.

²¹⁸ Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації. — Рівне, 2007. — С. 317–318 (додаток № 24).

²¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 77.

²²⁰ Simon G. Church, State and Opposition in the USSR. — London, 1974. — P. 69.

адже багато релігійних громад перестали існувати. Проте слід зазначити, що крім парафіян існували віруючі люди, які через відсутність храмів або з індивідуальних переконань перебували поза впливом духовенства та Церкви. До того ж багато людей вагалися між вірою в Бога і невір'ям, зокрема були такі й серед комуністів.

Священнослужитель А. Килимов із молитовного будинку м. Артемівська Донецької області на початку 1960-х років, оцінюючи стан релігійності населення, заявляв: «Релігія падає й падає, і час прийде, коли вона в нашій країні обмежиться вузьким колом істинно віруючих. Про те, що кількість віруючих різко скорочується, можна судити за тим, що зараз віруючих, порівняно з повоєнним часом, залишилось приблизно 35%. Церква, як я бачу, тримається на бабусях»²²¹.

Опитування 704 віруючих (344 — православних, 360 — євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови, п'ятидесятників), проведене в 1960-х роках кафедрою історії і теорії атеїзму КДУ ім. Т.Г. Шевченка показало, що переконаних віруючих серед 360 баптистів, адвентистів, п'ятидесятників і свідків Єгови — 56,4%. У православних цей відсоток був набагато нижчий — 10,4% із 344 осіб, водночас було дуже багато хитких віруючих — 36,6%, тоді як серед протестантів лише — 3,3%²²². Слід зауважити, що таке визначення категорій віруючих належить лише окремим дослідникам. Інші науковці могли використовувати інші терміни.

Найбільшою конфесією в УРСР була Руська православна церква. Хоча вона декларувала в той час лояльність до радянської влади й активно залучалася до підтримки СРСР на міжнародній арені, однак маховик радянського режиму обрушився й на неї.

Наступ на РПЦ в кінці 1950 — на початку 1960-х років відбувався надзвичайно швидкими темпами. На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 8547 зареєстрованих православних церков та молитовних будинків²²³ (8525 — на 1 січня 1958 року²²⁴). Із них у містах — 554, селища міського типу та курортних селищах — 344, у сільській місцевості — 7649²²⁵. Регіональний зріз мережі православних громад на 1 січня 1963 року подаємо в таблиці 1²²⁶.

²²¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 43.

²²² Приходько Р. Типи сучасних віруючих. Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 12.

²²³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 2.

²²⁴ Там само. — Спр. 167. — Арк. 2, 3.

²²⁵ Там само. — Спр. 151. — Арк. 2.

²²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 80.

Таблиця 1

Назва області	Кількість зареєстрованих релігійних громад	Кількість діючих церков і молитовних будинків	Кількість діючих церков і молитовних будинків у сільській місцеві	Характер будівлі		Частота богослужінь				
				Церков типових	Молитовних будинків	Щоденно	2–3 рази на тиждень	По неділях та релігійних святах	Періодично, кілька разів на рік	Не проводилися рік і більше
Вінницька	395	386	350	36	363	–	1	215	–	170
Волинська	211	211	204	7	195	1	9	161	10	30
Донецька	105	103	45	58	40	5	40	58	–	–
Дніпропетровська	31	31	13	18	15	1	–	24	6	–
Житомирська	197	197	147	50	186	1	11	176	9	–
Закарпатська	432	432	432	–	399	–	4	331	97	–
Запорізька	15	15	5	10	6	–	5	10	–	–
Івано-Франківська	488	488	488	–	408	20	74	111	–	283
Київська	188	183	112	71	110	1	–	142	–	40
Кіровоградська	102	81	15	66	70	–	1	61	19	–
Кримська	18	16	14	2	2	1	7	8	–	–
Львівська	928	928	928	–	867	18	32	457	421	–
Луганська	72	70	32	38	22	1	4	60	–	5
Миколаївська	67	58	32	26	46	–	2	56	–	–
Одеська	93	87	84	3	74	5	16	66	–	–
Полтавська	74	74	35	32	65	1	–	73	–	–
Ровенська	311	311	280	31	276	–	1	310	–	–
Сумська	157	156	65	91	79	1	2	153	–	–
Тернопільська	562	561	554	7	261	1	–	278	–	282
Харківська	81	81	41	40	60	1	1	63	16	–
Херсонська	68	63	11	52	44	1	54	–	8	–
Хмельницька	163	163	154	9	123	–	–	133	–	30
Черкаська	89	82	45	37	70	–	3	61	6	12
Чернігівська	209	158	155	3	111	4	–	154	–	–
Чернівецька	265	265	264	1	250	1	1	251	12	–
	5321	5200	4505	695	4142	64	268	3412	604	852

Як бачимо, велика частка православних громад припадала на Галичину та Закарпаття. У чотирьох західноукраїнських областях функціонувало більше храмів, ніж у південних та східних регіонах, що становили майже половину території УРСР.

Упродовж антирелігійної кампанії кінця 1950-х — першої половини 1960-х років ця мережа зазнала значних скорочень. На 1 червня 1964 року в Україні діяло лише 4671 православна громада, 9 православних монастирів (976 ченців) і 2 духовні семінарії (Одеська й Луцька), в яких навчалося 72 слухачі²²⁷. Усього кількість служителів РПЦ в УРСР складала 5450 осіб, із них 14 архиєреїв, 3378 священиків, 162 диякони, 1896 псаломщиків. Осіб віком до 40 років нараховувалося лише 500, із них 487 протягом 1945–1963 років закінчили духовні навчальні заклади²²⁸. Загалом під час антирелігійної кампанії кінця 1950 — початку 1960 років в УРСР станом на 1 травня 1965 року було закрито 3983 православних храмів²²⁹.

Зупинимося на ситуації в окремих регіонах. Так, у Волинській області на початок 1960 року було 378 діючих церков, а на початок серпня 1961 року — лише 200²³⁰. Тільки за два місяці 1959 року в Тернопільській області було знято з реєстрації 6 священиків. За причину послужило «порушення порядку відправлення релігійних обрядів»²³¹.

На 1964 рік кількість членів виконавчих православних громад становила 24 тис. осіб, а всього у «двадцятках» нараховувалося близько 120 тис. осіб²³². Траплялися випадки, коли комуністи, державні посадовці чи депутати місцевих рад були активними діячами релігійних громад чи займалися певними дорученнями²³³.

РПЦ в умовах релігійних переслідувань силкувалася пристосуватися до наявних умов. У 1950-х роках багато православних богословів модернізували бачення релігійних ідей заради збереження привабливості Церкви. Дедалі частіше лунали заклики до модернізації різних сторін релігійно-церковного комплексу²³⁴. Перші ознаки посилення цих тенденцій виявилися наприкінці 1950-х років. У 1960-х вони стали домінуючими в житті РПЦ. Модернізація включала в себе не лише відхід від традиції, а й

²²⁷ Там само. — Оп. 70. — Спр. 2554. — Арк. 38.

²²⁸ Там само. — Арк. 39.

²²⁹ Єленський В. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. — К., 1989. — С. 35.

²³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2475. — Арк. 50.

²³¹ Там само. — Спр. 2418. — Арк. 17.

²³² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 25.

²³³ Там само. — Спр. 323. — Арк. 88.

²³⁴ Бондаренко В. Современное православие: Тенденции эволюции. — Симферополь, 1989. — С. 16–17.

теоретичне обґрунтування догматичної необхідності й канонічної допустимості запровадження нових звичаїв. Фактично декларувалися і здійснювалися спроби реалізувати все те, що в 1920-х роках намагалися втілити в життя обновленці. Ідеологи РПЦ почали критичніше ставитися до переказів церковної старовини. Про православ'я дедалі частіше говорили, що воно звернене не в минуле, а в теперішнє і майбутнє. На повен голос озвучувалися вимоги про «необхідність оновлення церкви», щоб зберегти її максимальну адаптованість до нових соціальних умов. Відбувся перегляд уявлень про православ'я як таке, що постійно змінюється, тоді як погляд на нього як на щось статичне й незмінне відкидався. Було порушено питання про відмову РПЦ від абстрактно-схематичного підходу до проблем сучасності загалом і церковного життя зокрема. Думка про те, що руське православ'я і формування його релігійно-церковних принципів завершені, відкидалася. Натомість визнавалося, що в ньому є багато невирішених проблем. Церква прагнула змінити сліпу віру на осмислену релігійність, намагалася знайти спільну мову з представниками інших конфесій²³⁵.

Ще важчим було становище інших релігійних об'єднань — як легальних, так і нелегальних. Хоча релігійна мережа позаправославних зареєстрованих релігійних організацій продовжувала залишатися доволі великою однак у цей період вона зазнала великих втрат. Її розгалуження по регіонах на 1 січня 1961 року показане в таблиці 2²³⁶.

Таблиця 2

Області	Кількість зареєстрованих громад, релігійних течій							
	Римокатолики	Старобрядці	Реформати	ЄХБ	АСД	Юдеї	Молокани	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницька	18	13	–	65	24	3	–	123
Волинська	–	–	–	56	3	–	–	59
Дніпропетровська	–	2	–	49	–	1	–	52
Житомирська	13	10	–	46	4	4	–	77
Закарпатська	47	–	84	23	10	3	–	167
Запорізька	–	1	–	37	1	–	4	43
Київська	1	2	–	85	4	2	–	94
Кіровоградська	–	5	–	36	1	–	–	42

²³⁵ Див.: Гордиенко Н. Современное русское православие. — Л., 1987. — С. 87–96.

²³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 322. — Арк. 1–3.

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кримська	–	1	–	14	2	–	–	18
Львівська	24	–	–	42	2	1	–	69
Луганська	–	3	–	28	1	–	–	32
Миколаївська	–	–	1	22	–	1	–	24
Одеська	1	17	–	56	1	2	–	77
Полтавська	–	1	–	34	1	–	–	36
Ровенська	3	–	–	149	1	–	–	153
Сталінська	–	–	–	66	5	–	1	72
Станіславська	–	–	–	7	–	–	–	7
Сумська	–	–	–	56	–	1	–	57
Тернопільська	6	–	–	43	1	–	–	50
Харківська	–	3	–	55	2	–	–	60
Херсонська	–	–	–	17	–	1	–	18
Хмельницька	12	1	–	57	5	1	–	76
Черкаська	–	2	–	72	12	–	–	86
Чернівецька	8	5	–	42	17	2	–	74
Чернігівська	–	1	–	52	–	–	–	53

Як бачимо, в усіх областях УРСР були представлені лише громади ЄХБ. Найменше регіональне поширення мали громади реформатів та молокан — лише у двох областях. Водночас у низці областей (у Вінницькій, Закарпатській, Житомирській, Київській Хмельницькій, Чернівецькій та ін.) функціонували зареєстровані громади багатьох конфесій. А в деяких регіонах їх було зовсім небагато (Станіславська, Сумська, Херсонська, Волинська області).

Численною залишалася й релігійна мережа нелегальних течій, які важко було контролювати, і члени яких часто виявляли антирадянські позиції. Загальна мережа нелегальних релігійних організацій (крім греко-католиків), за даними радянських органів на початок 1962 року, була такою (див. таблицю 3; перелік подано за кількістю громад)²³⁷:

Як бачимо з таблиці 3, в УРСР існувало багато дрібних релігійних течій. Проте дані різних років свідчать, що радянські органи не володіли точною інформацією. У даних за 1963 рік показники по більшості громад занижені, а по інших — навпаки, завищені. Так, ПІХ вже мали 17 громад (233 осіб), апокаліпсисти — 3 (47 осіб), суботствуючі п'ятидесятники —

²³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 18.

3 (25 осіб). Тоді як у цьому документі фігурують ЄХПС (1 громада, 16 осіб), постники (7 громад, 80 осіб), молоді баптисти (6 громад, 180 осіб)²³⁸, яких не згадано в розглянутих вище статистичних даних.

Таблиця 3

Назва течії	Кількість груп	Кількість віруючих
П'ятидесятники	560	14470
Свідки Єгови	385	6940
Адвентисти-реформісти	43	776
Іоаніти	20	316
Чисті баптисти	19	518
Істинно-православна церква	15	245
Вільні християни	14	430
Євангельські християни	8	199
Назаретяни	7	243
Істинно-православні християни	7	135
Інокентіївці	5	99
ЄХСС	4	19
Мальованці	3	45
Ігнатієвці	3	51
Апокаліпсисти	2	32
Тихонівці	2	18
ЄХДА (смородинці)	2	155
Духобори	2	30
Методисти	2	17
Суботствуючі п'ятидесятники	1	7
Подгорнівці	1	16
Учні Ісуса Христа	1	16
Суботники	1	6
Христова апостольська церква	1	6
Усього	1109	24800

Неправославні релігійні організації зазнавали величезного тиску. За офіційними даними, на 1961 рік кількість проповідників було скорочено із 7 тис. до 3,6 тис. осіб. Кількість молитовних зібрань у релігійних громадах зменшувалася до 3 на тиждень, у попередні роки їх було навіть

²³⁸ Там само. — Спр. 5653. — Арк. 107, 108.

6–10. Загалом релігійна мережа в Україні лише за 1960 рік скоротилася: ЄХБ на — 7%, АСД — на 8%, реформатська церква — 7%, РКЦ — 13%, іудеї — 38%²³⁹. Більшість цих течій так і не змогли відновити ці втрати в кількості віруючих та громад до середини 1980-х років.

Зупинимося на кожній із згаданих у двох останніх таблицях значних релігійних течій окремо. Приміром, Руська православна старообрядницька церква продовжувала поступово здавати свої позиції. На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 54 громади, 47 священників РПСЦ (Білокриницької згоди) та 18 громад безпопівців²⁴⁰. Проте поволі під впливом суспільних обставин багато старообрядців відмовлялися від своїх традицій.

Непростим на той час залишалося становище греко-католиків. Хрущовська відлига, повернення із таборів та заслання греко-католицьких священників спричинили похвалення її діяльності. Митрополит Йосиф Сліпий на слідстві у серпні 1958 року зазначав, що більшість священників і ченців, які не визнали рішень Львівського собору 1946 року, діють нелегально, підтримують одне з одним зв'язок і справляють враження згуртованої організації. Він стверджував, що в разі легалізації греко-католицької церкви підпілля готове до того, аби вона наступного ж дня розпочала свою діяльність. Митрополит визнав, що у Львові та с. Яхторів діє нелегальний жіночий монастир «Сестер милосердя», є кілька нелегальних груп монахинь конгрегації «Служебниць», ордену Святого Йосифа «Йосифіток» та близько двох тисяч священників²⁴¹. Щоправда, частина з останніх не займалася здійсненням обрядів, відійшовши від виконання своїх функцій.

Характеризуючи діяльність греко-католицького духовенства, дослідник В. Марчук відзначає: «Так звані “старі” священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях»²⁴². Багато греко-католицьких священників за сумісництвом працювали на різних підприємствах, у державних

²³⁹ Там само. — Спр. 5297. — Арк. 36.

²⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁴¹ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: матеріали міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). — К., 2003. — С. 74–75.

²⁴² Марчук В. Українська греко-католицька церква в 1946–1987 роках // Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 560.

закладах²⁴³. Отже, бачимо, що радянська влада не зуміла повністю зламати греко-католицьке духовенство.

У селах Галичини, де не було діючих православних церков, місцеві громади віруючих часто «опинялися в руках невоzz'єднаних». Це за-свідчував єпископ Львівський і Тернопільський у своїй доповіді про діяльність греко-католицьких священників у 1961 році. У Бродівському благочинні існувала група сіл колишнього Підкаменського району — так звана пеняцька група, де церкви не були реєстровані й де не було жодного православного священника: Маркопіль, Вербівчик, Оріхівчик, Звижень, Лукавець, Чепелі, Шишківці, Пеняки, Батьків. Ці населені пункти опинилися в руках невоzz'єднаних священників. Називалися також села Попівці, Нем'яч, Кутище та Яснище. Через нестачу тут православних священників не було можливості протистояти діяльності греко-католицьких священнослужителів²⁴⁴.

Загалом лише на території Івано-Франківської області на 1 листопада 1963 року влада мала інформацію про 55 колишніх священників греко-католицької церкви, які відмовилися перейти у православ'я, і 105 колишніх черниць із греко-католицьких монастирів, ліквідованих протягом 1946–1948 років²⁴⁵. Деякі з них продовжували активну релігійну діяльність. Зокрема в документі за підписом уповноваженого Ради у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 2 листопада 1963 року йшлося про шістьох із них: вони зустрічалися з іншими священниками та черницями, котрі проживали в Галичині та Закарпатті. Уповноважений зазначав, що їхні дії та поведінка свідчать про вірогідність існування греко-католицького підпілля²⁴⁶. Деякі з них зазнали репресій (наприклад, священник Василик, який нелегально справляв служби в с. Надорожна Тлумацького району Станіславської області, був засуджений 1961 року²⁴⁷). Однак влада в цей час не застосовувала жорстких заходів до пересічних греко-католиків, вважаючи, що греко-католицизм із часом зникне сам.

У 1960-х роках було кілька етапів активізації діяльності греко-католиків, зокрема в 1962–1963 роках перед Ватиканським собором²⁴⁸, намагаючись привернути увагу Заходу до своїх проблем.

²⁴³ Див.: ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 322. — Арк. 18–19, 20, 23.

²⁴⁴ Там само. — Арк. 19–20.

²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 161.

²⁴⁶ Там само. — Арк. 165.

²⁴⁷ Бажан О. Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в Україні в 60–80-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 2. — К., 1997. — С. 180.

²⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 65.

У середовищі греко-католиків виник релігійний рух покутників. Його ініціатором став Г. Солтис. Із 1954 року він і його наближені поширювали чутки про появу Божої матері на Івано-Франківщині, про чудодійне джерело з-під гори, на яке вона вказала (с. Середнє Калуського району) і водою з якого можна зцілитись, та інші. Покутники стояли в жорсткій опозиції до радянської влади і гостро критикували греко-католицьке духовенство, навіть Папу Іоана XXIII. Після арешту Г. Солтиса керівництво рухом перейшло до А. Поточняка²⁴⁹. Пізніше, після репресій, активність покутників різко знизилася.

Продовжували в досліджуваний період в умовах жорсткої антирелігійної політики функціонувати римо-католицькі громади. На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 170 зареєстрованих римо-католицьких громад²⁵⁰ із 80 священослужителями²⁵¹. Така ж кількість громад залишалася на 1 січня 1958 року²⁵², однак ксьондзів було лише 72²⁵³. 1 січня 1962 року, за офіційними даними, в УРСР зареєстрованих громад залишалось лише 122. Вони об'єднували 48 320 парафіян²⁵⁴, які регулярно відвідували костьоли, систематично виконували релігійні обряди. Але крім цих віруючих, існував великий контингент осіб, які бували в костьолах лише у великі свята і виконували релігійні обряди нерегулярно. Відповідно кількість віруючих, які користувалися послугами католицького духовенства, була більшою. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника про діяльність РКЦ у 1960 році наводиться кількість римо-католиків — 100 тис. осіб²⁵⁵. Ця цифра ближча до істини, адже в Україні на той час проживало біля 360 тис. поляків, релігійність яких була вищою, ніж в українців. До того ж римо-католицька церква для поляків та угорців в УРСР частково виконувала функції етнічного інституту.

У підтримуванні релігійності римо-католиків набагато більша заслуга, ніж у інших конфесіях, належала священикам. Представники радянських органів неодноразово вказували на високий освітній рівень римо-католицького духовенства, його дисциплінованість і обережність у пове-

²⁴⁹ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2570. — Арк. 105–108; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 34–36; Спр. 449. — Арк. 23–24; Пащенко В. Гнат Солтис: Сторінки ненаписаної біографії // Людина і світ. — 2002. — № 3. — С. 47–54 та ін.

²⁵⁰ ЦДАВО України — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁵¹ Там само. — Арк. 1зв.

²⁵² Там само. — Спр. 226. — Арк. 8.

²⁵³ Там само. — Арк. 8а.

²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488 — Арк. 17.

²⁵⁵ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохитні. — К., 2001. — С. 164.

дінці²⁵⁶. Великою мірою завдяки своєму духовенству багато римо-католиків не сприймали антирелігійної радянської агітації, або ж вона не надто на них впливала.

Римо-католицьке духовенство, пристосовуючись до жорсткого обмеження релігійного життя, не без вказівок із Ватикану, відхилялося від канонічних правил. Було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, паски), а за відсутності священнослужителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священики могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення та вінчання²⁵⁷. Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в Україні. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх у очах віруючих.

У кінці 1950 — першій половині 1960-х років зазнала скорочення й релігійна мережа реформатів. В УРСР на 1 січня 1958 року вона налічувала 90 громад²⁵⁸, які обслуговували 66 пасторів²⁵⁹, а на січень 1962-го — 83 зареєстрованих громади (17 336 осіб)²⁶⁰. У грудні 1962 року РСРК при РМ СРСР відхилила пропозицію реформатської церкви про її вступ до Всесвітнього реформатського союзу²⁶¹. Обмежена у своїх правах, реформатська церква залишалася вагомим фактором збереження релігійності серед угорців Закарпаття.

Важливою подією, що сталася у 1960-х роках, був розкол серед євангельських християн-баптистів. Приводом до нього послужили затверджені на пленумі ВР ЄХБ 25–29 грудня 1959 року «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР»²⁶² та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ»²⁶³. Ці документи були підготовлені за ініціативою влади. «Положення» передбачало проведення молитовних зібрань не частіше, ніж два-три рази на тиждень. Виступати із проповідями мали лише пресвітери і члени виконавчого органу. Збільшувався випробувальний термін для наближених (до двох-трьох років). Дітей дошкільного та шкільного віку заборонялося залучати до молінь, охре-

²⁵⁶ Див., зокрема: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 239, 246; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 9. — Арк. 22; *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру... — С. 187, 188–189 та ін.

²⁵⁷ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії... — С. 635–636.

²⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁵⁹ Там само. — Арк. 1зв.

²⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 17.

²⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 370. — Арк. 23.

²⁶² Там само. — Спр. 454. — Арк. 40–48.

²⁶³ Там само. — Арк. 49–58.

щувати до 18 років, заборонялося також розгортати серед дітей та молоді релігійну пропаганду тощо. ВР ЄХБ, згідно із «Положенням», підтримувала зв'язок лише із зареєстрованими громадами. У документі йшлося про те, що віруючі мають право брати участь у громадському і культурному житті країни. Це означало відвідувати кінотеатри, театри, клуби, вечори для молоді тощо. Ці документи справили негативне враження на членів громад ЄХБ.

Загалом на 1 січня 1957 року в УРСР, за офіційними даними, діяло 1345 зареєстрованих громад ЄХБ²⁶⁴, а на 1 січня 1962 року — лише 1138 (94 850 осіб) та 90 незареєстрованих (2760 осіб)²⁶⁵. За два роки потому про чисельність незареєстрованих громад та груп ЄХБ наводяться інші дані — понад 360 громад та груп, що нараховували понад 13 тис. віруючих (на 1 вересня 1964 року)²⁶⁶. Керівництво ВР ЄХБ вважало за необхідне відновити їх реєстрацію, щоб не дати можливості баптистам-ініціативникам поширити на них свій вплив. На 1 січня 1964 року в УРСР влада також мала інформацію про 134 групи баптистів-ініціативників, до яких входило 3250 осіб. Частина з них було виключено з громад, які входили у Союз ЄХБ, за опозиційну поведінку, частина вийшла сама²⁶⁷. Крім того, у 62 громадах, що входили до Союзу ЄХБ, було близько 1 тис. віруючих, які співчували ініціативникам. Найбільше баптистів-ініціативників було в Харківській (13 груп, 617 осіб), Донецькій (25 груп, 507 осіб), Черкаській (24 групи, 377 осіб), Київській (16 груп, 308 осіб) областях²⁶⁸. Під час розколу ця статистика змінилася. Існували також інші баптистські об'єднання, зокрема чисті баптисти, молоді баптисти, що діяли нелегально. На 1 січня 1963 року радянським органам було відомо про 20 груп чистих баптистів (569 осіб)²⁶⁹ і 6 груп молодих баптистів (180 осіб)²⁷⁰. У Закарпатті 1964 року діяло 8 груп вільних християн²⁷¹ (у 1940-х роках частина їх приєдналася до Союзу ЄХБ).

На 1 січня 1964 року соціально-демографічний склад євангельських християн-баптистів, що належали до Союзу ЄХБ, був такий:

- за статтю: чоловіків — 26,6%, жінок — 73,4%;
- за родом діяльності: робітників — 13%, колгоспників — 38,8%, службовців — 2%, пенсіонерів — 9,9%, домогосподарок — 36,3%;

²⁶⁴ Там само. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 17.

²⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 434. — Арк. 235.

²⁶⁷ Там само. — Арк. 216.

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 107, 108.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 438. — Арк. 1.

- за віком: до 25 років — 1,7%, від 25 до 40 — 22,4%, понад 40 — 75,9%²⁷².

У другій половині 1950-х — на початку 1960-х років у багатьох громадах ЄХБ й АСД спостерігався значний приплив молоді. Так, у громадах ЄХБ Київської області 1949 року молодь складала лише 3%, а в 1961 — 19%. На Тернопільщині із 679 нових членів громад ЄХБ 402 були молодими особами до 25 років²⁷³. Такі соціально-демографічні тенденції і характеристики простежувалися і в інших протестантських об'єднаннях закритого типу.

1955 року за сприяння радянських органів влади, незадоволених керівництвом об'єднання течії, виник розкол у лавах адвентистів сьомого дня. У грудні 1960 року діяльність офіційної ВР АСД було заборонено²⁷⁴. Проте дії радянської влади не призвели до занепаду цієї течії. Адвентистські громади продовжували свою діяльність.

На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 115 зареєстрованих громад адвентистів сьомого дня²⁷⁵ (99 пресвітерів²⁷⁶). На кінець 1954 року адвентистів сьомого дня налічувалося 7736 осіб. Найбільше їх було в Чернівецькій (1826 осіб) та Вінницькій (1212) областях. Найменше — у Дрогобицькій (24), Миколаївській (35) та Херсонській (42 особи) областях²⁷⁷. На 1 січня 1962 року існувало лише 90 зареєстрованих громад АСД (7735 віруючих) та 59 незареєстрованих (884)²⁷⁸. На 1963 рік соціально-демографічний склад 7,4 тис. адвентистів сьомого дня (81 зареєстрована громада) був такий:

- за статтю: чоловіків — 26,5%, жінок — 73,5%;
- за віком: до 25 років — 33,3%, від 25 до 40 років — 28,5%, понад 40 років — 68,2%;
- за родом діяльності: робітників — 10,3%, колгоспників — 45,2%, службовців — 1,8%, пенсіонерів — 7%, домогосподарок — 35,7%;
- за освітою: вища — 0,02%, середня — 1,9%, незакінчена середня — 14,6%, 1–6 класи — 63,1%, малописьменні — 20,2%²⁷⁹.

Існували в Україні й нелегальні громади адвентистів-реформістів. На середину 1955 року їх було зафіксовано 19 груп (Вінницька, Хмель-

²⁷² Там само. — Оп. 5. — Спр. 293. — Арк. 91.

²⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 34.

²⁷⁴ Парасей А., Жукалюк Н. Бедная, бросаемая бурей. — С. 75–77.

²⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁷⁶ Там само. — Арк. 1зв.

²⁷⁷ Там само. — Спр. 203. — Арк. 92.

²⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 17.

²⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 293. — Арк. 92.

ницька, Чернівецька і Закарпатська області)²⁸⁰. На 1 січня 1960 року радянські органи мали дані про 40 груп (555 осіб). Їхню діяльність жорстоко переслідували²⁸¹.

До червня 1956 року було відновлено керівний центр п'ятидесятників у м. П'ятихатки Дніпропетровської області. У липні цього ж року керівний центр виробив нову «Систему догматів віровчення християн віри євангельської», а 15–20 серпня 1956 року у Харкові було проведено з'їзд представників п'ятидесятницьких громад усіх областей. Тоді ж і було порушене питання про ставлення п'ятидесятників до служби в радянській армії. Вирішили, що це справа сумління кожного вірянина²⁸². Учасники цього нелегального з'їзду ухвалили звернутися із проханням про відновлення легальної діяльності Союзу. Вони дістали позитивну відповідь і навіть передали необхідний для реєстрації документ до Ради в справах релігійних культів. Проте «релігійна відлига» закінчилася дуже скоро. Згідно зі списками, переданими до Москви, розпочалися судові процеси над керівниками й активістами п'ятидесятницьких громад²⁸³. Лише 1968 року було дозволено реєструвати п'ятидесятницькі церкви незалежно від ВР ЄХБ, і це дало можливість багатьом п'ятидесятницьким групам вийти з підпілля.

На початок 1962 року радянські органи мали інформацію про існування 560 п'ятидесятницьких нелегальних груп (14 470 осіб)²⁸⁴. Влада намагалася обмежити їх вплив на населення.

Складна ситуація спостерігалася в дрібних п'ятидесятницьких об'єднаннях: євангельських християн у дусі апостольським (ЄХДА), євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів (ЄХПС), євангельських християн святих-сіоністів (ЄХСС), суботствующих п'ятидесятників (СП). Частина ЄХДА приєдналася до Союзу ЄХБ, а частина продовжувала діяти нелегально. Їхні нечисленні групи розпадалися. На 1962 рік в Україні було зафіксовано одну групу ЄХДА чисельністю 32 особи. Деякі релігійні групи були так законспіровані, що радянські органи не мали уявлення про масштаб їхньої діяльності. Уповноважений РСРК у звіті за 1962 рік згадував про діяльність однієї групи ЄХПС (кількість — 16 осіб), тоді як у 1960-х роках лише у Хмельницькій області, на думку деяких дослідників, проживало 1 тис. віруючих ЄХПС. Крім того, вони діяли у Тернопільській (більше половини складу течії), Харківській, Луганській,

²⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4038. — Арк. 112.

²⁸¹ Там само. — Спр. 5205. — Арк. 69.

²⁸² Москаленко А. Пятидесятники. — Изд. 2-е. — М., 1973. — С. 72–73.

²⁸³ Церква християн віри євангельської-п'ятидесятників // Релігійна панорама. — 2001. — № 7. — С. 66–67.

²⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 18.

Дніпропетровській та інших регіонах. Глибока законспірованість характерна і для інших п'ятидесятницьких течій. Якщо 1950 року ЄХСС були виявлені в Ровенській, Кам'янець-Подільській та інших областях, то 1962-го в Україні радянські органи змогли виявити лише 4 групи ЄХСС (14 осіб)²⁸⁵.

Суботствуючі п'ятидесятники діяли у Закарпатті (більше половини складу течії), Волині, Дніпропетровщині. Дані про їхній склад суперечливі. Уповноважений РСРК повідомляв, що 1955 року в Закарпатті було 17 груп СП (до 200 осіб), а 1962 року заявляв про 3 групи СП, що діяли в Україні, чисельністю 23 особи. Водночас лише група СП у Кривому Розі нараховувала 44 особи²⁸⁶. У документі за 1964 рік повідомлялося про 400–500 осіб суботствуючих п'ятидесятників у Закарпатті²⁸⁷. Після війни у Дніпропетровській області існувала група п'ятидесятників-доскональців. Однією з її особливостей було те, що члени групи заперечували шлюбні зв'язки. Протягом 1957–1958 років деяких активістів цієї групи було засуджено на тривалі терміни ув'язнення, і діяльність громади припинилася, хоча окремі її члени здійснювали спільні молитви ще в кінці 1960-х років.²⁸⁸ З огляду на нечисленність цих груп чиновники вважали, що вони зникнуть із плином часу.

Активно конспірувалися у досліджуваній період і свідки Єгови. На 1 січня 1960 року РСРК мала дані про 520 груп свідків Єгови (6388 віруючих)²⁸⁹. Із них половина (3–4 тис. осіб) 1964 року діяла у Закарпатті²⁹⁰. Під час інтенсивної боротьби з релігією наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років багато хто з них покинув лави течії. Лише 1959 року громади свідків Єгови в Станіславській області (а вони мали тут до 2 тис. послідовників) залишило 600 осіб, із них 150 заявили про це в пресі²⁹¹. Незважаючи на переслідування, свідки Єгови, як і п'ятидесятники, збільшували свої лави.

Серед дрібних, але зареєстрованих релігійних течій, що діяли в цей час в УРСР, були молокани та караїми. Зокрема, 1957 року в УРСР існувало 5 зареєстрованих громад молокан²⁹² та одна громада караїмів²⁹³. Остання невдовзі зникла з реєстру релігійних організацій.

²⁸⁵ Грушова Т.В. Радянська влада та секта п'ятидесятників... — Арк. 118–119.

²⁸⁶ Там само. — Арк. 120.

²⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 438. — Арк. 2.

²⁸⁸ Там само. — Оп. 5. — Спр. 133. — Арк. 33.

²⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 69.

²⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 438. — Арк. 2.

²⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 70.

²⁹² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁹³ Там само. — Спр. 226. — Арк. 8.

Сильні секуляризаційні процеси в цей час спостерігалися в середовищі іудеїв. 1964 року апарат уповноваженого Ради в справах релігійних культур в УРСР оцінював кількість прибічників іудаїзму в 30 тис. осіб²⁹⁴, хоча це занижена цифра.

В УРСР наприкінці 1954 року діяло лише близько 40 синагог²⁹⁵. До початку 1960-х років частину з них було закрито. Якщо на 1 січня 1957 року в УРСР було 42 зареєстровані громади іудеїв²⁹⁶ (30 равинів²⁹⁷), то на 1 січня 1962 року, за офіційними даними, функціонувало 17 зареєстрованих громад (25,5 тис. іудеїв) та 43 незареєстровані групи (понад 2,3 тис.)²⁹⁸. Цікава статистика зменшення кількості іудейських громад по Західній Україні: якщо у Закарпатті 1945 року було 79 громад, то 1964 року — лише 3²⁹⁹. На Буковині 1940 року існувало 110 іудейських громад, а 1964 — одна³⁰⁰. Насправді віруючих серед євреїв було куди більше, ніж про це свідчать цифри у документах РСРК. Найбільші громади іудеїв знаходилися в Києві, Чернівцях, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах, Ужгороді, Рівному, Сімферополі, Львові, Миколаєві³⁰¹ і в невеликих містечках, населених великою кількістю євреїв. Продовжували збиратися і міньяни. На 1 січня 1954 року тільки у Вінницькій області діяло 23 міньяни (280 осіб)³⁰².

Боротьба радянської влади з релігійними організаціями євреїв та їх закриття не завжди давали ефективні результати. У кінці 50-х — на початку 60-х років продовжували утворюватися стаціонарні та пересувні хедери (релігійні школи). Зокрема, органи КДБ повідомляли про їх утворення на Закарпатті³⁰³. Про частину з них не мали інформації, хоча й підозрювали, що вони існують.

Релігійна мережа в УРСР у повоєнний період була відносно великою. Вона становила понад одинадцять тисяч зареєстрованих громад, з яких близько трьох чвертей належали РПЦ. Існувало також чимало сотень незареєстрованих громад, які належали як до нелегальних релігійних течій, так і легальних. Незважаючи на вагомні кроки радянської влади щодо поборювання релігії в більш ранній період, значною залишалася і кількість віруючих — більше половини населення України. Сюди вхо-

²⁹⁴ Сленський В. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм у контексті політичної історії України післяжовтневого періоду // Політика і час. — 1991. — № 16. — С. 71.

²⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3531. — Арк. 189.

²⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 219. — Арк. 1.

²⁹⁷ Там само. — Арк. 1зв.

²⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 17.

²⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 438. — Арк. 1.

³⁰⁰ Там само. — Арк. 6.

³⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3531. — Арк. 189.

³⁰² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 1.

³⁰³ Бажан О. Виховання національної самосвідомості... — С. 12.

дили не лише парафіяни окремих течій, а й ті особи, що давно перестали відвідувати храми, проте зберігали віру в Бога. Були й люди, які вагалися між вірою в Бога і невір'ям, їхні релігійні переконання були підірвані атеїстичною пропагандою, проте час від часу в них пробуджувалася релігійна віра і вони зверталися до Бога з молитвами, нерідко вони були прибічниками хрещення своїх дітей тощо. Серед них були й комуністи.

Радикальні антирелігійні дії радянської влади за часів правління М. Хрущова негативно позначилися на релігійній мережі. Тисячі храмів та молитовних будинків були закриті. Так, лише мережа РПЦ зменшилася на чотири тисячі громад. Атеїстична пропаганда досягнула вагомих результатів щодо зменшення кількості віруючих. Серед останніх, кількість яких значно знизилася впродовж хрущовської доби, зростала частка літніх людей, жінок. Натомість знизилася частка чоловіків, молодих людей. Більшість віруючих становили неписьменні, або особи з початковою та незакінченою середньою освітою. Це допомагало владі насаджувати погляди, що релігійна віра є наслідок низького культурно-освітнього рівня і в процесі його підвищення вона поступово зникатиме.

Релігійні об'єднання за обставин жорсткої антирелігійної політики змушені були змінювати форми й тактику своєї діяльності, аби пристосуватися до нових умов. Зокрема, у православ'ї це виявилось в модернізації церковного життя. Також поширювалися і підпільні форми існування релігійних течій, активізувалися сектантські організації. Спротив державній антирелігійній політиці спричинив розкол у Союзі ЄХБ. Водночас загнані в підпілля релігійні організації виходили з-під контролю радянських органів влади.

§ 3 Обрядова активність віруючих

Воєнні лихоліття сприяли активізації релігійної поведінки населення. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. У тих місцевостях, де таких споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Релігійне життя активізувалось у багатьох регіонах і після війни. У більшості областей (хоча й не у всіх) кількість осіб, які брали участь у богослужіннях, була значна. В інформаційній доповіді уповноваженого Ради в справах РПЦ за І-й квартал 1945 року зазначалося, що в Сталінській області у звичайні, святкові та недільні дні у містах православні храми відвідують 300–800 осіб, у селищах — 200–600, у селах — 20–50. Серед відвідувачів переважали люди середнього віку обох статей. Молодь і діти складали 8–10%³⁰⁴. Під час великих свят у цьому регіоні окремі храми відвідували

³⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 72.

навіть десятки тисяч людей. Відповідно до документа, складеного на основі матеріалів уповноважених Ради в справах РПЦ при облвиконкомах (травень 1948 року), в окремих храмах Києва у святкові дні бувало від 3 до 10 тис. осіб, у храмах Львова — до 15–20 тис. У м. Мукачеві під час свята Успіння Пресвятої Богородиці до монастиря на Чернечій горі збиралося близько 30 тис. віруючих³⁰⁵ (раніше він був греко-католицьким). Особливо людно у храмах було в такі свята, як Великдень, Різдво, Трійця.

В інформації про святкування Пасхи 2 травня 1948 року, поданій в управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У уповноваженим Ради в справах РПЦ в УРСР П. Ходченком зазначалося, що в цей день усі церкви були переповнені людьми. Храми не могли вмістити у своїх стінах усіх охочих туди потрапити³⁰⁶. Серед відвідувачів було чимало підлітків — дітей шкільного віку, а також військових. За свідченнями уповноваженого в Дніпропетровській області Бабасова, на Пасху серед відвідувачів Троїцького собору у Дніпропетровську молодь і діти склали 20–25%, а загальна кількість відвідувачів собору сягала шести тисяч осіб. До Миколаївської церкви діти не лише приходили як відвідувачі, а й приносили паски для освячення³⁰⁷.

Уповноважений Ради в справах РПЦ у Харківській області Снежко стверджував, що великодні служби в православних церквах 1948 року були людніші, ніж попереднього. Він зазначив, що в храмах Харкова багато молоді. Крім того, серед відвідувачів були окремі групи військових — не лише солдати, а й офіцери. Вони хрестилися і ставили свічки³⁰⁸. Про збільшення кількості осіб, які відвідали пасхальні богослужіння 1948 року, повідомляв і уповноважений Ради в справах РПЦ у Сталінській області. Він зазначав, що в церквах регіону тоді побувало понад 500 тис. осіб³⁰⁹. Цифру 300–400 тис. відвідувачів великодніх служб у тому році назвав уповноважений у Чернігівській області³¹⁰. Уповноважений у Житомирській області повідомляв, що в деяких міських храмах підлітків налічувалося до 30–40%³¹¹. Ось як писали про релігійне життя на Житомирщині 1945 року представники ОУН–УПА: «Населення підтримується національних звичаїв та строго сповняє релігійні обряди (під час коляд, та Великдень і т. п.). Матері вчать дітей молитися. В хатах

³⁰⁵ Там само. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 6.

³⁰⁶ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5317. — Арк. 15.

³⁰⁷ Там само. — Арк. 16.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Там само. — Арк. 17.

³¹¹ Там само.

багато образів (ікон). Майже немає нехрещених дітей»³¹². Хоча активізація релігійності була загалом притаманна Україні, проте траплялися і винятки. У деяких населених пунктах змін не відбувалось або, навпаки, спостерігалось зниження динаміки виявів релігійності.

Співвідношення між участю в богослужіннях віруючих у свята та звичайні дні показує статистика у Сталінській області (див. таблицю 4)³¹³.

Таблиця 4

Населені пункти	Кількість людей, що брали участь у богослужіннях в окремих храмах		
	У великі свята	У недільні дні та малі свята	У несвяткові дні і в піст
Міста	300–2000	60–700	30–100
Селища	100–1000	50–500	20–80
Села	80–500	10–150	10–40

Отже, бачимо, що найбільша диспропорція між відвідуванням храмів у великі свята та звичайні дні спостерігалася в містах; у селах та селищах розрив був менший. Однак ця статистика не враховувала даних в окремих великих храмах цієї області, де у святкові дні їх відвідувало більше 10 тис. осіб.

В окремих регіонах відвідування храмів у будні впродовж 1940-х років зменшувалося. Так, у м. Дзержинську відвідування церкви 1947 року порівняно із 1946-им зменшилося майже на 70%. Якщо 1946 року в недільні дні церкву відвідували по 100–150 осіб, то 1947-го — не більше 20–50, більшість із них — люди похилого віку³¹⁴. Уповноважений Ради в справах РПЦ у Харківській області також зазначав, що відвідування церков не зростало, а в деяких випадках зменшувалось, особливо у другій половині 1946 року і на початку 1947-го. Тоді як виконання релігійних обрядів — хрещень, похоронів, вінчань — не лише не знижувалось, а й у багатьох випадках зростало³¹⁵. Схожі ситуації склалися і в багатьох населених пунктів інших регіонів, зокрема Херсонської області³¹⁶.

1950-ті роки позначилися певним послабленням релігійної активності мас. Лихоліття війни відсувалися в часі від людей, відтак той страх, який вони викликали, переставав впливати на активізацію віри. Водночас

³¹² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 179.

³¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 103.

³¹⁴ Там само. — Спр. 4556. — Арк. 15.

³¹⁵ Там само. — Спр. 4555. — Арк. 102, 105.

³¹⁶ Див.: ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 244–245.

антирелігійна агітація досягала своєї мети. Відтак віряни рідше відвідували храми.

Загалом, орієнтуючись на дані, що фігурують по окремих населених пунктах, можна вважати, що на Пасху в другій половині 1940-х — середині 1950-х років храми РПЦ щорічно відвідували близько 7–9 млн. віруючих усіх конфесій. Менше — на Різдво, Трійцю, коли їх чисельність сягала 6–7 млн. осіб і 1,5–2 млн., а то й менше — у звичайні недільні дні.

Не менше уваги, ніж парафіяни РПЦ, а часто й більше, релігійним обрядам приділяли вірні інших конфесій. Із великим пієтетом до святкових богослужінь ставилися старообрядці. Старообрядка М. Полякова так згадувала святкування Вербної неділі у своєму дитинстві в кінці 1940-х років: «До Вербної неділі готувалися за місяць. Вербонька мала бути найгарніша, “котики” — найпухнастіші, квіти потрібно виготовити самому, а де взяти фольгу, щоб прикрасити свічку? І все це потрібно було зберегти в таємниці. До Пасхи готувалося нове вбрання: білизна, панчохи, ситцева сукня, хустина, нова стрічка в косу. У накрохмалену ситцеву хустину клалися для освячення паска і яйця, і статечно, не посіпаючи йшли до храму. Під час читань “Діань апостолів”, діти здебільшого засинали, а прокидалися, коли починали співати ірмос “Волною морскою...” (далі йшло описання служби). Коли виходили на хресну ходу, молільники оточували весь храм, і це живе кільце з живими вогниками в руках могло зворушити кого завгодно, тільки не можновладців. Учителі стояли збоку і виглядали учнів, районні представники — чи не затесався хто до хресної ходи з місцевої інтелігенції»³¹⁷. Старообрядці значно частіше відвідували свої храми, ніж прибічники РПЦ, крім тих місцевостей, де їхні діючі церкви були відсутні. Проте в окремих місцевостях, де старообрядців проживало мало, в повоєнний період спостерігався занепад релігійного життя. Так, у с. Слобода Леніна Розважівського району Київської області старообрядницьку церкву відвідували 6–8 осіб, у релігійні свята — 15, у зимовий час майже ніхто³¹⁸. Такі факти, однак, не були масовими.

Істинно-православні християни, на відміну від парафіян РПЦ, які часто працювали у святкові дні, більш ревно ставилися до їх відзначення. Богослужіння в них здійснювалося по-різному. У тих групах, де були особи, посвячені у чернечий чи інший сан, літургія виконувалася повністю, крім тих місць, які читав священник. У деяких групах літургію

³¹⁷ Воспоминания старообрядки Марии Ивановны Поляковой // Таранец С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 279–280.

³¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 110. — Арк. 137.

здійснювали й непосвячені особи³¹⁹. У середовищі ППХ були поширені сповіді різних форм. Парафіяни могли сповідатися у священників, які розірвали стосунки з РПЦ, очно чи заочно. В останньому випадку інформацію про свої гріхи людина подавала у письмовій формі через зв'язківців, які передавали ці записки священнику, а той уже в письмовій формі відпускав їх чи накладав епітимію. Траплялися публічні покаєння, де віруючі ставали по черзі перед іконами і розкаювалися. Бувало, що «гріхи відпускали» лідери громад. Існувало також колективне негласне покаєння, коли віруючі пошепки просили прощення гріхів³²⁰.

Продовжували відвідувати свої богослужіння в цей період і греко-католики, хоча стикалися при цьому зі значними труднощами, обумовленими ліквідацією структур греко-католицької церкви в УРСР. Так, після ліквідації греко-католицьких громад та монастирів після Львівського собору до 1950 року Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих³²¹. Однак це не означало, що вірні припиняли брати участь у богослужіннях, останні просто приймали інші форми.

Поширеними стали підпільні богослужіння, які здійснювали греко-католицькі священники. Водночас вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їхньої присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В. Кишки вказується, що уніати збиралися на приватних квартирах у цьому та сусідніх селищах й агітували народ не відвідувати православну церкву, позаяк вона «єретична» і «язичницька»³²².

Уповноважений РС РПЦ у Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 року повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (ідеться про священників, що приєдналися до РПЦ. — *Авт.*), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»³²³. У с. Ключинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призна-

³¹⁹ Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности. — Воронеж, 1977. — С. 114.

³²⁰ Там же. — С. 116–117.

³²¹ Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. // Україна соборна. Зб. наук. ст. — Вип. 2. — К., 2005. — С. 375.

³²² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 89.

³²³ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — С. 116–117.

чений 1948 року на парафію священник Фесюк прослужив лише два місяці і перейшов до іншого села, позаяк віруючі бойкотували його: «...В церкву не ходили, називали “московським попом” і навіть ходили під вікнами підслуховувати, чи не розмовляє він російською мовою...»³²⁴. Як бачимо з наведених прикладів, багато греко-католиків не бажали відмовлятися від греко-католицизму.

Активність у відвідуваннях богослужінь демонстрували римо-католики. У діючій каплиці с. Гречаного (Хмельницька область) на богослужіннях у звичайні дні було присутньо від 150 до 250 осіб, а на Пасху (18 квітня 1954 року) зібралося близько 5 тис. осіб. Більшість із них були жителями інших районів³²⁵. У костьолі Житомира на Пасху цього ж року було присутньо 2 тис. осіб, із них до 40% становила молодь³²⁶. У римо-католицькій громаді Вінниці, де нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалося 2,8 тис. осіб, а на богослужінні у костьолі було присутньо до 3 тис.³²⁷ У костьолі с. Жданового Шаргородського району Вінницької області на Пасху (1954 року) було до 3,5 тис. осіб, із них 15% — молоді, а на другий день — 2 тис. Священник висповідав 3,5 тис. віруючих³²⁸. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше відвідувачів великодніх богослужінь в окремих костьолах сповідалися перед святом.

Значний рівень відвідуваності костьолів спостерігався й під час інших свят. У кафедральному костьолі Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 року було понад 2,5 тис. осіб, а 25 грудня вдень — до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що 25 грудня було робочим днем³²⁹. У костьолі в Ужгороді наприкінці 40-х — на початку 50-х років на ранкових недільних службах було присутньо 50–100 осіб, на денних — до 400, вечірніх — 100–150³³⁰. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, це були доволі непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь у римо-католиків у тих місцевостях, де вони проживали компактно і де діяли їхні храми, була вищою, ніж у православних за тих самих умов.

Наскільки високий у відсотковому відношенні був кількісний показник відвідуваності костьолів, свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П. Вільхового про діяльності РКЦ. У с. Жданове

³²⁴ Там само. — С. 121.

³²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3531. — Арк. 111–112.

³²⁶ Там само. — Арк. 112.

³²⁷ Там само. — Арк. 113.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 93–94.

³³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 88. — Арк. 8.

Шаргородського району Вінницької області на богослужіннях у найбільші свята 1952 року було присутньо близько 5 тис. осіб (це при тому, що парафія нараховувала майже 6260 парафіян), у м. Бар — 4 тис. (близько 2560 парафіян), с. Копіївка Тульчинського району — 3 тис. (близько 700 парафіян), с. Красне Тиврівського району — 3 тис. (близько 1,3 тис. парафіян)³³¹. Така велика різниця між кількістю прибулих на богослужіння і кількістю парафіян окремих населених пунктів означала, що в богослужіннях брали участь і жителі сусідніх сіл.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костьолів залишалася на рівні попередніх років. Отже, у 1940-х роках ми маємо ті самі, якщо не більші, показники відвідуваності богослужінь. Проте в римо-католиків, як і у прибічників РПЦ, кількість сповідальників була значно менша, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костьоли окремих населених пунктів, то кількість осіб, що сповідалися 1952 року, була в 10–15 разів меншою, ніж присутніх на богослужінні³³². Звісно, така ситуація простежувалася не в усіх громадах. Як ми зазначали раніше, в окремих костьолах сповідалося до 80–90% учасників богослужінь.

Найактивніше відвідування богослужінь було притаманне в цей період протестантам. Зокрема, у Берегівському районі Закарпатської області в найбільших громадах реформаторів відвідуваність молитовних будинків у дні релігійних свят у середині 1950-х років була така: у м. Берегове (кількість віруючих за офіційними даними — до 1,5 тис. осіб) відвідували молитовні будинки 1–1,2 тис. осіб; у с. Гать (до тисячі віруючих) — 250–350; у с. Гараздівка (300 віруючих) — 200–250³³³. У с. Береги Берегівського району в дні релігійних свят причастя приймали 1952 року 150–200 реформаторів, 1953-го — 200–250, 1954-го — 300–350³³⁴. Така ж ситуація склалася і в багатьох інших громадах реформаторів.

Багато нелегальних релігійних протестантських течій проводили молитовні зібрання вночі. Так, 1949 року група п'ятидесятників із с. Олександрівка Бородінського району Ізмаїльської області проводила нелегальні зібрання у різних будинках майже щоночі. На них були присутні й проповідники з інших регіонів. Почалося навіть формування нелегальної недільної школи для дітей і гуртків для юнацтва³³⁵. Таку тактику обирали й деякі інші нелегальні протестантські організації.

Не в усіх релігійних організаціях релігійні зібрання передбачали молитви та слухання проповіді священика чи пастора. У свідків Єгови це

³³¹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 92–93.

³³² Там само. — С. 92–93.

³³³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 19.

³³⁴ Там само. — Арк. 21.

³³⁵ Грушова Т. Радянська влада та секта п'ятидесятників... — Арк. 113.

були радше семінарські заняття, на які віруючі приходили для того, щоб вивчати релігійну літературу³³⁶. Своєю специфікою відзначалися й релігійні зібрання окремих інших невеликих конфесій.

Певну активність у відвідуванні синагог у святкові дні демонстрували іудеї. У Києві, за офіційними даними, у перший день Пасхи (Песах) 1953 року синагогу відвідало до 2 тис. осіб, а 1954-го — 3,5 тис.; у Житомирі відповідно — 350 і 500; у Львові — 2 тис. і 2 тис.; у Жмеринці — 400 і 950; у Бершаді — 300 і 600; у Чернівцях — 180 і 550³³⁷. Таке різке розходження в цифрах у 1953 і 1954 роках можна пояснити, зокрема, й тим, що зі зміною керівництва держави багато іудеїв перестали боятися можливих звинувачень у сіонізмі, космополітизмі та інших «злочинах», що мали широке розповсюдження в останні роки перебування Й. Сталіна при владі.

Багато віруючих бувало в синагогах у період осінніх релігійних свят. Так, у Йом-Кипур (Судний день) синагоги Києва 1954 року відвідало до 3 тис. осіб, а 1956 року — до 3,5 тис.; у Львові — 3 і 4 тис.; у Херсоні 1953 року — 4 тис., а 1956-го — понад 5 тис.; у Жмеринці — до 700 і 1200 осіб; у Дрогобичі — 180 і 550 осіб³³⁸. В Одесі синагогу в найбільші осінні свята 1949 року відвідало до 10 тис. осіб³³⁹. Багато віруючих не вміщалися у синагогах і залишалися у дворі або на вулиці³⁴⁰. Різке зниження відвідуваності синагоги пояснювалося «широкою політмасовою роботою» партійних організацій Одеси³⁴¹.

Велика кількість відвідувачів синагоги спостерігалася лише на великі свята, по суботах та в маленькі свята їх могло бути в кількадесят разів менше. Зокрема, в середині 1950-х років у Києві в такі святкові дні як іудейський Новий рік, Куші, Судний день синагогу відвідувало від 10 тис. до 25 тис. євреїв. У звичайні суботи та невеликі релігійні свята відвідуваність становила від 150 осіб до 2 тис.³⁴²

Ось як описує відвідуваність синагоги у Львові під час осінніх єврейських релігійних свят 1949 року уповноважений РСРК у Львівській області П. Кучерявий: «...3 жовтня о 2 годині дня зайшов до будівлі синагоги, в якій було до 450 осіб, тобто приміщення і двір синагоги були переповнені єврейським населенням, навіть проїзний провулок Вугляна

³³⁶ Яроцкий П. Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). — К., 1979. — С. 244.

³³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3531. — Арк. 109.

³³⁸ Там само. — Спр. 4263. — Арк. 259.

³³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 88. — Арк. 43.

³⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 260.

³⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 88. — Арк. 44.

³⁴² Там само. — Спр. 196. — Арк. 15.

навпроти синагоги був заповнений євреями й єврейками»³⁴³. Проте що стосується днів звичайних богослужінь, то тут відвідуваність була низькою порівняно зі святковими.

Багато іудеїв не мали змоги відвідувати синагогу з причин, які від них не залежали. Ось як характеризує релігійне життя іудеїв у Харкові Є. Котляр: «Усі наступні 40 років (після 1949 року, коли єврейська громада була знята з реєстрації. — Авт.), аж до офіційної реєстрації Харківської іудейської релігійної громади у 1989 році, легітимного релігійного життя в місті не існувало. Підпільна громада десятки разів змінювала дислокацію»³⁴⁴. Про підпільні зібрання харківської іудейської громади на приватних квартирах повідомляють і документи державних органів³⁴⁵. І це стосувалося не лише Харкова.

Кінець 1950-х — початок 1960-х років ознаменувався активною антирелігійною політикою. Влада вирішила перейти до наступу на Церкву, щоб назавжди покінчити з «релігійними пережитками». Лише протягом 1960–1963 років в УРСР припинили свою діяльність 3410 православних громад³⁴⁶. Це позначилося на зниженні рівня відвідуваності храмів, особливо в містах.

Згідно з документом від 27 травня 1964 року, що його подав уповноважений Ради в справах РПЦ в УРСР Г. Пінчук, у дні великодніх свят у православних церквах, за неповними офіційними даними, побувало понад 2 млн. осіб (у кілька разів менше, ніж 15–20 років тому). Реальна кількість відвідувачів храмів на Пасху в цей період, на нашу думку, становила 2,5–3 млн. осіб. Храми в Києві, Одесі, Львові, Харкові, Донецьку хоч і були переповнені, однак їх відвідувало значно менше людей, ніж у 1940–1950-х роках (слід врахувати, що зменшилася також кількість діючих храмів)³⁴⁷.

Розгляньмо відвідування храмів РПЦ на Пасху в окремих регіонах та населених пунктах. 1961 року в Луганську в Петропавлівському соборі було присутньо 1,6 тис., а в Миколаївському соборі — до 1,3 тис.; у Чернігові у двох церквах — понад 8 тис. осіб; у храмах Макиївки — до 10 тис.³⁴⁸ (звернімо увагу, що в Луганську Петропавлівський собор на

³⁴³ Там само. — Спр. 65. — Арк. 12.

³⁴⁴ Котляр Є. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті: Зб. наук. праць: Матеріали конф. 28–30 серпня 2001. — К., 2002. — С. 322.

³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 409. — Арк. 15.

³⁴⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 25.

³⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2554. — Арк. 40.

³⁴⁸ Там само. — Спр. 2476. — Арк. 55; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 13.

Пасху 1958 року відвідало понад 10 тис., Миколаївський — 9 тис.³⁴⁹, а храми Макіївки 1957-го — понад 50 тис. осіб³⁵⁰). У Херсоні в ніч із 28 на 29 квітня 1962 року в храмах було до 2,7 тис. осіб³⁵¹, у трьох діючих молитовних будинках Донецька 1963-го — понад 35 тис., в 11 церквах Криму — 16 тис., у храмі Черкас — 5 тис., у чотирьох храмах Житомира — близько 5 тис. осіб³⁵². В 11 церквах Києва 1964 року було присутньо до 35 тис. відвідувачів³⁵³, у семи храмах Одеси 1965-го — близько 8 тис. осіб³⁵⁴. Серед відвідувачів великодньої служби в храмах Києва 1965 року чоловіки складали близько 40%³⁵⁵. Як бачимо, кількість відвідувачів була значно менша, ніж у 1950-х роках. Це при тому, що внаслідок закриття багатьох храмів наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х парафіяни закритих храмів почали відвідувати ті, що продовжували функціонувати.

Значно слабший вплив мала тодішня антирелігійна політика в сільській місцевості, де традиційні православні елементи були глибше вкорінені у свідомість населення. Відповідно рівень відвідування храмів тут знизився не так сильно, як у містах. У селах продовжували активно шанувати свята, зокрема Пасху. Приміром, у селищі Червоний Кут (Харківська обл.) у молитовному будинку зібралося понад 1000 осіб. У с. Мошни Черкаського району Черкаської області на початку п'ятої години в храмі було 500–600 осіб, а біля його стін на освячення пасок чекало не менше 1 тис.³⁵⁶ Для сільських храмів це було чимало. Прикметно, що їх відвідувало багато мешканців із навколишніх сіл, де власні храми були закриті.

На Різдво і Трійцю кількість учасників богослужінь хоча й була менша, ніж на великодніх, однак диспропорція між ними була невелика. Менше людей порівняно з Пасхою було присутньо в церквах у інші великі свята — Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вхід Господній в Єрусалим (Вербна неділя), Великий (Страсний) четвер. На Благовіщення 1959 року в Благовіщенському соборі Харкова за два дні побувало майже 3 тис. осіб, у храмах Києва — до 6 тис.³⁵⁷ У Лазареву (Вербну) суботу в кафедральному соборі Дніпропетровська було 2,5 тис. осіб, а в Страсний

³⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 13.

³⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 666. — Арк. 94.

³⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 358. — Арк. 82.

³⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2557. — Арк. 31.

³⁵³ Там само. — Спр. 2554. — Арк. 40.

³⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 100.

³⁵⁵ Там само. — Арк. 53.

³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2476. — Арк. 55.

³⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 28.

четвер — 2 тис.³⁵⁸ 1963 року, коли Вербна неділя збігалася з Благовіщенням, у храмах Києва було до 30 тис. молільників, зокрема жителів приміських сіл³⁵⁹. У Станіславі собор на Різдво 1962 року відвідало до 2,5 тис. осіб³⁶⁰. 1961 року в Лазареву (Вербну) суботу (1 квітня) в храмах Чернігова було близько 2,5 тис. осіб³⁶¹. Але прикметно, у святкові дні храми не відвідували більшість віруючих, що проживали в цих населених пунктах.

Інакшим було співвідношення між відвідуванням православних храмів у святкові дні та в будні. В Артемівську Сталінської області основними відвідувачами були люди похилого віку, по великих святах церкву відвідували й багато робітників. У недільні дні відвідування становило 50–150 осіб, на Пасху — 1–1,5 тис., на свято Вознесіння Господнього — 150–200, на Трійцю — 700–1000 осіб, у другий день — 200, у третій — 80³⁶². Загалом у Сталінській області міські церкви по неділях відвідували від 50 до 700 осіб, у «малі» свята від — 200 до 1 тис., у великі — від 500 до 60 тис. осіб. У селищних храмах відповідно — від 20 до 200, від 100 до 800, і від 300 до 15 тис. У сільських церквах відповідно — від 5 до 50, від 50 до 400 та від 200 до 4 тис. осіб³⁶³. В останні кілька років тут помітно збільшилася кількість відвідувачів-чоловіків середнього й похилого віку³⁶⁴. Як свідчать ці цифри, різниця між кількістю відвідувачів у найбільші свята й недільні дні могла становити 10, а то й більше разів.

Велика різниця між кількістю відвідувачів храмів РПЦ у святкові та будні дні спостерігалася по всій Україні. Уповноважений в справах РПЦ у Житомирській області В. Волков 1963 року повідомляв, що велелюдність у храмах міст і сіл помітна лише у великі християнські свята: Пасху, Різдво, Хрещення Господнє, Вербну неділю, Трійцю і Покрову Пресвятої Богородиці. В інші ж свята та в недільні дні церковні служби відвідувало значно менше людей³⁶⁵. Основний контингент — жінки-колгоспниці й міські домогосподарки, старші 40 років³⁶⁶. Така інформація надходила і з інших регіонів УРСР.

Щодо інших свят варто згадати храмові чи престольні, які відзначалися в день освячення церков у тій чи тій парафії. Про ставлення

³⁵⁸ Там само. — Спр. 193. — Арк. 9.

³⁵⁹ Там само. — Спр. 405. — Арк. 53.

³⁶⁰ Там само. — Спр. 358. — Арк. 26.

³⁶¹ Там само. — Спр. 298. — Арк. 92.

³⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4556. — Арк. 15.

³⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 101.

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Там само. — Спр. 374. — Арк. 198.

³⁶⁶ Там само.

жителів сіл до відзначення храмових свят може свідчити такий приклад: 26 жовтня 1962 року в с. Тернавка Герцаївського району Чернівецької області в день храмового свята з 538 працездатних колгоспників на роботу не вийшли 308 осіб³⁶⁷.

Часто люди навіть не знали релігійної сутності цього свята. Проте для них це була гарна нагода повеселитися, зустрітися з родичами та знайомими тощо. В окремих нових селах, де інколи не було храмів, звиклі до них люди запроваджували ці свята. Так, у селах Шевченка і Жовтневе Прилуцького району Чернігівської області храмове свято відзначалося в день народження Тараса Шевченка й річницю Жовтневої революції³⁶⁸.

У розпалі боротьби з релігією на початку 1960-х років траплялися неодноразові випадки, коли місцеві уповноважені Ради в справах РПЦ, рапортуючи, видавали за правду явно перекручені факти, що стосувалися відзначення храмових свят. Наприклад, в інформації про впровадження нових громадянських обрядів серед населення Чернівецької області від 8 січня 1963 року за підписом місцевого уповноваженого Ради Проценка зазначалося, що в с. Подвірному Новоселицького району «значущість храмового свята серед населення настільки підірвана, що в 1962 р. на загальному зібранні колгоспників було висловлене побажання відмовитися від його проведення та вийти в цей день на роботу, що і було здійснено»³⁶⁹. Уповноважений «забув» лише додати, що «побажання» були інспіровані «згори», і їх підтримали далеко не всі учасники зборів.

Характеризуючи відвідувачів храмів РПЦ, колишній настоятель Успенської церкви Запоріжжя А. Якушевич зазначав: «Є такі, і їх більшість, які, зайшовши до храму, кілька разів недбало хрестяться, ставлять свічку і поспішають вийти. При цьому вони збентежуються і червоніють, ніби вчинили щось погане»³⁷⁰. Віруюча Р. М-к (18 років, с. Колодязне Березнівського району Ровенської області) заявила: їй байдуже, що відбувається в храмі й що вона «більше часу проводить біля церкви, ніж у церкві»³⁷¹. Така поведінка для багатьох відвідувачів храмів ставала дедалі характернішою з плином часу. Звичайно, не всі віруючі так ставилися до богослужінь. Приміром, одна бабуся, котра не могла стояти у храмі й просиділа всю літургію надворі, сказала: «Як можна не прийти, бог

³⁶⁷ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Ч. 2. — С. 43.

³⁶⁸ Бондаренко В. Современное православие: тенденции эволюции. — С. 152.

³⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 376. — Арк. 25.

³⁷⁰ Якушевич А. Раздумье о вере. — М., 1961. — С. 38.

³⁷¹ Павлюк В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование). — Львів, 1976. — С. 121.

покарає, янгол моє ім'я до книги життя не запише. А на суді божому господь мене покарає»³⁷².

Дослідження 1960-х років на Буковині показали, що майже всі опитані, хто дав позитивну відповідь на питання про віру в Бога, відвідували храм (але це не означало, що відвідування були регулярні, до того ж у цьому регіоні ситуація з кількістю діючих храмів була набагато кращою, ніж у більшості областей УРСР). Ті ж, хто не бував у церкві, але зберігав релігійні переконання, вказали такі причини невідвідування: «У Бога вірю, але до церкви не ходжу: діти комуністи, і я не хочу їх компрометувати» (5 відповідей), «немає церкви» (26 відповідей), «не відвідую через погане здоров'я» (18 відповідей) і т. ін. Основними відвідувачами храмів були особи понад 50 років (69%), з освітою не більше 4 класів (75%). Головними причинами, які спонукали до відвідування церкви, були: віра в Бога (205 відповідей), сила звички (159 відповідей), вплив громадської думки (89 відповідей). Існували віруючі, які ходили до церкви тому, що їх приваблювало богослужіння (52 відповідей), інші проводили там вільний час, відпочивали (51 відповідь), деякі відвідували під впливом батьків (8 відповідей)³⁷³.

У Рівненській області, яка характеризувалася доволі високою релігійністю порівняно з більшістю регіонів України, на середину другої половини 1960-х років менше 20% віруючих регулярно відвідували храми, близько 70% — відвідували епізодично, по релігійних святах, із них понад 12% — 1–2 рази на рік. Близько 11%, хоча й уважали себе віруючими, до церкви не ходили. Із відвідувачів менше 20% відчували внутрішню потребу в цьому. Інші робили це під впливом традиції, не бажаючи вступати в конфлікт із громадською думкою³⁷⁴. Ще нижчий відсоток віруючих, що відвідували храми, був у центральних та південно-східних областях України.

У Чернівецькій та Івано-Франківській областях, за свідченням релігієзнавця А. Колодного, у першій половині 1960-х років лише 30% (здебільшого старші 35 років та з початковою освітою або неписьменні) опитаних виконували релігійні обряди й дотримувалися релігійних свят через глибокі релігійні мотиви. 38% (переважно не старші 40 років, із різним освітнім рівнем і здебільшого чоловіки) — щоб урізноманітнити побут, зустрітися з рідними, друзями, знайомими; 18% (переважно люди, не старші 35 років, із освітнім рівнем до 8 класів) віруючих притягувала пишність церковного богослужіння й обрядів; 14% (здебільшого не

³⁷² Якушевич А. Раздумье о вере. — С. 39.

³⁷³ Колодний А. Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 95.

³⁷⁴ Павлюк В. Психология современных верующих... — С. 113.

старші 40 років, освітній рівень — до 8 класів) здійснювали обряди й відвідували церкву під впливом рідних і під тиском громадської думки³⁷⁵. Як бачимо, глибокі релігійні мотиви становили менше половини усіх мотивів обрядової активності віруючих.

Водночас не всі віруючі, що відвідували храми, бували на богослужінні від початку до кінця. Значна частина залишала храм, коли богослужіння ще не закінчилося. Багато віруючих приходили лише поставити свічку, приклясти до ікони. Нерідко так поводитися люди середнього та молодшого віку³⁷⁶, що свідчить про занепад інтересу до богослужіння в молодших поколіннях.

Частина людей приходили у свята до храмів не з релігійних переконань, а з цікавості. Уповноважений Ради в справах РПЦ у Кіровоградській області в довідці про святкування Різдва Христового 1956 року зазначав: «Я не помітив як у Преображенській церкві, так і в соборі, аби хтось із молоді чи дітей шкільного віку молився. Видно було, що вони прийшли подивитися на релігійну обстановку й послухати хор...»³⁷⁷. Відсоток осіб, що приходили до храмів із цікавості, впродовж досліджуваного періоду мав тенденцію до зростання.

Віруючі, які проживали в сільській місцевості, мали більше можливостей святкувати окремі релігійні свята, що припадали на робочі дні, а відтак відвідувати в ці дні богослужіння — вони часто (особливо в Західній Україні) не виходили на роботу. В інформації уповноваженого в справах РПЦ у Тернопільській області У. Краглика від 22 січня 1960 року зазначалося: «...Частина колгоспників у релігійні свята не виходить на роботу, і не тому, що вони дуже релігійні люди, а тому, що так заведено здавна. На підприємствах, фабриках і заводах робітники на релігійні свята прогулів не роблять»³⁷⁸. Уповноважений, акцентуючи увагу на традиції, випускав з уваги той факт, що на підприємствах була значно суворіша трудова дисципліна, і проти працівника, який не вийшов на роботу, були б ужиті значно суворіші санкції, ніж проти колгоспника.

Зменшення загальної кількості відвідувачів храмів, як зазначалося раніше, було викликане й закриттям храмів. У багатьох місцевостях віруючі не мали змоги їх відвідувати. Наскільки православні парафії забезпечували релігійні потреби віруючих, свідчать такі дані: із 4565 зареєстрованих на 1964 рік громад РПЦ церковні служби щоденно проходилися у 39, двічі-тричі на тиждень — у 87, у неділю та релігійні свята —

³⁷⁵ Колодний А. Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання: Дис... канд. іст. наук. — К., 1966. — Арк. 80.

³⁷⁶ Павлюк В. Психология современных верующих... — С. 113.

³⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 86.

³⁷⁸ Там само. — Спр. 219. — Арк. 85.

у 2466, кілька разів на рік — у 1202; у 821 громаді вони взагалі не проводилися (відсутність пристосованого приміщення, священика)³⁷⁹. Тобто, як бачимо з наведених цифр, відвідувати щотижневі богослужіння могли лише члени близько 60% парафій.

Рівень релігійної активності значною мірою відображає і кількість осіб, що сповідалися. 1962 року напередодні Пасхи у Володимирському соборі (Київ) сповідалося 13 780 віруючих, а 1963-го — 20 500, у церкві Флорівського монастиря відповідно 3642 і 6997. У Вознесенській, Дмитрівській, Пантелеймонівській, Ільїнській та Хрестовоздвиженській церквах осіб, що сповідалися 1962 року, було до 7 тис., а 1963 року — до 10 тис.³⁸⁰. Така різниця в цифрах могла бути викликана як зменшенням тиску на віруючих 1963 року, так і тим, що 1962 року духовенство могло приховувати реальну кількість осіб, що сповідалися. За іншими даними, всього в храмах Києва 1963 року сповідалося до 40 тис. віруючих³⁸¹. Ці цифри нижчі, ніж ті, що стосувалися учасників великодніх богослужінь загалом. Попри вагомі секуляризаційні процеси, вважати, що релігію буде подолано за пару десятиліть, як це тоді декларувалося, було помилково навіть за радикальної антирелігійної політики.

Не припиняли своєї релігійної діяльності за хрущовської доби і греко-католики. Навіть у 1960-х роках нелегально діяли греко-католицькі храми. Згідно з доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 року, на 20 листопада 1961 року лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви³⁸². А за свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 року на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священики і 499 ченців і черниць. У документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітничі й вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священики відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській — 15 (понад 50 осіб)³⁸³. Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади.

³⁷⁹ *Бажан О.* Наступ на православну церкву в Україні (друга половина 50-х — 80-і роки ХХ ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 298.

³⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 52–53.

³⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 30–31.

³⁸² *Сергійчук В.* Нескорена церква. — С. 384.

³⁸³ Там само. — С. 401–402.

Деякі священники з колишніх греко-католиків, що прийняли православ'я, давали греко-католикам таємні клятви про зречення православ'я, проте залишалися працювати в православних парафіях. Траплялися випадки, коли, вийшовши на пенсію, православні священники знову приєднувалися до греко-католиків, як, наприклад, колишній настоятель церкви в Дрогобичі Бубняк³⁸⁴.

Для своїх релігійних цілей греко-католики використовували різні приміщення, зокрема й каплиці. Єпископ-ординарій УГКЦ М. Колтун згадував про одну з підпільних каплиць, яка була закладена в їхньому будинку. На богослужіння там збиралися дорослі та діти. «...Було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдавалося дістатися священникам...»³⁸⁵. Із такою ж метою за одну ніч було споруджено каплицю в лісі за п'ять кілометрів від селища Болахів Станіславської області. Вона була обладнана культовими предметами³⁸⁶, і біля неї періодично збиралися віруючі для богослужінь.

Часто православні храми у Галичині та Закарпатті, як і в повоєнний період, слугували одночасно (але підпільно) і греко-католикам. У доповідній записці про результати перевірки роботи уповноваженого Ради в справах РПЦ у Тернопільській області (травень 1960 року) вказувалося, що в селах Підгайчики, Жуківці, Осташівці та інших священники зберегли в православних храмах католицькі обряди та культове начиння, зокрема знамена. «Ці факти, — зазначалося у записці, — дають підставу гадати, що деякі уніатські священники, формально визнавши православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідування католицизму. Відомо, наприклад, що священник Дубицький (колишній уніат, с. Ланівці Борщівського району) відкрито здійснює богослужіння у церкві по-католицьки і за богослужінням згадує Папу Римського»³⁸⁷. Відомі такі випадки й у інших західноукраїнських областях.

Продовжували проводитися підпільні греко-католицькі богослужіння в приватних будинках. В інформації уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука від 28 жовтня 1961 року вказувалося: «...Священник-монах колишнього Гошівського монастиря Болахівського (тепер Долинського. — *Авт.*) району Станіславської області Дуда поселився в с. Гошів у вдови... Дім Дуди відвідують лише два чоловіки — колишні дяки-уніати. Ці дяки, спілкуючись з населенням, підбирають для нелегальних релігійних служб будинки, куди запрошують у призначений ними день і час невеликі групи своїх прибічників, а потім приводять туди

³⁸⁴ Там само. — С. 406.

³⁸⁵ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Ч. 2. — С. 55.

³⁸⁶ Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 382, 386.

³⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 172.

Дуда. Служби відправляються о 5–7 годині ранку чи пізнім вечором, а інколи і вночі. Служба триває 20–30 хвилин, а потім всі поступово розходяться»³⁸⁸. В умовах підпілля греко-католики користувалися всіма можливими засобами для задоволення своїх релігійних потреб.

Траплялося греко-католики, які зберегли відданість своїй вірі й релігійній традиції, відмовлялися відвідувати православні храми на користь римо-католицьких. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культур в УРСР за 1961 рік вказується: «Папа поставив вимогу скоротити час кожної меси з метою охоплення більшої кількості віруючих — скоротили. Запропонував обслуговувати (сповідувати, причащати, хрестити, вінчати) уніатів українського походження, які не знали навіть молитов польською мовою, — стали обслуговувати. Ксьондз Хомицький, наприклад, обслуговує і таких віруючих, які необхідну молитву можуть вимовити лише церковно-слов'янською мовою. Прикладу Хомицького слідує й інші ксьондзи»³⁸⁹.

У період хрущовської боротьби з релігією не вдалося також подолати релігійної активності римо-католиків. У недільні дні кафедральний костюл у Львові на початку 1960-х років відвідувало до 1,2 тис. осіб, у Полонному Хмельницької області — 1 тис., у с. Гречанах цієї ж області — 1,1 тис., у Житомирі — 800, в Ужгороді та Мукачеві Закарпатської області — 550 і 500, в Одесі — 500. У релігійні свята кількість віруючих зростала. Так, у костюлі Житомира бувало 3 тис. й більше осіб, у костюлі с. Гречани Хмельницької області — до 3,5 тис., у Полонному — 2 тис., у Львові — 1,7 тис., в Ужгороді — 1,2 тис., в Одесі — 1 тис., у Мукачеві — 900³⁹⁰. Костюли в Тернопільській області у звичайні недільні дні 1960 року відвідували 500–550 осіб, у престольні свята — близько 2 тис. Таке зростання відбувалося також за рахунок приїжджих із інших місцевостей³⁹¹. Децю меншою диспропорція у відвідуванні костюлів у різні дні (1964 року) була в Західній Україні. Якщо Шаргородський костюл (Вінницька область) відвідували у святкові дні до 5 тис. осіб, у недільні — 1,5–2 тис., у звичайні дні — 40–50, то Самбірський у святкові дні — 800–850, у звичайні недільні — 350–400 осіб³⁹², кафедральний собор у Львові у святкові дні — 3,3–3,6 тис. осіб, у недільні — 2,2–2,5 тис.³⁹³.

³⁸⁸ Сергійчук В. Нескорена церква. — С.380.

³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 30.

³⁹⁰ Там само. — Арк. 251.

³⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 323. — Арк. 11.

³⁹² Там само. — Спр. 449. — Арк. 23.

³⁹³ Там само.

У звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 рік вказується, що в костьолах завжди повно молоді й підлітків³⁹⁴. Останнє для більшості православних храмів у цей період було радше винятком. Як ми вже згадували, для багатьох римо-католиків костьол відігравав роль більш універсальну, ніж звичайної релігійної будівлі. Для частини угорців (у Закарпатті) та поляків в УРСР він до певної міри вважався національною інституцією (як синагога для іудеїв).

Рівень відвідуваності костьолів був високий лише по святах за умови, що месу служитиме священник. Костьоли, які не мали священників, відвідували переважно люди похилого віку. Звістка про приїзд ксьондза до храму швидко ширилася навколишніми селами і збирала багато вірян, охочих здійснити релігійні обряди, особливо сповідатися³⁹⁵. Через те кількість осіб, які збиралися в костьолі, могла перевищувати кількість місцевих віруючих.

Закриття костьолів та зняття з реєстрації громад не завжди призводило до занепаду останніх. Так, у с. Чернівці Могилів-Подільського району Вінницької області римо-католицька громада була знята з реєстрації 1949 року, однак віруючі продовжували регулярно збиратися просто неба на кладовищі — до півсотні осіб, навіть у 1960-х роках. Схожа ситуація спостерігалася й у Вінниці³⁹⁶ та інших населених пунктах, хоча, як ми зазначали раніше, за відсутності священника їх відвідували переважно люди похилого віку.

Серед регулярних відвідувачів костьолів на початку 1960-х років жінки складали 70–80%, решта — чоловіки середнього та похилого віку³⁹⁷. Діти й молодь ходили здебільшого на святкові богослужіння. Серед парафіян у містах були й представники інтелігенції.

Велику увагу римо-католики багатьох населених пунктів приділяли сповіді та причастю. У кафедральному костьолі Львова 1961 року сповідалося 6,1 тис. віруючих, 1962-го — 5,5 тис.; в одеському костьолі 1960 року — 1,2 тис. осіб, 1961-го і 1962-го — стільки ж³⁹⁸. 1964 року лише в чотирьох костьолах Вінницької області (шаргородський, жданівський, хмільницький, городоцький) причащалося понад 13 тис. осіб³⁹⁹. Звернімо увагу на співвідношення кількості сповідей і причасть. 1962 року, згідно з офіційними даними, у кафедральному костьолі Львова сповідалося 5,5 тис. віруючих, причащалося 10,2 тис.; у житомирському та борщів-

³⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 29.

³⁹⁵ Там само. — Арк. 251.

³⁹⁶ Сергіїчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 206.

³⁹⁷ Там само. — С. 199.

³⁹⁸ Там само. — С. 200.

³⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 449. — Арк. 23.

ському (Тернопільська область) — відповідно 4 і 6 тис., полонському — 5,5 і 6 тис., гречанському (Хмельницька область) — 4,5 і 6 тис.⁴⁰⁰. Проте тих, хто сповідався та причащався в окремих населених пунктах, могло бути набагато менше, ніж відвідувачів святкових богослужінь. Така різниця (із переважанням причасть) могла бути зумовлена як тим, що показник сповідальників міг бути занижений римо-католицьким духовенством, так і тим, що в РКЦ, на відміну від РПЦ, прив'язаність причасть до сповідей була не такою жорсткою. А після Другого Ватиканського собору це питання було лібералізоване, сповідь не була обов'язковою умовою причастя, хоча віруючі й зобов'язані регулярно сповідатися.

Вища активність відвідування богослужінь порівняно з православними і римо-католиками спостерігалася у середовищі реформатів у Закарпатті. Однак і тут у кінці 1950-х — на початку 1960-х років окремі верстви населення, зокрема інтелігенція, змушені під тиском згори відмовлятися від зовнішніх виявів своїх релігійних переконань. У звіті про роботу уповноваженого РСРК в УРСР за 1960 рік, де йшлося, зокрема, і про реформатів, вказувалося, що в Закарпатті місцева інтелігенція раніше відкрито ходила до храмів, а тепер не всі, а якщо й ходять, то до сусіднього села⁴⁰¹. Віруюча інтелігенція змушена була вдаватися до таких кроків під тиском репресивних дій радянської влади, а не з тієї причини, яка зазначалася у звіті: «Соромляться показувати свою релігійність», — супроводжена коментарем: «Пару років тому вони цього сорому не відчували»⁴⁰².

Найбільш висока релігійна активність демонструвалася віруючими протестантських громад закритого типу. Чимало баптистів у СРСР відвідували богослужіння один-два рази на тиждень у селах і два-чотири рази на місяць у містах⁴⁰³. Кількість богослужінь певною мірою залежала також від громади. Так, у громаді ЄХБ с. Костобоброва Семенівського району Чернігівської області богослужіння до 1963 року проводилися тричі на тиждень⁴⁰⁴. Цей показник частоти богослужінь вищий за загальний, який стосується сільської місцевості. Частоту відвідувань молитовних зборів у легальних протестантських релігійних організаціях

⁴⁰⁰ *Войналович В.* Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х — перша половина 60-х років) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 20–21. — К., 2003. — С. 423.

⁴⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 79.

⁴⁰² Там само.

⁴⁰³ *Игнатенко Л.* Чувства и религия. — Минск, 1971. — С. 19.

⁴⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 409. — Арк. 87.

закритого типу регулювала й радянська влада — противник частих колективних релігійних актів.

У 1960-х роках в умовах жорстких переслідувань п'ятидесятники з метою проведення нелегальних молитовних зібрань нерідко ділилися на підгрупи. Так, у Дніпропетровській області великі групи були розбиті на підгрупи в 3–5 осіб і збиралися таємно «часто за зачиненими віконницями», постійно змінюючи місця і дні зібрань⁴⁰⁵.

Члени протестанських громад здійснювали колективні релігійні зібрання не лише в молитовних будинках, а й удома. Колишня адвентистка С. Кондратюк розповідала: «На квартирах проповідників Г. Андрійчук та інших щовечора відбувалися таємничі зібрання молоді. Збиралися з різних приводів — сімейних свят, відвідування хворих тощо. А насправді читали Біблію, “Історію адвентистської церкви”, вивчали адвентистські догми, правила моралі. Зазделегідь розроблений план заходів налічував близько 600 питань лише з євангелія...»⁴⁰⁶. Для проведення молитовних зібрань члени протестантських громад використовували як привід похорони, поминки та інші події. Моління проводилися інколи й під виглядом відвідування літніх, хворих людей. Те саме відбувалося й у середовищі віруючих, що належали до інших протестантських релігійних організацій закритого типу.

Нерідко віруючі, що належали до нелегальних протестантських течій, прослуховували радіопередачі релігійного змісту, що передавалися з-за кордону⁴⁰⁷.

Певну обрядову активність у цей період демонструють також іудеї, хоча рівень секуляризаційних процесів тут був одним із найвищих серед усіх конфесій у СРСР. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культур в УРСР за 1962 рік вказувалося, що в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сімферополі, Чернівцях продовжували активно діяти іудейські громади. Чимало людей відвідували синагоги в цих містах у такі релігійні свята, як Пасха (Песах) і Судний день. У ці дні в синагогах і біля них збиралося по кілька тисяч віруючих, переважно чоловіків середнього і похилого віку. Тут були представники різних верств: робітники, службовці, інтелігенція⁴⁰⁸.

Серед іудеїв також було чимало осіб, які не відвідували синагоги, проте відзначали релігійні свята, постували, ховали померлих за релі-

⁴⁰⁵ Грушова Т.В. Радянська влада та секта п'ятидесятників... — Арк. 114.

⁴⁰⁶ Бєлов А. Чого навчають адвентисти. — К., 1966. — С. 61.

⁴⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 432. — Арк. 65.

⁴⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 106.

гійним обрядом і надавали синагозі матеріальну підтримку⁴⁰⁹. Частина з них не мали можливості відвідувати синагоги через їх відсутність.

Більшість віруючих виконували обряди під впливом традиції. Іудеї, як зазначає М. Шахнович, «особливо суворо відзначали річницю смерті своїх батьків — іурцайт, ходили до синагоги у дні поминання душ померлих. Деякі, здавалося б, навіть невіруючі люди хотіли бути поховані, “як їхні діди й батьки”, і щоб хтось виголосив поминальну молитву»⁴¹⁰.

Велику увагу релігійні конфесії, насамперед РПЦ, РПСЦ, РКЦ та УГКЦ, приділяли обрядовим діям, які супроводжували найважливіші моменти людського життя: хрещення, вінчання та поховання.

Упродовж 1930-х років у зв'язку із жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість цих виконуваних обрядів значно скоротилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів і функціонування релігійних громад, спостерігалось поживлення цієї діяльності. Ця тенденція зберігалась й у повоєнний період, відтак релігійні обряди виконувались часто. 1946 року на Волині, за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних, оскільки не включали певну кількість не облікованих обрядів і часто були занижені), православні священики охрестили 70,7% новонароджених дітей, повінчали 52% усіх зареєстрованих пар молодят і виконали обряд поховання над 78% померлих⁴¹¹. У Жмеринському районі Вінницької області 1947 року було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)⁴¹². Навіть 1957 року на Полтавщині, за офіційними даними, із 24 800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих⁴¹³. Вагомий рівень обрядової активності спостерігався також у промислових регіонах, де релігійність населення була найнижчою. Зокрема, в Новомосковську Дніпропетровської області 1949 року із 633 народжених дітей було охрещено у церкві 569, 1951-го із 639 — 545⁴¹⁴. У Синельниківському районі Кривого Рогу 1946 року було охрещено 45% новонароджених, повінчано — 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено й поховано

⁴⁰⁹ Там само.

⁴¹⁰ Шахнович М. Закат иудейской религии. — Л., 1965. — С. 225.

⁴¹¹ Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. Дис... канд. іст. наук. — Луцьк, 2002. — Арк. 146.

⁴¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 1.

⁴¹³ Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х — 80-ті роки) — С. 98.

⁴¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 77.

відповідно 45,4% і 73%⁴¹⁵. У багатьох регіонах, особливо в західно-українських областях, показники виконання релігійних обрядів були ще вищі.

Зупинімося детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради у справах РПЦ Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: «В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. — *Авт.*) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священика не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб, не вінчались у церкві. У 1946 р. хрещень було 63, вінчань — 43, похоронів — 27»⁴¹⁶. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії: комуніст Ковтун (39 років) вінчався у церкві, була охрещена дитина комуніста Дудника, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві⁴¹⁷. Уповноважений РСРК у Волинській області М. Діденко у звіті за січень 1949 року, характеризуючи релігійне життя с. Пожарки Рожищенського району, писав: «У селі досі немає жодного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням <...>, навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо — засміють»⁴¹⁸.

Розповсюдження цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Хрещення та поховання були значно поширеніші, ніж вінчання. У їх виконанні домінували західні області УРСР, тоді як південні, східні та центральні відставали. Крім того, жителі сільської місцевості були при цьому більш ревні, ніж городяни.

Як зазначалося раніше, в окреслений період спостерігається також виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за їхньої участі. Лише в Жмеринському районі Вінницької області 1947 року 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів⁴¹⁹. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрущова в Україні вказується, що 1948 року порівняно з 1947-м значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання у церкві, хрещення дітей і дорослих,

⁴¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 104.

⁴¹⁶ Там само. — Арк. 68.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ *Гаврилюк О.* Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі України. — Філософські науки. — 1998. — № 10. — С. 103.

⁴¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 1.

похоронів за участю священника й відвідували богослужіння у церкві. За 1947–1948 роки обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали стосунок до здійснення релігійних обрядів, із них 349 припадає на 1947 рік, тоді як на 1948-й — 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до релігійних обрядах у Житомирській області (191), Чернігівській (144) та Кам'янець-Подільській (129)⁴²⁰. Приміром, Ф. Доманський, член ВКП(б) із 1944 року, пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе додому священника, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися⁴²¹. І. Гурін, 1919 року народження, член ВКП(б) із 1944 року, працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області і був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання у церкві наприкінці 1947 року пояснював тим, що інакше його дружина вийшла б заміж за іншого⁴²². Інший комуніст (1919 року народження), який з 1943 року працював ланковим у колгоспі Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи свій вчинок тим, що від нехрещеної жінки може народитися виродок⁴²³.

У березні 1947 року Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав справу про хрещення дітей комуністів Захарченка й Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався у церкві, а другого — вдома). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період⁴²⁴. Як бачимо, членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Попри те, що багато людей були причетні до виконання релігійних обрядів, частину православного духовенства, переважно зі старих кадрів, турбувало, що віряни не усвідомлювали їх змістового наповнення. Низку прикладів наведено у звіті (за січень-травень) 1949 року уповноваженого Ради в справах РПЦ в УРСР П. Ходченка. Наприклад, священник Пашков із Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди за звичаєм, а хотів, щоб вони виконували їх із почуття віри. Священник Слесарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, які принесли хрестити дитину, знання напам'ять Символа віри, інакше відмовлявся здійснювати обряд⁴²⁵.

⁴²⁰ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5668. — Арк. 1.

⁴²¹ Там само. — Арк. 2.

⁴²² Там само. — Арк. 3.

⁴²³ Там само.

⁴²⁴ Милуць В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. — Арк. 137.

⁴²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 11.

Неналежне усвідомлення значення обрядів не було наслідком лише антирелігійної боротьби, воно корінилося в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, відтак поширенішою була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священників не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які знали на цій церемонії. За церковними правилами, повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо та була слабка й могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом⁴²⁶. В їхньому середовищі також було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися⁴²⁷.

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів у цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли у православ'я. Священик І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань»⁴²⁸. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священники. 1948 року священник Погорецький із Тернопільської області заявляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...»⁴²⁹. Отже, на долю греко-католицького духо-

⁴²⁶ Дем'янов А. Істинно-православное христіанство: критика идеологии и деятельности. — Воронеж, 1977. — С. 116.

⁴²⁷ Там же. — С. 118.

⁴²⁸ Цит. за: Войналович В. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 19. — К.; Донецьк, 2001. — С. 348.

⁴²⁹ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — С. 121.

венства припадало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними в повоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу у Львові. 1950 року там було охрещено 134 особи, 1951-го — 145, 1952-го — 126, 1953-го — 125. Кількість вінчань у ці роки становила відповідно 47, 51, 63 і 61⁴³⁰, тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо враховувати, що більшість римо-католиків польського походження були виселені після війни до Польщі й тих, що залишилися, було небагато. Можна також стверджувати, що ситуація із виконанням обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 року у кафедральному костьолі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 роком, то вінчань — більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як от народжуваність.

Доволі активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували деяких обрядів, які здійснювали православні та католики, та й самі обряди інколи мали інше значення. Приміром, баптисти, крім хрещення, здійснювали обряди вінчань та похоронів, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів⁴³¹, але не були таїнствами. Виконання обрядів у протестантських релігійних організаціях закритого типу в досліджуваний період часто відбувалося таємно.

Ось як, за свідченням очевидця, відбувалися хрещення в повоєнний період у громаді АСД у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області: «Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб — ті, хто приймав хрещення, і ще 5 осіб, які його обслуговували». Інший член громади АСД повідомляв: «Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду»⁴³². Наведені приклади були типові для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю повоєнного релігійного життя був сильний зв'язок із воєнними лихоліттями — їх відгомони залишалися доволі відчутні.

⁴³⁰ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 93.

⁴³¹ Митрохин Л. Баптизм. — Изд. 2-е. — М., 1974. — С. 211.

⁴³² Гаврилюк О., Григоренко С. Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волин. держ. ун-ту ім. Лесі України. — Вип. 4. — Луцьк, 1999. — С. 80.

Зокрема, це стосувалося релігійних ушанувань загиблих під час війни. Одним із проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціювали ці акти представники духовенства та віруючі люди, але влада їх часто забороняла. У листі Ради у справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 року до уповноваженого Ради в справах РПЦ у Миколаївській області Плахотного зазначалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Крім того, лист містив рекомендацію: тактовно роз'яснити священнику, що у братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), відтак можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культів⁴³³.

Як свідчать факти, в період середини 1940-х — середини 1950-х років спостерігалася тенденція до здійснення великої кількості обрядів в УРСР загалом. Це характерно для всіх великих та середніх конфесій. Проте були регіональні відмінності: у західноукраїнських областях виконувалося більше обрядів, ніж у південних, східних та центральних. Серед православних і католиків найпоширеніші були обряди хрещення та поховання.

Впродовж кінця 1950-х — початку 60-х років, коли здійснювалася активна антирелігійна політика, також зменшувалася кількість обрядів життєвого циклу в тих конфесіях, де вони виконувалися, зокрема хрещення, вінчання, поховання. Хоча секуляризаційні процеси в цій сфері не зайшли так далеко, як це намагалася показати радянська пропаганда. 1961 року в храмах РПЦ в УРСР, за офіційними даними, було охрещено 41% новонароджених (335 893 дитини), а 1962-го — 41,2% (340 963 дитини)⁴³⁴. 1961 року поховано за релігійним обрядом 35,7% померлих (103 347), а 1962 року — 33,9% (110 940). 1961 року в православних храмах вінчалася 28 014 пар із 433 501, що брали шлюб, а 1962-го кількість вінчань в Україні складала 5,4% від загальної кількості укладених шлюбів⁴³⁵. Очевидно, що ці цифри не відповідають дійсності, адже саме в цей період набирала сили практика заниження показників виконаних обрядів, до якої вдавалися органи влади, щоб успішно рапортувати про свої здобутки на ниві антирелігійної боротьби. Водночас чимало священників приховували інформацію про частину здійснених обрядів.

До того ж на початку 1960-х фігурують суттєво відмінні дані. 1963 року в Україні, за офіційними даними, у православних храмах було

⁴³³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 8.

⁴³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 35–39.

⁴³⁵ Там само. — Арк. 35.

охрещено 387 603 осіб (48,8%) із загальної кількості зареєстрованих новонароджених⁴³⁶, тоді як 1961-го — 41%. Те саме стосується й обряду похоронів: якщо 1962 року, за офіційними даними, за ним було поховано 33,9% померлих, то 1963-го — 49,6%⁴³⁷. Однак кількість вінчань за цей період зменшилася: 1963 року вінчалось в православних храмах 21 601 пари з 407 388 зареєстрованих шлюбів — на 2024 пари менше, ніж 1962 року⁴³⁸. Не варто також забувати, що певна частина виконаних обрядів у Галичині та Закарпатті припадала на підпільне греко-католицьке духовенство, а ці обряди не фігурували в статистиці. Попри цифрові неточності, ми все-таки можемо простежити (враховуючи зазначені моменти) динаміку виявів обрядової активності віруючих, а вона свідчить, що порівняно з повоєнним періодом частка виконаних обрядів у цей період значно зменшилася.

Детальніше кількість виконаних обрядів хрещення, вінчання та поховання в середовищі РПЦ у окремих регіонах, за офіційними даними, відображає представлена в таблиці 5 інформація⁴³⁹.

Таблиця 5

Дані про кількість релігійних обрядів в УРСР за 1961 і 1962 роки						
Назва області	Хрещень у % від загальної кількості новонароджених		Вінчань у % від загальної кількості шлюбів		Похоронь за релігійним обрядом у % від загальної кількості похоронів	
	1961	1962	1961	1962	1961	1962
1	2	3	4	5	6	7
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,06
Івано-Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4

⁴³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 26.

⁴³⁷ Там само. — Арк. 27.

⁴³⁸ Там само. — Арк. 28.

⁴³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 52.

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7
Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,94
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,01	35,7	68,0
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,56	24,3
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Усього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Отже, найбільше охрещених 1962 року було в західноукраїнських областях — Волинській і Закарпатській, найменше — у центральних, східних і південних, особливо в Луганській та Дніпропетровській. За виконанням обряду вінчання цього ж року домінували Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Що стосується Галичини, то тут, як ми зазначали раніше, певна частина виконаних обрядів припадала на греко-католицьких священнослужителів, що діяли підпільно. Ці дані у звітах уповноважених не фігурували. Те саме стосувалося й поховань за релігійним обрядом: найбільше їх зафіксовано у Західній Україні, найменше — в багатьох центральних, східних і південних областях. До того ж в областях, що сусідили, ситуація була неоднозначною. У Донецькій області, яка межувала з Луганською, частка осіб, що здійснили хрещення 1962 року, була майже удвічі більша, ніж в останній. Очевидно, що статистика по окремих областях далека від істини, зокрема і внаслідок бажання місцевих уповноважених успішно прозвітувати про успіхи в боротьбі з релігією. Занижені цифри були обумовлені й тим, що частину обрядів духовенство не фіксувало. Цю думку підтверджує дуже невелика, за офіційною статистикою, частка хрещень новонароджених у переважно сільській за населенням Вінниччині, де цей обряд виконувався над більшістю сільських дітей.

Незважаючи на посилення боротьби з релігією в цей період продовжували виконуватися релігійні обряди, зокрема хрещення, над членами сімей комуністів і навіть керівників державних установ та компартійних організацій. Лише в Новомосковську Дніпропетровської області, як повідомляється у доповідній записці старшого інспектора уповноваженого Ради в справах РПЦ в УРСР С. Голубаня від 29 липня 1963 року, зафіксовані випадки хрещення дітей заступника секретаря парткому М. Ільїна, заступника прокурора М. Уткіна, завідувача райвідділу культури В. Огурцова, директора вечірньої школи А. Криворучка, секретаря партійної організації листопркатного цеху металургійного заводу І. Головатого, секретаря партійного бюро СУ-2 Я. Деркача, секретаря партійної організації металургійного заводу І. Шинкаренка, секретаря парторганізації механічного заводу Ф. Журавльова та інших. Усього згадується кілька десятків керівників компартійних організацій та посадових осіб⁴⁴⁰. У Миколаївській області не лише було охрещено дитину секретаря комсомольської організації колгоспу «Росія» селища Криве Озеро Л. Ларцева, він і сам був хрещеним батьком одного з комсомольців⁴⁴¹. Як бачимо, ситуація повоєнного періоду, коли діти частини комуністів і ще більше комсомольців, були охрещені, зберігалася.

Часто обряди здійснювалися не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області в бесіді з уповноваженим Ради в справах РПЦ зазначив: «Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, адже немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали як собак. Забили в ящик, кинули в яму і в тих, що лишилися живими, на серці залишилися і гіркота, і думки: так само й мене поховають, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали як належить: проводжали з почестями»⁴⁴². Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не порушував питання про відкриття церкви, однак був невдоволений тим, що померлих ховають без будь-якого вшанування.

Аналізуючи здійснення релігійних обрядів у середовищі РПЦ, один із працівників Ради в справах РПЦ в, УРСР старший інспектор уповноваженого Ради С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 року) зазначав: «Безперечно, що в багатьох випадках ці обряди здійснюються в силу традиції. Безсумнівно, велику роль при цьому відіграла та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів

⁴⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 77–79.

⁴⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 35.

⁴⁴² Там само. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 12

своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом»⁴⁴³. Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і для духовенства, факт.

Намагалися в цей період зберегти вірність релігійним обрядам і старообрядці, що належали до РПСЦ (Білокриницької згоди). 1963 року в с. Грубні Кельменецького (тепер Сокиринського) району Чернівецької області із 36 новонароджених дітей 32 було охрещено в старообрядницькій церкві⁴⁴⁴. Хоча слід зауважити, що загальна статистика по УРСР із виконання релігійних обрядів хрещення, вінчання і похоронів серед старообрядців була значно нижчою.

Дослідник старообрядництва О. Катунський зазначав, що однією із суттєвих особливостей віри старообрядців є прихильність до релігійного обряду. Релігійна догматика притягує увагу пересічних віруючих дуже рідко. Обряд виступає в ролі певного «інструмента», який забезпечує «вічне блаженство на тому світі» й вирішує земні проблеми⁴⁴⁵. «Все це виробило в старообрядців практицизм у ставленні до життя, віру в успіх своїх дій, пронизаних релігійною обрядовістю», — зазначає О. Катунський. — «Іншими словами, більшість глибоко віруючих старообрядців сприймають усе своє життя як неперервний обряд. При цьому вони рідко звертаються до бога з будь-якими практичними проханнями. Те, що їм під силу, намагаються робити самі, про інше просто не думають»⁴⁴⁶.

У релігійних організаціях старообрядців-безпопівців виконували здебільшого обряд похорону. Обряди хрещення новонароджених та вінчання здійснювалися рідко. На початку 1962 року із 63 старообрядницьких релігійних організацій безпопівських було лише 12⁴⁴⁷. Нечисленність безпопівських громад сприяла занепаду релігійного життя, а місіонерської діяльності спрямованої на збільшення кількості членів громад, яку провадили протестанти, вони не вели.

Активно виконувалися релігійні обряди життєвого циклу в греко-католицькому середовищі. Частина віруючого населення Галичини та Закарпаття у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років часто під впливом греко-католицького духовенства продовжувала ігнорувати здійснення обрядів православним духовенством. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака з м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православної церкву в с. Добрівляни. Священик цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському

⁴⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 141.

⁴⁴⁴ Там само. — Спр. 422. — Арк. 26.

⁴⁴⁵ Катунський А. Старообрядчество. — М., 1972. — С. 88.

⁴⁴⁶ Там; т.

⁴⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 39.

і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків»⁴⁴⁸. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священники на Закарпатті — уповноважений Ради в справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших⁴⁴⁹. Як бачимо, представники греко-католицького духовенства продовжували таємно хрестити, вінчати та здійснювати поховальний обряд.

Не нижчою, ніж серед православних вірян, була обрядова активність римо-католиків. У житомирському костьолі 1960 року було охрещено 774 дітей, 1961-го — 755, 1962-го — 740; у костьолах Закарпаття 1960 року — 1416, 1961-го — 1284; у Хмельницькій області 1960-го — 536 дітей, 1961-го — 551⁴⁵⁰. У костьолі Житомира 1963 року охрестили 1994 осіб, а в костьолах Львівської області — 454⁴⁵¹. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів⁴⁵². Значно менше людей вінчалися в храмі: в костьолах Тернопільської області 1960 року — 37 пар, 1961-го — 39, 1962-го — 21; у Хмельницькій 1960 року — 139, 1961-го — 103⁴⁵³. У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала — вінчань.

Особливо сильні в цей період позиції РКЦ були в Закарпатті. На початок 1960-х у костьолах вінчалися навіть працівники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священники. У Рахівському районі настоятель солотвинського костьолу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно⁴⁵⁴. У регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Великим залишався рівень виконання релігійних обрядів у Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. У с. Велика Добронь Ужгородського району 1961 року було охрещено 93% новонароджених дітей, повінчано 83% усіх одружених, за релігійним обрядом

⁴⁴⁸ Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — С. 252.

⁴⁴⁹ Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. — 1999. — № 1. — С. 38.

⁴⁵⁰ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 200.

⁴⁵¹ ЦДАВОД України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 26.

⁴⁵² Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 200.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 31.

були поховані всі померлі. 1960 року ці цифри становили відповідно — 85%, 72%, 97%. У с. Дрисині Мукачівського району 1960 року в храмі вінчалось 52% одружених, а 1961-го — всі⁴⁵⁵. Цікаво, що в населених пунктах, де поруч із реформатами проживало багато представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою.

У досліджуваній період серед реформатів, як і серед прибічників інших конфесій, спостерігалися спроби з боку рідних щоб священнослужителі здійснили релігійні обряди й над невірними. Для прикладу наведемо випадок, що стався в с. Струмківка Закарпатської області 1962 року: «...Ховали померлого молодого робітника-атеїста... Але батьки померлого наполягли, щоб був і реформатський єпископ Генчі, який у церкві цього села був за пастора. Останній відмовився, мотивуючи тим, що померлий був атеїстом. Тоді не тільки батьки, а й багато віруючих зажадали, щоб Генчі обов'язково був на похоронах. Генчі пішов, але без чорного плаща (схожого на ризу) і виступив із промовою, в якій не згадував бога і наприкінці сказав: "Покійник був хорошою людиною, але атеїст. Я його ще в дорадянський час ніяк не міг змусити молитися богу в школі, де я в той час викладав богослів'я"»⁴⁵⁶. Прикметно, що інші священники, особливо православні, були менш вимогливі і часто виконували релігійні обряди при похованні невірних людей на вимогу їхніх рідних.

Під тиском влади загальна кількість обрядів, які здійснювалися в середовищі реформатів, скорочувалася. Якщо 1959 року було здійснено 1702 хрещень, то 1960-го — 1500; вінчань за церковним обрядом — відповідно 597 і 482⁴⁵⁷. Проте частка виконаних обрядів хрещення, вінчання і похорону в реформатському середовищі залишалася вищою, ніж у православному та католицькому.

Підсумовуючи усе сказане, зазначимо, що ступінь відвідуваності храмів в Україні впродовж періоду другої половини 1940-х — першої половини 1960-х років знизилася. Це було зумовлене не лише ослабленням релігійності, а й закриттям храмів, тому віруючі в більшості місцевостей не мали змоги відвідувати їх. Найчастіше богослужіння відвідували члени протестантських громад як легальних, так і нелегальних. Нижчу активність демонстрували римо-католики. Ще рідше храми відвідували православні та іудеї. Попри закриття храмів, не припиняли брати участь у нелегальних, а то й підпільних богослужіннях греко-католики.

⁴⁵⁵ Там само. — Арк. 41.

⁴⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 27.

⁴⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 80–81.

Кількість учасників богослужінь залежала також від того, чи це був святковий день чи звичайний недільний. У дні найбільших свят — Пасхи, Різдва — церкви та молитовні будинки, як правило, були переповнені, чого не можна сказати про звичайні недільні дні. Серед відвідувачів храмів переважали літні жінки. Чоловіки брали участь у богослужіннях значно рідше, не кажучи вже про молодь і дітей.

З усієї кількості осіб, які відвідували храм, було зовсім небагато тих, що сповідалися та причащалися. До того ж серед учасників богослужінь із часом зростав відсоток людей, які відвідували храми радше за традицією, ніж через духовні потреби. Багато віруючих залишалися в храмі недовго, заходячи туди вже після початку богослужіння і виходячи задовго до його завершення.

Впродовж окресленого періоду також невпинно зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів життєвого циклу, зокрема хрещення, вінчання та поховання. Найбільше знизилася частка вінчань пошлюблених. Стійкішим виявився обряд поховання. Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу припадає на західні області України, найменша — на півдні та східні. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на півдні та сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. Впливала на активність віруючих у виконанні деяких обрядів і конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі з них не виконувалися. Дедалі частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не з набожності, а під впливом громадської думки, традиції.

Розділ 7.

ГЕНДЕР: ВЗАЄМОДІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ

В останні десятиріччя в інформаційному просторі України з'явилося чимало публікацій, які в тій чи іншій мірі дотичні до проблематики гендерних досліджень. Застосування гендерного підходу в історичних пошуках розкрило перед істориками широкі можливості. Існують різноманітні трактування гендеру: гендер як ідеологічна система (Г. Рубін, А. Річ, М. Віттіг), гендер як мережа владних повноважень (Дж. Скотт), гендер як соціальний інститут (Дж. Лорбер), гендер як система міжособистісних взаємодій (Г. Гарфінкель, К. Вест, Д. Зіммерман), гендер як представлення, презентація, перформанс (Т. де Лауретис), гендер як процес конструювання ідентичності та образ життя, що підлягає маніфестації (Дж. Батлер), гендер як поле структурованих і структуруючих відмінностей (Д. Гаравей)¹.

Попри розмаїття підходів у застосуванні гендерної методології та розширення кола розглядуваних питань мають місце прогалини у з'ясуванні місця та ролі соціальної статі в історичному минулому України, в т.ч. за час перебування України у складі СРСР. Оскільки в радянському науковому просторі дослідники цим терміном не користувалися: «в СРСР про термін “гендер” (соціальні прояви статевої приналежності) знало небагато спеціалістів»², поза межами наукового розгляду залишилася низка питань, які активно розроблялися в західній історіографії.

Втім хоч радянські науковці й не оперували в своїх дослідженнях поняттями і термінами, притаманними гендерним дослідженням, їхні напрацювання не можна не брати до уваги. В радянському науковому наративі можна відслідкувати витоки майбутніх гендерних досліджень, які дають сучасникам часткову інформацію про взаємовідносини чоловіків і жінок, становище в суспільстві «соціальних статей», їхній вклад у господарську, культурну, духовну сфери, взаємовідносини з державою. Відмітно, що більшість авторів радянського періоду у своїх напрацюваннях об'єктом аналізу обирали жінку і відповідно вивчали, які трансформації відбувалися з її статусом порівняно з статусом чоловіків.

¹ Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — СПб., 2007. — С. 455.

² Там же. — С. 5.

Беручи до уваги, що дослідження, які в Радянському Союзі були доступними для широкого загалу громадськості, відображали запити влади і її офіційну позицію щодо своїх громадян, вважаємо за необхідне зробити огляд історіографії т.зв. «жіночого питання». Специфіка введення в інформаційний обіг матеріалів і документів та їх зміст стосовно висвітлення «жіночої проблематики» фактично є однією із засадничих, що ілюструє характер гендерних відносин в українському радянському суспільстві досліджуваного періоду.

З огляду на те, що УРСР разом з іншими союзними республіками була складовою СРСР для нас є актуальними доробки радянських дослідників щодо європейської частини СРСР, оскільки в їхніх напрацюваннях частково розкриваються питання, що допомагають відтворити пропагований владою образ жінки другої половини 1940-х — середини 1960-х рр., в т.ч. з'ясувати деклароване та реальне місце жінки в гендерній структурі суспільства.

В публікаціях досліджуваного періоду характерним було те, що весь виклад матеріалу підпорядковувався домінантній цілі — сформуванню у свідомості громадян ідеальний образ жінки через призму висвітлення її активної участі у громадсько-політичному і господарському житті держави, а також актуалізувати інформацію про вжиті Комуністичною партією і радянською владою заходи щодо підтримки жінок у процесі їхнього особистісного зростання³. Таким чином автори неодноразово підкреслювали наявність рівноправного становища жінок у СРСР і відповідно в УРСР. Незаперечним доказом прогресивності вважалися наявність у Конституції СРСР, Конституції УРСР та інших нормативних документах радянського законодавства положень про забезпечення жінкам рівних прав з чоловіками. А саме: жінкам гарантувалися рівні можливості у праві на працю, доступності знань, декларувалися законодавчий захист жіночої праці, охорона материнства, надання допомоги у вихованні дітей. Причому висвітлювалися тільки позитивні моменти і зрушення (з позиції офіційної ідеології). Кожна з тез обґрунтовувалася численними доказами і підкріплювалася нормативними документами або партійними положеннями, що декларували наміри влади зосередитись на удосконаленні системи наявних пільг.

На замовлення партії видавництва готували збірки про роботу жінок в Українській РСР. У них висвітлювався внесок жінок у боротьбу за строкове виконання п'ятирічних планів, досвід окремих представниць у

³ *Бабель А.* Женщина и социализм. — М., 1959; *Бильшай В.* Решение женского вопроса в СССР. — М., 1959; *Славные большевички.* — М., 1958; *Женщина в революции.* — М., 1959; *Женщины рассказывают.* — Смоленск, 1959; *В едином строю.* — М., 1960; *Участницы великого созидания.* — М., 1962.

керівництві в органах влади, в організації і діяльності жіночих рад як у промисловості, так і в сільському господарстві; наводилися цифри про численність жінок у промисловості, сільському господарстві, транспорті, науці та мистецтві, про кількість жінок серед депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР, орденосців, Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Сталінських премій, матерів-героїнь⁴.

Пропаганда процесу «звільнення жінок» після революції у радянській історіографії відбувалася також за рахунок введення в інформаційний обіг джерел усної історії: зібраних розповідей міщанок похилого віку і селянок, що пам'ятали життя «за царя», спогадів більшовичок, автобіографій жінок-трудівниць. Систематично оновлювалися дані про становище жінок на сторінках статистичного збірника «Жінки в СРСР»⁵.

Загалом, висвітлюючи динаміку змін у становищі жінок у радянському суспільстві другої половини 1940-х — середини 1960-х, сучасники пропонували своїм читачам розглядати проблему під кутом зору економічних, політичних, правових, етичних впливів і змін у стосунках між статями⁶. Основні питання, які висвітлювали історики, вивчаючи становище жінок, зводились до з'ясування їхньої ролі у повоєнній промисловій відбудові; активній участі жінок у будівництві колгоспного ладу; участі в громадсько-політичному житті, зокрема їхнього членства в жіночих радах, виконкомах Рад тощо; особливу увагу приділяли висвітленню місії Комуністичної партії у т. зв. визволенні жінок західних областей УРСР з «пригнобленого і нерівноправного» становища тощо.

Інші аспекти гендерної проблематики, зокрема, демографічний, сексуальний, соціально-психологічний, культурно-релігійний, висвітлювалися лише фрагментарно в рамках дослідження спеціальних наукових дисциплін. Російська дослідниця Н. Пушкарева з цього приводу відзначила, що ці питання не могли бути проаналізовані в науковій літературі, що створювалася в «прокрустовому ложі марксистських тем»⁷.

Серед досліджень, які розроблялися в рамках вищезгаданих тем, можна назвати ті, що були присвячені аналізу жіночих проблем. Окремі питання щодо поєднання виробничих і сімейних ролей жінки аналізувалися у дослідженнях, присвячених праці робітників промислових

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 10. — Арк. 63–66, 73–131, 142–144.

⁵ Женщины в СССР. Статистический сборник. — М., 1967 (и последующие годы).

⁶ *Бильшай В.* Решение женского вопроса в СССР. — С. 8; *Белова В.* Решение женского вопроса в СССР. — М., 1975. — С. 5; *Чирков П.* Решение женского вопроса в СССР. — М., 1978. — С. 15; *Пушкарева Н.* Гендерная теория и историческое знание. — С. 35.

⁷ *Пушкарева Н.* Гендерная теория и историческое знание. — С. 35.

підприємств (Г. Слесарев, З. Янкова); вивченню мотивів професійної діяльності робітниць низької і середньої кваліфікації, задоволення роботою і виконання ними сімейних ролей (А. Харчев, С. Голод); дослідженню динаміки ставлення до праці молодих робітниць і робітників, виявленню причини незначної участі жінок серед провідних інженерів (В. Ядов); розробці соціальних проблем обох статей, вивченні історії жіночої та чоловічої сексуальної культури у різних етносів (І. Кон), аналізу специфіки чоловічих і жіночих ролей у сімейній і професійній сфері (А. Пименова), вивченню культурних стереотипів маскулинності і фемінності (З. Янкова)⁸.

Варто відзначити, що введення вищезгаданих питань у наукові дискусії свідчить про наявність проблем у суспільстві та ще й в такому стані, що про них уже назріла потреба говорити. З іншого боку, згадані дослідження, по-перше, здебільшого проводилися у наукових центрах РСФСР і, навіть претендуючи на всерадянський масштаб, містять доволі незначні відомості про характер стосунків, що складався в УРСР. По-друге, здебільшого об'єктом для дослідження ставали відносини, які мали місце в кінці 1960-х — 1970-ті рр.

У цілому наявний історіографічний матеріал дає підстави стверджувати, що керівництво СРСР контролювало зміст інформації про характер гендерних відносин в суспільстві та дозувало її обсяги як в межах країни, так і поза її кордонами. Ці дії зводилися на виконання таких цілей: створення у міжнародній громадськості та власних громадян ілюзії про СРСР як прогресивну державу у ставленні до жінок; отримання дієвого, нерепресивного інструменту впливу на процес формування трудових ресурсів держави за рахунок всеохоплюючого «добровільного» втягнення робочої сили жіночої статі у різноманітні галузі державного виробництва. Постановка пропонованих соціологами питань у кінці 1960-х рр. була своєрідним визнанням державою існуючих проблем у жіночому середовищі: так би мовити, ми бачимо труднощі у вашому становищі і готові їх з'ясувати, щоб у майбутньому накреслити шляхи і плани для їх вирішення. Подібна тактика була обумовлена також тим, що вже значний відсоток жінок був втягнений у виробництво, і суспільство фактично було на шляху укорінення нового стереотипу, що повноцінне життя жінки не можливе без участі в державному виробництві.

⁸ Слесарев Г., Янкова З. Женщина на промышленном предприятии и в семье // Социальные проблемы труда и производства. — М., 1969; Харчев А., Голод С. Профессиональная работа женщин и семья. — Л., 1971; Динамика изменения положения женщины и семья. — М., 1972; Янкова З. Советская женщина. — М., 1978. — С. 64–77; Кон И. Половая мораль в свете социологии // Советская педагогика. — 1966. — № 12; Кон И. Социология личности. — М., 1967.

§ 1. «Рівність статей» в радянському дискурсі

Дотримання рівності прав чоловіків і жінок проголошувалося владою однією із засад радянської політики, в т. ч. реалізація зазначеного положення відбувалася за рахунок утвердження в суспільній свідомості значущості і переваги радянського ладу в ставленні до своїх громадян у порівнянні з капіталістичним.

Постійно відчуваючи потребу в підтримці своїх дій від численного жіночого населення, влада продовжувала формувати з жінок союзників. З цією метою в радянському суспільстві велику увагу приділяли актуалізації «жіночого питання» як засобу боротьби з дискримінацією жінок та пропаганді шляхів її вирішення.

В офіційному радянському дискурсі нерівність жінок трактували на підставі положень, запропонованих теоретиками марксизму та розвинутих В. Леніним. Згідно них соціальна нерівність жінок проявлялася: в нерівноправному, підкореному становищі в сім'ї і суспільстві, відставанні в соціальному розвитку, пригніченні особистості жінки⁹. Нерівноправний статус жінки пояснювали її перебуванням в економічній залежності (чоловік експлуатував робочу силу жінки і оплачував її працю позитивним утриманням). Своєю чергою економічна залежність обумовлювала й інші види нерівності: політичну, юридичну, культурну¹⁰. Вирішення жіночого питання вбачали у наданні жінкам рівних прав за законом і досягненні економічної і соціальної рівності¹¹.

Жінки як маса представляли для теоретиків марксизму засіб для вирішення державних завдань. Класики марксизму залишали за собою право визначати цілі жіночого руху, намірялися підпорядкувати його спочатку ідеї революції, потім індустріалізації, колективізації і таким чином поступово заволоділи правом говорити про жіночі інтереси і соціальні завдання, і навіть представляти ці завдання та інтереси в суспільстві¹².

Важливими заходами для забезпечення соціальної рівності жінки вважалися: масове залучення жінок до суспільного виробництва; сприяння розвитку їхній громадсько-політичній активності; створення умов для поєднання професійної діяльності з виконанням професійних обов'язків (розвиток дитячих дошкільних установ, громадського харчування, служби побуту, полегшення домашньої роботи); викорінення в свідомості

⁹ Новикова Э. Женщина в развитом социалистическом обществе. — М., 1985. — С. 13.

¹⁰ Там же. — С. 11

¹¹ Там же. — С. 33.

¹² Там же. — С. 135.

стереотипів щодо здібностей жінок і їхньої ролі в суспільстві та сім'ї; забезпечення рівних з чоловіками умов для розвитку особистості. Фактично жінкам, щоб позбавитися дискримінації, «пропонувалося приєднатися до лав працівників найманої праці, взяти активну участь у класовій боротьбі, яка веде до соціалістичного перевороту. А вже в суспільстві, звільненому від дискримінації, експлуатації і пригноблення, здавалося, будуть створені умови для справжньої рівності чоловіків і жінок¹³.

Впродовж десятиліть існування радянської держави були сформовані засадничі положення, дотримання яких мало б сприяти вирішенню «жіночого питання»:

1) рівне фактично і рівноправне юридично становище жінки і чоловіка в суспільстві є безумовним і головним принципом суспільства майбутнього;

2) шлях до жіночої рівності лежить через широку і повну участь у суспільному виробництві, яке стає головною сферою самоактуалізації особистості;

3) досягнення високого соціального статусу жінки неможливо без перетворення патріархального побуту, перетворення рутинної, отупляючої праці по обслуговуванню членів сім'ї в галузь суспільної праці;

4) реальне здійснення поставлених завдань не може відбутися саме собою, для цього потрібна цілеспрямована активна політика, реалізовувана в конкретних організаційних формах¹⁴.

На практиці вирішення «жіночого питання» відбувалося шляхом юридичного оформлення рівноправності чоловіків і жінок у публічних сферах. Так, у Конституції СРСР 1918 р. було закріплено юридичну рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах соціального життя¹⁵. У міжнародних правових документах дане питання отримало закріплення лише через кілька десятиліть¹⁶.

Ключові інтереси держави у вирішенні «жіночого питання» зосереджувалися навколо створення умов для реалізації наступних завдань: забезпечення гарантій для політичної рівності у правах чоловіків і жінок; створення умов для поєднання жінкою материнства (як важливої соціальної функції) з професійною працею та участю в громадсько-політичній діяльності; здійснення заходів для ліквідації масової безграмотності; вирі-

¹³ Там же. — С. 133.

¹⁴ Женщины в обществе: реалии, проблемы, прогнозы. — М., 1991. — С. 30.

¹⁵ Гурко Т. Социология пола и гендерных отношений: [Електронний ресурс]: <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/39073775.html>

¹⁶ Указ президії ВР УРСР від 22 липня 1954 р. «Про ратифікацію конвенції про політичні права жінок» (підписана в Нью-Йорку 31 березня 1953 р.) // Відомості Верховної Ради Української РСР (далі — Відомості ВР УРСР). — 1954. — № 5. — Ст. 128.

шення проблеми професійної підготовки; втягнення жінок у суспільне виробництво і управління державою; активізація роботи, пов'язаної із знищенням старих традицій і уявлень про роль жінки; формування нового світогляду жінки, оскільки вважалося, що в жінок доводиться пробуджувати почуття людської гідності, віри в свої сили, вчити їх користуватися законами, правами і можливостями¹⁷.

У масовій свідомості активно мусувалося твердження про рівність прав чоловіків і жінок. Навіть розроблялися для розповсюдження серед громадян спеціальні анкети-роз'яснення «про правове становище жінок і відношення до них»¹⁸. Анкети містили низку запитань і відповідей, що були покликані не тільки актуалізувати знання про характер правового становища жінок в УРСР, а й закріпити отримані знання, оскільки відповіді на запитання були підготовлені у формі витягів положень із нормативних документів УРСР із ґрунтовним роз'ясненням їх змісту. Згідно них жінка в УРСР користується рівними правами з чоловіками у всіх сферах господарчого, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Згідно офіційної думки, існуючі гарантії рівних можливостей для чоловіків і жінок проявлялися у реалізації жіночого представництва в парламенті, в органах влади, членстві в Комуністичній партії України і на її керівних посадах, участі у масових організаціях: профспілках (представництво у профкомах і профгрупах) і комсомольській організації; відсутності безробіття. Існуюча ідеологія вкорінювала думку, що рівність гарантується залученням жінок у виробництво, наданням рівної оплати праці за однаково виконувану роботу. Серед інших тез — доступність знань, охорона праці жінок, законодавчо закріплені пільги на працю, піклування про материнство, допомога у вихованні дітей (дитячі садочки, школи, позакласна робота, відпочинок літом), удосконалення служби побуто і громадського харчування.

Реалізація формату «жіноче питання» — постійний розголос про зрушення в ході його вирішення (від щонайменших до найвищих досягнень) — відбувалося на фоні частого протиставлення існуючої «зразкової» радянської повсякденності не вигідному становищу жінок у капіталістичних країнах. Найгостріше інакший від соціалістичного спосіб життя у сфері вирішення проблем жінок критикувався за відсутність надання жінкам шансів на реалізацію у різних сферах життєдіяльності, за їхнє безправне становище, особливо у виробничому процесі¹⁹.

¹⁷ Бебель А. Женщина и социализм. — С. 14.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 8. — Арк. 349.

¹⁹ Докладніше див.: Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. — К., 1981. — С. 6–13.

У періодичній пресі також постійно публікувалися повідомлення про досягнення жінок як на державному рівні, так і на місцевому. Втім, у таких повідомленнях зазвичай уникали ставити акценти на кількісних показниках характеристик участі чоловіків у різних сферах діяльності. Звичайно, дані про чоловіків були присутні: адже їхні постаті були скрізь — і на шпальтах преси, і в дослідженнях, і в статистичних показниках, але характер розміщення інформації не спонукав читачів до визначення місця і ролі чоловіків (як соціальної статі) в житті суспільства.

У результаті шляхом активної і планомірної пропагандистської роботи через засоби масової інформації, широко розповсюджену агітацію на зборах та в межах невеликих груп на підприємствах і організаціях, під час численних масових зібрань активістів різних галузей господарства відбувалося формування дієвого жіночого активу, який звалював на свої плечі величезну громадську роботу і залучав у цей процес інших менш активних жінок.

У радянську дійсність було майстерно вплетено ідеал жінки — зразок для наслідування сучасницям — жінки-трудівниці, рівноправної сподвижниці чоловіка у виробничому процесі. Фактично зрівняння жінок у правах з чоловіками в радянському соціумі відбулося за рахунок «зрівняння жінок перед лицем народного господарства» в якості «трудової сили» з чоловіками²⁰.

Саме такі акценти розставляла радянська пропаганда, коли представляла становище жінок СРСР на розсуд міжнародній громадськості. Жінок радянської держави, зокрема на міжнародній виставці в Парижі 1947 р., позиціонували, як вільних і рівноправних: «ви бачите жінок на всіх виробництвах, у всіх професіях, кожна працює для величі своєї країни і для загального благополуччя... Вони вільно вибирають своє майбутнє, розвивають свої здібності, фізичні і розумові»²¹.

Наявність чималого комплексу проблем, які займали значний відсоток часу повсякдення людини, панівна ідеологія залишала поза увагою. Головну увагу держави було зосереджено на вирішенні проблеми економічної відбудови держави шляхом залучення у виробництво якнайбільшої кількості робочих рук, в т. ч. жіночих. Завдання, які ставились перед жінками у кінці 1940-х рр. висловлені в одній з промов Й. Сталіна: «Жінки складають половину населення нашої країни, вони складають величезну армію труда і вони покликані виховувати наших дітей, наше майбутнє покоління, тобто наше майбуття»²².

²⁰ Пушкарєва Н. Гендерная теория и историческое знание. — С. 133.

²¹ Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в Париже. — М., 1948. — С. 9.

²² Там же. — С. 10.

Таким чином, подолання нерівності у становищі чоловіків і жінок, відбувалося шляхом вивільнення жінок від економічної залежності в сім'ї, виведенні їх з приватної сфери і втягнення у виробництво. З цього приводу дослідники писали: «це об'єктивний процес, обумовлений існуючою соціальною рівністю, можливістю отримувати освіту і відповідно використовувати її в громадському виробництві, що розвивається на основі сучасної науки і техніки», і тому «закликати тепер до домашнього господарства, «домашнього рабства» до втрати індивідуальності жінки і її самостійності абсурдно».

Соціальна значущість даної проблеми містила і економічну складову, про що неодноразово зазначалося в літературі: «Соціалістичне суспільство вимагає раціонального, економічно вигідного використання трудових ресурсів»²³. З позиції радянських дослідників причини економічної активності жінок наступні: 1) зростаюча потреба в робочій силі у всіх галузях народного господарства і особливо у невиробничій сфері, тобто сфері найбільш використовуваної праці жінок; 2) зміна характеру праці в результаті науково-технічної революції, в т. ч. зниження її навантаженості; 3) фемінізація освіти; 4) демографічні особливості сучасного етапу (зменшення кількості дітей у сім'ї, скорочення розмірів сім'ї); 5) зростання соціально-економічної потреби в праці в зв'язку із зростанням потреб населення в матеріальних і духовних благах²⁴.

Проаналізувавши зміст численних видань, російська дослідниця С. Айвазова відмітила, що з радянської свідомості повністю зникло уявлення про те що жінка може і не працювати у суспільному виробництві²⁵. Цей та інші висновки російських науковців щодо гендерних взаємовідносин у радянському суспільстві є цілком правомірними і для дійсності УРСР²⁶. Згідно з ними, у радянський час юридично жінка отримала повну рівноправність. Разом з тим офіційна ідеологія рівноправності маскувала фактичну дискримінацію жінок у всіх сферах життя. Негласно існував санкціонований державою гендерний контракт, згідно якого жінка формально має з чоловіком рівні права, отримує будь-яку освіту, може працювати на будь-якій посаді — але при цьому сім'я не перестає бути основою її діяльності. Держава мовчазно підтримувала

²³ Зуйкова Е. Быт при социализме. — М., 1976. — С. 136.

²⁴ Сонин М. Социально-экономические и структурные проблемы занятости женщин // Женщины на работе и дома. — М., 1978. — С. 22.

²⁵ Айвазова С. Свобода и равенство советских женщин // Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории и истории. Документальные материалы). — М., 1998. — С. 66–99.

²⁶ Докладніше див.: Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека; Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание.

точку зору, що побут і сім'я — особиста справа кожної жінки, в якій вона може розраховувати на власні сили. Для характеристики наведених гендерних відносин, коли жінці відводилися дві ролі — працівниці та матері, стали використовувати термін «контракт працюючої матері».

§ 2. Державне регулювання принципу рівності статей

Головна мета впровадження і державного регулювання принципу рівності статей у радянському суспільстві передбачала створення системою керованого механізму впливу на чоловіків і жінок, задля активізації їх втягнення у виробничу діяльність у державній сфері, і, як противагу, зменшення їх часу на затрати в приватному домашньому господарстві. Таким чином, відбувалося домінантне закріплення участі індивіда — чи то чоловічої чи то жіночої статі — у публічних сферах діяльності, контрольованих державою, і проваджуваних головним чином також на користь розвитку державних інтересів.

Повертаючись до історичного минулого можемо спостерігати, що влада, акцентуючи увагу на наявності рівності чоловіків і жінок в державі, все ж через певні проміжки часу реалізовувала дещо відмінні механізми впливу на своїх громадян у порівнянні з попередніми практиками, що передусім залежало від історичних умов (як, наприклад, Друга світова війна), а також від надзавдань (колективізація, індустріалізація, повоєнна відбудова народного господарства), які ставило керівництво перед громадянами для швидкого впровадження. Незмінним залишався принцип — якнайповнішого залучення жінок нарівні з чоловіками у державне виробництво, втягнення їх у процес виконання важливих стратегічних проектів.

У повоєнний період для ефективної реалізації планів щодо залучення усіх можливостей наявного трудового ресурсу поряд із проведенням державних трудових оргнаборів стосовно чоловіків і частини жінок, у суспільній свідомості акцентували увагу на можливостях жінки реалізуватись як рівноправній будівничій соціалістичного суспільства.

У друге повоєнне десятиліття образ жінки-виробничника продовжували активно закріплювати в свідомості громадян, розглядаючи його як необхідну умову для визнання її рівноправності в суспільстві. Проте, на відміну від попереднього десятиліття, можемо спостерігати певні відмінності.

Відразу після війни втягнення жінок у виробництво проводилося в рамках масштабної агітаційної кампанії, важлива роль у якій відводилася активній діяльності лекторів та агітаторів. Так, на допомогу лекторам і агітаторам розроблялася тематика лекцій, доповідей і бесід, рекомен-

дованих для прочитання в жіночій аудиторії. Тематика цих бесід якнайкраще ілюструє запити і плани влади у процесі формування суспільної думки, а також показує пропоновані радянським жінкам соціально схвальні рольові моделі, образ думок, ставлення до дійсності. Таким чином, лекційна пропаганда мала укорінити у свідомості громадян, що «Партія Леніна–Сталіна — організатор і натхненник перемог радянського народу», В. Ленін — «Великий вождь і учитель трудящих», а Й. Сталін — «Геніальний продовжувач справ Маркса–Енгельса–Леніна — великий вождь народів». Укорінювалася думка, що основою радянського ладу є соціалістична власність, підкреслювалися переваги колективного господарства перед індивідуальним. Селяни мали засвоїти, що «статут сільськогосподарської артілі — основний закон колгоспного життя», і зрозуміти особливості «поєднання особистих інтересів колгоспників з громадськими інтересами колгоспів». Велика увага приділялася формуванню патріотизму передусім за рахунок емоційного піднесення населення в зв'язку з перемогою СРСР над ворогом. Раз у раз громадяни отримували чергові блоки інформації і нагадування, про «джерело сили і могутності СРСР», про «моральний образ радянської людини», про «радянський патріотизм і національну гордість радянських людей», про необхідність «виховання радянського патріотизму в школі і в сім'ї». Не обходилося і без пошуку чергових ворогів у власній державі — «Українсько-буржуазні націоналісти — найзапекліші вороги українського народу»²⁷.

Оскільки розглядувана тематика бесід розраховувалася насамперед для жіночої аудиторії, в двох третинах пропонованих тем головними дійовими особами в тих чи інших іпостасях виступали жінки. Насамперед, визначалася роль жінок у будівництві соціалістичного суспільства, наголошувалося, що жінка в СРСР «рівноправний громадянин соціалістичного суспільства», «велика сила радянського суспільства». Неодноразово підкреслювалися «роль жінки в колгоспному будівництві», «у руля державного управління», звеличувалася звитяжність «жінок-колгоспниць — Героїнь Соціалістичної Праці»; окреслювалися ключові ролі і завдання жінок: «у виконанні нової сталінської п'ятирічки», «у боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної батьківщини», «в боротьбі за післявоєнне піднесення сільського господарства», «в боротьбі за укріплення колгоспного ладу», «в боротьбі за організаційно-господарське укріплення колгоспів», у промисловості «в боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки», «робітниці науки, техніки, і культури в боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 4. — Арк. 78.

Батьківщини», «завдання третього року сталінської п'ятирічки і участь жінок у їх виконанні»²⁸.

При цьому не залишалися поза увагою і питання особистого життя («Моральний образ радянської жінки»). Держава, потребуючи жіночої віддачі натомість пропонувала жінкам засвоювати інформацію про рівність прав чоловіків і жінок («Радянське законодавство про жінку», «Шлюб і сім'я в радянському законодавстві»). Правові питання цілеспрямовано підкріплювалися циклом лекцій, у яких висвітлювалося «Піклування партії Леніна–Сталіна і радянської держави про політичне виховання і культурне зростання радянської жінки», «Сталінське піклування про жінок-матерів і про дітей», робилося протиставлення на становищі жінок у країнах соцтабору і в капіталістичних країнах («Що дала радянська влада працюючим жінкам?», «Становище жінок в країнах капіталізму», «Шлюб і сім'я при капіталізмі і соціалізмі»)²⁹.

У перше повоєнне десятиліття планомірна агітація жіночої аудиторії систематично проводилася як на зборах в межах невеликих груп на підприємствах і організаціях, так і під час численних масових зібрань активістів різних галузей господарства. Доповіді виступаючих здебільшого були співзвучними з наступними тезами: «Нам необхідно з новими силами взятися за роботу, ми здатні і повинні довести, що ми можемо на рівні з чоловіками брати участь в громадському житті і відновлювати господарство»³⁰; або «Наше серце переповнене радістю... радянська влада дала нам можливість бути повноправними членами і отримати будь-яке ремесло. Наші жінки мають повну можливість нарівні з чоловіками брати участь у виконанні п'ятирічного плану»³¹.

У друге повоєнне десятиліття спостерігаємо відступ від масштабної практики проведення жіночих нарад і з'їздів, що супроводжувалися численними патріотичними виступами з метою надихання і мобілізації жінок на звершення задля розбудови держави шляхом активної участі у виробництві, та громадсько-політичному житті.

Зміни в стратегії влади у ставленні до жінок, зокрема, в зменшенні заходів і зібрань для жінок, можна пояснити тим, що були отримані стійкі результати від включення жінок у виробничу діяльність. У цей час провадилася робота щодо закріплення значущості ролі жінок через постійне висвітлення їхньої невтомної праці на рівні з чоловіками у різних галузях виробництва, шляхом популяризації відомостей про жінок, які досягли певних досягнень у різних сферах суспільного життя. Для

²⁸ Там само. — Арк. 79.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. — Спр. 2. — Арк. 77.

³¹ Там само. — Арк. 5.

посилення твердження про рівноправність жінок публікувалися щорічники з статистичними даними про місце жінок в радянському суспільстві. А також практикувалася актуалізація інформації про заходи, які проводилися і проводяться в державі для покращення становища жінок. Так, ЦК КПРС в постанові до 8 березня 1954 р. закликав партійні, радянські, господарські, профспілкові і комсомольські організації «посилити піклування про покращення умов праці і побуту жінок, проявляючи особливу чутливість до жінок-матерів, допомагати їм у вихованні дітей. Необхідно встановити щоденний контроль за неухильним виконанням радянських законів про охорону жіночої праці і державних заходів з посилення піклування про жінок і їх дітей...»³².

Крім того жінкам, які вже були задіяні у державному виробництві, пропонувалося націлити свою увагу на участь у громадсько-культурному житті. Численні завдання, які ставилися перед жінками, фактично нівелиювали значущість наявних побутових потреб і проблем приватного життя. Тим більше, що держава проголошувала на рівні офіційних документів про свою участь у вирішенні проблеми поліпшення повсякдення. Покращення становища жінок передбачалось реалізовувати за рахунок збільшення мережі ясел і дитячих садочків; полегшення домашньої праці шляхом її механізації (пральні машини, холодильники, пілососи, картоплечистки, пристрої для переробки овочів, посудомийні машини, електричні каструлі і чайники, швейні машини, особливо електричні) і відповідно розширення доступу сімейних господарств до використання побутової техніки, перебудови домашнього господарства за рахунок розвитку мережі громадського харчування. Всі ці заходи проголошувалися урядовими постановами і доводилися до відома широкому загалу населення.

Зокрема, в постанові ЦК КПРС і РМ СРСР від 13 березня 1956 року зазначалося, що громадське харчування сприяє перебудові побуту трудящих на соціалістичних основах і звільненню жінок від маловиробничої домашньої праці. Цій же меті слугували заходи, спрямовані на розвиток мережі ательє і швейних майстерень, а також збільшення продажу готового одягу; розширення мережі і покращення роботи пралень, майстерень з хімчистки і ремонту одягу, взуття; розширення мережі лікарень, пологових будинків, санаторіїв, будинків відпочинку, дитячих ясел і садочків, покращення житлових умов; встановлення розпорядку дня в роботі установ, щоб у всіх залишалось достатньо часу для сім'ї, для виховання дітей³³.

³² *Бильшай В.* Решение женского вопроса в СССР. — С. 221–222.

³³ Там же.

Оскільки реалізовувана в повоєнне десятиліття практика активізації жінок у виробництві не була дієвою щодо жінок старшого віку, які й далі продовжували працювати в домашньому господарстві, — в умовах лібералізації громадсько-політичного життя доводилося застосовувати нові маніпулятивні підходи з метою остаточного витіснення приватногосподарського сектору виробництва. На фоні приниження приватної господарської діяльності в СРСР провели дискредитаційну кампанію проти осіб (як чоловічої, так і жіночої статі), що ведуть «паразитарний спосіб життя». Як результат, за кілька років лави робітників поповнили нові трудівники, здебільшого жінки літнього віку. Ці заходи вдалося провести на високому патріотичному піднесенні, тому що в суспільстві вже було нав'язане владою негативне ставлення до людей, які не працюють у державному секторі виробництва. До того ж, на початку 1960-х рр. праця в суспільному виробництві сприймалася як норма життя, обов'язкова для всіх. Ідея про важливість праці стосувалася як чоловіків, так і жінок, і фактично в період хрущовської відлиги закріплювалася як необхідна умова виховання підростаючого покоління без надання пріоритетів у цьому процесі комусь із соціальних статей.

Таким чином, за надзвичайно короткий строк був створений новий життєвий стереотип, який включає обов'язковий елемент — участь жінок у суспільному виробництві. Покоління, що заклало його, було виховане в тому дусі, що якщо для чоловіка праця обов'язкова, то жінка може думати і вибирати. Але самі представниці цього покоління вибрали працю, і їхній спосіб життя був сприйнятий поколінням дочок уже як єдино можливий³⁴.

Специфіка досліджуваного періоду проявляється також в тому, що в цей час зароджувалося нове сприйняття жіночої праці у державному виробництві. Оскільки лави трудівниць масово поповнювали жінки без відповідної кваліфікації, формувалася нерівноцінність у використанні праці чоловіків і жінок у різних видах діяльності.

Закріплювався не завжди відповідний жіночій природі розподіл жінок між галузями і видами праці, формувалася тенденція використовувати жіночу працю на менш цікавих і змістовних роботах, що поступаються чоловічим і за заробітком³⁵. Нерідко така ситуація виникала в результаті державної політики спрямованої на поліпшення становища населення. З одного боку, жінок на рівні з чоловіками стосувалися проваджені державою заходи соціальних гарантій, зокрема таких, як покращення

³⁴ Костаков В. Женская работа // Советская женщина: труд, материнство, семья. — М., 1987. — С. 37.

³⁵ Там же.

життя і умов праці робітників, охорона праці на виробництві тощо. З іншого, в результаті покращення становища жінок шляхом вивільнення їх з умов важкої праці відбулося не лише полегшення їхніх умов праці, фактично відбулося витіснення жінок з тих посад, які краще оплачувалися і мали кращі соціальні гарантії (робота з важкими умовами праці вище оплачується, дає право на пільгову пенсію)³⁶.

Оскільки проваджувані державою заходи щодо полегшення жіночої праці уникали реального вирішення питання налагодження якісного побуту (традиційно домашнє господарство, яке мала перекласти на свої плечі держава, і далі продовжувало залишатися здебільшого справою жінок), це не дозволяло жінкам розраховувати на рівні можливості з чоловіками в професійній реалізації. Більш того, в цей час на жінок дедалі більше покладалися навантаження з виховання дітей, їх участі у сімейній сфері.

Пропаговані радянською владою принципи рівноправності чоловіків та жінок насамперед базувалися на закріпленні цих положень у нормативно-правових документах, які за суб'єктом гендеру умовно можна поділити на кілька груп. До першої групи можна віднести документи, що стосуються і чоловіків, і жінок. В їх текстах містяться вказівки на рівність прав, гарантії для їх реалізації. Ці документи стосуються громадян загалом, і не завжди мають виражене розрізнення соціальної статі, оскільки головна мета в радянському суспільстві була формування спільності — радянський народ. Другу групу складають документи, що стосуються одного з суб'єктів гендеру, і відповідно мають виразне забарвлення соціальної статі. Таким чином, вони дають нам можливість відстежити, які гендерні ролі держава пропонувала реалізовувати своїм громадянам. Одночасно дають відомості про наявність чи відсутність дискримінації у застосуванні прописаних норм щодо суб'єкта гендеру, на якого ці положення не поширювалися. В третю групу можна об'єднати документи, що стосуються налагодження і упорядкування різних сфер життєдіяльності громадян, але разом з тим які здійснюють опосередкований вплив на ті сфери, що мали рольовий гендерний розподіл у суспільстві.

Зміст документів відображає, які сфери суспільного життя, на думку влади, потребували змін і покращень, зокрема у регулюванні стосунків соціальних статей, адже країна жила і користувалася юридичними нормами, введеними в дію у попередні десятиліття. У даному дослідженні для нас актуальні не всі, а лише ті, які продовжували бути чинними

³⁶ Там же. — С. 28.

станом на другу половину 1940-х — середину 1960-х років, а також ті, які були прийняті та впроваджені в досліджуваний період.

Аналіз документів дозволить нам визначити, яким чином у нормативній базі представлено місце суб'єктів гендеру в публічній та приватній сферах повсякденного життя. Актуальність такого аналізу обумовлена тим, що тривалий час у суспільстві панував традиційний підхід до розподілу гендерних сфер активності. Згідно нього кожна соціальна стать мала коло обов'язків, які відносяться до різних сфер. Чоловіки зазвичай діяли в публічній сфері, жінки — в приватній. З приходом радянської влади було дещо змінений існуючий порядок речей, а саме: соціальна стать, яка традиційно не мала доступу в публічну сферу, тепер цілеспрямовано в неї залучалася. Жінки нарівні з чоловіками освоювали діяльність, яка стояла за рамками приватного життя.

Крім того, ті функції, які раніше вважалися специфічно-приватними, тобто такими, що стосувалися тільки жіночого оточення в радянському суспільстві частково виходили за межі приватної сфери. Наприклад, материнство (фізіологічно притаманне жінкам) набувало в радянському законодавстві особливого значення і частково виводилося за межі лише приватної сфери. Складові функції материнства, зокрема виховання дітей, перекладалися на систему державних установ по догляду за дитиною (на той час, коли жінки будуть зайняті виконанням своїх обов'язків у публічній сфері). Вилучення жінки із приватної сфери, в т. ч. створення умов для материнства і дитинства можна розцінювати як виконувані ролі на межі приватного і публічного, що відбувалося під контролем держави.

Оскільки чоловіки і так були публічними, для них не було потреби приймати якісь специфічні норми, тим більше, що не передбачалося проведення зворотного процесу — відпускання чоловіків у види діяльності приватної сфери.

Ті ролі приватної сфери, які не мали вираженої цінності для їх представлення в публічному просторі, відносилися до сфери інтересів, які влада не поспішала переглядати. Таким чином, до приватної сфери можна віднести: стосунки між чоловіком і жінкою як подружжя, чи розлучених пар, а також функції жінки щодо виховання дитини в сімейному колі, ведення господарства, задоволення фізіологічних потреб тощо.

Оцінюючи сучасні стандарти гендерної рівності, дослідники роблять висновки, що даний еквівалент не відтворює відносини і становище статей які склалися в радянському суспільстві. Політику щодо рівноправності чоловіків та жінок, офіційно санкціоновану радянською владою, сучасні автори пропонують розглядати в аспекті «чоловіки та становище жінки», оскільки дана політика проявлялася в цілеспрямованих зусиллях влади виокремити сфери жіночої діяльності та жіночих ролей у соціальній системі. Політика «була зосереджена на підтримці соціальної

активності жінок за межами домогосподарства та сімейного оточення»³⁷ шляхом стимулювання активної діяльності жінки в публічній сфері: професійній зайнятості, політичному та громадсько-культурному житті суспільства.

§ 3. Гендер у правовому полі УРСР: регулювання публічної сфери діяльності громадян

Гендерні відносини, що мали місце в радянському суспільстві в період з другої половини 1940-х до середини 1960-х рр., в цілому продовжували реалізовуватися в рамках загальної політики СРСР попередніх років.

У Конституції, що мала юридичну силу в другій половині 1940-х — середині 1960-х рр. становище жінки визначалося наступним положенням: «Жінці в СРСР надаються рівні права з чоловіками у всіх областях господарчого, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Можливість здійснення цих прав жінці забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державну охорону інтересів матері і дитини, державною допомогою багатодітним і самотнім матерям, наданням жінці під час вагітності відпусток із збереженням утримання, широкою мережею пологових будинків, дитячих ясел і садочків» стаття 122 Конституції СРСР)³⁸.

Засади рівності чоловіків і жінок, проголошені основним законом держави, деталізувалися в численних правових документах. Станом на середину 1940-х рр. діяла низка законодавчих актів, які в правовому полі регулювали політичні права і обов'язки чоловіків і жінок. Серед них «Положення про вибори до Верховної Ради Української РСР», «Положення про вибори в обласні, окружні районні, міські, сільські і містечкові Ради депутатів трудящих Української РСР». Згідно з ними чоловікам і жінкам гарантувався відкритий доступ до активного громадсько-політичного життя суспільства шляхом рівноправної участі у виборах: «жінки користуються правом обирати і бути обраними нарівні з чоловіками» (стаття 117 Конституції УРСР); «на підставі ст. 117 Конституції УРСР жінки беруть участь у виборах і можуть бути обраними на рівних правах з чоловіками» (стаття 5 «Положення про вибори до Верховної Ради Української РСР» і стаття 4 «Положення про вибори в обласні, окружні

³⁷ Янковський С. Аналітичні моделі політики гендерної рівності // Культура і сучасність. — 2011. — № 1. — С. 45.

³⁸ Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в Париже. — С. 10.

районні, міські, сільські і містечкові Ради депутатів трудящих Української РСР»).

За законодавством жінки і чоловіки брали участь у виборах на рівних правах і ніяких відмінностей для участі у виборах між чоловіками і жінками не було, оскільки у виборчій системі УРСР були відсутні цензи. «Вибори депутатів є загальними: всі громадяни УРСР, що досягли 18 років, незалежно від расової належності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану і минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому порядку божевільними. Депутатом ВР УРСР може бути обраний кожен громадянин УРСР, який досяг 21 року, незалежно від расової і національної приналежності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану і минулої діяльності»³⁹. Якщо право заборони голосувати накладалося на одного з подружжя, воно не поширювалося на іншого члена подружжя. Гарантувалися рівноправність подружжя у шлюбі в особистих і майнових відносинах.

У радянському суспільстві принцип рівності політичних прав найперше демонстрували шляхом забезпечення представництва жінок у державних, партійних структурах, громадських організаціях: у складі Верховної Ради Української РСР, обласних, районних, міських та сільських радах депутатів трудящих, участь у народному контролі, в народному суді (як народні судді і народні засідателі), в партійних ланках і зокрема в роботі з'їзду КППС, у роботі профспілкових організацій, у Комітеті радянських жінок та ін., у трудових колективах як складової політичної системи радянського суспільства. В партійних документах неодноразово констатувалося, що жінок обирали і призначали за принципами повної рівності з чоловіками як на громадські посади обласного і місцевого значення, так і на керівні посади в законодавчих, урядових і вищих судових установах республіки⁴⁰. Як правило, такі твердження супроводжувалися доведенням до відома статистичних даних про кількісне представництво жінок у різноманітних державних і партійних установах республіки.

Слід відмітити, що акцентування кількості жінок відбувалося лише час від часу. В більшості інформаційно-статистичних добірках зазвичай наводилися дані про кількісне представлення чоловіків і жінок наривні з

³⁹ Закон «Про внесення змін у статті 101 і 115 Конституції (Основного Закону) Української РСР», від 30 грудня 1958 р. // Відомості ВР УРСР. — 1958. — № 15. — Ст. 138.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 8. — Арк. 349.

іншими показниками, які мали характеризувати обчислювальну групу (зокрема вік, соціальний статус тощо).

Гарантоване Конституцією УРСР право на працю означало представлення можливостей доступу до державного виробництва та фактично здійснення активної участі у ньому. Незмінність своєї позиції в цьому питанні влада демонструвала шляхом активної підтримки і узгодженості союзного та республіканського законодавства з міжнародними правовими документами щодо дискримінації в галузі праці. Згідно Конвенції МОП № 111 відносно дискримінації в галузі праці і занять (від 25 червня 1958 р., 31 січня президія ВР СРСР її ратифікувала) дискримінацією вважалося: а) всяке розрізнення, виняток або перевага, що оснований на ознаках раси кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, національної належності або суспільного походження і мали своїм результатом ліквідацію або порушення рівності можливостей чи ставлення в галузі праці і занять. Не вважалися дискримінацією всяке розрізнення, виняток або перевага, оснований на специфічних вимогах, зв'язаних з певною роботою⁴¹.

У результаті проваджувани урядом заходи з полегшення праці жінок передусім репрезентувалися як піклування держави про своїх громадян, а саме — жінок. Законодавча діяльність у цьому напрямку представлена низкою документів. Постанова РМ СРСР від 13 липня 1957 р. «Про заходи по заміні жіночої праці на підземних роботах в гірничодобувній промисловості і на будівництві підземних споруд»⁴² передбачала припинення дії постанови РНК СРСР від 25 жовтня 1940 р. «Про використання праці жінок на підземних роботах і гірничодобувній промисловості». Полегшення умов праці жінок регулювалося також постановою РМ УРСР від 23 липня 1960 р. «Про заходи по заміні жіночої праці на морських суднах флоту рибної промисловості»⁴³ та Конвенцією МОП № 45 відносно застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах (Конвенція про підземні роботи жінки від 1935 року, ВР СРСР ратифікувала 31 січня 1961 р.). Зокрема, згідно статті 2 Конвенції «Ніяка особа жіночої статі, який би не був її вік, не може бути

⁴¹ Конвенція МОП № 111 відносно дискримінації в галузі праці і занять (від 25 червня 1958 р.), ратифікована президією ВР СРСР 31 січня 1961 р. // Відомості ВР УРСР. — 1961. — № 46. — Ст. 513.

⁴² Постановление СМ СССР «О мероприятиях по замене женского труда на подземных работах в горнодобывающей промышленности и на строительствах подземных сооружений» от 13 июля 1957 г. // Сборник постановлений правительства СССР (далі — СП СССР). — 1957. — № 8. — Ст. 81.

⁴³ Постанова РМ УРСР «Про заміну жіночої праці на морських суднах рибної промисловості» від 23 липня 1960 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — 1960. — № 7. — Ст. 45.

використана на підземних роботах у шахтах»; в статті 3 зазначалося, що «Національне законодавство може виключити із згаданої заборони а) жінок, які займали керівні пости і не виконували фізичної роботи, б) жінок, зайнятих санітарним і соціальним обслуговуванням, с) жінок, які проходять курс навчання і допущені до проходження стажу у підземних частинах шахти з метою професійної підготовки, д) інших жінок, які повинні спускатись час від часу у підземні частини шахти для виконання робіт нефізичного характеру».⁴⁴

З одного боку, реалізовані радянським урядом заходи з полегшення становища жінок мали, безперечно, прогресивне значення. З іншого боку, в результаті застосування на практиці положень вищезгаданих правових документів намітився процес витіснення частини жінок на малооплачувані професії, а також втрати цими жінками майбутніх можливостей в отриманні пільгових пенсій. Адже закон СРСР від 14 липня 1956 р. «Про державні пенсії» чітко встановлював коло осіб, які мали право на пільгові пенсії.⁴⁵

⁴⁴ Конвенція МОП № 45 відносно застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах // Відомості ВР УРСР. — 1961. — № 46. — Ст. 511.

⁴⁵ Закон СРСР «Про державні пенсії» від 14 липня 1956 р. // Відомості Верховної Ради СРСР (далі — Відомості ВР СРСР). — 1956. — № 15. — Ст. 313.

Закон СРСР від 14 липня 1956 р. «Про державні пенсії» визначав, що право на пенсію по старості мають робітники і службовці чоловіки після досягнення 60 років і при стажі роботи не менше 25 років, жінки — після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 20 років.

Згідно нього на пільгових умовах право на пенсію мали:

а) робітники і службовці на підземних роботах, на роботах з шкідливими умовами праці і в гарячих цехах (чоловіки — після 50 років, при стажі не менше 20 років, жінки — після досягнення 45 років, при стажі не менше 15 років);

б) робітники і службовці на інших роботах з важкими умовами праці (чоловіки — 55 років, стаж не менше 25 років; жінки — 50 років, стаж не менше 20 років). В обох випадках, якщо не менше половини цього стажу припадало на відповідні роботи, що відповідають пенсії на пільгових умовах;

в) робітниця підприємств текстильної промисловості після досягнення 50 років при стажі в цій професії не менше 20 років (незалежно від місця останньої роботи);

г) робітники і службовці-інваліди з числа військовослужбовців (чоловіки — 55 років, стаж — 25 років, жінки — 50 років, стаж — 20 років);

д) жінки, що працювали трактористками-машиністками в сільському-господарстві, інших галузях народного господарства, жінки, які працювали машиністами будівельних, дорожніх, вантажно-розвантажувальних машин (50 років, стаж 20 років, не менше 15 років у цих професіях) незалежно від місця останньої роботи;

е) жінки, які народили 5 і більше дітей і виховали їх до 8-річного віку мають право на пенсію після старості після досягнення 50 років при стажі не менше 15 років, якщо не мають право на пенсію по старості у більш ранньому віці.

Таким чином, державні заходи з полегшення становища жінок певною мірою спричинилися до перегрупування трудових ресурсів у державі за гендерною ознакою. Жінки, які втрачали право на пільгові пенсії, і в силу неможливості реалізуватися на кваліфікованих професіях, поповнювали лави малокваліфікованих професій з легшими умовами праці, з меншою заробітною платою і з необхідністю напрацювання більшого періоду стажу для отримання пенсій за віком.

Витіснення загальної маси жінок з професій з важкими умовами праці, зростання чисельності серед робітниць жінок похилого віку без спеціальної освіти спричинилося до фемінізації окремих галузей виробництва. Процес наповнення окремих менш оплачуваних галузей малокваліфікованою жіночою робочою силою супроводжувався вкоріненням у трудовій виробничій діяльності традиційного гендерного стереотипу про чоловічі і жіночі сфери активності. Подібну ситуацію можемо відстежити навіть на прикладі законодавчих документів, які відображають наявність розподілу на жіночу і чоловічу працю в окремих галузях суспільного виробництва.

Так, згідно з постановами про розвиток громадського харчування⁴⁶ від 1959 та 1962 рр. на державному рівні відбувалося закріплення відповідальності за жінкою сфери харчування. А саме: рекомендувалося «вжити заходів до зміцнення керівних кадрів спеціалістами та направити на роботу в підприємства громадського харчування комуністів і комсомольців, переважно жінок»⁴⁷. Черговий документ закріплював раніше висловлену позицію: «докорінно поліпшити справу добору та розстановки кадрів у торгових організаціях, сміливіше висувати на керівні посади молодих спеціалістів та жінок»⁴⁸.

Перенесення функції жінок із приватної сфери у публічну відбувалося, зокрема, і за рахунок наголошення на важливості виконання нею такої важливої соціальної функції, як народження дитини.

Попри застосовувану державою практику створення умов для якнайшвидшого повернення жінки в публічну сферу, саме явище материнства в радянському суспільстві можна розглядати водночас і як приватну, і як публічну сферу. Публічність проявлялася в тому, що материнство

⁴⁶ Постанова «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в УРСР» від 23 березня 1959 р.; постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню торгівлі в УРСР» від 9 жовтня 1962 р.

⁴⁷ Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в УРСР» від 23 березня 1959 року // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — 1959. — № 3. — Ст. 18.

⁴⁸ Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню торгівлі в УРСР» від 9 жовтня 1962 р. // Там само. — 1962. — № 10. — Ст. 20.

визнавалося важливою соціальною функцією, і жінці, яка народжувала дитину, гарантувалися певні умови для її підтримки. Насамперед, така позиція закріплювалася тими нормотворчими документами, які підкріплювали відповідальність жінки за народження дітей і гарантували надання їй допомоги при народженні дитини.

У радянській державі материнство визнавалося найбільшою цінністю, особливого змісту ця теза набувала у післявоєнний період. Зокрема, встановлювалася кримінальна відповідальність за деякі вчинки щодо вагітних жінок. А саме — передбачалася низка статей, що мали захищати вагітну жінку. Серед них стаття 34 Кримінального кодексу Української РСР: відмова в прийомі на роботу вагітної жінки з мотивів вагітності, або матері, яка має грудну дитину, а також зниження заробітної плати або звільнення жінки з тих же самих мотивів⁴⁹.

На підтвердження проваджуваної державою політики стосовно охорони вагітних жінок низка статей Кримінального кодексу Української РСР (від 28.12.1960, вводився в дію з 1.04.1961) містили положення, що стосувалися вагітної жінки. Так, до жінки в стані вагітності не застосовувалася виняткова міра покарання — смертна кара. Зокрема в ст. 24 КК УРСР з цього приводу зазначалося: «Не можуть бути засуджені до смертної кари... жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Смертну кару не може бути застосовано до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку». Вагітність була однією з обставин, що пом'якшувала відповідальність жінки при вчиненні нею злочину (ст. 40 КК УРСР). Вбивство жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності класифікувалося як умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 93 КК УРСР) і передбачало встановлення покарання — позбавлення волі на строк від 8 до 15 років; переривання вагітності своєю чергою класифікувалося як умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 101 КК УРСР) і передбачало покарання — позбавлення волі на строк від 2 до 8 років. За умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або зараз же після пологів передбачалося покарання — позбавлення волі на строк до трьох років.

У Кримінальному кодексі мала місце стаття про незаконне проведення абортів (с. 109 КК УРСР), згідно якої незаконне проведення лікарем абортів каралося виправними роботами на строк до 1 року або штрафом у розмірі до 50 руб., або громадською доганою. Проведення абортів особою, що не мала спеціальної медичної освіти, каралося позбавленням волі на

⁴⁹ Закон УРСР «Про затвердження Кримінального кодексу УРСР» від 28 грудня 1960 р. // Відомості ВР УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 14.

строк до 2 років; незаконне проведення абортів, що спричинило тривалий розлад здоров'я або смерть, — позбавленням волі на строк до 6 років. Примушування жінки до вчинення абортів (ст. 110 КК УРСР), якщо внаслідок цього аборт був проведений, каралося виправними роботами на строк до 1 року, або громадською доганою.

За радянським законодавством правовий статус жінки, на відміну від чоловіка, крім загальних, основних прав, містив і додаткові спеціальні норми і пільги.⁵⁰ Пояснювали це необхідністю створення для жінок переваг, які б підтримували їх під час реалізації ролі материнства. Характер і багаточисленність нормативних актів не розглядали як дискримінацію щодо чоловіків, а передусім як необхідні заходи для підтримки жінки. Найповніше права і обов'язки жінок-матерів були прописані в указі Президії ВР СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства про встановлення почесного звання “Материнська слава” і медалі “Медаль материнства”»⁵¹. За положеннями документу передбачалася широка програма заходів, спрямованих на піклування держави про матір і дитину, вводилися урядові нагороди багатодітним матерям за народження і виховання своїх дітей. Ціль таких заходів — «підняти на невидану досі висоту гідність і славу матері».

Указ містив низку положень, які декларували підтримку і вказували на піклування стосовно жінок-матерів різного соціального статусу. Збільшувалася допомога багатодітним матерям, право на цю допомогу надавалося, починаючи з народження третьої дитини. Передбачалася допомога самотнім матерям, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, на утримання і виховання дітей, які народилися після указу до досягнення ними дванадцятирічного віку. Збільшувалися відпустки жінкам на час вагітності і пологів до 77 днів, замість 62 (35 до пологів і 42 після пологів). Відпустка після пологів могла бути продовжена до 56 днів у випадку складних пологів чи народження двійні. Вагітним жінкам, починаючи з четвертого місяця вагітності, надавалося право на звільнення від надурочних і нічних робіт, як на підприємствах, так і в установах. Матері грудних дітей на час годування груддю звільнялися від робіт у нічний час.

⁵⁰ Новикова Э. Женщина в развитом социалистическом обществе. — М., 1985. — С. 36–37

⁵¹ Указ Президії ВР СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства про встановлення почесного звання “Материнська слава” і медалі “Медаль материнства”» від 8 липня 1944 р. // Відомості ВР СРСР. — 1944. — № 37.

Вагітні жінки (від шостого місяця вагітності), а також матері новонароджених до чотирьох місяців годування забезпечувалися вдвічі збільшеними нормами додаткового продовольчого пайка. Крім того для охорони материнства і дитинства в республіці передбачалася організація будинків матері й дитини, спеціальних будинків відпочинку для ослаблених матерів, діти яких перебували на грудному вигодовуванні, та вагітних жінок, які цього потребують. Розширювалася мережа дитячих закладів з метою повного охоплення ними всіх дітей, які потребують обслуговування.

У наступні десятиліття низка положень указу були дещо уточнені чи змінені черговими правовими документами. За указом Президії ВР СРСР від 25 листопада 1947 р. «Про розмір державної допомоги багатодітним і одиноким матерям» встановлювалися розміри виплат державної допомоги⁵². За нормативними документами грошову підтримку надавали не тільки багатодітним матерям. Поступово мало місце розширення кола жінок-суб'єктів, які мали забезпечуватися гарантованими виплатами на дітей. Так, 25 жовтня 1963 р. прийнято постанову РМ СРСР № 1108 «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби»⁵³, 4 листопада 1964 р. постановою РМ СРСР № 915 затверджено «Положення про порядок призначення і виплату допомоги по вагітності і родам жінкам — членам колгоспів»⁵⁴; 15 липня 1964 р. прийнято закон СРСР «Про пенсії і допомоги членам колгоспів».

Якщо під іншим кутом зору оцінити прописані у правових документах норми, можна помітити, що підтримка держави гарантувалася за умови участі жінки в трудовій діяльності та для швидшого повернення жінки в професійну зайнятість. Таким чином, згадані привілеї, пов'язані з материнством, жінка отримувала за умови її обов'язкової участі у сус-

⁵² Указ Президії ВР СРСР від 25 листопада 1947 р. «Про розмір допомоги багатодітним і одиноким матерям» // Відомості ВР СРСР. — 1947. — № 41.

Матерям трьох дітей з народженням 4 дитини виплачували кошти: одноразово — 65 руб., щомісячно по 4 руб.; з народженням 5-ї дитини — одноразово 85 руб., щомісячно по 6 руб.; з народженням 6-ї дитини — одноразово 100 руб., щомісячно по 7 руб.; з народженням 7-ї і 8-ї дитини — одноразово 125 руб., щомісячно по 10 руб.; з народженням 9 і 10 дитини — одноразово 175 руб., щомісячно по 12,5 руб.; з народженням кожної наступної дитини одноразово 250 руб., щомісячно по 15 руб. Одиноким матерям (незареєстрованим у шлюбі) на утримання і виховання дитини виплачувалася щомісячна допомога в розмірі 20 руб. на кожну дитину.

⁵³ Постановление СМ СССР № 1108 «О выплате пособий на детей военнослужащих срочной службы» от 25 октября 1963 г. // СП СССР. — 1963. — № 20. — Ст. 198.

⁵⁴ Постановление СМ СССР «Об утверждении Положения о порядке назначения и выплаты пособий по беременности и родам женщинам — членам колхозов» от 4 ноября 1964 г. // СП СССР. — 1964. — № 22. — Ст. 136.

пільному виробництві. За цією концепцією джерелом соціальних пільг для жінок, без чого біологічне відтворення суспільства було б неможливим, стала держава. Така система призвела до того, що по один бік виявилися жінки, діти і держава, по-інший — чоловіки⁵⁵. Таким чином, зворотною стороною ситуації, що склалася, стало фактично вилучення відповідальності чоловіків за дітей.

Згідно документів, жінкам гарантували збереження трудового стажу. За указом Президії ВР СРСР «Про покращення справи державної допомоги багатодітним і самотніми матерям і покращення умов праці і побуту жінок» від 19 травня 1949 р.⁵⁶, вагітні жінки і матері, які мають дітей (в т. ч. всиновлених), під час розторгнення ними трудової угоди зберігали безперервний трудовий стаж до досягнення дитиною віку 1,5 роки.

Оскільки з досягненням дитиною 1,5 річного віку жінка змушена була виходити на роботу, в правовому полі був розроблений комплекс заходів для підтримки іншої місії жінки (паралельно з материнською) — активної учасниці виробничого процесу та громадського життя. Для якнайшвидшого вивільнення молодої матері з домашньої сфери, частину її обов'язків по догляду за дитиною держава перекладала на спеціальні дитячі установи, які хоч і повільно, все ж відновлювали свою діяльність у перше повоєнне десятиріччя.

Станом на середину 1950-х рр. влада почала вживати заходи з наведення порядку у цій сфері. Про це свідчить низка документів: указ Президії ВР СРСР «Про покращення справи державної допомоги багатодітним і самотніми матерям і покращення умов праці і побуту жінок» (від 19 травня 1949 р.); постанова РМ СРСР «Про подальші заходи допомоги жінкам-матерям, працюючим на підприємствах і в установах» (від 13 жовтня 1956 р.); «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР», затверджене постановою уряду УРСР (від 15 червня 1957 р.); «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)», затверджене постановою РМ УРСР (від 11 липня 1960 р.); постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про організацію шкіл з продовженим днем» (від 15 лютого 1960 р.); «Положення про 8-річну школу», затверджене постановою уряду УРСР (від 16 серпня 1960 р.).

Загалом, у результаті реалізації засад вищезгаданих документів було здійснено низку заходів. А саме, створювалися нові типи навчально-виховних установ, у яких чітко визначалися завдання і функції цих

⁵⁵ Формування гендерної культури молоді: [Електронний ресурс]: <http://www.obljust.te.ua/?page=consult&consulted=179&sub>

⁵⁶ Указ Президії ВР СРСР «Про покращення справи державної допомоги багатодітним і самотніми матерям і покращення умов праці і побуту жінок» від 19 травня 1949 р // Відомості ВР СРСР. — 1949. — № 26.

закладів. За положеннями про їх діяльність, поряд з функціями навчання і виховання підростаючого покоління, одне із завдань полягало у створенні таких умов, які б дозволяли матерям малолітніх дітей якомога раніше включитися в трудову діяльність. З 1956 р. в міських школах створювалися спеціальні групи з перебуванням учнів 1–4 класів у школі й після навчання, що дозволяло батькам отримати можливості забезпечити належний нагляд за дітьми у разі короткого навчального дня⁵⁷. Серед інших нагальних питань, які планували негайно вирішити, відмітимо такі: протягом 1956–1957 рр. обладнання на підприємствах санітарно-побутових приміщень (кімнат для годування грудних дітей, душових, кімнат особистої гігієни жінки); надання малозабезпеченим вагітним жінкам безкоштовних путівок у санаторії та будинки відпочинку за рахунок фонду; рекомендації керівникам підприємств значне розширення мережі пралень для обслуговування населення, у т. ч. механізованих⁵⁸. З 1957 р. створювалася мережа шкіл-інтернатів, які укомплектовувалися передусім дітьми одиноких матерів, інвалідів війни і праці, сиротами, а також дітьми, для виховання яких були відсутні належні умови в сім'ї⁵⁹.

З 1960 р. в разі потреби жінка вже після досягнення дитиною 2-х місяців могла вийти з декретної відпустки, залишивши немовля в яслях-садках. Ще одна новація передбачала можливість відкриття цілодобових ясел-садків або окремих груп інтернатного типу для дітей віком від 1,5 року (з перебуванням дітей впродовж тижня, за винятком вихідного дня)⁶⁰. Як і в попередніх документах, серед завдань проваджуваних заходів обов'язковою була теза про «сприяння швидкого включення жінок-матерів у виробниче та громадсько-політичне життя країни»⁶¹. З 1960 р. організація шкіл із продовженим днем набувала масового поширення. Ці установи давали можливість сім'ям, батьки в яких працювали повний робочий день, залишати дітей під наглядом педагогів⁶².

⁵⁷ Охрана материнства и детства в СССР: Сборник нормативных актов. — М., 1986. — С. 122–123; Постановление СМ СССР «О дальнейших мерах помощи женщинам-матерям, работающим на предприятиях и в учреждениях» от 13 октября 1956 г. // СП СССР. — 1957. — № 2. — Ст. 7.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР», затверджено постановою уряду УРСР від 15 червня 1957 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1957. — № 10. — Ст. 119.

⁶⁰ «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)», затверджено постановою уряду від 11 липня 1960 р. // Там само. — 1960. — № 7. — Ст. 110.

⁶¹ Там само.

⁶² Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про організацію шкіл з продовженим днем», від 15 лютого 1960 р. // Там само. — № 3. — Ст. 28.

Радянські навчально-виховні установи відігравали важливу роль у соціалізації особистості, з дитячого віку забезпечували і чоловікам, і жінкам реалізацію права на освіту. Право на освіту реалізовувалося з урахуванням принципів безкоштовності, рівного доступу до спільного навчання як хлопчиків, так і дівчаток⁶³. За положенням про 8-річну школу, навчання в ній було обов'язковим для всіх дітей обох статей віком від 7 до 15–16 років. Влада здійснювала централізовані заходи щодо виявлення усіх наявних дітей, неохоплених навчанням, та слідувала за реалізацією щодо них прав, гарантованих їм державою⁶⁴.

Одним з найважливіших завдань, яке покладалося на навчальні установи, вважалося трудове виховання та виховання у молоді активної громадянської позиції. Передусім приділяли увагу формуванню в молодого покоління навичок самообслуговування: «всю роботу по самообслуговуванню проводити з урахуванням віку, статі, фізіологічних можливостей дітей і молоді, норм і вимог гігієни та охорони здоров'я»⁶⁵.

Поза школою на сім'ю покладалося завдання з виховання дітей «у руслі головних ідей комуністичного виховання». Причому виховання в колі сім'ї не мало бути відірваним від школи⁶⁶. На практиці в основному цю функцію виконували матері. Фактично, в обмін на визнання свободи і рівності жінки держава покладала на неї виконання ролей не тільки трудівниці і матері, але й головної виховательки своїх дітей, берегині радянської сім'ї, вірної дружини, яка бере на себе всі клопоти про дім.

До жінки-матері ставилися дедалі зростаючі вимоги з виховання підростаючої молоді: державі необхідні були працьовиті виконавці, покоління із слухняною поведінкою, не зацікавлене в особистому матеріальному збагаченні, юнаки — для поповнення збройних сил, а дівчата — для забезпечення подальшого відтворення. Сім'я мала сприяти вихованню людини радянського суспільства з високими моральними якостями, основними серед яких були: «комуністичне ставлення до праці і

⁶³ «Положення про 8-річну школу», затверджене постановою уряду УРСР від 16 серпня 1960 р. // Там само. — № 8. — Ст. 138.

⁶⁴ «Положення про комісії по влаштуванню дітей і підлітків при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих», затверджене постановою уряду УРСР від 24 березня 1958 р. // Там само. — 1958. — № 3. — Ст. 55.

⁶⁵ Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про розширення самообслуговування в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних училищах, у середніх спеціальних та вищих учбових закладах УРСР» від 13 липня 1959 р. // Там само. — 1959. — № 7. — Ст. 82.

⁶⁶ Закон ВР УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» від 17 квітня 1959 р. // Відомості ВР УРСР. — 1959. — № 14. — Ст. 101.

соціалістичної власності, дисциплінованість, чесність і правдивість перед партією і народом, хоробрість та сміливість, скромність...»⁶⁷.

Осуду піддавали всіх, хто в своїй поведінці допускав відхилення, не схвалені партійною ідеологією: «Немало є ще у нас таких юнаків і дівчат, які зневажливо ставляться до праці, не прагнуть трудитися на загальну справу і, добре знаючи свої права, не відчують обов'язків перед партією, народом і державою, що створили умови для навчання і праці, для всебічного розвитку кожної людини»⁶⁸. Таке ставлення поширювалося на молодь, яка в силу різних причин не включилася після закінчення середніх навчальних закладів у трудову діяльність, тим більше, що на державному рівні настійливо рекомендувалося залучати випускників шкіл до суспільно-корисної праці: «мало відбуватися залучення усієї молоді в промислове чи сільськогосподарське виробництво, охоплення її професійним навчанням, із зверненням особливої уваги на працевлаштування дівчат... мати на увазі щоб юнаки і дівчата, які закінчили середні школи, як правило отримували спеціальності і професії, які потребують підвищеного освітнього рівня»⁶⁹.

Активні заходи з трудового виховання і втягнення у суспільне виробництво проводилися не лише щодо дітей і молоді, а й дорослих громадян. Населення, беручи участь в обговоренні проекту указу «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (від 29 червня 1961 р.), здійснювало завдання із виявлення осіб, «які будучи працездатними, ухиляються від суспільно корисної праці, не виконують ніякої корисної роботи ні в суспільстві, ні в сім'ї, ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя, займаються приватнопідприємницькою діяльністю, забороненими промислами, жебрацтвом, спекуляцією», та провадило активну роботу на виправлення їхньої поведінки тими засобами, про які говорилося в законі: «з антигромадськими паразитичними елементами необхідно вести рішучу боротьбу до повного викорінення цього ганебного явища в нашому суспільстві, створення навколо таких осіб атмосфери нетерпимості і загального осуду»⁷⁰.

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4716. — Арк. 24.

⁶⁸ Там само. — Арк. 14–15.

⁶⁹ Постановление СМ СССР № 1112 «О вовлечение в промышленное и сельскохозяйственное производство молодежи, окончившей средние общеобразовательные школы» от 12 сентября 1957 г. // СП ССР. — 1957. — № 13. — Ст. 123.

⁷⁰ Указ Президії ВР УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» від 12 червня 1961 р. // Відомості ВР УРСР. — 1961. — № 25. — Ст. 292.

Реалізація цілей закону покладалася на товариські суди — «виборні громадські організації, покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, розвитку у радянської людини почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поважання гідності і чесності громадян». Серед питань які мали право розглядатися в товариських судах, були ті, що вважалися антигромадськими, але не тягнули на кримінальну відповідальність: порушення трудової дисципліни, поява в нетверезому стані, негідна поведінка в громадських місцях, негідне ставлення до жінки, негідна поведінка в сім'ї, невиконання обов'язків з виховання дітей, недостойне ставлення до батьків тощо⁷¹.

У процесі виховання молоді прищеплювали активну громадянську позицію. Більшість чеснот за своїм призначенням були спрямовані як на чоловіків, так і на жінок. Разом з тим слід враховувати наявність відмінних підходів у процесі соціалізації молоді, під впливом яких відбувалося опанування чоловіками і жінками гендерних ролей. Так, у досліджуваний період не передбачалося можливостей активного заміщення. Попри те, що жінки все активніше і масштабніше залучалися нарівні з чоловіками до участі в публічних сферах життєдіяльності, лише жінка в радянському суспільстві могла повноцінно виконувати роль матері, включно з тими функціями, які уособлюють материнство не лише як процес біологічного відтворення, а і як сукупність соціальних функцій і завдань. Фактично, спостерігалось збереження традиційного розподілу ролей, що підкреслювало визнання в жінці її цінності материнства.

Прикладом перенесення усталених традицій щодо чоловічої частини населення радянського суспільства було закріплення за ними ролі захисника. Призначенням чоловіка вважалася його обов'язкова участь у лавах збройних сил як захисника радянської держави. До 1962 р. в правовому полі СРСР діяв нормативний документ (закон СРСР від 1 вересня 1939 р. «Про загальний військовий обов'язок»), який поширював положення про допризовну військову підготовку на учнів середніх шкіл та середніх спеціальних навчальних закладів⁷². З 1962 р. до положень закону про загальний військовий обов'язок були внесені уточнення про віковий ценз призовників: «До призовних дільниць щорічно протягом січня–лютого

⁷¹ Указ Президії ВР УРСР «Про затвердження “Положення про товариські суди УРСР”» від 15 серпня 1961 р. // Там само. — № 35. — Ст. 416.

⁷² Указ Президії ВР СРСР «Про скасування допризовної військової підготовки учнів середніх шкіл та середніх спеціальних навчальних закладів», від 9 лютого 1962 р. // Там само. — 1962. — № 7. — Ст. 96.

місяців приписуються громадяни, яким до 1 січня минуло 17 років»⁷³. Ухилення від виконання військового обов'язку тягнуло за собою кримінальну відповідальність. Зокрема, в Кримінальному кодексі з цього приводу зазначалося: стаття 72 «ухилення від чергового призову на дійсну військову службу... карається позбавленням волі на строк від одного року до трьох... Те саме діяння, вчинене шляхом заподіяння собі тілесного ушкодження або симуляції хвороби, або підробки документів, чи шляхом іншого обману, а також вчинене при інших обтяжуючих обставинах карається позбавленням волі на строк від одного року до п'яти років»; стаття 73 «ухилення від призову по мобілізації в ряди збройних сил СРСР карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років»⁷⁴.

Таким чином, досліджуючи суспільство другої половини 1940-х — першої половини 1960-х рр., зокрема, характер гендерних відносин маємо розуміти, що формування гендерного порядку в радянському суспільстві відбувалося на рівні законодавчих документів. Загалом офіційні дії влади призвели до збільшення чисельності осіб, які основний час своєї трудової діяльності реалізовували у публічному просторі, за межами приватної сфери. Влада планомірно поповнювала державний сектор виробництва за рахунок не лише чоловіків, а й жінок різних вікових груп, заміщуючи індивідуальні цінності — цінностями колективізму.

Водночас залучення жінок до активної участі у тих сферах діяльності, які знаходилися поза межами приватного життя, не спричиняло до автоматичного стовідсоткового включення жінок у всі сфери публічної діяльності на рівні з чоловіками. Можливості повноцінної рівноправної реалізації жінок та чоловіків обмежувалися винятково тими сферами, які держава була готова запропонувати. На рівні законодавчих документів можемо спостерігати процес перенесення традиційних цінностей у публічну сферу, що своєю чергою приводило до зародження стереотипів сприйняття ролі та місця чоловіків і жінок у суспільному житті. Крім того, за законодавством чоловіки мали обмежений доступ до участі у процесі народження і виховання дитини як соціальної практики, натомість жінки були виключені з таких сфер, які вважалися властиво чоловічими, — участь у збройних лавах, у роботах з важкими умовами праці.

⁷³ Указ Президії ВР СРСР «Про зміну статті 17 Закону про загальний військовий обов'язок», від 1 червня 1962 р. // Там само. — № 23. — Ст. 287.

⁷⁴ Закон УРСР «Про затвердження Кримінального кодексу УРСР» від 28 грудня 1960 р. // Там само. — 1961. — № 2. — Ст. 14.

§ 4. Приватна сфера громадян у правових документах

Активне освоєння жінками публічної сфери, що реалізовувалося за підтримки влади, навіть більше — нею скеровувалося, не зменшувало коло обов'язків, які традиційно покладалися на жінку у приватній сфері. Як згадувалося, це проявлялося передусім у заходах з піднесення престижу материнства і покладання на жінку відповідальності за виконання цієї важливої соціальної функції (в законодавстві оформлення цих принципів спостерігається в 1944 р.) та поступове перенесення у публічну діяльність принципу поділу обов'язків у домашньому сімейному господарстві.

Радянське законодавство дає нам можливість відтворити, які механізми використовувала влада для регулювання окремих (важливих для проваджуваної політики) аспектів приватного життя свої громадян.

Оскільки однією з характеристик було проведення масштабної кампанії на піднесення престижу і утвердження рівноправної ролі жінок у різних сферах діяльності радянського суспільства, вважаємо за необхідне виявити дії влади щодо впливу на жіноче приватне повсякдення.

Передусім на жінці лежала відповідальність за народження дітей. І хоча роль материнства в радянському суспільстві певною мірою виходила за рамки традиційної приватної сфери, все ж основна відповідальність за дітей у повсякденному житті відносилася до обов'язків жінок.

У кінці 1940-х років, з огляду на величезні втрати людського ресурсу під час Другої Світової війни, влада вважала за необхідне брати активну участь у процесі контролю за відтворенням населення. Загалом, арсенал демографічної політики включає чимало заходів: матеріальне стимулювання, пропаганда підвищення народжуваності шляхом соціальної реклами, статей та фільмів за соціальним замовленням, суспільними міфами; боротьба з абортами (заборона на законодавчому рівні, переконування не робити аборти, поширення контрацепції). Проте аналізуючи нормативні документи, можна відслідкувати, що основні засоби контролю за народжуваністю, якими оперувала радянська влада у повоєнному суспільстві, були пропаганда цінності материнства, матеріальне стимулювання, що втім не мало такого сенсу, якби не поєднувалося з жорсткою боротьбою з абортами на законодавчому рівні. Нерідко приймали рішення народжувати дитину не за внутрішнім переконанням, а за вимушеною необхідністю, оскільки продовжували діяти юридичні норми, які передбачали кримінальну відповідальність за вчинення жінкою абарту.

Деяке полегшення у справі особистого вибору жінки — народжувати чи не народжувати — стало можливим у період хрущовської відлиги. В другій половині 1950-х рр. було прийнято юридичні норми, які

дозволяли жінкам самостійно контролювати свої репродуктивні функції. Так, указ Президії ВР УРСР від 29 вересня 1954 р. «Про виключення з Кримінального кодексу УРСР ст. 143²»⁷⁵, що закріплював положення указу Президії ВР СРСР від 5 серпня 1954 р. «Про скасування кримінальної відповідальності вагітних жінок за вчинення абортів», — фактично означав відмову держави втручатися в особисті справи жінки і сім'ї щодо контролю над народжуваністю.

Черговий документ, указ Президії ВР УРСР «Про скасування заборони абортів» від 8 лютого 1956 р.⁷⁶, відмінив статтю 1 постанови ЦВК і РНК УРСР від 20 жовтня 1937. Згідно нього відповідальність за здійснення абортів накладалася у випадках, якщо проведення лікарем абортів здійснювалося поза лікарняним або іншим лікувальним закладом, чи в результаті проведення абортів в антисанітарній обстановці, або особами, які не мають спеціальної медичної освіти.

Разом з тим зняття кримінальної відповідальності за здійснення абортів не означало автоматичних гарантій для підтримки державою жінок, які самостійно вирішували питання з готовністю народжувати чи не народжувати дітей. Ця політика не підкріпилася сексуальною освітою, доступністю надійних контрацептивних засобів, і тому аборт для жінки залишався головним способом контролю репродукції.

Аж до 1961 р. аборт залишався індивідуально справою жінки. 19 грудня 1961 р. постанова РМ УРСР «Про впорядкування виплати допомог по тимчасовій непрацездатності і видачі лікарняних листів» скасовувала з 1 січня 1962 р. стягнення з жінок-робітниць і службовців плати за операцію штучного припинення вагітності. Встановлювалися норми видачі лікарняних листів допомоги по тимчасовій непрацездатності в зв'язку з операцією абортів. Згідно них, право на лікарняний листок з виплатою допомоги з першого дня лікарняного мали жінки, заробітна плата яких не перевищувала 60 руб., або ж усі жінки, незалежно від їхньої заробітної плати, при операції абортів за медичними показниками або при мимовільному аборті. В решті випадків лікарняні листки і

⁷⁵ Виключення з КК УРСР ст. 143² означало, що втратив силу абзац 3 статті 2 постанови ЦВК і РНК УРСР від 4 серпня 1936 року «Про зміну законодавства УРСР в зв'язку з союзним законом про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породільницям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі родильних будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінальної кари за неплатіж аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення».

⁷⁶ Указ Президії ВР УРСР «Про внесення змін у статтю 143 Кримінального кодексу Української РСР // Відомості ВР УРСР. — 1956. — № 2. — Ст. 28.

допомоги в зв'язку з абортom видавалися починаючи з 11 дня непрацездатності⁷⁷.

Контроль за народжуваністю в правовому полі радянської держави реалізовувався не тільки щодо жінок-матерів матеріальним стимулюванням, а й передбачав матеріальне визискування бездітних жінок і чоловіків. Після закінчення війни продовжували діяти окремі норми податку, який встановлювався на підставі указу президії ВР СРСР від 21 листопада 1941 р. «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР». Окремі його положення були змінені указом від 8 липня 1944 р., а саме встановлювалося, що «податок сплачують громадяни, які не мають дітей, чоловіки у віці старше 20 років і до 50 років і жінки у віці старше 20 років і до 45 років». Податок збирали у таких розмірах: при відсутності дітей — 6% від прибутку; з колгоспників, одноосібників та інших громадян, які входять до складу господарств, які підлягають обкладенню сільськогосподарським податком, при відсутності дітей — 150 руб. у рік, при наявності однієї дитини — 50 руб., при наявності двох дітей — 25 руб. у рік. Указ відміняв стягування податку з одинаків і малосімейних громадян СРСР з робітників і службовців та інших громадян, які мали дітей, а також з одиноких жінок, які не мали дітей. Звільнялися від обкладенням податку військовослужбовці, жінки військовослужбовців, учні середніх і вищих навчальних установ — і чоловіки, і жінки у віці до 25 років, інваліди 1 і 2 груп інвалідності. На підставі указу від 7 травня 1952 р. втратив силу в частині сплати податків з колгоспників, одноосібників та інших громадян, які входять у склад господарств, які обкладаються сільськогосподарським податком. Статті 2 і 3 втратили силу на підставі указу від 8 серпня 1957 р.⁷⁸

Згідно закону СРСР «Про скасування податків з заробітної плати робітників і службовців», припинення стягування прибуткового податку на неодружених, одиноких і малосімейних громадян здійснювалося в кілька етапів, починаючи з 1960 р. за наступною схемою: з робітників і службовців, які одержували за місцем основної роботи заробітну плату до 500 руб. на місяць, — з 1 жовтня 1960 р., до 600 руб. — з 1 жовтня 1961 р., до 700 руб. — з 1 жовтня 1962 р. Одночасно передбачалося знизити чинні розміри податку в середньому на 40% в строки: з 1 жовтня 1960 р. — при заробітній платі від 501 до 600 руб. на місяць, з 1 жовтня 1961 р. — при

⁷⁷ Постанова РМ УРСР «Про впорядкування виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності і видачі лікарняних листів» від 19 грудня 1961 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1961. — № 12. — Ст. 159.

⁷⁸ Указ Президії ВР СРСР від 21 листопада 1941 р. «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР» // Відомості ВР СРСР. — 1941. — № 42; Указ від 8 серпня 1957 р. // Відомості ВР СРСР. — 1957. — № 17. — Ст. 446.

заробітній платі від 601 до 700 руб., з 1 жовтня 1962 р. — при заробітній платі від 701 до 800 руб., з 1 жовтня 1963 р. — при заробітній платі від 701 до 900 руб., з 1 жовтня 1964 р. при заробітній платі від 701 до 1000 руб. Повністю скасування стягування прибуткового податку і податку на неодружених, одиноких і малосімейних громадян відбулося з 1 жовтня 1965 р.⁷⁹

Політика піднесення престижу материнства у повоєнний період здійснювалася паралельно з політикою утвердження сім'ї як важливої ланки суспільства. Права і обов'язки подружжя офіційно визнавалися дійсними лише в результаті зареєстрованого шлюбу. В паспортах обов'язково відмічали запис зареєстрованого шлюбу із зазначенням прізвища, імені, по батькові і року народження подружжя, місця і часу реєстрації шлюбу.

Статус подружжя не був перепоною для реалізації чоловікам і жінкам своїх прав, і не лише політичних. Рівноправність жінок і чоловіків у шлюбі гарантувалася тим, що шлюб засновувався на повній рівності подружжя як в особистих, так і в майнових відносинах. Це право закріплене в положеннях Конституції УРСР ст. 102, в указі Президії ВР СРСР від 8 липня 1944 р., у Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб і в актах цивільного стану УРСР.

Втручання держави у стосунки чоловіка і жінки відбувалося не лише на рівні своїх громадян, а й стосовно іноземців. З 1947 р. були чинними норми указу «Про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями». Переоцінка вищезгаданих норм відбулася у період хрущовської доби, що характеризувалася лібералізацією в різних сферах життєдіяльності радянського суспільства.

Так, згідно указу Президії ВР УРСР «Про внесення змін у Кодекс законів про сім'ю, шлюб і акти громадянського стану УРСР» від 8 березня 1954 р., виданий на підставі указу Президії ВР СРСР від 26 листопада 1953 р. «Про скасування Указу президії ВР СРСР від 15 лютого 1947 р. “Про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями”»: шлюб іноземців між собою або з громадянином Союзу РСР, який укладається за кордоном за законами місця дії або за законами союзних республік, визнавався дійсним в УРСР. Шлюб іноземців між собою або з громадянами Союзу РСР, який укладався в межах УРСР, належало вчиняти за законами УРСР. Якщо шлюб був укладений між особою, яка є громадянином УРСР, і особою, яка перебувала в іноземному громадянстві, то кожна з них зберігала своє громадянство⁸⁰.

⁷⁹ Закон СРСР «Про скасування податків із заробітної плати робітників і службовців» // Відомості ВР УРСР. — 1960. — № 16. — Ст. 71.

⁸⁰ Указ Президії ВР УРСР «Про внесення змін у Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР» від 8 березня 1954 р. // Там само. — 1954. — № 2. — Ст. 24.

Черговим важливим кроком стала ратифікація Президією ВР УРСР «Конвенції про громадянство заміжньої жінки» (25 вересня 1958 р.)⁸¹. Згідно нею, на жінок в УРСР поширювалися положення, за якими кожна Договірна держава погоджувалася, що ні одруження, ні розторгнення шлюбу між ким-небудь з її громадян та іноземцем, ні переміна громадянства чоловіком під час існування шлюбного союзу не відбиватиметься автоматично на громадянстві дружини. Кожна Договірна держава також погоджувалася, що ні добровільне набуття ким-небудь з її громадян громадянств якої-небудь іншої держави, ні відмова кого-небудь з її громадян від свого громадянства не перешкоджатимуть збереженню свого громадянства дружиною цього громадянина.

До переоцінки загалом негативного ставлення до дій жінки, яка наважувалась на дошлюбний зв'язок і вільне кохання, ще було дуже далеко. З цього приводу зустрічаємо жорстку позицію: «Радянське законодавство про сім'ю і шлюб рішуче виступає проти легковажного відношення до шлюбу, до сім'ї, до виховання дітей. Розпуста і непорядкованість у взаємовідносинах статей несумісна з нормами комуністичної моралі»⁸².

Причому таке ставлення було прописане не лише в агітаційній літературі, а й в правових документах. Зокрема, в досліджуване десятиліття продовжувало діяти законодавство⁸³, за яким закріплювалося розділення відповідальності батьків за дитину у випадках її народження без офіційної реєстрації шлюбу: фактично, відповідальність за новонароджену дитину покладалася цілковито на плечі матері, оскільки жінка не мала права звертатися до суду з позовом про встановлення батьківства і про виплату аліментів на утримання дитини, народженої від особи, з якою вона не перебувала в зареєстрованому шлюбі. Діяли норми, за якими під час реєстрації в органах запису актів цивільного стану народження дитини від матері, яка не була в зареєстрованому шлюбі, дитина записувалася за прізвиськом матері з присвоєнням батьківства за вказівкою матері⁸⁴.

Прикметно, що коли в середині 1950-х рр. почали піднімати питання про покращення становища одиноких матерів і їхніх дітей, головною

⁸¹ «Конвенція про громадянство заміжньої жінки» ратифікована президією ВР УРСР 25 вересня 1958 р. // Там само. — 1958. — № 13. — С. 123.

⁸² *Бильшай В.* Решение женского вопроса в СССР. — С. 214.

⁸³ Указ Президії ВР СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посиленням охорони материнства і дитинства про встановлення почесного звання “Материнська слава” і медалі “Медаль материнства”» від 8 липня 1944 р. // Відомості ВР СРСР. — 1944. — № 37.

⁸⁴ *Бильшай В.* Решение женского вопроса в СССР. — С. 214.

необхідністю вважали насамперед економічний зиск держави — «безперспективність використання бюджетних коштів на підтримку одиноких жінок-матерів». Перекладення матеріального піклування про цих дітей на плечі обох батьків мало слугувати передусім економічній доцільності, а вже потім заразом також покращенню морального становища позашлюбних дітей і їхніх матерів⁸⁵.

Вплив держави на приватне життя громадян прослідковувався в практичному застосуванні норм, що регулювали процес розлучення подружжя. У досліджуваній період процедура розлучення передбачала проходження двох стадій судового розгляду справ. Спочатку народний суд здійснював функцію примирення подружжя, а у випадку, коли примирення не відбулося, питання про збереження шлюбу чи його ануляції вирішувалось в обласному суді⁸⁶. Оскільки народний суд, який знаходився на близькій відстані від місця проживання подружжя, їхніх дітей і свідків, не мав права на вирішення розлучення по суті, а обласний суд, який мав повноваження виносити рішення по суті справи, розташовувався зазвичай далеко від учасників судового процесу; не тільки свідки, а й члени сімей інколи не мали можливості з'явитися до суду у справі розлучення через далеку відстань, що своєю чергою не давало можливості обласному суду дослідити справу з необхідною повнотою і правильно вирішити питання про можливість чи необхідність збереження шлюбу⁸⁷.

Питання про недосконалість системи було піднято в другому повоєнному десятилітті. Станом на 1956 р. у праці В. Більшай проаналізовано значення цієї судової практики: «Ускладнення процесу розлучення певною мірою сприяло збереженню сім'ї, де сімейні вузи були ослаблені умовами тривалої війни. Але ці міри в радянському сімейно-шлюбному праві давно зіграли свою позитивну роль і не відповідають сучасним умовам»⁸⁸.

Проте, хоча в суспільстві ще на середину 1950-х рр. почали порушувати питання про упорядкування ситуації у справі жорсткого контролю за такими сферами як сім'я, розлучення, позашлюбні стосунки тощо в реальності законодавчого оформлення низки заходів, які б мали полегшити взаємовідносини чоловіків і жінок в сім'ї довелося чекати ще десятиліття: лише в 1965 р. полегшено процедуру розлучення, в 1967 р.

⁸⁵ Там же. — С. 215.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Там же. — С. 216.

⁸⁸ Там же. — С. 15.

урегульовано право на отримання фіксованої долі аліментів — 25% від заробітної плати колишнього партнера подружжя⁸⁹.

Результатами втручання держави у стосунки чоловіків та жінок, регульований розподіл гендерних ролей у сфері взаємовідносин батьків та дітей, фактично витіснення з кола обов'язків чоловіків відповідальності за дитину (зокрема на рівні законодавчих документів) сприяло закріпленню стереотипу що діти — це відповідальність жінки. Особливо негативно ці наслідки прослідковувалися в результаті втручання держави у справу визнання позашлюбної новонародженої дитини. Це привело до того, що «звільнення батьків від батьківського піклування по відношенню до позашлюбних дітей знижувало у них (чоловіків) почуття відповідальності і перед їхніми законними дітьми», оскільки рівні обов'язки обох батьків щодо позашлюбних дітей підвищували б відповідальність батьків за долю своїх дітей⁹⁰.

Проблема економічної доцільності прослідковується і в інших офіційних документах, які прямо або опосередковано можна вважати способом втручання у формування стосунків у сімейній сфері і розподілу обов'язків у домашньому господарстві. Оскільки в приватному житті громадян важливе місце займають такі явища, як добробут, якісне харчування, вважаємо за необхідне звернути увагу на документи, які певною мірою мали вплив на реалізацію налагодження повсякдення. Це передусім такі акти, які, з одного боку, містили положення про покращення матеріального і побутового становища громадян, з іншого, — відображали відповідальність чоловіків і жінок за різні сфери життєдіяльності. Зважаючи на чисельність постанов⁹¹, що мали регулювати такі проблеми, як побутове обслуговування, розвиток громадського харчування, розвиток торгівлі, задоволення потреб населення у товарах народного споживання, виробництво на підприємствах легкої та харчової промисловості, можна було б припустити, що влада цілеспрямовано проводила

⁸⁹ Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — С. 431.

⁹⁰ Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР. — С. 215.

⁹¹ Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в УРСР» від 23 березня 1959 року // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — 1959. — № 3. — Ст. 18; Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про заходи по поліпшенню побутового обслуговування населення» від 8 квітня 1959 р. // Там само. — 1959. — № 4. — Ст. 31; Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР від 25 вересня 1962 р. «Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення» // Там само. — 1962. — № 10. — Ст. 131; Постанова РМ УРСР «Про поліпшення торгівлі і громадського харчування в УРСР» від 10 травня 1965 р. // Там само. — 1965. — № 5. — Ст. 59; Постанова РМ УРСР «Про стан роботи і розвиток легкої та харчової промисловості УРСР і задоволення потреб населення у товарах народного споживання» від 22 травня 1965 р. // Там само. — 1965. — № 5. — Ст. 60.

політку, спрямовану на поліпшення повсякдення своїх громадян шляхом приділення уваги вирішенню таких питань: «значне поліпшення побуту, звільнення жінок від тягот домашнього господарства і неухильне підвищення матеріального добробуту трудящих»⁹².

Проте задекларовані заходи (для прикладу — організація роботи всіх їдалень так, щоб робітники, службовці і члени їхніх сімей могли смачно і доступно харчуватися або брати обіди додому, забезпечення населення найнеобхіднішими продуктами легкої і харчової промисловості належної якості) були далекими від успішного виконання. Це відобразилося в наступних постановах керівництва держави: «промисловість продовжує випускати, а торгівельні організації приймати товари низької якості, застарілих фасонів та моделей, що користуються обмеженим попитом покупців»⁹³. Попри проголошені заходи, влада виявилася неспроможною впоратися з проблемами. Як результат, партійне керівництво змушене було у жовтні 1966 р. визнати наявність «феодалного відношення до жінок» і закликала до створення умов для подолання нерівності в побуті. Щоправда, подібне визнання не реалізувалося у реальних діях на покращення ситуації.

Згадані документи мають безпосередній стосунок до висвітлення становища жінок у досліджуваній період саме тому, що сфера вирішення цих питань, про які в них йдеться, у повсякденному житті лягала передусім на жінок, оскільки традиційно вважалося, що харчування, домашня робота, зовнішній вигляд родини — це сфера жіночих обов'язків. З цих документів очевидно, що підтримку з боку держави жінки отримували в дуже обмеженому обсязі, більшості з них вирішувати ці питання доводилося самотужки у позаробочий час. Всі ці закони, хоча певною мірою сприяли покращенню становища жінок, проте не знімали з них подвійного навантаження.

Попри проголошену рівність, на практиці жінкам неодноразово доводилося зіштовхуватися з численними перепонами, які заважали її реалізації в публічній сфері. Найголовнішим тягарем для більшості була відсутність дієвих засобів і методів, які могли б розвантажити жінку від практично одноосібного виконання традиційних домашніх обов'язків, відповідальності за сім'ю (і дітей, і чоловіка). Більш того, про пізніший період було сказано, що «всі засоби механізації ще більше прив'язують жінку до домашнього світу: вона стає рабою кухні, побутової техніки, за

⁹² Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в УРСР» від 23 березня 1959 року // Там само. — 1959. — № 3. — Ст. 18.

⁹³ Постанова РМ УРСР «Про поліпшення торгівлі і громадського харчування в УРСР», від 10 травня 1965 р. // Там само. — 1965. — № 5. — Ст. 59.

якою змушена посилено доглядати»⁹⁴. Про занурення жінки лише у приватну сферу не могло бути й мови, оскільки така праця не вважалася суспільно-корисною і не отримувала належного визнання у суспільній свідомості.

Подібні тенденції спостерігалися і в освітній сфері. В одному з досліджень зроблено висновок: «З усього наведеного постає досить суперечлива картина: законодавство України забезпечує права жінки в освіті, де вона з повним правом має займати рівне з чоловіками місце. Проте в силу економічних, соціальних причин, а також через усталені стереотипи у ставленні чоловіків до жінок і жінок до самих себе відбувається деформація гендерної рівності в освіті зокрема і в суспільстві в цілому»⁹⁵.

Таким чином, аналізуючи проваджувану в Українській РСР політику рівноправності чоловіків і жінок, можемо констатувати, що в її правовому полі існувало чимало нормативних документів, які закріплювали рівноправність чоловіків і жінок у публічній сфері. Фактично, жінки з чоловіками в Українській РСР користувалися рівними правами у всіх сферах господарчого, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Можливість здійснення жінками рівних прав з чоловіками забезпечувалася наданням рівного права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту; державної допомоги багатодітним і одиноким матерям; відпусток із збереженням утримання жінкам під час вагітності і пологів; допомоги жінкам при виконанні материнських обов'язків шляхом створення мережі пологових будинків, дитячих ясел і садочків.

У радянському суспільстві відносини жінки з державою здійснювалися на основі її обов'язкової участі у суспільному виробництві. Особистісний розвиток і самореалізація дозволялися лише у схвалених державою сферах і за умови підтримки основної лінії партії.

У 1990-х рр. дослідники, оцінюючи становище жінок, заговорили про те, що у специфічних умовах будівництва соціалізму в СРСР радянська держава здійснювала політику в галузі поліпшення становища жінок за допомогою адміністративних та економічних важелів впливу. Основним критерієм успішності цієї політики були кількісні показники залучення жінок до суспільного виробництва. Поза увагою фактично залишалися такі аспекти становища жінок як виховання відносин між статями,

⁹⁴ Зуйкова Е. Быт при социализме. — С. 143.

⁹⁵ Турло Г. Сучасне становище жінки в освіті // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції України. Київ, 3–4 грудня, 1999. — К., 1999. — С. 28.

ставлення до розподілу обов'язків у сім'ї, до домашньої праці як до галузі суспільної праці.

§ 5. Гендерна характеристика суспільства: статистичні показники

Демографічна ситуація в Українській РСР, що склалася після війни, була диспропорційною як за віковими, так і за гендерними показниками. Зміни в складі населення мали величезні негативні наслідки для різних сфер суспільного життя. Так, у дослідженнях істориків, передусім акцентується увага на таких наслідках війни, як нерівномірний перерозподіл чоловічого і жіночого населення країни, особливо працездатного віку. У 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн. осіб проти 7,2 млн. перед війною, при цьому кількісний склад жінок станом на 1 січня 1945 р. становив 64% усього населення республіки. Після повернення тих, хто залишився живим, з армії і з евакуації кількість працездатних зросла до 5,6 млн. осіб, але не досягла довоєнного рівня. Навіть після повернення додому кількість чоловіків удвічі поступалася кількості жінок⁹⁶.

Безперечно, жінки склали вагомий частку трудових ресурсів країни у воєнні та перші повоєнні роки (фактично, з 1943 року і до демобілізації колишніх військових з лав Червоної армії більшість працюючого населення становили жінки). Зокрема, в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР після звільнення її території жінки нараховували: 3958 тис. осіб, проти 1381 тис. чоловіків. Кількісний склад міського працездатного населення був представлений так: 479 тис. чоловіків, 1126 тис. жінок; серед сільського населення після звільнення — 902 тис. чоловіків і 2832 тис. жінок⁹⁷.

Демографічна ситуація в Україні станом на другу половину 1950-х років — першу половину 1960-х років продовжувала залежати від змін, що відбулися в республіці в результаті Другої Світової війни. Через десятиліття після війни це проявилось у зменшенні кількості молодого покоління, яке здатне було поповнювати трудові ресурси для різних галузей народного господарства та досягало віку, рубіж якого дозволяв створити сім'ю.

У 1959–1965 рр. природний приріст працездатного населення як основне джерело поповнення народного господарства новими кадрами був незначним (діти, народжені під час війни). У цей період основним джерелом поповнення несільськогосподарських галузей стало населення

⁹⁶ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 108.

⁹⁷ Галаган Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе. — К., 1990. — С. 33.

працездатного віку із сільської місцевості та із домашнього господарства. Особливо різко скоротився абсолютний розмір і доля природного приросту працездатного населення за період з 1958–1961 рр., при цьому збільшилася доля перерозподілу працездатного населення з домашнього і особистісного підсобного господарства в сферу суспільної праці⁹⁸.

Проблема створення сім'ї також не залишалася поза увагою влади. Тим більше, що демографи акцентували на тому, що людські втрати в роки війни мали низку негативних наслідків для приросту населення. Зокрема, була порушена статевая пропорція ровесників у вікових групах та поглиблена диспропорція статей у сусідніх вікових групах. У результаті виявилось, що значній кількості незаміжніх жінок (молоді жінки, які не встигли вийти заміж до війни, вдови воєнних літ, розлучені жінки) протиставлялася обмежена кількість одиноких неодружених чоловіків. Таким чином, війна негативно вплинула на шлюбний стан населення: не лише зруйнувала багато існуючих шлюбів, поповнила лави жінок-вдів, а й створила ситуацію, коли істотно ослаблялася міцність шлюбів через значну перевагу в суспільстві жінок шлюбного віку у порівнянні з неодруженими чоловіками⁹⁹.

За переписами 1959 і 1970 рр. відбулися значні зміни у шлюбному складі населення: зростання одружених у молодому віці жінок до 20 років, чоловіків до 25 років. Вагомою була тенденція зменшення питомої ваги одружених чоловіків, яка спостерігається з 1959 року і за 20 років. Вона стосувалася тих, кому у селах було за 20 років, у містах — за 30 років. Для перших десяти років це зниження було характерне переважно для віку від 25 до 45–55 років. Спостерігалось також зменшення долі заміжніх жінок віком 25–40 років у містах, переважно за рахунок зростання розлучень, та віком понад 55–60 років в селах, за рахунок овдовіння. У цілому овдовілих та розлучених жінок в УРСР було більше, ніж чоловіків¹⁰⁰.

Вивчивши зміни, що відбувалися у структурі населення в період кінця 1950-х років, дослідники на підставі даних перепису населення 1959 року (оскільки під час війни реєстрація демографічних факторів майже не велася, дані про природний рух населення почали систематизувати з 1950 р.) узагальнили кількісні і якісні зміни в суспільстві. За їхніми висновками, під час війни нормальний хід усіх демографічних процесів в

⁹⁸ Сонин М. Социально-экономические и структурные проблемы занятости женщин. — С. 22.

⁹⁹ Ильина И. Влияние войн на брачность советских женщин // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. — М., 1977. — С. 55–61.

¹⁰⁰ Чуйко Л. Методичні проблеми прогнозування шлюбного складу населення // Демографічні дослідження. — К., 1982. — Вип. 6. — С. 35.

УРСР був різко порушений, і навіть після 1958 р. продовжувало відбуватися зниження народжуваності¹⁰¹.

Загалом, опираючись на статистичний аналіз показника народжуваності, здійсненого дослідниками на підставі даних за переписами населення, можемо говорити, що у досліджуваний період продовжував тривати процес, який призвів до скорочення народжуваності у жінок у віковій групі 25–34 роки, і в цілому жінки в більшості обмежувалися народженням 2 дітей.

У 1959–1969 рр. спостерігалось зближення та сповільнення темпів зниження народжуваності в містах і селах, причому зниження показників вичерпаної плідності було майже однаковим: у міських поселеннях — 8,0% а в сільській місцевості — 7,4%. Слід зазначити, що постійне зближення показників спостерігалось майже у всіх вікових групах. Зменшення народжуваності (аналіз здійснено на підставі даних 1949–1963 рр.) не було рівномірним у різних вікових групах: у жінок 25–29 років середньорічний темп зниження народжуваності становив 1,7%, у жінок 30–34 років — 1,9%, у жінок 35–39 років — 3,9, у жінок 40–44 років — 6,8%. Наявні показники збільшення народжуваності у молодих жінок 15–24 років (наприклад у жінок 15–20 річного віку народжуваність збільшувалася у 1959–1963 порівняно з рівнем 1954–1958 років на 63%, а у 20–24 річних жінок — на 8%¹⁰²) не компенсували її зменшення у жінок старшого та середнього дитородного віку.

Протягом досліджуваного періоду продовжувала залишатися сталою тенденція зменшення кількості новонароджених. У 1960 р. у республіці кількість новонароджених на 1000 жителів становила 20,5 чол.¹⁰³

Така ситуація була обумовлена шлюбністю населення у різних вікових групах: шлюбність у жінок 15–24 років у післявоєнний час зростала, а у жінок старше 24 років зменшувалася. Крім того, великий негативний вплив на народжуваність у жінок середнього та старшого дитородного віку мало порушення співвідношення між чисельністю чоловіків і жінок.

Окремі дослідження детальніше висвітлюють зміни, що відбувалися в різних регіонах України. У західних областях показник коефіцієнту

¹⁰¹ Найбільш значна роль у зниженні показника вичерпаної плідності народжуваності належить зменшенню народжуваності у жінок 25–34 років. Показник вичерпаної плідності у жінок УРСР до 1969–1970 рр. знизився порівняно з 1958–1959 рр. на 11%, а проти 1938–1939 рр. на 47% і становив 2 дитини.

¹⁰² У жінок 25–29 років середньорічний темп зниження народжуваності становив у 1949–1963 рр. — 1,7%, у жінок 30–34 років — 1,9%, 35–39 років — 3,9, 40–44 років — 6,8%. У жінок 15–24 річного віку народжуваність збільшувалася. Наприклад, у 1959–1963 рр. порівняно з рівнем 1954–1958 років вона зросла на 63% а у 20–24 річних жінок — на 8%.

¹⁰³ Ковальська Н., Олександрова Т. Жінки Радянської України. — К., 1990. — С. 24.

народжуваності зменшився з 25% у 1959 році до 16,2% у 1979 році: максимальні темпи зниження народжуваності були характерні для жінок старшого віку, темпи зменшення загального коефіцієнту народжуваності визначалися зрушеннями в народжуваності жінок у віці 25–39 років. На селі темпи зменшення загального коефіцієнта народжуваності були більшими, ніж у місті. Відбулися певні зміни в структурі народжень за місцем проживання батьків. Так, у 1959 році частка народжених у містах становила 24,0%, в 1970 р. — 35,6%, у сільських місцевостях — відповідно 76 і 64,4%. Як і загалом в Україні, у молодших вікових групах складалася тенденція до збільшення народжуваності. В структурі народжуваності за черговістю народження в усіх поселеннях західних областей превалювали первістки; питома вага народжень другої дитини змінилася мало; народжуваність дітей третьої та більшої черговості зменшилася на 6,8% (у містах — на 5,5%, в селах — на 2,6%). Змінилися коефіцієнти шлюбної плідності: відбулося зниження шлюбної плідності у всіх вікових групах, крім 15–19 річних. Найбільше зниження спостерігалось у групі 45–49 річних¹⁰⁴.

Як бачимо, втрати людського ресурсу в роки війни не єдина причина зниження народжуваності в республіці. Аналізуючи ситуацію, дослідники прийшли висновку, що УРСР у порівнянні з іншими республіками СРСР відносилася до республік з найнижчою народжуваністю.

На зниження народжуваності в регіоні впливало низка факторів, зокрема, зміни у віковій та соціальній структурі населення, його постаріння, урбанізація, планування сім'ї тощо. Серед інших причин — соціальне замовлення держави на жінок як трудовий ресурс при відсутності реальних затрат на компенсацію часу і ресурсів, затрачених на виховання і народження великої чисельності дітей.

Процес втягнення жінок у публічну сферу супроводжувався численними змінами в суспільстві, які в комплексі спричинили до ситуації, коли сім'ям була не вигідна багатодітність: необхідність використовувати затрати часу на підвищення якості соціально-професійної підготовки спеціалістів; підвищенням вимог до умов виховання дітей, їхнього соціально-культурного розвитку; зміни у сфері споживання, що призвели до «революції в потребах» (потреба в дітях в частині сімей займала низьке місце в ієрархії потреб, яке обумовлювало зниження народжуваності); сучасний стан утримання і виховання підростаючого покоління, що характеризувався недостатнім забезпеченням дошкільними дитячими

¹⁰⁴ Медчук І. Деякі питання народжуваності населення західних областей Української РСР (соціально-гігієнічний підхід) // Демографічні дослідження. — К., 1985. — Вип. 9. — С. 71–72.

закладами¹⁰⁵. Серед факторів, що впливали на обмеження народжуваності, важливе місце займали незадоволення житлово-побутовими умовами, нестача вільного часу, труднощі з влаштуванням дітей у дитячі дошкільні заклади тощо¹⁰⁶.

У плануванні сім'ї одну з найважливіших соціально-гігієнічних ролей відіграє аборт. Згідно з матеріалами щодо західних областей України, практично кожна п'ята сім'я практикувала аборт як засіб контрацепції. Найбільша інтенсивність абортів була властива для сімей службовців, дещо менша для сімей робітників і найменша для сімей колгоспників. Розподіл жінок, які практикували аборт як засіб контрацепції, за числом абортів показав, що їх число в основному обмежується одним-двома. Лише 9,1% з них практикували 4 і більше абортів. Основною причиною виступало бажання жінки (60,4% з опитаних назвали цю причину). На бажання чоловіка і родичів як мотив абортів показало 18,5% опитаних. Досить висока питома вага серед причин абортів (21,1%) припадала на медичні показання та самовільні аборти. В сім'ях колгоспників хто назвав цю причину, частка зростала до 24,5%¹⁰⁷.

Демографічні зміни населення республіки мали вплив не лише на темпи приросту населення, а й певною мірою характеризували політику держави стосовно своїх громадян та різноманітні процеси, що відбувалися в суспільстві. Оскільки основне завдання, яке партія і держава очікувала від жінок, — формування за рахунок них виробничників, які нарівні б з чоловіками включилися у трудову діяльність, не лише демографічні зміни, а й проваджувана державою політика впливали на характер гендерної ситуації у різноманітних сферах суспільного життя.

У перше повоєнне десятиліття через велику нестачу робочої сили на всі роботи в промисловості, в тому числі з важкою фізичною працею, активно залучали жінок, підлітків, осіб пенсійного віку. Жіноча перевага довго впливала на характер зайнятості жіночих трудових ресурсів. У 1945 р. удільна частка жінок у народному господарстві досягла 56%, з 1955 р. зменшилася до 46%, потім знов почала зростати¹⁰⁸. На 1 жовтня 1945 р., коли повертались з Червоної армії чоловіки, удільна частка жінок у загальній кількості робітників і службовців в УРСР, складала 52,2%, в тому числі в промисловості — 43,8%, сільському господарстві — 58,7%,

¹⁰⁵ Піскунов В., Стешенко В. Динаміка та географія народжуваності Української РСР (1959–1970 рр.) // Демографічні дослідження. — К., 1975. — Вип. 3. — С. 26.

¹⁰⁶ Медчук І. Деякі питання народжуваності населення західних областей Української РСР (соціально-гігієнічний підхід). — С. 71–72.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Сонин М. Социально-экономические и структурные проблемы занятости женщин. — С. 19.

будівництві — 36,3%, на транспорті і в зв'язку — 42,2%, освіті — 73,5%, охороні здоров'я — 85,5%, серед державних службовців — 57,5%¹⁰⁹. У 1947 р. у промисловості республіки жінки становили 35,9% усіх робітників. Навіть у вугільній галузі, де умови праці особливо тяжкі, питома вага жінок становила 35,5%. Впродовж наступних років співвідношення жіночого та чоловічого населення вирівнювалося проте дисбаланс на користь жінок зберігався дуже довго¹¹⁰.

У післявоєнний період в УРСР спостерігалось інтенсивне залучення жінок до суспільно-корисної праці в різних галузях народного господарства. З поверненням чоловіків з Червоної армії відбулися певні переміщення у складі професій, зайнятих жінками. У 1951 р. після укрупнення колгоспів жінок-голів в Україні стало в 5,8 разів менше, ніж в 1944 р., бригадирів — у 24,6, завідуючих тваринницькими фермами — в 4,6 рази. Трактористок у 1950 р. було в 9,8 разів менше, ніж в 1944 р., бригадирів тракторних бригад — у 14 раз, комбайнерів — у 3,2 рази¹¹¹.

Протягом другої половини 1950-х — першої половини 1960-х рр. закріплювалися зміни у гендерній розстановці робітників у різних галузях виробництва. Спостерігалось поступове вивільнення жінок з робіт з важкими умовами праці і натомість заміна їх на цих посадах чоловіками, аж до заборони залучати їх до певних видів діяльності з важкими умовами праці. Друге повоєнне десятиліття проходило під гаслом полегшення праці жінок. Зокрема, постанова РМ СРСР від 13 липня 1957 р. накреслила заходи по заміні жіночої праці в гірничій промисловості: встановлювала термін заміни жіночої праці до 1 січня 1959 року і зобов'язувала сприяти трудовлаштуванню жінок та їхній перекваліфікації. Загалом у республіці відбулося істотне скорочення питомої ваги жінок серед робітників вугільної промисловості: у 1957 р. питома вага жінок серед робітників по видобутку вугілля скоротилася до 29,8% (у 1947 р. жінки склали 35,5%); у 1965 р. — до 14,3%, на підземних роботах працювало вже тільки 2,2% жінок¹¹². У 1957 р. частка жінок на будівництві знизилася до 32,1, при підвищенні її в цілому у промисловості республіки до 37,2% а в легкій — до 74,1%¹¹³. Постанова РМ УРСР від 23 липня 1960 р. накреслила заходи щодо заміні жіночої праці на мор-

¹⁰⁹ Галаган В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. — С. 34.

¹¹⁰ Герасимова М. Историчні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. — 2006. — Кн. 12. — С. 118.

¹¹¹ Галаган В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. — С. 36.

¹¹² Романцов В. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // Укр. іст. журн. — 1966. — № 12. — С. 15.

¹¹³ Романцов В. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період // Укр. іст. журн. — 1971. — № 4. — С. 28.

ських суднах флоту рибної промисловості (промислових, розвідувальних і приймально-транспортних морських суднах¹¹⁴), встановлювала термін заміни жіночої праці до 1 жовтня 1961 р.

Вивільнені з важких умов праці, жінки зазвичай переміщувалися на інші види робіт, і поповнювали інші галузі народного господарства. Таким чином, жінки і в 1955 р. складали 46% працівників (у порівнянні з 1950 р. — 47%), і в 1960 р. — 47%¹¹⁵.

Проте для держави наявна кількість жінок у виробництві залишалася ще не до кінця вирішеною проблемою, оскільки втрати в роки війни привели до зменшення поповнення трудових ресурсів з підростаючого покоління через його малочисленність. Через відсутність молоді її місце у процесі формування трудових ресурсів зайняли раніше непрацюючі жінки старших вікових груп. Перепис 1959 р. уточнив джерела вирішення цієї проблеми за рахунок непрацюючих жінок. Було підраховано чисельність жінок, не задіяних у державному секторі: 3420,7 тис., або 14% всього населення працездатного віку, які могли б поповнити лави працюючих¹¹⁶. З них в особистому підсобному господарстві було зайнято 999,7 тис. жінок, на утриманні перебувало 2421 тис. (з них мали дітей до 14 років — 1371 тис.) у республіці з 24,9 млн. осіб працездатного віку.

У результаті у кінці 1950–1960-х рр. значно зросла частка зайнятих жінок майже у всіх вікових групах, значно підвищилася частка жінок пенсійного віку (виняток складає лише сільське господарство)¹¹⁷. В УРСР на початок 1965 р. питома вага жінок, зайнятих серед робітників і службовців, зросла до 47%, серед робітників промисловості в 1963 р. показники збільшилися до 39,5%¹¹⁸, відсоток жінок, зайнятих у промисловості УРСР у 1965 р. — 41%, у 1969 р. — 45%, у торгівлі і громадському харчуванні — 71% і 75%¹¹⁹.

¹¹⁴ Постанова РМ УРСР «Про заміну жіночої праці на морських суднах рибної промисловості» від 23 липня 1960 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — 1960. — № 7. — Ст. 114.

¹¹⁵ *Груздева Е., Чертихина Е.* Труд и быт советских женщин. — М., 1983. — С. 17.

¹¹⁶ *Романцов В.* Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період. — С. 29.

¹¹⁷ *Величко І., Кузнецова О.* Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. — К., 1981. — С. 20.

¹¹⁸ *Романцов В.* Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період. — С. 13–14; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963; Українська РСР в цифрах в 1965 році. — К., 1966; Народне господарство Української РСР в 1964 р. — К., 1965.

¹¹⁹ *Приходько Н.* Вклад жінок Української РСР у комуністичне будівництво // Укр. іст. журн. — 1971. — № 5. — С. 3; Народне господарство УРСР в 1969 році. Статистичний щорічник. — К., 1970.

Починаючи з 1950-х, одним з джерел поповнення чисельності робітників і службовців, включаючи радгоспне виробництво, стали колгоспи і особисте підсобне господарство. У 1951–1960 рр. на долю жінок припадав 91% загального скорочення числа колгоспників. Серед причин вказувався виїзд жінок з сільської місцевості на навчання. З одного боку, жінки виїжджали в міста на навчання і після закінчення поповнювали лави робочої сили на промислових підприємствах. З іншого, відтік жінок відбувався в зв'язку із зменшенням частки ручної праці в селі, поступовою механізацією сільського господарства, що супроводжувалося запитом на механізаторські кадри (професії, що користувалася популярністю в чоловічому середовищі). У 1960-ті рр. з колгоспного виробництва жінок пішло менше (57%). Серед причин називали збільшення чисельності чоловіків, які залишали село, зниження привабливості професії механізатора на фоні великого вибору роботи в містах і посилення привабливості міського способу життя, що швидко змінювався у результаті потужного житлового будівництва та інших соціальних заходів. У 1960-ті рр. кількість жінок, працюючих в сільському господарстві, зменшилась також через скорочення зайнятих в особистому підсобному господарстві, яке переважно велось жінками¹²⁰.

Значний притік у народне господарство колишніх домогосподарок призвів до постаріння контингенту зайнятих жінок (у чоловіків у цей період склад зайнятих поповнювався винятково молоддю) і уповільнило зміни якісних характеристик жіночої робочої сили. Чисельність жіночого населення у віці 30–54 років збільшилася за 1959–1970 рр. на 4,7 млн. осіб, у той час, як кількість жінок, зайнятих у громадському господарстві, зросла на 12,3 млн. осіб, з них 7,3 млн. припадало на жінок 40–54 років¹²¹.

Специфіка залучення жінок старшого віку до трудової діяльності проявлялась у тому, що вони поповнювали галузі виробництва, які розвивалися екстенсивним шляхом, і тому потребували величезної кількості малокваліфікованої робочої сили (робітниць середньої кваліфікації, чисельність яких зростала в зв'язку з активною політикою в області нового будівництва, уповільненням технічного переозброєння діючих підприємств, високими темпами розвитку сфери послуг)¹²².

Таким чином, жінки, які раніше все своє життя були задіяні в підсобному домашньому господарстві і відповідно не мали освіти, а також часу і можливостей на освоєння професій, опинилися в умовах, коли малокваліфікована робота виявилася найпривабливішою перспективою

¹²⁰ Сергеева Г. Профессиональная занятость женщин: проблемы и перспективы. — М., 1987. — С. 80–81.

¹²¹ Там же. — С. 75.

¹²² Там же.

для початку трудової діяльності в зрілому віці. Слід відмітити, що рішення про освоєння нових професій жінками у зрілому віці приймалося вимушено, в силу обставин, які були створені державою з метою витіснення трудового ресурсу з різноманітних сфер діяльності для отримання засобів на існування, які не підпорядковувалися державі. На фоні процесу урбанізації республіки, що передбачав об'єднання і укрупнення населених пунктів, президія ВР УРСР видала указ від 11 серпня 1959 року «Про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах». Під приводом можливості «покінчити з примітивним веденням тваринництва населення міст та прилягаючих до них околиць...» держава планувала обмежити витрачання хліба та інших продовольчих товарів з державних фондів, покінчити з відволіканням робочої сили від продуктивної праці в суспільстві, усунути антисанітарні умови в містах¹²³, і що залишилося поза рядками, але підкріпилося іншими обов'язковими до виконання документами, — створити людям умови, коли праця на державу ставала єдиним і незамінним шляхом для отримання засобів на існування. Серед інших документів, які скорочували коло джерел отримання прибутків, був указ президії ВР УРСР від 15 квітня 1958 року «Про відповідальність за дрібну спекуляцію», тобто за скупку і перепродаж з метою наживи в незначних розмірах промислових товарів, продуктів сільського господарства, а також перепродаж товарних і касових чеків¹²⁴. З 1 квітня 1961 року вводився в дію Кримінальний кодекс УРСР, за яким спекуляція, заняття забороненим промислом, виготовлення і збут самогону та інших недозволених спиртних напоїв, заняття приватнопідприємницькою діяльністю, комерційне посередництво вважалися господарськими злочинами і підлягали кримінальній відповідальності¹²⁵.

Політика держави щодо полегшення праці жінок сприяла тому, що в результаті відбувалося витіснення цих жінок на менш оплачувані професії у порівнянні з тими видами робіт, які вони виконували раніше. Масове залучення у виробництво жінок старшого віку через відсутність у них необхідної освіти і кваліфікаційних навичок відбувалося також у професії, які не потребували високої кваліфікації і були не престижними та менш оплачуваними. Ці заходи фактично сприяли фемінізації мало-

¹²³ Указ Президії ВР УРСР «Про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах» від 11 серпня 1959 р. // Відомості ВР УРСР. — 1959. — № 23. — Ст. 130.

¹²⁴ Указ президії ВР УРСР «Про відповідальність за дрібну спекуляцію» від 15 квітня 1958 р. // Там само. — 1958. — № 4. — Ст. 32.

¹²⁵ Закон ВР УРСР «Про затвердження Кримінального кодексу УРСР» від 28 грудня 1960 р. // Там само. — 1961. — № 2. — Ст. 14.

престижних і малооплачуваних професій. Половина приросту жінок-робітниць у несільськогосподарських професіях припала переважно на професії фізичної праці, які не потребували спеціалізованих навичок. Схожа картина склалася і в сфері розумової праці, і в сфері управління, і навіть у науці¹²⁶.

Щодо чоловіків картина відрізнялася. Чоловічих трудових ресурсів не вистачало. До того ж поповнення їх головним чином відбувалося за рахунок молоді, енергійнішої, освіченішої, яка ставила більш підвищені вимоги до умов і характеру праці.

Відбувалися зміни і у гендерній структурі працівників сільського господарства. Поступова тенденція до вирівнювання спостерігалася протягом другого повоєнного десятиліття. У 1946 р. серед дорослих працездатних колгоспників України жінки становили 70%¹²⁷; у 1954 р. — 62,9%; у 1965 р. — жінки 56,3% (докладніше див. таблицю 1).

Таблиця 1

Роки	Колгоспники чоловіки (в % від загальної кількості працездатних)	Колгоспниці жінки (в % від загальної кількості працездатних)
1954	37,1	62,9
1955	38,5	61,5
1956	39,4	60,6
1957	40,4	60,0
1958	40,9	59,1
1959	41,6	58,4
1960	42,0	58,0
1961	42,0	57,8
1962	42,5	57,5
1963	42,8	57,2
1964	43,0	57,0
1965	43,7	56,3

На зміни загальної кількості працездатних колгоспників республіки впливали як природні (збільшення чоловічого населення), так і соціальні фактори. Зокрема, відтік жіночих кадрів з паралельним збільшенням чисельності чоловічого населення в результаті державної політики щодо

¹²⁶ Костаков В. Женская работа // Советская женщина: труд, материнство, семья. — М., 1987. — С. 37.

¹²⁷ Талан Є. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР // Укр. іст. журн. — 1974. — № 3. — С. 27.

кадрів колгоспного виробництва. У 1953–1958 рр. у колгоспи направлялося чимало спеціалістів сільського господарства: в 1953 р. до колгоспів України вступило 98,3 тис. осіб (чоловіків 49%), 1954 р. — 84,7 тис. колгоспників (чоловіків 52%), у 1955 р. — 107 тис., чоловіків (55%), у 1956 р. — 150,1 тис. (чоловіків 58%)¹²⁸. У 1960–1963 рр., коли часто ігнорувалися інтереси колгоспників і відбувалися реорганізації сільських органів, потік робочої сили в колгоспи, особливо чоловіків, набагато зменшився. За ці чотири роки до колгоспів республіки вступило лише 219 тис. чоловік, тобто в середньому 50 тис. щорічно, а чоловіків серед них було близько 24%¹²⁹. У 1964 р. в колгоспи України прибуло більше, ніж у 1961 р., на 16,2 тис. чоловіків. Це пояснюють тим, що після жовтневого і листопадового пленумів (1964) та березневого пленуму (1965) ЦК КПРС було звернуто особливу увагу на поліпшення матеріального становища сільського трудівника, у колгоспи вступило чимало юнаків, здебільшого механізаторів.

Швидкими темпами в післявоєнний період зростав освітній рівень сільських жінок. Якщо в 1939 р. в Україні на 1000 сільських жінок вищу, середню й незакінчену середню освіту мало 10, то у 1959 р. — 198, тобто в 19,8 разів більше, тоді як чоловіків — лише в 10,8 разів¹³⁰.

За даними перепису 1959 р. 72,6% всіх жінок працювали і навчалися, а 27,4% — не вчилися і не працювали. Впродовж 1959–1979 рр. жінки випереджали чоловіків за часткою тих, хто мав середню і вищу освіту¹³¹. У 1950-ті рр. у середовищі молоді спостерігалися тенденції щодо зростання кількості молодих дівчат і жінок в учнівських колективах середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Серед студентів вищих навчальних закладів 1965/1966 н.р. жінки становили 42,9%, в учбових закладах економіки і права кількість жінок-студентів у 1965/1966 н.р. становила 58,5%¹³².

У 1960-ті рр. зросла кількість кваліфікованих працівниць: у текстильній промисловості — в 2 рази, в легкій промисловості — в 2,4, в харчовій — майже в 2 рази зросла кількість працівників, що займалися ремонтом устаткування¹³³.

¹²⁸ *Петренко В.* Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969). — К., 1970. — С. 18.

¹²⁹ Там само. — С. 19.

¹³⁰ *Галан Є.* Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР. — С. 33.

¹³¹ *Груздева Е., Чертихина Е.* Труд и быт советских женщин. — С. 36.

¹³² *Приходько Н.* Вклад жінок Української РСР у комуністичне будівництво // Укр. іст. журн. — 1971. — № 5. — С. 4; Народне господарство УРСР в 1969 році. Статистичний щорічник. — К., 1970.

¹³³ *Груздева Е., Чертихина Е.* Труд и быт советских женщин. — С. 41.

Якісні відмінності в основних потоках чоловічої і жіночої робочої сили, що поповнювала контингент робітників і службовців, чітко прослідковуються серед професійних груп. За винятком кількох з них (інженери, конструктори, викладачі вишів, наукові співробітники, машиністи кранів), які поповнювалися в рівній мірі чоловіками і жінками, решта чітко розподілені за джерелами комплектування на чоловічі та жіночі. Серед видів занять розумовою працею, виконуваних в найбільшій мірі жінками, виділяються професії: вихователі дитячих дошкільних закладів, бухгалтери, касири, медичні сестри, машиністки, секретарі, діловоди. Разом з тим все більш жіночими ставали професії економістів, плановиків, педагогів, лікарів. Найбільша полярність у потоках жіночої і чоловічої робочої сили спостерігалася у заняттях у сфері фізичної праці і характеризувалася тенденціями щодо фемінізації робітничих професій, де використовувалася одноманітна автоматизована праця. Жінки практично повністю заповнювали робочі місця на посадах продавців, кухарів, швачок-мотористок, малярів, штукатурів, прибиральниць приміщень, санитарок, комірників тощо.

Робочі місця для основних видів діяльності створення, обслуговування техніки і підтримання її в робочому стані поповнювались переважно чоловіками. Причому якщо потреба в чоловічій робочій силі зростала в результаті насичення виробництва технікою, то потреба в жіночій робочій силі була результатом відставання за рівнем технічного оснащення окремих ділянок виробництва і сфери послуг. Загалом за 1960-ті рр. жінки склали 55% приросту чисельності робітників і службовців у промисловості, 38% на транспорті і в будівництві, 90% в торгівлі і громадському харчуванні, заготівлі і матеріально-технічному постачанні¹³⁴.

Дослідники вказували, що структура зайнятого населення за гендерними показниками у різних сферах господарства неоднакова: в одних більшість серед зайнятих складала чоловіки, в інших — жінки. Відмінності в інтенсивності такого зростання у різних галузях і областях були зумовлені характером праці, спеціалізацією та рівнем професійної підготовки чоловіків та жінок, співвідношенням рівнів зайнятості працівників розумової і фізичної праці, територіальним розміщенням місць праці¹³⁵.

Отже, численні статистичні показники місця і ролі чоловіків і жінок у суспільних процесах дають нам можливість охарактеризувати певні

¹³⁴ Сергеева Г. Профессиональная занятость женщин: проблемы и перспективы. — С. 66.

¹³⁵ Зінченко Л. Деякі характеристики соціально-економічної структури населення західних областей Української РСР // Демографічні дослідження. — 1982. — Вип. 6. — С. 90.

зміни, які відбувалися протягом двох десятиліть після Другої Світової війни. По-перше, була значно порушена демографічна ситуація, в результаті якої тривалий час жінки склали переважну більшість серед населення країни. Наявна диспропорція мала вплив на всі без винятку сфери суспільного життя. Водночас варто вказати на залежність тієї чи іншої ситуації у сфері гендерних відносин від політики держави, яку вона провадила щодо своїх громадян.

Таким чином, вивчаючи радянське суспільство, безперечно варто окрему увагу приділяти дослідженню гендерних взаємовідносин, чи радше з'ясуванню місця і ролі держави у формуванні стосунків чоловіків та жінок та визначенню їх ніші в радянському соціумі.

Однією з характерних ознак досліджуваного періоду є діяльність влади з піднесення престижу жінок, формування їхньої активної громадянської позиції, залучення в діяльність за межами приватного життя. Актуалізація «жіночого питання», що мала на меті остаточно подолати дискримінацію жінок (а точніше — вивільнити їхню працю з приватного господарства), в радянській практиці першого повоєнного десятиліття реалізовувалася не лише під пильним наглядом держави, а й супроводжувалася широкомасштабною пропагандистською кампанією, підкріпленою численними юридичними документами. Своєю чергою наступне десятиліття можемо розглядати як час, коли масово проголошені постулати принципу рівності статей активно закріплювалися в свідомості громадян через призму представлення жінок різних вікових груп уже як усталено рівноправних учасниць всіх сфер суспільного життя.

Держава фактично формувала у суспільстві такий тип взаємовідносин коли жінки, залишаючи традиційно приватну сферу, масово переключали свою увагу на діяльність поза межами домашнього господарства. При цьому змін у становищі чоловіків не відбувалося, оскільки жінки не витісняли їх, а радше, будучи втягненими у виробничу діяльність у державному секторі виробництва, заповнювали ті ніші які залишалися поза інтересами чоловіків.

Постулат рівноправності чоловіків і жінок у радянському суспільстві проголошувався на рівні основного закону держави і закріплювався іншими нормативними документами. Правова база досліджуваного періоду дає нам можливість відстежити процес закріплення принципу рівноправності у різних сферах суспільного життя.

Оскільки існувало багато документів, які тією чи іншою мірою стосуються гендерних відносин чи навіть мають опосередкований вплив на формування певної рольової моделі поведінки в публічних сферах діяльності, маємо підстави говорити про значущість для керівництва держави визначення місця жінок і чоловіків у житті суспільства. Закріплені в Конституції СРСР права жінок давали їм можливість на рівні

з чоловіками брати участь у всіх сферах господарчого, державного, культурного і громадсько-політичного життя; вони своєю чергою уточнювались у численних республіканських, союзних та міжнародних документах, що були чинними в Українській РСР.

У результаті реалізації положень згаданих документів відбулося масове залучення жінок різних вікових груп у виробничу діяльність. Разом з тим, освоєння жінками публічної сфери не зменшувало коло обов'язків, які покладалися на жінку у приватному житті. Пропоновані владою акценти на підтриманні жінок під час виконання ними функцій материнства можна розглядати не лише з позицій реального піклування про своїх громадян. Це можна потрактувати і як вивільнення для жінок якнайбільшої кількості часу, який вони могли і повинні були застосовувати у професійній діяльності (для прикладу, створювалися різноманітні дитячі установи, реорганізовувалися існуючі).

Проголошувана державою політика рівноправності призводила до того, що в суспільстві формувалася ситуація, коли жінки все більше і більше завойовували свої позиції у чоловічому світі (освоювали нові професії, масово здобували спеціальну і вищу освіту, включалися в громадсько-політичну діяльність тощо). Іншою стороною даної ситуації ставало подвійне навантаження на жінок за рахунок необхідності поєднувати виробничу діяльність з виконанням обов'язків у приватній індивідуальній сфері. Річ у тім, що попри анонсовані заходи з полегшення ведення домашнього господарства у позаробочий час, радянському керівництву так і не вдалося створити дієвої мережі закладів з налагодження побутового обслуговування населення як засобу розвантаження жінок у домашньому господарстві.

Згідно правових документів можемо говорити не лише про наявність засад, що гарантували рівність прав чоловіків і жінок у різних сферах суспільного життя, передусім йдеться про участь у громадсько-політичному житті, трудовій діяльності з обов'язковим елементом залучення у цей процес не лише громадян старших вікових груп, а й молоді та дітей, доступу до освіти різних рівнів тощо. Паралельно існували норми, які стосувалися регулювання прав і обов'язків кожної соціальної статі окремо, що свідчить про перенесення і закріплення на державному рівні традиційного розподілу стосунків між чоловіками і жінками із зазначенням їхньої окремішності: соціальним замовленням для жінки було материнство, для чоловіків — виконання військового обов'язку. Показово, що держава не просто пропонувала громадянам опановувати вищезгадані ролі, а й жорстко контролювала їх (за невиконання передбачалися кримінальні покарання).

Розділ 8.

АНТИСОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

§ 1. Ризики і виклики в соціальній сфері

Радянське законодавство поступово позбувалося своєї завоєнізованості, а друга половина 1950-х рр. стала періодом наростаючих, інтенсивних змін у соціальній сфері. 8 березня 1956 р. було ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР «Про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні». Впродовж 1958–1960 рр. було здійснено перехід на семи- і шестигодинний робочий день центрального апарату управління в промисловості республіки. При цьому раднаргоспам, міністерствам і відомствам дозволялося вводити на підприємствах п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями за восьмигодинного робочого дня. З 1 липня 1956 р. набув чинності указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1956 р. «Про встановлення шестигодинного робочого дня для підлітків від 16 до 18 років». Того ж року було скасовано закон 1940 р. про заборону на зміну місця роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу і прогули. Відповідним рішенням утратив чинність закон про примусовий набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку. Усе це свідчило про кінець мобілізаційної економіки і поступовий перехід до лібералізованої, «м'якшої» форми адміністративно-командної системи.

Таке «пом'якшення» державного впливу на індивідуума відразу почало відображатися на його ставленні до усталених соціальних цінностей і до самого себе. Як тільки у громадянина стало більше часу, він став використовувати його на себе, для задоволення своїх індивідуальних потреб. Відпрацьована впродовж 1920–1930-х рр. система позбавлення людини своєї індивідуальності, нівелювання існування власного світосприйняття дала тріщину. Вивільнена з під опіки виробничих відносин, колективістських правил співіснування людина тепер могла самостійно організувати свій час, знайти себе, побачити своє місце поза роботи й колективу. Значно змінилася дозвільна сторона життя радянських людей, більше часу вони могли використати для відпочинку, улюблених занять. Індивідуум поступово почав усвідомлювати, що тепер сам міг визначати

міру свого проявлення в сім'ї, колективі, задовольнятися приємними забаганками, реалізовуватися в творчості, бути готовим до подальшого духовного і культурного зростання тощо.

Існуюча матеріальна база соціально-культурної сфери не була готова прийняти, розважити раптом увільнену від роботи масу людей. Натомість громадяни відчували, що прекрасно можуть реалізовувати свої потреби поза колективу й організованої форми колективного дозвілля. Почав відроджуватися здавалося б давно вихолощений комуністичною ідеологією природний потяг до міщанського матеріального призьбирування. В сфері дозвілля сім'я поступово почала перебирати контрольно-рекомендаційні функції від колективу. Громадяни не в колективі, а саме в сім'ї почали знаходити свої дійсні життєві цінності, їх опановувало відчуття відповідальності за близьких, покращення родинного статку. Вся ця трансформація вповні набирали матеріальних обрисів. Збільшення вільного часу дозволяло підприємливому громадянину підробляти, організувати індивідуальний бізнес. Поряд з існуванням усталених атрибутів радянського побуту (металеві ліжка, радіоприймачі, швейні машини), з'явилася мода на наручні годинники, фотоапарати, кришталевий посуд, холодильники, телевізори, музичні програвачі, пральні машини, килими, меблі, піаніно тощо. Підвищилася потреба людей мати дачі, автомашини. Дехто вирощував на присадибній ділянці фрукти і овочі для продажу, інші не гребували дрібною спекуляцією. Все це поступово повертало й укріплювало такі природні людські риси як індивідуалізм, егоїзм.

Але в радянських реаліях зміна індивідуальних пріоритетів проявлялася в дещо соціально потворних формах. Якщо частина соціально сформованого громадянства вже мала певну зайнятість поза роботою (родина, підробіток, хобі тощо) і знала, як реалізувати вільний час, то молодь ще вибудовувала свій формат його реалізації. Певна частина підлітків та молодих людей могла витратити більше часу на навчання та самоосвіту. Але інші, вислизнувши з-під колективної опіки, ставали на шлях антигромадського життя, наприклад, наданий час марнувався на пияцтво. Це проявилось зростанням дрібного хуліганства, побутових злочинів. Стали традиційними масштабні пиятики у п'ятничні вечори, коли цілі робітничі селища, промислові окраїна міст перетворювалися на одну суцільну територію пиятики, з бешкетами, каліцтвами, вбивствами, згвалтуваннями тощо. Навколо цього зростала і відповідна інфраструктура забезпечення й організації розваг: підпільні притони (кімнати, квартири у приватному секторі, гуртожитки), гуральні, точки реалізації й розпивання горілки, у великих містах обрані знали місця продажу наркотиків (переважно кокаїну та морфію), різноманітні «малини» тощо. Через відміну примусового набору в ремісничі училища підлітки частіше

опинялися «на вулиці», не оточені увагою робітничого колективу молоді люди ставали на злочинний шлях, дещо активізувалася підліткова злочинність.

Послаблення щодо покарань за спізнення й прогули безумовно розслабили громадян, у деяких поступово формувалося безвідповідальне ставлення до рідного робітничого колективу. Почастішали випадки зміни занадто вимогливого чи набридливого опікою колективу на новий, з іншими корпоративними традиціями. Із цих девіантів поступово формувалася категорія так званих «літунів». Таку свободу вибору не могли стримати навіть певні заохочувальні норми (оформлення в чергу на житло, побутову техніку тощо).

Найбільш поширена: «безперервний трудовий стаж». Ця норма провела видимий рубіж між більшістю «зразкових» робітників і тих, які через реалізацію своєї свободи були клеймовані суспільством, зараховані до «антисуспільних елементів». Драматично це спостерігалось на прикладі розладів у родинах зі сталими робітничими традиціями — коли внуки вже не поділяли фанатичну вірність «рідному» заводу чи фабриці, де працювали покоління їхніх предків. Такий крах у середині традиційно-фахових робітничих династії, порушення тяглості обрання наступниками відповідної професії («професія від батька до сина») найбільш болісно, зі співчуттями сприймалося оточуючими, викликало оперативне втручання відповідних ідеологічних органів.

Натомість сільські родини, у пам'яті яких назавжди закарбувалися нищівне руйнування радянською колективізацією віковичних патріархальних традицій співжиття сільської общини, сімейних цінностей, біль від рабської невідплатної праці — не бажали своїм дітям такого ж майбутнього і намагалися влаштувати життя своїх дітей поза сільського соціуму. Не зважаючи на прийняту в березні 1956 р. постанову ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» відтік молоді був значним. Відповідно, місцеве керівництво намагалося усілякими заохоченнями (побудова хати, безкоштовне одержання худоби тощо) утримати молодь (також і через затягування видачі паспорту) у колгоспах, біля землі.

Житлова проблема. Гострою соціальною проблемою і у 1950-х рр. була проблема житла. Мільйони людей досі залишалися жити в комунальних квартирах, найманих кімнатах, «кутках», гуртожитках, а то й у бараках і напівземлянках. Зокрема, під час поїздки в Дніпропетровськ¹ В. Молотов зафіксував кричуще становище у сфері забезпечення насе-

¹ Заступник голови Ради міністрів СРСР В. Молотов перебував в Україні з інспекційною поїздкою 8–15 серпня 1956 р. і склав доповідну записку в ЦК КПРС.

лення житлом. Так, середня забезпеченість на Дніпропетровському алюмінієвому заводі становила 3,1 кв. м. житлової площі на робітника.

31 липня 1957 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У ній була намічена програма виходу із житлової кризи, яка полягала в такому: 1) оголосити про необхідність ліквідації в найближчі 10–12 років нестачі житла для трудящих, збільшити обсяги державного житлового будівництва; 2) збільшити обсяги житлового будівництва коштом населення за допомогою державного кредиту; 3) здійснювати будівництво на вільних територіях, без знесення будівель і переважно крупними масивами; 4) підтримати будівництво власними силами, методом народної будови. Заохочення ініціативи громадян самостійно розв'язувати житлову проблему знайшло свій розвиток у постановах ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 1 червня 1962 р. «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво» та від 19 листопада 1964 р. «Про подальший розвиток кооперативного руху», якими урегулювалися питання кредитування, забезпечення будматеріалами, надання земельних ділянок під будівництво тощо.

Бажанню населення мати свою житлову площу в місті сприяла також поступова лібералізація паспортного режиму в країні. Зокрема, це стосувалося селян, які не мали паспортів з часу введення в Україні паспортної системи у 1930-х рр.² Нове «Положення про паспорти» було прийнято урядовою постановою 21 жовтня 1953 р. Це означало, що 40% населення стало соціально мобільним, позбулося формально колгоспно-кріпацької залежності. Колгоспники набули прав змінювати місце проживання, переїжджати в міста, де створювали неабиякі проблеми в процесі свого закріплення. Початок «комунальних війн» заклали деякі регуляторні рішення «Положення про паспорти». Так, вводилася так звана «санітарна норма», коли необхідною умовою для прописки новосела була наявність у приміщенні вільної площі поза затвердженого мінімуму на кожного прописаного в помешканні жильця. У різних містах вона

² Правове закріпачення селян через регламентацію їхнього працевлаштування та позбавлення права на паспорт відбувалося на підставі низки урядових постанов, зокрема: постанови РНК СРСР від 16 березня 1930 р. «Про усунення перешкод до вільного відходу селян на промисли та сезонні роботи», від 27 грудня 1932 р. за № 57/1917 «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкової прописки паспортів», від 17 березня 1933 р. «Про порядок відхідництва із колгоспів», від 28 квітня 1933 р. за № 861 «Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території Союзу РСР», від 19 вересня 1934 р. за № 2193 «Про прописку паспортів колгоспників-відхідників, які поступили на роботу до підприємств без договорів з госпорганам», від 10 вересня 1940 р. за № 1667 «Про затвердження Положення про паспорти».

різниця. Так, у Києві мінімальна «санітарна норма» на одного жителя становила не більше 4 кв. м³. Це призводило до немислимих ущільнень коридорів, комірчин, ванних кімнат, і супроводжувалося невідворотними конфліктами, побутовим травматизмом, хуліганством, побиттями тощо.

«Житлова революція» М. Хрущова була, попри все, видатною подією того часу. Міста на очах змінювали своє обличчя, нові мікрорайони виникали з неймовірною швидкістю, хоча і в межах фізіологічного мінімуму, але окремі житлові площі були важливими чинниками соціального оптимізму, що поширився серед населення в другій половині 1950-х рр. Проте вона привнесла значні соціальні катаклізми. Через розпорошення, переміщення людей масштабне житлове будівництво зруйнувало усталені самобутні культурні осередки міста. Почали формуватися нові соціальні й комунікативні зв'язки, культурні правила, інфраструктурні мережі, які привносили невідворотні ризики щодо прийняття/неприйняття їх у повсякденному співжитті містян.

Розглядаючи проведення житлової реформи, варто відзначити, що функціонування радянського типу виконавчої вертикалі передбачало, щодо окремих прошарків громадян, і різні прояви виконання цієї реформи. Так, вищі номенклатурні працівники мали можливість одержати державні квартири у престижних, переважно центральних районах міст (наприклад, київські Липки), спеціальних будинках зі збільшеною житловою площею або під одну квартиру займали значні частини поверхів у зовні звичайних будинках.

Тисячі трудівників також одержували державне житло, а разом зі збільшенням обсягів частішали чиновницькі зловживання й загострення напруги в середині трудових колективів. Найактуальнішим питанням у соціальній сфері будь-якого підприємства ставав квартирних облік і «рухи» навколо цього. Зазвичай в колективах завжди загострювалися конфлікти щодо визначення справедливості тих, чи інших надань квартир. Порушення норм соціальної справедливості прослідковувалося, зокрема у випадках, коли за особливу вислугу, послугу адміністрації, особисто керівнику людей могли переміщувати в чергах, на всіх щаблях просування спостерігалися зловживання, хабарництво, процвітало кумівство.

Окремо незаконні дії посадовців і громадян здійснювалися також і при вирішенні питання поліпшення вже наявного житла. В колективах процвітали кар'єризм, підлабузництво, адже здобутки на службі вкупі зі співпрацею з адміністрацією напругу впливали на квартирне просування.

³ Наприклад, якщо в Києві житлова площа комунальної квартири складала 60 кв. м, то за «санітарними нормами» її могли ущільнити аж до 15 проживаючих!

Деякі громадяни змінювали роботу, аби знайти місце, де швидше можна отримати квартиру. Значно збільшився притік нових працівників в міліцію та КДБ, адже ці структури мали свої позачергові квоти на квартири в усіх новобудовах республіки. Задля одержання квартири чи поліпшення житлових умов громадяни удавалися до оформлення фіктивних браків. Багато сімейних пар терпіло співжиття задля одержання квартири («хоча б заради дітей»). На той час вільний продаж був забороненим, тому люди купували квартири під виглядом обміну, тоді і зародилися послуги квартирних посередників.

Іншим приводом для соціальних конфліктів, критичних настроїв були дії, взаємини між громадянами і державою навколо кооперативного будівництва. Успішність його проведення давала змогу констатувати факт значного накопичення грошової маси деякою частиною населення, показала наявність у радянському суспільстві прошарку вельми підприємливих громадян, які мали кошти для житлових вкладень. Одними із небагатьох легальними грошовитими громадянами були ті, хто пропрацював певний час «на Півночі» і дійсно мали певні накопичення. Зазначимо, що грошові доходи населення України в 1959 р. становили майже 150 млрд. руб. і вирости порівняно з 1955 р. більш ніж на 45,5 млрд. руб., або на 43,7%. Загалом реальні доходи населення за 1950-ті рр. збільшилися в 1,6 рази⁴.

Звісно, пересічний громадянин не зміг би заробити самостійно на житло, тому першими власниками кооперативних квартир ставали незаконно збагачені спекулянти, а також працівники торгівлі, громадського харчування, таксисти, офіціанти тощо. Саме вони і ставали об'єктом перевірок відповідних органів на законність їхніх грошових вкладень. У трудових колективах, залежно від форми власності на квартиру (державна чи кооперативна), формувалося і відповідне критичне ставлення до нових власників. Адже працівники знали їхні реальні доходи і можливості, тому могли припусками здогадки про законність чи незаконність накопичених колегою грошей. За спогадами сучасників, місцеві профспілкові й партійні комітети були завалені величезною кількістю анонімних листів із закликами проявити пильність до того чи іншого працівника. Проте були серед новоселів і незаможні громадяни, яким усім родинним миром збирали кошти, аби не чекати багаторічної черги за державною квартирою. Найкоштовнішим подарунком для молодого подружжя відтоді стали ключі від квартири.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5192. — Арк. 51.

Поряд з повноцінним житлом почали виникати нові масиви, де переважали будинки з квартирами готельного типу. Їхні житлові площі не відповідали санітарним нормам для проживання повноцінних сімей, але вони будувалися для молодих спеціалістів, одинаків, молодих сімей, аби вони могли перечекаати до часу одержання повноцінного житла. Саме в таких місцях формувалися специфічні соціальні осередки. З часом у таких непрестижних районах та будинках напостійно залишалися жити переважно невдахи, задоволені мінімумом соціальних і життєвих вигод. Частина їх виглядала зовсім упослідженими членами суспільства із моральними принципами «декласованих елементів». Відповідно, їхні нащадки частіше ставали на шлях антисуспільної поведінки, в таких районах виникали ситуативні й сталі молодіжні кримінальні групи. Вони тримали в страху не лише «свій» район, виказом своєї зверхності, зневаги до більш успішної молоді були стихійні набіги на інші райони.

Новосели були носіями дещо іншої культури, традицій сільської общини (особливі міжсусідські взаємини, спільне відзначення різноманітних родинних чи суспільних подій, побутова взаємовиручка тощо), що повсюдно проявлялося в житті таких масивів, будинків, під'їздів, поверхів, квартир. Перші покоління містян-новоселів переважно не асимілювалися у міську культуру, залишалися вірними патріархальним звичаям, правилам міжлюдських взаємин. Проте вже їхні діти відчайдушно позбувалися сільського минулого.

Найперше це відобразалося при застосуванні розмовної, наприклад, української мови. Всередині сім'ї чи у районі компактного проживання новоселів молодь лише від поваги до батьків ще спілкувалася українською. Проте перетнувши умовну межу (наприклад, приїзд з окраїни до центру міста), переходила у спілкуванні між собою чи з іншими на російську мову. Зазвичай, підкреслено російською спілкувалися на загальноміських зустрічах (на танцях, під час спільних походів у кіно, при знайомстві тощо). Молоді люди щиро соромилися, коли їх заставляли при вживанні розмовної української. Така модель поведінки була продуманою і соціально усталеною в радянських реаліях, адже з точки зору новоселів вигляд успішної молодої людини передбачав деякий набір поведінкових і світоглядних самопрезентативних атрибутів, зокрема, позірно презирливе ставлення до сільського минулого, зневага до мови, глузливе ставленням до фольклору тощо. Чи не єдиним стримуючим фактором залишалося розуміння, повага до виказування іншими шанобливого ставлення до релігії, релігійних свят і традицій.

Негативною складовою вирішення житлової проблеми було те, що фактично відбувалося розпорошення місцевої субкультури, наприклад кийвського Подолу, переважна частина жителів якого опинилася в мікрорайоні «Соцмістечко» на лівобережжі столиці. Не лише в Києві, але

й в інших культурних центрах України також відбувалося розпорошення середовища компактного проживання інтелігенції: київського, харківського, львівського, одеського середмість. На нових місцях переселенці не завжди могли поновити колишні традиції культурного спілкування, особливості сусідського співжиття, натомість витворювалися нові правила. На жаль, далекі від розуміння правил міського співжиття частина ще вчорашніх сільських жителів приносила із собою не кращі зразки добросусідських відносин. Їхня пролетаризованість дозволяла не зважати на існуючі правила. Чергова хвиля переселенців і новоселів відзначалася демонстрацією безкультур'я у спілкуванні, несмаку в інтер'єрі помешкань, у вбранні та мові, була призвідником квартирної і будинкової антисанітарії тощо. Такий приріст міського населення за рахунок новоселів, переселенців із сіл став суттєвим джерелом девіацій в міському середовищі.

З іншого боку, окремі будинки в центральних районах заселялися новою науковою і творчою інтелігенцією (наприклад, «Письменницький будинок» у Києві)⁵. Київ як столиця найпершим підпав під грандіозну житлову розбудову, тому і найперший почав втрачати свій автентичний порайонний шарм (наприклад, київські Поділ, Вітряні гори, Липки, Шулявка та ін.). На щастя, інші міста (Львів, Одеса, Чернівці та ін.) на довший час змогли залишити свою неповторну внутрішню привабливість.

Грошова реформа 1961 р. Незважаючи на постійне вдосконалення законодавства спритники часто випереджали його дію і незаконно збагачувалися. Так сталося і у випадку проведення грошової реформи 1961 р. У 1958 р. в обстановці «суворої таємності» обговорювалися питання загального оздоровлення грошової системи СРСР, деномінації карбованця та випуску грошей нового зразка. 24 лютого 1958 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову про карбування монет нового зразка. Ця інформація просочилася до спритних ділків, які і використали часовий фактор на свою користь. Про майбутню реформу населення було повідомлено лише навесні 1960 р. з прийняттям закону «Про зміну масштабу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 10:1». 4 травня 1960 р. було підписано постанову № 470 Ради міністрів СРСР «Про зміну масштабу цін і заміну нині обігових грошей новими грошима».

Наступного дня вона була опублікована, після чого різко збільшилися закупівлі товарів повсякденного попиту, посилювався приплив вкладів

⁵ Він відомий під назвою «Роліт» (аббревіатура від назви «Кооператив “Робітник літератури”»), житловий будинок було споруджено 1934 р. у Києві на нинішній вулиці Б. Хмельницького, 68. У різні часи тут мешкали близько 130 літераторів, а також деякі відомі діячі мистецтв. Роліт — абсолютний рекордсмен в Україні за кількістю меморіальних дошок на фасаді.

населення в ощадкаси. У столичних ювелірних магазинах виторг 5–6 травня підскочив у три рази. В універмагах стрімко розпродувалися вовняні тканини, шуби, хутрянні манто. До цього часу їх переважна частина вже дісталася перекупщикам. Республіканський уряд зі значним запізненням відреагував на початок реформи, лише 31 травня вийшла однойменна постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР за № 843⁶, та до цього часу масштаби спекуляцій в республіці вже досягли значних розмірів.

У жовтні–грудні 1960 р. гроші нового зразка заповнили сховища Держбанку на місцях, з 1 січня 1961 р. обмін старих купюр і монет на нові здійснювався як 10:1. А от далі спритники використали шахрайську схему. Справа в тому, що старі розмінні монети номіналом 1, 2 і 3 копійки зберігалися в обігу, не втрачаючи своєї цінності, саме їх і скуповували шахраї, розраховуючись із населенням старими грішми. На початку дії схеми такий дріб'язковий обмін не викликав підозр ні з боку громадян, ні уваги з боку правоохоронних органів. Обіг старих грошей тривав без обмежень до 1 квітня 1961 р., що дало можливість збагатитися не одному шахрайському об'єднанню.

Пересічні українці з насторогою сприйняли реформу, що відобразилося панічними настроями, викликаними підвищенням роздрібних цін. Особливо гостро в торгівлі відчувався брак м'яса, риби, тваринного масла і рослинної олії, круп та борошна, трикотажних виробів, меблів, будматеріалів, товарів культурного і господарського вжитку. Спостерігалось зростання цін на колгоспних ринках.

У лютому 1961 р. в республіці було зафіксовано обіг фальшивих грошей, виконаних за новими зразками. Найпоширенішими способами підробки паперових грошей були друк грошових білетів з фотонегативів і кліше, виготовлених граверним або фотомеханічним способом, а також одноразове копіювання за допомогою розм'якшення хімічним способом фарб на справжніх купюрах, малювання олівцями і фарбами. Монети виготовлялися шляхом лиття в гіпсових, алебастрових або металевих формах, штампування (карбування) і гальванопластики. З монет найчастіше підробляли 50 копійок і карбованці, але зустрічалися й «п'ятаки», зроблені з м'яких металів. Побільшало валютних справ, проваджених КДБ УРСР, адже спритники, аби «скинути» старі гроші, масово скуповували валюту, вироби із золота, золоті «червінці» тощо.

⁶ *Ковпак Л.* Соціальна політика М.С. Хрущова // М.С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю з дня народження М.С. Хрущова. — К., 1995. — С. 87–93; *Ковпак Л.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С. 49–51.

«Сільська урбанізація». Ентузіастом «радгоспизації колгоспників», тобто їх остаточного одержавлення, виступав М. Хрущов. Йому здавалось, що потрібно більш послідовно переносити на село досвід фабричної праці, що таким шляхом можуть бути досягнуті більша спеціалізація виробництва та більш високий рівень експлуатації сучасної техніки. Саме через ці кардинальні зміни ця проблема є важливою в контексті вивчення нашої теми. Адже руйнувалися усталені трудові традиції, правила господарювання, а це напряду змінювало патріархальні міжособистісні стосунки односельчан, ставлення до праці як такої, очікуваних вигод. Усе це врешті змінювало психологічний портрет селянина. Такий індивідуум (надто молода людина) вже легше сприймав ті чи ті нововведення, по-іншому, більш прагматично ставився до оточуючих реалій, відповідальніше брався до процесу самореалізація, прагнув «вирости» із сільської культури. Таке непевне становище могло провокувати його і на анти-соціальні вчинки, адже засоби досягнення нового статусу могли бути і протиправними.

Безсумнівно, процес урбанізації відкривав великі можливості для розвитку соціально-побутової інфраструктури села, наближення її до міської. Влада прагнула переконати громадськість у тому, що колгоспники самі прагнули набути статусу робітників радгоспів, оскільки в цьому разі вони отримуватимуть гарантовану заробітну плату й користуватимуться державним централізованим пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах тоді ще не було запроваджено⁷.

Для підтвердження цього архіви наводять сотні заяв із місць до вищих органів влади. Так, у 1956 р. у Сталінській, Ворошиловградській, Кримській, Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях за рішенням загальних зборів 89 колгоспів передавалися для створення радгоспів⁸. У листі, надісланому на ім'я А. Кириленка і Т. Кальченка, селяни колгоспу ім. Орджонікідзе Великовиківського району, Кіровоградської області просили передати їхнє господарство корморадгоспу, «бо воно дуже бідне»⁹. Такою була видима частина реформ.

Не можна не погодитися із твердженнями дослідників, що насправді шляхи зміцнення колгоспного ладу і соціального розвитку села визначалися зовсім не бажанням самих колгоспників, а на догоду догмам, які утверджували недефективність «великопромислового» типу виробництва,

⁷ Даниленко В., Новохатько Л. Економіка Україна в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 432.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2214. — Арк. 5.

⁹ Там само. — Спр. 3450. — Арк. 112.

нібито пов'язаного з цим спрощенням управління сільським господарством і одержанням відповідних благ¹⁰.

Новий етап масового перетворення колгоспів на радгоспи в Україні розпочався із ухваленням постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки від 23 квітня 1957 р. «Про організацію нових й укрупнення існуючих радгоспів УРСР» та «Про передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів». Цими постановами радгоспам і підсобним господарствам республіки передавалося майно і фонди 17 МТС із землею, а також 376 економічно «маломіцних» колгоспів, на базі яких планувалось утворити 28 нових радгоспів і розширити землекористування 201 радгоспу, що вже існували. Цього ж року на базі економічно слабких колгоспів утворено 21 новий радгосп, а 133 колгоспи укрупнено¹¹. Впродовж 1956–1959 рр. в УРСР було перетворено на радгоспи 768 економічно слабких колгоспів, у користування яких було 2496 тис. га земельних угідь, на базі цих колгоспів було організовано 111 нових колгоспів й укрупнено 371 радгосп, що вже існував.

У спеціальному «Положенні про порядок передачі радгоспам земель і суспільного майна колгоспів при перетворенні їх в радгоспи й порядок розрахунків з колгоспниками», затвердженому у травні 1957 р. Радою Міністрів СРСР і ЦК КПРС, зазначалося, що реорганізація колгоспів у радгоспи можлива лише на винятково добровільній основі й лише в тому разі, «якщо доцільність цих заходів не викликає сумнівів»¹². Проте союзна влада лукавила, адже вона знала, що для місцевого керівництва були важливі не результати, а лише звітні цифри щодо виконання цих постанов.

Такого роду укрупнення й реформи, як і слід було очікувати, оберталися трагедією для села. Жителі тисяч сіл втрачали будь-які перспективи стати дійсно самокерованим колективом, а робочі місця більшості з них ставали розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого радгоспу. Об'єктивно постало питання про будівництво великих центральних садиб і виникнення великої кількості «неперспективних» сіл і населених пунктів.

Переважно більшість колгоспників без ентузіазму сприйняли нові правила життя. Видимими були лише проблеми з обмеженням земель для колективного випасу худоби, а також обмежувалися щорічні додаткові

¹⁰ Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу деєсталінізації (1956–1965). — С. 432.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 4592. — Арк. 176.

¹² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 4. — М., 1958. — С. 726–732; Вылцан М. Этапы развития // Вопросы истории. — 1979. — № 1. — С. 11.

надання землі під особисті поля та городи селян. Насправді руйнувалися вже налагоджені зв'язки існування особистого господарства за рахунок колгоспного, схеми дрібних крадіжок колгоспного майна, матеріалів, збіжжя, продуктів виробництва тощо. Але рівень успішності чи провальності реформ не завжди напряду впливав на добробут колгоспників. Вони поклалися лише на свою господарність, природну чутливість до змін і швидко пристосування до нових правил співіснування з колгоспним ладом. Деякі з них стимулювали появи нових форм злочинних зв'язків.

Через укрупнення колгоспів і розширення радгоспів збільшувалася і товарність окремих їхніх господарських підрозділів. Це, по-перше, дозволяло здійснювати крадіжки в більших розмірах з метою не лише особистого майнового збагачення, а й продажу. По-друге, налагодилися злочинні схеми обміну (при неналежному обліку) товарами, майном, продуктами, збіжжям між керівниками чи відповідальними особами окремих господарсько-виробничих підрозділів (склад, тік, переробний та заготівельні цехи, ферма тощо) для подальшого продажу (переважно міським посередникам) чи особистого продуктово-майнового збагачення.

Виконання усього масиву існуючих правових і розпорядчих документів з питань «радгоспизації» призвели до того, що у ході укрупнення колгоспів і переведення частини з них до радгоспної системи дедалі виразнішою ставала тенденція перетворення селянина-колгоспника на сільськогосподарського робітника, поденника, який відробляв на полі або на фермі лише чітко визначений час і повсякденне життя якого все менше залежало від результатів власної праці. Насильницьке знищення традиційного селянського життя, яке розпочалося ще в період масової колективізації сільськогосподарства, у процесі реформ 1950-х — першої половини 1960-х рр. не було зупинено. На практиці такий захід з економічної точки зору себе не виправдовував. У 1964 р. М. Хрущов змушений був визнати: «Розглядаючи прохання місцевих органів про переведення деяких колгоспів у радгоспи, ЦК розраховував, що це приведе до суттєвого збільшення виробництва продуктів. А насправді все зводилося до того, що держава нібито брала на своє забезпечення колишній відсталий колгосп. Держава платить зарплату, виплачує пенсії робітникам радгоспів, а потрібної кількості продукції від цих господарств не отримує. А є й такі господарства, які виробляють продукції менше, ніж виробляли колгоспи, на базі яких вони були створені»¹³.

Значний вплив на процес «сільської урбанізації» мала концентрація сільськогосподарського виробництва. На основі такого «досвіду» утверд-

¹³ Хрущов Н. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. — М., 1964. — Т. 8. — С. 66–67.

жувалася концепція політики перспективних і неперспективних сіл. Перші її засади були викладені в затвердженому Президією Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. «Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР». У лютому 1959 р. ЦК Компартії України підтримав почин правління колгоспу «Дружба» на Київщині з перебудови с. Ксаверівка в селище міського типу. Зі столиці України на місця була направлена категорична директива про необхідність оперативної розробки в областях планів комплексної перебудови сіл та організацію їх практичного функціонування за типовими проектами.

Аналіз різного роду документів, проведений В. Даниленком та Л. Новохатьком¹⁴, дає змогу стверджувати, що офіційний курс на створення перспективних сіл і віднесення частини сільських поселень до неперспективних було проголошено стратегією соціально-економічного розвитку, пріоритет тем аграрної політики в 1961 р. під час ухвалення нової програми КППС. У цьому документі було зафіксовано, що «поступово колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу»¹⁵.

Коли така політика набула стратегічного значення, то й не дивно, що наступні рішення тільки формували цей процес. ЦК Компартії України та Рада міністрів республіки 19 грудня 1964 р. ухвалили спільну постанову «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». У постанові вперше йшлося про розвиток передусім сіл, в яких розташовувалися центральні садиби колгоспів та радгоспів. Визначалися «перспективні села», де повинно було здійснюватися нове будівництво, зокрема житла й об'єктів соцкультпобуду. Йшлося про розробку проектів забудови сіл. Відповідно до них відбувалося скорочення земельних ділянок, відведених під забудову, значно збільшувалася щільність населення.

У середині 1960-х рр. Держбуд УРСР уперше визначив у своїх планах, що перспективними в Україні є лише 10 тис. сіл, тобто третина всіх наявних¹⁶. Однак у зв'язку з надто великими обсягами матеріальних затрат на будівництво постановою грудневого (1964 р.) пленуму ЦК КПУ передбачалося «соломонове рішення»: спочатку визначити в Україні

¹⁴ Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу деєсталінізації (1956–1965). — С. 424.

¹⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971) / За заг. ред. П.М. Федосєєва, К.У. Черненко. — Т. 8: 1959–1965. — К., 1981. — С. 249.

¹⁶ Риси́ч Й. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали друкованих читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 192.

показові села, яких вирішено було збудувати 15. У серпні 1965 р. Президією ЦК КПУ схвалено проекти забудови таких сіл¹⁷. Висувалося завдання здійснити їх спорудження до 1970 р, проте, за твердженням дослідників, на заплановану дату проект повністю не був реалізований¹⁸. Проте ініційована кампанія все ж дала свої результати. Вже в 1990-х рр. загальновідомим стало село Ковалівка, Васильківського району на Київщині. Показушність його устрою завдячується скандальній діяльності подружжя Тетяни і Анатолія Засух. Вседозволеність, аморальність їхнього володарювання задля створення «срязкового» села (з лише півтора тисячами мешканцями) вивели його в центри наркотичної індустрії країни¹⁹.

28 червня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР своїм указом затвердила «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування та реєстрації населених пунктів в Українській РСР». Аналізуючи наведені положення в тій послідовності, в якій вони були ухвалені, вчені зауважують, що їх розробка ґрунтувалася на змінах, що відбувались у мережі населених пунктів з певним запізненням. Сільські поселення, людність яких коливалася від кількох до 10 тис. осіб, не говорячи про інші, не менш важливі показники, взагалі ніяк не диференціювалися. Поряд з цим перехід населеного пункту від категорії сільського поселення до міського супроводжувався включенням у систему фінансових дотацій з боку держави для підтримки й забезпечення його сталого розвитку. На села такий порядок не поширювався²⁰. І це було головною небезпекою не лише для їхнього подальшого фактичного існування. Різко підвищилася соціальна напруга, селяни неперспективних сіл не були впевненими у майбутній розвиток своїх господарств. Тривогу підсилювало і недавні драматичні події, пов'язані з ліквідацією хуторів, руйнуванням рідного обійстя, налагодженого господарського циклу і очікування переселенських митарств.

¹⁷ Панченко П. Динаміка соціальних процесів в українському селі // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу». — К., 1997. — С. 95.

¹⁸ Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). — С. 425.

¹⁹ Ковалівка (Васильківський район): [Електронний ресурс]: uk.wikipedia.org/wiki/Ковалівка.

²⁰ Українське село: проблеми і перспективи. — К., 1991. — С. 11.

§ 2. Впливи змін у кримінальному законодавстві на соціальну стабільність

В кінці 1950-х — початку 1960-х рр. законодавство поступово позбавлялося своєї попередньої завоєнізованості та централізації судочинства. У зв'язку з прийняттям Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів УРСР відповідно до закону СРСР від 11 лютого 1957 р. «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів» та законами СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» і «Про затвердження Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» з 1 квітня 1961 р. частина законів, указів, статей стали не чинними на території УРСР.

Деякі за давністю втратили свою актуальність (наприклад, постанова ЦВК і Раднаркому СРСР від 23 січня 1931 р. «Про відповідальність за злочини, що дезорганізують роботу транспорту», постанова ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 вересня 1937 р. «Про зміну постанови ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1935 р. “Про в'їзд і проживання у прикордонних смугах”»), деякі через лібералізацію зазнали пом'якшення (наприклад, закони СРСР від 4 лютого 1948 р. «Про затвердження Указу Президії Верховної ради СРСР “Про посилення охорони особистої власності громадян”» та «Про затвердження Указу Президії Верховної ради СРСР „Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна”», указ Президії Верховної ради СРСР від 10 січня 1955 р. «Про кримінальну відповідальність за дрібну крадіжку державного і громадського майна» та ін.)²¹. Передбачалось також перегляд вже винесених суворіших вироків, якщо міра покарання за новим Кримінальним кодексом визначалася більш м'якою. Проте, це не стосувалося осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини, бандитизм, умисне вбивство та інші тяжкі злочини²².

Поступова лібералізація суспільних відносин, зміна пріоритетів щодо особистісних і колективних цінностей, більша їх індивідуалізація вимагали від радянського законотворення відповідної реакції. Економічна стабільність збільшувала можливості для особистого збагачення, розвою і

²¹ Указ Президії Верховної Ради СРСР про визнання законодавчих актів СРСР такими, що втратили чинність у зв'язку з прийняттям Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 15. — 7 квітня. — К., 1961. — С. 435–436.

²² Постанова Президії Верховної Ради СРСР про заходи, зв'язані з введенням в дію Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР // Там само. — С. 436–437.

відповідних злочинів. Урегулювати нові правопорушення був покликаний прийнятий 27 червня 1961 р. указ «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР». Так, відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 24 лютого 1961 р. «Про доповнення Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини», від 25 березня 1961 р. «Про доповнення статті 25 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини», від 5 травня 1961 р. «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами», від 18 травня 1961 р. «Про внесення доповнень і змін в Закон про кримінальну відповідальність за державні злочини і в Основи кримінального законодавства» та від 24 травня 1961 р. «Про відповідальність за приписки та інші перекручення звітності про виконання планів» Кримінальний кодекс УРСР доповнювався деякими статтями, змінював трактування.

Поряд із введенням жорсткіших покарань за суто кримінальні злочини (як-то, статті, які передбачали смертну кару за дії, що дезорганізують роботу виправно-трудоустанов; про особливо небезпечних рецидивістів та ін.), все ж головним чином посилювалася відповідальність за економічні порушення, зокрема урегульовувалося покарання за стрімко зростаючі, відносно нові злочини, пов'язані з валютними операціями та підробками (в усіх статтях передбачалася конфіскація майна). Розкрадання державного або громадського майна каралося позбавленням волі до 15 років; приписки та інші перекручення звітності про виконання планів — до 3 років; виготовлення, збут піддроблених грошей чи цінних паперів — до 15 років; порушення правил валютних операцій — до 8, а спекуляція валютними цінностями або цінними паперами у вигляді промислу — вже до 15 років. За посередництво в хабарництві можна було отримати 2 роки ув'язнення, здійснене повторно — вже до 7.

Для особливо успішних нуворишів актуалізувалася також каральна сила виняткової міри покарання — смертної кари. Так, присудити розстріл могли за розкрадання державного або громадського майна в особливо великих розмірах, та за виготовлення з метою збуту або збут піддроблених грошей і цінних паперів, вчинених у вигляді промислу.

Злочинцями, які підлягали кримінальному покаранню ставали також громадяни лише опосередковано залучені до протиправних дій інших. Так, за переховування злочинців і приховування злочинів (як-то, зрада батьківщині, шпигунство, диверсія, терористичний акт, шкідництво, бандитизм, контрабанда та ін.) каралося позбавленням волі до 5 років; недонесення про підготовку або вчинення цих перелічених злочинів — до 3 років²³.

²³ Там само. — 1961. — № 28. — 7 липня. — К., 1961. — С. 606–615.

Ці та інші законодавчі вимоги ставали у протиріччя до існуючих людських цінностей. Не зважаючи на тиск з боку оточуючої громадян моралі радянського штибу, на її постійне намагання проникнути в основи і уневажнити канони українських патріархальних цінностей, пересічні громадяни чинили переважно «по совісті». Споконвічні традиції родинної поруки, основи християнська мораль, які також не були чужими для українців, вимагали посильної допомоги усім нужденним, без огляду на їхній правовий статус. Тим більше, без вагань вони це робили стосовно своїх близьких, і надавали допомогу, не зважаючи та те, чи знають вони про ті чи інші проступки, проблеми розбідованих. Все це множило кількість потенційних девіантів, давало можливість каральним органам розширювати поле для виявлення неблагонадійних громадян, а також відвертих противників радянського режиму²⁴.

Пропонувалося також підвищення ролі виховних чинників, суспільного впливу. Так, Комісії законодавчих передбачень Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради СРСР опублікували в жовтні 1959 р. проект закону про підвищення ролі громадськості у боротьбі з порушеннями радянської торгівлі і правил соціалістичного співжиття, а також проект примірного положення про товариські суди та примірного положення про комісії в справах неповнолітніх. Зазначалося, що пропозиції «про взяття колективами трудящих на поруки та перевиховання осіб, які вчинили вперше малозначні правопорушення, зустріли повне схвалення всієї радянської громадськості»²⁵.

Проте реалії радянського життя свідчили, що лібералізація законодавства, з одного боку, сприяла гуманізації відносин між державою і її громадянами, а з іншого породжувало відчуття всездозволеності, сподівання на безкарність чи не суворість вироку. Затяті рецидивісти не полишали надії звільнитися, підпадаючи під пом'якшувальні зміни законодавства. Країна, яка вже відчула послаблення тоталітарності, отримала приріст населення від тисяч достроково звільнених громадян, більшість яких повернулася до законслухняного життя, мала убезпечитися від появи всередині суспільства відверто девіантних особнів. Їхні сподівання посилювалися перед черговою річницею перемоги, коли зазвичай частішали судові рішення про нові дострокові звільнення.

²⁴ На кінець 1950-х — початок 1960-х рр. припадає час масових повернень до своїх родин засуджених за посібництво окупантам, участь у бандформуваннях та активістів націоналістичного підпілля. Тому при відмові у співпраці відповідні органи могли притягнути родичів до карної відповідальності, посилаючись на ці статті.

²⁵ У Комісіях законодавчих передбачень Ради Союзу і Ради Національностей // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 26. — 23 червня. — К., 1961. — С. 563.

5 травня 1961 р. у дію вступив указ «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами». Ним розширювалися правові підстави для застосування розстрілу як вищої міри покарання стосовно особливо небезпечних рецидивістів та осіб, які засуджені за тяжкі злочини, тероризують у місцях позбавлення волі ув'язнених, що стали на шлях виправлення, або чинять напад на адміністрацію, або організують з цією метою злочинні угруповання, а також беруть активну участь у таких угрупованнях.

Умовно-дострокове звільнення і заміна невідбутої частини ув'язнення більш м'яким покаранням не застосовувалася: (а) до особливо небезпечних рецидивістів, (б) до осіб, до яких були застосовані умовно-дострокові звільнення від позбавлення волі або заміна не відбутої частини ув'язнення більш м'яким покаранням, якщо ці особи до закінчення невідбутого строку вчинили новий умисний злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі; (в) до осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини, бандитизм, виготовлення і збут підроблених грошей або цінних паперів, порушення правил валютних операцій, розкрадання державного або громадського майна в особливо великих розмірах, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, згвалтування, що спричинило тяжкі наслідки, або згвалтування неповнолітньої, розбій, одержання, дачу хабара або посередництво в хабарі, вчинені при обтяжуючих обставинах. Крім того, суди присуджували розстріл за розкрадання державного або громадського майна в особливо великих розмірах, за виготовлення з метою збуту або збут підроблених грошей і цінних паперів, вчинені у вигляді промислу²⁶. Як бачимо, поряд з покаранням за тяжкі кримінальні злочини указ значно посилював відповідальність за економічні злочини.

На цей час влада констатувала, що в країні вже сформувався значних прошарок багатих людей, і навіть акції із внутрішніми державними позиками не могли виманити усіх вільних коштів від населення. Все більше громадян прагнуло хоча б частину грошей не тримати «під матрацом», а законним способом вкласти їх для покращення свого особистого життя (наприклад, купити автомобіль, дачу чи квартиру). З іншого боку, державі також було вигідно, аби більше вільних коштів громадян вкладалося в розбудову народного господарства країни. Крім того, держава прагнула контролювати формування цього нового прошарку, і виконання постанов ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 1 червня 1962 р. «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво» та від

²⁶ Указ Президії Верховної Ради СРСР про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами // Там само. — 1961. — № 20. — 12 травня. — К., 1961. — С. 498–499.

19 листопада 1964 р. «Про подальший розвиток кооперативного руху», дали змогу відповідним органам виявити радянських скоробагатків.

Свободи, привнесені «хрущовською відлигою», і налагоджена на мирне благополуччя економіка повоєнного періоду поступово знімали страх пересічних українців, вони не лише поведінкою чи відвертістю у спілкуванні вільніше виказували своє бачення оточуючого світу, ставлення до рівня добробуту тощо. Вони все активніше намагалися реально змінювати своє матеріальне повсякдення, покращувати статки. «Зрівнялівка», яка була виправданою у час повоєнної відбудови, поступово ставала гальмом для людей, які вже тоді бажали і мали можливість та здібність, аби покращити своє життя.

Тим самим поступово почали змінюватися і моральні цінності: більший наголос ставився на індивідуальному задоволенні, повернулася практика грошово-побутового накопичення, посилювалися випадки зловживання посадовими можливостями тощо.

На кінець 1950-х — початок 1960-х рр. ці зміни у ставленні певної частини людей до покращення рівня свого повсякдення будь-якими засобами призвели до формування в українському суспільстві окремих прошарків, номенклатурно-професійних груп, які більше за інших намагалися конкретними, часто протиправними діями змінити на краще своє матеріальне життя. Їхня підприємливість вступала в протиріччя не лише з існуючими правовими обмеженнями, а й зі ставлення до цього співгромадян. Тут спрацьовувала не лише «класова» пильність. На нашу думку, викриттю діяльності таких підприємців сприяла природна людська заздрість, намагання утримувати і утримуватися у рівній для всіх бідності.

На цей час в Україні помітно збільшилася кількість обвинувачувальних виступів на зборах робітничих колективів, партійно-комсомольських зібрань, кількість анонімних і відкритих листів до відповідних органів, у побутових і стихійних конфліктах почастишали такі викриття, звинувачення у економічних злочинах стали передувати іншим правопорушенням. І саме цю ситуацію і констатував черговий запізнілий указ. Йдеться про указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя».

Якими б не видавалися, на перший погляд невідготовлених читачів, юридично казуїстичними текстуальні виклади правових документів, їх сутність завжди викривали перші акценти й пояснення появи таких актів. Адже у преамбулі й перших статтях будь-якого законодавчого акту чи розпорядження зазвичай закладалися головні мотиви їх появи, називалися головні винуватці й порушники, напрямки боротьби, відповідальні за це особи чи організації тощо.

Тут доречно порівняти сутність обвинувачення громадян в «антигромадському паразитичному способі життя», які трактувалися і в указі Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя»²⁷, і в указі Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя»²⁸. Якщо в першому під звинувачення підпадали переважно селяни, які не виконували трудові і які не були членами колгоспів, то в другому указі в «антигромадському паразитичному способі життя» обвинувачувалися громадяни, які займалися приватнопідприємницькою діяльністю, забороненими промислами, спекуляцією.

Законодавці вважали, що іноді такі девіанти про людське око влаштувалися на роботу, а фактично жили не у відповідності зі своїми «трудовими доходами», збагачувалися за рахунок трудящих, застосували найману працю²⁹ і одержували «нетрудові доходи» від дачних і земельних ділянок, від експлуатації власних автомашин, споруджували на нетрудові кошти будинки, дачі, використовуючи для цього незаконно придбані будівельні матеріали³⁰, і взагалі «чинили інші антигромадські вчинки», що давали їм змогу вести «паразитичний» спосіб життя. Діставалося і селянам. Адже в колгоспах такі особи, користуючись пільгами колгоспників, ухилялися від чесної парці, розкрадали колгоспне майно, займалися самогоноварінням, пияцтвом, своєю антигромадською поведінкою підривали трудову дисципліну і тим самим завдавали «шкоди

²⁷ Його дія і масштаби застосування згодом були посилені указом Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (2 червня 1948 р.).

²⁸ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 25. — 16 червня. — К., 1961. — С. 553–555.

²⁹ Це звинувачення я можу проілюструвати на прикладі своєї родини, коли мій дід, Сіліч Гнат Вікентійович, інвалід війни I групи, отримавши дозвіл у Звенигородській районній фінансовій інспекції на приватну кустарну діяльність, сплачуючи відповідний податок, виробляв у себе вдома пречудове домашнє приладдя (ножі, тертушки, сита та ін.), яке користувалося великим попитом у всій Черкаській області. Але він регулярно потерпав від зневацьких перевірок інспекторів, які намагалися застати його на залученні «найманної праці».

³⁰ І в цьому випадку наведу приклад із життя своєї родини. Мій вітчим, Швидкий Павло Харитонович, з усіма дозволами розпочав будівництво приватного будинку, і оточуючі були свідками скрупульозного збирання ним усіляких довідок, чеків, накладних на відпуск будівельних матеріалів, товарів, а також періодичних візитів інспекторів, пояснень, хабарів тощо.

громадському господарству та інтересам чесно працюючих колгоспників».

Нагадаємо, що 17–31 жовтня 1961 р. проходив XXII з'їзд КПРС, який прийняв новий Статут КПРС, де зокрема містився «Моральний кодекс будівника комунізму» і «Програма КПРС», в якій стверджувалося, що до 1980 р. радянський народ житиме при комунізмі. Відповідно, при цих вимогах ніякої соціальних девіантів у подальшому просто не могло бути. Тому, передбачаючи це, законодавці в указі наголошували, що, коли «країна вступила в період розгорнутого будівництва комунізму, не повинно бути нероб і дармоїдів, які живуть за рахунок праці інших. З антигромадськими паразитичними елементами необхідно вести рішучу боротьбу до повного викорінення цього ганебного явища в нашому суспільстві, створювати навколо таких осіб атмосферу нетерпимості і загального осуду, застосовуючи до них більш рішучі заходи громадського та державного впливу»³¹.

Відповідно до закону «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», каралися повнолітні працездатні особи, які не бажали сумлінно виконувати найважливіший конституційний обов'язок — чесно трудитися за своїми здібностями, ухиляються від суспільно корисної праці, одержують «нетрудові доходи» від експлуатації власних машин, дачних і земельних ділянок, дач або чинять інші антигромадські вчинки, які дають їм змогу вести «паразитичний спосіб життя». Вони підлягали за постановою районного (міського) народного суду виселенню в спеціально відведені місцевості на строк від 2 до 5 років з конфіскацією придбаного на «нетрудові доходи» майна (будинки, дачі, автомашини та інші речі і цінності) і обов'язковим залученням цих осіб з метою перевиховання до трудової діяльності в місцях поселення. Колгоспники ж і тут були більш вразливими порівняно з покараннями робітників чи службовців — їх могли виселити й за громадським вироком, винесеним загальними зборами колгоспу, і навіть бригади(!)³².

У разі ухилення виселених осіб від роботи в місцях поселення, до них за поданням органів міліції районний (міський) народний суд застосовував виправні роботи на строк до 1 року з відрахуванням 10% заробітку,

³¹ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 25. — 16 червня. — К., 1961. — С. 553.

³² Див. статтю 2 указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» // Там само. — 1961. — № 25. — 16 червня. — К., 1961. — С. 554. Слід лише відмітити, що громадський вирок про виселення, винесений на підставі цієї статті, підлягав затвердженню виконавчим комітетом районної (міської) Ради депутатів трудящих.

а при ухиленні і від виправних робіт суд міг замінити їх позбавленням волі в порядку передбаченого статтею 30 Кримінального кодексу УРСР³³.

Певним заохочувальним стимулом для таких засуджених було таке положення: якщо виселена особа зразковою поведінкою і чесним ставленням до праці доведе своє виправлення, то після відбуття нею не менше половини призначеного строку виселення вона може бути достроково звільнена. клопотання про це мали подати громадські організації за місцем поселення та згодою виконавчого комітету за місцем попереднього проживання виселеного. На практиці це часто призводило до рішучих дій родини засудженого щодо його звільнення, і звичайно, протиправними шляхами — через дачу хабарів та інших способів корумпування відповідальних осіб.

Якщо структурувати девіантів, стосовно яких поширювалася дія уже згаданого указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», то кількісно переважали відносно дрібні порушники, як-то «самогонщики». Як «паразити» вони фігурували в його 1 статті, і підлягали за постановою районного (міського) народного суду виселенню в спеціально відведені місцевості на строк від 2 до 5 років з конфіскацією придбаного на «нетрудові доходи» майна (будинки, дачі, автомашини та інші речі і цінності) і обов'язковим залученням цих осіб з метою перевиховання до трудової діяльності в місцях поселення³⁴.

У цьому ж указі покарання передбачалося і «постраждалим» від підприємницької діяльності «самогонщиків». Стаття 9 прямо вказувала, що працездатні особи, які внаслідок систематичного зловживання спиртними напоями, стали злісними п'яницями і своєю непристойною поведінкою створювали ненормальні умови для спільного проживання в сім'ї чи квартирі, направлялися за постановою суду до лікувально-трудових відділень при виправно-трудовах колоніях на строк до 1 року. А якщо у таких осіб були непрацездатні члени родини, то за час їхнього перебування у виправних відділеннях заробіток, після відповідних відрахувань, направлявся сім'ям³⁵.

³³ Час відбування виправних робіт чи позбавлення волі в строк виселення не зараховувався (див. статтю 7 указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» // Там само. — 1961. — № 25. — 16 червня. — К., 1961. — С. 554).

³⁴ Там само. — С. 553.

³⁵ Див. статтю 9 указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» // Там само. — С. 554–555.

У реальному ж житті свідки таких подій добре пам'ятали усю трагічність подальшого існування постраждалого. Насправді, такі «лікувально-трудова відділення» були одним із найстрашніших місць ув'язнення і праці. Короткотерміновість засудження не пробачалася їм ні таборовим контингентом, ні охоронним персоналом. Такі постраждалі опинялися поза усталених кримінально-таборових відносин, на них не поширювалися традиції злочинної ієрархії, допомоги, взаємовиручки. Вони були повністю безправними і перед свавіллям таборового начальства, і перед жорстокістю злочинної братії. Побиття, каліцтва, знущання, ненормовані роботи, становище найнижче навіть в системі найупосліджених — це ті реалії, з якими стикалися і несли тягар протягом довгого часу такі засуджені.

Зважаючи на широке соціальне поле залучених чи причетних до цього громадян (виробників, поширювачів, споживачів) 27 червня 1961 р. був прийнятий спеціальний указ «Про посилення відповідальності за самогонваріння і пияцтво в Українській РСР»³⁶. Він значно підвищував кримінальну відповідальність за виготовлення, зберігання і збут самогону та інших міцних спиртних напоїв домашнього виготовлення, тим самим посилював статтю 149 Кримінального кодексу УРСР і відміняв дію попереднього указу від 15 червня 1960 р.³⁷

Отже, виготовлення на домашніх гуральнях або зберігання без мети збуту самогону чи інших міцних спиртних напоїв домашнього вироблення, а також виготовлення без мети збуту або зберігання апаратів для їх виготовлення каралося позбавленням волі на строк до 1 року або штрафом у розмірі до 300 руб. з вилученням і знищенням трунків та приладдя. Повторні діяння каралися вже ув'язненням від 1 до 3 років з конфіскацією майна. В поле відповідальності попадало значне число причетних. Як співучасники каралися особи, які сприяли незаконному промислу (надання транспорту, приміщення), а це були переважно члени родини порушника; прості споживачі штрафувалися до 50 руб. і примушувалися до «виховного спілкування» зі зборами трудових колективів чи товариських судами; застані при розпиванні на вулицях чи парках підлягали «засобам громадського впливу» або штрафу до 10 руб.; за продаж трунку

³⁶ Проте, якщо його порівнювати із подібним попереднім законом 1948 р., то він виглядав значно ліберальніше. Адже складні повоєнні реалії ще не давали права українцям на послаблення свого дозвільного життя — особи, стосовно яких було доведено факт самогонваріння, могли бути покарані до 6 років виправно-трудова таборів (із конфіскацією майна) (див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР за 1948 год. — М., 1949 — С. 29).

³⁷ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1960. — № 21. — К., 1960. — С. 163.

в місцях особливого скупчення людей (поблизу підприємств, культурних закладів, місць відпочинку та т. п.) та неповнолітнім вже накладався штраф до 25 руб.³⁸.

Виготовлення домашнього трунку для сімейного вжитку вважалося споконвічним народним промислом, частиною повсякдення українців. Зважаючи на традиції вживання, постійного зберігання тих, чи інших алкогольних напоїв в українських родинах, будь-яка сім'я могла підпасти під покарання. Тому прийняття указу викликало різке негативне ставлення громадян. Це не порушувало традиційних вжиткових зв'язків українців з трунками, лише більше заганяло їх у підпілля. Але розв'язувало руки для репресивних дій з боку місцевих дільничних. Вони часто зловживали, компрометуючи викриттям невдахи і розголосою про його «кримінальний» бізнес.

Поява указу була справді на часі. Починаючи з березневої амністії 1953 р. було звільнено тисячі ув'язнених. Відтак, грандіозні й потребуючі значних людських ресурсів будівництва поступово втрачали дармову робочу силу. На час виходу закону значна частина політичних в'язнів вже була амністована, відтак величезні будівничі комплекси позбулися значної частини безкоштовних робітників. За рахунок політичних статей вже не можна було поповнювати армію працівників. Тому їй необхідно було поновити за рахунок в'язнів засуджених за іншими статтями, і які гарантували масове прибуття нових безкоштовних робочих рук.

Наростання лібералізації і пов'язана з цим децентралізація всіх управлінських систем³⁹ призвели до появи нових методів профілактики й контролю за злочинністю. Допомогати тут мали добровільні зусилля громадськості. Міліційна директива «Про роботу серед населення» ще 1954 р. вимагала повсюдного і глибокого зв'язку міліції з трудящими⁴⁰. Як відомо, на XXI з'їзду КПРС було заявлено про побудову соціалізму в СРСР, і вступу країни в період розгорненого будівництва комунізму.

³⁸ Там само. — 1961. — 7 липня. — № 28. — К., 1961. — С. 616–617.

³⁹ Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1956 р. почалася децентралізація управлінської вертикалі органів внутрішніх справ СРСР. Обласні управління МВС почали підпорядковувалися обласним Радам депутатів трудящих, а управління, відділи (відділки) міліції у містах і районах перетворювалися в управління, відділи (відділки) міліції виконкомів місцевих рад. 25 січня 1960 р. наказом МВС СРСР була оголошена постанова Ради міністрів СРСР від 13 січня того ж року «Про заходи, пов'язані зі скасуванням МВС СРСР», його функції передані до МВС союзних республік. 5 вересня 1962 р. органи внутрішніх справ перейменовувалися в органи охорони громадського порядку.

⁴⁰ Директива МВС СРСР з'явилася в травні 1954 р. і ґрунтувалася на постанові ЦК КПРС від 12 березня 1954 р. (див.: *Мукулаев Р., Скилягин А.* История советской милиции: Хронологический справочник. — Л., 1976. — С. 57).

Відповідно, декларувалася ліквідації підґрунтя для будь-яких протиправних вчинків. Тому відповідними органами була вчинена спроба перекласти частину проблем боротьби зі злочинністю на громадськість. Спираючись на попередній досвід,⁴¹ ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 2 березня 1959 р. прийняли постанову «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні».

Так, в кінці 1950-х рр. спочатку на Донбасі, де традиційно криміногенна ситуація була вкрай напруженою, а далі і на вулицях усіх українських міст з'явилися дружинники. На скрижальях соціальної історії їхня діяльність була насичена як трагічним, так і анекдотичним наративом. Загальна статистика щодо «добровільного» залучення громадян виглядала переконливою⁴². Так, на 1 січня 1965 р. в Україні нараховувалося більше 32 тис. народних дружин, у складі яких перебувало близько 1 млн. 700 тис. осіб. Законодавчо результати їхньої діяльності закріплювалися указом Президії Верховної Ради УРСР від 18 січня 1957 р. «Про відповідальність за дрібне хуліганство», що поклало початок цілій серії республіканських та загальносоюзних актів, які встановлювали судовий порядок накладення адміністративних стягнень.

До дрібного хуліганства відносили порушення громадського порядку і спокою, вияв образливої неповаги до громадян, лихослів'я та інші непристойні вчинки без обтяжливих наслідків. За них порушник міг отримати від 3 до 15 днів ув'язнення з виконанням громадсько-корисних робіт. Останнє, особливо в невеликих містечках, міських районах ставало подією, приводом для повсюдного розголосу. Перебування такого всім знайомого порушника на вулиці під час виконання ним посиленої, пов'язаної переважно з прибиранням територій колгоспних ринків, громадських туалетів, роботи привертало увагу не лише всюдисущих хлопчаків. Часто його знайомі, рідні спеціально прибували, аби побачити й пережити разом з ним цей акт приниження, родинного сорому, що ще довго переказувалося, обростало чутками, але завжди зі смаком обговорювалося «доброзичливцями».

⁴¹ У квітні 1946 р. існуючі групи охорони громадського порядку були розформовані, а їх члени влилися в бригади сприяння міліції. У цей же час був визначений новий порядок організації бригад сприяння міліції, відповідно до якого все керівництво діяльністю бригад зосереджувалося в низовій ланці органів міліції. Слід зазначити, що бригади сприяння міліції як форма залучення громадян до охорони правопорядку проіснувала до кінця 1950-х рр. У листопаді 1958 р. на ленінградських Кіровському і Балтійському заводах першими в країні були створені добровільні народні дружини з охорони громадського порядку. Новий рух поширився і на великі промислові центри України.

⁴² З огляду на те, що в Україні на рубежі 1964–1965 рр. нараховувалося близько 45 млн. громадян.

Поява на вулицях українських міст гурту переважно молодих чоловіків із червоними нарукавними пов'язками безумовно надавало їм авторитету і навіть зовнішньої пиhi самим наглядчачам за громадським порядком від відчуття особистої значимості. Їхня активність і численність збільшувалася особливо у святкові дні, а також у дні перед вихідними, коли радянські трударі дозволяли собі розслабитися за допомогою алкоголю, що приводило до чіпляння до дівчат, дрібному хуліганству тощо. Часто курйозно виглядали затримання надто сп'янілих громадян, і процес їхньої ідентифікації у відділку. Із розповідей очевидців відомо також про пограбування дружинниками таких очманілих бідолах.

Необґрунтована самовпевненість дружинників інколи створювала їм неабияких проблем. Адже не лише кримінальні девіанти, а й ситуативні порушники громадського спокою, які не боялися повсякчас протистояти професійним міліціонерам, не сприймали їхню присутність, зауваження, дії як конечну вимогу до правопорядку. Послух дружинникам міг діяти лише при розборі конфліктних ситуації всередині колективів переважно знайомих людей (корпоративні дозвільні заходи, танцювальні вечори на окремих підприємствах тощо), адже проступок відразу набував миттєвого розголосу, і порушника чекав невідворотній осуд чи навіть покарання. Натомість часто драматично складалася доля дружинників, які намагалися запобігти конфлікту на території цілого району чи міста. Вони стикалися з незнайомими порушниками, і їхній авторитет вже не відігравав переконливої ролі. Злочинці ж могли діяти рішучіше, виказуючи не лише непокору, а й застосовували фізичний спротив, який часто закінчувався серйозним травмуванням, навіть смертю дружинника⁴³.

Аби захистити дружинників від негативних наслідків добровільного виконання ними громадських обов'язків, психічної наруги, влада посилила кримінальну відповідальність за правопорушення, які могли припинятися також і заходами дружинників. Так, вийшла низка указів Президії Верховної Ради СРСР: «Про посилення відповідальності за посягання на життя, здоров'я і гідність працівників міліції та народних дружинників», «Про посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування» (обидва від 15 лютого 1962 р.), «Про посилення кримінальної відповідальності за хабарництво» (20 лютого 1962 р.) та ін.

23 липня 1961 р. відбувся пленум Верховного суду УРСР, який обговорив питання про судову практику розгляду випадків розкрадання соціалістичної власності. Рішенням пленуму суди республіки були зобов'язані при розгляді подібних справ широко використовувати допомогу

⁴³ Докладніше див.: *Козлов В.* Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953 — начало 1980-х гг.). — Новосибирск, 1999. — С. 192.

громадськості, щоб вчасно виявити злочинців, запобігти злочинам та розривати їх⁴⁴.

Посиленню ролі громадськості сприяло затверджене Президією Верховної Ради УРСР «Положення про товариські суди» (1961 р.). Завдання цих виборних органів полягало у сприянні «вихованню громадян у дусі <...> додержання правил соціалістичного співжиття, розвитку у радянських людей почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поважання гідності і честі громадян». Їх робота спрямовувалася на запобігання правопорушень і вчинків, які завдавали шкоди суспільству, «виховання людей шляхом переконання і громадського впливу, створення обстановки нетерпимості до будь-яких антигромадських вчинків».

Товариські суди розглядали справи про прогули і запізнення, дочасне полишення роботи; перебування в нетверезому стані і «недостойну поведінку» в громадських місцях; про недостойне ставлення до жінки, негідну поведінку в сім'ї; про «нанесення образи, лихослів'я, поширення в колективі неправдивих вигадок» тощо. Суд міг застосувати такі заходи впливу до винного, як публічне вибачення, оголосити громадський осуд або догану з опублікуванням у пресі, накласти грошовий штраф у розмірі до 10 руб. тощо⁴⁵.

Найдієвіше робота суду проявлялася в локальних місцевостях, обмеженому соціальному середовищі (містечках, трудових колективах тощо). При певній підтримці міліції, там вони були справжніми охоронцями суспільної моралі. Найгостріше їхня робота проявлялася через такий засіб масової інформації як міська стінгазета «Комсомольський прожектор». Хулігани, п'яниці, прогульники, викриті у її випусках, відразу зазнавали нищівної критики оточуючих, насмішок близьких. Для невеликих містечок розголос був миттєвим. Це створювало для активістів-викривальників і певні проблеми, адже ображені правопорушники віднаходили тих, хто готував газету (художників, фотографів, дописувачів) і вчиняли над ними нищівну розправу (переважно, побиття). Більш жорстокою була помста викритих спекулянтів, «самогонщиків», адже страждав їхній грошовитий бізнес і їхня розправа могла сягати підпалів, отруєнь домашніх тварин, худоби тощо.

Ще з початку 1950-х рр. продовжилася практика приведення до правових норм радянського співжиття і такої окремої етнічної групи як роми, серед автентичних особливостей якої були усталеними споконвічні традиції бродяжництва та жебракування. Непоодинокі факти їхнього анти-суспільного способу життя давали праву владі неодноразово конста-

⁴⁴ Радянська Україна. — 1961. — 23 липня.

⁴⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 35. — К., 1961. — С. 730–735.

тувати продовження ромами практики злісних правопорушень, зокрема бродяжництва і жебракування. Ці діяння вже підпадали під кримінальну відповідальність за таємним указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами, який зобов'язував органи міліції налагодити облік осіб цієї категорії, застосовувати до них засоби громадського впливу з метою працевлаштування, а головне, перевиховування, а на осіб, які злісно ухиляються від суспільно корисної праці, порушників правил радянського співжиття оформлювати відповідні матеріали для передачі в органи прокуратури та народні суди для подальшого притягнення їх до адміністративних чи кримінальних покарань.

Посилити дію цих положень мали і наступні рішення. З метою подальшого притягнення ромів до соціалістичної розбудови суспільства, привчання до новітніх цінностей міжособистісного спілкування й правил радянського співжиття, прилучення до суспільно корисної колективної праці указом «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», від 5 жовтня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР постановляла: 1. Заборонити ромам займатися бродяжництвом та запропонувати їм перейти до трудового осілого способу життя; 2. Зобов'язати Ради міністрів союзних республік провести заходи по розселенню на постійне місце проживання ромів, які займаються бродяжництвом, сприяти їх працевлаштуванню, залучати до культурно-побутового обслуговування⁴⁶. Органи юстиції оперативно й творчо сприйняли нові директиви законодавчої влади, залучивши ці положення без змін до карного судочинства. Крім двох згаданих пунктів з указу, до офіційного тексту Кримінального кодексу УРСР (станом на 1 вересня 1958 р.) був внесений пункт третій: «Встановити, що цигани, які досягли повноліття і які злісно ухилятимуться від суспільно корисної праці та займатимуться бродяжництвом, караються за вироком народного суду засланням на строк до 5 років у поєднанні з виправно-трудовами роботами»⁴⁷. Всі ці заходи дещо соціалізували життя і побут українських ромів, за допомогою органів місцевої влади на місцях (наприклад, виділення земельних ділянок під забудову, працевлаштування, залучення до освіти тощо) вдалося закріпити їхню життєдіяльність у певних місцевостях. Проте це призвело до виникнення там соціальної напруги. Наміри ромів постійно проживати у певних місцях призводили до конфліктів і сутичок з місцевими жителями, які не бажали жити поряд з цілим осілим табором ромів. Та й працевлаш-

⁴⁶ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1961 гг. — М., 1961. — С. 569.

⁴⁷ Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. — К., 1958. — С. 84.

товувалися вони переважно про людське око, продовжуючи займатися спекуляцією, крадіжками, незаконним обміном валют, операціями із коштовностями й дорогоцінними металами, а пізніше контролювали обіг наркотиків.

Таким чином зміни в каральному законодавстві неоднозначно впливали на суспільні взаємостосунки. Нові правила не завжди відігравали превентивну роль чи діяли в якості запобіжних засобів розвою девіантних проявів в українському суспільстві періоду «хрущовської відлиги». На практиці залишались ризики непередбачуваності їхньої фактичної реалізації в українському соціумі, а головне наслідків на ближчий час.

Підсумовуючи, можна відмітити, що вкрай важливим чинником соціальної стабільності в українському суспільстві залишались впливи правової регуляторної політики. Виконання деяких законодавчих ініціатив держави призвело до успішного вирішення багатолітніх проблем (як-то: дитяча й доросла бездоглядність й безпритульність, налагодження пенсійного забезпечення тощо), інші не були такими успішними, проте стали основою для подальшого законодавчого удосконалення. Проте природна динаміка розвитку українського суспільства, як і будь-якого іншого, завжди залишала місце ризикам і викликам в соціальній сфері, тим самим спонукаючи до вдосконалення законотворчої діяльності держави.

Частина 3.

СУСПІЛЬНІ ПРОШАРКИ: СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Розділ 9.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ НОМЕНКЛАТУРИ

Повоєнне двадцятиріччя історії України є яскравою сторінкою, що за насиченістю подій не поступається бурхливим 1920–1930-м рр. Хоча за своєю глибиною повоєнні новації не могли конкурувати з довоєнними роками, однак за далекосяжними наслідками 1950-ті роки стали поворотними для СРСР. Зміни суспільно-політичної моделі розвитку почалися саме з перестановок на владному Олімпі, коли йшли з історичної арени не лише окремі особистості, але й цілі покоління управлінської еліти.

Попри усталену парадигму сприйняття повоєнного двадцятиріччя як періодів повоєнного сталінізму (1945–1953 рр.) і хрущовської «відлиги» (середина 1950-х–1964 рр.), український історик П. Киридон пропонує розглядати його як «окрему цілісну добу вітчизняної історії». Розбіжності між «суспільством-переможцем» і владною верхівкою щодо бачення перспектив розвитку держави, імпульси програмно-конституційного оновлення СРСР та реалії «холодної війни», що штовхали до модернізації, на думку вченого, змусили владу після війни засяяти трансформаційні зерна, що дали свої плоди в роки «відлиги»¹. На прикладі кадрової політики, якісно-чисельних характеристик, статусу номенклатури, моделі управління, на нашу думку, пізньосталінський і хрущовський періоди є різними.

Головна відмінність пізньосталінського і хрущовського періодів — усунення терору як засобу державного управління. Похідними тенденціями в сфері управління стали послаблення виконавської дисципліни, ознаки застою в кадровому складі, зрештою, спроби реформування адміністративно-управлінського апарату. Упровадження останніх без страху (що довгий час відігравав роль найкращого мотиватора до старанної діяльності) обумовило їх гальмування, появу внутрішньої опозиції та зміщення М. Хрущова.

Повоєнне двадцятиріччя — це доба зміни обличчя номенклатури, її якісного покращення. «Сталінський призов» до Компартії тіснили «фронтівники» або члени партії з повоєнних років. Зростав освітній рівень

¹ Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.). — Полтава, 2012. — С. 10.

управлінців, що на кінець хрущовської доби формально наближався до абсолютного значення. Змінювалося матеріально-побутове забезпечення номенклатури, у ході якого пайкове постачання спочатку було замінено грошовою компенсацією, а згодом відмінено взагалі. За кулісами показового егалітаризму існувала латентна система пільг і привілеїв, що суттєво вивисувала номенклатуру над пересічними громадянами.

Пропонований розділ не вичерпує історію владної верхівки радянської України 1945–1964 рр., а лише розкриває нові сюжети для перспективного дослідження соціальної історії України другої половини ХХ ст.

§ 1. Партиїно-державний апарат у 1945–1964 рр.: пошук оптимальної моделі

Закінчення Другої світової війни поставило масу проблем відбудовного характеру, серед яких — відновлення діяльності органів партійної і радянської влади, господарських установ та їх кадрове забезпечення. Стихія війни мала наслідком не лише загибель управлінців, але й їхню географічну розпорошеність по тиловим районам, зміну профілю діяльності. По республіці з різних причин вибуло понад 60% депутатів місцевих рад. В обласних радах наявні депутати становили близько половини, у міських і районних — 20–28%, селищних і сільських — близько 40% від загальної кількості обраних. На 1 травня 1945 р. на території України перебувало 289 з 400 депутатів республіканської Верховної Ради². Відновили діяльність 25 міністерств, 13 Управлінь при Раді Міністрів і 23 інші республіканські організації, профспілкова мережа. На початку 1946 р. в Україні діяли 25 обкомів, 13 окружкомів, 77 міськкомів, 82 міських і 743 сільських райкомів КП(б)У³. Загальний дефіцит кадрів складав близько 300 тис. осіб, з яких 50 тис. належало підібрати на керівну роботу в обласні, міські, районні партійні, радянські і господарські організації⁴.

Відбувалося не лише відновлення функціонування довоєнних органів влади, але й створення нових, що краще відповідали розмаїттю соціально-економічного життя. У 1945 р. були утворені Комітет у справах фізичної культури і спорту, Управління у справах вищої школи, Головне управління у справах мисливського господарства тощо. У 1953 р. Комітет у

² Лисенко О., Першина Т. Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 рр.) // Історія державної служби в Україні: У 5 т.– К., 2009. — Т. 2. — С. 340, 343–344.

³ Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні. — К., 1972. — С. 171.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3915. — Арк. 3.

справах фізичної культури і спорту при Раді Міністрів було ліквідовано, а його функції передано Міністерству охорони здоров'я. Розширення компетенції торкнулося укрупненого Міністерства сільського господарства і закупівель УРСР, якому того ж року були підпорядковані колишні Міністерства сільського господарства, заготівель, Управління гідрометеорологічної служби, Переселенське управління (створене 1950 р.)⁵.

Після війни було продовжено справу скорочення і здешевлення управлінського апарату, започатковану ще 1934 р. і продовжену в 1939 і 1940 рр. Так, постановою РНК СРСР від 24 лютого 1946 р. передбачалося скорочення 597 штатних одиниць по центральному апарату міністерств і відомств, а по підприємствам, установам і організаціям — 15362. 15 серпня 1946 р. постанова Ради Міністрів УРСР № 1459 забороняла будь-яке розширення штатів адміністративно-управлінського апарату державних, радянських, господарських, кооперативних і громадських організацій. Проводити реорганізації радянських органів заборонялося без дозволу Державної штатної комісії⁶. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 9 червня 1947 р. по УРСР апарат скорочено на 12150 осіб, а вже наступного — на 14548. Розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 31 грудня 1950 р. управлінський апарат по республіці скорочувався на 5%⁷. Очікуваним ефектом від такого скорочення було зменшення витрат на заробітну плату та адміністративні видатки.

Кількість співробітників партійних і державних органів УРСР залежала від адміністративно-територіального устрою УРСР. У повоєнні роки постали Закарпатська (1946 р.), Черкаська (1954 р.) області; у 1954 р. до складу Української РСР було передано Кримську область. Того ж року Ізмаїльська область була об'єднана з Одеською, а 1959 р. Дрогобицька увійшла до складу Львівської. Кожна зміна тягнула збільшення або зменшення кількості партійних комітетів та виконкомів. На місцевому рівні до 1959 р. кількість партійних комітетів фактично дорівнювала кількості виконкомів Рад депутатів трудящих, згодом партійних комітетів стає на десятки менше.

Складна ситуація, що утворилася в адміністративно-управлінській сфері УРСР у перші повоєнні роки, на початку 1950-х рр. поступово покращувалася. Вдалося стабілізувати плинність кадрів, впорядкувати діяльність центральних та регіональних органів виконавчої влади та

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 10234. — Арк. 12.

⁶ Андрощук О. Скорочення управлінського апарату в Україні: історичний аспект проблеми. Друга половина ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 4. — К., 2002. — С. 233.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 10234. — Арк. 207.

партійних осередків, налагодити канали обміну інформацією та механізми ретрансляції рішень. Ліквідації та об'єднання міністерств, закономірно, на певний час дезорганізували роботу злагодженого механізму. Наприклад, після об'єднання в 1953 р. в єдине Міністерство сільського господарства і заготівель міністерств сільського господарства, радгоспів, бавовнярства, лісового господарства і Уповноважених Міністерства заготівель, його робота налагоджувалося досить повільно, адже тривалого часу вимагала передача документів, затвердження штатного розпису і перерозподіл обов'язків і функцій, налагодження діловодства тощо.

Відновлення їх діяльності відбувалося на старій, довоєнній платформі. Номенклатурна побудова владної вертикалі обумовила прагнення партійних комітетів включити більше посад радянських і господарських органів до свого списку, тобто впливати на призначення якомога більшої кількості управлінців. Це обтяжувало їх кадровою роботою, уповільнюючи процедуру затвердження кадрів. Так, на початок 1953 р. по відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КПУ 11 осіб понад півроку очікували затвердження свого обрання. Іноді це траплялося з вини обкомів, які представляли у ЦК неповний пакет документів, незадовільно вивчали кадри тощо. Окремі особи працювали на номенклатурній посаді без затвердження вищим партійним комітетом, що було недопустимим.

22 квітня 1953 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв постанову «Про деякі недоліки у підборі кадрів». Звітуючи про її виконання, низка відділів ЦК скаржилися на переобтяження канцелярською роботою з підбору і затвердження кадрів, а тому виступали за зміни. Так, відділ міського господарства пропонував «переглянути номенклатуру ЦК КП України по Міністерству житлово-комунального будівництва УРСР», а відділи важкої промисловості, адміністративний і сільгоспвідділ просили скоротити номенклатуру своїх посад⁸. Адміністративний відділ вважав за доцільне залишити в своїй номенклатурі лише «посади керівників обласних і республіканських організацій». У нових реаліях повоєнного світу довоєнна модель адміністративно-кадрової роботи поступово вичерпувала себе. Події внутрішньополітичного життя СРСР поставили питання про реформування управлінського апарату до лав актуальних.

На пропозицію М. Хрушова 16 липня 1953 р. президія ЦК КПРС поділила номенклатуру посад на дві групи: основну і обліково-контрольну. Якщо на посади основної номенклатури призначалися президією або секретаріатом ЦК, то кандидатури на посади обліково-контрольної затверджувалися нижчими інстанціями, а у відділах ЦК лише проходили

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2763. — Арк. 6, 17, 30, 42.

перевірку. За рахунок посад перших секретарів райкомів областей союзних республік, голів райвиконкомів РРФСР, уповноважених по заготівлям та інших номенклатура ЦК КПРС скоротилася з 45 до 25,3 тис. осіб, у тому числі 11,4 тис. осіб обліково-контрольного списку⁹. У списку ЦК КПУ станом на 1 січня 1954 р. налічувалось 5889 посад основної і 4200 посад обліково-контрольної номенклатури, тобто на 30% менше порівняно з початком 1953 року. Оптимізувавши кількість функціонерів парторганів, належало впорядкувати перелік найважливіших посад державного і господарського апарату. Таким чином ЦК КПРС полегшив кадрову роботу центральним управлінням і службам, перенісши значний обсяг роботи на низові ланки і залишивши за центром контролюючі функції.

Отже, особливість розвитку партійно-радянського апарату в УРСР у пізньосталінський період полягає в безсистемних спробах скоротити і здешевити органи управління. Йшов пошук оптимальної моделі, яка б максимально відповідала потребам держави-переможця.

Недоліки в управлінській сфері та кадровій роботі як засіб політичної боротьби використав М. Хрущов у ході переділу «сталінської спадщини». Відомо, що Г. Маленков як перша особа неформальної ієрархії після-сталінського ареопагу віддав перевагу посаді голови Ради міністрів СРСР, тоді як М. Хрущов «зосередився» на партійній роботі. Кампанія зі скорочення і здешевлення апарату 1954 р. стала виявом боротьби двох центрів влади. Як слушно зазначає В. Даниленко, проголошена М. Хрущовим «широкомасштабна антибюрократична кампанія незабаром дала свої результати. Уособленням бюрократичного стилю роботи був визначений Г. Маленков», критика його з боку В. Молотова і Л. Кагановича коштувала главі уряду посади¹⁰. Звернімо увагу й на той факт, що в жовтневій постанові 1954 р., про яку мова піде нижче, критикувалася структура і передбачалося звільнення управлінців винятково державних органів, тоді як у січневій — критика торкалась і Комуністичної партії. Зайнятий питанням реформування та оптимізації своїх лав, уряд, очолюваний Г. Маленковим, не міг активно протистояти перетіканню реальної влади в партійні органи. У 1954–1955 рр. реорганізації зазнали також силові органи. Хоча перестановки пов'язувались з критикою Л. Берії та усуненням його прибічників, закидами у непідконтрольності силових органів партійним, вони дозволяли як провести чистку найодіозніших

⁹ Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953–1964 гг. — М., 2009. — С. 6.

¹⁰ Даниленко В. Україна в добу системної кризи радянського ладу // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 557.

фігур, так і продемонструвати «силовикам» справжній центр влади у СРСР.

25 січня 1954 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про серйозні недоліки в роботі державного і партійного апарату». У ній критиці було піддано надмірне захоплення директивами, резолюціями в роботі різних органів, що породжувало хаос, тяганину, безвідповідальність і призводило до розростання управлінського апарату. Постанова констатувала наявність випадків надмірної обережності й боязні керівників, які за вирішенням найдрібніших питань зверталися до вищого керівництва. ЦК КПРС вимагав розглянути роботу державного і партійного апарату, викрити помилки і недоліки, ліквідувати практику канцелярсько-бюрократичного керівництва, скоротити потік паперів і покращити виконавську дисципліну, забезпечити поліпшення кадрової політики тощо¹¹. Невеликий за обсягом документ поклав початок кількарічному періоду реорганізації адміністративно-управлінського апарату в СРСР.

2 лютого постанова була продубльована президією ЦК КПУ, яка зобов'язала міністерства й обкоми до 5 березня 1954 р. внести пропозиції щодо розширення прав і підвищення відповідальності районних, обласних і центральних органів виконавчої влади¹². Постанова була ретрансльована на місця та спричинила потік нарад, засідань і звітів, інформацій, хоча націлювала апарат і управлінців саме на скорочення потоку паперів, переорієнтовувала на виробничу діяльність, живе керівництво.

Надіслані обкомами і міністерствами пропозиції часто сягали за обсягом кількох десятків сторінок і засвідчили давно назрілу потребу наведення порядку в цій сфері. Підготовка звітів у вищі органи, констатували працівники Станіславського обкому КПУ, забиравала близько половини робочого часу через надмірну кількість рішень, постанов, розпоряджень, що їх необхідно було ретрансльовати на місця. Наприклад, Галицький райком партії за 1953 р. відправляв підлеглим органам по 18 рішень за день. «Робота райвиконкомів у більшості своїй зводиться до засідательської суїти», — гірко підсумовував в інформації О. Кириченку завідувач відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів Станіславського обкому КПУ Чернов¹³. Гостро ставилося питання про оновлення законодавства про функції і права облвиконкомів, райвиконкомів, рад депутатів трудящих, чіткого розмежування повноважень виконавчих органів та їх відділів. Обкоми виступали за зменшення кількості засідань та їх тривалості.

¹¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 4. 1953–1957 годы. — М., 1958. — С. 155–156.

¹² Історія державної служби в Україні. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 540.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3558. — Арк. 493.

Після вивчення республіканських пропозицій та їх узагальнення, 14 жовтня 1954 р. з'явилася постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про істотні хиби в структурі міністерств та відомств СРСР і заходи для поліпшення роботи державного апарату», яка поглиблювала і конкретизувала січневу постанову. Кадрова робота, окремі недоліки в структурі, недостатня увага до якості кадрів траплялося, як зазначено вище, критикувалися і раніше, однак лише нині ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР підійшли до реформування управлінського штабу досить радикально. Передбачалося звільнення близько 450 тис. управлінців, економія від чого у масштабах Радянського Союзу очікувалася у розмірі 5 млрд рублів на рік¹⁴. Кінцевою метою такої реорганізації називались здешевлення й удосконалення діяльності державного апарату, підвищення його ефективності. 2 листопада 1954 р. Президія ЦК КПУ і Рада міністрів УРСР прийняли постанову «Про істотні недоліки в структурі міністерств і відомств УРСР та заходи з поліпшення роботи державного апарату», в якій визнали, що перелічені недоліки в Україні «повністю мають місце» і конкретизували заходи щодо виконання директиви Кремля¹⁵.

Як і слід було очікувати, постанова ЦК КПРС та її український аналог були «схвально» сприйняті на місцях. Міністерства та відомства, обкоми та райкоми без надзусиль знаходили перелічені недоліки в своїй практиці, викривали канцелярсько-бюрократичний стиль керівництва, наводили широкий перелік заходів і пропозицій на виконання.

На початку грудня 1954 р. міністерством державного контролю УРСР спільно з міністерством фінансів УРСР і Контрольно-ревізійним управлінням міністерства фінансів СРСР по УРСР була проведена перевірка виконання спільного рішення Комуністичної партії і уряду від 14 жовтня 1954 р. Контролери констатували, що «більшість перевірених міністерств і відомств Української РСР незадовільно виконують вищезазначену постанову ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР». Станом на 8 грудня практична робота зі скорочення чисельності адміністративно-управлінського персоналу багатьма органами ще не була розпочата, хоча в грудні закінчувалися строки звільнення. Причинами незадовільного виконання постанови називались невизначеність з обсягом скорочення і новим штатним розписом у республіці з вини центральних міністерств і відомств (міністерства промисловості продовольчих товарів, промисловості будівельних матеріалів та ін.) і несвоєчасне доведення завдань до відповідних українських органів (міністерства колгоспів УРСР, товарів широкого

¹⁴ В.І. Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. — К., 1977. — С. 209–307.

¹⁵ Історія державної служби в Україні. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 556–557.

споживання УРСР та ін.)¹⁶. Більш-менш задовільна ситуація спостерігалась у республіканських міністерствах культури, промисловості м'ясних і молочних продуктів, сільського господарства, Українському геологічному управлінню та ін.

Схожого висновку дійшов і головний контролер-ревізор Контрольно-ревізійного управління міністерства фінансів СРСР по УРСР Н. Приходько, який на підставі аналізу 125 підприємств міністерства вугільної промисловості, чорної металургії, промисловості продовольчих товарів, промисловості товарів широкого споживання УРСР констатував, що згадана постанова «окремими підприємствами виконується незадовільно». Попри випадки перевиконання за обсягами скорочення кількості адміністративно-управлінського персоналу (у тому числі за рахунок вакантних посад), його доповідна секретарю ЦК КПУ О. Іващенко містила факти наявності позаштатних посад, формального скорочення і горизонтального переміщення управлінців тощо¹⁷. В інформації Н. Приходька наводяться дані, що на виробництво спрямовувалося лише понад 60% звільнених, частина відправлялась на навчання, десятки осіб вийшли на пенсію.

При оцінці кількості ліквідованих за постановою від 14 жовтня 1954 р. відомств і управлінь в історичній літературі подекуди сприймається за чисту монету, як доконаний факт інформація із самої постанови: скорочення по 46 міністерствам і відомствах СРСР 200 головних управлінь, управлінь і самостійних відділів, 147 трестів, 93 місцеві управління, 898 постачальницьких організацій, близько 10 тис. дрібних структурних підрозділів¹⁸. При цьому оминається увагою суттєва деталь: кількість ліквідованих управлінських ланок у постанові вживається разом з дієсловом «скасовується» (рос. — упраздняется), яке має недоконаний вид, а отже, виражає радше наміри, аніж констатує виконання, завершеність. Поставити під сумнів зазначений обсяг дає підстави і хід виконання

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3559. — Арк. 738–739.

¹⁷ Там само. — Спр. 4078. — Арк. 181–182.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 5. Коммунистическая партия накануне и в годы Великой отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества. 1938–1959 гг. — Кн. 2. (1945–1959 гг.). — М., 1980. — С. 416; *Тимциуник В.* Реформування системи влади та державного управління в Україні (1953–1964 рр.). — К., 2003. — С. 155; *Шестаков В.* Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — М., 2006. — С. 122; *Іваненко В., Бойко О.* Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1953 рр.) // Історія державної служби в Україні. — К., 2009. — Т. 2. — С. 373; *Туренко В.* Задуми та наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х — першої половини 60-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2010. — С. 9.

жовтневого рішення, яке, як свідчать звіти з місць, відбувався досить повільно. Тому дані результати оптимізації адміністративно-управлінського апарату потребують коригування.

У цьому зв'язку буде корисною доповідна записка від 18 січня 1957 р. відділу партійних органів при ЦК КПРС по союзним республікам у секретаріат ЦК КПРС про перевірку виконання постанови від 25 січня 1954 р., яка констатувала проведення «низки заходів зі спрощення структури і скорочення штатів партійних і державних органів». Зокрема, апарат ЦК Компартій, обкомів, міськкомів і райкомів партії зменшився на 4429 осіб, апарат виконкомів обласних, міських і районних рад та їх відділів був скорочений на 46405 осіб, апарат органів державного і господарського управління (без Російської Федерації) був «полегшений» на 52132 особи¹⁹. У цілому з адміністративно-управлінського апарату СРСР звільнено 180 тис. осіб. У центральних апаратах низки республіканських міністерств було ліквідовано кожний четвертий відділ і сектор²⁰.

Однак не варто переоцінювати значення цих даних. У цьому ж документі вказувалося слабкі місця реформи: скорочення переважно низових ланок периферійних органів управління, тоді як центральні апарати республіканських міністерств і відомств суттєвих змін не зазнали; вивільнені у ході скорочення робітники поповнювали кабінети міністерств, створених з метою розширення повноважень республік. Тобто задум направити людей з кабінетів на виробництво, по-суті, утілений не був: при збільшенні за 3 роки по СРСР кількості робітників і службовців на 5,2% питома вага зайнятих у промисловості та будівництві зросла лише на 0,1%²¹. По-суті, доповідна записка констатувала пробуксовування, якщо не провал, спроби зробити апарат управління ефективнішим та економнішим.

У листопаді 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР надіслали закритий лист «Центральним комітетам Компартій союзних республік, крайкомам и обкомам партії, Раді Міністрів союзних і автономних республік, крайвиконкомам і облвиконкомам» з вимогою проводити подальшу роботу зі скорочення і здешевлення адміністративно-управлінського апарату, пошуку шляхів ефективнішого управління сільським господарством.

Надіслані регіональними і місцевими органами влади пропозиції містили широкий перелік заходів, що, на їхню думку, могли сприяти оптимізації апарату управління і піднесенню сільського господарства.

¹⁹ Региональная политика Н.С. Хрущева. — С. 112.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 113–115.

Зокрема, пропонувалося скасувати інструкторські групи райкомів партії по зонах МТС на чолі з секретарями. Суттєвого реформування вимагали заготівельні органи в напрямку ліквідації паралелізму, усунення зайвих ланок, скорочення персоналу тощо. Фактично в кожному листі до ЦК КПУ містилася пропозиція переглянути в бік збільшення заробітну плату партійного і радянського апарату, підвищення матеріальної зацікавленості управлінців, стимулювання їх старанності шляхом встановлення премій за перевиконання планів з вирощування сільськогосподарських культур і вигодовування худоби, запровадження пенсій тощо²².

Незважаючи на заходи зі скорочення номенклатури в обкомах і апараті ЦК у середині 1950-х рр. управлінський штат навпаки розростається. Як свідчить доповідна записка відділу партійних органів ЦК КПРС по РРФСР і союзних республіках спільно з Управлінням справами ЦК КПРС у секретаріат ЦК КПРС від 8 березня 1956 р., з 1940 року апарат ЦК КПУ збільшився на 52,6%²³. За результатами виконання постанови ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі державного і партійного апарату» в адміністративно-управлінській вертикалі УРСР було скорочено 88,8 тис. осіб, відбулося спрощення структури — ліквідовано майже кожен четвертий сектор і відділ. Однак реальна ситуація відрізнялася від звітнього документу і мала не такий оптимістичний вигляд. Скорочення торкнулося низової ланки периферійних органів, тоді як апарати республіканських міністерств і відомств зазнали незначних змін. Парадокс — проводячи зменшення апарату він одночасно виріс на 28,8 тис. осіб²⁴. Тож не дивно, що у доповідній записці відділу партійних органів ЦК КПРС по союзних республіках від 18 січня 1957 р. констатовалося, що «в республіках все ще є великі резерви, у багатьох установах штати надмірно великі, структура залишається громіздкою». Мотивацією уповільнення звільнення управлінців слугувала та обставина, що «на місцях висловлювались побоювання про неможливість працевлаштувати всіх звільнених з установ робітників»²⁵.

Ліквідація більшості міністерств і створення Раднаргоспів потягнули не лише значні структурні адміністративно-управлінські зміни, але й кадрові перестановки. У столиці України утворився надлишок вільних кадрів — співробітників колишніх міністерств, тоді як на місцях виник дефіцит кваліфікованих спеціалістів для апаратів Раднаргоспів. Як констатувало 6 липня 1957 р. бюро Херсонського обкому КПУ, постанова ЦК КПУ про закінчення комплектування раднаргоспів кадрами до 25 червня

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4049. — Арк. 34, 72, 101, 152 та ін.

²³ Там же. — С. 105.

²⁴ Там же. — С. 113.

²⁵ Там же. — С. 115.

була невиконана: з 460 штатних посад заповнено лише 302. «Вкрай незадовільно йде комплектування відділу праці і зарплати та головної бухгалтерії Раднаргоспу. В ряді галузевих управлінь не укомплектовані посади головних інженерів, заступників начальників управлінь і начальників відділів», — констатувало бюро обкому²⁶. У зв'язку з цим херсонці просили кадрової допомоги ЦК КПУ, Миколаївського і Кримського обкомів. У вересні 1957 р. ЦК КПУ направив туди Гриценка — заступником голови раднаргоспу, Сергучова — начальником відділу праці і заробітної плати раднаргоспу, Юхименка — головним інженером, заступником управління м'ясної і молочної промисловості Херсонського раднаргоспу²⁷.

Децентралізація управління господарським комплексом і передача значних повноважень на місця потягнула за собою створення апаратів раднаргоспів. Для столичної номенклатури це несло ризики, адже Київ був переповнений управлінцями й для них існувала загроза покинути столицю.

Перспектива опинитися на периферії не приваблювала номенклатуру. Попри можливе підвищення на посаді, географічна мобільність означала втрату статусу через неприналежність до центральної установи. По-друге, наближеність до безпосереднього виробництва, «живе» управління вимагало підтвердження власної кваліфікації на ділі, що, вочевидь, імпонувало не всім. Під різними приводами столичні управлінці прагнули залишитися у Києві. Наприклад, заступнику начальника Укрголовшкрівзуття С. Бершадеру пропонували очолити виробничо-технічний відділ управління легкої промисловості Станіславського раднаргоспу. С. Бершадер від цієї пропозиції відмовився, посилаючись на недостатній досвід керівної роботи. На пропозицію отримати іншу посаду в цьому ж відділі — старшим інженером — не погодився під приводом малого обсягу запропонованої для нього роботи. ЦК КПУ визнав ці пояснення необґрунтованими. Лише під загрозою отримати сувору догану і все рівно бути направленим у Станіслав, у червні 1957 р. С. Бершадер погодився перебратися з Києва²⁸.

Після створення раднаргоспів ЦК КПУ проводив моніторинг ефективності управління й розвитку промисловості і будівництва в нових умовах. Відповідно до постанови ЦК КПУ від 21 лютого 1958 р. навесні того ж року обкоми і раднаргоспи надіслали інформації про діяльність Держплану, що став центральним органом у нових умовах, та пропозиції щодо подальшого удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4594. — Арк. 33.

²⁷ Там само. — Арк. 31.

²⁸ Там само. — Арк. 27–30.

Майже усі обкоми і раднаргоспи були одностайні в тому, що Держплан УРСР має громіздку, забюрократизовану структуру, повторюючи, по-суті, міністерські недоліки. Відгуки багатьох регіонів зводилися до думки, що «Існуюча структура Держплану УРСР з багатьма галузевими відділами і відділами зведених планів є громіздкою і багатоступінчатою». Як констатував Станіславський раднаргосп і обком, «відділи Держплану УРСР в практичній роботі повторюють методи роботи ліквідованих міністерств, складають плани по кожному виду робіт і підприємству, в той час як раднаргоспи мають можливість, на основі державного плану, самі встановлювати плани для підприємств, виходячи з конкретних умов роботи»²⁹. Схожу оцінку діяльності Держплану давали в Житомирі: «Апарат Держплану дуже громіздкий. Галузеві відділи Держплану УРСР, повторюючи практику роботи міністерств, у деяких випадках керують підприємствами, оминаючи Раднаргосп і місцеві Ради, вносячи корінні зміни в плани, розроблені Раднаргоспами і місцевими Радами без узгодження з останніми»³⁰.

Для покращення роботи Держплану пропонувалося спростити його структуру, ліквідувати паралелізм у роботі окремих відділів, передати більше повноважень при складанні плану на місця, залишаючи за Центром лише контрольні показники.

Викликало незрозуміння ускладнення і збільшення звітності. Багато обкомів указували на тенденцію зростання обсягу планово-статистичних показників. «Якщо в 1955 році план розвитку сільського господарства в районному розрізі був складений в обсязі 17 сторінок, в 1956 році він був доведений до 44 сторінок, в 1957 році до 167 сторінок, а в 1958 році до 264 сторінок», — з гіркотою констатували в Миколаєві³¹. Всі ці параметри необхідно було узгоджувати у багатьох кабінетах, що надзвичайно затягувало складання узгодженого плану, який, як скаржились регіональні установи, набував підсумкового вигляду лише в середині року. «Невідомо навіщо, але існує декадна телеграфна звітність по випуску пива, кондитерських виробів, виноградних і плодоягідних вин, макаронів», — обурювались у Кримському обкомі³². Складання звітів та заповнення планів знову забирало левову частку робочого часу і відволікало сотні працівників.

Регіональні обкоми фактично одностайно виступили за доцільність перепідпорядкування значної кількості постачальних і збутових організацій єдиним структурам раднаргоспів. Часто висловлювалась думка про

²⁹ Там само. — Спр. 4727. — Арк. 152.

³⁰ Там само. — Арк. 293.

³¹ Там само. — Арк. 70.

³² Там само. — Арк. 81.

необхідність ліквідації міністерства промисловості будівельних матеріалів, міністерство автомобільного транспорту і шляхів сполучення тощо. Раднаргоспи і обкоми позитивно оцінювали скасування відомчих перешкод, зменшення «зустрічних перевезень» тощо. Указувалось на необхідність підпорядкування науково-дослідних і проектних інститутів раднаргоспам.

Серед пропозицій, спрямованих на розширення прав нових структур, містилися прохання дозволити керівникам змінювати штатний розпис, встановлювати посадові оклади та преміювати працівників у рамках виділених фондів.

Надіслані інформації містили чимало прикладів позитивного ефекту ліквідації відомчих вертикалей, надання певного динамізму виробничим і будівельним структурам. Водночас, за кадром залишилися люди, управлінці, керівники, які також мусили призвичаюватися до нових умов. Створення нових структур — апаратів раднаргоспів — вимагало налагодження горизонтальних і вертикальних зв'язків, у т.ч. на особистісному рівні.

Ріст лав комуністичної партії свідчив не лише про піднесення авторитету КПРС у міру успіхів «комуністичного будівництва», але й про її привабливість як інструмент у реалізації власної кар'єри. Членство відкривало шлях до першої партійної посади, наприклад, секретаря первинної парторганізації. Одним з найпривабливіших місць цього рівня була посада звільненого секретаря такої парторганізації, що звільняла партфункціонера від виконання виробничих функцій і дозволяла зосередитися виключно на партійній роботі в колективі. Однак встановити ставку звільненого секретаря первинної організації було проблематично, адже для цього був потрібен дозвіл ЦК КПРС. Необхідність встановлення нової посади або звільнення існуючого секретаря від інших обов'язків пояснювалася значною кількістю комуністів на підприємстві, великим виробничим потенціалом підприємства (що, мовляв, випускало продукцію для всього Союзу), віддаленістю структурних одиниць один від одного, що забирало багато часу на партійну роботу тощо. Брак коштів, точніше відсутність призначень у партбюджеті, змушували ЦК КПУ відтермінувати вирішення питань на кінець календарного року, до складання нового бюджету. На початку 1963 р. обкоми партії внесли на розгляд ЦК КПУ пропозиції про встановлення в первинних парторганізаціях 128 посад звільнених секретарів. Секретаріат ЦК КПУ «відфільтрував» всі пропозиції і порушив перед Москвою питання про встановлення лише 104 таких посад³³.

³³ Там само. — Спр. 5666. — Арк. 10.

Адміністративно-управлінський апарат СРСР вирізнявся потужними мобілізаційними можливостями для вирішення стратегічних (актуальних, масштабних) завдань. Однак зворотнім боком медалі була неповороткість, громіздкість такого апарату, жорстка зарегламентованість його роботи. Вирішуючи питання, що стосувалися усіх сфер життя держави, партійний і державний апарат запізнавався з реагуванням на актуальні виклики, працював у навздогінному режимі. Працювати на випередження він не міг, адже «самодіяльність» у розв'язанні актуальних проблем була небезпечною. Для санкціонування вирішення локальних проблем серйозного масштабу треба було докласти значних зусиль. Непередбачувані наслідки від зміни пріоритетів могли коштувати дорого. Виходячи з цього, постанови, закриті листи ЦК слід розглядати як такі, що констатують проблему не на початковому етапі (етапі її зародження, виявлення), а як таку, що набула значних масштабів.

Окреме місце в історії адміністративно-територіальних перетворень посідає кінець 1962–1964 рр., коли у результаті укрупнень замість 604 сільських районів постало 251 виробниче колгоспно-радгоспне управління³⁴, кожним з яких керував партком. Було утворено також 78 промислово-виробничих партійних комітетів, що керували промисловими підприємствами і будівництвом, розташованими на території сільських районів. Кількість міських / міськрайонних комітетів партії при цьому суттєво не змінилася.

Структурне переформатування адміністративно-управлінських органів хрущовської доби оголювало кадрову проблему. Кращі управлінці з радянських і господарських органів поповнювали лави партійних комітетів. Підібрати освічених, досвідчених та відповідальних керівників було складно, частину претендентів відсівали кадрові служби на підставі їх перебування на окупованій території в роки війни або «заплямування» співпрацею з ворогом їх родичів.

§ 2. Освітньо-культурний рівень номенклатури

Культурні орієнтири виступають тими цінностями, що є актуальними для певного суспільства (соціальної групи) в конкретний час, є модними і затребуваними для осіб з метою упевненого позиціонування в колективі (соціумі) і задовільного самопочуття. Культурні орієнтири та освітні параметри є взаємозалежними категоріями, головну роль з яких відіграє

³⁴ Андрощук О. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х — 60-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004. — С. 13.

освіта. Від її повноти, якості, спрямованості залежать духовні запити людини.

Проблеми освітніх параметрів і культурних орієнтирів представників влади хрущовської доби мають незначну й практично однобічну історіографію. У радянській науці констатувалася тенденція до покращення освітніх характеристик, зростання культурного рівня, що відбувалося в унісон з відповідними показниками всього радянського соціуму. Наші дослідження попереднього історичного етапу підтверджують зростання формальних показників рівня освіченості керівників, чиє затвердження проходило у ЦК ВКП(б) / КП(б) України та обласних комітетах партії³⁵.

Розглядаючи морально-етичні характеристики партійно-державної номенклатури хрущовської доби, сучасний український дослідник П. Киридон зупиняється переважно на негативних рисах. На прикладі червеневого пленуму 1957 р. дослідник констатує цинічний прагматизм, егоїзм, підлабузництво, безпринципність, незадовільне моральне обличчя, моральну нищість більшості тодішніх керівних кадрів; хамство і брутальність М. Хрущова в останні роки його керівництва³⁶. Вочевидь, що ці негативні риси погіршувалися у міру вертикального просування службовими сходами. Перед сучасними дослідниками стоїть завдання дати повніший образ представників влади, розширивши його за рахунок характеристики представників партійних і радянських органів обласного і районного рівня.

Протягом хрущовського десятиліття керівні кадри Радянської України підвищили свій освітній рівень. Зокрема, з 1954 по 1965 рр. кількість перших секретарів міськкомів, міськрайкомів і райкомів КПУ з вищою освітою зросла з 41 до 92%³⁷. Серед голів міських, міськрайонних і районних виконкомів Рад депутатів трудящих цей показник збільшився з 20 до 86%³⁸. Суттєве збільшення власників дипломів про вищу освіту спостерігалось і серед партійного та радянського керівництва областей. Наприклад, серед секретарів обкомів наприкінці 1962 р. вищу освіту мали

³⁵ Кручина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — К., 2009. — Ч. I. — С. 267–275.

³⁶ Киридон П. Морально-етичні характеристики партійно-державної номенклатури хрущовської доби // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2010. — Вип. 19. — С. 75–84.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 540. — Арк. 1; Спр. 541. — Арк. 1; Спр. 559. — Арк. 1; Спр. 673. — Арк. 2; Спр. 672. — Арк. 2.

³⁸ Там само. — Спр. 504 — Арк. 1; Спр. 505. — Арк. 1; Спр. 676. — Арк. 27.

майже 97%³⁹. Кількість осіб з незакінченою вищою або середньою освітою пропорційно зменшувалась.

Здобуття освіти, хоча й вимірювалося у кількісних або відносних показниках, насправді мало не лише формальне значення. По-перше, період відбудови економічного комплексу дозволяв завершити процес ліквідації неписьменності, перерваний війною. У міру віддалення від війни створювалися сприятливіші умови для реального задоволення освітніх запитів громадян. По-друге, якість управлінського апарату значним чином визначала реалізацію комуністичної програми, тож прагматичні розрахунки диктували необхідність мати кваліфікованих управлінців. По-третє, необхідність мати освічені кадри була важливою з огляду на конкуренцію соціалістичної і капіталістичної систем господарювання у повоєнному світі та наявність амбітних планів «наздогнати і випередити США».

З одного боку, освіта грала помітну роль у роботі з причин безпосереднього впливу на ефективність управління і господарське становище підконтрольної території, але з іншого — при призначенні на керівну партійну посаду, по-суті, всі освоювали ази нової для них управлінської спеціальності: отримання вказівок, директив, рішень «згори» і ретрансляція їх радянським та низовим структурам. Ініціативність парткерівників була ускладнена як з огляду на зарегламентованість господарського життя, так і небажання нести відповідальність у разі власних невдалих заходів.

Освітні показники партійно-радянської номенклатури були одними з тих, якими можна було пишатися: протягом повоєнного двадцятиріччя вони невинно покращувалися щороку на кілька відсотків. Дані про питому вагу осіб з вищою освітою серед керівних кадрів вражають ще більше, якщо взяти до уваги показники освіченості усього населення республіки, а вони були надзвичайно скромними. Згідно з переписом населення 1959 р., в Україні вищу освіту мали 715 438 осіб, або 1,7% усього населення республіки, майже порівну чоловіки і жінки. Причому, серед міських жителів обох статей кількість власників диплому про вищу освіту була майже у 5,5 разів вищою, аніж серед сільського населення⁴⁰. З цього погляду можна говорити про упривілейованість номенклатури.

Серед отриманих спеціальностей представників влади облік вівся за вузьким переліком: чітко виокремлювалися інженери, агрономи та інші спеціалісти сільського господарства, економісти, юристи, лікарі, випускники педвузів та університетів, згодом список розширився за рахунок

³⁹ Там само. — Спр. 634. — Арк. 1.

⁴⁰ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5192. — Арк. 35, 38.

журналістів. Серед них домінували випускники педагогічних та інженерно-аграрних навчальних закладів. Наприклад, на початок 1965 р. серед перших секретарів місцевих партійних комітетів КПУ інженери і техніки склали 26%, спеціалісти сільського господарства — 18%, випускники педагогічних навчальних закладів — 15%. Серед голів місцевих виконкомів на той час інженерів і техніків нараховувалось 18%, спеціалістів сільського господарства 12%, випускників педагогічних навчальних закладів 15%. Лікарі, журналісти, юристи і економісти у кожній посадовій групі разом склали не більше 5%.

Протягом усього розглядуваного періоду досить високою була питома вага осіб, які закінчили «інші вищі навчальні заклади» (або ті, хто мав «іншу спеціальність»). Починаючи з 1952 р. випускники цих «інших вищ» (або мали «інші спеціальності») займали домінуюче становище на карті професій, складаючи, наприклад, серед керівників партійних і радянських органів влади близько 30–40% серед осіб з вищою освітою.

За логікою речей, у разі наявності значної кількості осіб певної спеціальності у статистичних звітах про склад і змінюваність кадрів було б доцільно внести її окремою графою до статистичного звіту, тоді як одиничні спеціальності (наприклад, лікарі, журналісти та ін.), можна було б оптимізувати або вилучити. Натомість, попри таку ситуацію, основна спеціальність багатьох номенклатурних працівників приховувалася. На нашу думку, так позначалися особи, які отримали вищу партійно-політичну освіту. Графа випускники «інших вищих навчальних закладів» або фахівці «іншої спеціальності» зазвичай корелюється з графою кількість працівників, які мали «вищу партійно-політичну освіту». Іноді на це прямо вказували старанні партстатистики⁴¹. При представленні для затвердження на секретаріаті ЦК КПУ у разі наявності у кандидата вищої партійно-політичної освіти основна (базова) спеціальність не зазначалася. Таким чином, показник вищої освіти для номенклатури насправді був нижчим декларованого. За нашими підрахунками на прикладі перших секретарів місцевих партійних комітетів — власників дипломів про вищу «цивільну» освіту була значно меншою — з початку 1946 р. до початку 1965 р. їх питома вага зросла з 13,8 до 57,2%.

У повоєнний період ЦК приділяв значну увагу підвищенню освітнього рівня партфункціонерів. З цією метою у країні була розгорнута мережа партійно-політичних навчальних закладів. Вища партійна школа при ЦК КПРС, Заочна вища партійна школа, республіканська партшкола при ЦК КПУ, обласні партійні школи сприяли підвищенню освітнього рівня номенклатури, переважно політико-ідеологічного спрямування. Головними

⁴¹ Там само. — Оп. 67. — Спр. 601. — Арк. 39; Спр. 608. — Арк. 1.

навчальними дисциплінами в них були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Незалежно від фаху і повноти освіти, кожен партфункціонер був зобов'язаний самостійно вивчати «марксо-ленінське вчення». За даними П. Киридона, протягом 1945–1964 рр. понад 35 тис. комуністів УРСР закінчили партійно-навчальні заклади, близько 8 тис. з них одержали дипломи про вищу політичну освіту⁴². Для багатьох високопосадовців партійно-політичний навчальний заклад був єдиним за життя.

Проте не варто переоцінювати якість освіти, яку отримували слухачі цих елітних партійно-політичних вишів. Постанова ЦК КПРС від 26 червня 1956 р. «Про заходи по подальшому покращенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів», хоча і констатувала «велику проведену роботу», серед іншого відзначала віддаленість набутих знань у партійно-політичних вишах від практичних потреб. Тобто у партійних школах відбувалося профілактичне ідеологічне перезавантаження актуальних політичних установок керівних кадрів, а не підвищувався загальноосвітній рівень. Це була здебільшого формальна освіта.

Пріоритети кадрової політики КПРС очевидні. Серед керівників найбільше цінувалися представники виробничих спеціальностей — інженери, техніки, спеціалісти сільського господарства. Саме у цих галузях можна було проявити себе керівником, засвідчити свою виконавську дисципліну, зарекомендувати себе сумлінним виконавцем і таким чином піднятися соціальним ліфтом на вищий щабель. Натомість, майже повна відсутність економістів і юристів серед керівників свідчила про не зовсім органічну природу господарських рішень, де домінував фактор політичної доцільності.

Які ж культурні орієнтири були визначені у СРСР? «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961 р.) встановлював такі засади комуністичного виховання громадян СРСР, як колективізм, відданість КПРС та її справі, гуманізм, пролетарський інтернаціоналізм, нетерпимість до корисливості, кар'єризму, нечесності тощо.

Вважалося, що масштабні перетворення життя суспільства, що їх провели в СРСР, дозволили змінити сутність, ідеали, запити людини, її духовні потреби. Як зазначалося в навчальному посібнику для вищих партійних шкіл, партія і соціалістичне суспільство виховали працівників нового типу: «Їх відмінні риси — висока ідейність, комуністична цілеспрямованість, відданість інтересам народу»⁴³. Зрозуміло, що ці риси в першу чергу мали бути властивими для комуністів та керівників.

⁴² Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.). — С. 152.

⁴³ Партийное строительство: Учебное пособие. — М., 1970. — С. 269, 452.

Якщо спробувати розшифрувати ці «особливі» риси, то вочевидь, вони включають комуністичну свідомість (тобто оцінку навколишньої дійсності крізь призму комуністичної ідеології), ідеологізацію практичної діяльності (підпорядкування праці потребам комуністичної партії), примат класових цінностей над загальнолюдськими.

При характеристиці культурних орієнтирів номенклатури важливо указати на той факт, що інформаційно-культурний простір СРСР був закритий для неконтрольованого проникнення різного роду літератури, музики, кінофільмів тощо. Влада суворо стежила за репертуаром та ідейним змістом масової продукції, відфільтровуючи «чужі комуністичній ідеології» ідеї та цінності. Публічному ostracizmu піддавалися ті, хто підпадав західному впливові (наприклад, стиляги). Останні у номенклатурному середовищі були апріорі неможливими. Попри періодичні потепління у стосунках із капіталістичними країнами, ідеологічна боротьба з ними тривала постійно. Серед актуальних стереотипів радянського інформаційного простору була теза про прогресивність усього радянського, занепад капіталістичної системи, переможну ходу соціалізму.

Культурне середовище капіталістичної Європи в умовах «холодної війни» було закритим для самостійного ознайомлення як шляхом туристичних поїздок⁴⁴, так і за допомогою іншомовної літератури. Останній канал був неможливий через незнання мов. В особових листках обліку керівних кадрів як правило містилася негативна відповідь навіпроти питання про володіння іноземними мовами. Навіть у МЗС існувала така проблема — співробітники погано володіли іноземними мовами, необхідними для виконання службових обов'язків. Так само рідко відзначалися в особових справах факти перебування за кордоном управлінця високого рангу. Нечасті випадки знайомства з Європою спостерігалися лише в роки війни у складі Червоної армії, у повоєнний період — у складі офіційних делегацій на міжнародних заходах на кшталт фестивалів тощо. Країни «народної демократії» не могли створити конкуренції СРСР на культурному полі. Таким чином, «закордон» як джерело альтернативних комуністичній ідеології рухів, течій, цінностей був позбавлений каналів для поширення своїх «шкідливих» впливів як на громадян УРСР, так і на номенклатуру.

У Радянському Союзі декларувався егалітаризм. У країні «соціальної рівності», здобутої завдяки «найпередовішому соціально-економічному устрою», місця для багатіїв не було, вони асоціювалися з непривабливим минулим. «Простота і скромність у суспільному і особистому житті» містилася серед принципів «Морального кодексу будівника комунізму»

⁴⁴ Міжнародний туризм був недоступний для громадян СРСР до середини 1950-х рр.

(1961 р.), хоча інстальовалися ці установки задовго до XXII з'їзду КПРС. І це були не просто декларації, вони реально діяли. Так, згадуючи про свій перехід на посаду секретаря Новокраматорського міського комітету КПУ в 1957 р., Я. Погребняк акцентує на ідейності і безкорисливості своїх мотивів: «У той час це [робота у міськкомі партії — *Авт.*] вважалось почесним підвищенням, але якщо говорити про матеріальне забезпечення, про яке, щоправда, ми не думали, то воно було мізерним»⁴⁵. Щоправда, слід вказати, що Яків Петрович у мемуарах всіляко відстоює мало не аскетичність номенклатури, що спростовується архівними матеріалами.

Про реальне існування матеріальних спокус, що їх зазнавали громадяни країни Рад під час перебування у Європі, свідчить доповідна записка сектору ЦК КПУ по добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР від 28 листопада 1958 р. «Про серйозні недоліки в роботі міністерства закордонних справ», в якій серед зауважень дипломатам називалися недостатня активність на міжнародній арені: «...Міністерство, по суті, живе від одної сесії Генеральної асамблеї ООН до наступної, а деякі його працівники тільки й думають про поїздки за кордон». І далі: «Керівництво міністерства недостатньо займається вихованням працівників у дусі партійної принциповості, скромності, організованості і чіткості в роботі не виявляє належної вимогливості до людей...»⁴⁶.

Відсутність усвідомленої потреби культурного дозвілля мала об'єктивні і суб'єктивні причини. Руйнація приміщень театрів, кінотеатрів, клубів тощо, убогість декорацій не особливо притягували високопосадовців, навіть попри їх упривілейованість у вигляді безперешкодного доступу до кращих місць у залі. Суб'єктивний чинник полягав у зайнятості керівників, ненормованій тривалості робочого дня. Як відомо, у сталінські часи апарат управління працював здебільшого увечері, навіть вночі. При суворій («сталінській») дисципліні навряд чи можна було б позаздрити місцевим керівникам, які не опинилися на робочому місці з причин «культурного дозвілля». За відсутність культурних запитів Л. Мельніков критикував секретарів міськкомів, міськрайкомів КП(б)У і райкомів промислових центрів УРСР на нараді 7 жовтня 1950 р.: «Часто запитуєш секретаря міськкому: — ви дивилися такий-то спектакль, або концерт такого-то гуртка самодіяльності? І отримуєш відповідь, що не дивився. Виправдовується тим, що не було часу». Л. Мельніков ставив відвідування культурно-мистецьких заходів «партійним обов'язком»

⁴⁵ Погребняк Я. Не предам забвению... — 2-е изд., испр. и доп. — К., 2004. — С. 34.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4728. — Арк. 134, 140.

секретарів⁴⁷. Як видно, духовна сірість і вузькі культурні горизонти низових управлінців змушували центральне керівництво навіть підштовхувати їх до культурного самовдосконалення.

Політика підвищення освітнього рівня і розширення культурних орієнтирів громадян СРСР цілеспрямовано розвивалася М. Хрущовим. За час його лідерства у країні суттєво розширилась кількість культурно-освітніх установ, бібліотек, клубів, збільшили свої тиражі періодичні видання, стало доступнішим кіно. Радіо і телебачення, що входили в життя громадян, робили їх освіченішими і сучаснішими. Ці та інші засоби суттєво підвищували середній рівень освіченості та духовні запити громадян, що підштовхувало керівників займатися самоосвітою і цікавитися культурним життям не лише в силу посадових обов'язків.

М. Хрущов не був кабінетним керівником. На відміну від Й. Сталіна він здійснював поїздки країною, регулярно виступав перед аудиторією, дискутував, намагався вникати в суть справи і т.д. Під час поїздок він виявив низький освітньо-професійний рівень окремих керівників. Про вимогливість М. Хрущова до професіоналізму перших осіб областей залишив спогади О. Ляшко. На початку 1961 р. М. Хрущов прямував до Ростова і на Кавказ через Донбас, тож обов'язком першого секретаря Донецького обкому КПУ було супроводити лідера країни територією своєї області. Зустріч з першою особою СРСР, звичайно, не могла не викликати хвилювання у першого секретаря обкому: М. Хрущов добре володів інформацією про розвиток сільського господарства, становище у вугільній галузі. О. Ляшко згадував, що «По минулим зустрічам, по виступам я вже знав про його характер, про манеру поведінки, де проривається то доброзичливість, то різкість, про його вимогливість до кадрів, особливо в частині конкретних знань в сфері промисловості, сільського господарства, будівництва. Все це я відчував на різних нарадах і розширених пленумах ЦК, на яких мені довелося бути, чути його гострі репліки. Очевидно, відчуваючи неприязнь до загальних фраз, він драгувався, дозволяв собі переривати промову кожного виступаючого і буквально закидати того питаннями про конкретні показники в роботі, про людей, які освоюють нову техніку і технологію, передові методи праці, пам'ять на які у нього була прекрасна»⁴⁸. Окрім природного хвилювання перед розмовою з першою особою країни, О. Ляшко переживав за зміст бесіди, адже знав, що Микита Сергійович любляв деталі і конкретну інформацію. Протягом кількох годин їх бесіди у вагоні

⁴⁷ Там само. — Спр. 751. — Арк. 55.

⁴⁸ Ляшко А. Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. — К., 1997. — Кн. II: Путь в номенклатуру. — С. 417–418.

тематичний діапазон розмови коливався від врожайності у сільському господарстві до нового устаткування у металургії, від темпів житлового будівництва до творів художньої літератури. На думку О. Ляшка, «іспит» він витримав⁴⁹.

На нараді керівних партійних, радянських і господарських працівників України за участі М. Хрущова, що відбулася 24 грудня 1962 у Києві, останній показав себе дуже добре поінформованим керівником. Виступ М. Хрущова був живим, в якому поєднувалися конкретні дані, прізвища, деталі, показники врожайності і продуктивності праці, плани і реалії, особливості технологічних і виробничих процесів, переваги і недоліки вітчизняного виробництва тощо. Хрущов переривав виступаючих, перепитуючи конкретні показники і конкретизуючи сказане⁵⁰. Це підштовхувало українських керівників займатися самоосвітою, бути компетентними в тих сферах, де лежала зона їхньої відповідальності, своєю чергою, вимагаючи від підлеглих підвищення професійного рівня. Така «допитливість» М. Хрущова змушувала наприклад, В. Комяхова, секретаря бюро ЦК по сільському господарству, теж готуватися до насиченої фактами доповіді.

Таким чином, протягом повоєнного двадцятиріччя освітні параметри високопосадовців покращились у рази. Судячи за формальними показниками, майже всі керівники партійних і радянських органів починаючи від місцевого рівня і вище мали вищу освіту. Щоправда, значний відсоток з них мав «приховану» спеціальність, за якою стояла партійно-політична освіта, вузька про профілем й ідеологічно забарвлена.

Стабілізація соціально-економічного розвитку та цілеспрямована політика на покращення розвитку сфери культури мала наслідком розширення культурних горизонтів радянських громадян. Бути освіченим і цікавитись новинками літератури і кінематографу стало модно. Тримати руку на пульсі сучасної літератури, кіно мусили і керівники. Водночас, уся інформаційна сфера була суворо контролюваною, проникнутою комуністичною пропагандою.

§ 3. Громадський контроль за діяльністю номенклатури

Прийнято вважати, що у тоталітарній державі відсутній цивілізований механізм впливу громадян на владу, окрім крайніх проявів їхнього невдоволення — революцій, заворушень, протестів. Такий стереотип має під собою підстави — за відсутності демократичних представницьких органів

⁴⁹ Там же. — С. 431.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5550. — Арк. 12, 16, 21, 35, 67 та ін.

влади, спотвореного волевиявлення виборців, деформованості громадської думки, — проблеми, запити, інтереси людей не є альфою і омегою програми діяльності органів влади. Водночас детальний аналіз звернень громадян в органи влади підштовхує скоригувати цю тезу. Не всі листи, скарги, заяви залишаються безрезультатними, вони мають певний вплив, хоча переважно для окремих громадян чи невеликих груп людей.

Спробуємо проаналізувати практику роботи зі зверненнями громадян в Українській РСР хрущовської доби та їх вплив на діяльність номенклатури. Під «зверненнями» в органи влади ми розуміємо письмову чи усну апеляцію в органи партійної або радянської влади, силові структури, засоби масової інформації. Звернення є узагальненою назвою скарг, заяв, доносів, інформацій до відома тощо, оскільки чітку грань між ними провести практично неможливо, адже один і той самий лист міг містити як викривальні факти (тобто виступати скаргю або доносом), так і раціональну пропозицію (бути заявою). Письмове звернення могло бути анонімним. Особисті прийоми проводилися в партійних і радянських органах влади районного, міського, обласного чи столичного масштабу у визначений день і час.

Влада приділяла значну увагу роботі зі зверненнями. Так, в актах ревізій фінансово-господарської діяльності обкомів окремою рубрикою аналізувалася робота з розгляду скарг і заяв громадян. У разі виявлення тих чи інших порушень порядку розгляду листів дописувачів ревізори вищої інстанції рекомендували усунути зазначені порушення, «звернути увагу», покращити роботу, рідше — узагальнити факти відхилень від правил і «внести це питання на розгляд секретаріату або бюро обкому КП України». Неуважність до людей та їх запитів була «злом, яке завдає шкоди справі комуністичного будівництва». На це указувала постанова ЦК КПРС «Про поліпшення діяльності рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язку з масами» від 22 січня 1957 р. «Не можна лишати безкарними працівників, які допускають байдуже ставлення до людей, грубість, зарозумілість і тяганину під час розгляду скарг і просьб населення», — констатувалось у постанові⁵¹. Однак створити обстановку нетерпимості до таких порушників, добитися бездоганного розгляду скарг і заяв було фактично неможливо, адже справа полягала не в окремих відповідальних працівниках, які не справлялися з дорученням, порушували строки розгляду, розглядали звернення формально тощо. Мова йде про радянську систему державно-суспільних відносин, де був відсутній механізм демократичного розгляду конфліктів між владою і громадянином. Зазначені порушення виникали через наявність патрон-

⁵¹ В.І. Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. — С. 478–479.

клієнтарних відносин на горизонтальному і вертикальному рівнях, систему неформальних зв'язків, які дозволяли нейтралізувати гострі «сигнали» з місць.

З отриманим письмовими зверненнями проводилась відповідна робота. Процедура передбачала реєстрацію листа, його розгляд відповідальним працівником по суті справи, інформування написанта (і, у разі потреби, вище керівництво) про результати розгляду. При реєстрації і первинній обробці листів проводилася їх тематична класифікація. «Листи не за адресою» (тобто такі, в яких порушені питання виходили за рамки компетенції одержувача/адресата), пересилалися у відповідні інстанції. Центральні й обласні органи радянської і партійної влади досить значну частину листів пересилали для розгляду на місця. Так, у 1954 р. понад 90% звернень Київський міський виконком переадресував нижче, в районні ради⁵². Одеський і Чернігівський обкоми в 1959 р. отримали 26% листів «згори».

Своєю чергою, обкоми та облвиконками також переправляли звернення для розгляду на місця — у 1959 р. Одеський обком партії вчинив так з майже 60% звернень. У разі прийняття звернення до розгляду в Центрі або області на місця відправляли перевіряючого (інспектора, бригаду, комісію) для вивчення обставин справи і причин написання листа наживо. В особливих випадках до перевірок могли залучати КДБ.

Провівши змістовий аналіз звернень, можемо виділити такі їх умовні елементи: 1) вступ (актуальність апеляції, мотивація); 2) суть справи, проблеми; 3) інформація по автора; 4) конкретні пропозиції. Розглянемо їх детальніше.

Мотиви, що підштовхували до звернення в органи влади, могли полягати у бажанні поскаржитись на неправомірні дії сусіда, співробітника чи керівника, навести факти правопорушень і таким чином добитися справедливості. Написання листів могло диктуватись щирим бажанням внести «раціональну» пропозицію. Нарешті, звернення могло використовуватись для зведення «власних рахунків». Вступна частина звернення мала привернути увагу працівників органу влади саме до цього листа, у ній підкреслювалась його актуальність. З цією метою дописувач гіперболізував значення порушеного клопотання, підкреслював його актуальність і засвідчував своє розуміння державних завдань. Наприклад, у 1955 р. один дописувач апелював до М. Хрущова: «Я знаю, що Ви зайняті великими державними справами, але допущені беззаконня, що дорого обійшлися державі, змушують мене звертатися до Вас особисто і просити Вас дати вказівку розібратися у порушеному мною питанні, оскільки воно

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3823. — Арк. 1–4.

є не приватним, а суспільним»⁵³. Такий початок ілюструє безкорисливу мотивацію написанта, його турботу за суспільну справу.

Суть причини, що спонукала апелювати в орган влади, викладалася по можливості детально, із викладом деталей і власними коментарями та оцінками. Інформація про автора мала запевнити вищу посадову особу у лояльності автора звернення, його цілковитій відданості справі партії та уряду, правильному розумінні актуальних директив і завдань. Коротка біографія заявника обов'язково містила дані про партійний стаж, активну участь у боротьбі з загарбниками в роки війни, зазвичай указувалася наявність нагород і відзнак, а також відсутність стягнень і покарань: «Я в партії з 1924 р., нічим і ніколи себе не скомпрометував».

Конкретні пропозиції вкладались у формулу «відстояти законне право на...», «добитися справедливості», «заслужено покарати»: «Прошу Вас дати вказівку про зняття з мене незаслуженого покарання, давши мені можливість продовжити працювати в одній з організацій».

Наприкінці скарги/доносу зазвичай містився ще один елемент — «повідомлення про небезпеку автору листа». Суть цього елемента зводилася до створення автором свого образу як борця за справедливість, який зазнає переслідувань і якому загрожує загроза. Для підкреслення особливої важливості викладених фактів скаржник натякав на патрон-клієнтарні відносини при розгляді його попередніх скарг: «Прошу Вас доручити розслідування моєї скарги спеціальній особі з виїздом на місце, оскільки відправка цих матеріалів у Київ для перевірки, не може гарантувати об'єктивного їх розслідування». Запобіжний елемент заяви/скарги/доносу — це прохання втрутитися особисто, прийняти на прийом, вислати спеціальну комісію/бригаду з центру, адже пересилання звернення і розгляд його на місці здевальвує ефект від скарги, знегострить викривальні факти. Траплялися натяки на особисту загрозу, що мало підкреслити сенсаційність викладених фактів.

У 1959 р. Одеський обком КПУ отримав 10494 скарги і заяви. Тематично вони класифікувалися наступним чином. На першому місці перебувала графа «інші причини» (такі, що не входили до запропонованого переліку) — 36%. На другому місці перебули листи про «надання житлової площі і неправильне виселення» — 20%; на третьому — «про неправильне звільнення і надання роботи» — 13%. Далі йшли прохання про матеріальну допомогу, призначення пенсій, утримання аліментів, стягнення, компрометуючі матеріали на керівників колгоспів, підприємств і організацій тощо. Подібна градація залишилась і в першому півріччі наступного року⁵⁴.

⁵³ Там само. — Оп. 41. — Спр. 112. — Арк. 244.

⁵⁴ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5279. — Арк. 21–22.

Схожа ситуація була характерна для Чернігівського обкому партії, де в 1959 рр. із 5393 отриманих скарг і заяв першість із великим відривом належала графі «листи різного характеру і листи з інших областей і республік» (44,7%). На другому місці громадськість турбувало питання звільнення з роботи і працевлаштування (10%), допомога різного характеру і проблеми соціального захисту, охорони здоров'я тощо знаходились на третьому місці (9%)⁵⁵.

Влада намагалася чути голос пересічних громадян, проте дослухалася не завжди. Існували й негласні пріоритети при вирішенні негараздів. Важливу роль грав ідеологічно-пропагандистський чинник. Зокрема, оперативно відреагували на усні скарги громадян ФРН, які, подорожуючи у травні — червні 1960 р. на автомобілях територією СРСР, «висловили незадоволення роботою кемпінгів у м.м. Харків, а також Ялті». За результатами розгляду цих усних нарікань було проведено роботу з виправлення недоліків, зокрема, покращено обслуговування продовольчо-харчовим блоком. Аналогічні заходи здійснено в Ялті⁵⁶. Було вжито заходів на зауваження, прохання і пропозиції, висловлені на адресу Житомирського промислового обкому КПУ комуністами на звітно-виборчих партійних зборах і та Житомирській міській партійній конференції у січні 1964 р. У відповідь на скарги про відсутність необхідної допомоги з боку відділів обкому, недостатньої практичної допомоги співробітників відділу обкому, було рекомендовано відповідальним працівникам обкому не менше чотирьох днів на тиждень бувати у первинних партійних організаціях⁵⁷.

Попри деформовану громадську думку і жорстку регламентацію суспільного життя ніхто не був застрахований від листів-скарг, окрім лідера країни. Звісно, такі звернення зазвичай були анонімними, проте це не звільняло від обов'язку їх розглядати. Ні республіканський ЦК, ні перші особи УРСР не залишалися поза увагою дописувачів, які «сигналізували» про певні неподобства у Москву. Так, у 1952 р. анонімний лист Г. Маленкову змусив республіканський ЦК давати пояснення про реорганізацію закритих розподільників і майстерень індивідуального пошиття одягу, які обслуговували столичну номенклатуру, а також виправдовувати перед ним об'єднання столових Лікувально-санаторного управління ЦК КП(б)У і Ради міністрів УРСР⁵⁸. Анонімний лист у 1958 р. дозволив виявити зловживання міністра закордонних справ УРСР, який

⁵⁵ Там само. — Арк. 29–30.

⁵⁶ Там само. — Спр. 5230. — Арк. 2.

⁵⁷ Там само. — Спр. 5911. — Арк. 6.

⁵⁸ Там само. — Спр. 1843. — Арк. 106–107.

привласнив квартиру, виділену для Генерального консульства Чехословацької республіки⁵⁹.

Водночас, скарги залишалися безрезультатними, якщо наведені факти зачіпали високопосадовців (як правило, області і вище) або викривали усталені в Радянському Союзі неформальні практики. Наприклад, директор Миколаївського міськплодохарчоторгу громадянин П., упійманий на (ймовірно) інспірованому хабарі, апелював про справедливість до М. Хрущова. Визнаючи наявність «зловживань» у своїй роботі, він пояснював їх необхідністю покриття витрат, пов'язаних з безкоштовним відпуском овочів та фруктів високопосадовцям обласного масштабу. В очікуванні судового розгляду, П. написав листа М. Хрущову, в якому випромінював щире сподівання на його втручання, називаючи його «найсправедливішим і найлюдянішим чоловіком на землі»⁶⁰. Усі звернення і спроби виправдатися були марними й ефекту не дали. Надто вже гучний був би резонанс у результаті «справедливого» розгляду цієї справи, в якій, зі слів П., правопорушниками виступали перші особи Миколаївської області. Крім того, по суті викривалися усталені практики в Радянському Союзі.

Нарешті, певна кількість звернень в органи влади диктувалася прагненням звести особисті рахунки з сусідом/знайомим/колегою, з метою чого «сигналізувалося» про реальні/гіпотетичні правопорушення. В якості аргументів могли слугувати неперевірені дані; незначні провини з точки зору «народного права» гіперболізувалися. Наприклад, у листопаді 1952 р. громадянин Р. у листі в ЦК КПУ обвинуватив свою сусідку, громадянку К., у крадіжках продуктів з робочого місця у великих розмірах. Гостроти скарзі додавала та обставина, що К. працювала в столовій Управління справами ЦК КПУ, крім того, «була при німцях в Козельці і у них квартирували німці і ніби-то вона підгулювала з німцями». Скаржник зізнався, що лист написаний без відома його дружини, яка доводиться двоюрідною сестрою К.⁶¹. З огляду на місце посади громадянки К. заступник керуючого Управління справами ЦК КПУ І. Стародумов доручив перевірити викладені факти начальнику побутової групи УД ЦК КПУ Беленку. Підтвердження викладеним фактам шукало також МДБ.

Підстав для адміністративних чи юридичних висновків знайдено не було, «факти в листі громадянина Р. не відповідали дійсності». Керівництво і колеги по роботі позитивно відгукувались про жінку. Доповідаючи про розгляд справи, Беленко пояснив причину написання доносу

⁵⁹ Там само. — Спр. 4728. — Арк. 141.

⁶⁰ Там само. — Спр. 5924. — Арк. 236–242зв.

⁶¹ Там само. — Спр. 2638. — Арк. 127.

особистими стосунками: «як засвідчила К., Р. їй заявляв, що “я тобі зроблю” неприємність»⁶². Про недостойну поведінку під час німецької окупації жодного слова не було. Тобто повідомленням в ЦК КПУ завідомо неправдивих або вигаданих фактів скаржник намагався звести особисті рахунки з сусідкою. Ймовірно, розрахунок полягав у свідомому створенні сусідці неприємностей на роботі, при чому сам він відповідальності за наклеп не поніс.

Типовим для всіх органів влади незалежно від регіону було порушення строків розгляду скарг і заяв трудящих. Не всі листи вдавалося розглянути у встановлений урядом місячний строк. Наприклад, у Кам'янець-Подільському обласному виконкомі у 1952 р. майже 22% листів було розглянуто з порушенням цієї вимоги⁶³. Ще одним дуже поширеним недоліком розгляду письмових звернень громадян був формальний підхід, поверховий аналіз справи та відписки, що свідчило про існування патрон-клієнтарних відносин. Іншим наслідком незадовільно формального розгляду звернень громадян ставало збільшення їх кількості. Не будучи задоволеними вирішенням порушених питань, проблем, наприклад, на районному чи міськрайонному рівні, громадяни звертались у вищі органи. На це, зокрема, звертали увагу в Запорізькому обкомі. Так, характеризуючи стан роботи з розглядом скарг, заяв і листів трудящих, завідувач сектору інформації обкому КПУ А. Одинець констатував, що в Сталінський райком партії за перше півріччя 1954 р. надійшло 97 скарг і заяв, тоді як в обком партії за аналогічний період від мешканців Сталінського району надійшло 794 (!) скарги і заяви⁶⁴.

Особистий прийом відвідувачів проводився у певний день у визначений час. Бажаючих поспілкуватися з відповідальним працівником реєстрували у спеціальному списку. Як згадував перший секретар Донецького обкому О. Ляшко, «День прийому завжди був важким, хоча помічник і намагався одразу ж направити частину людей в ту організацію, яка була зобов'язана вирішити питання, і попередньо дзвонив її керівнику»⁶⁵. Наведена цитата ілюструє цікаву деталь: звернення у партійні органи вважалося більш дієвим засобом для вирішення того чи іншого питання. Це справді було так, адже «дзвінок» тому чи іншому керівнику з партійного комітету відповідного рівня був свідченням наполегливості громадянина та особливої уваги парткому до вирішення його проблеми.

Підтвердженням цьому слугує наявна класифікація письмових звернень за змістом, що проводилася при їх реєстрації. Так, з 11429 заяв і

⁶² Там само. — Арк. 125.

⁶³ Там само. — Спр. 3436. — Арк. 108.

⁶⁴ Там само. — Спр. 3826. — Арк. 79.

⁶⁵ Ляшко А. Груз памяти. — С. 417–418.

скарг, що надійшли у Сталінський обком за 1953 р., 1791 звернення торкалося питань переведення на іншу роботу й неправильне звільнення; 1432 — про квартирне питання; 683 — про працевлаштування⁶⁶. Тобто у зверненнях у партійний орган порушувалися питання, що перебували у компетенції радянських органів влади, виконавчих комітетів.

Окрему категорію звернень складали анонімки, тобто листи без підпису або під вигаданим прізвищем. Причини анонімності полягали у боязні помсти з боку об'єкта скарги (тобто високопосадовця) або ж обумовлювалися свідомим наклепом і небажанням нести відповідальність. У 1959 році в Чернігівській обком надійшло 16% анонімних скарг і заяв, у Сумській обком за 1 півріччя 1960 р. — 14%⁶⁷.

Відомий історик Марк Блок на матеріалах середньовіччя і нового часу підсумовував, що «Більшість письмових документів, підписаних вигаданим іменем, брехливі також і за змістом». Водночас він застерігав від категоричності, зауважуючи, що «Як виняток фальшивка може говорити правду»; «...навпаки, свідчення найбеззаперечніші за походженням (що зазначено в них самих), загалом не обов'язково правдиві». Учений закликав не обмежуватись констатацією обману, а розкривати його мотиви⁶⁸. Щодо повоєнного двадцятиліття, мусимо констатувати, що анонімні (з вигаданим іменем або без нього) звернення мають значний відсоток правдивості. На прикладі листів в органи влади 1940–1960-х рр. можна поставити під сумнів цілковитий фальш листів анонімних або підписаних вигаданим прізвищем. Вони містили окремі факти, що підтверджувалися перевіркою, проте слід враховувати особливості розгляду таких звернень, неповноту їх розгляду, адже такі листи не потребували відповіді заявнику. Мотив анонімності (фальшивості імені) пояснюється боязню розправи над скаржником з боку керівника.

Саме тому, ймовірно, у березні 1954 р. Харківський обком партії пропонував дозволити не відповідати письмово в ЦК КПУ на анонімні листи і заяви⁶⁹. Не розглядати «анонімки» пропонував Сумський обком партії, мотивуючи це трудозатратністю й водночас безрезультатністю розгляду і перевірки⁷⁰. Анонімні листи розглядалися і далі. Ба більше, іноді вони ставали доленосними для керівника. Наприклад, секретар Ширяєвського райкому партії Одеської області Матвієнко був звільнений на підставі

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3558. — Арк. 561.

⁶⁷ Там само. — Спр. 5279. — Арк. 29, 59.

⁶⁸ Блок М. Апологія історії, или Ремесло історика. — М., 1986. — С. 53, 54.

⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3558. — Арк. 101.

⁷⁰ Там само. — Спр. 3823. — Арк. 594–594а.

розгляду саме анонімного листа, в якому обвинувачувався у недостойній поведінці⁷¹.

Окресливши причини написання листів колгоспниками в органи влади і ЗМІ (незадовільна діяльність сільського керівництва, їх аморальна поведінка, незадовільне матеріально-побутове становище селян тощо), Вікторія Лисак відзначає динаміку поглядів селян на радянську сільську дійсність: «Якщо протягом 1950-х рр. колгоспники головним чином звинувачували місцеве керівництво та районних представників партії та радянських органів у недбайливому ставленні до членів колгоспу, то вже на початку 1960-х рр. простежується критика на адресу центральних органів партії та уряду»⁷². На нашу думку, дане твердження потребує подальшого дослідження і обґрунтування, адже критика на адресу системи в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. свідчить про підвищення рівня політичної свідомості. За логікою, з часом це мусило б призвести до поширення опозиційних настроїв, збільшення кількості відкритих форм протестів. Як відомо, скільки-небудь масових рухів у зазначений період не було, як і зростання репресій проти інакомислячих на селі.

Таким чином, влада приділяла значу вагу зверненням громадян як з пропагандистською, так і практичною метою. Апеляції перебували на окремому обліку, була розроблена процедура їх розгляду. Більшість проблем, для розв'язання яких населення зверталось за допомогою, були пов'язані з матеріально-побутовими труднощами, квартирними справами, питаннями працевлаштування і звільнення тощо. Це свідчить про суттєві проблеми у соціальній сфері Радянської України, збільшення уваги держави до проблем пересічних громадян. По-суті, лише соціальні проблеми мали перспективу бути вирішеними і вони справді вирішувались, хоча й ситуативно. Як і раніше, розгляд звернень громадян мав здебільшого декларативне значення, адже виконував функцію сакралізації влади, надаючи центральним органам матеріал для всеохоплюючого контролю за діяльністю місцевих органів партійної і радянської влади.

§ 4. Матеріально-побутове забезпечення номенклатури

Повсякденне життя української номенклатури у перші повоєнні роки було досить одноманітним, зорієнтованим на виживання та задоволення першорядних потреб. Країна лежала в руїні, всі наявні ресурси спрямовувалися на відбудову. У «хрущовську добу» відбувалися масштабні і

⁷¹ Там само. — Спр. 5279. — Арк. 23.

⁷² Лисак В. Вияви соціального протесту українського селянства у 1950–1960-х рр. // Шості Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Зб. наук. праць. — Черкаси, 2011. — С. 208.

динамічні зміни у житті країни. Вони торкнулися фактично всіх сфер, особливо відчутними були в повсякденному житті мільйонів громадян. Запровадження пенсій, підвищення матеріальної зацікавленості трудивників у результатах праці, розширення асортименту товарів масового споживання — ось далеко не повний перелік новацій у соціальній сфері, що до сьогодні яскраво згадується людьми старшого покоління. Зміни торкнулися і повсякденного професійного життя представників влади.

У професійному побуті сотень тисяч керівників і службовців зміни з'явилися одразу після смерті Й. Сталіна. Вже в серпні 1953 р. спочатку союзний, а потім і республіканський уряди упорядкували режим робочого дня у міністерствах, відомствах та інших радянських установах. Як відомо, Й. Сталін полюбляв засиджуватися на роботі допізна і це змушувало підлеглих дотримуватися такого ж графіка — робочий день часто тривав далеко за північ, що негативно впливало на стан здоров'я. Тому в серпні 1953 р. робочий день набув звичного для нас вигляду — з 9 або 10-ої години ранку до 6 чи 7-ої години вечора⁷³.

Початок «відлиги» пробудив надії на зміну суспільно-політичного життя. Критикуючи сталінські порядки та його оточення, громадяни торкалися і діяльності українського керівництва, викриваючи стиль життя номенклатури. Зокрема, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, в тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловіків. Одержують не тільки заробітну плату, а і “платню” в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготівельним цінам. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка⁷⁴ охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні в чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське відношення до оточуючих»⁷⁵. Звернімо увагу, що спосіб життя і рівень забезпечення партійного керівництва критикував

⁷³ Україна: хроніка XX століття: довід. вид. Роки 1946–1960. — Ч. 2: 1953–1960. — К., 2005. — С. 308.

⁷⁴ Кириченко Олексій Іларіонович — перший секретар ЦК КП України (1953–1957 рр.).

⁷⁵ *Бажан О.* XX з'їзд КППС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К., 2006. — С. 114.

«член партбюро» одного з київських вузів, що дає багато інформації для роздумів.

На лице неприваблива оцінка керівних працівників Радянської України, яка різко контрастувала з дбайливо виплекуваним у СРСР образом справді народної демократичної влади. Зазначена цитата показова — вона відображає основні відмінності повсякденного (і не лише професійного) життя номенклатури від життя мільйонів трударів.

«Платня в конверті» являла собою тимчасову грошову доплату, запроваджену у 1948 р. і яка, зазвичай, у 2–3 рази перевищувало зарплату. Відбулася монетаризація привілеїв. Усі області УРСР були поділені на три групи, що обумовлювали розмір зарплат та доплат для працівників регіональних партійних і державних органів влади. Так, до першої групи належали Ворошиловградський, Дніпропетровський, Київський, Львівський, Одеський, Полтавський, Сталінський і Харківський обкоми; до другої групи — Вінницький, Дрогобицький, Миколаївський, Закарпатський, Запорізький, Кам'янець-Подільський, Херсонський обкоми; до третьої — Волинський, Житомирський, Ізмаїльський, Кіровоградський, Рівненський, Станіславський, Сумський, Тернопільський, Чернігівський та Чернівецький обкоми партії⁷⁶. Ця класифікація в основному співпадала з поділом на групи облвиконкомів, хоча деякі з них належали до нижчої групи. Зокрема, Одеський і Дніпропетровський належали до другої, а Полтавський, Херсонський, Вінницький і Миколаївський — до третьої групи⁷⁷. Райони поділялися на чотири групи, в залежності від чого і визначалася зарплата керівних працівників.

На рівні перших осіб партійного і державного апарату доплати були однакові. Керівники обкомів і облвиконкомів першої групи отримували по 6000 руб. грошового доволства, другої групи — 5400 руб., третьої — 4800 рублів. Співробітники апаратів партійних органів всіх груп отримували доволство у 0,5–1,5 рази вище, аніж апаратники відповідних груп державних органів.

Стабілізація соціально-економічного розвитку держави, а також зменшення цін на товари підштовхнули владу дещо зменшити розміри грошових виплат керівництву СРСР. 5 липня 1952 р. Політбюро ЦК ВКП(б) суттєво скоротила тимчасове грошове доволство всесоюзному партійному і державному керівництву, встановивши певні рамки, що залежали від кількості членів родини⁷⁸. 25 серпня 1952 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про тимчасове грошове доволство», якою

⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 78. — Арк. 96.

⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 10235. — Арк. 16.

⁷⁸ Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / Сост. О.В. Хлевнюк и др. — М., 2002. — С. 402.

з 1 серпня того ж року також передбачалося зменшення сум додаткових виплат номенклатурі. Було застосовано прогресивну шкалу скорочення: доплати у розмірі від 6000 до 4000 руб. зменшувалось на 33%, від 4000 до 3000 руб. — на 25%, від 3000 до 2000 руб. — на 20%, від 2000 до 1000 руб. — на 15%. Доплати розміром до 1000 рублів залишились без змін⁷⁹. Мотивація необхідності зменшення грошових доплат пояснювалася «серйозним зниженням цін на товари масового споживання», що відповідало дійсності. У 1953 р. перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Рогинець мав 1600 рублів заробітної плати, тоді як розмір його грошового забезпечення складав 3000 рублів. У першого секретаря Сталінського обкому О. Струева зарплата дорівнювала 2000 рублів, а грошове забезпечення — 3000 руб⁸⁰. Секретарі райкомів партії, голови і заступники голів виконкомів тимчасове грошове забезпечення не отримували.

Наскільки достатнім було грошове забезпечення працівників номенклатури і як зменшення вплинуло на матеріальний стан високопосадовців? Заробітна плата без тимчасового грошового доволства не дозволила погіршити становище тих, хто його отримував. Хоча найбільший коефіцієнт скорочення торкнувся керівних посад ЦК КП(б)У, Ради Міністрів, міністерств тощо, тогочасний масштаб цін не спричинив гіркого дискомфорту. Наприклад, на державних дачах у Пущі-Водиці та Конча-Заспа у 1950 р. вартість обіду з 4-х страв коливалася від 7,75 до 15,7 рублів, що на 15–20% було дешевшим, аніж у 1949 р.⁸¹

Тимчасове грошове забезпечення стало потужним чинником майнового розшарування. Ураховуючи низькі ціни на дачах, в державних санаторіях, спецмайстернях і столових, воно дозволяло жити на пристойному рівні сім'ї номенклатури, позбавляючи необхідності працювати дружин високопосадовців обласного рівня. Наприклад, станом на початок 1956 р. з 19 осіб Чернігівського обкому, які отримували тимчасове грошове забезпечення, дружини 14-х не працювали; Харківського — з 20 осіб, які отримували тимчасове грошове забезпечення, не працювали дружини 13 осіб; у Ворошиловградському — з 24 осіб — лише дружини 6 високопосадовців працювали⁸². У спеціальних буфетах і кіосках столична номенклатура могла дешевше закуповувати овочі, фрукти та інші продукти, вирощені на полях підсобного господарства Управління справами ЦК КПУ. «Особливі майстерні», згадувані Щербиною, справді були закритими для пересічних трудящих і працювали на спецзамовлення.

⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 78. — Арк. 71.

⁸⁰ Там само. — Оп. 24. — Спр. 2926. — Арк. 137–140.

⁸¹ Історія державної служби в Україні. — К., 2009. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 522.

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4435. — Арк. 16–18, 42–43, 81–83.

Кращі умови для виховання дітей полягали в наявності елітарних установ дитячого виховання, наприклад, дитячого садка Управління справами ЦК КПУ. Як вихованці дитсадку, так діти-школярі працівників ЦК КПУ щорічно оздоровлювались в таборах Києва та Криму.

Матеріально-побутовий добробут відповідним чином позначився на системі цінностей і культурних орієнтирах. Маючи доступ до розподілу матеріальних благ і будучи широко включеною у мережу неформальних відносин, у своєму приватному і професійному побуті номенклатура прагнула більшого. У нових суспільно-політичних умовах, що склалися у країні після XX з'їзду КПРС, у питанні налагодження власного побуту вона могла почувати себе сміливіше. З огляду на відмову від репресій і терору як методу державного управління страх покарання за справжні (або сфабриковані) провини був витіснений боязню втратити посаду, яка відкривала доступ до матеріальних благ і забезпечувала високий соціальний статус.

У Радянському Союзі був декларований егалітаризм. У країні «соціальної рівності» місця для багатіїв не було, вони були образом непривабливого минулого. Влада усіма засобами проваджувала політику зрівнялівки заробітних плат (нівелюючи зацікавленість у результатах праці), уніфікувала повсякденні запити, смаки тощо. Однак людська природа, що вимагає задоволення від життя, брала своє. Навіть високопосадовці партійних комітетів районного рівня і вище, які, здавалось би, пройшли достатній ідейно-політичний вишкіл не могли стриматися від зловживання службовим становищем задля покращення свого добробуту. Нерухомість і автомобілі — ось нові матеріальні цінності номенклатури.

Наприклад, як відзначалося на засіданні бюро Хмельницького обкому партії 27 січня 1962 р. «Про серйозні недоліки в розподілі, утриманні та будівництві житла у місті Кам'янець-Подільському», на фоні дефіциту житла і невиконання планів з його будівництва, «керівні працівники міста і району <...> [прізвища опускаємо. — *Авт.*], зловживаючи службовим становищем, не по своїх прибутках побудували, або придбали собі особняки корисною площею 100–150 кв. метрів». Вочевидь, не вважали це осудним інші партійні й радянські керівники міста і району, які, обурювалось бюро обкому, «не дали належної оцінки приватновласницьким тенденціям цих керівників, не притягли їх до відповідальності, тим самим показали свою безпринципність і політичну незрілість»⁸³.

Подібні проступки, вочевидь, набули масового характеру, якщо з цього приводу 29 серпня 1962 р. був прийнятий указ Верховної Ради УРСР «Про безоплатне вилучення будинків, дач або інших будівель, споруджених або придбаних громадянами на нетрудові доходи». Указ

⁸³ Там само. — Спр. 5614. — Арк. 47.

констатував стурбованість «громадських організацій і колективів трудящих» поведінкою окремих громадян, які «будують або придбають будинки, дачі та інші будівлі на нетрудові доходи», а також зловживають службовим становищем, що проявлялося у незаконному використанні засобів державних підприємств, установ, колгоспів, кооперативних та інших громадських організацій⁸⁴.

Хоча обличчя правопорушників і подразників громадського спокою у даному указі ховалися за розпливчатим «окремі особи», під ними можна впізнати вузьке коло осіб, значну частину яких становила радянська і господарська номенклатура, керівні кадри, господарники нижчих рівнів. Саме вони могли здійснювати подібну осудну діяльність, адже мали доступ до влади, до матеріальних ресурсів та їх розподілу.

Встановлюване покарання для порушників у вигляді передачі збудованих або набутих на нетрудові доходи об'єктів нерухомості до комунального фонду місцевих Рад депутатів трудящих, колгоспів, кооперативних чи громадських організацій було досить м'яким. Подібна доля чекала й автівки, набуті *нечистим* шляхом. Щоправда, у разі наявності ознак злочину у діяльності цих осіб матеріали належало передати в прокуратуру. Водночас, указ не передбачав звільнення з роботи винних, ні розгляд політичного обличчя правопорушників. Більше того, в указі жодного разу не згадується Комуністична партія, хоча особа, що мала доступ до таких ресурсів, не могла не бути членом партії. Залучення до розгляду подібних справ партійні організації обумовило б політичну оцінку винним й жорсткіше покарання, наприклад, виключення з партії або й судове переслідування. Так, згадуване вище бюро Хмельницького обкому покарало голову Кам'янець-Подільського міськвиконкому звільненням з посади, секретар міськкому партії обмежився доганою і попередженням, інші фігуранти справи були змушені позбутися набутого майна⁸⁵.

Номенклатурна честь як відчуття приналежності до владної групи була для номенклатурників не порожнім словом. Усвідомлення себе частиною влади висувало перед керівником певні вимоги, яких належало дотримуватися. Вони передбачали партійність, керівний стиль та відповідну діловитість («командний голос» щодо підлеглих, владні манери, «горіння» на роботі тощо), корпоративну солідарність у діяльності, пов'язаній з виконанням посадових обов'язків («підстраховка», взаємо-виручка), усвідомлення свого високого соціального статусу і дистанціювання від пересічних громадян (спеціальне обслуговування, охорона,

⁸⁴ Збірник законів Української РСР і указів президії Верховної Ради Української РСР. 1938–1973. — К., 1974. — Т. 2 — С. 695–696.

⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5614. — Арк. 48–49.

елітний відпочинок тощо), жити «в ногу з життям» (бути поінформованим про останні події та ретранслювати актуальні гасла і директиви, цікавитись культурою і мистецтвом).

Репутація для номенклатурника була категорією, що в його розумінні відображала загальну думку про нього (його оточення, колег) з боку вищого керівництва. Іншими словами, моральне обличчя і його поведінка високопосадовця мали відповідати нормам і звичаям, усталеним (узвичасним) для даної посадової особи з точки зору вищого керівництва, але не підлеглих. У цьому полягала особливість номенклатурної селекції кадрів — думка підлеглих про керівника цікавила останнього мало, адже він не залежав від них процесуально: посадовий шлях номенклатурника визначався у відповідному партійному комітеті, тоді як обрання на посаду на пленумі, з'їзді, конференції тощо носило формальний характер. Хоча у поданнях на призначення на партійну або радянську посаду обласного масштабу і фігурували висловлювання на кшталт «користується авторитетом серед партійно-радянського активу і населення області», «користується авторитетом і повагою серед комуністів і трудящих» тощо, за значенням вони поступалися послужному списку кандидата, його партійному стажу, діловим характеристикам. Вони слугували доважком до витриманого морально-політичного обличчя.

Уявлення про честь номенклатурника опиралися на базові (як і для кожного свідомого громадянина) плафформи — партійність і патріотизм. Партійність, що ґрунтувалася на статуті КПРС і актуальній програмі партії, визначала пріоритет компартійних оцінок морального обличчя і поведінки особи. Патріотизм визначав безумовну лояльність до соціалістичної батьківщини. Відтак, серед «гідних» учинків представників влади зустрічаємо відвідування виробництва і спілкування (за можливості) з трудовим колективом, участь і виступи на урочистих зборах і заходах, взаємопідтримка і взаємовиручка, «діловий контакт» з підлеглими керівниками радянських органів, громадських установ, господарських організацій тощо. До «негідної» високого рангу поведінки відносимо виступи на радіо і в пресі, втілення ініціатив, не узгоджених попередньо з вищим керівництвом, демонстрація переваг закордонного перед вітчизняним тощо. Уявлення істальювалися у неписаний «кодекс честі» за допомогою позаінституційних форм регуляції поведінки номенклатурника, тобто звичаїв і моралі, а дотримання — відстежувалось партійними органами і спецслужбами.

«Добро і зло» як етичні категорії для номенклатурника носили ієрархічно релятивний характер. «Добром» було звільнення принципового працівника за критику, утиски критики, адміністрування — якщо вони підпорядковувалися загальній лінії партії і давали необхідний політико-господарський ефект.

У міру утвердження своєї влади М. Хрущов любив повторювати про різючу відмінність між сталінськими і нинішнім часом. Виступаючи 31 січня 1961 р. на пленумі ЦК КПУ він зазначив, що за 13 років роботи в Україні він лише один раз був у відпустці, коли Й. Сталін викликав його у Крим як спеціаліста з сільського господарства у ході переговорів з Кл. Готвальдом. «А в останні роки, — заявив М. Хрущов, — як літо, так керівники від малого до великого намагаються не пропустити кращий сезон купання в Чорному морі»⁸⁶. Чорноморське узбережжя було не єдиним уподобанням партійно-державної номенклатури. Популярністю користувались також Кисловодськ, Гагри, Трускавець, Ялта, Сочі та ін.

Пройшовши «сталінську» школу виховання кадрів, М. Хрущов добре знав управлінський апарат із середини. У середині 1950-х — на початку 1960-х років для нього стала очевидною неповороткість, громіздкість, відірваність центральних органів управління від периферії; інертність, пасивність, непрофесіоналізм багатьох управлінців високого рангу. Добре відомо про заходи, на які М. Хрущов покладав надії щодо зменшення цих недоліків, — створення раднаргоспів і запровадження примусових ротацій. Якщо подивитися на ці заходи з точки зору чиновника, управлінця, то для нього вони несли загрозу стабільності становища. Страх за життя, що переслідував керівника за часів Й. Сталіна, в період відлиги поступився місцем страху втратити посаду, а отже, й соціальний статус. Переміщення учорашніх міністрів, управлінців на периферію у ході створення раднаргоспів засвідчило невисокий професіоналізм, матеріальні зловживання керівників і т.д.

«Хрущовська» доба позначена певною демократизацією суспільно-політичного життя. Ця тенденція торкнулася і становища номенклатури. Зокрема, за М. Хрущова було скасовано особисту охорону для перших секретарів обкому, яка, окрім функцій безпеки, ймовірно, виконувала й функції нагляду за ними.

Як і раніше, партійно-радянські працівники мали краще соціально-побутове забезпечення, проте певні зміни відбулися і тут. Було очевидно, що тимчасове грошове забезпечення викликає надмірний розрив у матеріальному становищі тих, хто його отримував і рештою працівників партійного і державного апарату. 27 березня 1956 р. ЦК КПРС дещо впорядкував розмір тимчасового грошового забезпечення окремим працівникам ЦК КПУ та обкомів партії. Частина номенклатурних працівників узагалі позбавлялась такого виду доплат, натомість їм вводились спеціальні надбавки у розмірі 80% тимчасового грошового довольства,

⁸⁶ Политическое руководство Украины. 1939–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 264.

яке вони отримували до 1 квітня 1956 р. До них уключались також пенсії та різного роду службові надбавки. Призначення додаткових доплат до зарплати та визначення їх розміру ставало прерогативою ЦК КПУ, причому для тимчасового грошового забезпечення встановлювалися певні рамки⁸⁷. Наприклад, розмір тимчасових грошових доплат другого секретарю Херсонського обкому КПУ обмежувався «коридором» 2500–2700 рублів, зав. відділом Київського міськвиконкому — від 1000 до 1200 рублів⁸⁸. Інспектор ЦК КП(б)У, який до 1 серпня 1952 р. отримував 3200 рублів тимчасового грошового забезпечення, з серпня мав лише 2400 рублів, а з квітня 1956 р. розмір додаткової виплати встановлювався від 1600 до 1800 рублів і залежав від кількості членів сім'ї⁸⁹.

Цей крок М. Хрущова вписувався у його стратегічний курс підвищення ефективності функціонування апарату управління, серед заходів якого були скорочення та здешевлення адміністративно-управлінського апарату. Наступне нововведення було ще більш радикальним. М. Хрущов назвав систему тимчасового грошового забезпечення «підкупом керівного складу» і в січні 1957 р. ЦК КПРС, а 12 лютого 1957 р. постановою ЦК КПУ виплату тимчасового грошового довольтства було скасовано. Мотиваційна частина такого рішення обумовлювалася тим, що практика доплат «привела до надмірного розриву між заробітною платою цих працівників і заробітною платою основної маси працівників державного і партійного апарату»⁹⁰. Одночасно було встановлено нові розміри заробітної плати. Як слушно зауважує В. Баран, «популярності М. Хрущову серед правлячої еліти такий захід не додав»⁹¹. Ця зміна погіршила матеріальне забезпечення керівних кадрів, ставши ще однією з причин невдоволення першим секретарем ЦК КПРС.

Таким чином, у середині 1940-х — першій половині 1960-х рр. у професійному повсякденному побуті управлінців відбулися зміни. У ході віддалення від війни матеріально-побутове становище номенклатури змінювалося неоднозначно. Формально мало місце погіршення, зокрема, матеріального забезпечення керівних кадрів, однак цей егалітаристський захід не усунув значної майнової диференціації між можновладцями і пересічними громадянами. Існувала латентна система пільг і привілеїв, обсяг якої був достатнім для їх комфортнішого самопочуття. З ліквідацією терору і репресій як засобу управління номенклатура все більше дбала про власний добробут, не озираючись на етичний бік.

⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 168. — Арк. 2, 6.

⁸⁸ Там само. — Арк. 28.

⁸⁹ Там само. — Спр. 78. — Арк. 83; Спр. 168. — Арк. 35.

⁹⁰ Там само. — Спр. 85. — Арк. 29.

⁹¹ Баран В. Україна в добу Хрущова // Політична історія України. XX століття: У 6 т. — Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). — К., 2003. — С. 114–115.

Розділ 10.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Інтелігенція — важлива соціальна група, що виконує тільки їй притаманні функції у соціумі. Однак, сам термін «інтелігенція» і його тлумачення належить до найбільш дискусійних. Існує приблизно 300 визначень самого поняття «інтелігенція». Більше того, до його тлумачення і досі немає однозначного підходу, навпаки, наповнення змінювалося та еволюціонувало від часу першого вжитку й до сьогодні. Радянська традиція розглядала інтелігенцію, передусім, як прошарок між селянством і робітничим класом.

На думку Н. Лаас, беззаперечним лідером серед досліджуваних в українській історіографії соціальних груп залишається інтелігенція, яка з прошарку стає самостійною верствою суспільства¹. В радянській літературі науково-педагогічні працівники подеколи розглядалися разом з науковцями, що деякою мірою ускладнює підрахунок кількісно-якісних параметрів безпосередньо викладачів, які працювали у певний історичний період. Але науково-педагогічні працівники відносились, поза сумнівом, до інтелігенції.

Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійна група періоду пізнього сталінізму була об'єктом дослідження багатьох вчених. Найповніше це питання висвітлено у працях Т. Марусик. Так, в своїй праці про західноукраїнську гуманітарну інтелігенцію 1940–1950-х рр.² авторка з гуманітарної інтелігенції виділяє окремі соціально-професійні групи і не об'єднує наукову і педагогічну інтелігенції, розглядаючи їх окремо. Викладачів вищих навчальних закладів зараховано до першої групи — педагогічної інтелігенції, а працівників інститутів і викладачів вишів, що поєднували у своїй роботі педагогічні і науково-дослідні аспекти, зараховано до четвертої групи гуманітарної інтелігенції — наукової³.

¹ Лаас Н. Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англомовної історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3-х частинах. — Ч. 1, 2. — К., 2010. — С. 88–91.

² Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.). — Чернівці, 2002.

³ Там само. — С. 12.

Серед сучасних досліджень, присвячених науково-педагогічній інтелігенції України доби пізнього сталінізму, відзначимо роботу О. Прохоренко⁴. У ній авторка розглядає науково-педагогічну інтелігенцію як окремий соціально-професійний прошарок і висвітлює повсякденне життя цієї верстви у другій половині 1940-х — першій половині 1950-х рр.

Науково-педагогічна інтелігенція цієї доби також побіжно досліджувалася такими дослідниками, як О. Сергійчук⁵, яка досить ґрунтовно розглянула реформування вищої школи в Україні періоду хрущовської «відлиги» та О. Лук'яненка⁶, чия кандидатська дисертація присвячена повсякденню колективів педагогічних вишів УРСР доби «відлиги». Проте автор в дисертації та своїх численних статтях висвітлює повсякдення колективів вишів переважно на матеріалах міста Полтави.

Таким чином, необхідність докладнішого дослідження повсякденне життя саме науково-педагогічної інтелігенції в Україні в цей період є досить нагальною.

§ 1. Науково-педагогічна інтелігенція в структурі інтелігенції радянської України

Розглянемо, насамперед, як питання інтелігенції висвітлювалось у радянській та українській історіографії. Серед підходів до вивчення інтелігенції та визначення її структури найпоширенішими в науковій літературі є соціально-професійний, морально-етичний (цей підхід найбільше застосовується в російській історіографії, при розгляді інтелігенції як особливої спільноти), соціокультурний та ін.

Свої підходи до вивчення інтелігенції має українська історіографія, яка широко представлена працями В. Даниленка⁷, Г. Касьянова⁸, О. Коляструк⁹, М. Кузьменка¹⁰ та ін. Так, в монографії М. Кузьменка докладно

⁴ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. — Ч. 1, 2. — С. 177–208.

⁵ Сергійчук О. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2002.

⁶ Лук'яненко О. Повсякдення колективів педагогічних вишів УРСР за часів деєсталінізації (1953–1964): Автореф. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2013.

⁷ Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 7. — К., 2003. — С. 406–420.

⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. — К., 1995.

⁹ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. — Харків, 2010.

розглядається науково-педагогічна інтелігенція 1920–1930-х рр., її характерні риси, особливості, повсякдення. В роботі пояснюється природа терміну «науково-педагогічна інтелігенція», який почали вживати більшовицькі лідери на початку 1920-х рр. Найповніше підходи до вивчення української інтелігенції представлені в статті Г. Касьянова¹¹. Методологія вивчення інтелігенції розробляється і російськими дослідниками. З останніх праць згадаємо ґрунтовну статтю В. Меметова¹², в якій подається аналіз радянської і російської історіографії.

Оскільки науково-педагогічна інтелігенція є соціально-професійною групою з притаманними тільки їй способом життя та функціями в соціумі, то, як зазначає російська дослідниця Г. Будник, професійна діяльність формує спосіб життя, дозвілля і навіть манеру поведінки людей. Тому інтелігенція вищої школи завжди мала особливий робочий ритм, правила просування по службі, до революції — певну форму одягу, специфічний спосіб життя, манеру поведінки, світогляд. Сформувалися символи інтелігента — працівника вищої школи: робота з книгами, «життя на виду», тобто постійне спілкування зі студентами і колегами, пріоритет духовного над матеріальним¹³.

У науковій літературі також можна зустріти позначення цієї соціально-професійної групи як університетської, викладацької чи вишівської інтелігенції. Проте, незважаючи на достатню кількість літератури, науково-педагогічна інтелігенція України доби хрущовської «відлиги» не розглядалася в сучасній українській історіографії як окрема соціально-професійна група.

Можемо погодитися з думкою Є. Гришиної, що наукова інтелігенція — це особлива соціально-професійна група, що має вищу і післядипломну освіту, для якої ідентифікація з наукою і науковим співтовариством лишається основою для формування життєвих сенсів і цілей¹⁴. Більше того, нібито є усі підстави це визначення проектувати і на науково-педагогічну інтелігенцію. Однак, функції в цих двох підгруп інтелігенції,

¹⁰ Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень. — Донецьк, 2004.

¹¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. — Вінниця, 2004. — Вип. 8. — С. 7–22.

¹² Меметов В. О некоторых методологических подходах в изучении понятия «интеллигенция» в отечественной историографии // Интеллигенция и мир. — 2008. — № 2. — С. 7–25.

¹³ Будник Г. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. — Иваново, 2009. — С. 19.

¹⁴ Гришина Е. Научная интеллигенция: противоречия социальной идентификации // Социс. — 2008. — № 3. — С. 60.

попри деякі спільні риси, все ж відмінні. У подальшому розглядатимемо з окреслених позицій саме викладачів. На нашу думку, доцільним буде використання поняття викладацька інтелігенція стосовно загалу науково-педагогічної інтелігенції. Деякі російські автори вживають термін — вишівська інтелігенція¹⁵.

Розгляньмо основні показники наявності викладацької інтелігенції в Україні в зазначений період. Найбільша кількість вишів була розташована в: Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську. А тому в цих містах і зосереджувалася найбільша кількість науково-педагогічних працівників. На прикладі університетів можемо розглянути кількісний і якісний показники викладачів (див. таблицю 1)¹⁶:

Таблиця 1

Кількісно-якісний склад викладачів університетів

Назва університету	Кількість професорів, докт. наук	Кількість доцентів, канд. наук	Кількість аспірантів
Київський ун-т	57	210	244
Харківський	43	221	201
Львівський	28	220	119
Одеський	15	153	82
Дніпропетровський	13	130	96
Чернівецький	12	112	67
Ужгородський	88		27

Як бачимо з даних таблиці, найбільша кількість докторів наук була у Київському, Харківському, Львівському університетах, тобто у столиці і у великих промислових і культурних центрах республіки. У цих же вишах спостерігаємо і найбільшу кількість кандидатів наук.

Далі з'ясуємо, яким чином відчувався вплив влади на зазначену кількість науково-педагогічної інтелігенції. Першим, на чому акцентувала

¹⁵ Див., наприклад: Будник Г. Вузовская интеллигенция центрального района России в период борьбы с космополитизмом конца 1940-х — начала 1950-х гг. // Клио. — 2006. — № 1 (32). — С. 161–167; Будник Г. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг.; Рябкова М. Провинциальная вузовская интеллигенция СССР в годы перестройки, 1985–1991 гг. на примере Челябинской области. — Челябинск, 2012.

¹⁶ Таблица складена за даними, наведеними у книзі Высшие учебные заведения СССР. Университеты, экономические и юридические вузы / Под ред. П.И. Полухина. — М., 1962.

влада, була ініційована в цей час реформа вищої школи. Так, у 1955 р. було створено Міністерство вищої освіти УРСР, в підпорядкування якому були передані 58 вишів із 134¹⁷. Як зазначає С. Майборода, «це дало змогу організувати найбільш успішну підготовку кадрів, зменшити децентралізацію в керівництві вищою школою, упорядкувати витрачання капітальних коштів, розподіл науково-педагогічних кадрів і навчально-методичних посібників»¹⁸.

Саме у цей період змінюється і загальна кількість викладачів вишів. Якщо у 1955 році їхня кількість у вишах України складала 19961 чол.¹⁹, то в 1964 році — вже 36043 чол.²⁰, що свідчить про її двократне збільшення. До речі, як слідує із статистичних даних, в 1947 році кількість науково-педагогічних працівників складала 12686 чол.²¹. Але за 10 років їхня чисельність вже була 22574 чол.²², що є ознакою їхнього істотного зростання. При цьому кількість вишів в зазначений період навпаки була зменшена зі 156 до 134. Тобто, в країні очевидно спостерігалось збільшення кількісного складу науково-педагогічної інтелігенції.

Однією з причин цього явища було насамперед зростання кількості студентства. Як зазначає Н. Хоменко, якщо на початку 1950-х рр. у вишах УРСР навчалось 153 тис. студентів стаціонару, то в кінці 1960-х рр. їхня кількість виросла майже в два рази²³. А між кількістю студентства і кількістю викладачів спостерігається пряма залежність. Іншим поясненням вказаної динаміки росту кількості науково-педагогічних працівників можна вважати ті завдання, які ставила перед вищою школою влада. Тобто збільшення кількості викладачів мало на меті інтенсифікацію підготовки спеціалістів для зростаючих потреб народного господарства і культури країни²⁴.

¹⁷ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 615.

¹⁸ Майборода С. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): Автореф. ... докт. наук. — К., 2002 — С. 25.

¹⁹ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — С. 625.

²⁰ Народне господарство УРСР в 1964 році. Статистичний щорічник. — К., 1965. — С. 596.

²¹ Синецький А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. — М., 1950. — С. 142.

²² Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — С. 625.

²³ Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) / Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — С. 9.

²⁴ Зезина М. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма. — М., 1982. — С. 38.

Якщо говорити про кількісні показники науково-педагогічної інтелігенції по республіці в цілому, то вони наступні: у 1959 р. у вишах України налічувалося 23280 чол., з них докторів наук — 827 чол., кандидатів наук — 8295 чол.²⁵

Як вже зазначалося, викладачів вишів в статистичних документах зараховували до науковців. Звернімося до даних статистики для розгляду якісних показників. Із загальної кількості науковців у 1960 р. — 46657 чол. налічувалося докторів наук — 1343 чол., кандидатів наук — 13622 чол. Вчене звання професора мали 1308 чол., доцента — 5892. Національний склад на 1960 р.: українці склали 22523 чол., з них жінки — 6958 чол.

Попри те, що кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції зростали, кількість докторів наук залишалася низькою. У зв'язку з цим в цей період спостерігається спроба влади поліпшити якісні показники науково-педагогічної інтелігенції. Так, приймаються постанови, направлені на покращення якісних характеристик, а саме заходи, що мали на меті призвести до збільшення кандидатів і докторів наук у вишах.

Однією з найважливіших складових життя і діяльності представників науково-педагогічної інтелігенції була партійність. Як зазначає В. Крупина, партійність викладачів була свідомою їхньої лояльності до влади, формою контролю за ними, а також чинником, який сприяв кар'єрному зростанню²⁶. Відтак, переважна більшість вишівської інтелігенції були членами партії.

У даний період поширеним явищем у середовищі науково-педагогічної інтелігенції було сумісництво, з яким влада вела постійну боротьбу. Це можна пояснити тим, що вчені Академії наук УРСР отримували меншу заробітну плату, ніж викладачі вишів, і часто переходили на викладацьку діяльність або суміщали наукову і викладацьку роботу. В окремих випадках згоду на сумісництво могло дати безпосередньо керівництво вишу або інституту. Щоб подолати це явище, час від часу проводилися перевірки вишів на виявлення сумісників. Адже за установленням тоді стереотипом, людина сумлінно і з повною віддачею може працювати тільки на одній роботі. До того ж не всі, навіть видатні, учені були здатні на високому педагогічному рівні читати лекції у вишах.

Представників науково-педагогічної інтелігенції також можна виділити з інтелігенції і за такими характерними рисами. Як відзначає Г. Будник, типовими рисами науково-педагогічної інтелігенції радянської доби були: «Високий рівень освіти, колективізм, активна життєва позиція,

²⁵ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — С. 625.

²⁶ З особистого архіву авторки.

пріоритет суспільних цінностей над особистими, патріотизм, відношення до праці як до моральної цінності, соціальний оптимізм»²⁷. На нашу думку, цей зведений образ представника науково-педагогічної інтелігенції не є чимось сталим, він безумовно може змінюватись і доповнюватись, але разом з тим він цілком об'єктивно характеризує представників даної соціально-професійної групи періоду «хрущовської відлиги».

Розглянемо докладно показники представників науково-педагогічної інтелігенції на прикладі вишів міста Києва. На другу половину 1960-х рр. в столиці налічувалося 18 вишів, де працювало 6928 викладачів, з них — 2323 жінки. Перейдемо до якісних показників. Наявність вченого ступеня викладачів були наступними: докторів наук налічувалося 275, з них 17 жінок; кандидатів наук — 2415, зокрема жінок — 583²⁸.

Склад науково-педагогічних працівників: у вишах всього налічувалося 7124 чол., з них викладачів без сумісництва — 6928. Вищу освіту з них мали 6857, як вказувалось докторів наук було 275, кандидатів наук — 2415. Вчені звання науково-педагогічної інтелігенції: з кількості основних викладачів 6928 чол., академіки склали — 12, професори — 314, доценти — 1630, старші наукові співробітники — 36, молодші наукові співробітники — 431, не мали вченого звання — 4505²⁹. Вчені звання у жінок склали із загальної кількості 2323 чол.: академіків не було, професори — 18, доценти — 289, старші наукові співробітники — 4, молодші наукові співробітники — 212, взагалі не мали вченого ступеня — 1800.

Із загальної кількості всіх працівників у вишах вчений ступінь доктора наук без сумісників мали — 275, з них академіків — 7, професорів — 246, доцентів — 21, старших наукових співробітників — 1. Вчений ступінь кандидата наук (не враховуючи сумісників) мали 2415 чол., з них академіків — 3, професорів — 39, доцентів — 1467, старших наукових співробітників — 35, молодших наукових співробітників — 189, взагалі не мали вченого звання — 682.

Національний склад: українці у вишах склали 4163 чол., з них докторів наук — 143, кандидатів наук — 1482; росіяни склали у вишах — 2188 чол., з них докторів наук — 82, кандидатів наук — 691; євреїв всього 368 чол., з них докторів наук — 38, кандидатів наук — 164³⁰.

Розглядаючи кількісно-якісні показники викладачів на прикладі вишів Києва, можна дійти висновку, що поступово відбувалося зростання

²⁷ Будник Г. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. — С. 23.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. Р-582. — Оп. 10. — Спр. 1662. — Арк. 143.

²⁹ Там само. — Арк. 144.

³⁰ Там само.

кількості викладачів, збільшувалася кількість українців серед інших національностей науково-педагогічної інтелігенції. Проте якісні показники, а саме кількість докторів наук, залишалася ще низькою. Збільшення кількості викладачів загалом було пов'язано зі зростаючою потребою у підготовці спеціалістів вищої кваліфікації у різних галузях народного господарства країни.

Не слід забувати, що університет — це окрема інфраструктура. З метою вивільнення коштів була здійснена реорганізація вишів та їх перепрофілювання для потреб народного господарства. Прихід до влади М. Хрущова і розпочате суперництво із Заходом у сфері науки, освоєння космосу, нових технологій вимагали суттєвого збільшення кваліфікованих кадрів у країні. Крім того, розпочаті владою соціально-економічні реформи потребували значної кількості дипломованих спеціалістів. У цей час влада ініціювала проведення реформи вищої школи.

Так, першою серед проведених владою реформ вищої школи виділимо реорганізацію вишів, перепрофілювання їх для підготовки спеціалістів у нових умовах розгортання НТР. Ці кроки торкались не тільки загальносоюзних змін, але й відбувались фактично у кожній республіці.

В Україні перш за все було змінено організацію управління вишами і створено Міністерство вищої освіти УРСР, під контроль якому передавалася частина навчальних закладів (58 зі 134). Це дозволило вирішувати низку першочергових організаційних питань вищої школи на місці.

Оскільки найбільша кількість вишів концентрувалася у великих містах — Києві, Харкові, Одесі та Львові, — і кількісно-якісні характеристики викладачів цих закладів були кращими. Відповідно тут зосереджувалась найбільша кількість студентів. Між тим реорганізацією передбачалося скоротити прийом студентів до вишів цих міст на користь інших навчальних закладів, а також частину з них перевести в інші міста. За рахунок об'єднання створювалися нові укрупнені виші для кращої підготовки спеціалістів та ефективного керування. Також відбувалася зміна профілю деяких вишів, їх розташування, структури тощо. Так, на базі трьох самостійно існуючих інститутів було відкрито Українську сільськогосподарську академію, яка в майбутньому стала потужним центром підготовки спеціалістів для сільського господарства країни, де працювали вчені світового рівня і створювали власні авторитетні наукові школи.

Пріоритетне становище в цей час займають представники інженерно-технічної інтелігенції, яка посідала важливе місце в політиці влади через розгортання НТР, відтак розвиток науки й техніки став першочерговим завданням. Саме з лав інженерно-технічної інтелігенції вийшли керівники різних рівнів, в тому числі і чиновники, що займали найвищі посади в державі. Натомість виші, які готували представників творчих професій, з 1963 року мали щорічно скорочувати через політику влади, яка декларувала,

що в акторах, режисерах та інших творчих працівниках країна не має великої потреби³¹.

Проаналізуємо умови роботи та життя науково-педагогічної інтелігенції у цей період. Незважаючи на помітне полегшення в роботі викладачів і науковців, гуманітарна сфера діяльності (мова, історія, філософія) лишалися під пильним оком влади. В 1956 році постановою ЦК КПРС було запроваджено викладання у вишах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії КПРС як окремих предметів. Втім важливими змінами, що їх відчули викладачі, були трансформації самої атмосфери, в якій їм доводилося працювати. Представники науково-педагогічної інтелігенції, особливо це стосувалося гуманітарної сфери, у цей час отримали можливість вільнішого вибору тем для власних наукових досліджень, доступу до раніше засекречених архівних матеріалів.

Наступними кроками влади можемо вважати ініціативу покращення життєвого рівня представників науково-педагогічної інтелігенції, яка в цей час відчула зміни, що стосувалися її матеріального забезпечення (наприклад, поліпшення житлових умов). Так, була підвищена зарплата викладачів порівняно з повоєнним рівнем, були також покращені умови життя. Це викликало навіть незадоволення в пресі. На шпальтах газет, зокрема, йшлося про деякі невідповідності знань окремих науково-педагогічних працівників їх званням, а тому і невідповідність отриманих благ. Втім, всі позитивні зміни сприяли заохоченню до викладацької роботи, зростання престижу професії викладача в суспільстві.

Іншим аспектом реформи реформа освіти, який стосувався викладачів, були утиски української мови, посилена русифікація, що розпочиналася ще зі школи (закон про вибір батьками мови навчання для дітей) і плавно переходила у вищу школу, де вступні іспити приймалися винятково російською мовою.

Однак, у 1957 році через загрозу виключення УРСР з ООН саме через утиски української мови і відсутність у вищій школі кафедр історії УРСР, їх почали відкривати шляхом поділу існуючих кафедр історії СРСР. Зокрема, так відбулося в Харківському та Київському університетах, згодом — Одеському та Львівському. У цей період вийшла низка праць, зокрема «Історія УРСР», «Нариси історії КПУ» та ін.³² Важливою подією був вихід у 1959 році праці М. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)», що мала величезне значення для історичних дискусій. Характерною ознакою даного періоду було прове-

³¹ *Пыжиков А.* Реформирование системы образования в СССР в период «оттепели» (1953–1964 гг.) // Вопросы истории. — 2004. — № 9. — С. 95–104.

³² *Історія УРСР: В 2 т. — Т. 2. — К., 1957; Нариси історії КПУ. — К., 1961.*

дення обговорень змісту текстів наукових робіт і, як згадував викладач історичного факультету Харківського університету І. Рибалка, дискусії проходили переважно в науковому русі, а не в ідеологічному³³.

Розглянемо далі послідовно структуру реальних кроків влади, що вона здійснювала щодо науково-педагогічної інтелігенції. Як зазначалося вище, життя науково-педагогічної інтелігенції в цей час зазнавало істотних змін. Реформи, що проводились, були насамперед спрямовані на покращення якісного складу науково-педагогічних працівників, оскільки в цей період відчувалася нестача викладачів із вченими ступенями, особливо докторів наук. З одного боку, кількість викладачів зростала, а з іншого, — більше половини від усієї кількості науково-педагогічної інтелігенції не мали вчених ступенів і звань.

Щоб змінити цю ситуацію, в 1956 році було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи покращення підготовки та атестації наукових та науково-педагогічних кадрів», згідно якої до аспірантури мали зараховувати осіб, що мали досвід роботи. Це, на думку влади, мало покращити якісний склад науково-педагогічних працівників. Наступним кроком у цьому напрямку була конкурсна система на заміщення посад науково-педагогічних працівників, яка запроваджувалась з 1957 р. Проте дуже часто ця система, маючи на меті відбір найкваліфікованіших кадрів, призводила до того, що конкурс на заміщення посад проводився формально: він нібито оголошувався, але посаду продовжувала займати та ж сама людина.

1959 року було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР». У серпні 1962 р. також вийшла постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по подальшому поліпшенню, добору і підготовці наукових кадрів». Прийняття цих актів мало на меті суттєве покращення якісного складу науково-педагогічних працівників країни. Проте, незважаючи на збільшення кількості викладачів у країні продовжувала відчуватися нестача спеціалістів вищої кваліфікації.

Загалом, життя науково-педагогічної інтелігенції України в цей період було насиченим і яскравим. Величезний вплив на її світогляд мав ХХ з'їзд КПРС. Тож після з'їзду, особливо після прийнятої 30 червня 1956 року постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та її наслідків», перед вченими відкривалися нові можливості для плідної та творчої роботи. Атмосфера лібералізації, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася насамперед на розвитку гуманітарних наук. Вперше дослідники дістали доступ до низки архівних матеріалів сталінської доби. Більш різноманітною стала тематика наукових досліджень. Що важливо,

³³ Рибалка І. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. — Х., 1999.

тепер на її визначення істотний вплив здійснювали самі вчені. Процес лібералізації радянського суспільства сприяв громадському пробудженню та національному відродженню в Україні. Пробудилася свідомість населення, яке почало проявляти зацікавленість до своїх традицій, мови та культури.

Науковці та викладачі почали плідно працювати, створюючи праці, що відмічені авторською індивідуальністю. Значна частина опублікованої тоді літератури містила цікаві теоретичні ідеї. Значно легше стало працювати в архівах, було відкрито для користування низку архівних фондів, які до того зберігалися в спеціальних сховах. Менше стало адміністрування в науці, методів несумлінної критики, навішування ярликів, реабілітовано частину репресованих істориків, розширилось видання історичної літератури.

Важливою подією для історичної науки стало заснування «Українського історичного журналу», що почав виходити з 1957 року³⁴. На його сторінках публікувалися наукові статті, повідомлення, замітки з історії України, СРСР, КПУ і КПРС, загальної історії. Окрім цього, тут містилась інформація про наукове життя істориків, рецензії на наукові праці, а також огляди джерел та літератури. Подібні матеріали також публікувалися на сторінках журналу «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР» (з 1965 року — «Архіви України»). У науково-дослідних інститутах, університетах почали виходити наукові записки та вісники, було засновано низку республіканських щорічних збірників наукових праць із різних галузей науки.

Сталися зміни і в науковій роботі істориків університетів. Зокрема, були переглянуті плани і тематики наукової роботи. Передбачалося розробляти такі наукові проблеми, як історія радянського періоду, історія революційного та робітничого рухів та ін. Крім того, всі науково-педагогічні праці, що були підготовлені до друку, — монографії, статті до наукових збірників, лекції на правах рукопису, учбові посібники — все підлягало перегляду і внесенню відповідних змін. Не залишились поза увагою також програми курсів, що читалися істориками на факультетах.

Але, незважаючи на лібералізацію духовного життя в країні, влада продовжувала пильно слідкувати за роботою викладачів і, насамперед, розглядати науково-педагогічну інтелігенцію як агітаторів серед населення переваг комуністичного способу життя, тобто як інструмент впровадження своєї ідеології. Так, 23 грудня 1959 року було видано наказ по Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР «Про роботу викладачів вузів і середніх спеціальних учбових закладів по поширенню політичних і нау-

³⁴ Перше число журналу вийшло у липні–серпні 1957 року, відповідальний редактор — Федір Шевченко.

кових знань». На науково-педагогічних працівників покладалося завдання поширювати політичні та наукові знання серед громадян. Викладачі читали лекції, доповіді, проводили консультації на заводах, фабриках, в колгоспах, де роз'яснювали матеріали з'їдів КПРС, постанов та рішень ЦК КПРС.

Про контроль з боку влади науково-педагогічної інтелігенції може свідчити те, що за дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ в цей час перевірялися низка вишів. Зокрема, перевірялися стан роботи партійних організацій і керівників вишів з кадрами науково-педагогічних працівників, організацію учбової і виховної роботи на перших курсах технічних вишів, що поєднували навчання з працею на виробництві, а також низка питань, пов'язаних з викладанням суспільних наук.

Згідно постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1956 р. «Про заходи щодо поліпшення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» вищі учбові заклади мали негайно провести роботу щодо поліпшення якісного складу науково-педагогічних працівників.

Пріоритетними в цей час влада вважала технічні спеціальності. Так, відбувалося скорочення підготовки спеціалістів з літературознавства, мовознавства, історичних наук, педагогіки і було збільшено підготовку кадрів з математичних і фізико-математичних наук, радіотехніки, технології машинобудування, хімічних спеціальностей.

Відбувався перегляд тематики дисертаційних робіт викладачів і аспірантів, перевага надавалась їх практичній цінності. Поширилась розробка теоретичних проблем, що були направлені вирішувати невідкладні завдання народного господарства та ВПК.

З метою покращення якісного складу викладачів було прийнято низку постанов. Зокрема, знаковою була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР за № 1174 від 20 серпня 1956 року «Про заходи покращення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів». 1957 року було введено нове «Положення про аспірантуру». А роком раніше була відмінена докторантура. Значно підвищились вимоги до докторських дисертацій. Натомість запропоновані нові умови вступу до аспірантури. Зокрема, в аспірантуру почали приймати осіб, що мали досвід практичної роботи. Особи, які суміщали виробничу роботу з науковою, мали право отримати творчу відпустку для завершення дисертації.

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в країні». Прийняттям цих законів і постанов підвищувалися вимоги до підготовки кадрів наукових працівників. Реформування було також спрямоване на підготовку фахівців з нових спеціальностей³⁵.

³⁵ Лебин Б. Подбор, подготовка и аттестация научных кадров в СССР. Вопросы истории и правового регулирования. — М.; Л., 1966. — С. 43.

Пізніше були прийняті постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР за № 536 від 13 червня 1961 р. «Про заходи покращення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» та за № 441 від 12 травня 1962 року «Про заходи подальшого покращення підбору та підготовки наукових кадрів». Згідно їх положень, для підготовки дисертацій пропонувалися творчі відпустки, що надавалися строком до 3 місяців для завершення кандидатської дисертації, і до 6 місяців — для завершення докторської дисертації, із збереженням заробітної плати за місцем роботи. По закінченні відпустки мав бути представлений звіт про виконану роботу.

Про хід виконання постанов і рішень влада намагалася дізнатися проводячи регулярні перевірки вишів. У другій половині 1950-х років було здійснено комплексну перевірку вишів УРСР за дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ. Вона показала наявність сумісництва, явище з яким в цей час йшла справжня боротьба. Як аргумент наводилася зарплатня викладача, яка була вищою, ніж у співробітників науково-дослідних інститутів, і яка, на думку влади, дозволяла прожити не працюючи в інших вишах або інститутах.

Перевірка вишів міста Дніпропетровська, а саме кафедр суспільних наук, викладання яких запроваджували в усіх вишах, виявила, що кафедри суспільних наук вишів Дніпропетровська і області недостатньо забезпечені висококваліфікованими кадрами і не підготували необхідного резерву для подальшого висунення на керівні посади. Серед викладачів історії КПРС налічувалося 50% таких, які взагалі не мали вчених ступенів або звань, серед викладачів діалектичного та історичного матеріалізму та філософії — 43%, політекономії — 27%³⁶.

Перевірка вишів міста Харкова, проведена за дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ, встановила вкрай незадовільне укомплектування вишів викладачами вищої кваліфікації, насамперед, докторами наук. Загалом, у 24 вищих учбових закладах міста працювало біля 4 тис. викладачів, з них лише 161 чол. (або 4%) мали вчену ступінь і вчене звання професора, доктора наук. В окремих закладах освіти викладачів цієї категорії були лише одиниці. Так, наприклад, в авіаційному інституті із загальної кількості професорсько-викладацького складу 215 чол., професорів, докторів наук працювало 4 чол., в автодорожньому інституті — відповідно з 244 чол. — 3, в інженерно-будівельному інституті з 198 — 6, в політехнічному інституті з 637 викладачів лише 14 мали вчений ступінь і звання професора, доктора наук³⁷.

³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 71. — Спр. 223. — Арк. 14.

³⁷ Там само. — Арк. 43.

Втім у Харкові спостерігався дещо кращий стан з укомплектуванням науково-педагогічними працівниками, які мали вчені ступені кандидата наук і звання доцента. У вишах міста нараховувалося близько 50% викладачів, що мали вчені ступені і звання. Проте в окремих вишах викладачів зі ступенями кандидатів наук все ж бракувало. Так, наприклад, в авіаційному інституті з 215 викладачів 154 чол., або 75% не мали вчених ступенів і звань; в автодорожньому інституті — з 244 викладачів — 170 чол., або 70%; в інституті інженерів комунального будівництва з 122 викладачів — 74 чол., або 61%³⁸.

Перевірка Львівського державного університету показала, що з 433 науково-педагогічних працівників університету лише 244 чол. (або 56%) мають наукові ступені і звання. Серед викладачів, що займали доцентські посади, лише 53% кандидатів наук з науковими званнями доцента, з 139 старших викладачів, викладачів і асистентів лише 3 чол. мали наукові ступені кандидата наук. У Львівському політехнічному інституті при загальній кількості професорсько-викладацького складу 569 чол. основне учбове навантаження виконувалося доцентами — 120 чол., асистентами — 218 чол., і викладачами без наукових ступенів і звань — 158 чол. Було відмічено також незадовільний стан справ з укомплектуванням вишів кадрами вищої кваліфікації — докторами наук і професорами серед керівників підрозділів. Так, в університеті з 11 деканів факультетів було лише 2 доктори наук, професори, з 56 завідуючих кафедрами — 19 докторів наук, професорів, серед яких 6 чол. пенсійного віку.

В Українському поліграфічному інституті не було жодного доктора наук або професора³⁹. У Львівському політехнічному інституті на 7 факультетах і 63 кафедрах працювало лише 16 професорів. Перевіркою було встановлено, що в інституті кількість докторів наук і професорів не лише не зросла, а навіть зменшилась на 3 чол.⁴⁰. У зв'язку з цим було запропоновано низку заходів для покращення якісного складу науково-педагогічних працівників.

Загалом, у середині 1950-х — першій половині 1960-х рр. було реалізовано низку заходів, спрямованих на покращення умов праці інтелігенції, підвищення матеріального рівня її життя та добробуту. Лібералізація життя в країні сприяла вільнішим, порівняно з попередніми періодами, умовам творчості і праці науково-педагогічних працівників.

³⁸ Там само. — Арк. 45.

³⁹ Там само. — Арк. 124.

⁴⁰ Там само. — Арк. 125.

Проте, поруч з позитивними змінами в житті науково-педагогічної інтелігенції слід зазначити й про негативні. До них можемо віднести політику русифікації; надання пріоритету технічним напрямам науки, що негативно впливало на розвиток гуманітарних наук. Відтак, влада, з одного боку, своєю державною політикою робила життя науково-педагогічної інтелігенції значно кращим, а з іншого, великого значення надавала політичному вихованню науково-педагогічних кадрів та їх «високій ідейній загартованості».

Отже, вишівська інтелігенція України в цей історичний період була досить чисельною, мобільною соціально-професійною групою і займала завдяки виконуваним функціям накопичення, збереження і передачі знань важливе місце і в структурі інтелігенції, і в соціумі.

§ 2. Рівень і якість життя науково-педагогічної інтелігенції радянської України

Рівень і якість життя — це категорії, які відображають повсякденне життя тієї чи іншої групи соціуму і визначаються зарплатнею, наявністю житла, купівельною спроможністю, можливістю задоволення своїх культурно-естетичних потреб тощо. Розглянемо докладно повсякдення науково-педагогічної інтелігенції у цей період.

Як стверджує В. Крупина, саме посада визначала обсяг пільг і привілеїв, впливала на соціальний статус⁴¹. Відповідно, рівень і якість життя представників науково-педагогічної інтелігенції залежали від посади та наукового ступеня. За даними О. Прохоренко «до вересня 1946 р. середня ставка викладача вишу складала від 1000 до 1300 руб. <...> у 1949 р. було встановлено нові посадові оклади викладачів <...> діючим членам і членам-кореспондентам академій наук — 6000 руб., професорам і докторам наук — 4000 руб., доцентам і кандидатам наук — 2000 руб., особам без вченого звання і наукового ступеня — 1000 руб.»⁴².

Як стверджувалось в документі, що підписаний завідуючим відділом науки і культури ЦК КПУ Червоненком, від жовтня 1954 р.: «Встановлення підвищених окладів науково-педагогічним працівникам в 1946 р. створило умови для плідної творчої роботи вчених в одному закладі»⁴³.

⁴¹ Крупина В. Партийно-державна номенклатура повоєнної України // Погоєнна Україна: нариси соціальної історії. — Ч. 1, 2. — К., 2010. — С. 139–176.

⁴² Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. — С. 182–183.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3514. — Арк. 130.

Житлове питання для науково-педагогічної інтелігенції в цей період було вкрай незадовільним. Значна частина викладачів проживала у комунальних квартирах. Проводилися «ущільнення», в результаті чого погіршувалися побутові умови життя науково-педагогічної інтелігенції⁴⁴. Відчувалася нестача хатнього начиння.

З середини 1950-х рр. в країні розпочалися зміни. Проведення реформ мало вплив і на викладачів вишів. За даними Г. Бойко, «чи не всі виші України мали на той час невирішені житлові питання». Науково-педагогічні працівники жили у студентських гуртожитках, бараках, підвальних приміщеннях, горищах, що були непридатні для життя, винаймали квартири і кімнати. В студентських гуртожитках не було належної кількості меблів, пралень, сушилок, душових, не були належним чином відремонтовані санвузли, в деяких випадках було погане освітлення⁴⁵.

Незадовільне матеріальне становище викладачів призводило й до таких явищ, як сумісництво. Так, історик Володимир Голобуцький, який працював у Чернівецькому державному університеті, суміщав аж чотири місця роботи — трьох вишах (два київських) та Інституті історії, що негативно позначалося на навчальному процесі ЧДУ, звідки В. Голобуцького звільнили у липні 1954 р., попри те, що він був висококваліфікованим спеціалістом⁴⁶.

Зарплата В. Голобуцького який працював у 1950 р. у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького складала — 2750 руб. на місяць, а навантаження було 110 годин⁴⁷. З січня 1952 р. вчений, який був професором і в.о. зав. кафедри, перейшов на штатну посаду, і його повна ставка складала 6 тис. руб., а педнавантаження — 340 год.⁴⁸

У повоєнний період у самих вишах спостерігалось вкрай важке матеріально-технічне становище. Відчутною була нестача аудиторій та навчальних кабінетів, лабораторій і т.д. Так, у КФЕІ заняття проводились в старих будинках, переданих інституту в другу і третю зміну, в школах ввечері. Був відсутній житловий фонд для викладачів⁴⁹. Житлове питання, точніше його невирішеність, негативно впливало на навчальний процес,

⁴⁴ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. — С. 191.

⁴⁵ Бойко Г. Проблеми матеріального забезпечення життя і умов праці науково-педагогічної інтелігенції Української РСР у другій половині 50-х — першій половині 60-х рр. ХХ ст. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. — Серія № 6. Історичні науки. — Вип. 10. — К., 2013. — С. 98.

⁴⁶ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. — К., 2011. — С. 125.

⁴⁷ Там само. — С. 127.

⁴⁸ Там само. — С. 127–128.

⁴⁹ Там само. — С. 134.

адже викладачі, шукаючи місце роботи, на першому місці ставили вирішення «квартирного питання».

У 1960 р. сумісництво було скасовано. В довідці «Про грубі порушення Академії наук УРСР встановленого урядом порядку сумісництва наукових працівників» говорилося про 20,9% співробітників АН УРСР, що мали вчений ступінь і суміщали роботу. Перевірка встановила, що відсоток сумісників значно більший, а також, що науковці АН УРСР працюють сумісниками у вишах Києва, Львова, Дніпропетровська та Харкова без дозволу Президії і взагалі без дозволу на сумісництво. Саме В. Голобуцький став об'єктом уваги з боку перевіряючих. Архівні дані зберегли інформацію про це: «Завкафедри історії УРСР Київського педінституту доктор історичних наук В. Голобуцький отримував в інституті 6 тис. руб., працював ще за сумісництвом — старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР на 0,5 ставки — 1750 руб., <...> займав штатну посаду професора кафедри історії СРСР в Чернівецькому держуніверситеті і отримував 0,5 ставки — 2750 руб., фактично не проводячи там ні якої роботи»⁵⁰.

Урядом було затверджено інструкцію, згідно якої для отримання окладу по займаній посаді професорсько-викладацький склад вишів повинен був, окрім учбової, проводити і науково-дослідну роботу⁵¹.

Збільшувалися ставки заробітної плати викладачів. Це покращення оплати праці зустріло бурхливі дискусії в пресі. Так, на шпальтах центральної газети «Правда» від 20 лютого 1959 р. на першій сторінці було вміщено статтю «Еще раз о званиях и знаниях»⁵². У ній автор висловив підтримку опублікованій раніше статті в цій же газеті (стаття, на яку відреагував автор була опублікована в березні 1956 р.) про неправильну систему оплати праці наукових працівників у науково-дослідницьких і навчальних інститутах. А саме: праця науковців з науковими ступенями кандидата чи доктора наук оплачувалася значно вище, ніж така сама праця людини без ступеня. Автор статті (сам, до слова, кандидат наук) обурювався, що кандидатська чи докторська дисертація є ренною, що давала прибуток особі, що її мала протягом всього життя. Автор також вимагав повернутися до обговорення питання про оплату праці вчених і домогтися його правильного вирішення: «І в науці має бути відновлений соціалістичний принцип оплати за працю з урахуванням її кількості і якості»⁵³.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3514. — Арк. 105.

⁵¹ Там само.

⁵² *Шорохов М.* Еще раз о званиях и знаниях // Правда. — 1959. — 20 лютого.

⁵³ Там же.

На ці виступи у пресі не забарилася реакція вишів. Зокрема, на проведеної нараді Львівського обкому КПУ з директорами і секретарями партійних організацій вишів було обговорено існуючу на той час систему присвоєння вчених ступенів і звань, проведення конкурсів та питання оплати праці наукових працівників вишів і науково-дослідних установ⁵⁴. У ході обговорення було ухвалено рішення ліквідувати розрив між зарплатнею старших викладачів, що не мали наукового ступеня і кандидатів наук, а також між кандидатами і докторами наук. Також пропонувалося диференціювати оплату праці кандидатів і докторів наук в залежності від наслідків наукової роботи, «з урахуванням принципу матеріальної зацікавленості»⁵⁵.

Реагували на засіданні і на закиди в пресі щодо роботи ВАКу, низької якості «Вчених записок» і «Збірників праць», що видавалися вишами. Пропозицію щодо прирівняння науково-педагогічних працівників вишів до наукових працівників науково-дослідницьких закладів було визнано недоцільним. Аргументами на користь цього виступало те, що викладачі, окрім наукової роботи, займаються педагогічною і виховною роботою. Нарада відхилила вимоги, що лунали в пресі про розподіл зарплатні на дві частини — за педагогічну та наукову роботу. Проте було схвалено рішення збільшити зарплатню асистентів, що повинно було заохочувати до науково-педагогічної роботи, підвищувати наукову кваліфікацію працівників та залучати висококваліфікованих інженерно-технічних працівників з виробництва на роботу асистентів у виші⁵⁶.

В 1957 році були запроваджені нові посадові оклади для професорсько-викладацького складу. На розмір окладу керівника впливала категорія вишу і наявність вченого ступеню і звання. Зарплатня складала від 2500 до 6000 руб. Для всіх інших викладацьких кадрів важливим був педагогічний стаж і вчений ступінь. Так, зарплатня професора складала від 2800 до 4500 руб., доцент і старший викладач отримували від 1200 до 3200 руб., асистент — від 1050 до 2300 руб. Викладачам вишів першочергово виділялися для закупівлі промислові і продовольчі товари. Профкоми університетів виділяли путівки в санаторії, будинки відпочинку, займалися організацією дозвілля цієї соціо професійної групи⁵⁷.

Ціни на продукти харчування в 1950-і рр. були наступні: макарони 1 кг від 3 руб. 90 коп. до 6 руб. 45 коп., ковбаса зі свинини 1 кг. — 17 руб., сирокочена ковбаса 1 кг — 39 руб. Ціни на одяг: повсякденне

⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 71. — Спр. 231. — Арк. 32.

⁵⁵ Там само. — Арк. 33.

⁵⁶ Там само. — Арк. 38.

⁵⁷ Батурина Ю. Научно-педагогическая интеллигенция Нижнего Поволжья в 1956–1964 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук. — Волгоград, 2011. — С. 18.

взуття коштувало від 291 до 346 руб., вечірні туфлі — 410–479 руб., жіночі напівчеревики від 192–335 руб., жіноче пальто — від 398 до 1455 руб.⁵⁸

Якщо порівнювати заробітну плату, то, для прикладу, в гардеробниці вона становила 225 руб., у ректора — 6 тис. руб., інженера Київметробуду — 3240 руб.⁵⁹, у працівника музею — 400 руб.⁶⁰

У хрущовський період в країні почала відбуватись величезна житлова реформа. Тому викладачі мали змогу отримати службове житло від вишу, але за умови штатної роботи. Перевага надавалася докторам наук і професорам.

Радісною подією було отримання власного житла, названого «хрущовкою». Як згадує Т. Максимова: «Наша родина з чотирьох осіб, що жила в 9-метровій кімнаті, була на сьомому небі від щастя, отримавши ордер на двокімнатну квартиру... Заселення було радісним — 30 м² жилої площі, дві суміжні кімнати. Причому суміжні були обрані свідомо: в них метраж корисної площі був на 2–3 м² більший, ніж в ізольованих. Своя (!) кухня... 5,5 м². Можна забути про туалет у дворі і кожен день приймати душ і ванну!»⁶¹.

Порівнюючи два періоди — пізньосталінський і хрущовський — життя науково-педагогічної інтелігенції, приходимо до наступних висновків: значно збільшилась кількість викладачів вишів; кращим став рівень і якість життя науково-педагогічної інтелігенції, зокрема, було збільшено посадові оклади викладачів; поступово вирішувалося житлове питання. Якщо в повоєнний період викладачі жили в комунальних квартирах, підвалах або бараках, то у хрущовський період стало можливим отримання власної квартири, особливо для професорів і докторів наук. Загалом, значно зріс престиж професії викладача в суспільстві.

⁵⁸ Цит. за: *Хоменко Н.* Матеріально-побутове становище студентів вищих навчальних закладів Української РСР в 50–60 рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 427.

⁵⁹ Там само. — С. 429.

⁶⁰ *Ковалева И.* Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. — Днепропетровск, 2008. — С. 64.

⁶¹ *Максимова Т.* Я родом из «хрущевки» // Родина. — 2006. — № 8. — С. 19.

Розділ 11.

МОНАСТИРСЬКІ ГРОМАДИ В УРСР: НОРМИ І ФОРМИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

§ 1. Канонічно-правове становище чернечих громад

Зі здобуттям Україною незалежності проблематика церковної історії увійшла в ранг пріоритетних сфер дослідження українських істориків. Науковий доробок за останні десятиліття дозволив дослідникам перейти від з'ясування статусу Церкви у радянській державі до висвітлення структури повсякдення духовенства.

Разом з тим в українській історичній науці не знайшли належного вивчення реалії буття монастирських громад в епоху панування в Україні тоталітарного комуністичного режиму. Православний монастир як церковний і соціальний інститут, як феномен культури має безліч функцій і значень. Монастир — активний суб'єкт соціального, господарсько-економічного, культурного і духовного життя сучасного йому суспільства. І в той же час, через своє канонічне призначення, він має певну автономію, відстороненість від світу, стабільність і стійкість устрою життя. Таким чином, монастир є певною константою в динамічному соціумі.

Вивчення монастирської повсякденності в УРСР дозволяє побачити загальні закономірності і особливості функціонування повсякденної системи існування монастиря в умовах тоталітарного режиму, визначити точки дотику у тогочасному трикутнику: православний монастир — особистість — держава. Важливе воно і для нинішньої ситуації в суспільстві, коли відродження традиційного інституту чернецтва відбувається в умовах динамічних політико-соціальних змін.

Основним церковним документом, який регулював монастирське повсякдення у всі періоди існування цього важливого церковного інституту, був устав — звід правил проживання ченців у спільножитних монастирях, який містив також порядок здійснення богослужінь. Перший монастирський устав був створений Пахомієм Великим для Тавеннісійського монастиря (Південний Єгипет) у 318 р. Устав Пахомія став основою уставу Василя Великого для заснованого ним у Каппадокії монастиря. Устави преподобного Пахомія і святителя Василя Великого заклали основи чернечого життя. Новий період був відкритий уставом препо-

добного Сави Освяченого¹, написаним для монахів-келіотів. Устав преподобного Сави містив деякі богослужбові вказівки і став наріжним каменем православної всенічної².

У протилежність уставу преподобного Сави, призначеному для келіотів, устав преподобного Феодора Студита має характер спільножитного уставу. У останній чверті X ст. з'явився так званий «Устав Святої Гори», складений преподобним Афанасієм, засновником лаври на Афонському півострові. Афонський устав — це обробка Студійського уставу: в ньому теж підкреслюється необхідність спільного життя, але, крім того, даються особливо строгі приписи відносно постів і монастирської благочинності³.

У повоєнний період, із відродженням монастирського життя, розпочалось відродження уставних традицій окремих монастирів на території УРСР. У Глинській пустині, наприклад, строго дотримувались уставу, складеного за зразком Афонського. Особливо виділялась пустинь закріпленим в уставі старцеством. Його суть полягала в тому, що всіх, хто приходив у монастир, віддавали у послух досвідченому монаху (старцю). Щоденно вони приходили до старця, очищали совість детальною сповіддю своїх думок, бажань і вчинків, у всьому радились із старцем.

Монахині Лебединського монастиря у своєму повсякденному житті по пам'яті керувались уставом преподобного Феодора Студита, проте у письмовому вигляді його не мали⁴.

Флорівський жіночий монастир (м. Київ) у досліджуваний період у своєму внутрішньому житті керувався уставом святителя Василя Великого і в ньому шанувалися старі традиції: чин постригу проходив вночі, зберігався старовинний чернечий одяг.

Городищенський жіночий монастир (Поділля) не мав письмового уставу, який би регулював внутрішній розпорядок, проте монастирське життя проходило за суворими правилами. Набір у монастир здійснювала ігуменя за особистими заявами бажаючих. Накази ігумені затверджувалися правлячим єпископом, і тільки після цього новоприйняті зараховувалися до числа послушниць монастиря. Однією зі встановлених неписаних форм підтримання дисципліни у монастирі був метод бесіди, настанов, переконань з боку ігумені та старших сестер монастиря з

¹ *Феодосий (Олтаржевский)*, иеромонах. Палестинское монашество с IV до VI в. — М., 2011.

² *Мансветов И.* Церковный устав (Типик), его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви. — М., 1885. — С. 168.

³ Там само. — С. 222.

⁴ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-4189. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 219–227.

порушницею порядку. Якщо порушення повторювалося удруге, то ігумена накладала на черницю більш сурове покарання.

Про уставні особливості Тихвінського жіночого монастиря у Дніпропетровську свідчить архівна довідка: «Порядок прийому монахинь в монастир: настоятелька монастиря має відомості про бажаючих вступити в монастир, попередньо вона розглядає документи, посилає в поліклініку для медичного огляду, повідомляє радянські і світські організації, посилає особисто бажаючих вступити в монастир з документами до уповноваженого для перевірки документів і після цього настоятелька зараховує в монастир. (...) Благочинна і інші помічниці настоятельки дають розпорядження по всіх питаннях життя і господарства монастиря, випадків відмови, невиконання не було, за поведінкою монахинь слідкує благочинна»⁵.

Підпорядковувались православні монастирі України архієреям, в епархіях яких знаходились.

Таким чином, канонічна складова повсякденного життя православних монастирів у період їх відродження була унормована відповідно до установлених багатовікових традицій і в основному будувалась на принципах спільножитності.

Проте слід враховувати той факт, що монастирське життя відроджувалось у країні з тоталітарним устроєм, де влада намагалась контролювати життя кожної соціальної страти, більше того, кожного громадянина. Разом з тим, православні монастирі, як соціальний інститут, не були інтегровані в тогочасне суспільство.

Тому для утвердження нового політичного курсу щодо релігії та Церкви у воєнний та повоєнний періоди було видано низку нормативно-правових актів, які, серед іншого, визначили місце монастирських громад, утворених у воєнний період на теренах радянської України, або розміщених на землях, приєднаних до складу СРСР, у радянську дійсність.

Центральним документом, який регулював монастирське життя після компромісу між державою і Церквою у вересні 1943 р., стала Постанова РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 р. «Про питання щодо православної церкви і монастирів», яка пропонувала місцевій владі аж до особливих вказівок не перешкоджати діяльності чоловічих і жіночих монастирів, зберігати їх будівлі, інвентар і худобу⁶. Цією ухвалою Раднарком надав церковним інститутам, всупереч ленінському декрету 1918 р., обмежене право юридичної особи.

⁵ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. Р-6464. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 11–12.

⁶ *Иосиф (Павлинчук)*, иеромонах. Кишиневско-Молдавська епархия в период с 1944 по 1989 год. — Ново-Нямецкий монастырь, 2004. — С. 224.

Серед іншого, постанова дозволяла органам місцевої влади «в межах можливого» надання допомоги в отриманні будівельних матеріалів, церковним органам (патріархії, єпархіальним управлінням, приходським громадам і монастирям) придбання транспортних засобів, виготовлення і продаж церковного начиння, предметів релігійного культу. З серпня 1945 р. віруючі могли не лише будувати, брати в оренду, але і купувати у власність будинки для церковних потреб. Для здійснення цих операцій їм було дозволено відкривати фінансові рахунки і укладати угоди. Слід відзначити, що право власності церковних органів на будівлі, згідно з цією постановою, складалося з двох елементів: права володіння і права користування і було позбавлене третього елементу — права розпоряджатися власністю.

Постановою № 2137-546с Раді у справах РПЦ було дане завдання в найкоротші терміни провести обстеження правового і господарського стану монастирів, що діяли на території СРСР. У вересні 1945 р. було обстежено 75 монастирів. У висновку, зробленому згідно результатів обстеження, вказувалось на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, наділення нею безземельних чернечих громад, виведення з монастирських територій державних установ і підприємств.

Побажання Ради знайшли відображення у постанові РНК СРСР № 130-463«с» від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі», яка врегулювала їх юридичний та економічний статус, визначила норми оподаткування, закріпила за монастирями земельні наділи, якими ті фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками тих монастирів, які їх не мали, але розмір таких земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного монаха⁷.

Згідно із задумами радянського керівництва, монастирські господарства мали приймати участь у забезпеченні розореної країни продуктами харчування. Їх прирівняли за нормами поставок продуктів тваринництва і землеробства до підсобних господарств державних підприємств і організацій. У час повоєнного дефіциту трудових ресурсів монастирі повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам. Проте через велику кількість непрацездатної братії продовольчий податок був непосильним тягарем для більшості українських монастирів.

Не обминула держава своєю увагою питання оподаткування як чернечих громад, так і окремих ченців. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1942 р. «Про місцеві податки і збори» чернечі громади були звільнені від сплати податку з будівель, які перебували в їхньому

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1235. — Арк. 8.

користуванні, та землі, на якій ті були розміщені. Однак, починаючи з 29 серпня 1945 р., коли центральний уряд видав спеціальну постанову «Про порядок оподаткування монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях», монастирі почали сплачувати такі ж податки з прибутків від власного сільськогосподарського виробництва, як і підприємства з виготовлення свічок та іншого церковного начиння, що існували при єпархіальних управліннях. Відповідно до цієї постанови, оподаткування прибутків від сільгоспвиробництва відбувалось по ставках, встановлених для некооперованих кустарів і ремісників статтею 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. «Про податок на прибуток з населення», виходячи із норм прибутковості, які використовуються при оподаткуванні сільгосподатком.

При цьому податок нараховувався на кожен галузь монастирського сільськогосподарського виробництва, залежно від її прибутковості, і був досить обтяжливим. У монастирському саду, наприклад, могло залишитись тільки половина дерев, проте податок на садівництво, як прибуткову галузь, сплачувався зі всієї площі. Високі ставки податку викликали нарікання чернечих громад і численні звернення в Патріархію з проханням про фінансову допомогу.

Постановою Ради міністрів СРСР № 2369 від 8 вересня 1953 р. було встановлено, що оподаткування сільськогосподарським податком прибутків громадян відбувається з 1 липня 1953 р. не по нормах прибутковості, а по твердих ставках з однієї соті гектара земельної ділянки. При цьому для некооперованих кустарів і ремісників та інших громадян, що не працюють по найму, нарахована сума прибуткового податку збільшувалась вдвоє.

У представленому 25 вересня 1954 р. на обговорення в Раду у справах РПЦ проекті листа у Раду Міністрів СРСР пропонувалось у зв'язку із відміною оподаткування прибутків від сільського господарства по нормах прибутковості проводити оподаткування сільськогосподарського виробництва монастирів на однаковій основі з оподаткуванням цих прибутків у некооперованих кустарів та інших громадян. За підрахунками Мінфіну, у порівнянні з платежами 1953 р. запропонований порядок стягнення податку зменшував платежі монастирів на суму 235,5 тис. крб. на рік⁸.

Дана законодавча норма, яка передбачала сплату прибуткового податку за всю землю, як за орну, була більш прогресивна, ніж раніше діюча, яка передбачала стягування податку за сади, городи і виноград-

⁸ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — М., 2009–2010. — С. 53.

ники за досить високими нормами. Вона стимулювала збільшення прибутковості землі, чим активізувала сільськогосподарське виробництво чернечих громад. Монастирі переходили на інтенсивні норми ведення сільського господарства, розвивали виноградарство, садівництво, городництво, як більш прибуткові галузі.

Ухвалою від 29 вересня 1945 р. насельники обителей звільнялися від податку на неодружених, самотніх і малосімейних громадян. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР «Про військовий податок» від 23 грудня 1941 р., ченці та черниці, що проживали на території монастирів і не мали особистого прибутку, звільнялися від сплати військового податку.

Проте і після постанови Радміну «Про православні монастирі» від 29 травня 1945 р. № 1130-463«с», який скасовував земельну ренту, Києво-Печерська Лавра продовжувала платити податок на житлову площу в розмірі 3840 крб. у рік. Незважаючи на урядові постанови, кожен лаврський монах виплачував військовий податок — 390 крб. і прибутковий — 70 руб.⁹

Таким чином, прийняті у період потепління державно-церковних відносин нормативно-правові акти унормували найбільш гострі питання, пов'язані з існуванням православних монастирів у суспільстві, законодавча база якого не передбачала наявності такого соціального інституту. Разом з тим, вони накладали на чернечі громади низку не зовсім сильних обов'язків. Проте слід зазначити, що державно-церковні відносини були унормовані не законами, а постановами уряду, які вступали в протиріччя із діючим законодавством і тому в будь-який момент могли бути скасовані. Саме неврегульованість нового ставлення держави до Церкви відмітила російська дослідниця Т. Чумаченко¹⁰.

Головним недоліком нормативно-правових актів, які регулювали стосунки православного монастиря і соціуму, була відсутність, на відміну від православного приходу, представницького органу, який би регулював стосунки чернечої громади і органів державної влади. Існування православних монастирів на території УРСР в досліджуваній період залежало від особистісних якостей єпархіальних архієреїв та їх відношення до цих церковних інститутів.

Антимонастирська кампанія радянської влади була започаткована пропозиціями групи при Раді Міністрів СРСР про обмеження релігійної діяльності (1957 р.). Вони містили пункти про вилучення із власності

⁹ Васильєва О. Судьбы русских монастырей в XX веке // Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки. — М., 2002. — С. 339–340.

¹⁰ Чумаченко Т. Государство, Православная Церковь, Верующие. 1941–1961 гг. — М., 1999. — С. 230.

монастирів «надлишкових» земельних наділів, заборону приймати в послушники осіб «молодого віку», а також при відсутності «максимальної норми під житло»¹¹.

У 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла перші антицерковні постанови: постанова № 1259 «Про монастирі в СРСР» та «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів», а 6 листопада 1958 р. — «Про оподаткування прибутків монастирів» і «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також прибутків монастирів».

Постанова № 1259 зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік у шестимісячний строк вивчити питання скорочення монастирів. Монастирям заборонялось використовувати найману працю, передбачалось значне зменшення земельних наділів¹². Постановою № 1160 знову вводились скасовані в 1945 р. податок із будівель і земельна рента, значно підвищились ставки податку із земельних ділянок. Монастирі мали платити щорічно 4 тис. крб. за одну сотку землі. До монастирів заборонялося приймати осіб, яким не виповнилося 30 років¹³. Згодом постановою Ради Міністрів СРСР від 16 жовтня 1961 р. у монастирів були відібрані земельні ділянки, призначені для ведення сільського господарства.

Проте антимонастирську кампанію 1958 р. не можна назвати несподіваною. Головні документи, які її започаткували — Постанова РМ СРСР № 1159 від 16 жовтня 1958 р. «Про монастирі в СРСР» та Постанова ЦК КПРС від 28 листопада «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих “святих місць”», розробляла Рада у справах РПЦ ще від початку 1950-х рр.¹⁴

10 січня 1959 р. з'явився «План міроприємств по припиненню паломництв до так званих “святих місць” по областях Української РСР», яким передбачалось надати допомогу місцевим органам влади в ліквідації монастирських готелів, а керівництву монастирів припинити практику організації прийомів паломників.

Постанова Центрального Комітету КПУ «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ про незадовільне виконання постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ “Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу” партійними і радянськими дер-

¹¹ Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів. — К., 2000. — С. 161.

¹² Баран В., Даниленко В. Держава і церква в період лібералізації радянського суспільства // Історія України. — 2001. — № 10. — С. 4.

¹³ Там само.

¹⁴ Русская Православная Церковь и советское государство в 1943–1964 годы. От «перемирья» к новой войне. — СПб., 1995. — С. 49.

жавними органами Тернопільської області» від 28 лютого 1961 р. поклала початок офіційним гонінням на Почаївську Лавру.

Попри шалений тиск, Православна Церква в СРСР в цілому та декілька її монастирів, як структурних підрозділів, вистояла. У лютому 1964 р. начальник 5-го відділення КДБ дав у доповідній записці негативний аналіз перегинів антицерковної кампанії¹⁵. У травні 1964 р. ЦК КПУ видав постанову «Про факти грубого адміністрування окремих місцевих органів влади у ставленні до віруючих». Радянські організації, органи суду і прокуратури були зобов'язані розібратися з фактами грубого адміністрування стосовно віруючих і винуватих у ньому притягнути до відповідальності.

Таким чином, у період повоєнного становлення тоталітарного суспільства, попри внутрішню самодостатність монастирських громад, яку їм забезпечувало слідування монастирським уставам, їх існування залежало від нормативно-правових норм, які регулювали їх контакти із соціумом. Найсуттєвішою зміною повоєнного законодавства про культу стало надання «обмеженого права юридичної особи». Пропри обмежене застосування та двозначне трактування, нормативно-правові акти повоєнних років дозволили церковним інститутам відійти від становища 1920–1930-х рр. і створили доволі стерпні умови для їх існування. Проте згодом, у період хрущовської «відлиги» вони були охарактеризовані як відхід від ленінських принципів взаємовідносин радянської держави та релігії і повністю переглянуті.

§ 2. Монастирське богослужіння

Богослужіння завжди складало серцевину і головний сенс монастирського буття. У більшості монастирів служби здійснювалися щодня. Зазвичай добове кого складалося із семи богослужінь. Вони розділялися на три частини: богослужіння вечірнє (ним починався новий день, оскільки при створенні світу (Бут. 1, 5) вечір передував дню), ранкове і денне.

Молитовний стан ченців багато в чому залежав від того, наскільки чітко і благоговійно читалися молитви, від співу хору, тому керівництво монастирів завжди особливо піклувалося про красу і благочинність богослужіння. У Почаївській Лаврі в 1950-ті рр. був організований братський

¹⁵ Моренчук А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): Автореф. ... канд. іст. наук. — Острог, 2006. — С. 16.

хор, богослужіння стало більш урочистим¹⁶. На богослужіннях у Лебединському жіночому монастирі співали два хори.

У кожному монастирі існував особливий календар, де детально перераховувалися усі служби на кожен день року. Особливо урочисто в монастирях святкували дні храмових свят і дні пам'яті місцевих подвижників. На ці урочистості, як правило, збиралося багато паломників. Не менш урочисто, ніж храмові свята, в обителях святкувалися дні засновників монастирів.

Через богослужіння чернечі громади в досліджуваний період намагались привернути увагу суспільства до значимих постатей та подій вітчизняної історії, чим, по суті, в умовах тотального контролю за усіма проявами суспільного життя, сприяли формуванню альтернативної історичної пам'яті. Так, на 1950 р. Львівсько-Тернопільський архієпископ Макарій запланував відзначити урочистими 5-денними богослужіннями 300-ліття із дня смерті Іова Почаївського із залученням єпископів та священників з інших єпархій. Передбачаючи негативне ставлення влади до запланованих торжеств, архієп. Макарій подавав їх як один із заходів боротьби з Ватиканом. Проте на владу це не вплинуло і вона робила все, щоб зменшити масштабність урочистостей¹⁷. Екзарх України, митрополит Іоан (Соколов), порекомендував архієп. Макарію обмежитись 3-денними святкуваннями, на які запросити тільки трьох західноукраїнських архієреїв: Іларіона, Панкратія і Андрія, а духовенство і віруючих із сусідніх областей спеціально не запрошувати.

Планувалось також провести церковні святкування в монастирі на «Козацьких Могилах» у пам'ять про 300-ліття Берестецької битви. Проте архієп. Волинський і Ровенський Панкратій висловив негативне ставлення до запланованого заходу¹⁸, а екзарх України заборонив проведення поминальних служб¹⁹.

У 1959 р. Почаївська Лавра святкувала два ювілеї: чотирьохсотліття перенесення в монастир чудотворної Почаївської ікони Богоматері та трьохсотліття знайдення мощей преп. Іова. Лаврі заборонили готуватись до цих свят, на них навіть не приїжджав правлячий архієрей єпархії. У 1955 р. під тиском уповноваженого у Почаївській Лаврі заборонили роздачу освяченої води, що викликало незадоволення паломників.

У червні 1955 р., після чергової перевірки Глинської пустині, уповноважений Ради у справах РПЦ висловив незадоволення «великими непо-

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 176 — Арк. 187.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 783. — Арк. 233.

¹⁸ Там само. — Арк. 284.

¹⁹ Там само. — Арк. 290.

рядками» в монастирі, серед яких зазначив затування богослужіння у неділю та святкові дні²⁰.

У даний період, попри свою замкнутість, монастирі відчували на собі вплив соціуму. У монастирі, особливо найшанованіші, відбувається великий вплив паломників. Тут вони отримували втіху, підтримку, матеріальну допомогу і, що найголовніше, духовне зцілення. З усіх кінців СРСР приїжджали богомольці у Глинську пустинь, так що інколи не вистачало місця в готелі²¹. Безпосередній контакт між ченцями і віруючими відбувався під час проведення сповіді, коли ченці-священнослужителі впливали на світогляд віруючих, у той же час переймаючи щоденні практики поза монастирськими стінами.

Важливою частиною православного богослужіння були удари в дзвін. У постанові Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. № 263 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» пунктом 7 було записане право місцевих Рад по узгодженню із Радою у справах РПЦ приймати рішення про обмеження дзвону²².

Окрім участі в богослужінні, кожен насельник монастиря був покликаний до індивідуальної молитви. Якщо для трудника досить було відвідувати храм у недільні і святкові дні, а келійно читати лише уранішні та вечірні молитви, то послушник, а тим більше чернець, мали виконувати значно серйозніше молитовне правило: це не лише їх бажання, але і обов'язок. Основна вимога до правила: воно повинно бути під силу виконавцеві в тих конкретних умовах, в яких він знаходиться. При призначенні правила враховувалися: міра участі в загальномонастирському житті, наявність вільного часу, фізичний і душевний стан, розумові здібності, рівень духовного розвитку. При зміні цих умов, правило потребує коригування, тому не існує молитовного монастирського правила одного для усіх, і одного на все життя.

Таким чином, монастирське богослужіння лишилось найбільш сталим компонентом монастирської повсякденності. Разом з тим, воно зазнавало зовнішніх впливів. Під час Другої світової війни на його тривалість впливали розпорядження військової влади. В повоєнний період, коли монастирі тільки розпочали роботу по відновленню уставного богослужіння, у його хід починають втручатись представники державної влади. Разом с тим, попри свою замкнутість, монастирі відчують на собі вплив соціуму. В цей період у монастирі, особливо найшанованіші, відбувається

²⁰ *Иоанн (Маслов)*, схиархимандрит. Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI–XX веках. — М., 1994. — С. 128.

²¹ Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. Р-2196. — Оп. 12. — Спр. 53. — Арк. 10.

²² Державний архів Львівської області. — Ф. Р-1332. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 38.

великий вплив паломників, які у період погіршення державно-церковних стосунків зазнають переслідувань зі сторони представників місцевої влади. В цей час чернечі громади починають проявляти практичну пристосовуваність до тогочасних реалій і добове богослужбове коло пристосовують до потреб паломників.

§ 3. Монастирська трапеза

Трапеза була одним з найважливіших елементів монастирської повсякденності, елементом, який багато в чому визначав специфіку устрою чернечого життя. Ченці харчувались двічі на день (обід і вечеря), в окремі дні всього один раз, а бувало, що прийняття їжі взагалі виключалося.

Структура харчування у монастирях визначалася рівнем сільськогосподарського виробництва, а значить, мала свої особливості в кожній із сільськогосподарських зон. Основу раціону братії складали продукти, які кожна обитель, по можливості, виробляла самостійно. Із зміною державної політики стосовно монастирів, вилученням у них земельних ділянок, порушенням традиційного перебігу монастирської повсякденності, змінився і монастирський раціон. Продукти до монастирського столу (муку, крупи, картоплю, жири, молоко) починають поставляти віруючі. З усіх кінців Радянського Союзу до Почаївської Лаври надходила велика кількість продуктових посилок, а також значні кошти на заказні служби. Так, у 1957 р. надійшло 3082 посилок вагою 21574 кг.

Відмічена наявність на складі Почаївської Лаври більше 10 т білої муки, біля 3 т різних круп, 2 цнт цукру і багато інших продуктів²³, Красногорський монастир мав приблизно на два роки запас продуктів: муки, круп, сухофруктів²⁴.

Разом з тим, ігумена Покровського монастиря Рафаїла була змушена звертатись до патріарха Олексія з проханням про вихід останнього з клопотанням перед Радою у справах РПЦ про надання можливості закуплять продукти для монастиря, тому що її звертання у місцеві органи влади з даного питання успіху не мали²⁵.

Монастирський устав визначає, що їсти потрібно не для задоволення, а для підтримки бадьорості тіла, споживаючи їжу «не безтурботно, але ніби маючи глядачем Бога»²⁶. Незмінним блюдом раціону українських монас-

²³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 130.

²⁴ ДАЧєО. — Ф. Р-4189. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 219–227.

²⁵ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — М., 2009–2010. — С. 422.

²⁶ *Серафим*, игум. Мужской общежительный устав. — М., 2000. — С. 254.

тирів були борщі, або супи, які чорноризці споживали практично щодня: і в пісні, і в непісні дні (окрім днів сухоїдіння) і у свята. Іншою вареною їжею зазвичай була каша. Кашу могла замінювати інша їжа: горох, капуста, локшина, картопля. Найбільш різноманітна була трапеза в непісні і святкові дні.

Улюбленим напоєм у монастирях традиційно був квас, у святкові дні його пили за обідом і вечерею і перед повечір'ям. Монастирський квас цінувався не лише як смачний, але і надзвичайно енергетичний напій, необхідний для підтримки сил.

Приготування їжі у монастирях з численною братією і богомольцями було справою трудомісткою. Тому гарячу їжу готували тільки один раз — до обіду. Якщо цього дня була вечеря, те вариво, що залишилося після обіду, ставили у піч на вугілля і теплим подавали до вечері.

Їжу готували в поварні, що розташовувалася поряд з трапезною. Приготування трапези було завжди суто чернечим послухом; мирські люди в цій справі могли бути тільки помічниками. Особливо благоговійно в монастирях відносилися до випікання хліба. Цей процес детально описаний у Студійському уставі.

У Глинській пустині у 1940–1960-ті рр. їжу готували і їли один раз на день. Варили, як правило, суп чи борщ, кашу і компот. Рибу готували не частіше, ніж один раз на рік (варили солоного судака), молоко йшло на молокопоставки, монахи його майже не вживали. Що залишалося від здачі молока, давали деяким хворим по кухню і залишки зливали в діжі, які зберігалися в погребі. Ось таке дуже гірке і кисле молоко давали братії двічі на рік. Хліб в основному їли чорний, білого на трапезі давали не більше одного шматка. До самого закриття монастиря хліб монахи пекли самі — і для себе, і для богомольців.

Цікавий рецепт хліба, який пекли у Глинській пустині, наводить у своїх листах колишній її насельник, архієпископ Ростовський Михей (Хархаров). Варили дрібну картоплю в лушпинні, м'яли, додавали житнього борошна і пекли. Хліб був важкий, але смачний²⁷.

Монастирська трапеза, згідно уставу, була продовженням богослужіння. Після закінчення Літургії монахи попарно виходили із храму на трапезу. Коли вони входили у трапезну, тут на столах уже стояв необхідний посуд, на окремому великому столі, що теж іменується «трапезою», знаходилися хліб, сільниці з сіллю і питво. Настоятель благословляв трапезу, після чого усі сідали, а священник, вставши, благословляв

²⁷ «Человек, каких все меньше и меньше» (ч. II) // Православие и современность. — 2011. — № 17. [Електронний ресурс]: http://www.eparhia-saratov.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=57572&Itemid=5

читання житія святих. Цей звичай здавна існував у всіх монастирях для того, щоб ченці слухали читане з набагато більшим задоволенням, ніж споживали їжу і пиття, щоб «було видно розум, не заклопотаний тілесними задоволеннями, але звеселений більше словами Господніми»²⁸.

Їжа для монахів, по уставу, мала бути простою і недорогою, досить різноманітною і максимально корисною, такою, щоб допомагала відновити сили навіть у найвиснажливіший піст. Причому обов'язково враховувалось, що не всі можуть їсти одну і ту ж їжу, тому пропонувалась рівноцінна їжа на обмін.

Проте реалії повоєнного життя, а згодом погіршення державно-церковних відносин призвели до порушень в уставному прийомі їжі. Не кожен монастир міг забезпечити своїм насельникам спільний стіл. Крім того, у період загострення державно-церковних стосунків, при спробах ліквідації монастирів силовими методами, як згадують очевидці тих подій, представники влади намагались перш за все вивезти з них продукти.

Проте ідеї монастирського життя не лише обмежували потребу в їжі, але і робили можливим для членів монастирської общини досить безболісне перенесення вимушеного обмеження цієї потреби.

§ 4. Господарська діяльність православних монастирів

Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку суспільства на певних його етапах, форм власності на засоби виробництва, організації виробничого процесу та суспільного розподілу, масштабів і форм виробництва необхідно враховувати різноманітні сторони господарського розвитку, в тому числі і господарську діяльність монастирів, яка у сприятливі для свого розвитку періоди відігравала важливу роль в економічному житті держави. Тому для всебічної оцінки соціальної функції українських православних монастирів необхідна оцінка їх економічної діяльності.

У повоєнний період для організації господарської діяльності православних монастирів на території УРСР, а також для забезпечення насельників продуктами харчування, монастирям були виділені земельні ділянки з розрахунку 0,15 га на кожного монаха. Крім того, монастирям було надано право організовувати майстерні, займатися промислами тощо.

Монастирі, які знаходились на заході України, являли собою заможні господарства, які займались землеробством, садівництвом, різними ремес-

²⁸ Творения иже во святых отца нашего Василия Великого архиепископа Кесарии Каппадокийския. — Сергиев Посад, 1901. — Т. V. — С. 254.

лами і промислами. Монастирські господарства були змушені здавати державі зерно і картоплю в порядку і за нормами, встановленими для одноосібних селянських господарств. Нарахування розміру поставок цих продуктів відбувалося з усієї площі ріллі (включаючи сади і городи), що знаходились у користуванні монастирських господарств. Ріллею не вважались луки і площі, зайняті під виноградниками і посадками хмелю. З кожного гектара ріллі монастирі щороку були зобов'язані здавати державі: зерна (пшениці і жита або однієї з цих культур) — по 130 кг і картоплі по 535 кг.

Господарства монастирів залучалися до здачі м'яса (у живій вазі) державі з кожної голови великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, що були наявні на 1 січня оподаткованого року (незалежно від віку тварин) за наступними річними нормами: з 1 голови великої рогатої худоби — по 23,1 кг; з 1 голови свиней — по 49,5 кг; з 1 голови овець і кіз — по 6,9 кг. Норма здачі молока становила 619 л з 1 корови і 309,5 л з 1 первістки отелення I півріччя оподаткованого року²⁹.

З 1946 по 1956 рр. продовжувалась ця практика. Уповноважені з областей доповідали голові Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпову, що багато монастирів для виконання державних поставок купляють продукти тваринництва на базарах³⁰.

Постанова Радміну СРСР за № 1445 від 25 жовтня 1956 р. звільняла, починаючи з 1957 р., від здачі державі молока і м'яса підсобні господарства міністерств і відомств. У зв'язку з цим постало питання про монастирі, які здавали продукти тваринництва за нормами підсобних і приміських господарств. Г. Карпов 3 грудня 1956 р. розіслав усім уповноваженим Ради лист за № 3577, в якому просив керівників республік і областей і самих уповноважених відповісти на питання: «Чи варто знімати поставки з монастирів?» і прислати йому звіт по кожному монастирю.

Молдавські і українські керівники областей, в яких монастирські господарства вносили вагомий вклад у справу держпоставок, вимагали не тільки їх залишити, але і обкласти монастирі поставками за нормами, встановленими для колгоспів. Місцева влада вважала недоцільним зменшення податкового тиску на монастирі, тому що це могло призвести до укріплення їх економічної бази.

Урядові рішення щодо господарської діяльності православних монастирів всіляко саботувалися місцевою владою. Так, уповноважений Ради у справах РПЦ по Полтавській області у звіті за I квартал 1948 р. відзначав,

²⁹ Поточний архів Почаївської Лаври.

³⁰ Васильєва О.Ю. Судьбы русских монастырей в XX веке. — С. 340.

що у відношенні виконання постанови Ради Міністрів СРСР «Про православні монастирі» від 29.05.1946 р. суттєвих змін не відбулося.

Таке відношення до відродження економічної діяльності Церкви було типовим для регіональної еліти СРСР. Воно було спричинене нерозумінням на місцях політики вищого державного керівництва з релігійного питання, та небажанням серйозно працювати з віруючими. Окрім того, ніхто не скасовував атеїстичних принципів комуністичної ідеології, а відповідне виховання диктувало негативне відношення до релігії і її носіїв.

Тому для з'ясування реального стану справ Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР листом за № 121«с» від 3 лютого 1949 р. запропонувала уповноваженим на місцях у найкоротші терміни (до 1 березня) подати інформацію про виконання вже згаданої постанови РНК СРСР від 29 травня 1946 р. Звіти, що згодом надійшли, виявили досить невтішну картину. Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити навіть своїх ченців достатньою кількістю продуктів харчування.

Овруцький монастир отримав у 1947 р. 9 га землі. Олександрівський жіночий, Борисовський жіночий монастирі, чоловічий скит «Фурат» тогочасної Ізмаїльської області мали у своєму користуванні відповідно 11, 19 та 11,5 га землі. Всі землі повністю використовувались монастирями.

Лебединський жіночий монастир, що знаходиться на території Київської області, мав 20 га землі. Вся земля повністю оброблялась. У Волинській області — Мелецькому чоловічому монастирю було виділено 15 га і Зимненському жіночому — 6 га землі. Корецький жіночий монастир на Рівненщині мав 37 га орної землі, 2 га саду та 3 га садибної землі. Городищенський монастир на Поділлі володів 13,2 га землі.

Непогано були забезпечені землею монастирі Чернівецької області. За Іоанно-Богословським монастирем (с. Хрещатик Заставнівського району) закріплено 20 га землі. За Введенським монастирем м. Чернівці закріплено 7 га землі: з них орної 4,5 га, лугової 1 га, під городом 1,5 га і садами — 1 га.

Проте більшість монастирів мала або невеликі земельні наділи, або не мала землі зовсім. Так, Михайлівський жіночий монастир м. Одеси землі не мав. Через відсутність поблизу Одеси вільних земель, монахиням було запропоновано отримати землю із Держфонду за 8 км від міста. Від цієї землі вони відмовились. Успенський чоловічий монастир мав 3,9 га землі, котра була закріплена за ним з правом надання ним всім монастирям м. Одеси мати тут свої невеликі городи. Монастирям м. Києва землю відвели в Межигірському лісництві. Через віддаленість насельники монастирів змушені були від неї відмовитись.

Землі, якими володіли монастирі, що знаходились на території довоєнної України, дуже часто відбирала місцева влада, посилаючись на постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах»³¹.

У цілому із діючих на 1957 р. в Україні 40 монастирів користувались земельними наділами 34. У них знаходилось від 0,5 до 55 га орної землі. Причому в монастирях східних областей України наділ дорівнював 0,04 га на одного монаха, в монастирях Західної України — 0,29 га, а в Закарпатській області 13 монастирів мали по 0,47 га на насельника³². Недостатня забезпеченість багатьох монастирів земельними угіддями обумовлювала їх злиденне існування, позбавляла можливості забезпечити своїх насельників навіть достатньою кількістю продуктів харчування. Насельники багатьох монастирів на сході України вели напівжебрацький спосіб життя. Економічна неспроможність спричинила першу хвилю закриття українських монастирів.

Господарства монастирів, що витримали першу хвилю ліквідації, почали активно розвиватися. Цьому сприяло ставлення насельників монастирів до праці не як підневільного обов'язку, а як до прояву духовного життя, причому любов до праці була характерним вираженням духовності. Монахи володіли достатньо розвиненою землеробською культурою, тому рільництво в їх господарській діяльності стало провідним. Наприклад, у 1947 р., згідно рішення Шалигінської райради, Глинській пустині була відведена ділянка малопродатної для ведення сільського господарства землі розміром біля десяти гектарів, на якій сіяли в основному овес і просо, а також трохи ячменю, кукурудзи і квасолі. На своїх малопродатних для сільського господарства землях монахи Глинської пустині збирали значно більші врожаї, ніж сусідній колгосп.

У післявоєнні роки на орних землях Почаївської Лаври сіяли пшеницю, ячмінь, жито, просо, овес. Середньорічний врожай зернових, який збирали монахині Липчанського жіночого монастиря на Закарпатті складав: кукурудзи — 70 цнт, капусти — 7 цнт, жита — 13 цнт, картоплі — 210 цнт³³.

У монастирських господарствах, поряд з хліборобством, поширювалось городництво і садівництво. В городах вирощували найнеобхідніші овочі: картоплю, капусту, огірки, помідори, цибулю і буряк. Почаївська

³¹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. — М., 1948. — С. 318.

³² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 11.

³³ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 24. — Арк. 5.

Лавра на початок 1961 р. мала у своєму користуванні 9,77 га фруктового саду, продукція з якого приносила їй непоганий прибуток.

До занять насельників монастирів входили також розведення риби та бджільництво, які забезпечували їх продуктами, а також приносили певний прибуток. Пасіку на 100 вуликів мала Почаївська Лавра. Монахи Глинської пустині мали досить велику пасіку, ставок-копанку, де розводили рибу. Монастир в с. Липча мав власний ставок, з якого давав рибу на розмноження в колгоспи сіл Кошелево, Березово, Липецька Поляна, Боронява. Колгоспи також отримували від монастиря рої бджіл³⁴.

Нестача продовольства та необхідність здачі сільгосподатку спонукала ченців до розвитку тваринництва. Серед домашніх тварин переважали коні, велика рогата худоба, а також певна кількість свиней, дрібної худоби та домашньої птиці. У 1956 р. підсобне господарство Почаївської Лаври налічувало 2 корови та 10 свиней.

Монахині з Липчанського монастиря отримували прибутки зі скотарства, а також із треб, свят, ремесел, продажі церковних свічок. Разом вони складали: 1949 р. — 17 879 руб.³⁵; 1958 р. — 20 030 руб.³⁶

Черниці Городищенського монастиря займалися рукоділлям: вишивкою, плетивом, на зиму закупаляти вовну для виготовлення теплих речей. Вони мали можливість реалізовувати предмети рукоділля власного виробництва. Кошти від реалізації йшли на монастирські потреби та благоустрій обителі.

У післявоєнні роки в Лебединському монастирі тримали 3 пари волів, 2 пари коней, 15 корів, овець, курей і 50 вуликів бджіл і т.д. На орних землях сіяли пшеницю, ячмінь, жито, просо, овес, косили вручну і молотили ціпами. Після обжинків черниці поверталися в монастир, співаючи псалму святителеві Миколаю. Економка монастиря несла хрест із жита, благочинна — вінок із пшениці, а настоятелька-ігуменя, за звичаєм, зустрічала усіх із самоваром.

Основну частину своїх прибутків монастирі отримували від проведення богослужінь. У кінці 1940-х рр. основний дохід Глинської пустині складали кошти від продажу свічок (65%). Інше отримували за рахунок тарілкового збору, молебнів і богослужінь на інших приходах. Певну частину прибутків обитель отримувала від церковного збору. Прибуток від сільського господарства був мінімальний (менше 1%).

У Почаївській Лаврі прибуток від церковних приношень в 1950 р. становив 321 000 крб., в 1951 р. — 371 000 крб. Значні кошти приходили з усіх кінців країни на заказні служби.

³⁴ Там само. — Арк. 9.

³⁵ Там само. — Арк. 3.

³⁶ Там само. — Арк. 88.

У цілому за способом життя та основними джерелами прибутків монастирське життя в західних областях України відрізнялося від східних. У східних областях прибутки в 1956 р. досягли 5169 тис. крб., причому частка доходу із сільськогосподарських робіт складала всього 384 тис. крб., інші гроші надходили з пожертвувань і треб. Інакша картина склалася в західних областях: тут у цьому ж році основні прибутки становили 2438 тис. крб., з них із сільського господарства було отримано 771 тис. крб., із церковних служб і пожертвувань — 1667 тис. З усіх монастирських прибутків у східних областях на кожного з членів обителі припадало по 2560 крб. на рік, з них від ручної праці і сільськогосподарських робіт — по 190. У західних областях ці показники становили відповідно 3400 і 1070 крб.³⁷

Монастирські господарства у час повоєнної розрухи та безгрошів'я сприяли покращенню матеріального добробуту жителів навколишніх населених пунктів. Так, у 1946 р. в Тернопільській області колгоспникам у кількох господарствах видали по 5 кг зерна і по 1 крб. грішми за 1 трудоводень. Слід взяти до уваги те, що на 1 трудоводень треба було працювати 3–4 календарні дні, а отже за рік селянину нараховували близько 100 трудовднів, за що він отримував лише 500 кг. зерна і 100 крб.³⁸

У Почаївській Лаврі мали можливість заробітку біля 250 найманих працівників. Вона утримувала інженера-будівельника, прораба, секретаря, чотирьох шоферів, спеціального екскурсовода. Монастир забезпечував своїх працівників дворазовим харчуванням і виплачував заробітну плату в розмірі від 150 до 2000 крб. на місяць, залежно від кваліфікації.

Лавра мала майстерню із виготовлення свічок, іконок і хрестиків, свою позолотну та художню майстерню, в яких виготовлялись ікони та здійснювалась їх позолота. Вона надавала допомогу транспортом, будівельними та іншими матеріалами місцевим почаївським організаціям, за що її намісник, архімандрит Севастіан, неодноразово отримував подяки.

Одним із досить ефективних знарядь держави у справі стримування розвитку українських монастирів, а згодом і їх повної ліквідації була податкова політика, а також практика стягнення різноманітних платежів. Так, наприклад, податок на земельну ділянку для Глинської пустині склав більше 1200 крб. Тільки за вересень 1943 — лютий 1944 рр. до фонду держави Глинська пустинь сплатила близько 50 тис. крб. У тому числі: до фонду оборони — 26,6 тис. крб.; на танкову колону — 1 тис. крб.; на військову позику — 2 тис. крб., на придбання лотерейних квитків —

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 233.

³⁸ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: Збірник документів і матеріалів. — К., 1980. — С. 156–157.

2 тис. крб., інші обкладення склали 13 тис. крб., а в 1945 р. — більше 53 тис. крб.

У кінці 1953 р. податком були обкладені прибутки монастиря за 1951–1953 рр., отримані від посіву сільськогосподарських культур і утримання худоби, що склало 63187 крб. 55 коп. У зв'язку з цим архімандрит Серафим (Амелін) звернувся із проханням до патріарха Олексія за наданням допомоги Глинській пустині, і монастир отримав від Господарського управління Московської Патріархії необхідну суму у вигляді кредиту. Своїм рішенням від 26 січня 1954 р. Міністерство фінансів УРСР звільнило монастир, як виняток, від податку за 1951–1952 рр. Більше половини своїх прибутків Глинська пустинь витрачала на сплату податків: з будівель, посівної площі, за користування будівлею церкви, з прибутків та ін.³⁹

Значними були обсяги сільськогосподарського податку. У 1949–1950 рр. монастирем с. Липча здано державі 3400 л молока, 330 кг м'яса, 1860 кг сіна, 1682 кг зернових, 1170 кг картоплі⁴⁰. Овруцькі монахині у 1956 р. здали державі 508 кг зерна, 120 кг картоплі.

Почаївська Лавра мала здавати державі 1807 кг зерна, 8131 кг картоплі, 541,2 кг м'яса, 1238 л молока в рахунок продовольчого податку. Фактично було здано 1926 кг зерна, 465 кг м'яса, 1249 л молока⁴¹. Деякі монастирі для сплати сільськогосподарського податку змушені були купувати продукти на базарі.

Інколи місцева влада намагалась за рахунок монастирів виконати план надходження платежів у бюджет і вищі органи державної влади змушені були ставати у таких суперечках на сторону монастирів. Так, у 1959 р., розглянувши заяву Духовного Собору Почаївської Лаври про те, що колишнє приміщення монастирського готелю використовується під житло монахів, і Лавра не має від нього оподаткованих прибутків, обласний фінансовий відділ дав розпорядження Почаївському райфінвідділу зменшити авансові платежі прибуткового податку, пред'явлені в 1959 р., на суму 126905 крб.

Економічний тиск став вагомим інструментом у період кампанії по ліквідації монастирів. Так, Лебединський Миколаївський жіночий монастир до 1959 р. не платив орендної плати за користування приміщеннями. 1959 р. ця сума становила 89,1 тис. крб. Це нарахування, безумовно, підірвало економіку монастиря.

³⁹ Заїка В. Останній архів Глинської пустині // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004 р.). — Глухів, 2004. — С. 151.

⁴⁰ ДАЗО. — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 24. — Арк. 4.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 4.

У 1960 р. Почаївській Лаврі було додатково нараховано податків за 1959 і 1960 рр. на суму 118 627 крб., а також аванс за 1961 р. на суму 84 420 крб. Від банкрутства Лавру врятувала 170-тисячна дотація Московської Патріархії.

Зазнавши невдачі в цьому випадку, влада перейшла до підриву економічної основи монастиря. В монастиря було відібрано землю і сад, теплицю, пасіку, водокачку, склад, легкову та вантажну автомашины, закрито майстерню з виробництва свічок та фотоікон і передано аптекоуправлінню 8 тонн парафіну та 2,5 тонн воску. Лаврі заборонили наймати робітників для майстерень та сільськогосподарських робіт.

Весною 1962 р. у громади Корецького монастиря відібрали сад, в якому була пасіка на 36 вуликів, парники з розсадою, сарай для збереження сіна і соломи, було відібрано город площею 2,5 га⁴².

Мукачівський монастир до 1949 р. мав 47 га землі сільськогосподарського призначення, після 1949 р. монастирю було залишено 22 га землі, у 1959 р. вся монастирська земля була відібрана, черницям було залишено 2 га заболоченої, непридатної до обробітку землі. Ігуменя монастиря з цього приводу була змушена звертатись до керівництва Ради у справах РПЦ. Справа ця отримала позитивне вирішення⁴³.

Загалом, згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 10 листопада 1958 р. із 375 га земель, якими володіли українські монастирі, їм було залишено 60 га⁴⁴.

Проте влада у своїй економічній політиці, спрямованій на підриг монастирської економіки, не врахувала того, що найважливішою умовою економічного розквіту монастирів часто була всенародна повага і шана до монастирських святинь. Монастирські громади завжди мали високий рівень добродійної підтримки — свого роду безвідплатних субсидій.

З усіх кінців Радянського Союзу до Почаївської Лаври надходили значні кошти на заказні служби. Так, у 1957 р. прийшло 6578 грошових переказів на суму 1 276 865 крб.

Пожертви богомольців складали п'яту частину прибутків Глинської пустині. Кількість адресатів, від яких надходили гроші за 1958 р., складала 2919, за першу половину 1959 р. — 1341, за другу половину 1959 р. —

⁴² Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 356.

⁴³ Там само. — С. 245–246.

⁴⁴ *Климент (Вечера)*, игумен. Хозяйственно-экономическое положение Православной Церкви в Украине в XX столетии: Дис. ... канд. богословия. — Киев, Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра, 2007. — С. 125.

972, за 1960 р. — 2426. У Лебединський монастир щороку приходило 150 тис. крб. пожертвувань та 12–13 продуктових посилок⁴⁵.

У 1962 р. загальна сума фінансових надходжень у Корецький жіночий монастир становила 17959 крб. Їх досить велику частину становили поштові перекази: у 1962 р. — 4503 крб. (25%)⁴⁶. Відтак влада почала боротьбу із поштовими переказами на монастирі. Скоротились грошові перекази Почаївській Лаврі. Якщо в 1959 р. Почаївській Лаврі було перераховано (в нових грошах) 92 тис. крб., в 1960 р. — 68 тис. крб., то в 1961 р. лише 50 тис.⁴⁷ За 1959 р. загальний прибуток Лаври становив (старими грішми) 3 418 340, за 1960 р. — 2 049 105⁴⁸.

Економічний тиск примушував монастирі (особливо ті, які не були центральними і широковідомими) подекуди просто жевріти в очікуванні закриття. Навіть доля київських монастирів не була набагато кращою. Так, Флорівський жіночий монастир не мав власних земельних угідь, а його швейну майстерню закрили у 1961 р. Про життя його черниць після цього дізнаємося з довідки республіканського уповноваженого Ради: «123 монахині засоби до існування отримують від церковних служб і пожертв, <...> 156 монахинь отримують кошти індивідуально: від вірних, кустарними виробами випадкового характеру і навіть торгівлею на ринку в'язаними виробами»⁴⁹.

Специфічні особливості життєдіяльності монастирських господарств проявилися у процесах розподілу результатів їх функціонування.

Значна частина прибутків монастирського господарства завжди використовувалась на благодійність. Зміст християнського розуміння благодійності пов'язується із заповіддю «любити ближнього свого, як самого себе». Етичне обґрунтування необхідності добродійної діяльності містилося в пам'ятці ранньої християнської давнини «Вчення Дванадцяти Апостолів». Зокрема, кожний християнин закликається до практично абсолютного жертвування в своїх відносинах з іншими людьми⁵⁰. Таким чином, християнство надавало благодійницькій діяльності великого суспільного значення. Вона у всі часи була покликана всебічно підтримати людей, що не зуміли пристосуватися до існуючих умов життя⁵¹.

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5407. — Арк. 24–27.

⁴⁶ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-204. — Оп. 11. — Спр. 573. — Арк. 46.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1941. — Арк. 5.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 1.

⁴⁹ Там само. — Спр. 28. — Арк. 145.

⁵⁰ Учение Дванадцяти Апостолов. — Днепропетровск. Б.г. — С. 3.

⁵¹ Зырянов П. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века — М., 2002. — С. 133.

Після встановлення радянської влади, яка не визнавала, що громадянин СРСР може потребувати ще чогось, окрім її турботи і керівництва, на благодійність була фактично накладена заборона. Проблеми, які вона вирішувала, були названі неіснуючими в державі: «не стало» жебраків, інвалідів, бездомних і безробітних. Будь-яку допомогу, окрім державної, було прийнято вважати такою, що принижує гідність людини. Постановою ВЦВК і РНК РФ «Про релігійні об'єднання» 1929 р. благодійність релігійних організацій у СРСР була офіційно заборонена.

Однак у період Другої світової війни щодо церковної благодійності в політиці держави міцно утвердилася практика подвійних стандартів. З одного боку, влада законодавчо забороняла цей напрямок релігійної діяльності Церкви, з іншого — охоче користувалася церковними фінансами, перерахованими структурами Московської Патріархії на потреби оборони та іншу патріотичну діяльність⁵².

Широка несанкціонована благодійна діяльність, спрямована на відновлення народного господарства, надання допомоги своїм працівникам і незаможному населенню, була розгорнута єпархіями, монастирями і парафіями Руської Православної Церкви в післявоєнний період, що стало результатом значного економічного зміцнення церковних структур в 1946–1957 рр. У Глинській пустині богомольців, які мали у цьому потребу, завжди годували тим, що було у братії. Допомагали грошима, одягом, взуттям⁵³. Крім того, монахи на автомашині і гужовим транспортом привозили і відвозили паломників із станції Локоть та із Глухова. На станції Локоть ченці організували готель, де зупинялися приїжджі паломники⁵⁴. Благодійність Руської Православної Церкви сприяла швидкому зростанню її авторитету в суспільстві, залученню до Церкви нових верств населення, що викликало цілком обґрунтовану тривогу радянської держави з її нерозвиненою соціальною політикою.

У період охолодження державно-церковних стосунків Московській Патріархії заборонили надавати допомогу економічно неспроможним монастирям. Монастирській братії забороняли годувати паломників, а також надавати їм нічліг. Про це, зокрема, був попереджений намісник Почаївської Лаври Варфоломій⁵⁵. З метою надання паломникам можливості хоча б якось відпочити Почаївська Лавра навіть змінила богослужбову частину свого уставу. Після закінчення вечірнього богослужіння в лаврських

⁵² Макарова А., Скворцова Е., Андреева И. История России. — М., 2008. — С. 378.

⁵³ Иоанн (Маслов), архимандрит. Глинская пустынь. Глинские подвижники благочестия XVIII–XX века. Глинская пустынь как центр духовного просвещения и возрождения старчества (1942–1961). — М., 1992. — С. 119.

⁵⁴ ДАСО. — Ф. Р-2196. — Оп. 12. — Спр. 53. — Арк. 10–10зв.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 13.

храмах всю ніч читалися акафісти, що давало можливість знаходитись тут паломникам.

Незважаючи на неодноразові попередження, благодійною діяльністю займались київські жіночі монастирі. Настоятелька Покровського монастиря Рафаїла утримувала сім'ю колишнього священика Афонського, виплачуючи йому щомісячно 200 крб. Матеріальна допомога надавалася й іншому колишньому священику Кузнєцову. Паломники отримували тут харчування і нічліг⁵⁶. Так само чинила і настоятелька Флорівського монастиря Анімаїса⁵⁷. Настоятелькам монастирів погрожували, що якщо вони і надалі займатимуться добродійністю, їх притягнуть до кримінальної відповідальності і поставлять питання про доцільність перебування їх у керівництві монастирів⁵⁸.

§ 5. Особистісні виміри повсякденних стосунків у монастирях

Для відродження монастирського життя, а згодом пошуку стратегій виживання чернечих громад, важливою характеристикою їх була внутрішньомонастирська психологічна атмосфера. Вона визначалася такими характеристиками громади, як співвідношення вікових груп всередині її, співвідношення представників різних соціальних груп усередині її, рівень освіти насельників.

Дуже важливим для становлення відроджених монастирів стало співвідношення представників різних вікових груп. Особливо актуально це було для монастирів Східної та Центральної України, в основному жіночих, які, в буквальному розумінні цього слова, відроджувались із руїн і потребували трудових ресурсів для облаштування умов повсякденного життя. З 1857 чол., що перебували у монастирях східних і центральних областей, 1628 (68,4%) мали вік більше 55 років, 358 (19,2%) — від 41 до 55 років і лише 231 (12,4%) — від 19 до 40 років. У Флорівському жіночому монастирі (м. Київ) перебувало 264 монахині, з яких 191 — старше 60 років, 198 — фактично непрацездатних, з них 64 знаходились на постільному режимі⁵⁹. У Красногірському жіночому монастирі на 15 червня 1960 р. проживало 85 монахинь, із них: 41 послушниця і 44 монахині. Віковий розподіл був такий: від 19 до 40 років — 13 чол., 41–55 років — 55 чол., 55 — 89 років — 61 чол.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 45.

⁵⁷ Там само. — Арк. 46.

⁵⁸ Там само. — Арк. 47.

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 74, 75.

Вказане співвідношення має своє пояснення. Історично склалося так, що монастирська мережа на території, яка після 1917 р. увійшла до складу УРСР, була більш розвинутою, ніж на землях, що увійшли до складу СРСР у 1939 р. Після відродження монастирів до них почали повертатися їх колишні вцілілі мешканці, на той час люди вже немолоді і з підірваним здоров'ям. У той же час через відсутність релігійного виховання значно зменшилась кількість бажаючих присвятити своє життя служінню Богу.

Здатність людини самостійно справлятися з повсякденним життям знижується з віком і третя фаза життя (нормальне старіння в старшому віці) поступово переходить в четверту (патологічне старіння і необхідність постійної допомоги в повсякденному житті). Тому окрім щоденної праці по відродженню монастирів, на ту невелику кількість працездатних насельників, які проживали у вказаних обителях, лягала відповідальність за догляд престарілих монахів.

Дещо іншою в цьому плані була ситуація в західних областях і особливо в Закарпатській, у монастирях якої перебувало 336 (43%) із 773 ченцюючих у західному регіоні. Серед них: старше 55 років — 213 (27%), від 41 до 55 років — 194 (25%) і від 19 до 40 років — 366 (48%)⁶⁰. Наприклад, вікова діаграма Липчанського монастиря на Закарпатті у 1950 році виглядала так: з 19 до 40 років — 43 чол.; з 41 до 55 років — 17 чол., за 55 років — 1 чол.⁶¹.

Притік в монастирі молодих насельників із тривогою сприймався владою. Із тривогою відзначався факт, що керівництво Києво-Печерської Лаври у період з 1945 по 1954 р. прийняло в монастир 35 молодих послушників, із них у 1954 р. — 17, у тому числі 10 чоловік із робітників. У жіночий Введенський монастир за вказаний період прийшло 49 послушниць, із них у 1954 р. — 25. У жіночий Флорівський було прийнято 26 послушниць, у тому числі 22 ткачихи із м. Іваново у 1954 р.⁶² Приведена динаміка росту бажаючих жити у стінах монастирі показує, що монастирські громади у повоєнний період не жили замкнутим, відірваним від суспільних реалій життям. Вони несли у суспільство ідеї подвижництва, які знаходили у ньому дедалі активніший відгук.

У цілому послушники (люди у віці до сорока років), які були основною робочою силою у монастирях, у середньому складали близько

⁶⁰ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр. — Київ, 2005. — С. 301.

⁶¹ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. Р-1490. — Оп. 4 — Спр. 44. — Арк. 7.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 243.

53% усіх монахів у західних областях, у східних областях на них припадало лише близько 18%⁶³.

Православне чернецтво України досі залишається практично не вивченим в відношенні грамотності. Проте, без аналізу цього питання буде неповним саме розуміння ролі і місця монастирів в культурно-релігійному житті України, а також осмислення феномену чернецтва як форми прояву релігійності суспільства. Особливо важливим був освітній рівень у час динамічних, проте не завжди позитивних змін у радянському соціумі, коли після трохи більше ніж десятиліття відносної стабільності чернечі громади опинились на грані виживання. Проте у досліджуваний період освітній рівень українського чернецтва був досить низьким, особливо це стосувалось жіночих монастирів у частині насельниць, які прийшли у монастир до 1917 р. Лічені черниці українських монастирів мали вищу освіту.

Трохи кращим було становище чоловічих монастирів, особливо західноукраїнських. Проте станом на 1 вересня 1944 р. жоден із 128 насельників Почаївської Лаври та її скитів не мав вищої освіти, тільки 5 чол. мали середню освіту, 3 насельники були неграмотні⁶⁴.

За соціальним походженням своїх насельників українські монастирі були досить однорідні. Переважну більшість ченців і послушників склали вихідці із селянства. Звичайно, можна припустити, що хтось із насельників через боязнь репресій не вказав свого справжнього соціального стану.

Важливе значення для існування православних монастирів у мали особистісні риси єпархіальних архієреїв, бо саме їм безпосередньо підлягали чернечі громади.

Активну підтримку монахиям Кременецького монастиря, який у лютому 1959 р. опинився у списку на ліквідацію, складеному Радою у справах РПЦ⁶⁵, надав правлячий архієрей Львівсько-Тернопільської єпархії архієпископ Палладій. Ігуменя монастиря відправила телеграму Хрущову з проханням про збереження монастиря, а Палладій, підтримуючи клопотання ігумені, 28 травня цього ж року написав лист патріарху Олексію I, у якому просив вжити термінових заходів — домогтися поступок від влади і відстрочити закриття монастиря хоч би на рік, поки «усе заспокоїться». Патріарх переслав рапорт архієпископа Г. Карпову, добавивши свій коментар: «Що можна зробити по рапорту? В усякому разі ми, тобто церковна влада, безсилі допомогти, якщо з боку світської

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4704. — Арк. 269.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Арк. 47–51.

⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 94–98.

влади не буде надана допомога у вирішенні цього питання, що набуло таких форм»⁶⁶. Влада тимчасово відступила. Секретар Тернопільського обкому після консультації із завідуючим відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ дав вказівки ніяких організаційних міроприємств по ліквідації монастиря тимчасово не проводити⁶⁷. Згодом, погодившись на розформування монастиря, архієпископ не видав відповідний указ⁶⁸. Під час богослужіння на свято Трійці у кафедральному соборі м. Кременець Палладій оголосив про намір влади закрити монастир, чим спричинив масову акцію протесту⁶⁹. Після цього він від'їхав до Львова і не виїжджав у Кременець, щоб приймати участь у закритті монастиря⁷⁰.

Передаючи настоятелю Свято-Духівського скита Почаївської Лаври наказ про його закриття, Палладій закликав не коритися.

Негативно оцінювала влада діяльність єпископів Мефодія (Мензака) та Феодосія (Процюка). Єпископ Мефодій активно підтримував Корецький монастир. Єпископ Феодосій намагався відновити діяльність ліквідованого монастиря в Чернігові⁷¹.

Разом з тим кілька єпархіальних архієреїв залишили по собі недобру пам'ять. «Вовком в овечій шкурі» називали віруючі єпископа Іоасафа (Лелюхіна), і це підтверджували документи Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР. Зокрема, уповноважений у своєму звіті за 1959 р. писав: «Про те, що правлячий єпископ дослухається до наших порад і не прагне зміцнювати засади церкви, говорять і такі факти: в червні, коли мною на прийомі було усно оголошено Іоасафу про рішення з питання закриття Тихвінського жіночого монастиря у Дніпропетровську, він у веселому тоні заявив: “Давно б потрібно було ліквідувати це кодрло” <...> В серпні 1959 р. в м. Дніпропетровську закритий жіночий монастир, впродовж року закрита 21 церква і чернечий будинок. <...> Питань до Ради у мене немає, але є прохання до ради про те, що у випадку, якщо патріарх обрушиться на єпископа Іоасафа за велику кількість закритих церков і молитовних будинків, підтримати Іоасафа, тому що він усе для нас робить, але тільки боїться, щоб патріарх його не покарав»⁷².

⁶⁶ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 270–271.

⁶⁷ Там само. — С. 273.

⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 164–167.

⁶⁹ Там само. — Спр. 4927. — Арк. 217–218.

⁷⁰ Там само. — Спр. 5028. — Арк. 174–175.

⁷¹ Там само. — Спр. 5663. — Арк. 42–43.

⁷² Пономаренко. Д. «Такое мягкое, любящее сердце»: Жизнеописание епископа Можайского Стефана (Никитина) // Вестник Православного Свято-Тихоновского

Великий вплив на внутрішнє життя насельників монастирів мали настоятелі: розуміння ними своєї ролі і своїх завдань по управлінню общиною, харизматичні властивості особи, пастирські якості, організаторські, адміністративні здібності грали велику роль у формуванні спільності інтересів усередині общин, розумінні ченцями своїх завдань, свого статусу. У цьому відношенні вдалим кроком для церковної влади було призначення у 1954 р. на посаду намісника Почаївської Лаври архімандрита Севастіана (Пилипчука). Під його керівництвом у Лаврі були проведені масштабні реставраційні роботи. Севастіан налагодив ділові стосунки із Почаївською райспоживспілкою, котра допомагала монастирю будівельними матеріалами, забезпечувала пальним лаврську електростанцію. Бензовози Почаївської РТС возили для Лаври пальне. Кременецька райспоживспілка постачала в обитель продукти. Монастир надавав допомогу транспортом, будівельними та іншими матеріалами місцевим організаціям, за що намісник неодноразово отримував подяки⁷³.

У складній ситуації у 1962 р. прийняв настоятельство над Почаївською Лаврою ігумен Варфоломій. Він намагався знову прописати у Лаврі монахів, на його думку, незаконно виписаних попередником. Керівництво Ради у справах РПЦ було переконане, що новий намісник Лаври виконував чийсь вказівки, про які старався мовчати, тому добилося його зміщення⁷⁴.

«Міцним горішком» для місцевої влади виявився Корецький жіночий монастир на чолі з ігуменею Людмилою (Вельсовською). Людина з високою освітою, у справі збереження монастиря від закриття вона не йшла на жодні компроміси із владою. Вона не приставала на вимоги місцевої влади віддати насельницям монастиря паспорти, добре розуміючи, що після цього черниці будуть викликані у міліцію і позбавлені прописки в монастирі⁷⁵. Не погоджувалась ігуменя зі спробами відібрати у монастиря приміщення, а також монастирський сад, шукаючи і знаходячи підтримку своїм діям у патріарха Олексія⁷⁶.

Уповноважений у справах релігійних культів по Рівненській області П. Калініченко характеризує її так: «За своїм переконанням фанатик церковної ідеології. Неодноразово висловлювала незадоволення обмеженням діяльності монастиря, що передбачено радянським законодавства про

гуманитарного університета. — История Русской Православной Церкви. — 2007. — Вып. 1. — С. 83.

⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2476. — Арк. 192.

⁷⁴ Там само. — Спр. 2527. — Арк. 73.

⁷⁵ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 347.

⁷⁶ Там само. — С. 355.

культи. У своїх діях намагається не рахуватися з Корецькою міськрадою і її вказівками... У політичному відношенні, як громадянин СРСР, ненадійна, якщо не сказати, що вона налаштована по-антирадянськи...»⁷⁷.

Про «зухвалу поведінку» ігумені Людмили знали і в ЦК КПУ⁷⁸, проте завдяки такому «зухвальству» та опору монастир залишався осередком православ'я, і, що було не менш важливо на той час, — просто існував.

Ігуменя постійно подавала клопотання про визнання Троїцького монастиря пам'яткою архітектури. У 1958–1961 рр. монастир відвідало три комісії, що визнали архітектурну цінність монастиря, склали відповідні акти, проте на облік монастир не брали. Причину цього монахиня Людмила пояснює так: «...через енергійний, проте зовсім безпідставний протест місцевих органів влади, які не хотіли позбавитися значної орендної плати. Таким чином, пам'ятник архітектури залишився в числі комунальних будівель м. Корець...»⁷⁹.

Такі поодинокі згадки про непокору підтверджують, що певна частина єпископату та монастирської адміністрації була готова до дій, які можна класифікувати як такі, що перетинають межі, якими вимірювалась їх лояльність до влади. Усвідомлення того, що церковна влада підтримує ченців та віруючих в їх намаганні відстояти існування монастирів, було дуже важливим для останніх у моральному та психологічному плані.

§ 6. Вплив суспільно-політичних конфліктів на території УРСР на життя чернечих громад

Продовживши після закінчення Другої світової війни розбудову тоталітарної держави, радянське керівництво спровокувало низку суспільно-політичних конфліктів, які прямо або опосередковано зачепили спочатку окремих, а згодом і усіх насельників православних монастирів на території УРСР.

Прагнення радянської держави до монополізації впливу на духовне життя суспільства призвело до державно-церковного конфлікту, який вилився перш за все в антимонастирську кампанію. Це було спричинено тим, що на протязі віків основним завданням монастирів було формування суспільних ідеалів в душі християнської етики. Через монастирі відбувався зв'язок між Церквою і суспільством. На їх території знаходились святі джерела, чудотворні ікони, які були прихистками для

⁷⁷ ДАРО. — Ф. Р-204. — Оп. 12. — Спр. 142. — Арк. 192.

⁷⁸ Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-ві — початок 1990-х років. — Полтава, 2005. — С. 157.

⁷⁹ ДАРО. — Ф. Р-204. — Оп. 12. — Спр. 168. — Арк. 2.

народної побожності і, як об'єкти «матеріального християнства»⁸⁰, на думку Н. Шліхти, були маркерами географії поширення релігії на «безрелігійних» просторах СРСР⁸¹. Крім того, сприймання чернецтва як носія суспільного і морального ідеалу християнства, що, на відміну від офіційної Церкви, не піддається спокусам цього світу⁸², та народна традиція, яка сприймала монастирі як острівці духовності серед гріховного світу, перетворювали монастирі в оплот віри в умовах, коли відкрите сповідання християнства поступово ставало неможливим.

Тому при першій зручній нагоді влада намагалась максимально обмежити спілкування ченців і черниць із населенням. Наочно це демонструє ситуація з чоловічими монастирями Закарпаття, де ієромонахи традиційно виконували священницькі обов'язки у парафіях епархії. Відразу після початку антирелігійної кампанії ця практика була заборонена як така, що прямо суперечить монастирському уставу. На початку 1950-х рр. була відкинута пропозиція керівництва Українського екзархату дозволити ченцям Києво-Печерської Лаври здобувати освіту у Київській Духовній семінарії⁸³.

Вже в перші повоєнні роки влада в УРСР починає працювати над скороченням числа монастирів. Деякі з них не були зареєстровані в органах державної влади і їх насельники були змушені розійтися по монастирях, які отримали державну реєстрацію. Проте, не зважаючи на зусилля влади, на 1958 р. на території УРСР знаходилось 40 монастирів⁸⁴.

В інформаційній довідці про стан РПЦ, представленій головою Ради у справах РПЦ Г. Карповим голові Ради Міністрів СРСР М. Хрущову в січні 1960 р., зокрема, говорилось: «За період із 1947 по 1957 рік нами було закрито без яких-небудь рішень уряду і поступово 38 монастирів. За 1959 рік було закрито ще 19 монастирів (на Україні і в Молдавії). Зараз залишилось 44 монастирі. В 1960 році намічено закрити 15 монастирів. Якщо це буде зроблено, залишиться 29 монастирів, тобто 28% від того, що було на кінець війни (1945 рік — 101 монастир). Процес піде і далі»⁸⁵.

Відчуваючи незворотність процесу скорочення монастирської мережі, церковна влада намагалась зробити цей процес максимально безболісним

⁸⁰ *McDannell C. Material Christianity: Religion and Popular Culture in America* — New Haven-London, 1995.

⁸¹ *Шліхта Н. Церква тих, хто вижив.* — С. 55.

⁸² *Шмеман А. Догматический союз. Вступительная лекция в курс истории Византийской Церкви // Журнал Московской Патриархии.* — 1998. — № 11. — С. 70–80.

⁸³ *Шліхта Н. Церква тих, хто вижив.* — С. 56.

⁸⁴ *Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II.* — С. 248.

⁸⁵ Там само. — С. 303.

для монастирських громад. Як видно із переписки патріарха Олексія і Г. Карпова, планувалось насельників монастирів, які підлягали скороченню, перевести в монастирі, які залишалися і мали достатню кількість житлової площі, саме скорочення монастирів провести поступово, протягом декількох років⁸⁶. Місцеві органи влади повинні були посприяти непрацевдатним ченцям, які виявлять бажання оселитись в будинки для інвалідів та в будинки для престарілих. Вони також зобов'язувались допомогти тим ченцям, які забажають отримати житло і роботу⁸⁷.

За поданням уповноваженого ради у справах РПЦ по Закарпатській області А. Шерстюка 27 січня 1953 р. благочинний монастирів архімандрит Матвій (Вакаров) склав проект об'єднання монастирів і скитів, аналогічний загальносоюзному. Згідно цього документу, централізація чернечих громад повинна була відбутися таким чином: у Св. Миколаївський чоловічий монастир (с. Іза-Карпутлаш) переводилися ченці скитів із Городилова і Колесарова; у Теремельський монастир — із Бедевлі і Дубового; у Мукачево при єпископській резиденції — із Дубрівки; у Липчанський — із с. Іза, Горбків, Приборжавського; у Чумалівський — із Драгова, Копашнева, Угли; жіночі монастирі на Чернечій горі в Мукачеві і Домбоках планувалось залишити самостійними⁸⁸. Таким чином із 18 монастирів і скитів мало залишилося 7. Але навіть ця досить поміркована пропозиція була відхилена.

Проте у питанні термінів ліквідації монастирів та скитів в Україні Рада у справах РПЦ мала розбіжності з Радою Міністрів УРСР, яка була налаштована більш радикально і пропонувала провести її протягом одного літа. Однак, враховуючи той факт, що майже одночасне закриття значної частини монастирів могло викликати зайві розмови за кордоном та невдоволення всередині Церкви, було заплановано провести його у три етапи⁸⁹.

Перший етап планувався на червень–вересень 1959 р. У цей період в Україні мали закрити вісім монастирів і скитів, із них у західних областях — п'ять⁹⁰. Із травня по червень 1960 р. планувалось провести другий етап і ліквідувати шість монастирів та скитів. Чотири з них містилися в західноукраїнському регіоні. Із липня по вересень 1960 р. під час завершального, третього, етапу було заплановано ліквідувати п'ять монастирів та скитів. Чотири з них знаходились у Закарпатській обл.⁹¹

⁸⁶ Там само. — С. 247.

⁸⁷ Там само. — С. 248.

⁸⁸ ДАЗО. — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 16. — Арк. 5.

⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 91.

⁹⁰ Там само. — Спр. 5028. — Арк. 71.

⁹¹ Там само. — Арк. 72.

Таким чином, із загальної кількості монастирів та скитів, які було заплановано ліквідувати, майже дві третини припадало на західноукраїнські землі і майже третина — на Закарпатську область.

Як правило, плани по скороченню монастирської мережі перевикувались. У 1959 р. були ліквідовані монастирі і скити в с. Іза-Карпутлаш, м. Хуст-Городилово, Копашнево, Драгово⁹², тобто протягом першого етапу ліквідації монастирської мережі був закритий ряд монастирів, ліквідація яких планувалась протягом третього і четвертого етапів.

Антицерковна діяльність Радянської влади на території УРСР широко відома у всьому світі, проте можна сказати, що відома вона лише із «зовнішньої» сторони терору, насильства і зухвалої атеїстичної пропаганди. Свідчення про ці «зовнішні» гоніння можна знайти у спогадах уцілілих жертв комуністичного терору, матеріалах, опублікованих у російському зарубіжному і іноземному друці, і, на жаль, у невеликій поки що кількості вітчизняних наукових досліджень. Разом з тим, за рамками цих джерел, як правило, залишалися приховані від сторонніх очей механізми направленої на знищення Церкви партійно-державної діяльності.

«Полігоном», на якому радянський режим відпрацьовував методи психологічного впливу на Церкву, стала Почаївська Лавра. Одним із видів тиску на її насельників стало приниження людської гідності. Провідну роль у цьому процесі відігравала медицина. Лікарів зобов'язували — «знаходити» в монахів будь-яку хворобу і примусово відправляти на лікування⁹³. Для цього постійно проводили медичні огляди, які супроводжувались принизливим для ченців оголенням. Медкомісія, яка працювала при Почаївському військкоматі, визнавала окремих лаврських монахів, наприклад, ігумена Іосифа (Головатюка), психічно хворими (хоча вони були здоровими), і відправляла на довготривале лікування до психіатричних лікарень. Таке «лікування» для деякого із монахів закінчилось смертю. В інших — розпухало тіло, тріскалась шкіра.

Після медогляду в Корецькому монастирі у жовтні 1962 р., коли був складений акт про госпіталізацію 12 хворих на туберкульоз та заразні шкірні хвороби, настоятельниця категорично відмовилася від госпіталізації, заявивши, що черниці її не потребують⁹⁴. Очевидно, що медична допомога для черниць була скоріше одним із шляхів їх відлучення від монастиря, ніж оздоровлення.

Для боротьби з релігією в цілому, а з українськими монастирями зокрема, широко використовувався метод навішування ярликів. Монас-

⁹² ДАЗО. — Ф. Р-544. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 7.

⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 2476. — Арк. 195.

⁹⁴ ДАРО. — Ф. Р-204. — Оп. 11. — Спр. 573. — Арк. 78.

тирі Західної України та Молдавії називали «вогнищами венеричних і інших заразних хвороб». Монахів називали пройдисвітами, Почаївську Лавру в офіційних документах називали «вогнищем середньовічного мракобісся». Групу монахинь Лебединського монастиря було названо розсадником релігійної ідеології, їм ставилось у вину нагадування про існування монастиря⁹⁵.

Для виправдання свого тиску на православні монастирі влада поширювала серед населення різноманітні чутки і плітки. У період закриття Глинської пустині населенню нав'язувалась думка, що використовуючи відлюдне становище обителі, її насельники займалися шпигунством.

Вкорінення негативного образу віруючої людини відбувалось через діяльність закладів культури. Перед закриттям жіночого Василівського монастиря Житомирський драмтеатр спеціально виїздив до Овруча, де в будинках культури і колгоспних клубах багато раз показував населенню спектакль на атеїстичну тематику Г. Фільдінга «Монах-спокусник». Крім того, в Овручі і селах району демонстрували атеїстичні кінофільми: «Створення світу» та «День святого Йоргена»⁹⁶.

У газеті «До нових перемог», що видавалась в Почаївському р-ні Тернопільської обл., було опубліковано матеріали під заголовками «Молитва і життя», «Міф про «чудеса» Лаври розвінчується», «Руками трудовими, а не милістю Бога», «Геть пройдисвітів з Почаєва»⁹⁷. Закриттю Овруцького Василівського монастиря передувала агітація, проведена обласною газетою «Радянська Житомирщина» та всіма районними газетами області⁹⁸.

В антимонастирській кампанії широке застосування отримали маніпуляції. Начальник Почаївського відділу КДБ капітан М. Максимов, а також його помічники мали ключі майже від усіх приміщень Лаври. Вони вилучили з лаврської бібліотеки велику кількість книг і, застосовуючи цитати з них, знущались з ченців. Коли останні з'являлись на виклик в кабінети КДБ, відбувалось таке: спочатку їм зачитували місце із послання апостола Павла, котрий говорить, що «всяка влада від Бога», далі з святоотцівських книг, конфіскованих із Лаврської бібліотеки, — настанови про послух. Об'єднавши це в одне, від ченців вимагали, щоб вони підкорились владі, котра наказувала їм залишити монастир.

Почаївський райвійськкомат викликав на медкомісії молодих лаврських монахів, які за станом здоров'я не проходили військової служби.

⁹⁵ Державний архів Чернівецької області. — Ф. Р-4189 — Оп. 1 — Спр. 4 — Арк. 219–227.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 6434. — Арк. 118.

⁹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1671. — Арк. 70.

⁹⁸ Там само. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 6434. — Арк. 118.

Однак, за вказівкою органів КДБ, лікарі визнавали їх здоровими і мобілізували в ряди Радянської Армії, зокрема, до військово-будівельних загонів, які працювали в північних районах СРСР на лісовирубках. Призив на військову службу супроводжувався принизливим для монахів обстриженням волосся та бриттям бороди. У Почаївській Лаврі постійно відбувалися сантехнічні, пожежні та інші комісії та перевірки. Була створена напружена, неспокійна атмосфера, монахи жили в постійній тривозі.

Ігумені Корецького монастиря Людмилі, людині з вищою освітою, яка в роки Великої Вітчизняної війни була військовим лікарем, за небажання добровільно віддати місцевій владі кілька монастирських корпусів, погрожували адмінпокаранням. Її шантажували місцевий прокурор, начальник міліції і голова райвиконкому, вломившись до неї 22 жовтня 1962 р., коли вона хворіла запаленням легенів⁹⁹.

Закриття кожного монастиря чи скиту ретельно готувалося і супроводжувалося проведенням комплексу різноманітних заходів із залученням значних людських і матеріальних ресурсів. У доповідній записці про виконання постанови Ради Міністрів УРСР «Про закриття деяких монастирів і скитів на території УРСР» уповноважений у справах РПЦ Г. Пінчук наголошував на необхідності глибокого знання уповноваженими цієї Ради та органами безпеки й МВС особового складу монастирів і скитів, груп паломників, що зосереджувалися навколо монастирів, настрій духовенства¹⁰⁰. Робилося це з метою завчасного усунення осіб, які могли б організувати певний опір, створити ускладнення під час закриття монастирів.

Посилено готувалося закриття Тихвінського монастиря у Дніпропетровську. Силами партійно-радянського активу була проведена відповідна агітмасова і політвиховна робота в агітаційних пунктах на виборчих дільницях, посилена індивідуальна робота у сім'ях віруючих. Працювало 3 лекторії, а на прилеглих до монастиря вулицях — 42 агітатори, 5 лекторіїв¹⁰¹.

Уповноважений по Закарпатській обл. А. Шерстюк особисто проводив розмови з ченцями чи черницями монастирів, які планувалось закрити. Про кожний монастир складався окремий документ, куди вносилися списки насельників монастиря, їх родичів та близьких. У довідці про жіночий скит в Приборжавському А. Шерстюк повідомляв: «Враховуючи

⁹⁹ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 346–347.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 24 — Спр. 4927. — Арк. 238.

¹⁰¹ ДАДО. — Ф. Р-6464. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 204–209.

певні труднощі, за яких буде проводитися ліквідація скиту, необхідно, щоб партійні і комсомольські організації провели політичну пояснюючу роботу серед селян оточуючих сіл»¹⁰².

Під час ліквідації жіночого монастиря у Кременці було залучено понад 120 дружинників¹⁰³, для перевезення майна монастиря, як зазначається в архівних матеріалах, використано понад 200 вантажних автомобілів, а кількість вантажників становила близько 250–300 чоловік¹⁰⁴.

При цьому надзвичайно велика увага приділялася оперативності. Установи, які переселялися на території монастирів, повинні були бути готовими до освоєння приміщень у день евакуації ченців і черниць. У кінці дня переселення монахів на приміщеннях колишніх монастирів вивішувались відповідні вивіски, а самі приміщення відразу займалися¹⁰⁵.

Ліквідовуючи православні монастирі, влада у багатьох випадках зуміла обставити справу так, ніби це є ініціатива церковного керівництва. Саме так була організована ліквідація у 1950–1951 рр. скитів у Колочаві-Горб, Батеві та при єпископській резиденції в Мукачеві Закарпатської області¹⁰⁶. Як ініціатива митрополита Іоанна, було обставлене виселення 32 молодих монахів із Києво-Печерської Лаври. Саме з ним «розібратись» і з нього «спитати» рекомендував Г. Карпов патріарху Олексію¹⁰⁷.

Серед монахів поширювались чутки про співпрацю вищого церковного керівництва з органами влади у справі ліквідації українських православних обителей. Під час закриття Кременецького Богоявленського монастиря уповноваженим Ради у справах РПЦ у Тернопільській області У. Крагликом була поширена інформація, що санкцію на його закриття дав архієпископ Палладій¹⁰⁸. Провокація досягла мети. Саме архієпископа Палладія віруючі Кременця вважали відповідальним за закриття монастиря.

Під час останньої служби в Овруцькому Василівському монастирі стався інцидент: монастирський хор відмовився проспівати многолітня екзарху України митрополиту Іоанну та правлячому архієрею Житомирської єпархії архієпископу Євменію¹⁰⁹. Із великими наріканнями на

¹⁰² ДАЗО. — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 30. — Арк. 86.

¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 24 — Спр. 4927 — Арк. 239.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 216.

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 239.

¹⁰⁶ ДАЗО. — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 14. — Арк. 1.

¹⁰⁷ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 240–241.

¹⁰⁸ Там само. — С. 271.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 6434. — Арк. 121.

духовну владу пройшло закриття жіночого скита преподобного Серафима Саровського у с. Заднє Закарпатської області¹¹⁰.

Для скорочення чисельності насельників монастирів широко застосовувався вплив на близьких. Городоцький райком партії збирав відомості про місце народження черниць, які проживали в Городоцькому монастирі Хмельницької обл. Інформація використовувалась для впливу на близьких черниць, щоб забрати останніх з монастиря¹¹¹. Кременецький промисловий партком направляв листи в партійні та радянські органи тих районів, де жили батьки та родичі деяких монахів, щоб з рідними була проведена на місцях відповідна робота і вони б забрали монахів із Почаївської Лаври. Тиснули на батьків монахинь Корецького та ряду закарпатських жіночих монастирів.

Не спонукавши монахів до виселення з монастирів шляхом вмовлянь та залякувань, власті узяли на озброєння тактику насильницьких виселень. Монахинь, які особливо активно протидіяли заходам властей, спрямованим на закриття Кременецького монастиря, відправили до психіатричної лікарні як шизофреніків¹¹².

Одного дня міліція і дружинники Тернопільської області підігнали вантажні машини до Почаївської Лаври, увірвались у монастирські корпуси і почали фізичну розправу над насельниками. 23 жовтня 1962 р. «діти посадовців», озброєні зубилами і ломом, проникли в Почаївську Лавру, і, як вони самі визнали на допиті в міліції, «забрати гроші і цінності». У скарзі Генеральну прокуратуру СРСР виконуючий обов'язки намісника монастиря ігумен Варфоломій (Бабяк) писав, що нападники — «не прості хулігани», вони відомі міліції, «на їх рахунку вже багато злочинів», але, «відчуваючи за собою міцний захист, ці молодчики вільно, безкарно гуляють, та і ще грозять, що і голови вам (ченцям) розламаємо»¹¹³. Паломників, які прибували до Лаври, міліціонери силоміць, часто зимою, садовили у вантажні машини та вивозили за 40–50 км від Почаєва у глухі ліси. Все це супроводжувалось наругою і нерідко побиттям. Богомольців суворо попереджували, що в разі повторної появи в Лаврі їх посадять до в'язниці.

Як видно з рапорту настоятельки Флорівського жіночого монастиря у м. Києві монахині Анімаїси, в ніч на 27 травня 1964 р. його монахині пережили міліцейський наліт. Співробітники міліції півтори години

¹¹⁰ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 275–276.

¹¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 42.

¹¹² Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 238.

¹¹³ Там само. — С. 385.

ходили по келіях, відбирали у черниць паспорти, не пояснюючи причин. У результаті пережитого з цього приводу нервового потрясіння послушниця Бояринова Степанида потрапила на лікування у психіатричну лікарню.

13 червня цього ж року 7 монахинь цього ж монастиря були викликані в райвиконком Подільського району. Їх опитувала комісія, що складалася із трьох співробітників міліції, трьох лікарів і декількох членів райвиконкому. Комісія заявила черницям, що монастир закривається, і всі працездатні монахині повинні перейти на квартири, які їм будуть надані у м. Києві. Черницям похилого віку запропонували будинки престарілих, але на це ніхто не погодився, всі просили дати їм час для пошуку житла. На це їм був даний тримісячний строк, причому постійна прописка у паспорті була змінена на тримісячну з підпискою про добровільне залишення монастиря. Келейниця настоятельки заявила, що в Київ прийшла ради монастиря, на що їй було запропоновано залишити монастирські стіни протягом трьох днів¹¹⁴.

Приводи для переслідування чернечих громад давав «обмежений статус юридичної особи» Церкви. При плановій економії монастирські громади не були повноправними суб'єктами господарських відносин і у ділових стосунках із державними підприємствами балансували на грані порушення закону. При зміні державно-церковних відносин зазнали переслідувань керівники організацій, що співпрацювали з Почаївською Лаврою. Був засуджений до ув'язнення головний лікар Почаївської психікарні. Голова Почаївської райспоживспілки Справедливий, голова Кременецької райспоживспілки Чижик, директор Почаївської РТС Міщенко, завідувачий Почаївським райфінвідділом Мирончик, заступник Почаївського районного військового комісара Князев, директор районного відділення держбанку Ткачук були зняті з посад і покарані.

Фанатичне нав'язування в кінці 1950-х — на початку 60-х рр. атеїзму, як державної ідеології викликало спротив як монастирських громад, так і значної частини населення. Слід відмітити, що методи протидії владі були розроблені віруючими відразу після подій 1917 р. На думку В. Гасбенда, опозиція владі знизу набувала трьох основних форм. По-перше, віряни інколи використовували силові методи захисту духовних цінностей. По-друге, вони «використали радянські закони, державну політику і бюрократичні процедури для своїх власних цілей». По-третє, у випадках, коли відкритий опір не досягав своїх цілей, «віряни покладалися на стратегії, засновані на обмані»¹¹⁵.

¹¹⁴ Там само. — С. 448–449.

¹¹⁵ *Husband W.B. Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917–1932 // Journal of Modern History. — 1998. — Vol. 70. — № 1. — P. 77–78.*

Однією із найпоширеніших форм боротьби за збереження православних монастирів на території УРСР стали звернення насельників монастирів та віруючих стали звернення до уповноважених та керівництва Ради у справах РПЦ, державних та партійних органів, церковного керівництва та, при можливості, до міжнародних організацій. Так, 21 липня 1959 р. настоятелька Кременецького жіночого монастиря ігуменя Анімаїса направила прохання про допомогу одночасно голові Ради Міністрів СРСР М. Хрущову, голові Ради у справах РПЦ Г. Карпову та голові Верховної Ради СРСР К. Ворошилову¹¹⁶.

Практикували звернення у найрізноманітніші інстанції для захисту свого монастиря від закриття ченці Почаївської Лаври. Захист монастиря став набувати міжнародного значення. В зарубіжній пресі з'явилися публікації з наведенням фактів про переслідування лаврських ченців¹¹⁷. У листопаді 1963 р. голова КДБ В. Семичасний сповіщав ЦК КПРС, що у Всесвітню Раду Церков і ООН надійшла скарга монахів Почаївської Лаври на гоніння органів влади з вимогою обговорити це питання перед світовою громадськістю.

На початок січня 1962 р. в Україні залишилося 13 діючих монастирів, з них — 2 чоловічих й 11 — жіночих, в яких проживало 1474 ченців і черниць¹¹⁸. Уповноважений у справах РПЦ Г. Пінчук у цей час зазначав, що подальше скорочення мережі монастирів і скитів шляхом їхнього злиття в Україні неможливе у зв'язку з відсутністю в них житлової площі. Тому він пропонував у подальшому обкомам партії й облвиконкомам проводити роботу, спрямовану на розпад монастирських громад і, відповідно, закриття монастирів¹¹⁹. В окремих випадках така діяльність була успішною.

Проте, незважаючи на усі зусилля влади по ліквідації монастирської мережі, у 1964 р. в Україні залишилося 9 монастирів, у яких проживало 939 самітників¹²⁰. Вони становили більшу частину тих шістнадцяти монастирів, які продовжували функціонувати на території Союзу, що ще раз підкреслює роль українських територій як оплоту православ'я в СРСР¹²¹.

¹¹⁶ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. 1945–1970. Том II. — С. 260.

¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 214.

¹¹⁸ Там само. — Спр. 6007. — Арк. 110.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 5408. — Арк. 113.

¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 4648 — Оп. 3. — Спр. 273. — Арк. 45.

¹²¹ *Ellis J. The Russian Orthodox Church: A Contemporary History.* — London, 1988. — P. 125.

Наслідком антимонастирської політики радянських властей стало зростання значення для збереження існування чернечих громад світського елементу. Можливості єпископату, як найвразливішого у цей період компоненту Церкви, у справі захисту монастирів були дуже обмеженими. Відкриті прояви їх незгоди з державною політикою були малоімовірними через жорсткий контроль за їх діяльністю, беззаперечну політичну лояльність, вікові традиції взаємин РПЦ із світською владою та першочергове завдання збереження легальної церковної структури¹²². В аналогічному становищі знаходилась і адміністрація монастирів. Тому доля монастирів почала залежати від готовності простих віруючих захищати їх.

Вибір РПЦ радянської ідентичності (декларація митрополита Сергія) дав їй можливість вижити. Концепція радянської ідентичності повоєнного рівня включала в себе чотири основні складові: політичну лояльність, прийняття офіційної марксистсько-ленінської ідеології і російськість¹²³.

У той же час кожна віруюча людина мала релігійну ідентичність, під якою розуміється різновид ідентичності взагалі, тобто «онтологічне переконання щодо причетності індивіда до певної соціальної спільноти, а саме релігійної»¹²⁴. Постанова ЦК КПРС «Про деякі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» від 7 липня 1954 р. вперше від початку Другої світової війни поставила під сумнів приналежність членів Церкви до радянського суспільства. Постанова декларувала, що інтереси віруючих суперечать інтересам радянської держави і суспільства, тому їх політична лояльність викликає сумніви¹²⁵.

Опір антимонастирській політиці давав можливість виявляти іншу, на відміну від уніфікованої радянської, ідентичність. Особливо гостро на неможливість повного, безконфліктного співіснування релігійної та радянської ідентичностей вказала кампанія на захист Почаївської Лаври, у якій монахи та віруючі практикували звернення до міжнародної спільноти. Вже самі клопотання про допомогу Заходу влада кваліфікувала як «антирадянську дію», та і самі автори бачили його таким. Ці листи мали мінімальні шанси перетнути радянський кордон, однак деякі з них усе ж потрапили на Захід і набули широкого розголосу завдяки релігійному

¹²² Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. — С. 32.

¹²³ Там само. — С. 113.

¹²⁴ Попов В. Концепт релігійної ідентичності. // Вісник Донецького національного університету. — Серія Б. — Гуманітарні науки. — 2004. — № 2. — С. 161.

¹²⁵ О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде. Постановление ЦК КПСС (07.07.54) // Русская православная церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн. — Кн. 2. — М., 1995. — С. 10.

самвидаву¹²⁶. Через цей розголос за кордоном, кампанія на захист Почаївської Лаври є найкраще вивченим виявом опору православних віруючих в Україні. В основному через цей розголос кампанія стала успішною, адже режим так і не спромігся зліквідувати Лавру.

У своїх листах до радянського керівництва віруючі попереджували про непередбачувані наслідки, до яких могло призвести продовження антимонастирської кампанії: «Хіба це не лінчування християнських душ? Майте на увазі, що таке ставлення до співгромадян, особливо на Західній Україні, нічого доброго не віщує: розчленовує нас політично, озлобляє»¹²⁷. Автори подібних звернень не лише вказували на неможливість узгодження лояльності до Бога і комуністичної держави, відверто звинувачуючи режим в антирелігійних переслідуваннях, а й заявляли про готовність до відкритих актів громадянської та політичної непокори. Для виправдання своєї відкритої незгоди вони зазвичай посилалися на декрет 1918 р. про відокремлення церкви від держави і в цілому на радянське законодавство, хоча дещо зміщували акценти. Замість юридичного захисту своїх релігійних прав, автори писали про порушення радянського законодавства радянськими чиновниками. Останньою надією ставало звернення до міжнародної громадськості, яку закликали змусити радянську владу поважати свої закони.

Боротьба ченців українських монастирів за свої права викликала співчуття навіть в окремих представників спецслужб. Так, у листопаді 1963 р. Бродівським відділенням КДБ Львівської області був затриманий монах Почаївської Лаври Андрій Щур, який у автобусі, що слідував по маршруту Кременець-Львів, читав листа, якого збирався переправити за кордон. Проте співробітники КДБ, замість притягнення монаха до кримінальної відповідальності, інкримінувавши йому дрібне хуліганство, відпустили, попередньо обстригши¹²⁸.

Проблемним для частини віруючих було сприйняття, як однієї із складових радянської ідентичності, російськості. Особливо гостро ця проблема постала на західноукраїнських землях, де на початку 1920-х рр., після поразки національно-визвольних змагань, зібралось багато їх учасників. Певна їх кількість поповнила ряди православного чернецтва, залишаючись при цьому сприятливими до національної ідеї. Так, у списку насельників Загаєцького монастиря в Тернопільській обл. значаться два монахи — вихідці з Житомирщини, в монастир вони прийшли у моло-

¹²⁶ Мартирологія Українських Церков: У 4-х т. — Торонто, Балтимор, 1987 — Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. — С. 813–857.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 304. — Арк. 175.

¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 216.

дому віці, на початку 1920-х рр.¹²⁹ Є такі ченці і у списку насельників Почаївської Лаври¹³⁰.

Актуалізувала це питання і довготривала збройна боротьба УПА та підпільна діяльність ОУН, які мали широку підтримку та співчуття серед різних шарів населення, а представники духовної верстви протягом тривалого часу залишалися потенційно сприйнятливими до ідей національного самоусвідомлення¹³¹.

Тому при дослідженні опору віруючих антирелігійній політиці слід враховувати точку зору Ш. Фіцпатрік, згідно з якою причиною обурень селянства з приводу антирелігійної політики була не їх прихильність до Православної Церкви, а те, що це був «найнадійніший ґрунт для опору комуністам»¹³². Таким чином, у підтримці населенням у період хрущовської «відлиги» чернецих громад слід вбачати і політичну складову.

Дослідження повсякденного життя монастирів показало, що в другій половині 1940-х — першій половині 1960-х рр. на уклад монастирського життя впливали декілька чинників: спільноукраїнські тенденції соціального-політичного розвитку, канонічна православна традиція, яка визначала основу монастирської повсякденності, правовий статус монастирів в СРСР, державно-церковні стосунки.

Монастир як соціально-активний інститут завжди був значною противою ідеологічним експансіям держави, що неодноразово призводило до більш чи менш жорстких актів обмеження його діяльності.

У досліджуваній період державі вдалося поставити справу так, що найбільш руйнівні для повсякденного життя монастирів і самого їх існування рішення були втілені в життя не за допомогою прямого насильства, а проведені за вказівкою державних чиновників руками вищого церковного керівництва, яке разом з тим розуміло важливість цього церковного інституту і робило активні зусилля для пом'якшення наслідків нового державного курсу стосовно монастирів.

Дослідження повсякденного життя православних монастирів у 1940–1960-х рр. дозволило з'ясувати, що комуністичні соціально-політичні експерименти не змогли зламати традиційну систему суспільних зв'язків, у якій православне чернецтво було невід'ємною складовою. Спроби влади знищити цей соціально значимий інститут призвели до соціального

¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648 — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 54.

¹³⁰ Там само. — Арк. 51.

¹³¹ *Аввакум (Давиденко)*, архим. История и лица. Закрытие Почаевской Лавры в 1960-х: гонимые и гонители: [Електронний ресурс]: <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/2441/>

¹³² *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2001. — С. 61.

напруження у суспільстві, значна частина якого в окремих випадках активно протидіяла адміністративному тиску влади на насельників монастирів. Завдяки підтримці віруючих, православне чернецтво, попри значні втрати, витримало значний психологічний та фізичний тиск і зберегло своє соціальне призначення.

Частина 4.
УСНА ІСТОРІЯ

Розділ 12.

ПОВСЯКДЕННЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА 1950–1960-х РОКІВ (на прикладі села Хижинець Вінницького району Вінницької області)

Перших п'ять років після закінчення Другої світової війни жителі УРСР поволі поверталися до мирного життя. Страдництво українців не скінчилося. У 1946–1947 роках в Україні знову було створено штучний голод для селян. Виправданням для влади була ще й засуха у південних регіонах України. Спочатку до поїздок східняків за харчами до Західних областей ставилися поблажливо, але дуже скоро заборонили й цю невелику можливість виживання. Дослідники беззаперечно довели, що зерна, зібраного в Україні 1947 р., вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. На виконання держпоставок було здано 436 млн. пудів, на 206 млн. більше, ніж у 1946.

Багато родин мало колосальні втрати, дехто повертався з німецьких таборів, інших запроторили до Сибіру. По 25 років тюрми отримали люди, які виконували якусь роботу при німецькій окупації під загальною назвою «поліцаї».

У селах після війни було мало чоловіків, жінки виконували і їхню роботу. Вони виходили жати і косити, запрягали коні і перевозили різні вантажі. Багато хто хотів би позбутися колгоспного рабства та без паспорта нікуди було податися. Єдине — це вербовка на Донбас, Далекий Схід, Урал, де потрібні були роботящі українські руки.

У даному розділі на основі методу безпосереднього спостереження, який плідно використовується в етнографічній науці з середини ХІХ століття, спробуємо показати повсякденне життя українців конкретного приміського села Хижинці Вінницького району, Вінницької області у повоєнний період. За легендами назва села походить від слова «хижа» — хатина. Історики ХІХ ст. відзначали, що село славилось теслярами, які будували хати. Село це давнє, про що свідчить радіальна забудова, яка вже рідко сьогодні зустрічається в Україні. Найдавніші згадки відносяться до ХVІ–ХVІІ ст. У селі у 1869 р. була збудована дерев'яна церква на кам'яному фундаменті. У с. Хижинцях за даними сільської ради проживає 1249 осіб. Біля 200 осіб померло під час голодомору 1932–

1933 років, майже повністю вимерла родина Джуренків. Не повернулися з фронтів другої світової війни 155 осіб.

Ще на середину ХХ ст. на окремих вулицях були залишки високих укріплень — «вали» замість звичайних тинів. На цей час ще зберігалися назви кутків, хоч вже були запроваджені назви вулиць, які ніхто не знав і не користувався новими назвами. На вулиці лише на одному хліві висіла затерта бляшанка з написом: Дем'яна Бедного. А кутки усі знали: Чапля, Бевзівка, Галайдівка, Поліщуківка, Баранівка, Копичина, Зеленківка, Шайдівка, Джурівка, Дзюбівка, Шлях. На Копичині жили поляки. Поширеними прізвищами були Гончарук, Шпак, Баран, Творун, Шевчук, Колісник, Бевз, Шайда та чимало родин на прізвище Ільченко, які очевидно заселилися з Центральної України. Лише на одній вулиці жили кілька родин з прізвищем Поліщук, які були родичами між собою, що означало їхню пізнішу появу тут. Було село козацьким, а пізніше державним. Його близьке (10 км) розташування до м. Вінниці сприяло активнішому розвитку товарно-грошових відносин. Селяни добиралися до м. Вінниці на возах (взимку — санях), часто пішки.

З початком колективізації чимало людей попали у списки на розкуркулення. Кому вдалося заплатити весь непосильний податок, ті залишилися у селі і у 1929 р. вступили до колгоспу. Радянська колективізація та індустріалізація, становлення тоталітарної системи взагалі — катаклізми, що зламали звичний уклад побуту, об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання, варіантів адаптації, стереотипів поведінки. З цієї причини вчені почали активно звертатися до вказаного періоду, щоб простежити процес адаптації українського селянства до суспільних трансформацій у радянській Україні у 1920–1930-х рр. Однак не менш важливим є повоєнний період для подальшої адаптації до умов колгоспного ладу. Побут селян періоду війни досліджений мало. З переказів відомо, що люди працювали в колгоспі. Тепер німці заставляли працювати. За розповідями селян керував виходом на роботу в колгосп військовий на назвисько Грель, очевидно спрощений і довільний переклад з німецької. Він був дуже жорстокий, їздив на бричці з батогом у руках. Люди ховалися, як він їхав вулицею, бо як zobачив жінку на подвір'ї, то зіскакував з брички і заходився бити людину, що вона у цей час не на роботі. Причин не з'ясовував. Після війни це назвисько ще пам'ятали років десять, бо навіть нашу норовисту корову, яка билася, назвали «грель». Ще пригадували, що німці забирали у селян свиней для приготування обіду. В одній хаті вони влаштували свою кухню. Коли відступали то частину посуду залишили, який ще довго служив селянам.

Перші двадцять років в умовах повернення до мирного життя були дещо послаблені втручання в побут селянина-колгоспника, м'якше

ставлення до проявів релігійності колгоспників. Але це була більше зовнішня ознака, тиск на колгоспника продовжував наростати.

У 1950-х вже майже усі були в колгоспі. Колгоспники мали 60–80 соток присадибної землі, яку у 1960-х усім урівняли по 0,60 га. У селі було кілька родин (здається три) одноосібників, які біля хати мали 0,15 га і шматок батьківського поля. Їх називали індусами.

У селі велику площу, як переважно на Вінниччині, займали посіви цукрового буряка. Колгоспниці на полі мали найбільше клопоту з цукровими буряками. Це була основна технічна культура. Буряки потрібно було дуже рано і вчасно прорідити, щоб не «стекли», тобто щоб не пішли вгору, тоді не буде корінця, другий раз просапували, щоб «провітрити», або щоб ще раз ліквідувати зайву густоту. Все це робилося вручну. Пісню їм придумали: «Буряки рядочками, стеляться листочками...». Восени потрібно було викопати ці буряки, які родили нівроку, обчистити від землі і гички, скласти у бурти. Пам'ятаю, як мама, не в силі вправитися зі своєю нормою, брала і нас з братом на копання тих буряків. Лопата загрузала у мокрій землі, руки мерзли, а у мами вони були такі порепані і чорні, що вже не схожі були на руки. Ввечері вона тихенько постогнувала, бо дуже боліли. За те пізно восени вона отримувала не повний мішок цукру, який стояв на печі і можна було його тихенько лизнути.

Людей, як тоді говорили, «гонили на роботу» взимку на розкидання гною, ще на жнива, на тік до «машини», де провіювали зерно. Та машина працювала цілодобово, траплялося, що посилали туди і учнів старшокласників. Переважна більшість робіт виконувалася вручну. Колгоспникам важко було залишитися вдома, щоб обробити свою присадибну ділянку. Десь у 1960 чи то у 1961 р. кільком колгоспницям за те, що залишилися підгортати картоплю вдома, голова колгоспу (завжди присилали чужого) дав розпорядження переорати їм ту картоплю, яка вже зачинала цвісти. Це сколихнуло село. Голову того десь перевели до іншого колгоспу. Пригадую, як тоді вперше зародилося якесь незрозуміле почуття протесту проти місцевої влади.

Ґрунти тут переважно сірі родючі, де добре родять плодові дерева. Люди вирощували чимало полуниць, малини, але особливо багато фруктів. У домашньому господарстві були свині (одне або двоє на рік), корова, кури та різна дрібна живність. Рідше розводили гусей, качок, індиків. У кількох родинх була ще й пасіка, а в попередні століття пасічництво у селі було розвинене і займало важливу частину господарювання. Коли перед Спасом качали мед, то пасічник наділяв медом сусідів та родичів. Це була давня традиція і вона шанувалася.

Після війни, хоч у колгоспі вже було кілька вантажних машини, колгоспники переважно добиралися до міста, несучи на плечах важкі клунки на базар, пішки. Трохи згодом почав ходити автобус до сусідніх сіл Малі

Хутори і Писарівка. До них вже було ближче 5–6 км. Взагалі, основний транспорт, який був у селі на 1950-ті — початок 1960-х років, це віз з кінним запрягом, «гарба» — це довгий глибокий віз, у який запрягали воли. Їх ще було дві чи три пари в колгоспі. Гарбою перевозили сіно, солону, гичку. Взимку в колгоспі були і сані. Машин було мало і в колгоспі. Основні вантажі перевозили кіньми та волами.

Варто зауважити, що село віддавна славалося у Вінницькій окрузі великими фруктовими садами, плоди яких були основним предметом торгівлі. Лише одних яблунь було понад 20 сортів з місцевими давніми назвами: *папіровка, денешта, ренета зелена, антонівка, ренета золота, пепенка, сіра, зимня, корнилівська, щітина червона, шафран, кальвін білий, макова ренета, семеренка, гусак, ляльківська, олександрівка, циганка, книш та інші. Груші: бабка, дуля, кашка, фунтівка, грантівка, сапінжанка, цукрівка, наумівська, довгохвоста, сінтябровка, бера Оліза, глива, лимонка, лісова красуня, графіни, цукровий глек, панна.*

Найпоширенішим сортом груш був глек (глік), який заготовляли способом сушіння на продаж. Це величезне дерево, яке давало врожай майже щороку. У вересні груші самі починали активно опадати. Їх щоранку визбиравали і носили на сушню. Саме цей сорт груш був ще придатним для заквашування, тому на зиму у погребях у кожного була велика діжка квашених дуже смачних груш. Так само багато насушували слив, серед них найпоширеніший сорт «солодка» або ще називали «черкуша». В середньому кожна родина насушувала тонну а то й більше слив, і так само груш. Сухофрукти становили основну статтю прибутку майже кожного селянина. Цей промисел, досить трудомісткий, був основним ще у ХІХ столітті, але він продовжувався і за колгоспного часу. Оскільки на трудодні майже нічого не платили, то колгоспники мали додатковий прибуток з садівництва. Тому вони вціліли навіть тоді, коли кожне дерево обкладалося податками.

Сушили фрукти на спеціальних сушнях, які давніше мали велику яму (погребницю) у ній була вибита піч з конусоподібним горлом. На верху піч мала форму великого ящика, збитого з широких дошок, посередині мала сволок (балок) і заповнювалася обабіч балка щаблями із ліщини, які прилягали щільно один до одного. Розмір таких сушень був приблизно 150–170 см на 200–250 см. Висота становила приблизно 50–60 см. У цю ємкість засипали груші і палили внизу дровами (частіше пеньками) таких порід дерев, як ясен, груша, яблуня, ніколи не використовували сосну. Вогонь мав бути не великим, щоб не спалити на верху спорудження і не було диму. Досягали великої кількості жару постукуванням об пеньки спеціальною палицею, або коцюбкою (кочергою). Потрібно було за ніч разів п'ять вставати, щоб «підстукати», тобто підтримувати вогонь у печі. Цей жар протягом доби давав можливість підсушити грушу до стану

«балабухи», тобто, уже м'якої, але ще не сухої. Через кожну добу грушу потрібно було перевернути таким чином, щоб нижня йшла на верх. Поверх неї ще насипали тонкий шар слив і так коптили до готовності, кілька разів перебираючи фрукти, щоб ті, які ще сировуваті, попадали на низ сушні і сухіші наверх. Сливи завжди були зверху, вони підсушуючись, своїм соком зволожували грушу, яка ставала дуже смачною і духмяною. Ця праця була важка, і коли батьки були в колгоспі на роботі, за сушнями доглядали діти, а перебирали лише вночі до керосинової лампи або ліхтаря. Приїжджі люди, коли спостерігали цю працю, говорили, що вона для каторжан. Ці малі архітектурні форми побутували спорадично, лише у тих селах, де було розвинуте промислове садівництво, тому майже не описані в етнографічній літературі. Такі сушні збереглися почасти і до сьогодні, але вже значно удосконалені.

Таким чином, на зиму колгоспники заготовляли товар — сухофрукти, які збували на приймальні пункти у м. Вінниці, продавали перекупщикам, які вивозили фрукти до Росії, Білорусії. У 1960-х роках поволі почали давати довідки і самим колгоспникам про те, що везуть на продаж власний урожай. Тоді кілька родин наймали контейнер, або вантажівку і їздили у «поездку», переважно у Росію, Білорусію. Старші люди продавали товар перекупщикам вдома.

З невмілими торгівцями траплялося чимало пригод у таких поїздках, вони обростали різними жартами і анекдотами про відвідування мавзолею, про викрадання товару, про купівлю подарунків (не змогли купити школяреві зошити, бо не знали, як сказати російською, а продавець не знала слова зошит) тощо. Пригода, що сталася з двома чоловіками, які їздили торгувати сухофруктами до Москви, переказувалася багатьма селянами і обростала новими подробицями, а називалася вона «За що п'ятнадцять діб відсиділи...». Суть полягала у тому, що продавши трохи швидше товар, двоє чоловіків вирішили піти до мавзолею, щоб згаяти час до очікування потягу. Зайшли у мавзолей і один не втримався від здивування таким окликом: «... Твою, як живий...». Його відразу вартовий затримав і повів кудись. Реакція його товариша була окликом навздогін: «Я тобі казав на біса він тобі здався...» Забрали і товариша. Люди у тих умовах ще знаходили у собі сили сміятися із себе. Часами вони справді поверталися обкраденими, але щасливими, що живими.

З поїздок привозили своїм донькам на виданні вовняну тканину «бастон» на пальто, шовк на випускні та весільні сукні. Грошей на дрібниці не тратили, бо їх мало вистачити на цілий рік до нового врожаю. Тому заглядали на дерево ще з зими, стежили за прикметами: «Вродить чи ні?».

Старі довоєнні хати під стріхою нещадно протікали, осувалися, і потрібно було братися до нового будівництва. Будівельні матеріали, як

цегла, дерево, залізо чи шифер для покриття, були дорогими і дефіцитними. Рідко кому вдавалося привезти їх з Росії, продавши там сухофрукти. Уже тоді входили в лексику такі поняття, як десь «дістати». Як правило це «діставання» відбувалося по спекулятивній ціні і було недостатнє більшості колгоспників. Певними пільгами могло користуватися лише сільське начальство. Тоді люди вдавалися до таких засобів, як використання старого дерева з розібраних будівель, частково доповнивши його новим матеріалом. Хати, за традицією будували каркасно-стовпової конструкції, між стовпами робили закид деревиною під назвою «дилі», які перекладали так званими «вальками», змішуючи глину і солому. Ці перемішані глиною і соломною продовгуваті жмути «вальки» виготовляли толокою. Грошової оплати не було, але обов'язковим був ситний обід.

Дефіцит будівельного матеріалу змушував селян шукати якісь інші засоби для будівництва житла, і саме наприкінці 1950-х і на початку 1960-х років у подільське село прийшло запозичення з південних регіонів — глинобитна хата, або саманна. Робили опалубки і заливали розмішаною глиною з соломною шари будівлі 50–60 см. Тоді, коли шар підсихав, поверху заливали другий і таким чином отримували глинобитну коробку хати. Рідше виготовляли з глиносоломи з додаванням полови самани, таку форму великої цеглини, їх висушували на сонці і потім з цієї саморобної «цегли» будували хати і господарські споруди, останні частіше. Така конструкція була дешевою і досить теплою, але не для подільських умов, де досить багато опадів. Тоді низ такої хати набирав вологи і всередині вона ставала мокрою. Вологі стіни були восени і всю зиму. Селяни стали купувати цеглу і обкладати такі хати ще цеглою зовні і власне перестали будувати глинобитні хати, а поступово переходили до будівництва цегляних, але це вже більш поширеним стало у 1970-х роках. Перед цим основним покрівельним матеріалом був шифер, бляха проста чи цинкова була великою рідкістю ще й 1950–1960-х рр.

У новобудовах цього періоду змінилося внутрішнє планування традиційної хати. Виділялася кухня, у якій зберігалася вариста піч, і дві кімнати. Одна з них була менша, яка використовувалася для снання і більша «зала», переважно для прийому гостей. Такий варіант був найбільш поширеним, хоч почали з'являтися поодинокі і більш ускладнені планування. Пізніше, на 1970-ті роки, припадає початок побудови літніх кухонь з винесенням туди печі. У хатах залишали лише груби для опалювання.

Земляна долівка у нових хатах у більшості була замінена на підлогу з дошок. Вікна стали робити дещо більших розмірів.

Невеликі можливості були для розвитку одягу у післявоєнний період. Пародійна пісня:

Тум бала, тум бала,
Тум балалайка
Кирзові чоботи
Рвана куфайка...

дуже добре відповідала тому періоду щодо повсякденного одягу селян, навіть для приміського подільського села. На цей час у селі вже ніхто не виготовляв домотканих тканин. Зрідка хіба що полотно для ряден. Це ремесло занепало тут ще раніше, оскільки близькість міста давала можливість користуватися фабричними тканинами. Але на цей час у магазинах продавали під заготівлю яець, на паї перкаль (тонка бавовняна тканина), ситець, байку, штапель, дуже рідко батист. На кінець 1950-х почав з'являтися крепдешин і крепжоржет (прозора шовкова тканина). Хоч би одну святкову сукню намагалися пошити для дорослих дівчат і молодих жінок. Шили одяг буденний у сільських кравчинь («модісток»), а святковий — у сусідніх селах, де були більш вправні кравчині, та у місті, але не в ательє, а у приватних осіб за рекомендацією. Часами все село обшивалося однією чи двома кравчинями. Особливо вибирали «модісток» для пошиття весільної сукні. Крій таких суконь був досить простим. Переважно у клинці, найпоширеніша була «шестиклинка», або більш пишні «сонцекльош». Для підлітків крій був ще примітивнішим. Спідничку збирали у талії, що називалося під «тетянку». Рукави у таких літніх сукнях були двох видів: «фонарики» і «крильця». Жінки середнього і старшого віку одягали блузи (блюзка) з ситцю, з довгим рукавом і чохлами, коміром. Спереду застібалися на гудзики. Тут особливих відмінностей не було. Спідниці жінки носили переважно зібрані на талії.

Нова форма одягу — жіночий бавовняний костюм — теж поволі входила у побут. Були переважно сірого кольору. Такими костюмами часом преміювали тих, хто працював на постійній роботі, тобто дояркам, свинаркам і телятницям. Але це було досить спорадично. Такі ж бавовняні костюми носили і переважна більшість чоловіків, окрім керівництва.

Осінньо-зимовий одяг був однаковим для чоловіків і жінок — ватяна куфайка. Жінки на свято мали короткі пальто «сачки» з сукна. Поверх них одягали великі картаті вовняні хустки ще довоєнних запасів. Кожухи, хоч у декого ще були у скринях, майже не носили. У 1960-х жінки, як святковий одяг, почали носити плюшеві півшубки на ватяній основі. У цей же час для молодих дівчат було престижним мати пошите (переважно синього кольору) бастонове пальто з широким каракулевым коміром. Усі вони шилися одного крою, до талії, довжиною нижче коліна. До них личили пухові хустки, які купляли на «товчку» у м. Вінниці. Так одягалися і молоді жінки, але більш заможні. Не кожна родина на селі могла собі дозволити мати таке вбрання. Дуже популярною для осені, окрім

тернової з квітами, стала картата (невеликого розміру) зелено-червона хустка, яку також можна було придбати лише на «руках», тобто у спекулянтів.

Молоді хлопці весною та восени ходили у пошитих кравчинями курточках вельветових «бобках». Їх також можна було придбати на базарі. Тоді ж почали з'являтися вузькі штани «у дудочку», які носили лише сміливці «стиляги». Модні були чоловічі костюми кольору «морської хвилі», але їх мали одиниці.

Взуття було не просто придбати по причині його дефіциту. Влітку старше покоління та діти ходили все ще босоніж. Були модними для людей різного віку гумові спортивні тапки, їх ще називали в народі «балетики». Туфлі, а трохи згодом босоніжки, були на «вихід», тобто, як йти до клубу, до кооперації (магазину), до контори чи сільради, до церкви. Восени та взимку носили гумові та кирзові чоботи. Побутувала (стиха) поговорка: «Спасибі Сталіну-грузину, що видумав резину». За неї могли і посадити. Кирзові чоботи були твердими, важкими і холодними. Доярки, свинарки ходили в них цілий рік. Зрідка у кого ще були на свято хромові чоботи (з доброї шкіри), які залишилися ще з дореволюційних часів. Вже на початку 1970-х почали з'являтися жіночі чобітки з короткими халявами, так звані «румінки», але були у великому дефіциті, їх можна було лише «дістати» з-підполю, тобто у спекулянтів. Термін «з-підполю» виник тому, що продавці показували товар, але зобачивши міліціонера, ховали його швиденько під полу свого одягу. Така торгівля тоді дуже процвітала.

Коли починалися морози, то жіночим, чоловічим і дитячим взуттям були шиті валянки. Їх ніколи не шили з нового сукна, бо воно було дороге і недоступне. Валянки шили зі старого одягу, старої шинелі. Щось розпорювалося, «перелицьовувалося» (тканину перевертали на зворотній бік) і шили взуття. Валянки шили місцеві кравчині, а також купляли їх на тому ж «товчку» у м. Вінниці. На роботу та біля господарства на такі валянки одягали зверху гумові чуні (тип глибоких калош), а на свято калоші. Місцева назва «галоші». Спочатку вони були мілкими, які носили у місті, а потім почали виробляти для села дуже популярні глибокі калоші. Їх можна було придбати часом в кооперації, але частіше, знову ж таки у м. Вінниці. Вони були товаром дефіцитним. Інколи їх привозили з Москви ті, що возили в Росію сухофрукти.

Керівництво села, учителі взували чоботи з шкіри, а взимку «биті» валянки з калошами. Також вони мали пошиті або куповані з доброго сукна пальта, частіше з каракулевим коміром і такою ж шапкою.

Наручних годинників тоді у селі майже ніхто не носив, але вже наприкінці 1960-х почали потроху з'являтися у тих, хто працював у місті, приїжджих. Це був дуже престижний аксесуар. Цікаво, що тепер, коли

хочуть вказати депутатам про гріховність їхнього способу життя, то неодмінно показують дорогі годинники на їхніх руках. А тоді теж приміряли годинник до гідної поведінки і коли бачили, що людина поводить себе нечемно, то обов'язково осудливо відзначали: «Ти подивись на нього, а ще при часах...».

Керівники з району, різні ревізори влітку найчастіше приїжджали у село у білих полотняних костюмах і таких же білих з тканини туфлях, начищених зубним порошком. Над таким одягом колгоспники підсміювалися між собою і боялися таких «гостей», бо від них очікували нових повідомлень про позики, податки тощо.

Їжа повсякденна і святкова подолян була переважно традиційною, хоч з'являлися і нові страви. В раціоні харчування селянської родини переважала борошняна та молочна їжа. М'яса і риби споживали мало, переважно на свята. Готували їжу у печі, але вже використовували керосиновий примус, який був далеко не в кожній родині.

На сніданок готували найчастіше суп без м'яса, але обов'язково підсмажений цибулею і борошном. Меню на сніданок і вечерю складалося з однієї страви. Це переважно була варена або смажена картопля, локшина (власноручно приготований вермішель). Тісто замішували на кислому молоці або на воді, додаючи яйце і добре викачували, а потім різали тонкими смужечками і виготовляли домашню локшину, або їх ще звали галушки. Вони різнилися назвами «різані» і «щіпані». Ця остання назва поширювалася більше на так звані «щіпані» галушки. М'яке тісто відщипували і кидали в гарячу підсолену воду, яке потім заправляли шкварками з цибулею. З такими галушками часто варили картопляні супи. Їх ще часом називали польським словом «клецьки». Готували також вареники, найчастіше з підсоленим сиром, які заправляли підсмаженим з цибулею салом. Взимку, коли перед Різдом кололи кабана, то часто варили вареники і пекли пиріжки з «готробою», тобто з подрібненими і смаженими нутрощами свині: серце, легені, печінку. Не часто подавали на снідання «смаженю» на салі (яєчню). Це переважно, як хтось завітав з несподіваних гостей. Яйця продукт був дуже важливим. На них в кооперації можна було купити невеликий відріз тканини. Щоб придбати в кооперації якусь кофтинку, необхідно було здати на державну заготівлю сотню і більше яєць. Як потрапляла до кооперації якась ковдра чи пальто, то, окрім оплати грішми, ще потрібно було здати зо три сотні яєць. На здані яйця можна було купити такі дефіцити, як оселедці, борошно, олію тощо. Загалом, в кооперації на той час з продуктів продавалися хліб (в чергу), горілка «Московська», консерви «бички» і «кілька», іржаві оселедці, цукерки *подушечки*, *горошок*, *морські камінці*, *барбарис* і *м'ятні*. Періодично продавалися пряники та печиво. З продуктів купляли переважно хліб. Рибні консерви купляли у випадках різних okazій, як при-

гощення для їздового, коли привіз гички чи соломи, як виорав присадибну ділянку. Їх на закуску купляло лише сільське начальство. У селян на куповані продукти не було грошей.

Хліб за традиційним рецептом, зберігаючи закваску від попередньої випічки, ще пекли у тих родин, де переважно були представники старшого покоління. Варто зазначити, що на даний період переважна більшість молодих родин ще проживала разом з батьками чоловіка, чи рідше дружини. Сегментація родини відбувалася пізніше. Бабці випікали раз на тиждень справжній духмяний домашній хліб, який не тільки пахнув на всю хату і вулицю, а був справжнім лакомством, коли його вживали з теплим молоком, борщем, натирали скоринку часником і їли з внутрішнім салом «здір». Але вже частіше почали вживати купований хліб, переважно у м. Вінниці. Часом хліб вивозили для тих, хто працював у полі і вони могли купити буханець (кирпич), але таке «свято» було не часто.

Частіше на сніданок та вечерю готували млинці на кислому молоці та пекли коржі, які вживали з кислим молоком, відвареними сливами, влітку, особливо на Маковія, з маком. Рідше, але готували також картопляні деруни, які їли з кислим молоком. На вечерю часто варили картоплю в лушпайках, після обчищення вмочали її в олію і їли з солоними огірками або квашеною капустою. Це було дуже смачно. На вечерю часто готували пшоняний куліш і різноманітні каші, найчастіше пшоняну та гречану, ячмінну, восени часто кашу з гарбуза (місцева назва з «кабака»). Каші найбільше готували на молоці. Нашвидкуруч подавали сир перемішаний з сметаною. Також частіше для несподіваних гостей. Такою ж стравою при якихось okazіях була макаронна бабка, запечена у печі з яйцями. Це була більше святкова їжа.

З молочних продуктів найбільше вживали молоко, кисле молоко (кисляк), ряжанку (місцева назва «колотуха»), останню більше на свята. Сметану вживали частіше як приправу до різних страв.

Найбільше взимку раз на тиждень, переважно у суботу, готували пиріжки з горохом. Їх найчастіше пекли тоді, коли випікали й хліб. Сирий намочений горох розтирали в макітрі до однорідної маси, вчиняли тісто на кислому молоці. Середина пиріжка не заліплювалася, так що горохова маса була зверху. У печі вона покривалася ніжною скоринкою. Такі пиріжки складали у макітру і поливали часниковою приправою, яка робилася на олії. Це було справжнє свято шлунка. До таких смачних святкових страв належали товсті смажені кишки, начинені гречкою і кров'ю свині. Це також було тоді, коли кололи свиню, тобто один, або рідше два рази на рік, але не частіше. Сире сало споживали як перекуску, і як обід у жнива на полі. Його найчастіше їли з цибулею або часником. Воно зберігалось у дерев'яних боднях (спеціальних діжках). М'ясо тоді ще не

вміли консервувати, його переробляли на ковбаси, а решту складали в полотняну торбину, пересипавши великою кількістю солі, ставили під гніт у діжку, де м'ясо зберігалося у солонючій ропі. Перед вживанням його вимочували у кількох водах.

На обід готували щоденно борщ, у піст борщ чередували з капустаком та гоїрошником (росольником). Борщ з «кваском» (щавлем), частіше з пшінкою готували лише ранньої весни. Пшінка — рання весняна рослина з круглими листочками. Саме ті листочки клали до борщу. У подільському селі борщ ніколи не готували на два–три дні. Залишки доїдали домашні тварини і щоденно готували новий борщ. Навіть побутувала поговорка: «Ти такий “добрий”, як борщ вчорашній». Взимку або весною готували пшоняний куліш з «рубцями». Це суп з дрібно нарізаним свинячим шлунком, пшоном і заправлений салом з цибулею. Це вже вважалася багатша їжа. Зрідка (мабуть, через відсутність кукурудзяного борошна) робили мамалигу, заправляючи її молоком або олією.

На десерт вживали восени киселицю (варені без цукру солодкі сливи), взимку молочний і ягідний кисіль та квашені яблука і груші. Влітку часто варили вареники з черешнями, вишнями, пізніше з сливами. Пекли дуже смачні «кострубачі». Це пухкі коржі, замішані на кислому молоці і яйцях з додаванням до тіста впереміжку черешень і вишень. З молоком і медом це були справжні ласощі. Маринували у власному соку особливим способом зі спеціями (лавровий лист, гвоздика, кориця) сливи, злегка придушуючи їх у печі, і подавали як святковий десерт.

З напоїв здебільшого вживали молоко. Взимку пили чай, особливо при простуді, запарений з гілок вишні, малини, смородини. Купований чай у селі тоді ще не вживали.

Святково-обрядова їжа, яку готували на усі календарні та сімейні свята, була переважно традиційною і на той час. До основного меню входили: тушкована капуста з м'ясом, голубці з пшоном, холодець зі свинячої голови та ніг, гречана каша з м'ясом, до них у 1960-ті додалися котлети та вінегрет. До вінегрету обов'язково додавали варену квасолю. На десерт виставляли ряжанку (колотуху) з пиріжками або кисіль. Переважно молочний і ягідний, досить густий, його розливали і подавали у мисках. Цей набір страв готувався на весілля, хрестини, на календарні свята з певною зміною ритуальних страв. Так, на Різдво до цього класичного набору додавалися кутя та узвар та ще багато пиріжків з сиром, маком, коржики для колядників та щедрівників. Пекли також калачі, з якими носили діти вечерю до баби з дідом і до хресних батьків. Колядувати тоді дітям забороняли у школі, але ці заборони порушувалися і на своєму кутку все ж бігали попід вікна. Виносили колядникам пиріжки, горіхи, цукерки (м'ятні), вареники і дехто гроші від 5 до 15 ко-

пійок. Більші гроші, як от 2–3 карбованці давали лише хресні батьки і дідусь.

Після Різдвяних свят йшли м'ясниці, починалися весілля. Готували вище згадану їжу, в залежності від достатку, асортимент міг складатися із двох-трьох страв. Але обов'язковими були холодець, тушкована капуста, гречана каша і пиріжки з колотухою або кисіль.

Перед постом на Колодку (Масницю) тут варили вареники з підсо- леним сиром, заправляли їх маслом та частіше салом зі шкварками. Традиція поступово згасала. Парубки приходили до дівчат з могоричем, що означало «вчепити колодку», яку дівчина мала б повернути на великдень у вигляді вишитої носової хустинки з писанками. Це вже мало спорадичний характер і не було масовим. Великого посту селяни, напос- тившись під час голоду, не особливо дотримувалися. Переважно тримали середу і п'ятницю, та й то старше покоління. Цей період пори року сам по собі змушував звертатися більше до рослинної їжі, бо калорійна м'ясна їжа закінчувалася, сало притримували на жнива та косовицю. Це була квашена капуста, огірки, картопля в лушпайках, зрідка оселедець. Вжи- вали також молочні продукти. Корову намагалися мати у більшості родин. Тепер частіше варили борщ з квасолею та капусняк. Варення заготовляли переважно з вишень, малини (від застуди та грипу), полу- ниці, але у невеликих кількостях. Більше споживали сирих та квашених яблук і груш, які були до весни. Коли садили город, то виносили миску з квашеними яблуками, а сам росіл з яблук наливали в чашки, додавали трохи цукру і крихітку соди, помішували і робили «шипучку», що добре вгамовувало спрагу. На літо ще заготовляли квас з кришаниць (сушених яблук), які заливали березовим соком, настоювали і пили в спекотні дні.

Дещо більше продуктів з'явилося в середині 1960-х, на період хру- щовської відлиги. На базарі у м. Вінниці на брезенті лежала купа кам- бали, до якої ставилися з певною пересторогою через її незвичний зовнішній вигляд, але потім купляли періодично. Хоч частіше надавали перевагу таким сортам риби, як тріска і окунь, яких побільшало у про- дажу. На базарі також стали продавати ковбаси домашнього приготу- вання по 25 карбованців, що було не по кишені селянам. Але варто зауважити, що наявність на присадибних ділянках значної кількості полу- ниці, малини, вишень, ранніх сортів яблук і груш давала можливість жителям с. Хижинці мати завжди свіжу копійчину. Гроші ці були невеликими. Їх витрачали на купівлю хліба, цвяхів, різного домашнього начиння, на посуд, який був великим дефіцитом. На базарі було багато господарських магазинів, майже на кожному з них висіла пляшка із синюватим розчином з написом «денатурат, яд, пити нельзя». Але куп- ляли, трохи розводили водою і пили, бо за самогоноваріння садовили до в'язниці, часто вчиняли труси горілки. Ця сторона сільського побуту

висвітлювалася у фольклорних новотворах: «Ще горілочка не капає, бригадир за клямку лапає...».

Найвеличнішим святом був Великдень або Паска. Духмяний запах великодних баб стояв над селом. Їх випікали у спеціальних гончарних виробках — ринках. Баби були великі, жовті і дуже пахучі. Недоброю прикметою було, коли паска чомусь не вдавалася. Запікали також сир з яйцями, пекли шинку та свиняче ребро в коржі, фарбували крашанки. На Великдень обов'язково збивали масло і прикрашали його у полумиску візерунками, корінцями гвоздики. Писанок у селі не писали на цей час, часом їх привозили монашки з містечка Браїлів, але вони були розписані вже не в традиційному стилі.

Влада не шанувала почуття людей і їхніх свят. На Великдень гонили на роботу, або виписували коні для оранки присадибної ділянки і змушували людей грішити у свято. Але однаково святкували, хоч учителька в школі ретельно перевіряла руки у дітей, чи вони у фарбі, але відмовитися від щастя пофарбувати яєчко ніхто собі не міг. Фарба куплялася у Вінниці, знову ж таки «на руках» і була досить яскравою. Фарбували і у цибуліні. Змушені були робити це потай, або й відмовитися від святкування, лише партійні та учителі школи.

Хоч селянам було й не легко, але намагалися на Великдень придбати дітям якісь обнови з взуття чи сукню, сорочечку тощо. Але це далеко не всі могли зробити, тому звичай потроху відходив.

На проводи (тут вони припадали на Зелену неділю, що характерно для сіл Правобережної України) у селі готували так само крашанки, пекли калачі, пиріжки і брали ці страви на цвинтар, розкладали на скатертині на могилах, роздавали бідним, поминали померлих.

У 1950-х рр. ще побутувала, хоч і дещо у трансформованій формі, жива традиція свята Івана Купала. Дівчата ставили у когось на кутку у дворі деревце верби, прикрашали його квітами та вишнями і співали біля нього, або грали в ігри. Пісень обрядових вже знали не багато. Обов'язково готували у складчину вареники з вишнями, частувалися, а гілочки від розламаного купальського деревця за традицією носили на огірки, щоб родили. У наступні десятиліття святкування відійшло, а пізніше відроджувалося вже учасниками художньої самодіяльності.

На літні свята Маковія пекли коржі і замішували їх з тертим у макітрі маком, на Спаса пекли струдлі та пиріжки з яблуками.

Та найпишніше готувалися на храмовий празник, який у с. Хижинці припадав на 21 вересня (Друга Пречиста). У 1960-х зачинили церкву і зробили з неї колгоспну контору, а пізніше в одній частині були дитячі ясла. Незважаючи на це, «празник» відзначали три дні, запрошуючи на нього родичів чи знайомих з сусідніх сіл. На празник обов'язково випі-

кали калачі і пиріжки, тушкували капусту з м'ясом, варили холодець, але завжди мала бути ще й смажена риба. Свіжу рибу купляли на базарі у Вінниці, але як був добрий голова, то дозволяв перед цим святом спустити воду у ставку і колгоспники могли купити рибу у своєму ж колгоспі за трохи дешевшою ціною. Таке теж траплялося. Влада, не помічаючи у цьому святі релігійного «дурману», ставилася до святкування досить лояльно і сама не проти була посвятувати, запросивши родину чи начальство з сусіднього села. Ходили на празники в інші дні до сусідніх сіл. Ця традиція так міцно трималася, що якщо у когось було мало родини на стороні, то дітям старшого віку дозволялося запрошувати своїх однокласників з інших сіл. У селі була десятирічка, до якої ходили учні в старші класи із шести навколишніх сіл.

Такі календарні свята, як Катерини, в селі вже не святкували. Молодь ще трохи бавилася на Андрія (13 грудня), але вже без випікання калити. Зберігався почасти звичай приготування балабушок і частування ними пса, дівчата бігали лічити кілки на тинах, писали імена бажаних наречених на папірцях, перемішували і клали під подушку, а потім витягали один папірець. Це були розваги здебільшого підліткової молоді. Частування, як правило, не влаштовували.

Перед Пилипівкою (від 28 листопада) варили так само, як і на Масницю, вареники з сиром. Пилипівчаного посту мало хто дотримувався. Очікуваним і особливо святковим був Святвечір, або просто Кутя. Окрім учительських родин, які хоч і варили потай кутю, до цього вечора готувалися усі селяни. Свято просто витало у повітрі. Зранку, або ще напередодні, постукували ступи, у яких товкли пшеницю на кутю. Вносили в хату запашне сіно, переважно отаву (другий укіс), свіжу соломку, якою встеляли долівку хати. Сіно клали на покуті. Туди несли зварену з пшениці кутю і в цей час діти на лавці *мекали*, *бекали*, *квоктали*, щоб усяка живність водилася в господарстві. Біля куті стояв і горщик з узваром. Кутю все варили в новому горщику. Це не було важко, бо на базарі можна було купити горшки, макітри, гладушки (глечики) у великому асортименті.

Бабця або дідусь розтирали у макітрі мак. На прохання спробувати його завжди була відмова, що до вечері «не можна», а на прохання хоч макогін облизати казали сердито: «не можна, а то чоловік лисим буде». Хоч ще не було повної уяви про «лисого» чоловіка, але все ж було страшнувато.

На Святвечір намагалися приготувати дванадцять страв, але це не завжди вдавалося, але зазвичай на стіл ставили такі пісні страви: капуста-няк, горох варений, млинці, рибу, вареники з вишнями, сливами. Першою брали три ложки куті. Ще побутував звичай для неодружених бігати на двір слухати у якій стороні собака гавкає, то звідти чекати й судженого,

але цього вже мало дотримувалися, вважали забобонами. Це вже були пасивні спогади, та поодинокі випадки побутування звичаю.

Приводом для приготування святкових страв майже у тому ж асортименті, що вказано вище, були ще виряджання в армію, закінчення збирання урожаю. Закінчення копання буряків ланка відзначала в складчину і це чомусь називалося «баль». Жінки готували вареники, макаронні бабки, часом рибу і збиралися у чийсь хаті на «баль». Веселилися, співали. Запрошували на такі балі одного дуже обдарованого чоловіка Андрія Павлусенка, який був поетом, композитором і відомим бандуристом, учителем. Грав віртуозно на бандурі і співав українські пісні. Сам він написав мелодії до більше як 50-ти пісень на слова Івана Франка, Максима Рильського, Платона Воронька та інших відомих поетів. Репертуар був у нього багатющий, від народних до авторських пісень. Улюбленими були: «Чи не той то Омелько», «А у нашого Омелька невеличка сімейка, тільки він та вона, та два парубки вусатих, та три Христі в намисті, та дві ляльки в колиці...», жартівлива «Якби я був полтавським соцьким...», «Шумлять верби», «Місяць на небі».

Дозвілля молоді проходило переважно у клубі, який був переобладнаний з попівської хати. В одній частині хати був клуб, в іншій — кооперація. У клубі два рази на тиждень демонстрували кінофільми. Переважно індійські та арабські. Старші хлопці й дівчата сиділи на стільцях, а підлітки на підлозі перед екраном. Якщо не вистачало місця на підлозі, то за доброти прибиральниці можна було дивитися фільм на сцені за екраном, тільки все рухалося у другий бік. Але це було, як тепер кажуть «суперово». Тоді таких слів ще не знали. У неділю в клубі були танці під гармошку. Танцювали вальс, польку, краков'як, карапет. У середині 1960-х почали танцювати фокстрот і танго.

Найбільш збереженою на ці роки була ще весільна обрядовість. Традиційно проводили сватання, але з меншою кількістю гостей. Готували скромне застілля, домовлялися про витрати та термін самого весілля. Приходили сватати дівчину з хлібом і пляшкою горілки. Але вже майже ніхто не перев'язував сватів рушниками. Та й не вишивали вже рушників. При потребі їх купували на базарі.

Весільний обряд добре описаний був у той час фольклористкою з Вінницького педагогічного інституту Є. Горб, який вона опублікувала на сторінках журналу «Народна творчість та етнографія». Опис даного весілля не був зовсім типовим для села цього періоду. Бо нареченим був молодий агроном з Росії. На цьому весіллі «старостували» керівники колгоспу. Тут було відсутнє кількаразове ходіння весільного почету сватів і свашок від хати молодого до молодої, бо наречений приїжджий. Однак бачимо, що ще чимало виконувалося весільних пісень до приготування короваю, до розплетення коси молодої, до подачі страв тощо.

Наводяться в описі також жартівливі переспіви бояр і дружок за столом з докорами кожній стороні.

Основна структура обряду весілля на 1940–1960-ті роки була ще збережена. Молода з дружками, а молодий з боярами запрошували на весілля кожен свою родину. Дружки носили з собою у хустині невеличкі калачики у такій кількості, скільки потрібно було обійти родин. Калач залишали в хаті на столі, тоді молода промовляла: «Просили мама, просили тато і я прошу приходьте до мене на весілля». Неодружених просили за дружку. Родичі намагалися тут же розламати той калач: «Щоб молоді не старілися». Молода з дружками ходили у віночках і стрічках, які тут звалися «бинди». На кінець 1960-х з'являється нова форма запрошення через спеціально виготовлену фото листівку з фотографіями наречених. Цією формою користувалися переважно ті, хто пішов до міста навчатися чи працювати.

Дітей хрестили у сусідніх селах, або запрошували батюшку додому, часто це робилося без розголосу. Зберігалася традиція, що кума приносила крижмо (тканину або рушник), а кум — хліб. Гостина була скромною, щоб менше знали про хрещення.

Поховальні обряди частково зберігали давню традиційну форму. Померлого ховали на третій день, перев'язували рушниками чоловіків і хустками жінок, але тільки тих, хто ніс домовину і віко від неї. Діти попереду похоронної процесії встеляли дорогу гілочками хвої і стеблами барвінку, тобто вічнозеленими рослинами, що означало вічність життя, але більшість людей вже не знали про мотивацію звичаю, робили це, бо «так годиться».

Селян ховали з священником, якого запрошували з сусідніх сіл. Процесію активістів та партійних супроводжував сільський духовий оркестр. У складі оркестру були переважно учні старших класів, які часом не вміли грати похоронний марш, то виконували мелодію пісні з кінофільму «Весна на заречной улице».

Зберігався також звичай ховати неодружених молодих людей з елементами весільної обрядовості, весільне вбрання, букети тощо. Після поховання був поминальний обід з традиційними стравами: варений горох, капуста, каша, калачі, густий кисіль у тарілках. Насамперед давали усім по три ложки колива і молилися «Отче наш». Наприкінці півчі співали «Вічна пам'ять» і піднімали калач. Поминали померлих на дев'ятий, сороковий день та на річницю, а також на Зелені свята.

Традиційна народна культура повоєнного села зазнала значної трансформації під впливом різних чинників. Соціально-економічні умови були важкими, на трудодні селянам платили зерном та цукром у мізерній кількості. Виживати допомагало присадибне господарство та садівництво. На зміни в культурі повсякдення колгоспників мало вплив близьке роз-

ташування обласного центру. Працювати у місті було неможливо, бо відразу ж відрізали земельну присадибну ділянку. Влаштувалися у місті лише члени родин одноосібників на непрестижних роботах: сторожами, санітарками. Але спілкування з містом було активним. У неділю селяни йшли не до церкви, бо вона вже не функціонувала, а на базар щось продати і купити.

У повоєнний час, коли сім'я переживала важку кризу у зв'язку з втратою великої кількості чоловічого населення, відбувалася подальша трансформація традиційної культури. Саме труднощі економічного та морального характеру породили таку форму шлюбу, як «вечірка». Вони відбувалися дуже скромно, але для першого одруження молодим усе ж намагалися обов'язково спекти коровай.

У 1950-х — на початку 1960-х починають пропагуватися так звані «комсомольські весілля» для передовиків колгоспного виробництва. Їх вибірковий характер, на щастя, не сприяв значному поширенню.

На духовне життя колгоспників впливали також засоби масової інформації, насамперед газети і радіо. З передач по радіо вивчали чимало нових пісень, перестали дітям розказувати казки, бо їх тепер також можна було слухати «з радіва». На зникнення колядок і щедрівок у живому побутуванні безпосередній негативний вплив мала заборона учням школи дотримуватися звичаю колядування та щедрювання, відвідування церкви, розфарбовування великодніх крашанок тощо. Атеїстичне виховання позначилося на ставленні молоді і до суто народних традицій, які також оголошувалися забобонами та пережитками.

Для приміського села більш помітна нівеляція народних традицій, скорочення обрядових дій при дотриманні календарної та сімейної обрядовості, ширше використання фабричного одягу, домашнього начиння. У віддалених селах від міста ці процеси відбувалися значно повільніше.

Розділ 13.

ПОВОЄННІ РОКИ В ОДЕСІ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ¹

Батьки мої жили в одноповерховому будиночку в центрі Одеси, за півкварталу від вулиці Пушкінської. В перші повоєнні роки з продовольством було, як і раніше, кепсько. Щоб хоч бодай як послабити напругу, людям стали роздавати землю під городи. Як і всі містяни, ми доглядали свій город, врожай дбайливо збирали і зберігали — перебирали, що треба підсушували, щось засолювали і відправляли до льоху, викопаного у дворі (теж характерна риса 1940-х).

Найбільше раділи картоплі. Дітей у сім'ї було шестеро, проте їдоків зазвичай виходило більше, адже в кожного були друзі, знайомі, вони приходили не питаючись (телефон в ті часи мало в кого був, це, можливо, й ускладнювало життя, але сприяло розвитку безпосереднього, живого спілкування), і коли велика сім'я сідала за стіл, гості займали вільний стілець. Картопля, солоні огірки, капуста були, звісно, смачніші від макухи, коржів з висівок, толокна та інших таких продуктів з Привозу, які найчастіше бачили на столі одесити. Завжди жаданим був вінегрет, він посідав почесне місце на столі (як згодом салат олів'є). Зараз нам відомо, що їжа з висівок, вівса не містить холестерину (про існування якого мало хто підозрював) і не сприяє гладшанню, отже, є корисною, відтак, бажаною. Але тоді у вжитку частіше зустрічалися слова «лікувальне харчування», аніж «дієта», й прагнення були зовсім інші. Проблеми зайвої ваги не було. Натомість, внаслідок тотального виснаження людей, ознакою хорошого лікування, оздоровлення, відпочинку в санаторіях, здебільшого, вважалося збільшення ваги. Погладшав — то ж часу дарма стратив. У цьому плані цінувався курячий бульйон. На базарі можна було купити живу курку, віддати її в будку, що стояла поруч, і за 20–25 хвилин отримати її обскубану й випатрану (печінка, серце, шлуночок обов'язково додавалися, як делікатесні та корисні продукти). Продавалися і різні набори з частин курки. Їх із задоволенням купували для дітей, щиро вірячи, що саме жирний бульйон зробить дитину вгодованою, отже, здоровою.

¹ Запис 25.06.2014 р., переклад і підготовку до друку здійснила Оксана Янковська.

В Одесі, звісно, виручала й морська риба і морепродукти, серед яких найпоширенішими були рачки (креветки). Спочатку, пам'ятаю, траплялися навіть знаменита кефаль і дунайський оселедець. Але вони доволі швидко зникли. Про кефаль подекували, що вона чомусь пішла до берегів Туреччини...

З часом в крамницях поряд з такими звичними і обридлими баночками бичків в томаті, крабів далекосхідних, червоної ікри на вагу, стали частіше з'являтися м'ясо (на жаль, в ньому чомусь завжди було забагато кісток, до того ж продавець міг ще кісточку підкласти), курки (зазвичай синюватого кольору, втім, і в пізніші часи оспівуваного радянськими гумористами), всіма улюблені ковбаси, розширився асортимент кондитерських виробів, котрі якимось непомітно витіснили саморобні льодяники, іриски, пісний цукор та інші ласощі з базару. Але одесити звикли, що справжні продукти купляють на Привозі. Дуже цінувалося знайомство з продавцями і взагалі працівниками сфери торгівлі, поширеним був бартер.

У моїй школі не було ні буфета, ані їдальні. У велику перерву ми, діти, вибігали щось купити на вулицю, де жваво торгували пиріжками (8–15 коп.), вареними рачками, пшонкою (вареною кукурудзою), соняшниковим насінням. Особливим попитом у школярів користувалися булочки-франзолки (6 коп.). На батьківських зборах щораз батькам обіцяли покращити шкільне харчування, але обіцянки не збувалися, а забувалися, збори проводилися рідко, хоча, вони, начебто, й не дуже були потрібні. З учнями, що відставали в навчанні, мусили були займатися вчителі в додатковий час. Про збирання грошей з батьків на ремонт, прибирання, якісь там подарунки вчителям і не йшлося. Не спостерігалось хуліганства — школа ж жіноча. І все ж один випадок збору грошей я пригадую — на пелюшки новонародженому синові вчительки математики Марії Семівни. З якою цікавістю та галасом розглядали учениці придбані на їхні гроші відрізи бязі й байки на одяг маленькому Сені!

Про харчування у громадських їдальнях пам'ятаю дещо пізніше; вже на початку 1950-х років воно було доволі доступним, втім, скудним і одноманітним. Пригадую, мій однокурсник, який віддавав на лікування матері більшу частину стипендії, змушений був витратити на їжу не більше 50 коп. в день: 30 коп. коштував комплексний обід із трьох страв, 8 коп. — склянка гарячого молока, 10 коп. — два бублики. На вечерю хлопець був змушений брати в їдальні хліб з гірчицею. Часом профком видавав студентові безкоштовні талони на обід, що вельми допомагало дожити до чергової стипендії.

Подолання труднощів з придбання одягу, взуття в повоєнні роки потребувало неабияких зусиль і кмітливості. Одяг доглядали й берегли, не раз перешивали, ретельно перелицьовували, скомбінували. Швейна

машинка «Зінгер» в нашому будинку працювала безупинно. Взагалі, люди тоді вдягалися були у хто на що здатен. Хоча людині властиве бажання жити красиво, невибагливість домінувала. Носили ватяники, доношували військову форму, видумували щось з шинельного сукна та матерії для одностроїв, так з'явилися напівпальто, жакетки, швидко і надовго увійшли в моду легкі комбіновані курточки на поясі. Згодом прорив у жіночому легкому одязі скоїв штапель (як пізніше це зробив кримпен). Поява капрону витіснила фільдекосові та фільдеперсові панчохи, бавовняні шкарпетки, гольфи; капронові панчохи попервах багато хто з жінок так берегли, що надягали їх в рукавичках. На Дерibasівській вулиці стали продавати китайські вовняні та шовкові тканини.

Навіть вкрай зношений одяг не викидали — віддавали лахмітникам, котрі, як і лудильники та точильники, ходили дворами, повідомляючи про себе гучними вигуками. В обмін на ганчір'я (зараз такого не знайдеш і на сміттєзвалищах) вони пропонували синьку для відбілювання білизни, господарське мило (здебільшого саморобне), голки, желатин, ваксу, сірники, леза — речі дрібні, але надто потрібні. Часом зустрічалися й інші речі.

Взуття доволі тривалий час носили парусинове, чистили його крейдою або зубним порошком. У моді були лосеві тапочки (гадаю, швидше за все вони мали якесь відношення до шкіри оленя), свого роду примітивні прототипи пізніших балеток. Популярним було гумове взуття, від калощ до коротеньких жіночих ботиків на підборах.

На перших порах речі купували на товкучці, на якій було все — від примусних голок та гнітів до гасниць і аж до дамських ридикюлів і боа з пір'я. Якось старша сестра принесла з товкучки красивенні перламутрові гудзики. Всі ми довго ламали голови, куди б їх пришити... Пришити виявилось нікуди. На товкучці можна було віднайти старі книжки, часописи, старі газетні підшивки. Брат, наприклад, якось приніс кілька грубих підшивок дореволюційного часопису «Нива». З величезною цікавістю вся наша родина читала статті і розглядала картинки, вивчала дуже незвичні оголошення. Згадуючи назви книг на товкучці, роки їх видання, досі дивуюсь, як можна було проходити повз таких безцінних багатств, адже вони забезпечують, зберігають зв'язок часів. Втім, за часів виживання пріоритети інакші, аніж за нормального життя. Думається, що багато предметів, речей, якби їх тоді зібрав і зберіг тямущий антиквар, могли б немало додати до характеристики нашої епохи.

Специфікою Одеси було те, що з товкучкою успішно конкурували комісійні магазини. То вже був інший рівень, саме до них надходив товар від моряків торговельного флоту, китобоїв флотилії «Слава». Останніх взагалі в Одесі щораз зустрічали з великою повагою. Комісійні весь час поповнювалися одягом, взуттям, посудом, килимами, сувенірами тощо. Також модниці хизувалися в одержинці з «американських» посилок, що їх

надсилали родичі й неродичі, такі речі продавалися через товаришів по службі, знайомих, сусідів тощо.

Час від часу знижувалися ціни. Пізніше це, здебільшого, стосувалося морально застарілих товарів, наприклад, радіоприймачів, капронових виробів (при появі нейлонових), але ж у перші повоєнні роки знижувалися ціни і на хліб, крупи, дитячі речі, ліки і медичні матеріали, книжки, музичні інструменти тощо.

Періодично батько приносив і віддавав мамі на зберігання облігації чергової держпозики. Мамі, звичайно, більше згодилися б гроші, але вона знала про добровільно-примусове розповсюдження облігацій, тому мовчки без надії складала їх в комод. Як виявилось зрештою, не дарма: влада встигла (хоча і з запізненням і з втратою суттєвої частини грошей) викупити облігації до остаточного розвалу держави.

Житлове питання зіпсувало не лише москвичів, але також і одеситів, надто вже багато було комунальних квартир. Одеса, порівняно з іншими містами України, зазнала менших втрат (мається на увазі житловий фонд). Цьому, мабуть, сприяла та обставина, що її окупували румуни, які дуже сподівалися після війни одержати Одесу для себе. Але житла зруйновано було багато, до його відновлення залучалися й полонені німці. Пам'ятаю, як швидко відбудовували будинок на Пушкінській, і як згодом ті німці, вирушаючи на батьківщину, йшли вулицею під червоним прапором до залізничного вокзалу.

А населення міста зростало, і до старих довоєнних комуналок додалися нові. Взагалі для Одеси комуналки були нормою і в 1940-ві, і в 1950-ті, і в 1960-ті, а в центральних районах міста, навіть, пізніше. Пригадую, наприкінці 1950-х нам, молодій сім'ї, дісталася кімната площею 56,3 кв. м в комуналці на Приморському бульварі. Запевняли, що колись це був будинок управителя графа Потоцького. Якимось дивом у будинку вціліли чудова ліпнина, прекрасні дзеркала, дивні каміни, сходи з білого мармуру (за кілька років їх колір перетворився на брудно-сірий). Кам'яні стіни завтовшки у 2 з гаком метри, стеля висотою 5,5 метри, височенні вікна з широкими мармуровими підвіконнями виходили на бульвар у бік моря, в туманну погоду від моря пашило йодом і доносилося гудіння маяка.

На лавочці навпроти наших вікон часто сиділа сива велична дама у оточенні зграйки малюків. Сусіди називали її «фрейбелічкою» — прихильницею колись популярного педагогічного вчення, вона мала дореволюційну освіту і навчала маленьких одеситів етикету та французької мови.

Наша комуналка жила мирно. Пояснювалося це, вочевидь, просторими приміщеннями, достатньою кількістю кухонь, ванних кімнат та інших підсобних приміщень. Влітку квартира взагалі порожніла, майже всі роз'їжджалися по своїх або орендованих дачах. Ймовірні скандали намагалися гасити ще до їх початку. Так, сусідський собака, якого ми

зазвичай бачили в коридорі, лише коли він виходив або повертався з прогулянки, одного разу вбіг до «чужої» кухні і перекинув каструлю з супом. Потерпілій стороні негайно був наданий чавунець борщу, а задля моральної компенсації — баночка дефіцитних консервів і не менш дефіцитна коробка цукерок. Допомога сусідів ставалася у нагоді навіть у такому, начебто, дріб'язковому випадку, як винесення сміття. Справа в тому, що в Одесі смітєвих баків у дворах не було, в певний проміжок часу з'являлася машина, повідомляючи про своє прибуття веселим дзвіночком. І незрідка можна було побачити, як вулицею біжить одеситка з відром сміття — спізналася, то ж доводилося ловити сміттевоз по сусідніх дворах.

Всі ми були націлені в майбутнє, щиро вірили в кращі часи. В Одесі розгорталася будівництво «хрущовок» (не найкраще житло, але дієвий засіб проти комуналок).

Щасливці роз'їжджались з комунальних по окремих квартирах з великою радістю, шкодувати про комуналку могли хіба що поодинокі літні люди, самотні, які мали потребу не лише і не стільки у допомозі, скільки у спілкуванні.

Коли моїй свекрусі, вчительці математики у школі, запропонували взяти ділянку під дачу, вони зі свекром довго вагалися, брати чи не брати. Зрештою, погодилися і отримали землю — 5 соток на березі моря на території між піонерським табором «Молода гвардія» і селом Крижанівка. Почалися клопоти з будівництвом. Дачне селище швидко зростало, але незабаром у багатьох забудовників настало розчарування: їм довелося «відламувати» від будиночків «зайві» квадратні метри, навіть якщо їх було всього нічого. Виявилось, що будівлі мусили обмежуватися строго визначеними розмірами, йшла війна з будівельними надмірностями, і з архітектурними теж, і загалом із прагненням розкішного життя. Поганого настрою додавали ті сусіди, які підгонку всіх і вся під один ранжир вважали дуже корисним — пропадають, нібито, прагнення до великого злочинства, з'являється запобіжник від спокуси вкрати і зажити на широку ногу, відтак щиро стежили, за ким могли, і, траплялося, «сигналізували» куди треба. Головним аргументом цих сусідів був злидений спосіб життя підпільного мільйонера Корейка — персонажа книги «Золоте теля». Смішно, звичайно, адже жорсткі, необґрунтовані обмеження, неможливість придбати квартиру, машину і т.д. на чесно зароблені гроші вели до того, що стимул до праці зменшувався, до нечесної наживи — залишався.

Переносити тяготи повсякденного буття одеситам ставалися у нагоді гумор і життєлюбність. Навіть таке потворне явище, як довжелезні черги (завжди і скрізь, іноді здавалося, що вони є вічними) не могло надовго перешкодити одеситам життєрадісно сприймати світ в цілому.

Пам'ятаю, якось стояла я в черзі (вже не пам'ятаю, що там «давали»). Номерки на долоньці хімічним олівцем на той час вже не виводили, але складали списки, за ними періодично робили «перекличку». Ось під час однієї почулися обурені вигуки «вас тут не стояло», хтось пильний з черги звернув увагу на кілька «однофамільців» в списку, також виявили злісні спроби поставити когось поперед себе чи то іншими банальними способами незаконно проникнути до черги. Негайно знайшлися жартівники, які пропонували різні виходи з положення, наприклад, нехай претенденти розповідають анекдоти, у кого вийде коротше й смішніше, той і отримає місце. Тут же для пошукачів посипалися приклади таких вигрешних анекдотів. Сивий благообразний чоловік заявив, що найвірнішим способом визначити переможця буде обізнаність про кількість дітей у Адама і Єви, їх характеристика, особливо Каїна. Черга, вже стомлена, погодилася на підкидання монети, але тут стали надходити інші, ще справедливіші способи. У підсумку всі благополучно в повному складі дісталися заповітного прилавку.

Жарти, розіграші скрізь і завжди супроводжували одеситів. Так, на центральному пляжі Ланжерон я бачила оголошення, що попереджало одеситів і шанованих гостей про появу біля берегів Одеси жахливої акули-людодержки. Блискавично поширювалася плітка, що після шторму хвилі викидають на пісок золоті монети, різноманітні прикраси. На підтвердження наводився приклад нікому не відомого Фіми з Пересипу, який знайшов на пляжі золоту чашу дивної краси. І бажаючі шукати коштовність завжди знаходилися.

Кілька перехожих раптово зупинялися посеред тротуару і починали пильно розглядати небо. Побачивши це, інші допитливі перехожі теж починали дивитися вгору, намагаючись зрозуміти, що ж там таке. Призвідники, цілком задоволені, швидко зникають, залишивши зібраних ними людей відповідати на настирливі запитання чергових цікавих.

У випускників шкіл існувала традиція — напередодні письмового іспиту з літератури приходити до пам'ятника Дюку де Ришельє, сподіваючись, що в руці герцога буде аркуш з темами творів. Звісно, ніколи там нічого такого не з'являлося, проте це не заважало десятикласникам щороку з'являтися на Приморському бульварі біля Дюка і весело проводити там вечір.

Також одеситам властиво було діставати прибуток буквально з нічого. Приміром, у 1940-ві роки наша двірничка тьотя Таня щовечора замикала на ніч дуже красиві металеві ворота (звичай зберігався ще з дореволюційних часів). А мешканців, яким траплялося загуляти, вона привчила оплачувати свою «провину» турбування Тетяни Яківни. Та, зрештою, народ «повстав» і відкараскався від «старовинного» ритуалу.

ПІСЛЯМОВА

Український соціум періоду пізнього сталінізму та хрущовського часу є, без сумніву, показовим для вивчення проблем політичних, соціально-економічних та соціокультурних трансформацій. Вивчення перших двох десятиліть повоєнного часу в сукупності, як єдиного, хронологічно неперервного процесу довгого тривання дозволило чітко окреслити ті явища і тенденції суспільного розвитку, які залишалися незмінними, базовими засадами радянської системи, а також виділити ті аспекти, що стали об'єктом модернізаційних перетворень.

Визначальними для українського суспільства перших повоєнних років соціально-структуруючими силами стали війна та повоєнне відновлення попереднього комуністичного політичного режиму, довоєнної моделі управління, насадженої з імперського центру. Передусім, війна спричинила трансформацію соціальної структури за віковими, статевими, національними параметрами. До війни єдиною нормативною і легітимною силою в утворенні соціальних груп був радянський політичний режим. Саме згідно комуністичної доктрини класового поділу суспільства та групування цих класів на двополюсній шкалі прогресивних і ворожих у радянському соціумі почалися активні процеси соціальної інженерії — держава визначала категорії населення, давала їм ціннісну оцінку і приймала рішення стосовно доцільності існування тих чи тих соціальних верств і етнічних груп.

У випадку воєнного часу радянська державна машина на деякий час втратила контроль над частиною власної території, більшість з якої припадала саме на українські землі. Особливістю українського повоєнного суспільства, на противагу решті радянського соціуму, було те, що саме тут найвідчутнішим був вплив війни на всі соціальні процеси. Українське населення стало головним об'єктом нацистської політики, що проводилася на противагу вже існуючій радянській системі. Окрім того, в українському соціумі виразне місце займали також самоорганізаційні рухи на локальному рівні, особливо помітні у перші роки війни, коли радянська держава втратила контроль, а німецька влада ще не встигла нав'язати власний.

У перші повоєнні роки соціальна політика була зумовлена різноманітністю соціальних груп, що різнилися від довоєнної ситуації. Аналіз соціальних процесів засвідчує, що реально існуючі категорії населення українського соціуму можна поділити на кілька типів. До першого з них належали ті, які ще у довоєнний час становили основу радянської стратифікаційної системи, — партійні функціонери, інтелігенція, робітники та

селяни. Щодо них у повоєнний час спостерігалася тенденція відновити їхню вагу в соціумі. До іншого типу соціальних груп належали ті, виникнення яких безпосередньо було пов'язано з війною чи воєнними діями, — колишні військовики (демобілізовані, партизани, інваліди війни, військовополонені), репатріанти, вдови і сироти, члени загонів ОУН–УПА, колабораціоністи, ті, що перебували на окупованій території тощо. Їхнє формування та існування відбувалося поза полем соціального контролю радянського режиму, що після війни викликало цілком зрозумілу реакцію підозри до них. Радянська держава зіткнулася з проблемою уніфікації соціальної структури повоєнного українського суспільства, що потребувало заходів інтеграції соціальних груп в усталену та ідеологічно вивірену систему, або ізоляції чи фізичного знищення тих категорій, які становили найбільшу небезпеку і не піддавалися ідеологічному перевихованню.

Соціальна свідомість населення перебувала під впливом двоїстого досвіду — з одного боку, це відкриття факту, що існували реальні альтернативи радянській владі. Хоча таке усвідомлення відбувалося у різній спосіб: і в позитивний (знайомство з життям Центральної і Західної Європи під час наступу на Німеччину), і в негативний (перебування під окупацією, в полоні чи на примусових роботах у Німеччині), однак своїм наслідком воно мало зародження альтернативного критичного мислення, що ставило під сумнів єдино можливе домінантне становище радянської влади. З іншого боку, Радянський Союз таки вийшов переможцем із війни, і прийняття радянської ідентичності означало позитивну психологічну ідентифікацію з героїзмом і перемогою. Цей двоїстий досвід визначив динамічність соціальних настроїв і поведінки, коли частина населення безсумнівно приймала основні засади радянського устрою та відгукувалася на відбудовні ініціативи, але водночас критикувала конкретні заходи досягнення бажаної для них мети.

Різде зменшення регульованості соціальної інтеракції, втрата контролю над ними під час війни змушували частину населення повертатися до традиційної релігії та віри в Бога як надприродну силу, що здатна захистити у непевний час і вберегти від небезпеки. Стихийне повернення до релігійних практик на рівні повсякденної свідомості, а потім свідоме залучення православної церкви до ідеологічних кампаній пізньосталінських часів спричинили до підвищення релігійності українського соціуму, особливо зважаючи також на приєднання західноукраїнських земель. Зміни в соціорелігійній ситуації у суспільстві спонукали до трансформації окремих елементів релігійного життя. Йдеться про нерівномірну участь у різних релігійних обрядах, відступ від канонічних практик, суміщення християнських та язичницьких вірувань, суперечлива релігій-

ність серед деяких комуністів — неприйняття на офіційному рівні, але дотримання окремих релігійних обрядів у приватному житті.

Врешті, іншим наслідком змін у механізмах соціального контролю стало зростання та урізноманітнення типів девіацій в українському соціумі першого повоєнного десятиліття. Вироблені під час війни стратегії виживання, що в умовах повоєнної розрухи, матеріальної незабезпеченості та голоду 1946–1947 років не втратили своєї актуальності для населення і якими часто користалися у повсякденному житті, під ідеологічним кутом зору для відновленого радянського режиму були неприйнятними і навіть небезпечними. Вони означали, що частина громадян свідомо обирала альтернативний, хоча й не найкращий, спосіб життя, відмінний від радянських канонів й існуючий поза офіційною системою суспільних стосунків.

Хрущовський період для історії України став не менш складним та неоднозначним, ніж попередній сталінський. Визначений в історіографії як перехідний, реформаторський, зламний для Радянського Союзу, він цілком виправдано може вважатися таким і для української історії. Свою трансформаційну суть період «відлиги» засвідчив спочатку в політичній сфері. У 1956 р. після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС та розвінчанням «культу особи» Й. Сталіна політична система СРСР зазнала неунікненних змін. Виникла реальна можливість політичної суперечки за лідерство та формування груп інтересів, які, використовуючи офіційні та неофіційні механізми, лобювали прийняття бажаних політичних рішень. Зазнали трансформацій також засоби та методи контролю громадян: від безумовної сили терору режим перейшов до вибудовування системи ідеологічного та політичного конформізму, варіюючи методи від заохочення, матеріального та символічного стимулювання до поміркованого насилля.

Реалії хрущовського періоду — це підважування теорії тоталітаризму в її класичному зразку. Сталінізм як тоталітаризм втрачає свій есенціалістичний вимір, перестає бути феноменом поза часом, простором та історичним контекстом. Відтак, «відлига» як відповідь на виклик сталінізму значно урізноманітнює розуміння динаміки політичного режиму в СРСР та ставить питання про діахронічні трансформації недемократичних політичних режимів.

Інший вимір хрущовського періоду — коригування економічної моделі розвитку радянського суспільства. У 1950-х рр. Україна здобула значний економічний потенціал. Вона стала одним із центрів металургії та машинобудування, нарощувала темпи енерго- та електромашинобудування. У республіці збільшився видобуток нафти і вугілля, розвивалася газова промисловість. Мета економічних реформ полягала в тому, щоб вивести промисловість і сільське господарство з кризи, розширити права республік і місцевих органів влади в економічних справах, права

трудоких колективів, зацікавити їх у результатах своєї праці, прискорити науково-технічний прогрес, скоротити розрив в економічному розвитку від західних країн, сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в межах економічного регіону.

М. Хрущов декларував ідею «соціалізації» економіки, що передбачало зміну співвідношення темпів розвитку промисловості «групи А» та «групи В», а також кардинальні реформи в сільському господарстві. І хоча за своєю суттю економічне управління залишалося планово-директивним, проте період другої половини 1950-х — середини 1960-х років змінив структури економіки та баланс між галузями промисловості, що дозволило сформуванню основи для суспільства споживацького типу.

Хрущовські політичні та економічні трансформації добре надаються до характеристики макрорівня у суспільстві, що дозволяє вченим дискутувати про фундаментальні питання — еволюцію радянської суспільної моделі, динаміку стосунків та взаємовпливів демократичних та недемократичних режимів ХХ ст., структурну залежність типу економічної системи СРСР від політичних змін тощо. Втім, пріоритети сучасної вітчизняної історіографії змістилися від макро- до макрорівня. Тому головним питанням для авторів монографії було, у який спосіб означені глобальні зміни в СРСР відбилися на пересічному громадянину українського радянського соціуму.

Такі соціальні трансформації на мікрорівні суспільстві середини 1950-х — першої половини 1960-х років були передусім результатом політики влади, що характеризувалася зміною стиля управління в бік лібералізації суспільно-політичного життя. Процес оновлення можна було спостерігати в усіх сферах, але зміни, що супроводжували процес реформування держави, часто мали надто суперечливі наслідки.

Зважаючи на залежний статус України у складі СРСР, фундаментальне значення для українського соціуму мала етнонаціональна політика радянської держави. Денаціоналізація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж в минулому, послаблювали Радянський Союз як імперське утворення, бо знижували поріг його цивілізованості та культури, посилювали закритість радянського суспільства від зовнішнього світу. Заходи русифікації, централізації та уніфікації, які здійснювалися в руслі колонізаційної політики, орієнтували український народ на чужу національну ідею. Дегероїзація і денаціоналізація української історії і наповнення її чужими героями сприяли формуванню покоління «радянських українців» — носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилювала процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку.

Міграційна політика радянської влади мала відверто антиукраїнський характер. Вона була спрямована на посилення контролю над Україною, на руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків. Свідомо регулюючи міграційні рухи, впроваджуючи «прокрустову національну політику» щодо певних національностей, поступово зменшуючи співвідношення автохтонного етносу, держава прискорювала темпи формування поліетнічної палітри України. Щодо корінного етносу, то його перспективою була повна асиміляція і розчинення в російському етносі.

«Новий» курс у національній політиці СРСР періоду хрущовської «відлиги» за своєю суттю залишався сталінським, спрямованим на формування єдиної спільноти на базі російського народу та культури. На відміну від більшості країн світу, проблема збереження етнічної ідентичності та культурної самобутності в Україні на час завершення хрущовської «відлиги» залишалась актуальною не лише для етнічних меншин, а й для титульної нації — українців.

Поліетнічність українського соціуму та загроженість статусу українців як титульної нації стали тим тлом, на якому формувалися розмаїті суспільно-політичні настрої населення та соціальні реакції громадян на значущі події внутрішньополітичного та міжнародного життя. Без сумніву, найважливішою такою подією став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчанню «культу особи» Й. Сталіна, викриттю і засудженню масових репресій.

На жаль, гостра критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної влади. Звинувачуючи Й. Сталіна за створений режим політичного терору, М. Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму. Втім, саме рішення XX з'їзду засадничо вплинули на суспільно-політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства.

Численні документи, як-то: листи населення, дописи у пресу, звіти про обговорення партійного форуму на зборах працівників та партійних організацій, які надходили до ЦК КПУ, наочно демонструють — думки та настрої звичайних громадян йшли значно далі від установок XX з'їзду. Критика «культу особи» Й. Сталіна органічно пов'язувалась із подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиліттями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовності української нації, забуття мови, історії і традицій народу. З іншого боку, партійно-державний апарат, вихований і сформований в 1920–1940-х роках, розглядав критику «культу особи» як чергову ідеологічну кампанію, проведenu за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

Серйозним випробуванням для політичної «відлиги» у Радянському Союзі другої половини 1950-х років стала Угорська революція 1956 року, під час якої керівництво СРСР, незважаючи на проголошений курс на лібералізацію, ще раз довело своє небажання відмовитися від ролі світового жандарма. Попри численні повідомлення засобів масової інформації про повну і безумовну підтримку введення військ із боку трудових колективів та окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які говорять про зовсім протилежне.

Події жовтня та листопада 1956 року в Угорщині викликали у переважної частини населення УРСР занепокоєння та невпевненість у завтрашнім дні, панічні настрої, страх нової війни, загострення критики радянського режиму, співчуття революціонерам та надію на продовження революції на теренах України. Загалом, різноманітні форми протестних акцій серед різних верств українського соціуму спостерігалися аж до розвалу СРСР, адже соціально-економічні та політичні причини невдоволення громадян були породжені самим функціонування радянської командно-адміністративної системи.

Одним із важливих складників соціальної поведінки та настроїв населення хрущовського періоду стала релігійність. Релігійна свідомість віруючих зазнала вагомих впливів із боку атеїстичної пропаганди, політичних, соціально-економічних, міграційних процесів, розвитку освіти й науки, науково-технічного прогресу. Ці чинники так чи так впливали на різні аспекти релігійної свідомості — мотивацію релігійності, сприйняття ідеї Бога, релігійні ідеї про спасіння, відпущення гріхів, уявлення про загробне життя, рай та пекло, специфіку проявів релігійних почуттів та настроїв. Одні з них виявилися стійкішими до цього впливу, інші — слабшими. Релігійні ідеї, порівняно з першими повоєнними роками, зміщувалися на периферію свідомості та втрачали свій вплив на життя людей.

Загалом же, непослідовність та обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 1950-х — середини 1960-х років у СРСР в цілому, і в Україні зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства. Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом було прийнято низку рішень, які не просто урізали плюралізм думок і поглядів, а націлювали партійні організації, правоохоронні органи на боротьбу з будь-якими проявами інакодумства. Консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і суспільно-політичному житті поступово втягували країну в стан глибокого формаційного застою.

Іншою сферою, що зазнала суттєвих трансформацій у хрущовський час, стала соціально-побутова. Реформи, здійснені в УРСР в галузі

житлового і соціального забезпечення населення, були зумовлені необхідністю подолати кризу режиму, що особливо гостро далася взнаки у перші повоєнні роки. Впродовж 1953–1964 рр. система соціального забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в УРСР, як і загалом у СРСР, набула системного, практично завершеного вигляду як система класичного типу, що заснована на гарантованих державних соціальних виплатах. Реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх груп, за винятком селянства; подальший її розвиток спричинив позитивні зрушення також і у пенсійному забезпеченні селян.

Відчутними були й наслідки житлової реформи: різке кількісне збільшення обсягу житлового будівництва (яке певний час навіть випереджало зростання міського населення), якісна його зміна, що виявилася в переході до масового будівництва індивідуальних квартир і спричинила заміну покімнатного заселення нових житлових будинків посімейним. Відтак, нестачу житла хоча й не було ліквідовано, але гостроту проблеми значно зменшено.

Обидві ці галузі справили величезний вплив на суспільство. Головно, змінилося ставлення радянської держави до життєвих проблем пересічних громадян. Було зреалізовано низку заходів, що, з одного боку, засвідчували реальне бажання радянського керівництва ці проблеми вирішити, а з іншого, — навіть часткові успіхи у цьому безупинно експлуатувалися радянською пропагандою як доказ соціальної орієнтованості та гуманності комуністичної системи.

Внаслідок тогочасних — хоч обмежених і непослідовних, але позитивних — реформ реальні доходи громадян зросли, що створювало унікальні передумови для розширення внутрішнього ринку. З іншого боку, керівництво продовжувало надавати перевагу розвитку важкої та «середньої» промисловості, різного штибу військовим програмам, куди спрямовувало переважну частину коштів державного бюджету, тоді як легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Результатом закономірно став тотальний дефіцит — харчових продуктів, товарів широкого вжитку, товарів першої необхідності, — що не могло не збурювати масового невдоволення. Житлове будівництво, навіть у найуспішніші свої роки, відверто не встигало за промисловим.

Завдяки маніпуляціям із громадською думкою негаразди, що походили від системних вад, вдалося персоніфікувати, а успіхи приписати системі. Побічним наслідком того, що підвищення добробуту не було прив'язане до ефективності праці, став процес розбещення населення соціальною опікою держави. А величезна диспропорція між «трудящими» і «номенклатурою» продовжувала чимглибше розшаровувати суспільство.

Аналіз соціальних аспектів реформування 1953–1964 рр. в УРСР показав, що, долаючи кризу, система вперше проявила іманентну

нездатність до трансформації. Проявила масштабно і яскраво, але ніхто з її апологетів цього не зрозумів і не спробував виправити стратегічні вади. Незначна тактична лібералізація допомогла уникнути політичної нестабільності, що разом із усвідомленням пересічними людьми певного поліпшення добробуту, дало змогу експлуатувати ентузіазм комуністичного будівництва, який став мобілізуючим чинником розвитку країни у цей та наступні історичні періоди.

Суспільно-політичні та соціально-побутові перетворення вплинули на становище соціальних груп, передусім тих, яких радянські ідеологи вважали ключовими для стабільного функціонування системи, — номенклатури та інтелігенції. У середовищі інтелігенції панували різні настрої і ставлення до влади, але загалом критика «культу особи» вважалася початком самостійного творчого та духовного розвитку української культури. Влада ж продовжувала розглядати інтелігенцію під кутом зору чистого функціоналізму: як соціальну верству, покликану чітко й слухняно виконувати функції комуністичного виховання та навчання. Це виявлялося, з одного боку, у систематичній політиці покращення матеріального добробуту та умов праці викладачів. Разом з тим, влада виразно упривілейовувала природничі і технічні науки за рахунок наук гуманітарних, продовжувала політику русифікації і демонструвала незмінність усталеної схеми розвитку України.

В управлінській і кадровій сферах відбулася зміна поколінь управлінців. У партію і, відповідно, у органи радянської влади прийшло нове покоління — люди, чиє становлення як особистостей припало на роки війни. Хрущовський період став часом формування нової номенклатури — у період перебудови більше половини керівних і управлінських кадрів УРСР стали членами партії саме в 1956–1964 рр. Матеріально-побутова стабільність і прогнозованість часів Й. Сталіна перейшли у непередбачуваність при М. Хрущові. Саме погіршення рівня добробуту номенклатури, що втім продовжував залишатися незрівнянно вищим, ніж у решти населення, стало одним із факторів посилення невдоволення М. Хрущовим та його відсторонення від влади.

Значних новацій, порівняно зі сталінським періодом, зазнали умови праці керівників та управлінців, суттєво зросли вимоги до їхнього освітньо-професійного рівня. У 1950-х роках разом із Й. Сталіним відійшли у тінь репресії і терор як засоби державного управління. На зміну їм прийшли реорганізації і ротації. Номенклатура позбулася стабільного страху за своє життя та перед вождем, але він трансформувався у боязнь за посаду, яка давала високий соціальний статус. Структурно-функціональна і кадрова модернізація адміністративно-управлінського апарату при М. Хрущові стала тією базою, що зумовила відносну стабільність «застійних часів».

У гендерному вимірі перші повоєнні двадцятиліття в УРСР характеризувалися двоякими процесами: спостерігалось звеличення жінки, підкреслення її засадничої ролі у суспільно-політичному житті. З іншого боку, в умовах необхідності максимального використання жіночих репродуктивних функцій, влада провадила законодавчо-регульований наступ на приватне життя шляхом контролю за народжуваністю. На жінку покладался своєрідний «подвійний тягар»: у приватній сфері зразкове виконання соціальних ролей дружини та матері; у публічній — роль ударниці праці та громадської активістки. Якщо соціальний статус та успіх чоловіка вимірювався його кар'єрними звершеннями, незаміжня та бездітна жінка з виразними професійними амбіціями була радше соціально негативним та осудним персонажем.

Цей щойно згаданий приклад демонструє, наскільки фундаментальним у контексті пізньосталінських та хрущовських трансформацій є питання, яка модель поведінки вважалася нормою, а яка — девіацією, та як змінювався образ девіанта протягом пізньосталінського та хрущовського часів. Поряд із безсумнівними девіаціями — вчинками, що карались кримінальним законодавством, — значущими були й менш граничні випадки, коли порушник норми не підлягав кримінальному покаранню, а втім морально засуджувався у суспільстві. Ба більше, інколи сама ж держава ставала безпосереднім творцем девіантних груп, або своєю діяльністю провокувала їхнє виникнення.

Зокрема, саме у такому непевному становищі у хрущовський час опинилися амністовані та реабілітовані громадяни. Політика лібералізації та відмови від репресій сталінського типу логічним наслідком мала фізичне звільнення частини громадян, засуджених за політичні та кримінальні злочини. З іншого боку, офіційне їх позбавлення девіантного статусу обмежилось правовим полем. У соціальній сфері, у сфері щоденних практик та спілкування вони залишалися поза межами «нормальності», причиною чого була передусім неефективна політика держави щодо їхньої ресоціалізації. Для багатьох з них це мало наслідком повернення до девіантного способу життя.

Загалом, соціокультурна історія України пізньосталінського та хрущовського періодів лише починає своє становлення в сучасній українській історіографії. Напрацювання у цій царині потребують подальшого ґрунтовного теоретичного осмислення, а сама проблематика — глибокого наукового аналізу із залученням нових джерел, певним кроком до чого є й ця праця.

В. Даниленко, Н. Лаас, М. Смольницька

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ¹

Адамовський В. Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 34 — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 255–268.

Алфьоров М. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). — Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. — 192 с.

Алфьоров М. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. — Донецьк: Донецьке відділення НТШ ім. Шевченка; Східний видавничий дім, 2012. — 549 с.

Андрухів І. Релігійне життя на теренах Івано-Франківщини в першій половині 60-х років ХХ ст. // *Україна соборна: Зб. наук. ст.* — Вип. 2. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 383–390.

Андрухів І., Кам'янський П. Історія релігійного життя в Галичині та Прикарпатті: історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. — 362 с.

Анисимов А. Киевский потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 года. — К.: Курч, 2002. — 99 с.

Анісімов О. Куренівський Апокаліпсис: Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... — К.: Факт, 2000. — 90 с.

Бабенко Л. Репресії служителів церкви під час «великого терору» (на матеріалах Полтавської області) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 34. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 340–354.

Бадер А. Житлові умови студентства УРСР (1956–1964 рр.) // *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.* — 2008. — № 15. — С. 137–143.

Бадер А. Зміни кількісного складу студентської молоді Донбасу (1956–1985 рр.) // *Історичні записки: Збірник наукових праць.* — Вип. 24. — Луганськ: Б.в., 2009. — С. 3–11.

Бадер А. Матеріальний стан українського студентства (1956–1964 рр.) // *Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.* — 2007. — № 23. — С. 90–96.

Бажан О. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 112–117.

¹ До «Вибраної бібліографії» включені тільки ті наукові праці, що відповідають проблематиці монографії і були написані українськими дослідниками в сучасний період (з 1991 року). Уклала бібліографію Ірина Безлюдна.

Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих // Релігія і церква в історії України: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. — Полтава: АСМІ, 2006. — 556 с.

Бажан О. Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 95–103.

Бажан О. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950–1960-х рр. // Український історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 147–158.

Бажан О. Наступ на православну церкву в Україні (друга половина 50-х — 80-і роки ХХ ст.) // Український історичний збірник. — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — Вип. 1. — С. 297–317.

Бажан О. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 31. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 189–199.

Бажан О. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 435–443.

Бажан О. Радянська західних областей України в другій половині 1940 — початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 12: Збірник статей на пошану професора П. П. Гудзенка. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 340–356.

Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-і рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 320 с.

Байдич В. Римокатолицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 36. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 294–315.

Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. — 1995. — № 5. — Травень. — С. 113–128.

Баран В. Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. — 1995. — № 11. — С. 106–118.

Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950–60-і роки // Сучасність. — 1997. — № 7–8. — С. 104–118.

Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 447 с.

Баран В. Україна в добу Хрущова // Політична історія України. ХХ століття: У 6-т. — Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) — К.: Генеза, 2003. — С. 97–198.

Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. — Львів: МП «Свобода», 1992. — 123 с.

Баран В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України. В 2-х тт. — Т. 2. — К.: Ніка-Центр, 2011. — С. 366–405.

Баран В., Даниленко В., Середа А., Середа О. Українське село в добу реформ М. Хрущова // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 2 — С. 411–476.

Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 — початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 266–275.

Білокінь С. Механізм большевистского насилія: Конспект исследования // Государственный террор в Советском Союзе, 1917–1984: Сборник материалов / Сост. Е. Магеровский. — Нью-Йорк: The Association of Russian-American Scholars in the U.S.A., 2011. — С. 503–610.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953 рр. — К.: Либідь, Військо України, 1994. — Т. 1. — 432 с.

Білокінь С. ХХ з'їзд КПРС на півсторічній відстані // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 100–111.

Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 63 с.

Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 39–60.

Білокінь С. Повсякденні турботи повоєнних книгознавців (із листування Ф.П. Максименка) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 229–298.

Білокінь С. Терор проти українських музейників // Артанія. — 2011. — Кн. 23. — № 2. — С. 19–27; Кн. 24. — № 3. — С. 81–88; Кн. 25. — № 4. — С. 70–78.

Боднар Г. Міграції сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Львів: Національний університет ім. І. Франка, 2007. — 19 с.

Бондарчук П. Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 188–228.

Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) // Україна

XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 12. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 387–415.

Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х — на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 137–163.

Бондарчук П. Особливості соціальної свідомості та поведінки віруючих України (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 188–218.

Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 283–308.

Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 138–151.

Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х — початок 1950-х рр.) // Український історичний збірник. — 2006. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 260–270.

Бондарчук П. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х — середина 1960-х років) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 164–177.

Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 322 с.

Бондарчук П. Релігійне життя населення України (середина 1940-х — середина 80-х років): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 34 с.

Бондарчук П. Релігійний досвід в житті віруючих України (середина 1940-х — середина 1980-х років) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 123–144.

Бондарчук П. Релігійні обряди життєвого циклу в житті населення України (середина 1940-х — середина 1980-х років) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 95–122.

Бондарчук П. Релігійність населення України (середина 1940-х — середина 1980-х років): Теоретичні проблеми та загальна характеристика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 258–287.

Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 382 с.

Бондарчук П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х — на початку 1950-х рр. // Повоєнна історія України: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 90–148.

Бондарчук П. Сприйняття догматично-канонічних норм віруючими в УРСР (середина 1940-х — середина 1980-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 3–28.

Бондарчук П. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 252–266.

Бондарчук П. Язичницькі та радянські світоглядні елементи в релігійній свідомості віруючих в УРСР (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 147–193.

Брегедда М. Особливості суспільної свідомості населення радянської України після смерті Й. Сталіна // Історична пам'ять. — 2006. — № 2. — С. 97–104.

Брегедда М. Оцінка населенням Наддніпрянщини доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на ХХ з'їзді КПРС // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 10. — Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. — С. 40–44.

Брегедда М. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення Західної України після смерті Й. Сталіна // Література та культура Полісся. — Вип. 36: Історія та культура Полісся у загальноукраїнському контексті. — Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2007. — С. 234–241.

Брегедда М. Реакція українського населення на звинувачення Л. Берії в злочинній антипартиійній і антидержавній діяльності // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 74. — Вип. 61: Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили, 2007. — С. 57–63.

Брегедда М. Ставлення селянства радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 р.) // Український селянин: Збірник наукових праць. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. — Вип. 11. — С. 142–145.

Брегедда М. Ставлення українського населення до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 рік) // Наукові праці історичного факультету

Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. — Вип. XX. — С. 257–262.

Брегедда М. Суспільно-політичні настрої українського населення після XXII з'їзду КПРС // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2008. — Вип. 376–377. — С. 163–168.

Брегедда М. Суспільно-політичні настрої української інтелігенції після XX з'їзду КПРС // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2006. — С. 275–279.

Булгакова О. З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х – 1950-ті рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 322–331.

Булгакова О. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 145–151.

Булгакова О. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 232–245.

Буцко О. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 148–162.

Василенко С. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. — 20 с.

Васильєв В. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (середина 50-х — початок 60-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 318–331.

Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2006. — № 6. — С. 98–124.

Веселова О. Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 369–383.

Веселова О. Українське село під час голоду 1946–1947 років // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 306–318.

Веселова О., Даниленко В., Романюк І., Сливка Ю., Сеньків М. Українське село у повоєнний період // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 2 — С. 353–408.

Веселова О., Марочко В. Українське село в 1946–1965 рр.: нові кадри // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 475–480.

Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х — початок 1950-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 6: На пошану Станіслава Владиславовича Кульчицького: З нагоди його 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 449–456.

Вєтров І. Від геополітичної стратегії — до економічного курсу: відродження економічного потенціалу України у 40–50-ті рр. ХХ ст. // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 189–200.

Вєтров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 13. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 216–227.

Вєтров О. Таємниця Холодного Яру. Невідома війна: національний рух опору у 1940–1950-х роках. — Черкаси: Вертикаль, 2009. — 265 с.

Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // Схід-Захід. — 2008. — Вип. 11–12. — С. 243–250.

Вовк В. Дозвілля міського населення наддніпрянської України в 50–80-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 299–306.

Вовк В. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950–80-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. 14. — Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — С. 206–212.

Вовк В. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2007. — 20 с.

Войналович В. Держава і Церква в Україні в умовах трансформації радянського тоталітаризму (середина 50-х років ХХ ст.) // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія». — Вип. 24. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. — С. 328–338.

Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (друга пол. 50-х — перша пол. 60-х років ХХ ст.) // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія». —

Вип. 9. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. — С. 189–199.

Войналович В. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х — перша половина 60-х років ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 20–21. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 405–425.

Войналович В. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х — перша половина 60-х рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. — 2003. — № 2. — С. 24–38; № 4. — С. 61–74.

Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.

Ворошилов О. Економічна реформа в Україні (1957–1965). Історико-політичний аналіз: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1994. — 22 с.

Вронська Т. Родини «ворогів народу»: правовий та соціальний статус, повсякденне життя (1940–1960-ті рр.) // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 272–292.

Вронська Т., Лисенко О., Чорний Р. Відповідальність за державні злочини у проектах Кримінального кодексу СРСР (1946–1949 рр.) // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 120–134.

Гаврилов В. Міграційні процеси в українському селі: 1944–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Сіверянський літопис. — 2002. — № 5. — С. 51–62.

Гаврилов В. Переселення селян Північного Лівобережжя до Криму після депортації кримських татар // Історико-географічні дослідження в Україні. — Чис. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 288–294.

Гаврилов В. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 2000. — Кн. 8. — С. 198–210.

Гаврилов В. Соціальне становище сільського населення у 1943–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2004. — 20 с.

Гальчак С. Соціально-політична реабілітація подільських «остарбайтерів» у період «хрущовської відлиги» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 35. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 241–254.

Гальченко С. Міське населення центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. — 20 с.

Гальченко С. Організація громадського харчування в Центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження. — 2005. — № 1. — С. 243–251.

Генега Р. Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття // Український історичний журнал. — 2011. — № 2. — С. 106–122.

Генега Р. Суспільний контекст українського національного руху на прикладі етносоціальних змін у складі й становищі населення Львова другої половини 1940-х рр. // Український історичний журнал. — 2009. — № 5. — С. 139–152.

Генега Р. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 97–112.

Герасимова М. Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 299–317.

Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Донецьк: Донецький національний університет, 2007. — 20 с.

Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) // Історичні і політологічні дослідження. — 2005. — № 1. — С. 234–243.

Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х — перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 101–108.

Гирич Я. Урбанізаційні процеси в Українській РСР (1945–1970 роки): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010. — 17 с.

Голиш Г. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 37–49.

Голиш Л. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. — 20 с.

Голубко В., Середяк А. Західноукраїнський селянин в умовах комуністичного режиму 1939–1953 рр.: пристосування та спротив // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 34. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 269–289.

Горбатюк О. Електрифікація сільського господарства УРСР в 1953–1964 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2013. — 20 с.

Горбач С. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після другої світової війни (1945–1953) // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 68–76.

Горбач С. Східноєвропейська політика Ватикану та Радянський Союз (1954–1958 рр.) // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 57–70.

Гордієнко Г. Соціальне забезпечення інвалідів вітчизняної війни в УРСР (1941–1950 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010. — 16 с.

Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 221–231.

Гулай В. Зміни соціально-професійної структури населення Тернопільської області (друга половина 40-х — 50-ті рр. XX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. — Серія: Історія. — Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 2001. — Вип. 12. — С. 143–148.

Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х — 50-ті роки XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. — Вип. 37. — Ч. 2. — С. 190–204.

Гулай В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х — 50-ті роки XX ст.) // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. — Дрогобич: Вимір, 2001. — Вип. 8. — С. 176–185.

Гулай В. Соціально-економічні аспекти «радянізації» західних областей України (друга половина 40-х — 50-ті роки) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. — Вип. 3. — С. 174–179.

Гулай В. Формування соціально-професійної структури населення Львівської області (друга половина 40-х — 50-ті роки XX ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. — Вип. 4. — С. 384–393.

Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід-Захід. — 2008. — Вип. 11–12. — С. 265–282.

Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з «єврейським націоналізмом» в радянській Україні у повоєнний період (1946–1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 392–410.

Даниленко В. Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 73–84.

Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 36. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 88–125.

Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 3–16.

Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 3–17.

Даниленко В. Спроба «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 5–20.

Даниленко В., Крушина В. Из истории переселения украинцев на Дальний Восток (вторая половина 1940-х — 1950-е годы) // Приморье в составе России: к 150-летию заключения Пекинского договора: Сб. науч. статей. — Владивосток: Дальнаука, 2012. — С. 109–118.

Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: У 2-х тт. — Т. 2. — К.: Ніка-Центр, 2011. — С. 406–456.

Данилиха Н. Радянська політика соціальної інтеграції українських переселенців із Польщі в суспільстві УРСР у кінці 40-их — початку 50-их рр. ХХ ст. (на матеріалах західних областей України) // Народознавчі зошити. — 2006. — Зош. 5–6. — С. 608–617.

Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К.: Рідний край, 2000. — 616 с.

Данілова І. Комуністична ідеологія і боротьба з протестантизмом у післявоєнній Україні (середина 1940-х — 1950-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 194–204.

Данілова І. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945–1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2010. — 20 с.

Депортації 1944–1951 / Ред. М. Литвин. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — 2007. — 294 с.

Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 36. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 283–293.

Дмитрук В. Політичні репресії в боротьбі з інакодумством (на основі кримінальних справ, пов'язаних з оцінкою подій 1968 року в Чехословаччині) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 318–327.

Долинянська Т. Голод в СРСР 1946–1947 років: ретроспективний соціально-політичний аналіз: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 — всесвітня історія. — Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2006. — 20 с.

Дудка Р. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х — на початку 60-х років ХХ століття: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1996. — 23 с.

Дудник В. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 20 с.

Заплотинська О. Літературно-мистецьке життя України в дзеркалі партійної політики 1960-х років // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 304–317.

Зиль В. Використання примусової праці та примусової міграції тоталітарними режимами (на матеріалах Волині) // Сторінки воєнної історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 15. — С. 201–208.

Іваненко В., Бойко О. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1955 рр.) // Історія державної служби в Україні: В 5 т. — К.: Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — С. 367–403.

Ільницький В. Кадрове наповнення Дрогобицького окружного проводу ОУН (1945–1952 рр.) // Український історичний збірник. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 174–191.

Інакодумство на Сумщині: Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки). — Т. 1 / Упор. В. Артюх, Г. Іванущенко, В. Садівничий. — Суми: ВВП «Мрія», 2012. — 300 с.

Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2006. — 20 с.

Ісайкіна О. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 346–353.

Калібовець С. Відбудова та діяльність культурно-освітніх закладів Лівобережної України (1943–1950 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010. — 17 с.

Канітан Л. Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945–1955 рр.) // Український історичний журнал. — 2013. — № 5. — С. 157–168.

Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті // Український історичний збірник. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 165–173.

Киридон П. Відновлення функціональних параметрів партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 141–156.

Киридон П. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 214–231.

Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.). — Полтава: АСМІ, 2012. — 576 с.

Киричевський П. Антимонастирська кампанія на західноукраїнських землях у 50–60-х рр. ХХ ст.: особливості проведення // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 21. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 232–242.

Киричевський П. Господарська діяльність православних монастирів у повоєнний період // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 219–231.

Киричевський П. Правове становище православних монастирів України в 40–60-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 19. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Ч. 2. — С. 214–222.

Кириченко В. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946–1947 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1996. — 18 с.

Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України (за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок») // Схід-Захід. — 2008. — Вип. 11–12. — С. 283–307.

Клименко В. Промислова кооперація в УРСР у повоєнний період (1944–1960 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. — 20 с.

Коваль М., Рубльов О. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 6. — С. 50–68.

Ковпак Л. Соціальна політика М. С. Хрущова // М. С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю з дня народження М.С. Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 87–92.

Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 250 с.

Кононенко В. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 204–216.

Кононенко В. Зміни в національній структурі населення України 30–50-х рр. у контексті перепису населення 1959 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 233–241.

Кононенко В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х — початок 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 276–285.

Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 198–206.

Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 20 с.

Копиленко О. ХХ з'їзд КПРС і Україна: деякі міркування // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 41–48.

Котляр Ю., Курабцев О. Репресії проти «фольксдойче» на Миколаївщині в 40-х — І-й пол. 50-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 347–354.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 423 с.

Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2002. — 17 с.

Красножон Н. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944–1953) // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія — Вип. 50. — К.: Київський університет, 2000. — С. 44–47.

Кривчик Г. Державна влада в добу хрущовської «відлиги» (1956–1964 рр.) // Історія державної служби в Україні: В 5 т. — К.: Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — С. 403–435.

Крук О. Деякі аспекти політичних репресій другої половини 1940-х — початку 1950-х рр. на Чернігівщині // Історія України: Маловідомі імена, події,

факти. — Вип. 35. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 211–221.

Крупина В. «... жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...» (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві) // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 140–153.

Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 360–367.

Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х — початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. — 2009. — № 6. — С. 124–135.

Крупина В. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) // Український історичний збірник. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 200–207.

Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісно-якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 267–275.

Крупина В. Освітні параметри і культурні орієнтири представників влади УРСР хрущовського періоду // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 179–187.

Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 139–176.

Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 — початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 318–337.

Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х — початок 50-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 18–30.

Крупина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945–1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 191–197.

Крупина В. Скорочення адміністративного апарату УРСР 1954 р.: задум і наслідки // Український історичний збірник. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 173–184.

Крупина В. Хрущовський стиль управління в оцінках сучасників // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 157–166.

Кульчицький С. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «від-

лига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 49–85.

Кульчицький С. Спроби реформ (1956–1964) // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 102–114; № 3. — С. 120–129; № 4. — С. 91–102.

Кульчицький С. Україна в добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // М. С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчя від дня народження М. С. Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 6–11.

Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Упор. В. Даниленко, В. Крупина, М. Смольницька, Н. Хоменко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 548 с.

Лаас Н. Мовно-комунікативна сфера українського радянського суспільства часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 225–234.

Лаас Н. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х — середини 60-х рр. ХХ ст. в англomовній історіографії: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 20 с.

Лаас Н. Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англomовної історіографії // Повoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 73–138.

Лаас Н. Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англomовній історіографії другої половини ХХ — початку ХХІ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 104–116.

Лаас Н. Характеристика етапів та особливостей вивчення радянознавчої та українознавчої проблематики гуманітарними науками англо-американських країн у другій половині ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 10–28.

Лаас Н., Крупина В. Проблеми історії України 1945–1991 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 142–165.

Лавер О. Втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у війнах та етнічних конфліктах 1945–2005 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 16. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 443–476.

Ласвська Ю. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кан-

дидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Донецьк: Донецький національний університет, 2008. — 20 с.

Левикін В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945–1956 роках // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 7. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 190–199.

Лисенко О. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 136–144.

Лихолобова З. Етапи історичного шляху вугільного Донбасу (1950–1991 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 6: На пошану Станіслава Владиславовича Кульчицького: З нагоди його 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 489–499.

Лобода М. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 20 с.

Лобода М. До проблеми відбудови важкої промисловості України 1943–1950 рр.: охорона та умови праці робітників і службовців // Український історичний збірник. — 2006. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 247–259.

Лобода М. Підготовка кваліфікованих робочих кадрів для підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 340–350.

Логвиненко О. Загальнообов'язкова освіта в Україні: досвід і проблеми 50–60-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 12. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 375–386.

Логвиненко О. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950–1960-х роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 203–213.

Лубко І. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Донецьк: Донецький національний університет, 2002. — 19 с.

Лук'яненко О. Девіантна поведінка у вищій педагогічній школі УРСР часів деєсталінізації // Український історичний збірник. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 192–199.

Лук'янець О. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті — середина 1960-х рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового

ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2012. — 16 с.

М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 200 с.

Максименко М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1960 рр.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 52–58.

Малежик Д. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945–1953 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2011. — 16 с.

Малка А. Українсько-польське переселення середини 40-х — початку 50-х років ХХ століття: історіографія проблеми: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2011. — 18 с.

Маньковська Р. Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х — 1950-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 37. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 198–214.

Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя й діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). — Чернівці: Рута, 2002. — 464 с.

Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів західного регіону України (друга половина 40-х — початок 50-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 361–366.

Марчук В. Українська греко-католицька церква в 1946–1987 роках // Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність. — Вип. 7: Збірник на пошану професора Ю. Сливки. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — С. 550–562.

Мічуда В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 354–359.

Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 403–408.

Мічуда В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 213–217.

Молдавська Т. Обласні Ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947–1990 рр. (на прикладі південних областей УРСР):

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. — 20 с.

Моренчук А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Острого: Національний університет «Острозька академія», 2006. — 20 с.

Надієнко О. Генезис адміністративно-правового регулювання у сфері пенсійного забезпечення в Україні (радянський період) // *Право і суспільство.* — 2009. — № 3. — С. 62–69.

Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). — Луцьк: Вежа, 2008. — 132 с.

Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. — Кн. 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 153 с.

Немов М. Осмислення виборчого процесу в УРСР представниками дисидентського руху у другій половині 1950-х — 1970-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 35. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 254–264.

Немов М. Протестні настрої під час виборчих кампаній в УРСР (II пол. 1950-х — 1970-ті рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 34. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 312–323.

Нікілев О. Антропогенне забезпечення організаційно-структурних трансформацій у сільському господарстві першої половини 50-х — середини 80-х років ХХ ст.: шляхи, форми, результати // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 418–434.

Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х — 1960-х рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 414–420.

Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х — 1960-х рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 403–410.

Нікілев О. Сільське господарство повоєнної України в контексті аграрної політики держави (1945–1950 рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — Вип. 6: На пошану Станіслава Владиславовича Кульчицького: 3 нагоди його 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 457–467.

Ніколаєць Ю. Виховання комуністичного ставлення до праці в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 12. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 357–376.

Ніколаєць Ю. Рішення XX з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 145–163.

Нікольський В. Історичні аспекти юридичних підвалин політичних репресій 1941–1980-х років в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 444–451.

Омельчук Д. Реакція населення Криму на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 118–122.

Офіцинський Р. Микита Хрущов як викривач сталінізму: ювілейні коментарі з геополітичної межі Захід — Схід // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 123–135.

Падалка С., Бровар О. Проблеми забезпечення підприємств вугільної промисловості Донбасу професійними кадрами вищої кваліфікації (1940-і — 1960-і рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 286–292.

Панченко П. Динаміка соціальних процесів в українському селі // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «Круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 93–97.

Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1941–1956 рр. // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 124–136.

Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 282 с.

Пастушенко Т. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 20 с.

Пастушенко Т. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 250–271.

Перехрест І. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної Війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Донецьк: Донецький національний університет. — 2007. — 20 с.

Першина Т. Формування номенклатури в Західній Україні, 1944–1950 рр.: регіональні особливості // *Сторінки воєнної історії України.* — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — Вип. 12. — С. 299–312.

Пилявець Ю., Пилявець Р. Виправно-трудова табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. // *Український історичний журнал.* — 2013. — № 6. — С. 147–161.

Пилявець Ю., Пилявець Р. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів // *Український історичний журнал.* — 2011. — № 2. — С. 91–105.

Плющ М. Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 71–82.

Подкур Р. Органи державної безпеки СРСР у процесі реабілітації середини 1950-х років // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 310–317.

Подкур Р. Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудовдя у повоєнній УРСР // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 61–70.

Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х — на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — Вип. 16. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 397–415.

Попп Р. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — 18 с.

Потильчак О. Історичні аспекти нормативного регулювання праці військово-полонених та інтернованих в СРСР у повоєнний період (1945–1953 рр.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 409–414.

Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). — К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. — 482 с.

Потильчак О. Репатріація військовополонених із таборів на території України у 1950–1954 рр. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 385–392.

Прохоренко О. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 187–202.

Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 177–208.

Прохоренко О. Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 276–284.

Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х — першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2008. — 18 с.

Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х — початок 50-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 364–387.

Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х — початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 12. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 324–339.

Рабенчук О. Соціальна поведінка службовців силових структур та правоохоронних органів УРСР у 1946–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 31–65.

Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. — 2006. — № 4. — С. 87–100.

Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. Бондарчук, В. Даниленко, В. Крупина, О. Кубальський; відп. ред. В. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 210 с.

Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 61–72.

Рисіч Й. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали друкованих читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — Дніпропетровськ: «Промінь», 1997. — С. 191–196.

Романюк І. Втілення ідеї агроміст в українському селі в кінці 40-х — середині 50-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 411–417.

Романюк І. Джерельна база дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському селі (1950–60-ті роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 205–220.

Романюк І. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х — на початку 60-х рр.: правда проти статистики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 282–289.

Романюк І. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950–60-ті рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 457–465.

Романюк І. Протидія сільського населення антирелігійній пропаганді у 1950-х та початок 60-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 288–295.

Романюк І. Стан матеріально-технічного забезпечення українського села після реорганізації МТС у 1958 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 408–414.

Романюк І. Українське село у 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ ст. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — 256 с.

Романюк І., Зінько Ю. Ставлення держави до церкви на селі в 50-ті — середині 60-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 261–275.

Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. — К.: Наук. думка, 1994. — 350 с.

Сворац С. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х — першої половини 60-х років ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 34 с.

Сворац С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 239 с.

Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 12. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 371–379.

Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового

ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Львів: Національний університет ім. І. Франка, 2005. — 18 с.

Смольницька М. Гендерна політика в УРСР: правове закріплення та напрями реалізації (середина 1940-х — перша половина 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 85–94.

Смольницька М. До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х — на початку 1950-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 166–178.

Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 162–174.

Смольницька М., Лобода М. Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 78–94.

Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 35. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 221–241.

Стоцький Я. Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950–1953 рр. // Український історичний збірник. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 283–293.

Стоцький Я. Експансія РПЦ у західних областях України (1947–1953 рр.) // Український історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 137–146.

Стоцький Я. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр. // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 123–133.

Сурнін В. За кулісами «секретної» доповіді М.С. Хрущова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». — 2010. — Вип. 24. — С. 151–162.

Сушик І. Становлення соціально-побутової сфери на Волині у повоєнний період (1944–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. 9. — Серія: Історія. — Вінниця, 2005. — С. 193–199.

Татарінов І. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944–1956 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2010. — 19 с.

Терещенко Т. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) // Історія України: Маловідомі

імена, події, факти. — Вип. 26. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 353–366.

Терещенко Т. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. — 20 с.

Ткаченко О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 207–212.

Ткаченко О. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 415–421.

Ткачук Н. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1994. — 22 с.

Туренко В. Задуми та наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х — першої половини 60-х рр. ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. — 20 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» — К.: Ніка-Центр, 2006. — 236 с.

Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960: Довідкове видання / О. Андрощук, О. Бажан, Г. Басара та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Ч. 1: 1946–1952. — 286 с.

Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960: Довідкове видання / О. Андрощук, О. Бажан, Г. Басара та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Ч. 2: 1953–1960. — С. 287–612.

Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1961–1975: Довідкове видання / О. Андрощук, О. Бажан, Г. Басара та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Ч. 1: Роки 1961–1965. — 294 с.

Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1961–1975: Довідкове видання / О. Андрощук, О. Бажан, Г. Басара та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Ч. 2: 1966–1975. — С. 295–613.

Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 352 с.

Хаялі Р. Кримсько-татарський народ в умовах депортації (1944–1967): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000. — 17 с.

Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 8. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 259–264.

Хоменко Н. Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940-х — 1967-мі рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 127–146.

Хоменко Н. Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50–60 рр. ХХ ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 271–281.

Хоменко Н. Матеріально-побутове становище студентів вищих навчальних закладів Української РСР в 50–60-ті рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 415–433.

Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 305–321.

Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 20 с.

Хоменко Н. Реакція студентської молоді на викриття культу особи Сталіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 99–122.

Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 177–208.

Хоменко Н. Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950–60-ті рр.) // Український історичний збірник. — Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 214–230.

Хоменко Н. Суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. 12. Серія: Історія. — Вінниця, 2007. — С. 140–145.

Чайковский А. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг. — К.: Парламентское издательство, 2002. — 503 с.

Шабельцев С. Українські реемігранти з Аргентини (1950–1960-ті рр.) // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 92–104.

Шамрай О. Культурно-освітня сфера та духовне життя українського села в 1943–1950 рр. (за матеріалами центральних областей УРСР): Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2009. — 20 с.

Шаповал Ю. Емблематична доповідь Микити Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 86–99.

Шаповал Ю., Рафальський О., Ярош Б. Останні роки сталінської тиранії // Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. — К.: Генеза, 2003. — Т. 6. — С. 11–96.

Швидкий В. Антисуспільні прояви на тлі економічних «звершень» в Україні 1950-х — 1960-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 246–265.

Швидкий В. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 149–168.

Швидкий В. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 142–164.

Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). У 3 ч. — Ч. 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 149–233.

Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 83–98.

Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). (Закінчення) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 167–185.

Швидкий В. Система законодавчо-директивного тиску як чинник девіантності в умовах голодомору 1946–1947 рр. в Україні // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 285–300.

Швидкий В. Соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму другої половини ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 441–475.

Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд. В. Баран та ін.; Ред. Ю. Шаповал. — К.: Генеза, 2003. — 807 с. (інше видання: К.: АДЕФ-Україна, 2011. — 1120 с.).

Шеремета О. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 3. — К.: Інститут історії України НАН України та ін., 1998. — С. 70–78.

Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Донецьк: Донецький національний університет, 2005. — 20 с.

Шитюк М. Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 6: На пошану Станіслава Владиславовича Кульчицького: З нагоди його 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 468–488.

Шитюк М., Ніколаєв І. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС у 20–50-ті роки ХХ століття. — Миколаїв: Б.в., 2007. — 274 с.

Шульженко Б. Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упоряд. В. Шульженко. — К.: АДЕФ-Україна, 2006. — 440 с.

Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 80 с.

Юсов С., Юсова Н. Діяльність вчених-гуманітаріїв УРСР за ідеологічних умов другої половини 1940-х рр. (На прикладі етногенетичних досліджень). (Продовження, початок див. вип. 15, ч. 1) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 219–231.

Юсов С., Юсова Н. Діяльність вчених-гуманітаріїв УРСР у другій половині 1940-х рр. (На прикладі етногенетичних досліджень) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 235–251.

Юсова Н. «У світлі сталінських творів з питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних процесів у СРСР на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 113–137.

Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 117–126.

Янковська О. Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 225–246.

Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 388–398.

Янковська О. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення. (До 55 річчя пенсійної реформи) // Україна ХХ ст.: культура,

ідеологія, політика. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 123–140.

Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): У 3 ч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 293–351.

Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 326–345.

Янковська О. Соціальна складова реформ М. Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 21–38.

Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950-ті — 1960-ті рр.): житлове забезпечення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 132–149.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адельгейм Є.
Айвазова С.
Аксельрод З.
Аксютін Ю.
Аксьонова С.
Алексєєв С.
Алексій І
Алексій, патріарх
Аліпій, єпископ
Альтман М.
Андрій, архієрей
Андрійчук Г.
Андропов А.
Андруник
Андрушко В.
Андрюхів І.
Анімаїса, монахиня
Анімаїса, настоятелька Флорівського монастиря
Антоненко-Давидович Б.
Антоній, святий
Антонюк
Арестов Б.
Атаманюк
Ататюрк К.
Афанасьєв Ю.
Афонський, колишній священик

Бабишкін Олег
Бадзьо Ю.
Бажан М.
Бажан О.
Балясна Р.
Баль О.А.
Бандера С.
Баран В.
Бардаков М.Д.
Батлер Дж.
Бауер Р.
Беленко
Бергельсон Д.
Береговський М.
Бережко К.

Берія Л.
Берія Л.
Бернстейн Ф.
Бершадер С.
Бессмертний
Білінський Я.
Білокін С.
Білоус Дмитро
Більшай В.
Біркін В.
Блакитний Василь
Блек С.
Богомолець О.
Божій М.
Бойко Г.
Бойм С.
Бойченко
Бондарєв
Боровой В.
Боровой С.
Боцторків Б.
Бояринова Степанида, послушниця
Брежнев Л.
Бронфенбрєнер У.
Бугаєнко
Будка М.
Будник Г.
Булгаков
Булганін М.О.
Бурдо М.
Бутєнков
Бухбіндер Й.

Вайнерман Х.
Валуєв В.
Варфоломій (Бабяк), ігумен
Варфоломій, намісник Почаївської Лаври
Василик В.
Василій Великий
Васильєв
Вейсман Б.
Велєдницький А.
Весєлова О.
Вєст К.
Винницький М.

Винниченко В.
Вишеславський Л.
Вишиванюк О.
Вікентій, патріарх Сербської православної церкви
Вінграновський М.
Віола Л.
Віттіг М.
Волдер Е.
Волков В.
Волощук
Вороба П.
Воробйов М.
Воронцова Д.
Воронько П.
Ворошилов К.
Ворошилов К.
Вульф Т.
Вучетич Є.

Г'юїт Б.
Гаврилук О.
Гаджієв К.
Гайовий
Галаган Я.
Гамалія М.
Ганжа
Гаравей Д.
Гароді Р.
Гарфінкель Г.
Гасбенд, В.
Геворкян М.
Гегеля
Гейгер К.
Гейнзен Дж.
Гелбек Й.
Гель І.
Герасимова Г.
Герасимова О.
Гершензон С.
Гершковича Б.
Гірш Ф.
Гладаревський М.
Глушко
Гозенпуд А.
Голинний І.

Голквіст П.
Голобородько В.
Голобуцький В.
Головатий І.
Голод С.
Голубань С.
Гольдблатом М.
Гольдман А.
Гонтар А.
Гонтар В.
Гончар О.
Гончаренко І.
Горб Є.
Горбачов М.
Горбик В.
Горбуров К.
Горват Р.
Гордон Я.
Горині, брати
Городов, священник
Горська А.
Горький М.
Готвальд Кл.
Гофштейн Д.
Грабар А.
Грабович Г.
Грабовський Л.
Грабовський С.
Гребинський С.
Грель
Греху А.М.
Гречка В.
Гречко А.
Гречуха М.
Григоренко
Гриценко
Гришина Є.
Гришко
Гришко Г.
Гришко М.
Гропіус В.
Грушецький І.
Грушова Т.
Губанов В.
Губергріц М.

Губерман А.
Гудз Григорій
Гупер С.
Гуреєв М.
Гуржій І.
Гутянський В.
Гуцало Є.
Гуцуляки

Дамаскін В.
Даниленко В.
Данькевич К.
Деленбрант Я.
Делоне Л.
Демченко Т.
Дерегус М.
Деркач Я.
Джовіт К.
Джуренко
Дзюба І.
Дичко Л.
Діденко М.
Діак І.В.
Дмитерко Любомир
Добсон Р.
Довженко О.
Дойч К.
Доманський Ф.
Драч І.
Дрозд В.
Друкер І.
Дубинець Г.
Дубицький
Дуда
Дудар Г.Є.

Ейнштейн
Еллан-Блакитний В.
Елсворс Р.

Євменій, архієпископ
Євтушенко П.
Єкельчик С.
Єлютін В.
Єрж

Єрмак О.
Єфимов
Єременко В.

Жданко
Жданов А.
Жиленко І.
Журавльов Ф.

Забара Н.
Забашта Л.
Забужко О.
Заварзін О.П.
Завгородній М.
Заєць
Заливаха П.
Заливчий Андрій
Зарецький В.
Захарченко
Зеров Микола
Зіма В.
Зіммерман Д.
Зімон Г.
Змеєв Я.
Золдан В.
Зубко Ф.
Зубкова Є.
Зуєв

Іванов П.
Іващенко О.
Іларіон архієрей
Іларіон, єпископ
Ілленко Ю.
Іллічов Л.Ф.
Ільїн М.
Ільченко Олександр
Інкелес Алекс
Іоан (Соколов), митрополит
Іоан XXIII
Іоана, митрополит
Іоасаф (Лелюхін), єпископ
Іов Почаївський
Іосиф (Головатюк), ігумен
Ітон К.

Іщенко Дмитро

К
Кавецький Р.
Каган А.
Каганович Л.
Калаш
Калинець І.
Калініченко В.
Калініченко П.
Кальченко Н.
Кальченко Т.
Кальянов Д.
Кам'янський П.
Кан-Шаргородська Х.
Караванський С.
Карін
Карнаухов І.М.
Карпов В.
Карпов Г.
Карпов Г.М.
Карягін В.
Касьянов Г.
Катунський О.
Кацнельсон А.
Квітко Л.
Килимов А., священослужитель
Киридон П.
Кириленко А.
Кирилюк Т.
Кириченко І.
Кириченко О.
Кириченко Олексій
Кисилівський З.
Кіп Дж.
Кіпніс І.
Кіров
Клем Р.
Клименко
Клукхон К.
Клюєва
Ключевський В.
Кнізберг
Князєв
Ковінька О.
Ковпак Л.

Кожевніков А.
Козаченко Василь
Козлов В.
Козьменко С.
Колесов М.
Колодний А.
Колтун М.
Коляструк О.
Комаринець О.
Комяхова В.
Кон І.
Конд М.
Кондратюк С.
Кондуфор Ю.
Кононенко В.
Конор В.
Копиця Д.
Корбюзье Л.
Корнаї Я.
Корнієць Л.
Корнійчук О.
Корнійчук О.
Коротич В.
Коротченко Д.
Корчовий Г.
Кос-Анатольський А.
Косинка Г.
Косів М.
Косіор С.
Коссей Ю.
Костельник Г.
Костенко Л.
Костирченко Г.
Костоусов А.І.
Костюченко
Коткін С.
Котляр М.
Коцюбинський Ю.
Кравцов В.
Кравченко
Кравченко Б.
Кравчук М.
Краглик У.
Краускопф К.
Криворучко А.

Крижанівський С.
Кричевський Ф.
Кровля Д.
Крупина В.
Крушельницька С.
Кузін М.
Кузнецова Є.
Кузнецов М.
Кузнецов, священник
Кузякіна М.
Кузьменко М.
Куліченко К.
Куліш М.
Кульчицький С.
Курбас Л.
Курєдов В.
Куромія Х.
Курочкін А.
Куциєв М.
Кушнір В.

Лаас Н.
Лазуренко М.
Лауретис де Т.
Ле Іван
Лебєдєв М.Ф.
Левіс Р.
Лейн Д.
Ленін
Леон Г.
Леонтєва С.
Лерд Р.
Лернер Р.
Лисенко В.
Лисичкін Г.
Лисюк М.
Лисяк-Рудницький І.
Литвин
Литвин К.
Литвиненко В.
Литвинов Л.
Лібнехт К.
Лівшиць А.
Лізунов В.
Лісовий В.

Лойцкер Ю.
Лорбер Дж.
Лука (Войно-Ясенецький), архієпископ
Лукач С.
Лупул Манолій
Лур'є Н.
Луцький Ю.
Любченко П.
Людкевич С.
Людмила (Вельсовська), ігуменя
Люксембург Р.
Лятошинський Б.
Ляшевський І.
Ляшко О.
Львов Я.

Магочій П.
Майбороди, брати
Майданський М.
Майко І.
Макарій, архієпископ
Максименко М.
Максимов М.
Маленков Г.
Маленков Г.М.
Малиновський Р.
Малишко А.
Мамардашвілі М.
Мануїльський Д.
Мар'ян Б.
Маркіш П.
Мартинюк
Мартич Є. (Фінкельштейн)
Мартін Т.
Марченко
Марченко В.
Марченко М.
Марчук В.
Марчук І.
Масютко М.
Матвієнко Н.
Матвій (Вакаров), архімандрит
Межибовського Б.
Мейєр Г.
Мельни(і)ков Л.

Мельник М.
Мельников А.
Мельников Л.
Меметов В.
Менінг К.
Месак
Метьюз М.
Мефодій (Мензак), єпископ
Мигаль І.
Мижерицький М.
Микитенко І.
Миколай (Ярушевич), митрополит
Миколай, архієпископ
Миколайчук І.
Минко В.
Мир(а) І.П.
Миргитич
Миرونчик
Михайленко В.
Михайличенко Гнат
Михайлов М.
Михей (Хархаров), архієпископ
Мізруха В.
Мікоян А.
Міс ван дер Рое Л.
Міхоелс С.
Міщенко
Мозлі Ф.
Молотов В.
Мороз В.
Морський В.
Москалець К.
Мур Б.

Нагаєвський І.
Назаренко І.
Насуленко М.
Некрасов В.
Нерець
Никодим (Ротов), митрополит
Нікітченко В.
Новицька
Новохатько Л.
Ноув А.
Ньютона

Овсієнко В.
Огурцов В.
Одинець А.
Окара А.
Олексій І, патріарх
Олесь Олександр
Олійник Б.
Ольшанський М.
Омельчук Д.
Омельчук Д.
Опарін О.
Орджонікідзе
Орос
Осика Л.

Павличко Д.
Павлюю Г.
Палладій, архієпископ
Палладін
Панасюк Д.
Панкратій архієрей
Панкратій, архієп. Волинський і Ровенський
Панкратова Г.
Панхерст Дж.
Параджанов С.
Паршин П.
Пахомій Великий
Пашков І.
Пашков, священник
Пельвецький А.
Петибридж Р.
Петрашевич Г.
Петро І
Петров М.
Петухов М.
Пижигов О.
Пилипенко М.М.
Пименова А.
Підгорний М.
Пікассо П.
Пінчевський М.
Пінчук Г.
Плахотний
Плешаков К.
Плохій С.

Погашевський Василь
Подкур Р.
Подобєдов
Поліщук Ф.
Полонник К.
Полонський А.
Поляков І.
Полякова М.
Полян П.
Полянкер Г.
Полянський Д.
Постишев П.
Поточняк А.
преподобний Афанасій
Приходько Н.
Пріцак О.
Прокоф'єв В.
Пронюк Є.
Прохоренко О.
Проценко
Прященко М.
Пузін А.
Путін В.
Пушкарева Н.
П'янов В.

Рабенчук О.
Распутько
Рафаїла, ігуменя
Рафаїла, настоятелька Покровського монастиря
Ребет Л.
Рева І.
Редькіна І.
Рейд С.
Рибалко І.
Рильський М.
Річ А.
Ровланд Р.
Рогаль
Рогинець М.
Роджерс Дж.
Романюк І.
Ромжі Т.
Роскін
Росович В.

Ростоу В.
Рубін Г.
Рубльов
Руденко Микола
Руденко Р.
Рутерфорд Дж.
Рябінін М.

С'єгельбаум Л.
Сава Освячений
Саварин П.
Савченко С.
Саїд Едвард
Сакс М.
Санов-Смульсон Л.
Сахновський
Сверстюк Є.
Свинарчук Є.Т.
Свинарьов С.І.
Світлична Н.
Світличний І.
Севастиан (Пилипчук), архімандрит
Севрук Г.
Селезнюк І.
Семикіна Л.
Семичасний В.
Сендлера Б.
Сенін І.
Серафим (Амелін), архімандрит
Сергійчук В.
Сергійчук О.
Сергучов
Сердюк Н.
Серов І.
Сильвестров В.
Симоненко В.
Синєок О.
Сиротіна М.
Сідей
Сіліна Л.
Скаба А.
Скаблов
Скляров Ю.
Сколоздра В.
Скорик М.

Скотт Дж.
Славний Д.
Слесарев Г.
Слесарев, священник
Сліпий Й.
Слюсаревський М.
Соболев Ю.
Соколов Б.
Сокульський І.
Солженіцин О.
Соломарський О.
Соломко
Солтис Г.
Сосюра В.
Сосюра В.
Спасокукоцького Ю.
Спектор І.
Співак І.
Справедливий
Стайтс Р.
Сталін Й.
Стародумов І.
Стахурський М.
Сташинський Б.
Стебун І.
Стельмах Михайло
Стефанік Василь
Стефанік С.
Стефанік Семен
Стільберга М.
Струєв
Струєв О.
Струс Петро
Стус В.
Судоплатов П.
Сумар
Суні Р.
Сурін В.
Суслов М.
Сухонін
Суярко Я.

Талалаєвський М.
Талалаєвський М.
Танюк Л.

Тарана Я.
Твардовський О.
Тельнюк С.
Тихий О.
Ткачук
Тойнбі А.
Токар Х.
Томашевич
Томенко Григорій
Транко Т.І.
Третьяков Д.
Тригуб П.
Троскунов Л.
Трохименко К.
Тулуб З.
Тютюнник Г.
Тьорстон Р.

Уніат Б.
Уткін М.

Ф. де Соссюра
Фадєєв М.Т.
Фадєєв О.
Фасрман
Фалікман Г.
Фальківський Д.
Федотов
Федотов Г.
Феодор Студит
Феодосій (Процюк), єпископ
Феодосій, святий
Фефер І.
Філатов А.
Філд Д.
Філоненко
Фільдінг Г.
Фінкельштейн Є.
Фінкельштейн Є.
Фіцпатрік Ш.
Флаєр Майкл
Франко І.
Фурманського Ш.

Харчев А.

Харчук І.
Хворостяний М.
Хмельницький Б.
Ходченко П.
Холодний М.
Холодний Микола
Холодницький В.
Хоменко Н.
Хомишин Г.
Хоролець Т.Н.
Хоскінг Дж.
Хрущов М.
Хрущов М.С.

Церерина Г., священник
Цитович

Чабі Д.
Чадай
Чарнецький М.
Чеботарьов Р.
Ченгері
Червоненко С.
Черіковер Л.
Черниш І.
Чернишевський
Черчілль В.
Чижик
Чичибабін В.
Чорновіл В.
Чорновол В.
Чумак Василь
Чумаченко Т.
Чупека
Чухрай Г.

Шабатура С.
Шапарь Б.
Шафер Г.
Шахнович М.
Швець В.
Шевель Г.
Шевченко В.
Шевченко Т.Г.
Шевченко Ф.

Шевчук В.
Шелест П.
Шелест Петро
Шептицький А.
Шеремет О.
Шерстюк А.
Шестаков В.
Шехтман Е.
Шипенко Б.
Шитюк М.
Шкаровський М.
Шліхта Н.
Шляпентоху В.
Шмальгауцена І.
Шмушкевич М.
Шолом-Алейхем
Шпорлюк Р.
Штейн М.
Шульженко Б.
Шумило М.

Щербак В.
Щербак П.
Щербань
Щур Андрій

Югас І.
Юхвід Л.
Юхименко

Яблонська Т.
Ядов В.
Якір Й.
Яковлев
Якутович Г.
Якушевич А.
Янг Г.
Янкова З.
Янковська О.

Наукове видання

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПІЗНІЙ СТАЛІНІЗМ І ХРУЩОВСЬКА ДОБА

Верстка і оригінал-макет: *Л.А. Зубець*

В оформленні обкладинки використано ілюстрації:
Світлина «Восстановительные работы на Крещатице, лето 1944 года».
Фоторепортер Г. Угрикович.
Плакат «Новая пятилетка — пятилетка великой стройки». 1946.
Світлина з журналу «Life». жовтень 1959.
Листівка «Партия сказала: Надо! Комсомол ответил: Есть!». 1963.
Автор І. Большакова.

Підписано до друку 14.10.2014 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 56,47. Обл. вид. арк. 48,21.
Тираж 300. Зам. 22. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4